

RUDOLF SIRGE

2

RUDOLF
SIRGE

TEOSTED

13

14

RUDOLF SIRGE

TEOSED

II
KÖIDE

KIRJASTUS «EESTI RAAMAT» · TALLINN 1976

RUDOLF SIRGE

MAA JA RAHVAS

KIRJASTUS «EESTI RAAMAT» · TALLINN 1976

E
S 57

Kujundus ja illustratsioonid: Henno Arrak

«Maa ja rahvas» ilmus esitrükkis 1956.
aastal, II trükk — 1959. a., III trükk —
1965. a.

70305—535
S M 901(16)-76 126—77

© Illustratsioonid. «Eesti Raamat» 1976

MAA JA RAHVAS

ESIMENE OSA

JUURED

K

uhi kasvab ja kerkib
iga hangutäiega.

Aga meeste särgipihad löövad higist halliks. Nende kaelasooned on püsti ja nägudes tungleb pinge. Jalad harkis, pungitab noorem, nii et varvaste vahelt maa-märg välja virtsub; mees vangub koorma all, ajab hangulise pea kohale ja laseb selle nagu eelmisedki jälle ilusaasti kuhjamõhale.

«Võta, Alma!»

Mees on tugev, lihased nagu köiesõlmed; ühe käega hoiab hanguvart vastu, teisega tõmbab üle näo, kuhu varisevad ülalt pebred. Särk ronib küünitamisest kaela, püksid vajuvad puusanukkidele, välgatab päikesest punetav keskeha, vahakad juuksed ripuvad silmil, parm pureb kaela — aga tal ei ole sellega asja. Randme-tõmme, hanguteras läigatab ja — uus täis kerkib.

Ülalt kuhjavarida kõrvalt paistab ainult kirju rätiku-nurk nagu linnu nokk. Naine haarab lennult heinad, surub koomale, astub neile jalgadega peale, teeb lühikeste sammu ning — juba õgvenevad ta käed teiselt poolt sahisvale heinapahmakale vastu. Sass on vanem, on kuivatum ja on ka taltsam. Tema hangulised ei uputa naist üleni heintesse. Ta hangub mõõdukalt, kuigi karmelt. Pikad siledad latid välguvad vaheldumisi, meeste pihud kipuvad kuivusest pragunema; sülitatakse pihku, uratatakse yandesõna ning — taas kerkivad heinad, kasvab kuhi.

Vahetevahel teeb kondine, tuhmide silmadega vana-sulane poolringi ümber kuhja, äigab särgivarrukaga

kulmudele valgunud higi, silub juust, kergitab pükse, takseerib ja hoiatab siis nooremat napilt:

«Ära seal nii väga pressi, Karl! Näe, kisub möhna.»

«Tõmba aga takka, tõmba takka!» hõõrub suuline süljega niisutatud käsi vastamisi ja kangutab uue täie minema nagu sao. «Käsk on kõvem kui sulane.»

Käsk oli tõesti kõva. Kümme koormat heinu söögivahe jooksul kuhja panna pole nali. Ja käsuaandja ise, Logina Peter, istus siinsamas, kuhjasovast veidi eemal ühel saol, seljakil heintes, torkides lepaoksaga porile sõtkutud põndakut enda ees. Päikeselõõmast väsinud, vaikis ta nagu töötajadki. Või mis seal enam? Peremees puhkab veidi, vaatab niisama. Sest kuhu sa ikka, kui inimesed, kogu su tööpere on sul silma all? Peremehe silm olevat töö juures tubli mehe jõudu väärt. Nõnda oli kunagi noort Petrit õpetanud isa kadunukene, vist küll üks paremaid peremehi pikast Logina peremeeste reast... Ja pealegi soojendas päike nii mõnusalt õlgu ja pani vere jalgades laheda surinaga jooksuma. Muidugi, kui Peter ise käiks töös veel täie mehe ette, ega ta siis nõndamoodi kubjast ei mängiks. Ei, siis oleks tal hang käes. Ning tõstaks ise palju tõstaks, aga kuhjategijat õpetaks vahest küll. Seda, kuidas tihedat järge luua, kuidas veerjat möhka teha, kuidas hangutäisi paigale panna või harja teravaks võtta, et kuhi tuleks niisugune, mida ei lõhu tuul ega mäända vesi, millest ei suuda põdrapullgi sarvega torti välja kaurata — jah, seda ta oskaks. Õpetada, teadagi, kõlbab töömehel... Kuid mine tea, kas tänavu enese käed võtaksidki? Kas nad praegu õieti töö külge läheksidki, need oma käed?

Ent Logina peremehel ei ole tarvis katsuma minna, kas tema käed töö külge lähevad. Logina peremees ei ole mitu aastat hanguvart pihku saanud. Selleks pole õiget tarvet olnud, selleks pole peremehel mahtigi jäänud. Ainult tänavu, jah, tänavu on seesugune suvi, kus väljaspoolsed askeldamised ta aega ei täida, kus ta täiesti koduse inimesena kõmbib põllult põllule, töö juurest töö juurde, juhatab vaikse sõnaga või käsutab, vaatab ning toetubki vahel pilgukeseks, sest elu on nii imelikuks läinud, et mitte ei tea, kas on tark nõnda istudagi. Kuid ta istub siiski, istub kõssis seal vastu päikest, toksib mätast ja peab aru nagu vana suur kassikakk,

hallid juuksesalgud üleskeerduvad kaabuserva alt väljas, must vest valge särgi peal.

Kui kuhjaloomine harjaossa jõuab, kus tegijal raskeks läheb heinu kahelt poolt vastu võtta, lööb vana sulane hangu ropsudes maasse, raputab pebred turjalt ja juustest. Siis paneb suitsu ette, kergitab rinda ja ütleb nii üldiselt, rohkem aga siiski nooremale:

«Nüüd vist võiks hobu võtta, tüdrukutel aidata need load ja tarnad juurde lasta...»

Sass ei küsi otseselt, mis peremees arvab, ei pöördu ka tema poole. Ta teab isegi, et load ja tarnad tuleb seada kuhjajarjale malakate alla, kust need vihmavee hästi maha juhivad. Nõnda on Logina heinamaal ikka kuhje pääditud. Ja nõnda on õige. Aga Sass ei saa peremehest mööda minna, liiatigi kui see istub siinsamas. Ta kõhatab, annab Karlige paberossile tuld ja räägib nii häälekalt lonsikuaärsetest heintest, et peremees peab kuulma. Ning peremees kuuleb, peremees virgub viimaks. Mõtted rebenevad laiali. Mäletamata enam õieti, mis teda nii sügavalt huvitas, tõstab ta pea, näitab lepakepikesega soo poole ja noogutab:

«Jaa-jah. Sina, Karl, sa ehk lohistad juurde.»

See on muidugi käsk, aga kõlab pigem kui nõuanne. Peremees kõneleb nüüd tihti väga leebelt. Karl suitsetab, selg vastu kuhja — istuda siin ei saa, maa on märg —, jalad harkis, ja silub pihuga käsivarre lihaseid. Miks mitte saada vedama minna — saab pisut end jahutadaagi. Aga nokkimisi viskab ta, paletel kurrutama pilkevaokesed:

«Ma ehk siin käristamas noorem...»

«Ei, kussa,» vaidleb kohe Sass nina kibrutades. «Mul lõpu poole Almaga rohkem õiendamist. Tuleb ehk veel pragadagi. Oma naisega kergem purelda,» vaatab ta üles kuhja otsa, naise poole, nagu oleks see kuhi ja heinad tema enese omad nii kui nainegi ülal, mitte peremehe, jõuka Logina Petri vara. Ta teab, et kuhi tuleb temal lõpetada. Niisugune on peremehe soov. Sest juba mitu-mitu aastat on kõik kuhjad Loginal loonud ja lõpetanud Sass. Ning ükski neist pole viltu vajunud või mädanema läinud. Ei, Sassi kuhjad on alati head.

Sedasama tahab mõista anda ka peremees, kui ta end pikkamisi jalule ajades, oma liikmeid kangutades kor-

«Ja-jah, need vist nüüd juba koos kah...»

Rohkem peremees sellest asjast ei rääkinud. Ta ei rääkinud ka millestki muust. Teda olid vahepeal kaasa kiskunud uued mõtted, tal oli tekkinud rutt — niisugune vanainimeselik rutt, mis sunnib kohe minema ja õien-dama, andmata asu. Alles mõnikümmend sammu kuhja-lavast eemal, seal, kus teda keegi kuulda ei võinud, pöördus ta ümber, vahtis tükk aega poolikut kuhja, vaa-tas ilma ja päikest ning pomises endamisi:

«Annaks jumal, et teevad hea kuhja!»

Astus mõne sammu edasi, pöösaste vahele, sinna, kust kuhi ega selle tegijadki enam ei paistnud, ja kordas poolkuuldavalt, nagu kinnituseks:

«Annaks jah, et teevad tõesti hea kuhja...»

Et talle narri kuhja ei tehta, seda teadis ta ilma sõnu peale lugemata, teadis sama hästi ka, et sõnad kuhja-tegemisele ei mõju. Aga ta oli aastate piki nõnda harju-nud mõtlema, õppinud ka ütlema. Kuidas siis nüüd teisiti töö juurest ära minna? Tõsi, kõikide ees mütsi maha võtta, kuuldavalt sõnu pobiseda on praegusel ajal kõhe. Poiss võib irvitama hakata. Milleks pärleid sigade ette heita! Ei, Peter elab nii, nagu Loginal põlvest põlve on elatud — kasinuses, vagaduses ja jumalakartlikku-ses. Ta ei lähe vastaka suulisega janklema, sest parem söönud sööta kui kooljat kosutada. Ta on püüdnud poissi õigele teele juhtida, teda panna leivaisa ja perevanema soove austama. Aga see kõik on olnud tühi töö. Nüüd ta enam ei püüa, sest kuskilt immitsevad poisini ja poisi kaudu teiste teenijatenigi mõjuvamad jõud kui on need, mida appi kutsub Peter. Nende vastu ei oska Peter midagi ette võtta, ei suuda neid väärata. Või ta ehk oskaks ja suudakski, kui oleksid endised ajad. Aga ajad, ajad on niisugused, et peremees targemaks peab pomisedes eemale kõhmida. Nii ta siis kõhmib niidult minema, kõhmib ja targutab nagu mingi vana kõnt, mis vist enam õieti ei kõlbagi suure talu etteotsa...

Suiline Karl aga, kelle ümber peremehe mõte piirleb, toob samal ajal kuhjalava äärest ruuna, viskab hobusele trengid turjale, haarab ohjad ning «Silvast» «neid naisi» vilistades juhib looma sooniku poole. Talle teeb nalja see viis, kuidas enesekindel Logina on õppinud teda kobavalt kamandama. Kindlalt käskiva sõna asemel soovi avaldama, justkui pinda katsuma, ise kõik aeg

valvel, et teab, mis sulane jälle võib pahvatada. Umbsest oli isegi mõista antud, et ollakse nõus, kui tahab ära minna. Oh ja! Nüüd ollakse kõigega nõus! Ja arusaada-valt ilma tõlita, kõige sündsamas meeles... Miks mitte? Nüüd on peremehele seda tarvis. Temale, Karl Allikale, aga mitte, esialgu veel mitte! Ei olda ju enam poisikene oma kahekümne seitsme eluaastaga turjal ja mitme sulasesuuega seljataga. Ei! Oli teenitud peremehi, kes vastuantud sõnade pärast jalapealt väravast välja kihu-tasid. Oli. Aga nüüd? Nüüd ei kihuta isegi Logina oma punast sulast — nagu ta ütleb — minema. Ta ainult veeretab viisakalt... Oh-oh-oh-hoo!

Karl Allik pahvatas pöösaste vahel nii ülemeelikult naerma, et hobune ehmus, jooksmas pistis ja poisigi kaasa tõmbas. Nõnda parajat sõrki tehes, porikõmmide lennel-des ümber pea, jõutigi soonikuservale, kus luga ja tarna kokku pandi.

«Prrru!» hüüdis ta hobusele. Siis kohe ruuge juukse-tukaga tüdruku poole, kes oma valges pluusis ja triibu-lises seelikus kirendas nagu karikakrapuhmas keset kuiva heinaladet: «Toh-hoo, polegi veel koos!»

«Mis sa üks jõuad!»

«Kus see peremamsel siis sai?»

«Vanaperemees viis ära...»

«Oh-höö!» lipsas vile Karli huulte vahelt välja. Rihma Lainele, põrsapäevilisele asunduse juurest, kes vahetõrjadest talus vähe teadis, ei ütelnud see vile muud, kui et poiss imestab. Mille üle — mine võta kinni! Samuti ei ütelnud talle suurt ka Mareti ärakutsumine. Aga Karl, kes vana Petri viimaste päevade käitumises mõnegi muutuse oli tallele pannud, tegi otsekohe järelduse, et pererahval on midagi kavatsusel. Ja-jah, või siis palaval suvisel ajal muidu vasikaid tappa ja sülti keeta lastakse. Kas ehk äkki ei oodata kosilasi? Lau-päeva õhtu... Tüdruk oligi oma perenaiseaus kalgiks jäämas. Mitte enam see mis varemalt. Kaugeltki mitte enam see lahe ja tahe; alati heas tujus peremamsel, nagu teda teenijate vahel hüüti. Kui nüüd vanamees Mareti töö juurest, pealegi kiire töö juurest ära kutsus, pidi sellel oma põhjus olema. Karl ei hakanud pikalt targutama. Ei käsutatud teda koju, tuleb ta varsti tagasi. Ja Karl tahaks väga näha, kuidas Maret tagasi tuleb...

Maret ei ole Karlile siin talus ainult peremamsel,

perenaise kohuste täitja. Ta on kasvukaaslane, on lapsepõlvesõber, peaaegu omane, kuigi natuke noorem, nõrgem, kelle elu on rohkem juhtunud vana Petri tahe ja vaateid vorminud Logina vaim kui ta enese omi. Karl mäletab, kuidas ta karjapoisina pidi väikest ja arga Maretit hommikuti läbi metsa kooliteele saatma, mäletab vallatust plekk-karpi suletud piriseva herilasega, keda Maret nii hirmsasti kartis, mäletab ka seda õhtut, kui ta Maretit noore piigana simmanilt koju saatis ja... Ah, paljugi mäletab Karl Maretist, Logina kasutütre, kellest hulkuva sulase elu teda aastateks eemale viis. Ja need mälestused on enamasti hellad, pisut nagu valu-tegevad, seda enam, et Maret neist nüüd, perenaise kohustes, hästi teadagi ei taha, neid otsekui häbeneb... Kevadest saadik elatakse jälle külge külje kõrval, tehakse koos tööd, aga need lootused, mida Karl suulisekaupa tehes eneses hellitas, on jäänud pelkadeks lootusteks. Neile ei ole Maret seni lasknud kasvada ühtki uut, haljendavat võsu. Ta on jahedalt tõrjunud kõik Karli katsed. Perenaine? Olgu! Ometi tahaks Karl nii väga teada, mis või kuidas... Karl on valmis kiusama, ennast või teisi narriks tegema, aga ta peab kord nägema, oma silmaga nägema, kui suur ja sügav on Maretit uhkus, kas see on ainult uhkus?

Sõna lausumata võttis ta maasse püsti löödud reha ja asus Lainele appi. Ei tasu ju enne viimagi hakata, kui kõik on koos. Kõrgeid jalatäisi tehes ja neid saadu paistates otse tuiskas ta heintes, nagu ei tulekski raskelt hangumistöölt. Ent ta aju ei töötanud sugugi vähem hoogsalt kui käed.

«Pio-liju, pio-liju!» hõikab korraka lind. Tundub, et ülal kaseladvas.

All maas aga kahisevad heinad ja ruttavad kaks inimest. Keskpäevane puisniit hõõgutab neile nagu lahtise kerise hõngu näkku. Kuid lind põõsas ei tee sellest asjagi, lind hüüab endise muretusega, hüüab aeg-ajalt ikka ja jälle oma tuttavat: pio-liju, pio-liju.

Tüdruk pöörab kestendava ninaotsaga näo poisi poole. Ja tööd katkestades laseb kuuldavale veidi lapseliku etteheite:

«Mis ta peaks küll üksisõnu oma nime karjuma, see lind!»

Poiss ajab kaela triibulisest särgiavast poole õlani

välja, katkestab samuti töö; käed rehavarrel, vaatab üle heinalademe neiule nii vallatult otsa, et ta teravate põsenukkidega, nagu puust nikerdatud nagu mitte ei näera, vaid otse ujub üleemeelikuses.

«Mis muud kui tutvustab ennast. Et lubage, preili Laine, siin härra Peoleo, hüüdnimega Vihmakass, aga muldu peen mees...»

Tüdruk muheleb, temagi hammas lööb sügelema.

«Kust sina tead, et ta mees on? Vahest hoopis vanamoor. Ja karjub, et, meheroju, tule koju!»

«Noh. Kõigepealt, vanamoorid lõugavad tõntsimalt. Ega ole nad lindude juures ka nii ehitud. Vaata, mis-sugune edev kollane, pruunikate sabadega frakk sel mehel seljas on. Ja millised hallsinkjad kintspüksid ta sääri ehivad. Iga tolli härrasmees. Ainult et kaheksateistkümnendast sajandist. Üks niisugune papagoi tüüpi, kes igal sammul oma daamikeste ees kraapsjalga teeb ja aina viilstab: piol-ju, piol-ju... Eks ole? Härra on peol, nagu filmis need Louis — ah, ma ei mäleta enam mitmendal — aegsed siidpükstes isandakesed...»

Poiss räägib seda õhinal, suure voolavusega, kindla tahtega tingimata teist oma kujutlusega kaasa kiskuda, end uskuma panna. Tüdruk kuulab naeruelevil, vahib kuulates ise kase otsa. Aga tema silm ei taba kuskil toda edevast frakist härrasmeest.

«Kus ta on siis?»

«Seal — vaata!»

Poiss keerab selja, näitab käega kase poole. Ning samal hetkel hõikab lind jälle õige valjusti, otse kõrva ääres oma pio-liju!

«Oih!» teeb piiga. «See häbematu lendab veel pähe!»

Poiss pöördu tagasi, nagu tehtult tõsine, silmad endiselt vallatud.

«Siinsamas jah. Näe!»

Ta keerab näo uuesti põõsaste poole. Ning kohe kostab taas linnu hüüd.

«Kus kohal?» kahlab tüdruk läbi heinalademe. «Näita!»

Karli käsi laseb reha lahti, viitab ettevaatlikult põõsale, mille keskel kasvab kask, teine aga tõmbab tüdruku täitsa enese kõrvale, nii et nad hetke seisavad põsk-põse küljes kinni, juuksed ja õhetavad kõrvalehed kõdistavad vastamisi. Ning just sel hetkel, kui tüdruk

arvab kaselehtede roheluses silmavat kollakat laululindu, tunneb ta, kuidas tugevad käed ümber ta piha põimuvad, kuidas ta järsku nagu tangide vahele suletakse ja mehe habemekantsus lõug ta põske kraabib.

«Karl!» raksab tüdruk oma rusikad ründaja lõua alla. See ootamatu endakaitse lõdvendab poisi haaret, ning kohe viskab piiga end serviti, surub õla vastu rinda. Poisi silmad, suu — jah, juuksedki värelevad naerus.

«Lollikene!» hüüab ta meelitavalt ja pigistab tüdrukut.

«Kelm! Vana petis!» trummeldab tüdruk talle rusikatega vastu rindu. Pahvatab aga ka ise nii helatavalt naerma, et jahmub.

Tõepoolest, päris lollikene! Kas mõni peoleo siis rukkitegemise ajal laulab! Peoleol on sel ajal tõsisematki teha: ta õpetab poegi lendama, harjutab putukaid püüdma. Ja niipea kui noka lahti teeb, nii vingub kui vihmakass. Kas seda küll pole kuulnud! Säärane on see kollases frakis härraslind peale jaanipäeva.

«Sina, sina sulil!» püüab tüdruk end poisi käte vahelt välja väänata. Nüüd korraga mäletab ta väga hästi, mis Karlil räägitakse: poiss oskab mitme linnu laulu järele teha ja võtab inimesi sellega pitsi! Eks olnud temagi nüüd üks pitsi-võetu. Ning tüdruk nõuab päris pahaselt:

«Lase lahti!»

«Kuule, Laine, lindudega...»

«Lase lahti...!»

«Lindudega on nagu inimestega... Ei tea isegi, milleks end ehid või milleks laulad...»

«No-noh, küllap sina juba tead, sina tark poiss. Lase nüüd!»

«Mine,» viskab Karl moka otsast. Aga ta käed ei lõdvene.

«Lähengi!» kähvab tüdruk, näost tulipunane, ja hakkab hoogsalt oma väikese, kuid terava trääsaga poisi kuklasse kuppe panema. Ikka vastukarva ja valusalt, nõnda et teisel vesi silma kipub.

Selle kurja käe püüab Allik varsti oma suurde pihku. Aga kohe tuleb tööle teine. Ja muudkui künnab. Oma teist kätt ei või poiss appi võtta — siis lipsab tüdruk haardest välja ja mäng on kaotatud. Ta tammub ringi,

katsub tüdrukut oma käele nihutada, teda keerutada, ise sealjuures tingides:

«Kas õhtul tantsima tuled?»

«Ah tantsima, mis? Laseme siinsamas!» haarab tüdruk lennult keerutusehoost kinni, lisab omalt poolt veelgi hoogu, trääsatab, keerutab ja hoogutab, kuni väänabki end välja. Lipsab siis vilkalt teisele poole saadu, teeb sealt nokkiva kummarduse kaotaja poole, tõstab kaks harali sõrmedega kätt näo ette, pistab roosa keeleotsakese prunti lükatud huulte vahelt välja ning — näitab Karlile pikka nina. Siis kaob keeleots ning hammaste vahelt tuleb kahinal nokkiv, poolvilistav: pio-lju.

Poiss tormab teda tabama. Aga juba on tüdruk ringiga teisel pool, ja silmade välkudes, kogu väikese keha naerust vappudes näitab sealt uuesti pikka nina: pio-le'i lää, pio-le'i lää!

«Aga kui ma su nüüd kätte saan!» ähvardab Karl teda üle sao kahmata püüdes. Kuid kohe on Laine paksu heinalademe taga ning keksleb seal. Karl katsub talle üle lademe läheneda, vedades meelega jalgu järele ja rullides heinu jalge ees, et teha, nagu takistaksid need ta jooksu, ise aga kavatseb lõvihüpet. Tüdruk ei lase end petta. Ta taganeb kekseldes ja haarab reha kätte.

«Ei tea, mis sa siis teeks, kui kätte saaks?» nokib kaht heledat hambarida näidates.

«Seitse imet.»

«Esimene, et petaks ää!...»

«Ei.»

«Mis siis, Karl?» tehakse end korraga huvitatuks.

«Võtaks ää!» kostab ootamatu vastus.

Tüdruku ülemeelik keks katkeb, ta õhetava palge üle jookseb tõsidus nagu pilvevari. Ent viivitamatult on tal jälle oma endine vallatu nägu, ja nähtavasti ka otsus vastu mängida käes.

«Aga ma es lää!» tõmbuvad huuled prunti nagu roosa keeleotsa näitamiseks, mis sedapuhku jääb siiski näitamata.

Liigutusi vastamisi jälgides, aga ka matkides on nad kahele poole heinavorssi peatuma jäänud ja mõõdavad nüüd nagu vastased teineteist.

«Siis pistaks puuri, paneks rõnga jalga ja hoiaks toailuks, nagu Taadri Meeli hoiab va kurja hakinäru!»

hüüab poiss ja viskub korraga täies pikkuses heintele, käed narritajat haaramas. Kuid tüdruku asemel tabab vastusirutatud rehaped. Kukkudes vajub ta sellele käele ning — raginal murduvad pulgad. Mitu-mitu pulka järjest.

«Oi-oi-oi-oi!» hüüatab Laine teeseldud ehmatusega. «Selle võtab küll vana Logina su palgast maha!»

Karli ei huvita sel hetkel ei Logina, ei palk ega tõsisemalt ka reha. Kogu tema huvi ja tähelepanu on keskendunud sitkele tüdrukule, kes nõnda ülemeelikult võitleb ja hästi end kaitseb. Ise kõhuli heintel, tõstab ta reha üles — peaaegu terve teise poole pulgad on läinud.

«Head tammised pulgad,» vangutab Laine kahetsevalt pead.

«See on ju sinu, mitte talu reha.»

«Minu neh. Loginal keegi nii kergelt reha ei teegi, kui minu taat teeb. Loginal on suured ja rasked.»

«Põline vanatalu värk,» ajab poiss end püsti. «Siin on kõigel kodusepa märk küljes ja kopitusekord peal. Nii asjadel kui inimestel.»

«Kole!» tõsineb paugupealt üliliikuv ning kiiresti ilmeid vahetav Laine nägu. Niisugune nägu on nagu aken, mille kaudu paistab ära inimese iga hingevirvendus. «See hallitus rõhub maha, tapab ära!»

«Mis sina siis arvad? Kas see igavesti voodihaige perenaine või see vana Peter oma piiblisalmidega rohkemat on kui tohletanud puud? Kopitav kõsu, muud midagi... Aga juured, vaat juured, need on kõvasti mullas.»

«Uuh!» väristab tüdruk kõhedusest õlgu. «Kuidas sa niimoodi oma leivavanemate kohta?» vaatab ta hirmunult ringi, sest kuhjategijad on siinsamas. Pea ei või põõsa tagant välja astuda peremees ise või Maret.

«Ah, mis me sellest, Laine!» Allik viskab käega ja otsib parajat kändu. «Ole pai laps, ulata mu kuub sealt põõsa otsast.»

Minut hiljem istus Karl Allik kasekännu ees heinasületäiel, kopsis ja löikus. Nuga ning väike haamer välkusid vaheldumisi ta kätes, üks uus pulk teise järel tekkis rehapesse. Terve peotäis tammiseid pulki oli tal taskus varuks. Neid tuli ainult pisut järele aidata ja sisse lüüa. Kõks uue pulga teravama otsaga — ja vana pulgapea lendas välja. Siis paar kõksu haamriga uue

pulga otsa ning — riist muudkui võttis jälle kuju. Tüdruk kükitas ta ees ja jälgis suure lapse huviga mehe käte liikumist, nende jämedate haraliste sõrmede, sõrmejärgudel justkui suletuttides karvadega sulasekäte liikumist. Ning tal oli väga soe ja kodune neid vaadata. Lõuga peopesasse peites ütles ta viimaks tõsiselt:

«Sina, Karl, sa oled vist üks hirmus tragi poiss.»

«Mhm!» tegi poiss ja koputas viimase pulgapesa tühjaks.

«Kui sa kündma lähed, kas sul on siis tagavara-sahana ka taskus valmis või?»

«Ei. Mul on sepikoda seljakotis ja raamatutarkus ranitsas... Nii nagu kõigil meiesugustel,» lõõpis Allik vastu, kumeras töö kohal.

«Kui sul linnateel ratas katki läheb, kas siis meisterdad tee peal uue või?» ei andnud tüdruku torkiv keel rahu. Aga ta silmad kallistasid üha soojemalt neid töömehekäsi kerajate lihasemõhnadega ja männi pindjuurestikku meenutava soontevõrguga. Näe, ise karvaste kätega sulane, aga kui osav, päris peremehe vurhv sees!

Korraga, ootamatult järsku heitis see peremehe vurhvi sulane reha heintele ning täie sülega, nagu istus tüdruku vastas, nii kahmas tal kahe pika soonelise käega ümber piha. Tüdruk ei suutnud oma kükkasendi tõttu muud teha kui tagurpidi viskuda. Nõnda kiskus ta kaasa ka poisi. Ja kas nüüd heintele maandumisel või hiljem, kellel seal aega seda rehkendada, aga ta tundis end otse suule suudeldavat.

«Miks sa nõnda... teed?» päris ta viimaks poisi käsi-varrel hingeldades.

«See oli selle eest,» näitas nüüd Karl pikka nina, kuigi ainult ühe käega ja ilma keeleotsa kasutamata. «Järgmise võtan kahjutasuks. Sa ei lubanud minuga tantsima tulla...»

«Peole-ju,» pidi tüdruk vallatusest matkima endist linnumängu, kuid tõsines, kargas järsku püsti ja hüüdis etteheitvalt: «Mis mina sinna peole? Sinna lähed sa oma... oma peremamslikesega!»

«Laine, mis jutt see on?»

Nad seisid jälle vastamisi heintel ning mõõtsid teineteist hoopis erinevate pilkudega kui natukese aja eest.

Uuesti vastased, võitlejad, kumbki valvel oma huvide ja õiguste eest.

«Eks ta see jutt ole, mis rahvas sinust räägib.»

«See on vale.»

«No-no-noh!» ärgitas tüdruk oma väikese rusikaga. «Räägitakse, et sa ju ainult sellepärast Loginale suiliseks jäänudki, et sul perenaisega plaanid sees... Et koos karjas käidud ja...»

Allik tõmbas hangu kätte ja hakkas heinu saadu kihutama. Töötades rääkis ta puhanguliselt, vahedega, nagu südametäiega.

«Palga eest talus karjas käia — see on hoopis midagi muud kui peretütrel mõnikord hea ilmaga vits pihku võtta ja sead sööma lasta... Karjapoiss, see on talus see viimane loom, kes peab väljas olema, tulgu taevast alla pussnuge või vanu vene kirveid. Karjapoiss peab olema kõva raudnael, muidu... Kes siis oma pere lapsega nii ümber käib, nagu käiakse karjapoisiga! Perelaps on pesamuna, karjapoiss see pütinaga. Perelapsega koos karjaskäimine või kasvamine, Laine, see on nagu mirdioks ja raudnõges ühes potis...»

«Selge! Eks rahvas sellepärast räägigi, et sa nagu raudnõges Logina Petri mirdioksakest püüad ära lämmatada. Muudkui keerled tema ümber, keerled ja keerutad selle Maretikese ümber!»

«Sa teed liiga, Laine.»

«Siis räägi välja, ära salga, mis sul temaga on!»

«Mis sulasel perenaisega!»

Laine pahvatas nii südamest naerma, et tõmbus keselt kõveraks ja jäi tükiks ajaks naerust konksu.

«Pimevaim! Kui mirdioksake ise paneb pea nõgese kaenlasse, no kes saab siis vastu? Isegi vana Peter vist mitte.»

«Oh sa tigu küll! Mis sa minust selle lõruga ometi kiusad?»

«Aga sa oled Maretiga koos linnas käinud?»

«Ega ma temaga pastori juures käinud! Käisin vaskatega turul.»

«Minu asi, kus sa käisid või mis!» viskas tüdruk näpsakalt, ise hambaga ülemist huult kraapides. Pisut piinlik hakkas, jutt oli ennatult kaugele läinud.

«Mis sa siis askatad!»

«Preilile kutsariks,» torutati vastuseks huuli.

«Kuule, Laine, ära ole ülekohtune! On see Maret siis kuskil ennast nii preiliks pidanud? Kus ikka käe külge lööb, seal vaata et mehe eest väljas.»

«Näed sa, näed sa nüüd ise! Noh, miks ei peaks Maret mehe eest väljas olema? Taevakene, ta püüab ju näidata, kui kange naine ja perenaine ta on!»

See oli nüüd küll juba lausa tigidusest. Nii nad on, need tüdrukud! Nagu siilid vastamisi. Ta surus naerupuhangu tagasi.

«Seda püüavad ka teised piigad teha.»

«Häbematu!» Ja Laine keeras viuhiti selja. Mis ta enesest õige mõtleb! Natuke veel, ning vesigi oleks võinud silma veereda. Mis see Karl küll enesest mõtleb! Laine otsis parajat sõna vastuviskamiseks. Sest kas pidi siis tema aru lühem olema, nagu öeldakse, pidi ta alla jääma? Mitte kunagi! Aga enne kui ta selle sõna leidis, selle paraja sõna, mis oleks upsaka poisi suu kinni pannud, paelus ta tähelepanu miski muu. Sootuks muu kui nende omavaheline nägelemine. Jah, enne kui Laine selle vajaliku sõna kätte sai, peatus ta pilk ühel põosal. Selle ülalt mütakaks kokkukasvanud, aga alt harvade tüvikasekeste põõsa tagant paistsid kellegi sääred, päris paljad, päikesepruunid naisesääred, jalas ilusad soome sussid. Need soome sussides jalad olid nii lähedal, otse teisel pool põõsast, et inimene, kes seal seisis, pidi ära kuulma viimase kui räägitud sõna ja ka nägema kõik, mis sinisündis. Lainel uhkas veri näkku. Ta liigutas ebamääraselt, nagu ängistust tundes pead kaela otsas. Ütelda või Karlile märku anda ta ei suutnud. Aga nähtavasti ei olnud seda ka vaja. Sussid teisel pool põõsast hakkasid ettevaatlikult, krabinata nihkuma ja nihkusid Laine vaateväljast kõrvale. Sääred kadusid, välgatas korra hele kleit, välgatasid jalad, mis haarasid pikki, põgeneja jooksusamme — siis ei olnud enam kedagi. Siis paistis noorte kasetüvekeste vahelt samasugune hallroheline niidetud heinamaa nagu igalt poolt mujaltki. Alles hetkeke hiljem, juba teiste põõsaste tagant, hea tükk maad eemalt, umbes sealt, kus esimesed heinakaarutused algasid ja kus nüüd seisis saod, kõlas Maret hele, perenaiselik, aga siiski veidi murdunud hää:

«Hei, heinavedajad! Laske juurde!»

Karl vaatas kavalalt oma töökaaslasele otsa. Nendes

suurtes sõstrasilmades väreles abitus ja nõutu häbi-kahm, palged lõkendasid ja poolpikad juuksedki olid veel sassis, täis heinapepri. Poiss ei lausunud sõnagi. Aga ta terav nägu kiskus naeruvoltidesse ning seda ehtis silmapilguks niisugune uhkusehelk, nagu oleks ta võitnud suure mängu. Kuid mitte tema, Laine arvel, sest temale vaatasid need teravad hallid silmad südamlukult, kaasatundmisega. See osa, mis neist tema otsa vaatas, helkis soojalt. Aga teises osas, kuskil pilukile tõmmatud launurkades tantsiskles irve — kelle või mille arvel, seda Laine ei suutnud mõista. Ta oli lõplikult unustanud selle sõnagi, mida ta otsis poisi rabamiseks.

«Ja-jah!» rohkem mühatas kui hüüdis hõikele vastuseks Karl.

Hambad kõvasti vastamisi, kiskus Laine heinu kokku, vargsi aeg-ajalt teise käega oma juuksetukka samblapurust ja heinaprahist puhastades. Ta vaikis ka siis, kui Karl hobuse tõi, trengid haotüvede külge kinnitas ja nad loha sõitva saoga kuhja poole liikuma hakkasid. Kuhjalava juures tõmmati viimaseid riismeid kokku.

«Imelikud inimesed,» torises Sass. «Jäävad nagu magama. Lõuna varsti käes.»

«Alt ära!» hõikas Karl uljalt ja lasi sörki järgmise saojärele.

Ka Laine pidi talle järele lippama.

«Andke aga tulla!» kamandas ülalt kõrgelt Alma.

Varsti olid viimased saod luga juurde toodud, pärad riisunud ja terve tööpere lõpetamisel heinakuhja ümber. Sass koputas hangu eelmise varre tagant välja ning lõi selle kõige pikema — päris kolmesüllase lati otsa. Nüüd ajas ta hangutäisi üles, nagu redelit püsti aetakse, ikka järgukaupa kätega edasi võttes. Maret torkis kõrvalt teise, kergemaga väikseid käetäisi anda, ise morn, nagu kinnine, silmad maas. Vaikis ka Laine. Ja see tüdrukute vaikimine hakkas teistelegi külge. Hanguti, riisuti, Alma kahistas ülal ning Sass ainult vaatas aeg-ajalt, kuidas tal see kuhjapea kujuneb, ilma et sõnagi õpetuseks oleks poetanud. Sass ei olnud kunagi suur jutumees. Sassile ei pannud keegi ta vaikimist imeks. Aga tüdrukutele küll. Alma ülal sõtkus ja sõtkus, siis pahvatas järsku naerma:

«Ei tea, kas vana Piitre loeb kuskil palvet või? Kõigil jäi korraga suu kinni!»

«Või mis siin kaagutada!» kohmas Karl, lähenes ning tahtis Maret käest hangu üle võtta. Ta ühmas midagi sellest, et tüdrukud võiksid ees minema hakata, hobuse parmude käest ära viia, et tullakse toime ilma nendetagil, neil lehmad lüpsa ja muud... Aga Maret taganes ta eest teisele poole kuhja, nokkis seal üksikuid mahavarisenud kõrrekesi hanguharude vahele, korjas käetäie ja upitas jälle üles. Ainult Karli lähenedes kõngutas tema poole hanguharusid, kõngutas õige kurjalt. Siis haaras saost seljatäie, mis mehele au oleks teinud, püres hambad huulde ja hoobas selle üles niisuguse pingutusega, et silme ees sädemekesed tantsima löid. Aga ei lausunud sõnagi. Mis pidi tema lausuma? Ei teinud neist kahest kumbki suud lahti, miks nad heintega hiljaks jäid, kuidas sobis siis temal, kes ta neile appi minnes juhuslikult oli sattunud kõike kuulma ning nägema... Maret meelest oli Karli ja Laine kemplemine palju tõsisem kui harilik poiste-tüdrukute hullamine, ning Laine tema silmis peaaegu kergemeelne või vaaritu tüdruk. Aga mis Logina perenaisel mõne põrsapäevilise või sulase eraeluga asja! Praegu tundis ta end rohkem perenaisena kui võib-olla kunagi muidu. Ta ainult rullitas hangu vartpidi pihus, rullitas ja viskas siis üleöla Karlile:

«Sörgi ise oma ruuna sabas! Mina hobusemees ei ole.»

Laine jälgis kõrvalt seda sõnadeta tuli. Ta luges perenaise vihjest välja irvituse, lausa tigea irvituse selle kohta, et kes on pandud hobusepoisiks, hobuse sabas sörkijaks, paremal korral perepreili kutsariks, see jäägu hobusepoisiks edasi, nagu ta on olnud. Laine nägi sedagi, et Maret silmavalged olid hägused, peaaegu veretavad. Raske töö palavas päikeselõõsas. Higi võib puhtadki silmad inetuks teha. Aga Laine arvates olid Maret silmad segased mitte tööst või päikesest, vaid sootumaks muust. Sest tööd tegid kõik ja päike kõrvetas kõiki. Sassi silmad ei olnud verel, olid üsna harilikud, ka Karli omad mitte. Ta pigistas oma kuivavad huuled tihedalt kokku, neelas meelekibeduse alla, kuid otsustas endamisi mitte järele anda — ei Maretile ega kellelegi teisele. Olgu nende silmad kas või verel.

Kui kuhi oli üleni ära silutud, malgad peale tõmmatud ja mätas varda otsa torgatud nagu müts, kui Alma oli kõiega kuhja otsast alla sõidutatud ning kui nad riistu selga võttes lõunale minema hakkasid — Maret ja Alma kergelt ees, nende järel raskelt kõmpides Sass, kõige taga, ohjad pihus, Karl —, jah, kui nad kõik juba teel olid, poetas Laine end vargsi Karli kõrvale ja häälitsetes vaikselt, üsna vaikselt poisile kõrva sisse, nii et ainult tema võis seda kuulda:

«Piol-ju, eks?»

Ja keksas kohe eemale.

Karli silmades löid tantsima vanad tuttavad vallatusesädemed. Ta tõstis käe, nagu kavatseks tüdrukut hõlmata, aga tõmbas selle kohe tagasi ja hüüdis eesminejate poole vaadates:

«Nõõ! Alt ära, Logina kuue kabjaga traktor tuleb!»

Suured metsaparmud tiirlesid tigidalt ümber lõunaleminejate. Karl kohendas ohjahu pihku ja rehmas korraga mitu parmu hobuse laudjalt maha. Hobune kippus jooksuma, aga maa oli ratsasõiduks pehme. «Aidaa! Läkimi!» lasi Karl looma lippama, kihutades nõnda joostes kõigist mööda...

«Justkui suur poisike,» vangutas Laine pead ja astus lühikest sammu rapsides tööpere sabas kodu poole...

Kodu poole, kuigi hoopis teisest kandist, kõmpis ka Peter. Lõunat söödi Loginal nii suvel kui talvel alati kell kaks päeval, ning lõunalauast ei kõlvanud täna, heina- ja rukkiteo lõpetamise puhul, puududa pere-mehel eneselgi. Käed ristis nimmetel, kael veidi ette sirutatud, aeg-ajalt kaabuserva alt päikest kiigates rühkis ta mööda vaigust ja kõõmneist lõhnavat kasumetsa äärt lähemale. Ta oli endismoodi murelikult mõtlik, pahurgi, enesega riius ning peksis tihti nagu kärkseid tõrjudes ühe käe seljaga vastu teise peopesa, et tüütavaid mõtteid laiali peletada. Minnes ennist kuhja juurest kindla nõuga kooliõpetaja Taadri, oma käli poole sisse astuda ja Meeliga rääkida, oli ta teel ometi kõhklema löönud, viimaks, kui hulk maad mindud, peatunud ning tagasi pöördunud. Kui mitmes kord juba see käik tal katki jäi...? Õige on, et ajad sunnivad vanu sugulastevahelisi vaenusid maha matma. Aga kuidagi ei paindu Petri vaim klanima naist, kes kord on Logina terve tema eluga maa põhja vandunud, ütelnud end

selle peale sülitavat. Mis see Meeli enesest õige arvab? Kes ta on, et teda paluma minnakse? Talukohast pärit, hea küll, aga siiski ainult valla palgaline lastekantseldaja! Teha Logina poolt esimene käeliigutus leppimiseks? Võtta süü selles — nagu omal ajal pahvatas Meeli —, et ta õde halvatuna maas lamab, Logina peale? Petri vaim on ammugi valmis tüli lõpetama, aga ta jalg ei lähe päralt. Nüüdki kisub see kodu poole tagasi. Ning taas lohutab ta end vana mõttega, et võib ka teine kord mööda sõites, võib õhtupoolikul, kuigi väga hästi teab, et ei lähe ta sellele lepitustekonnale ei õhtupoolikul ega teine kordki. Nii on need sugulastevahelised asjad, nii nad on. Petri lell ja lellepojad elavad maakonna teises ääres, Sangaste pool. Nendega jäi viim sisse esimese naise Liine surma järel, veerand aastasada tagasi. Aga ei tule need sealt Loginale, ei minda Loginalt sinna. Vanade suguvõsade kangus. Peter ohkas. Poeg Hugo käib kodus harva. Kena oleks teda terve suguseltsiga vastu võtta, sest on ta ju ikkagi Tormade suguvõsast esimene ülikooli läbiteinud mees. Kuid — mis teha! Paluma ei minda kedagi. Jah, ei ole Logina tõstnud tüli, ei saa Loginalt nõuda ka alandavat lepituseotsimist! Olgu nad ennem olemata, jäägu tulemata — mitte alandust!

Keldrimäe nõlvakul, Laanetsoo teenurgal tuleb Petri vastu Otsa asunik. Köhn, kortsus ja habemetüükas näoga mees, kes on samuti särgiväel ning säärikutes nagu Peter, kannab õlal kolmeharulist hangu ja kergitab juba eemalt sonimütsi.

«Tere, tere. Kah kuhja tegemast?»

«Jah, viimased said küüni.»

«Jumalale tänu. Head heinad andis tänavu.»

«Jah, kui see poliitiline filmastik meile ka nii soodne oleks!» ohkab Otsa Teodor.

Logina peatub mõtlikult. Otsa on küll ainult asunik. Kuid niisugusest asunikust võib lugu pidada. Alustas paarikümne aasta eest endisel mõisamaal õige vähesega, aga nüüd on kaugele edasi jõudnud, kaugemale kui mõned vanatalude mehed. Hooned, heinamaad, kari — kõik on tal juttis. Loeb raamatuid ja inglise ajalehte, ajab tõukarja ühingu asju. Ise pärit kehvast Külmade klännust, seilestsamast, kust sulane Sasski, aga sootuks teist laastu mees, toimekas mees. Võiks ja kulukski

Logina ringis olema, kui ainult mitte seda poolpunast värvi... Omaenese karjapiiga võttis perenaiseks. Kutsuda? Kuidas sa säärast kutsud? jahmatab Peter ise oma mõttest. Ja küsib nii moepärast, kinnise suuga:

«Sina neid inglismanne loed, mis nende suured targad räägivad ka sellest... poliitilisest ilmastikust?»

«Soovitavad Venemaaga sõprust... Hitleri vastu.»

Petri silmad lähevad suureks.

«Segaseks läinud või?»

«Ei, tõega. Maailmapoliitika...»

«Ah, mis! Ja-jah, mis neil viga soovitada — meie naha peal!»

Peter viskas käega ja astus minema. Inglismannide plära pähe löönud, vaata et terve maailm punane! Mis siisuguse narriga! Silmakirjategija! Nagu enne poleks neid nähtud, kes iga tüule poole risti ette taovad ja kummardusi teevad. Vabameelne! Ptüi! Küürutagu, kes küürutama on loodud! Küürutagu inglastele, küürutagu punaste ees — aga ärgu oodaku seda temalt, Logina Petrilt...

Pere istus juba lauas, kui Peter pärale jõudis. Seda heinatöö lõpulõunat söödi aias, köögi akna all, ning perelauas istusid ka Sass ja Alma, kes muidu olid omas leivas. Peremees asus laua otsa, tõi lagedale pudeli heinalõpetustki. Ta tänas mehi tubli töö eest, kallas kummalegi klaasitäie. Kuid ei tahtnud minna jutt ega viin, inimesed olid enesessetõmbunud, kinnised.

«Teeb uniseks,» arvas Karl ega siisutanud huuligi. Ta ei olnud suurem viinasõber, täna ei maitsnud see talle sootumaks. Täna oli suulisel siisugune imelik tuju, et ta palju rohkem tähele pani toda suurt kõrgete põllukivilahandikkudega ääristatud lilleklumpi keset aeda kui seda, mis ta sõi, rääkimata joogiklaasist. Sellesse lilleklumpi, kuningakroonide ja tokkrooside vahele oli ta kord poisikesena end koos Maretiga peitnud peremehe silma eest, kes käsutas neid rohima, ning saanud siis hea siraka. Sirakate aeg oli kaugele, väga kaugele jäänud. Sirakaandja käsi kallas nüüd tänuga viina. Aga lilled õitsesid klumbis nagu tookordki, hulk aastaid tagasi. Õitsesid ja lokkasid nii ahvatlevalt, et võta kas või kätte ja viska end nende vahele pikali, peida end nende tihnikusse ära. Ainult et praegu ei tuleks end sinna peitma Maret, oh, ei tuleks! Maret on perenaine,

ja siisugune veel! Istub jäigalt laua alumises otsas, sööb mõõdukate liigutustega ega vaata tema poolegi. Kus ta siis tuleks! Või ehk tuleks Laine? Laine ei ole perenaine, ei ole midagi — on tüdruk nagu ikka tüdrukud. Ning tal on siisugused väljatavad, tuldväljatavad silmad... Allika pilk rändas ühe tüdruku näolt teise näole, märkas väikest vallatusevirvet Laine silmis, aga ka tusajooni Maret'i näos, võttis oma klaasi, kergitas selle Laine ette ja ütles ise Maretit jälgides:

«Bulle, Laine, ehk läheb seda õli... Linnulaulu õppimiseks.»

Maret vaatas aeda, võib-olla sellesama lilleklumbi poole, mida Karl tükk aega mälestuste mõju all oli silmitsenud.

«Lööpl» pahandas Laine ja tõstis klaasi edasi Alma ette suure vaeva nägija, kuhjategija, eks tema.

«Noh, mis siin paluda? Kui poisist pole asja, pista nahka!» Kelp sulasena haaras klaasi ja kummutas tühjaks. Nii jõid heinalõpetust ainult Sass ja Alma, nemadki üksnes moepärast, viisakusest peremehe vastu. Logina pere oli karske ja kaine. Söödi vaikides, kärmelt, ja rutati, puru suus, puhkama, sest õhtupoolik ootas kõlbi uute, kiirete töödega: meestel tuli viimane rukki-serv sisse lasta, Sassil peale selle saun kütta. Naistel, jah, naiste töö ja vana hobuse söömisel ei ole ju ealeski otsa!

P

ikad härmalõngad
jooksid oksalt oksale,
raolt raole. Need sätendasid päikesepaistes ning neist
jäi käte ja näo külge õrnu puudutusi, kui nad mineja
ees kuulmatult katki kärisesid. Mineja oli Logina pere-
mees Peter, ja läks ta oma harilikele õhtupoolikukäiku-
dele.

Vana kooli põllumehena ei lubanud Peter enesele
oma peremehetoimingutes kiiret. Samuti nagu ta ei
lubanud kirjutada oma nime kahe e-ga — Peeter. Kihel-
konnakoolis sissejuurutatud saksapärase Peter jäi talle
külge ning sai pikapeale niisama omaseks kui järele-
mõtlik aeglus sammus või toimingus. Esialgu oli see
mõtlik tõsidus ja hoitud samm Petrile ainult iseteadliku
inimese võtteks, määratud alla kriipsutama tema kui
peremehe väarikust. Kuid ajapiki kujunes hoiakust ise-
loomujoon. Ja üks järjekindlaimad, millega enese ja
oma koha üleolekut paljudest teistest taludest vallas,
kihelkonnas — jah, miks mitte isegi maakonnas — võis
kergesti toonitada, sest seesuguseid talusid nagu Logina,
millel ta peremehe enese pilkki hea meelega puhkäs, ei
paistnud iga teekäänaku tagant.

Rahul selle teadmise, rahul üldiselt oma senise elu
ja tööga, keeras Peter Torma võsavaheliselt jalgrajalt
metsa serva jäetud roobastele. See siin oli ta enese
tuhande üheksasajanda aasta külv, tore neljakümne-
aastane segamets. Sünnipäevakink isa Petrilt tema esi-
mesele pojale, kadunud noorele Petrile, ning hakkas
juba üsna kenakesti palki minema. Otse rõõmu tegid
silmale tiheda seisuga, alt laasunud kuused, mis kerki-

aid vastu taevast nagu laevamastid, kõik sirged ja sih-
vakad, täis elujõudu, vastupandamatut tungi kõrgu-
sesse. Või miks ei pidanud nad olemagi? Maa siin kopli
taga oli hea: savikas ja sügav. Praegu palava päikese
ajalgi hõljus metsa alt rõskust, kandus murenemise ja
kõdu hõngust, nii omast tihedale kuusikule, kuhu tuul
ajab varisenud lehti, et need seal uuesti mullaks saaksid.
Mõnuga tõmbas peremees enesesse oma metsa niisket,
imalavõitu hõngu, vahtis kuuskede halle tüvesambaid
ja kaskede valgekirjalisi jalgu. Üksik mesilane lendas
mööda ning vedas oma sumnaga peremehe mõtted
korrastele kaugetele aegadele. Jaa-jah, poeg Peter, see
kraps ja hakkaja poiss, kellest pidi tulema Loginale
väarikas peremees, oli langenud sõjas punastega. Kuid
Petri mets elas, elas ja sirgus hoogsalt edasi. Petri
kättega — tõsi küll, verega, nagu nad ütlesid, rajatud
riiki elas ja kosus tükk aega. Aga imelik, mis häda ja
muret kõik selle riigiga pole olnud! Mets, jah, mets, see
on põline, on otsekui igavene! Mis on inimese tegemised
ja toimingud, tema elu ning iga — metsa kõrval? Nagu
sääse rabelev lend. Tõused, vajud, kaod — ja varsti ei
mäletatagi sind enam. Aga mets, jah, mets, see talu ilu,
koha uhkus... tema elab lähedasti mitu inimpõlve üle.
Temaast veereb üle inimpõlvede pikk surmade ja sündide
voor, kuigi tast enesest tihti ei saa muud kui kirstu-
lauad neile, kes ta kasvatasid, kelle ta üle elab. Nii oli
rääkinud Petri isa Thomas Storm, vana kooli mees, kes
mäletas veel teoorjuse päevi, oli oma ihusilmaga näinud
Carl Robert Jakobsoni ja laulnud esimesel laulupidul,
nii et vaimustusest nutt silmas, hiljem Jakobsoni kirja-
sõna õhutusel aga asunud hoolitsema metsa, selle talu-
ilu eest. Oma isa pojana hindas ja armastas Petergi
metsa. Tema oli maha võtnud ainult seda, mis kasvatas
isa. Aga ka kõvasti istutanud. Sest Logina ei pidanud
enam kunagi metsata taluks jääma, nagu siitkandi
mõisnikud olid neid müünud. Kuidas vaatab Hugo, ta
noorem poeg, metsa peale? Kas läheb või viitsibki õpe-
tatud agronoom hinnata isa ja isaisade tööd? Või saadab
sae sisse? Peter õhkas. Kahju, kahju, et nii üürikesed
on inimese elupäevad! Kuidas oleks veel vaja elada!
Pojal ja kohapärijal pole naistki... Kellest saab Logina
tulevane perenaine? Missuguseid järeltulijaid ta jõuab
ilmale kanda? Talu ilma perenaiseta — see on nagu

kott ilma põhjata. Asjata ei ütle rahvasõna, et hea naine on maja lukk ja kodu ehe. Loginal polnud ammu enam ei õiget ehet ega lukku. On mehi, kellel ei õnnestu hobustega, leidub teisi, kellel ei lähe linadega. Tal enesel polnud kätt naiste jaoks. Liine, oma esimese, oli ta majja toonud jõukast perest, hea kaasavaraga. Liine käe all kasvas ja kosus kõik. Praegugi läheb veel silm niiskeks, kui tema, kadunukese peale mõtled. Aga ta võeti noorelt ära. Temast jäid Loginale ainult ta kaasavara ja kaks poega. Needki pidi üles kasvatama teine — seesama Reet, kes jäi hiljem närvipõletikku. Aga mis perenaist on närvipõletikus inimesest suures talus? Kerge ütelda, nagu ütleb Meeli, et Logina tapab, et Logina on neetud talu. Kerge on hukka mõista! Ometi on Loginal olnud tublid perenaised; tublid ja väsimatud nagu ta enese väheldane emamullakene, kes veel seitsmekümneaastasena veeres nagu värten mööda õue. Ei tapnud teda töö ega mure, lihtsalt vanadus viis hauda. Ja polegi sestsaadik enam Loginal perenaist. Ei ole tal enesel olnud, kes teab, kuidas pojalt läheb. Maret — Maretil, jah, on kätt, tõsi. Maretil näib olevat õiget perenaisekätt. Aga kes on Maret, mis on Maret? Heidiklaps, kelle soontes ei voola piiskagi Logina verd! Kas peab tema, Peter, olema see viimane vilets, kelle verest talule õiget pärijat ei tule? Poeg Hugo? Agronoom, aga — linnamees! Ei taha talupidamisest kuuldagi. Räägi siis temaga perenaisest, maja ehtest ja lukust! Aga rääkida tuleb. Või milleks muidu need põllud, need metsad, need loomad — kõik see vaev ja töö, kui ei ole kindlat sinu jälgedesse astujat, nagu on Loginal olnud põlvest põlve?! Muidugi, egas meie päevad ole meie eneste käes! meenus järsku Petrile kuskilt kõrva taha jäänud tõde. Ta ristluudele vaheliti pandud käed vajusid lahti, parema laba tegi nõutu liigutuse. Peremees pöördus põllupeenrale, kus härmalõngad ta jalge ees nagu helkiv võrk järjest rebenesid.

Sellel kallakul maatükil, Logina kolmandal väljal, jooksid nurmed põhjapoolse otsaga üles kuni metsani, lõunas aga alla vastu ojaluhä. Nurmed olid pikad, võsastunud vahekraavidega. Taliviljamaal töötasidki praegu sulased kahe paari hobustega, et õhtuks seemendamist lõpetada. Loginal külvati rukis harilikult vara, augustis, vana seemnega, sest maad olid siin külma

põhjaga ja hiline külv tähendas nõrka orast. Aga Loginal ei sallitud midagi nõrka, närust. Loginal ei mäletanud keegi viletsat ja näljast aega. Kuidas siis sallida või taluda virelevat vilja? Vana, oma aja ärateeninu — see on teine asi, sellega võis leppida. Vanu koeri ja vanu kasse ei lasknud peremees naljalt hukata. Neil oli õigus surra loomulikku surma, kas või vaeveldes. Ja mõned vanad, ammutarvitatud asjad — need tundusid peremehele isegi käepärasematena, tehukamatena kui uued, alles tehtud või toodud. Elu peab jooksuma kindlas, sisseõidatud roopas! Riist, mida sa tunned, selle haarad sa julgelt iga vajaduse korral pihku. Säärane riist on nagu pill mängumehe käes. Aga uus — mine sa näe tema sisse!

Logina peremees nihutas pleekinud kaabuloti kuklasse. Selle hall viilt oli tolmust peaaegu kivistunud, lindil võis näha higrasõna. Aga kas täib peremees kaabulotist lahkuda, mis on teda nii palju aastaid teeninud? Ei, juba iga ja luitunud värv teevad ta väärtuslikuks; ja mis veel tähtsam, äratavad aukartust. Kuidas siis? Pähe pista mõni niisugune nokats või lodu, millega ringi jookseb iga sulane, iga karjapoiss, mis alles täna-eile kuskilt poest toodud? Ei, ei... Asjal peab iga ja auväärast olema. See vanadus, mis kuidagi ei ilmuta viletsust, sobib Logina peremehele igas tükis hästi. Sobib tema olemusele ja kehakujule toredasti ka linane särk, mis on lõua alt lahti, selle peale nõõbitud tumeda vestiga. Vestil on siidiläikega selg ja neli kaugelenähtavat taskut — kaks ülemist rinnal, alumised kõhuõnaral, pisut rippuva püksivärvli kohal. Säärase kaabuloti, musta vesti ja valge särgi juurde kuuluvad otsekui enesestmõistetavalt lühikesed tolmused sääririd, neisse pistetud hallide püksiharudega. Vastavalt peremehe tasasele meelelaadile liiguvad need tõmbi ninaga saapad ühesuguse mõõdetud kindlusega nii läbi pika peenrarohu kui ka tiheda kõrremetsa, kui peremehel mõne kivi või põõsakese tõttu tuleb viljasse põigata. Sääraseid põikeid teeb ta aga õige vastumeelselt, püüdes viljaastumise korral leida lagedamat lapikest. Kuid siin-seal jäävad tõmbi, tolmuse sääriku nagu saatuse rulli alla siiski mõned viljakõrred, murduvad pröksudes ega tõuse enam üles: vili on küps, ta kõrs habras. Kas kahjutunde pärast või iseenesest nõu küsides katsub peremees pihuga oma puhtaks aetud lõuga. Lõug kerkib pisut, ja

kandiline, sinakas, lotendava põsenahaga nagu satub kaabuserva alt päikesesse. Ning siis näib, justkui mõõdaks peremees oma vesilekiskuvate hallide silmadega selle kõrgust. Aastaid on ta päikese seisu järgi kiiret teinud, kuidas nüüd peaks saama rututamata? Aga ei, Logina peremees ei mõõda täna päikese kõrgust selleks, et oma töörahvast tagant sundida, neile kiiret teha. Ei. Logina peremehe peas parvleb kobariti hoopis teisi mõtteid — mõtteid metsast, mõtteid suguseltsist, elu põlisusest ja oma elupäevade naeruväärsest lühidusest. Ta on kuuekümnene viienda lävel, kuid muretseb ometi oma päevade lühiduse pärast, sest nii palju, nii kangesti palju oleks veel teha ja õiendada. Logina, tõsi küll, on suur ja kõva talu, väliselt tore talu, et muudkui ela ja ole... Aga sisemiselt, sisemiselt — tuleviku poolest, elu jätkumise pärast! Isa Thomas oli talu temale üle andnud aasta enne oma surma. Või siin noor, olgugi agronoom, ilma vana juhatuseta kohe õigele teele satub! Vaja, vägagi vaja on tugev olla ja elada... Pilgu päikesele heitnud, jätkab ta ettevaatlikult viljade vahetsi oma teekonda sinnapoole, kust üle kraavis kasvava pajuvõsa õhku tuprub kerge tolmupilveke.

Nädala sees on tulnud vihma, olnud äikest, ning põudama löönud suiviljade pead ripuvad nüüd raskelt, pekstes aeg-ajalt rabinal vastu saapasääri. Vili on puhas, tihe ja paras kõrge, tugev kõrre, rikas tera poolest — silmal lust vaadata. Sääraseid vilju ei kasva iga mehe põllul! Annab jumal, et saab kuivalt koristada, ajalt varju viia — saak, missugust oota aastaid. Pere-meis seisatas, valis kollaseima odrapea ja näpistas selle tahu küljest paar alumist, lühikese ohakaga iva. Ja-jah, nädalapäevad, mitte rohkem! See varane kahetahune, see küpseb alati nõnda, et lase rukkiga koos masinasse. Või palju see pööriskaergi enam? Kasvuhaljused sellelgi kadunud ja teraraokesed longus. Aeg, aeg teeb oma töö! Iga aasta, iga kuu, iga päev, iga minut saab täis oma ring ning algab uus, nõnda nagu on seatud aegade algusest lõpuni — igaveseks, jäädavalt... Issandale heameeleks ja inimesele õnnistuseks.

Ning taas rabisesid viljapead vastu saapasääri — Logina käskija jätkas oma rännakut. Ei! Kui ikka saagid lastakse koguda ja salve panna, küllap siis elada võib! Tehku mis teevad, niikaua kui vili peremehe sal-

ves seisab, võib alati elada. Kas vanavanaisa aegu mõisale tegu tehes ja aganaleiba puredes kerge oli? Aga ometi elati, hakati isegi talusid välja ostma! Talle meenus nähtavasti midagi ebameeldivat. Kortsunud ja krimpsus nagu tõmbus viltu, rahulolekumuie kadus suunurkadest ning jalg puistas saapanina ette juhtunud mutimullahunniku üheainsa hoobiga laiali... Räägivad! Pilluvad kõrgetelt kohtadelt sõnu! Kõiksugu ministrid ja asjamehed... Lollitavad! Poisikesed! Lasku inimestel tööd teha ja elada... Rüügi ja rahva oma! Kus see riik ja rahvas siis olid, kui vanaisa Maddis — keda kirikuraamatud veel Mathias Stormiks kirjutasid — siin orduaegse Logginächti-nimelise külaaseme kohal uuesti talu kohendama asus, kände kaalus, kive põletas või kraave tõmbas? Kas sellest võssa kasvanud vakumaaristust sulaselgepõllumaa on saanud ilma meeste töö või tolguta? Ainasa perena mahakistud külast püsima jääda, sajad aastad vastu pidada — pole niisama. Kui mitu põlve, isad ja pojad, poeg ikka tiidsalt isa jälgedes, hoolt kannavad ja tööd teevad, peab hundirägastki talu saama! Et oli sulaseid ja tüdrukuid, et tarvitati võõrast tööjõudu...? No kuidas siis? Mitu põlve tuli seda võõrast tööjõudu ainult selle õiguse eest mõisasse saata, et ise siin võserikus alet teha, põldu suurendada, karja soetada? Kus sa ilma! Sest mis on palgaline? See on ainult käsutäitja, töö äratgeija. Peaasi on peremees. Katsutagu panna palgalised omapead niisugust talu pidama või korras hoidma nagu Logina! Mis seesugusest asjast tuleb? Või kas on enne tulnud?

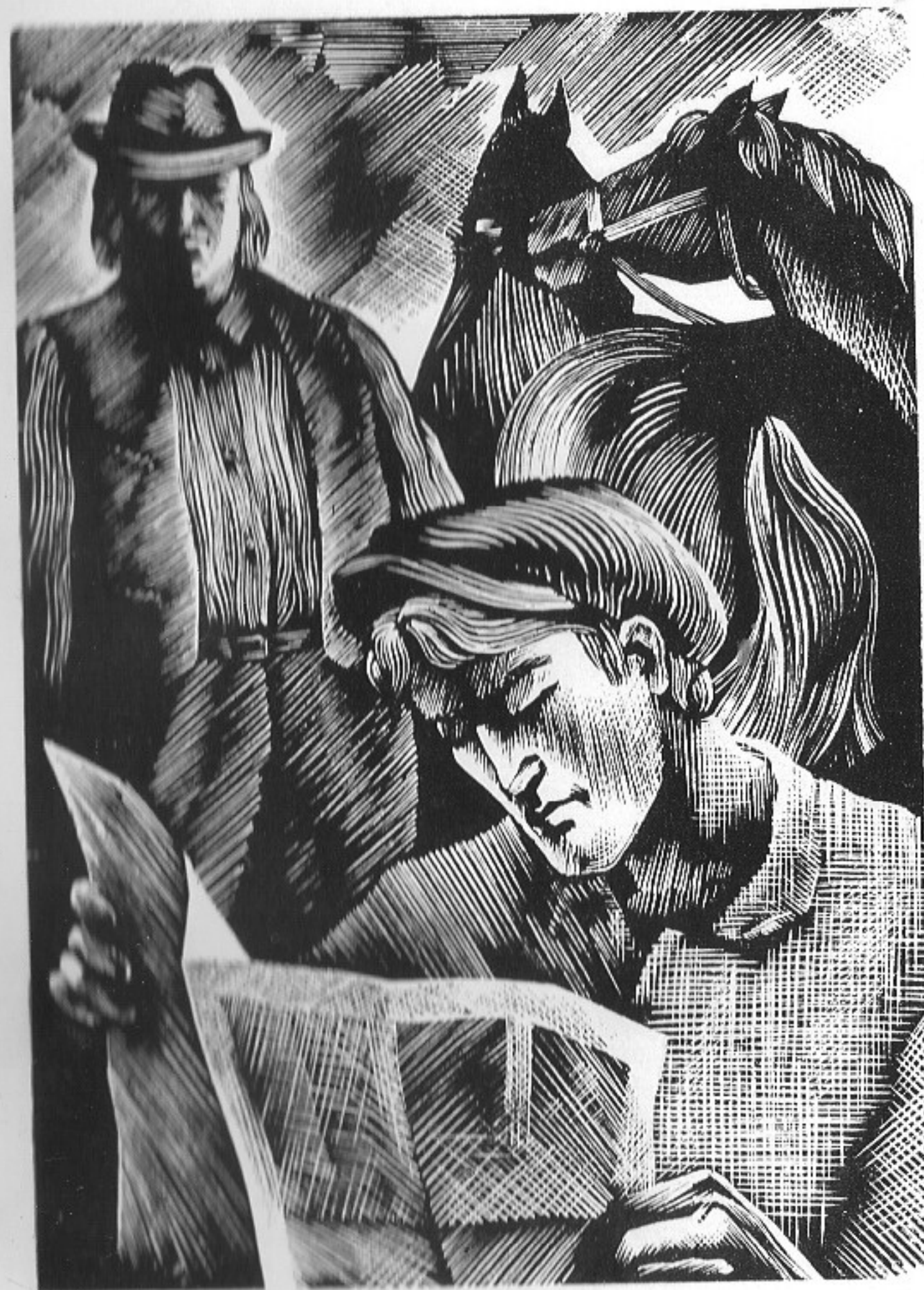
Viiendal aastal nad jooksid mõisatesse, tulelondid seljas. Mis sellest sai? Ainult hävitati varandust, lasti hulk inimesi vigaseks peksta ja Siberisse saata. Seal oli selle õiguse ots. Aga seitsmeteistkümnendal olid kiskajad jälle jaol, juudid ja venelased ninameesteks, et andke vabrikud ja mõisad meie kätte... Noh, anti neile! Vana Petri südames tuigatas korraks valu poja pärast, kuid tüündus kohe. Ei saa ju nõnda, ei saa! Et tuleb muudkui iga kraavihall, iga sulane ja nõuab, kärgib, käsutab... Sest kui pole enam peremehi, ei ole ka korda ja seadust. Seadust ja korda peab kaitsma. Ilma ei saa talu pidada ega elu elada. Ilma seaduse ja korrata ei ole elu, ei ole edu ega õnne. Nõnda kuulutas Jaan Tõnisson, Koodi-Jaaniks sõimatud eduerakonnajuht,

nõnda hakkas varsti mõtlema ka Peter Storm; ning temast sai erakonna väike asjamees Heistres. Tema ideaaliks jäidki isamaalisus, kord ja seadus. Kõik need, kes julgesid häält tõsta selle korra ja seaduse vastu, mida toetas peremeeste erakond, oli ta kuulutanud mäsajateks, kaabakateks, sama hästi kui kurjategijateks... Et need kunagi võisid riiki juhtida, mõni neist talu pidada, seda uskus Peter sama vähe kui sedagi, et vanakuri korraga hakkab armuõpetust kuulutama. Kuid nüüd olid need seaduse ja korra vastased, need lõhkujad ja hävitajad ometi võimule lastud, pealegi presidendid enese allkirjaga valitsema pandud. Ja sellepärast Peter ei saanudki maailmast hästi aru...

Tõsi, tehti ju aeg-ajalt erakondade vahelgi kõva häält. Sügisel seitse aastat tagasi oli Peter isegi «peremees majja» nõudega musta bareti pähe tõmmanud. Aga kas seda sai võrrelda praegusega, kus au, isamaa, seadus ja kord — kõik on väärituks pahnaks tembeldatud. Mis elu nõnda enam elada? Kes on see riik ja rahvas, kui peremehi ei ole? Tulgu need mehed ja näidaku ette! Tulgu ja tehku midagi ära! Ei ole asi karjuda, õpetada. Seda oskab iga nolk. Aga näidaku enne, et nad ise paremini teevad!

Seal on praegu ristikuädal. Nagu teine hein, õienutidki juba väljas. Kuidas seda sai kunstväetisega turgutatud, looma jala eest hoitud! Ei vasikat ega lammastki ristikutaimega rukkikörde. Taim lokkas nagu salat. Ja nüüd annab ta heina. Annab nii, et ole mees ja paigutalakka. Aga katsugu keegi siitsamalt põllult ilma eelneva kesasõnnikuta, ilma põhjaliku harimiseta, lihtsalt nii-sama saada ristikut, siit külmalt ja kalgilt maalt?! Katsugu! Katsugu need targad, kes nüüd peremehed kurjajateks kuulutavad. Ohakaid ja paiselehti saavad nad, mitte ristikut!

Või see rukis. Hakk seisab hakis kinni: puhas leib, terve väli... Ja vanamehe silmad lendavad ahnelt, haaravalt üle hakiridade, mis jooksevad, katkematu ahelana metsani välja. Hakid on kõrged, kindlalt püsti nagu vaiakojad. Kuus rida, igaühes viiskümmend kaks hakki, igas hakis kakskümmend viis kuni kolmkümmend vihku, igas vihkus kaks, isegi kaks ja pool naela teri... Einoh, issand on helde käega andnud! Leiba jätkub süüa ja müüa. Tänu taevale... Aga kas see tae-



vaaki nüüd üksipäini või need kõrgemad väed? kargas pahe kiusakas mõte. Vana jõus maa, selge sõnnikuvägi. Histikukants, kõva laudaramm, randaal ja vedru. muid sors nagu saiajahu... Noh, teadagi. Issand ei põlga hoolikat, ei keela töökale, tema õnnistus käib hoolsaga.

Meeleliigutus pani Petri vana silma kilama. Niisugune on sügisesse kalduv suvi: töotav ja annirikas, helde nagu ema, naine... Naine, jah, naine! Ta ohkas ja kõmpis mõtlikuna sulaste poole. Sass oma hobusepaariga töötas põllu kaugemas servas, asjalikult ja pikka nagu alati. Karl tuli parajasti järjega lepiku äärest künkale, ohjad kaelas, piits taga vingerdamas. Poisi käed hoidsid seemendussaha kurgil, piht oli pisut kühmus ja silm jälgis koheda mulla jooksu. Vaos tema järel hüplesid hoolitult linavästrikuud, kuldnokad ja varesed, ammu harjunud sellega, et kändjal puudub nende jaoks aeg.

Peremees jäi ootavalt seisma, silmitses suilise tehtud tööd — laia, veerjat, kalevikangana tasast, seemendatud põldu ja veel seemendada olevat kitsast ribakest, kus päikesepaistes kullakillukestena vastu läiklesid jämedad hõlksjad seemnelvad. Tubli töömees, vaagis ta endamisi sulast. Aga millest see küll peaks tulema, et inimene, kellele on antud lahtised käed, saab nagu pealekauba tihti ka terava keele? Hoopis, hoopis parem oleks, kui sulastele antaks ainult töökad käed... Sest milleks tööinimesele ülemäärast aru või teravat keelt? Et hobuseid vanduda? Aga mõni ei vannu ka neid. Nagu see poiss. Seni oli veel mis oli. Nüüd aga...! Ei, peremehel ei o'le tahtmist sulase sõnu meelde tuletama hakata. Logina peremehe kohta pole keegi võinud väita, et ta oma teenijatega läbi ei saa. Vastuoksa: tüliga pole Loginalt neist ükski lahkunud. Hea sõna võidab võõra väe, nii õpetas isa vana sõber, kirikhärra, kes omal ajal tihti Logina Thoma poole sisse astus. Isa Thomas ja kirikhärra puhkasid ammu mullas. Aga Peter elas vana pastori õpetuse järgi edasi, oli elanud ja kavatses veelgi elada. Seesama elutarkus keelas tal teenijaile näidata ka oma tundeid. Milleks seda neile? Silita hobuse kaela, kui sul süda haledaks läheb, aga ära, riku peret liigse lahkusega. Tea alati, kes sa oled. Nii oli õpetanud kunagine kirikhärra. Ta kõhatas ning hüüdis sulasele vastu astudes vana harjumuse kohaselt: «Jumal appi! Jõudu!»

«Ptruu!» peatas poiss soni silmilt tagasi lükates hobu-

sed... «Olgu, kui peremees meie oma jõusse ei usu!» välgatasid hambad ta päikesest sinihalliks kõrbenud näos.

«Hm... Oled, jah, kõvasti lasknud... Ehtisid vist varakult õhtule... Laubane päev...»

«Eks päev ole peremehe, öö sulase jagu,» arvas noor-mehe vastu. Viskas ohjad kaelast, lõi tanksaapad mul-last puhtamaks ning toetus tiislirauale istuma. Ta värvi-tuks pleekinud tööpluus oli pihtadelt ja rinna kohalt jälle läbimärg, otse mustas. Ühe käega seda ihust eemale vedades, nagu tuult põue lastes, võttis ta teisega taskust paberossi ja pistis hambusse.

«Hobused pisut tõmbavad hinge!»

«Eks ta ole... Näe, Miiral ongi sapsud valged...»

Ilus kõrbide paar, mära ja ruun, olid tõesti märjad, päris nõrgusid, nii et tuuleõhk keerutas kõigi, nii mehe kui tööloomade higinaisu ninna. Mees pahvis ahnelt suitsu. Hobused noogutasid ja puristasid.

«Sina, Karl, noorem mees, kas sa ei tahaks õige Vahuri sarabani ette pista ja jaama lasta... Ma ise liigutaks seni selle servakese sisse...» rääkis peremees mitte just käsku andes, kuid siiski nõudvalt. Astus hobuste juurde, kergitas nende range. «Hugo sõidab. Ja temaga koos vist ka üks linnasõber.»

«Hüü-hüüit!» lasi sulane kuuldavale kuldnokavilet meenutava vile. «Linnahärradele kutsariks...» Ta tõmbas püksi tagataskust kokkumurtud ajalehe, keeras selle lahti, vajus ninapidi lehte. Vajus, aga ei mõistnud õieti ühtegi rida, mis luges.

Hugo! Noh, muidugi! Härra, kel kõrged koolid selja-tagataga! Aga kord oli õige isevärki jõnglane. Suviti, kui kodus logeles, käis tihti karjamaal kivisõda tegemas. Karl ei tea, kuidas teistel, aga tal enesel oli Logina kar-japoisina põnev elu. Perepoeg hiilis ligi ja pörutas äkki põõsast kiviga, nii et oigasid, vihastasid ja pidid vihaga vastu andma. Ilma kivi taskus kandmata, ilma hea lin-guta ei tulnud toime. Alalise sõjaseisukorra tõttu tekki-sid karjamaadele terved kindlustuste vööndid, peidetud viskekivide varud, mida vastamisi välja nuusiti, vallu-tati või kaotati, seejuures vahel päris valusaid muhke saades. Visa ja kange oli Hugost noorhärrake, hoolimatu obaduste suhteski. Kaebama ei läinud! Hambad risti, nutt silmis, võitles ta, kui lüüa sai. Aga tasus ka valu-

salt, maksis halastamatult kätte. Ja nõokas nagu saa-tan, kui mööda viskasid: näe, karjatsura lasknud Mare-ti kae ära magada...! Maret oli muidugi ainult kius. Hõrkamine õrritas, ajas karjapoisi vere keema, lahingud lahaid aina ägedamaks. Löödi nõnda, et oiati, õpiti alati valvel olema, maskeeruma, redust, salaja ründama. Tekkis poisikeselik jonn ja viha, tahe vastasest jagu saada, maksku mis maksab. Ime, et nad teineteist nois lõpmatuks kivilahinguis maha ei löönud! Karl ei mõista tänapäevani, kas sai too sõda tõesti alguse Mareti pärast või keeras Hugo Mareti ainult rüütellikuks kivivõitluse põhjuseks. Igatahes — peale tänini säilinud armikeste kumudel hõõgus nende kahe vahel vana vaen, õigemini viha. Kui Karl mõni aasta hiljem gümnaasiumi ette-valmistusklassi eksami tegi ja skauditootust andis, irvi-tas vahelpeal juba pealikuks sirgunud perepoeg laia lausa: mida kuradit sa enam õpid või püüad, kui sulasekarladki gümnaasiumi ründavad ja skaudiks ronivad... Minna seda härrakest nüüd jaamast koju tooma, selle lõopimist kuulama, kus sa oled tema isa sulane...? Ei, parema meelega haaraks maast kivi ja lannutaks — täpselt, tabavalt nagu kunagi vanasti, poi-sikesepõlves...

Peremees vahtis hobuste vahelt riivamisi sulast. See, mis poiss ütles, polnud öeldud hammustava halvaks-panuga ega just purevalt. Kuid tema häälest kõlas vastakat tõrksust.

«Või olid sul õhtuks omad plaanid?»

«Õhtuks? Ronge kihutab siit õhtuni läbi veel mitu...»

«Tulevad Tallinna omaga...»

Peter õiendas vaheohelikku, ohjalõkse. Ta oli harju-nud sellega, et teenijad tema tahet täitsid järelemõtle-miseta, niipea kui soov oli kuuldavale lastud. Ning sugugi ei meeldinud talle praegu see suilise ükskõikselt istumajäämine. Istub, suitsetab, kõigutab üle põlve visatud jalga, aga ei mõtlegi tõusta. Ei võta kuuldagi! Imestas peremees.

«Hugo ei ole ammu enam kodus käinud,» kohmas ta rohkem vabarõdvalt kui seletavalt. «Ning eks see ole nõnda seatud, et lapsed peavad vanemaid armastama ja austama...»

Ta jättis muidugi ütlemata, et poja armastusest enese vastu polnud ta kunagi suuremat märganud ja et aus-

taja pool on ka täna ikkagi tema — isa. Tema oli poja kojusõidu puhuks lasknud ettevalmistusi teha nagu pidupäevaks. Inimene, kes tuleb laiast maailmast, sel ei pea kodus igav olema! Isa ja vastuvõtja asjaks on seda ette näha. Loomulik!

Kas Karl peremehe mõtteid ära arvata oskas, sellest ta märku ei andnud. Aga ta tõusis otsustavalt püsti, viskas tossava suitsuotsa maha ja ütles ajalehte kokku keerates:

«Peremees võiks jaama kamandada kellegi teise, kui vaja... Mina lõpetan oma rukkipõllu seemendamise ise...»

Logina peremees jäi nõutult hobuste kõrvale seisma. Ta valgetes särgivarrukates käed vajusid vastu külgi nagu kasevemblad. Kuidas ta ütles, see sulane: mina lõpetan oma rukkipõllu seemendamise ise! Justkui oleks temal, sellel poisil, mõni oma rukkipõld, mille ligi ta ei taha teda, vana põllupidajat, hea meelega lasta? Kuidas siisugune küll salvata võis! Õelusehunnik! Kõva sõna, võib-olla midagi veel kõvematki oleks vaja. Aga mine sa ütle, mine sa räägi, mine sa nurise praegu sulase üle?! Et hoiduda tülist, kus vähegi võimalik, ühmas ta lihtsalt, tõstes ise silmad taeva poole:

«Kui sa kardaksid jumalat, kui sa natukenegi jumalat kardaksid, poiss!»

«Natukest ei maksa karta, peremees!» naeris sulane hammaste välkudes. «Kui juba karta, siis karta... Mina poolikuid asju ei salli, olgu töös või muus.»

«Nii et sina? Sina tahad siis selle oma rukkipõllu ise lõpuni seemendada?» kergitas Peter üht ja siis teist jalga, nagu kardaks ta maa sisse vajuda.

Ta vana nägu lõi hõõgele. Kuid mitte enam selle sooja sisemise hõõgega, mis tõusis põskedesse südame rõõmsast ja lootusrikkast tuksest, kui ta ennist oma põlde vaatas, oma kordaminekuid ja õnnestumisi kokku võttis. Väljavaatest tublile saagile, väljavaatest selles saagis kätkevale jõule, küllusele oli siis ta süda põksuma ja põsed punetama lõõnud. Nüüd hõõgusid nad hoopis teises toonis ja teistest tundevarjunditest. Süda ei paisunud, vaid tõmbus kokku; nägu läks lillaks ning selle nahk pingule, nagu oleks sügaval vanamehe sees millegi väga kitsas, nii kitsas ja pakitsema ajav, et peab kas või tühipalja lillatuse kaudu väljapääsu otsima.

Karl vaatas Logina Petrile otsa, nägi vanamehe üleskeevat viha. Ah et pani pahaks? Etse pangu! Parem suu sinna pöörutada kui seljataga viriseda!

«Noh mis siis? Või tahab peremees sulasel töötegemise ära keelata?» haaras ta ohjad.

«Sul oma põld, mis peremeest siin!» lõi Peter käega.

Aga see käegälöömine meenutas sulasele pigem tagasihoidud rusikahoopi, liigutust, mille taha varjati riistad hambaid, kui leppimist. Ta pani ohjad kaela, libistas plitsa aasapidi tagasi randmele.

«Oma põld ikka! Kes selle kesa üles kündis? Mina kündsin üles. Kes kordas ja vedrutas? Mina kordasin ja vedrutasin teda. Jah, külvasin terad maha, ja nüüd seemendan kah. Kuidas siis mitte minu, peremees? Meil on ju nüüd siisugune kord, et töö kuulub tegijale? Kas oleme Nõukogude riik, mis? Oleme. Fakt. Ja peremehed — see on varsti üks moest väljas seisus, muud midagi...»

Vanamehe silmad läksid punni. Ta käsi puudutas kaabulotti ja pikad hallid juuksed vajusid mõlemalt poolt kõrva tagant alla, jäid salguti rippuma sinkjatele põskedele. Aga ta tugev kogu ei võpatanud, ei nõksatanud isegi. Kui sulane seda ootas, siis ta eksis. Peremees ainult surus rusikad nagu toeks püksitaskusse ja küsis rahulikult:

«Jaa-jah? Ah sätid Logina Petrile üle võtma?»

«Petrile ei tasu. Aga mis puutub talusse, siis hiljem või varem tuleb midagi teha... Maad kolm korda rohkem koos kui õigus. Seda teab peremees isegi.»

Logina Peter tegi poolpöörde sulasest kõrvale ja pani käed nimmetele risti.

«See poisikeste tehtud seadus... see...» Ta jättis lause pooleli.

«See on kõva seadus.»

«Inimeste röövimiseks, jah. Seda nad oskavad... Aga kes selle talu taluks on teinud? Kas need seaduste kokkusoperdajad ja talude jagajad või need Logina mehed, kes mitu põlve, orjaajad läbi on siin tööd rühmanud? Ja-jah, hõlpu ei ole siin elanud ei isad ega isaisad! Mitte keegi. Aga nüüd tulevad kintspükstes poisikesed linnast ja karjuvad: palju, seadus, ära võtta! Mis teab üks siisugune poisinolk talust või tööst! Talus nagu Logina on elatud sadu aastaid, poiss! Sa mõtle,

kus see inimpõlvede vaeva ja hoole ots! Mõtles, kui palju muret, tööd! Mis sa õige arvad? Ise muidu tubli töömees, aga ka kohe linnavurlede laulud lahti... Tee enne midagi oma kätega ära, raja üks talukene, noh, raja kas või popsikohtki, kisu küüned tagurpidi, siis tule rääkima oma põllust!»

Allika pleekinud näole ilmus lai, halastamatu irve.

«Oleme näinud, peremees... Meie mõlemad, mis sellest teise mehe maa peal välja tuleb...»

Logina Peter pidas selle irvituse ja etteheitegi kindlalt vastu. Lihtsalt õnnetus, arvas ta endamisi, et just tänavu see Allika sauna poiss sai suiliseks kaubeldud. Mõni teine aasta, jah, aga tänavu — rumal mõte oma endise popsi poega suiliseks palgata!

«Pea... see oli ju maa, mille popsi pere maha jättis,» vastas ta tasakaalukalt. «Seaduse põhjal oli peremehel õigus ja koguni kohustus...»

«Popsi riisuda!» torkas sulane valjult. «Õige!»

«Logina talu ei ole Allika Tehvani pärijatele midagi võlgu. Kõik on välja makstud.»

Sulane viskas teise suitsukoni närviliselt mullale.

«Seda küll, seda jah... Sendikesed on saadud ja — söödud! Aga rahva suus elab edasi «Allika sauna maa», «Allika niit». Kas ei räägi see iseenesest, kelle pool õigus on?»

Vanal Petril kargas hea mõte pähe. Poisile lähemale astudes, rahustavalt talle otsa vaadates kinnitas ta:

«Teed tööd, teenid — saad tagasi. Osta või omaks, kas mina keelan! Maad Loginal jagub...»

Neil oli ainult kahel korral, juba aastate eest, siis kui Karl alles õppida püüdis, sellest asjast juttu olnud. Ja üksnes niipalju, et Karl nõustuks vaeslastekohtu kassasse sissemakstud kroonikesed mahakistud sauna eest vastu võtma. Muust ei olnud peremees siis vaevaks võtnud mühatadagi. Praegune toon oli sootuks uus. Kuid Karlile ei avaldanud see mõju. Piitsa käele õiendades hüüdis ta vastu:

«Eks need Logina võsadki tegid kord põldudeks mitte peremehed, vaid rohkem sulased, minusugused. Mitte need, kellel vedruvanker jaamas vastas käib... Nõõ! Miira, Kõrb, noh!»

Ta tõmbas järsku, nagu vihaselt, ohjad pingule.

«Hea küll. Aga sinuga, poiss, sinuga meie alles räägime...»

«Miks mitte, peremees. Räägime,» sülitas sulane astuma hakates. «Minul leping mardipäevani taskus, aga rääkida küll.»

Vanamees tegi sammu lähemale. Ta silmade sinkjas valge läigatas.

«Leping? Leping?... Sul on leping... töötegemise ja käsutäitmise peale. Hammaste näitamist ei ole selles lepingus ette nähtud...»

«Arutame seda homme, pühapäeval, peremees. Praegu vaja töö lõpetada.»

«Kavatsed homme aru pähe võtta või?»

«Homme läheme koosolekule, peremees.»

«Mis põrgu koosolekut meil sinuga vaja on!»

«Maatööliste ametiühingu koosolekut, peremees.»

«Ah nii, ah siis nii,» ahmis Logina õhku. Rohkem ei saanud ta praegu sõnu suust. Paistis, nagu valmistuks see poiss teda kõikide peetud sulaste ja tüdrukute kohtu ette vedama. Ta pöördus ja astus rapsuvalt minema. Tolm kees tõmpide saapaninade eest üles.

Päike oli juba madalale, metsalatvade kohale vajunud. Peremehe pikk vari jooksis ta ees. Küngaste ja kivide kohal murdus see veidralt nagu lõotsaga säärasaabas, mida keegi üleannetu kord kokku surus, siis aga kohe välja venitas.

Pehme mulla väsitav kammits oli Allika jalgade küljest korraga kadunud. Ta astus kergelt, kallutas pea natuke vasemale, lasi lahti vile. Et ei ole aukartust või lugupidamist, ei austa vanemat inimest...? Kas see vanem inimene tema püüetest lugu pidas, tema sihte mõistis või austas? Kui ema läks temalt eelseisva suve töö arvel laenu paluma, et maksta poja kooliraha, käskis ta poisi maarjapäevaks koju tuua ja karjaseks anda. Tallu olevat karjapoissi vaja, mitte noorhärakest. Kas ta isa ehitatud saunakese püsti jättis, kui ema suri? Ei, Logina kiskus popsiseaduse hirmul Allika Tehvani majakese maha, kündis õuemaagi rutuga ümber, enne kui Karl väeteenistusest välja sai. Mida siin haletseda või keda? Rusikas käsi oli noor Karl kihutanud peast õppimiseunistused ja läinud peremehi teenima. Rusikas käsi vaadanud, kuidas peremehed mustad lotud pähe vedasid ning kärarikkalt «kõva käega presidenti» pukki

nõudsid... Nüüd olid linnatöölised selle kõva käe asemele pannud omad veel kõvemad käed. Elu hakkas uut nagu võtma. Miks peaks siis Karl Allik Logina Tormae ees küüru selga tõmbama? Ei! See aeg on möödas. Nii-samuti nagu parunite ajadki, kes rahvast olid sajandeid sundinud eneste kasuks tööd tegema. Talle meenus järsku «Tasuja» Jaanus. Jah, vabadusesammu ees väriseb ka kõige rängem, kõige verisem vägivald — ükskõik kus kohal või mis ajal! Hugo, see härrakene, see Logina vesivõsu, see uhke «alati valmis»? Ronigu, ja seda ta oskab, kohale kas või neljakäpukil — mis see temasse, sulasesse, puutub?! Ta on palgatud tööd tegema, mitte härraseid vedama!

Hobused surusid rangidele ning ratassahk keeras kriginal mulda ümber. Üle kummagi sahalehe jooksis vahetpidamata kitsas, sametpaelana pehme riba, mis mattis jämedad, päikeses roosakashallilt helkivad terad enda alla.

Ta vaatas üksisilmi seda lõppematult üle sahalehe venivat musta paela, seda terade muldajooksu, kujutles nende peatset paisumist, idanemist, põllu kattumist rõõmsa halja orasega, seejärel aga rikkalikku saaki töötava rukkimüüriga ning mõtles: kuidas see küll võis tulla, et üks lõikab sealt, kus teine künnab ja külvab? Põld, see on ju ainult maa, muld. Selle viljastajaks on töö, inimese töö ja hool. Aga tööd ei tee ju need, kes jooksevad korraks põllule kaema ja kamandama. Mitte ka need, kes pool eluaega õpivad koolides ja keda vahel harva veetakse koju ning kodunt ära vedruvankris. Töö on ikka teinud teiste käed. Ainult nende käte vaev — käte, mis künnavad ja külvavad, lõikavad ning koristavad — väärivad peremehe nime... Logina Peter ja tema agronoomist poeg? Peremehed? Oh-oh-hoo!

Ning esmakordselt libises ta pilk üle oma töö, üle laia seemendatud rukkipõllu tööpoolest peremehetundega.



arsti pärast rongi vi-
let lendas läbi asun-
duse lai, nelja vedruga vanker — Logina Petri sara-
ban, ees kepslev täkk, taga paks tupruv tolmupilv.

Sarabani esitoolil, pukis istus Peter ise, selg sirge, pikad hallid juuksed kaabu serva alt lehvimas, hele linane tolmumantel tuulest puhevil nagu puri. Vana-mehe hoidis ohje ettesirutatud käsi, kangelt — ehtsa härraste kutsari moodi. Omal ajal küllalt nähtud, kuidas need sõitsid! Külalt läbi kihutades ei pööranud ta pead ega teinud end märkavatki uniseid kanu või kana-poegi, kes kisades teelt põgenesid. Sest Peter oli sõna andnud poole tunniga härrased jaamast koju sõidutada, ja Logina peremehe sõna ei ole niisama, naerda. See on Logina hobuste, Logina sarabani, Logina talu au eest antud sõna. Seda sõna ei luba isegi halli taadi enesetunne täitmata jätta. Sündigu mis sünnib: tuli rummust, nagu tavatseti ütelda, aga sõit tuleb ära teha. Logina peremeest tunti vanasti kui kuulsamat võidukihutajat kirikuteel. Võib-olla lõi see kirk talle täna, noori härrasmehi sõidutades, veel kord pähe, uimastas. Rataste mürin, täies traavis tormava hobuse kabjaplagin, selle raudade välkumine, kõrvus vihisev tuul, tolmukeeris, laste ja koerte ja kanade kilked tee ääres — see kõik võis teda nagu kunagi vana võistlejat üles kütta. Ta tõmbas ohjad trammi, vilistas ja — las vassi! (nagu ta vanasti hüüdis). Logina täkk, Logina peremees... Einoh, kuidas võiski kahelda, et nad seda seitset kilomeetrit poole tunniga maha ei aja? Ta alles

näitab, kuidas see ära nuusatakse! Veel on täkk omast käest ette pista, veel on olemas vedruvanker, veel on ohjad tema enese, Logina peremehe pihus... Las vassi!

Peebuti pere väravas viskus kihutajale vastu hall koeranäss, kes armastas hobustele ninna karata. Koer üritas tänagi seda kunsttükki. Kuid sõiduhuog oli nii äge, et ta hüppel hobuse ninast maha jäi, täku ettevisatud jalast hea hoobi sai ja kiljuva kerana takjatesse lendas.

«Rajakas!» kirus Logina peremees ning sangutas hõbelaigulist tätku aina tulisemalt jooksmas.

«Perkele! Karjub nagu lapsepõnn!» märkis noormees tagaistmel.

«Ühed risud, koera- või lapsepõnnid. Kes neid teele ajab! Vahtigu väravas, kui inimesed sõidavad...»

See inimeste sõit oli metsik. Vanker kippus kohati lendu tõusma ja sõitjad hüplesid istmeil. Aga nad ei teinud sest asjagi. Ei peremees ega ka need kaks, kes istusid tema selja taga. Need küll naeratasid vahetevahel teineteisele, need tagaistme seljatoele nõjatuda püüdvad kaks hoolikalt raseeritud, liivakarva koverkotmantlites ja pehmetes hallides kaabudes meest. Kuid neilgi näis rohkem midagi muud meeles mõlkuvat kui see sõit ise või selle võlu. Tõepoolest, selle muu pärast Logina taadiga jaamas kihla oli veetudki ja teda kihutama õhutatud. Meestel polnud tahtmist teel pikalt jalutada, end vahtimiseks välja panna. Jalakäijad, iga sõitja vahtijad ning sihtijad, need on kehvikud, popsnikud, näljarotid, üldse — kahtlane rahvas. Siin aga sõidavad hiljuti alles välismaalt tagasitulnud Logina perepoeg ja tema külaline pealinnast. Mine võta kinni, mis keegi mõtleb või arvab niisuguseid mehi sõitmas nähes! Linnahärrad seadsid siis asja nõnda, et selle aja jooksul, kui jalakäijad mööda karjamaid vingerdavat otserada teele sampsivad, kihutavad nemad juba ette. Seal lasevad aga kõik aeg nii tulist traavi, et vahemaa ka hobustega rongivastaliste ja nende vahel ikka tubliks jääb. Toimus nagu võidusõit aja peale. Ühtki otsust võistlejat polnud teel näha, keegi neile järele ei ajanud. Ent mehed teadsid, mis nad tegid.

Kui kutsar hoogu tasandas ja sarabani metsa vahele, talu juurdesõiduteele keeras, lõi Hugo Torma pilgu randmekellale. Siis sirutas oma heledas nahkkindas käe

ette, patsutas vanale Loginale rahuldatult õlale ning ütles kaheda kurguhäälega:

«Küllä! Riitää, papa! Sinä olethan voittanut. Kahekümne viie minutiga jaama eest Logina kopli alla... Tore sõit! Lase hevosel nüüd veidi jalutada... Pantakaa suitsu ja ajame sana juttu.»

Hugost poja keelemurre tundus isale küll veidrana, aga et poja sõnad olid talle sellest ajast saadik tihti kausuks, kui Hugo pärast kaheksa aastat kestnud stuudiumi ülikooli lõpetas ja kohe põllutöoministeeriumi koha peale läks, siis katsus ta nüüdki aru saada. Vana-mehe silmis oli poeg, kellega ta varemalt mõnikord jankles, liigse rahakulutuse pärast talle etteheiteid tehes, riigiametisse minekuga otsekui tähtsaks või kõrgemat sorti inimeseks saanud, kellele vaata et pista väike kolmetäheline sõnake risti- ja pärisnime vahele ning — ongi tõeline saks valmis... Muide, see vana Logina naljatlev unistus oli Hugo sõprade poolt tudegipõlves juba tõgamisi teostamistki leidnud. Tarvitses kõrgil Hugol kord ainult konventi ilmuda, monokkel silmakoopas, ja — vonnitamine põles talle külge nagu pigi. Torma asemel hakati teda hüüdma «von Stormiks». Ja ega Huko — nõnda, soome moodi, kirjutas ta oma nime gümnaasiumi lõpuklassist alates — seda ise pahaks pannud! Omataoliste hulgas lõõpis kaasa, mõnele kehemale sellile aga pörutas purjus päi pealegi, et teda tuleb tituleerida «Huko von Storm», aga mitte teisiti, võtku see mats teadmiseks... Nõnda teda joomakaaslaste hulgas vahel siis tituleeriti. Ning kes teab, kui seadused oleksid «juriidiliselt» võimaldanud, oleks Huko Storm-Torma säärase kaunistuse oma nimede vahele ehk juba ka ära sanktsioneerinud, sest raha eest ei keelanud Huko enesele midagi... Kuid Eestis kahjuks aadliregister puudus, tõusikluše võsuvamad unistused ei suutnud viljaks küpseda. Need, kes ihalesid tiitleid ja seisusi, kes olid sääraseid asju juba vaikselt ette valmistanud, ei istunud peale juunipäevi enam ministri- ja direktoritoolidel... Ning Huko Torma, tulles juunis Soomest, paberite järgi agronoomide täienduskursustelt, see Huko Torma, kes uskus vaikselt iseennastki varsti võivat nimetada tiitliga, pidi kiiresti ümber kohanema, kui tahtis üldse veel kuskil asutuses pidama jääda. Mitte üksi et mees agronoomiharidusega häbenes liht-

saks põllumeheks hakata. Seda ka. Kuid see oli kõrvaltegur. Logina perepoega ja pärijat juhtisid tõsisemad kaalutlused. Sest kui kommunistid kord juba talude kärpimise käima lasevad, tekib küsimus, kus kuradi kohal on mängul piir? Kas ei tule end selle jaoks pisut liigutada? Liigutada oli aga temasugusel maaelust ja -tööst võõrdunud isandakesel linnas palju vabam kui külaoludes.

Praegune sõit isatallu oli erakordne, sõit asja pärast, tarvilik. Juba enne kohalejõudmist tahtis härrastunud poeg oma talumehest isalt mõne küsimuse kohta selgust saada. Ta ei pidanud vajalikuks ära oodata, millal isa juttu alustab või uudiseid küsima hakkab. Niipea kui hobune sammu astuma jäi, algas ta ise kohe nõudvalt:

«Niin. Räägi nüüd, papa, mis tööväega sina tänavu siis talu pead ka?»

Vana Logina pani ohjad põlvede vahele, seadis end istmele serviti, nii et võis näha teed ja vaadata ühtlasi taha külaliste poole.

«Eks seni nagu ikka.»

«Lased sulasrahvale sunnuntai-aamulla... pühapäevahommikul söögipalvet ja — elate kõik... leplikult omavahel?»

Huko nihutas nagu pisut uskumatult oma pehmet kaabut kuklas, võttis hõbesigaretitoosi, pakkus sõbrale ja süütas ise. Vaiksele metsavahelisele teele jäi lehvima oopiumilõhnast raske suitsupilv.

Hobune puristas, pildus peaga vehkides suuraudade küljest vahutükke. Ja vana Logina kõhatas.

«Ja-jah, ei ole enam endised ajad, poeg,» möönis siis juuksekahe raputades. «Mis ennem, aastat viisteist tagasi, viga oli peret pidada või elu elada... Peremehe sõna teenijale, see oli nagu jumalasõna kantslist. Ütled, ja aamen! Aga nüüd?» Vanamees vangutas pead. «Hukas, päris hukas on see teenijasrahvas.»

«Kas nüüd just hukas,» tegid võõra laiad õlad kahtleva liigutuse. «Aga eks see kõik ulatu ruttu linnast maalegi!» viskas ta sigareti järsult käest.

«On nad sul siis aiva... puha veripunased või?» tahtis poeg täpselt teada.

Vana Peter mõistis, et poja pärimine ei tule tuulest. Sihuke mitmest koolist läbikäinud mees paljast uudishimust Logina sulaste-tüdrukute asja ei küsi. Ning

puhkemata esitas ta lühikese ülevaate oma tööperest. Moonamees — endine, vana Külma Sass. Poeg pidavat mäletama, kuidas Sass kord päästnud Hugo Tigase kurja pulli käest, siis, kui Hugo veel koolipoiss olnud. Et Huko ei mäletanud ja sellest ägeda pearaputamisega kohe märku andis, jätkas vana Logina tüdruk Vallist. Kuid sellegi tunnistas härra Huko sama tundmatuks nagu oma elu päästnud moonamehe. Suiliseks — Allika Tehvani poeg. Töömees läbi ja läbi, aga issand halasta, mis inimene! Annad kui peremees nõu, tema, poisinolk, ikka targem! Lugenud lehesabast või mõnest raamatunärust kes teab mis kokku...

«Kuule, papa, kas see pole sama torpari... popsi poiknenen, kes pressis linna kooli? Olkaa hüvä, popsivõsu ja — gümnaasiumi!» elustus järsku Huko ja pöördus külalise poole.

«Ja-jah, seesama, poeg.»

«Ihan totta! Mäletan, aasta või poolteist ta näljutas end Tartus äragi. Ja kujutle! Skaudiks kippus koguni. Võtsin ta oma rühma, näitasin siis, mis tähendab kesk-kool ja skaut... Äh-äh, äh-hää! Õppinud sulane on sul, papa!»

«Noh, nagu sa ise tead...»

«Küllapas, küllapas... Selle selliga sai ühes kirikutornis kord tehtud peent nalja!»

Ta pidi seletama, aga loobus, lõi käega nagu miski tühise meenutamise puhul, millel hetkel pole tähtsust. Ja nõnda jätkas isa, et kevadel, suiliste palkamise ajal, ütelnud naabrimees Mäe Tiit: sina, Logina, sa oled kindla meelega ja sõnaga mees, sa palka poiss ära ja painuta teda, puista sõklad ta kolust välja... «Noh, mina olen teinud, mis minu mõistus võtab, aga seda vitsa ei vääna... Teiseks aastaks küll peletist oma majja ei tahaks!»

«Logina peremees loodab nähtavasti kuskilt paremaid sulaseid saada. Kas poolakaid või leedukaid?» viskas võõras nokkivalt.

«Ega kedagi. Need poolakad — ka töömehed... Mul ülemineva suve üks oli. Ainult et näita näpuga, nagu kurtummad.»

«Poolalaised panid matkustavad nüüd Preisimaa mõisatesse, ja asi klapp,» lõpetas kohe selle jutu Huko. «Hitler ise annab neile soojad kohad. Kes läheb mulda

tuhnima, kes mullatoidule... Niisugune on võitjate seadus.»

«Ja-jah, kahju küll!» nihutas end vana Logina rahu-tult. «Kuidas selle asjaga on siis? Mis siin, meie pool, saab?» üritas küsida.

Aga ei poeg ega ta kaaslane näinud seda kuulvat. Huko kummardus vastuse asemel pisut ette ja päris:

«Kas see... koolitatud sell on sul praegu kodus?»

«Jah,» laiutas vanamees käsi. «Või see on inimeseks nagu muud inimesed. Ütled, et lase jaama, noorpere-meis sõidab... Aga tema: ei, peremees, mina lõpetan ise oma rukkivälja seemendamise. Tema lõpetab oma rukkivälja seemendamise! Ptüi! Poisinolk, kel pole muud kui püksikaatsad ümber säärtel!»

«Niin? Ja siis sina löidki ise täku aisade vahele, papa?»

«Mis sa teed? Igaühel töö käes, kedagi ära võtta ei saa. Muudkui, vanamees, roni ise pukki... Kui oleks, et endine aeg... Aga nüüd pigista hambad risti ja kan-nata ära! Rääkida? Ei, mis sa niisugusega räägid!»

«Päris punane?» näsis Huko sigareti otsa.

«Punasemat pole mina näinud...»

«Ähvardab?»

«Noh, kui sulane sinu põllu omaks ütleb, mis sa siis veel peaks tahtma?»

«Niin, niin, niin,» tuli poolvilistavalt Logina noor-peremehe hammaste vahelt. «Teil olevat homme siin maatöörahma ametiühingu asutamine. See poiss mui-dugi on seal ka üks asjamehi? Jookseb ringi?»

«Kuuldi jah, et koosolek. Mina ei tea... Kas hakka-vad tõesti sulaste ühingutega jantima?» See jutt tegi Logina ärevaks. Ta vaatas mitu korda vilksamisi poja poole, et mis see nüüd sulaste ametiühingust räägib. Kuid poega huvitas miski muu, nagu näis. Isale tähele-panu pühendamata vahtis ta kaabut selga ajades harva-võitu metsa selle all kasvava tiheda võsaga. Nii sai isa mahti omakorda poega silmitseda. Hugo sõorjas nagu oli endiselt priske. Vähemalt söömata ta seal hõimu-velled juures pole olnud. Kandiline, ablas lõug kippus nagu veelgi ahnemalt ja himukamalt ette kui varem, kergelt kommis nina sõõrmed laienesid hingates nii, et neist paistsid pikad karvad. Aga, mis ime, poisil olid valehambad suus! Terve rida, ja samapoolsel meelega-

hal veretas konksukujulise armi jälg, nagu oleks keegi kapsarauaga ta pea kallal õiendamas käinud. Üldse see pea, muhklik lapikuvõitu kaalikas, kippus vist juba paljaks minema, sest kaabuserva alt paistsid ainult mõned udemed. Selle paari aastaga on poiss kõvasti muutunud. Ilmegi on teravam ja validam. Ja see arm, mis näole ilu juurde ei lisa? Isa silm vaatas ja sihtis, arutas ja hindas, kuni suu poetaski küsimuse:

«Kus sõjas sina siis oled käinud, Hugo?»

Huko Torma kinnastatud käsi tõmbas instinktiivselt kaabu otsaesisele. Kuid varjata polnud enam mõtet. Laialt, nii laialt naerdes, et isa võis ära lugeda kõik ta neli valehammast parempoolsel igemel, tuli vastus:

«Juu. Ihan totta... päris sõjas, jah...»

Vanamehe suu jäi hetkeks üllatusest lahti. Siis läbis teda külm puudutus. End istmel kergitades ütles ta väga tõsiselt:

«Sa oleksid võinud kirjutada, vähemalt teatada...»

«Kirjutada!» naeris noor Torma vastu. «Ei olnud mitte mahtigi, enne kui...» Ta viskas raskelt käega, et jäetagu see jutt. «Mets on sul ikka alles, papa? Maha müünud ei ole?»

«Mets? Eks siis valik liipripuid sai müüdud, kui sulle lõpusemestri raha tegime... Sestsaadik pole kirvest külge pannud.»

«Niin. Ja Maret on ikka kodissa?»

«Kuidas siis. Egas ma kasuõde ilma sind pulma kut-sumata tohi mehele panna? Ei, Maret on peaperenai-seks, nagu oli... Emast-vaesest ei ole ju midagi, sa tead. Temaga on ikka vanamoodi.»

«Mitte mingit muutust?»

«Ei vähematki.»

Noor Torma noogutas tummalt pead.

«Emaga on ikka vanamoodi» tähendas poja ja isa keeles seda, et Logina peremehe teine naine Reet, Hugo halvatud kasuema, ei olnud veel surnud... Rohkem sel-lest kannatavast naisest mehed harilikult ei rääkinud. Ega räägitud ka täna. Sest Huko Torma tundis elu sama hästi, võib-olla paremini kui ta elatanud isa, teadis kõike. Milleks asjata päritleda? Istudes hetke vaikselt ja tehes end mõtlikuks, alustas ta uuesti.

«Jah-ah-soo, papa Tahtsin sulle... ütelda,» otsis ta nagu sõnu. «Pea meeles: see mees siin on minu sõber ja

ülikoolikaaslane Oskar Uiho. Tema on ministeeriumi revident ja ühtlasi ametiühinguvolinik... Rohkem ei ole kellelegi vaja... Aga seda, et mees on ametiühingu... tegelane, palun, papa, lase hästi laialt. Et see veel täna õhtul teada oleks tervel sinu tööperel, sulastel ja suulistel. Seda on vaja... Saad sa aru? On selge?»

Mis selles üldse ebaselget võis olla? Vanamees silmitses poega, siis võõrast meest pika, uuriva pilguga. Kuid tegi seda nii, nagu oleks vahtinud nende riideid või sigarette hoidvaid nahkkinnastes käsi. Poeg vaatas isale laia isandliku pilguga vastu, muigas. Võõras noormees rebis esihambaga oma paksu, pondunud alumist huult.

«Maamõõtja Kaldi teie vist tunnete, Logina peremees?» küsis ta lõpuks vanamehele silma vaadates.

«Ah Kaldi? Hugo vanamees konvendis või...? Miks ei.»

«Noh, siis tunnete ka mind,» tõmbas võõras suunurga kavalalt sisse.

«Ja-jah... Miks ei, miks mitte! Kui issand annab, näeme meest veel täna oma ihusilmaga.»

«Niin. Keda sina, papa, siis õhtuks veel meile oled kutsunud?» muutis teade Huko tähelepanelikuks.

«Ja-noh, kui ära kadunud poeg kord nägu näitab, kas isa ei pea siis rahvast kutsuma ja pidu pidama?» Vanamehe rind kerkis iseteadvusest. Ning pojalt ei oleks ka vähimatki olnud isa säärase tähelepanuavalalduse vastu, ei, mitte põrmugi, kui ainult mõned asjad ja ajad... Ajad — jah, see panigi Huko Torma kibeleva. Loperguse otsaesise volti kiskunud, seletas ta kärmelt:

«Katsopas... vaata, papa, ajad on nadiks muutunud. Aasta-paar tagasi tööpoolest — ükskõik, kes tuli. Ei olnud klappi, tegid heraus ja — klaar... Nüüd aga? Parema mitte kutsuda kui pärast välja visata. See kõik on pikk jutt. Ja sellest räägime sinuga eraldi, papa. Aga ütle nüüd, räägi lihtsalt välja, mis rahvast sa oled kutsunud?»

Kuigi Logina peremees oma koolitatud poja sõna enesele mõneti seaduseks oli teinud, ei meeldinud talle praegu see viis, kuidas poeg teda pinnis! Keelel kibeles tal juba mahlakas vastus, kuid uuesti seda meenutades, mis Hugo oli rääkinud oma sõbra kui ametiühingutegelase kohta, jäi ta vait. Pojal pidid mingid plaanid

olema. Ja kelle plaanidesse sa veel usud, kelle kavatsustele toetud kui mitte oma laste, oma järeltulijate plaanidele? Viivitamatult ladus ta lagedale kõigi nimed, keda ta oli heaks arvanud kutsuda.

«Peremehed?» küsis võõras aruande ära kuulanud ametniku ükskõiksusega.

«Kõik tublid mehed. Kaitseliitlased pealegi,» lisas Huko hooletult. Neid nimesid mäletas ta väga hästi, ei olnud ühtegi unustanud. Nende hulgas teadis ta sääraatki, kes oli aasta-teise gümnaasiumipinki nühkinud, aga siis lõtvusest tagasi isatallu vajunud, et sulaseid-tüdrukuid sundima hakata, mis oli kaugelt kergem kui õppimine. Huko naeris päris tujukalt, valehammaste väikudes. Siis patsutas jälle kämbлага isa õlale:

«Küllä, küllä! Einoh, meie papa tunneb asja, Oss!»

«Humm, jaa, näis, et jääb liiga vaikseks, et haige ka majas ja... Et poeg tuleb käima, kuidas siis mitte naabritega rõõmu jagada...»

«Ihan totta! Ei, rõõmu vastu ei ole meil midagi, Oss, mis?»

Ossika kutsutu posistas Hukole mingi sõna, mispeale viimane puhkes hirnuvalt naerma ja kohe omakorda päris isalt:

«Ega Tigase Nete uuesti mehele pole veel läinud?»

«Kuuldi tänavu suve läbi kodus olevat... Et puhkavat kangeat kunstitööd või kuidas.»

Uiho vaatas uudishimulikult Huko otsa.

«Oppis kunstikoolides, laulab... Boheemlane igat kanti. Viskab sinust viie minutiga larhvi valmis, mis ajab juuksed püsti... Aga võib ka kõrvad tuliseks teha, kui kaval ei tunne kommangsi.»

«Noo!» välgatas võõra silmis seiklushimuline leegike.

«Passi peale! Ja kui vaja, viska prantsuse keeles villast... Mõjub hästi!»

«Voilà!» katsus Ossiks nimetatu oma kurgulage prantsusepäraseks kohendada.

Nad olid jõudnud väravasse. Seni vaikselt omapead astunud hobune jäi seisma. Teisel pool väravat istus suur hall koer, hõõritas hända ja haugatas paar korda sõbralikult. Ning Huko Torma ei suutnudki selgusele jõuda, mille kohta too sõbra *voilà* käis. Kas imetleti sellega sarapuukehi tagant järsku nähtavale ilmunud

nägusat talu või naise iseloomu, kellest alles oli tekkinud jutt.

Logina asus tõesti hästi valitud kohal. Maanteelt kerkivale vooreküljele pöörates, läbi noorevõitu metsa tulles ei rääkinud miski veel talu lähedusest. Niipea aga, kui mets sarapuupõõsaste reaga lõppes, avanes kõrgelt vooreharjalt lai vaade kogu talule. See oli ehitatud metsa äärde, pikale kallakule vastu lõunat. Vana rehetare, mille kambreid tänapäeval kasutati sulaste eluruumidena, toetus seljaga otse vastu kuuski ja kaski. Tagaplaanil, värava vastas, oli kahekordne vooderdatud ja värvitud elumaja, maitsekalt lastud veidi rohuaia sisse, mis algas maja mõlema otsa kohalt ilupuude ja hekkidega ning ulatus alla nõopõhja, kus läikles tiik. Vasemale jäi kõrge raudkivist müüridega laut, selle ühe otsa kohal, väikese etteastega, asus ait, teisel pool tall tõllakuuriga. Laudalakka viis keset õue algav kividest ja mullamätastest tehtud veotee. Kogu õue kattis paks, pehme muruvaip. Elumaja esine oli rinnakõrguse püsttaraga karjaõuest ja -köögist eraldatud. Elamuõue tasast murupinda lõikasid nelinurgi kruusatatud teed. Teederistil, keset muruplatsi, kõrgus ümar, mätastega löödud lilleklump, madala põetud põõsahäkiga ümberringi. Selle hekikese taga oli kruusatatud ringrada ning lilleklumbi südamikust tõusis vastu taevast ligemale kaheteistkümne meetri kõrgune raaga lipuvarras. Lippu seal vardas praegu ei olnud. See oli esimene asi, mida Huko Torma üle hulga aja koju saabudes märkas. Harilikult lehvis Logina mastis ikka sini-must-valge, kui tuli oodatud külalisi, olgu need oma pere liikmed või võõrad. Siin sõitis praegu ette nii omi kui võõraid, aga isa polnud lippu lasknud heisata... Ajad... Vanaperemees kobis vankrist maha, patsutas täku kaela, võttis vastu looma heakskiitva peanoogutuse ja avas värava. Siis istus uuesti pukki. Lipuvardast möödumisel viskas Huko:

«Kas Loginal on interregnum või?»

«Ja-jah, eks ta ole seda kah,» vaatas vana noore otsa, nagu öelda tahtes, et küllap sellel aeg oleks talu rangid oma kaela võtta. «Jah, seda punast nartsu pole saanud veel tuua. Ja oma lippu... noh, sa tead isegi...»

«Linnas lehvisid mõni aeg kaks värvi kõrvu. Kiskuma

ei läinud kuskil,» seletas võõras, ilma et oleks aru saanud, kas nähtust naljaks pannes või heaks kiites.

Vanker veeres läve ette ja samal ajal tekkis rõdu trepile ka perenaine Maret, mõni aasta üle kahekümne, ümar, heleda kahujuuksega tüdruk, kelle rõõsast näonahast helkis vastu nagu puhast piima ja verd. Valgete ääristega kaelpõlle kohendades astus ta, nagu naerul, külalistele vastu ja ulatas kasuvennale, kes vankrist kohe nõtkelt maha hüppas, mõlemad tõntsid, köögitoodeid krobelised käed.

«Tere tulemast!» hüüdis ta oma rinnakuse kohta õige kõrge häälega.

«Jõudu, jõudu, õekene-perenaine!» pigistas Huko ta ümarate käsivartega käsi. «Kuidas siis on? Kas kanad kõik munevad ja kas vasikad kasvavad hästi?»

«Kui kõik muu läheks nii, nagu läheb vasikatega, mis siis viga oleks,» vastas Maret kasuvenna käeraputustele, pileldes ise juuksetuka alt pikka tõmmunahalist võõrast meest. Muidugi märkas Huko seda, ja tema saatskonnainimene oli kohe jaol.

«Vabandust, perenaine! Vabandust, Oss! Saage tuttavaks. Härra Uiho ja minu õekene, Logina perenaine Maret.» Nähtavasti lahkusest meeldis talle võõrasõde praegu õeka nimetada.

Noor perenaine pöördus kärmelt võõra poole, ulatas käe ja ütles kombekalt oma šabloonilise: «Väga rõõmustav.» Sealjuures naeratasid ta sinised silmad nii sõbralik-lahkelt, et võõras puht viisakusest tundis end sunnitud olevat midagi lisama. Et tal aga hetkel parajasti muud meelde ei tulnud, poetas ta kas sõpra matkides või vallatusest lause:

«Olge tervitatud! Teie ja teie lapsed, kes, nagu ma loodan, kasvavad jõudsalt...»

Õue täitis noore perenaise hele naer.

«Jessas, kui armuline see härra Uiho on! Või et kohe lapsed! Kas ma siis nii vana välja näen, et mul peavad lapsed olema?»

«Pardon! Mitte sellepärast. Ei! Teie olete noor ja värske nagu... noh, roosinupp. Aga perenaine ja lapsed, see on nii loogiline, kokkukuuluv, enesestmõistetav! Tõepoolest! Küll olen ma ikka puupea! Nüüd tuleb alles meelde, et teie härra abikaasa ei ole ju veel ilmunud...

Teie olete tütarlaps-perenaine, perenaine-tütarlaps...
Tõepoolest...»

Maret pidi uuesti naeruga vastama. Kuid ühtlasi pidi ta sellise jutu tõttu meest ka lähemalt vaatama. Ning ta märkis rahulolekuga, et mees oli meeldiv: sihvakas, hea, tugeva kehaehitusega, ovaalse näo, tõmmu näonaha, sügavate tumedate silmade ja veidi pilkliku ilmega. Ainult huuled ja nina olid tal iseäralikud: justkui pondunud, eriti huuled, need niinimetatud topelthuuled, paksud ja lihavad nagu... Aga Maret ei tahtnud võõra mehe huuli vasikamokkadega võrdlema hakata. Ta surus muige suunurka. Kuid pani tähele, et linnamees kandis läikivaid säärikuid. Milleks sooja ilmaga küll niisugused kitsad ja kinnised jalanõud, kui Huko oli lahtistes, nahkrihmadest korvkingades? Või mis seegi temale õieti korda läks! Tema asi oli võõrad vastu võtta ja ära majutada.

«Ai-ai-ai!» ähvardas Huko sõrmega oma sõpra. «Kohe näha, et pea pruute täis!»

Juttu pruutidest tähele panemata astus Maret vankri juurde. Igal saabujal on ju pakid.

«Ja-jah, lapsed, võtame siis asjad ja lähme sisse. Siin... Kas Sass on kodus?» pöördus vanaperemees Mareti poole.

«Kuuldi sauna pool kolistavat,» teatas Maret.

Vanamees mühatas seepeale midagi laiskadest hargadest, kes siis seisma jäävad, kui peremees silma pilgutab, aga vaikis, avas vankri pukipõlle ja hakkas selle alt külaliste pagaasi välja laduma. Seal oli ilus veetihe kaitsevärvi ja pruunide rihmadega seljakott, mingisuguseid pehmeid asju täis topitud nagu seapõis. Siis tuli väheldane nahkkohver. Kui peremees järjekorras kohmaka, kastitaolise fiiberkohvri juurde jõudis, millel olid kahed käevangud, kargasid mõlemad noormehed appi ja tõstsid selle vankripõhjast kohe rõdule. Paar väiksemat pampu ja portfelli korjas perenaine näppu. Ossiks nimetatu või härra Uiibo haaras seljakoti. Nii suundus noorrahvas perenaise juhtimisel majja. Peremees pööras hobuse ümber, lasi tõllakuuri ette, avas laiad väravad, tagurdas vankri sisse ja asus siis ise hobust lahti võtma. Ta ei teinud seda hea meelega, vaatas tihti kõõrdi sulastemaja poole. Et seal aga keegi peremehe saabumist märkavatki ei paistnud ja

et vaja oli märg hobune koplisse lasta, talitas kärmesti edasi.

Niisama korrastatud, avar ja meeldiv kui Logina hoov ning elamu oli maja ka seestpoolt. Läbi ruumika klaasseintega rõdu astuti nelinurksesse kotta või halli, kust üksed viisid saali, elutubadesse ja peremehe kambriksse, nurgatuppa vastu õunaaeda. Samast kojast viis ka keerdtrepp ülakorrale. Rõdu, halli, trepikoja seinad — kõik olid tapetseeritud, laed värvitud, samuti põrandad, kus olid maas pikad triibulised kodukootud riided. Eeliku seinas varnad, nurgas lauakesega trümoopeegel. Laed olid valged, ainult petrooleumisuitsust pisut värdunud.

Kojas, kus noormehed end koverkotmantlitest vabastasid ja kaabud varna riputasid, teatas perenaine kohvrikest maha pannes ja käsi puusadele kergitades kodu-
selt:

«Huko tuba on tema jaoks valmis nagu alati. Külalisele määrasime kõrvaltoa. Noh, Huko ehk on nii lahke ja juhatab kätte. Mina pean nüüd kööki. Aga veerand tunni pärast palun härraseid alla tassile kohville.»

«Suurim tänu, perenaine,» kõpsutas härra Uiibo kanda kokku ja kummardas. Lakksäärikutest ja heast diagonaalriidest kalifeedes mehe kummardus tuli kena välja ning Maretil oli seda meeldiv vaadata.

«Palun,» ütles ta pead noogutades ja kadus saaliukse taha.

Kui perenaine läinud oli, vaatasid mehed teineteisele tõsiselt otsa, siis silmitsesid oma isevärki kohvrit.

«Siia!» otsustas Huko peremehelikult. Ja nad viisid kohvri trepi alla, pimedasse nurka, tõmmates sellele ette mingi kasti vanade jalanõudega. Samasse tolmunud jalanõude peale pandi ka uhke krigisevate rihmadega seljakott.

«Pärast, kui on papsiga räägitud, sätime nii nagu vaja,» tähendas neid toiminguid lõpetades Huko.

«Sul siin ju päris mõisa elamine,» tõi nüüd võõras oma imestuse kuuldavale.

«Küllä! Mis sina siis arvasid? Et Logina on mõni kandikohake, mõni näljatalu,» naeris perepoeg häälekalt. «Tead, Logina on kolmsada aastat vana koht... Juba poola-aegsetes kirjades mainitakse. Ma lasin järele

uurida.» Ning ta hääldas uhkelt ühe ajalooprofessori nime.

«Nii. Või nii!» vaatles härra Uiho maja.

Nad võtsid oma väikesed käsikohvrid ja läksid trepist üles. Perepoeg astus ees, näitas külalisele teed. Ning trepil, kus nurkadesse hakkas juba hämarust kogunema, meenutas ta veel kord iseteadvalt, kui vana, kui põline on Logina talu — palju vanem mitmetest mõisatest ümbruskonnas, ja et selles igipõlises metsatalus on, nii kaugelt kui ajaloo andmed lubavad tagasi vaadata, elanud alati kõvad, julged eesti mehed, isegi orjaajal.

Oskar Uiho vaikis, astus mõttes talle näidatud tuppa.

Vanad perekonnad degenerereeruvad, vilksatas tal läbi pea. Põliselt jõukal Logina peremehel ei ole rohkem lapsi kui üks poeg. Tema isal, tihti puudusega võitleval vürtspoodnikul, kes põlvnes käsitöölise perekonnast, oli neid aga viis. Esmakordselt tuli tal meelde eneselt küsida, et miks siis Hukol ei ole õdesid-vendi, miks Logina peremees, see põline päristalu omanik ja jõukas mees, oli võtnud majja kasulapse, teinud sellest koguni perenaise? Jaa, teadagi, perenaine on voodihaige... Aga millest küll haigestuvad nii parandamatult jõukate talude perenaised? Mis mured neid murravad...?

Oskar Uiho tundis omajagu elu, ta oli üht-teist õppinud ja inimesi näinud. Aga seda, missugused on rikkaste mured, missugused mahamurdvad haigused möllavad just nende ridades — seda ta ei teadnud. Ta imetles endamisi kaasvõitleja Torma kodu, tema isatalu nägusust ja vägevust, selle põlisust kui ka jõukust, pidi aga talus enne mitmed korrad käima, kui hakkas mõistma siin elavaid inimesi, nende vaimu ja elulaadi — seda, et ei ole rikkagi luu ja liha üksi lusti täis. Kuid siis ei huvitanud teda enam vana talupere tervise küsimus...



elle hauduva vaikuse, mis heinakuhja juures

tekis ja veel lõuna ajalgi ähvardavalt ümber laua luuras, lõpetas peale lühikest puhkehetke Maret. Lahkelt ja rõõmsalt nagu pilve alt tulnud päike saatis ta karja välja, haaras heas meeleolus ja suure hooga tööst kinni. Et naispere oli öhtupoolikuks jäetud Maretile käsutusse, pistis ta Lainele kohe korvid pihku, naeratas väga südamliselt, lubas varem kojugi lasta, kuid palus seakartulid ära võtta ja valmis keeta. Neil Almaga olivat tegemist köögis — külalised tulemas. Nii kauris Laine ära taga kartuleid, kandis karjakööki puid ja vett. Ise aga imestas noort perenaist, kes nagu värten lasi aida ja keldri vahet, kamandas kord Almat, kord selle tütreirtsu, sealsamas aga aega leidis temalegi naljasõna hüüda. Ja muudkui veeres, veeres jälle — kas kuuri või piimakambri poole.

Külalised külalisteks — igas majas on perenaisel säärasel puhul siblimist, tõttamist, närveldamist. Aga Maret, see ei tormanud ega kärsitsenud. Asjaliku kärmusega, toimekusega, nakatavalt hea tuju ja ergutava sõnaga, ise ümar kui pallikene, ruttas ta paigast teise. Ei, ta koguni lehvis nagu vana heal järjel, laialt elama harjunud suure talu hing ise igal pool, kus midagi teha või seada leidis, hoides nõnda oma kaks kätt korraga justkui kaheksa või kümne töö küljes. Ning Laine südamest käis kahetsev turgatus läbi: kas seesuguse silm läheb peatuda sulaspoisil?! Sellele Maretile oleks nagu ühest talust, ühest perepojastki vähe. Ta ei tee ju

tööd, ei talita, ta päris lendab ja lehvib! Ning kõik kujuneb tema käes iseenesest, vabalt, peaaegu ilma vaevata. Kas Karli kallal nokkimine siiski ei olnud asjata? Laine õppis selle õhtupooliku jooksul, koduste talituste juures, Maretit peaaegu austama, tema perenaiseoskust kõrgelt hindama. Ainult nood läbi põõsa nähtud põgenevad soome sussid ei tahtnud kuidagi ununeda, segasid teda ühtevalu.

Õhtu eel hõikas perenaine oma päevilise kööki, kus oli lauanurgale valmis pandud praeliha, sülti, saia ja head petipiima, ning sundis sööma. Andku nüüd Laine-kene andeks, et teda on täna nõnda taga aetud. Aga rohkem perenaine teda ka ei vaevavat. Laine võivat minna. Ainult, lisas Maret naeratades, kui Laine tahab ehk Loginale sauna jääda, siis jah, olgu hea...

Laine tänas söögi, samuti ka sauna eest. Mida veel! Kui ta ennist oli ise Karlile Maretit ette visanud, pea ei või siis see kõigega mängeldes toime tulev Logina hing irvitada, et näe, mõisaplika passib poissi... Ta lükkas saunamõtte kindlalt tagasi, tõmbas jaki õlgadele ja seadis minekut. Aga Maretil oli vist väga suur tahtmine talle oma tänulikkust näidata. Ta haaras süldikausi, keeras selle paksu paberisse ja peaaegu toppis Lainele kaenlasse.

«Vii isale maitsta. Ega teil suvel sülti keedeta!»

Muidugi, kes see suvisel ajal sülti! Soe ju, läheb veele, vaidles Laine. Aga võimatu oli Maretit lahkust solvata. Niisiis kõndiski Laine Loginalt minema, reha õlal, süldikauss kaenlas.

Kõmpides mõnusalt selga paitavas päikeses kodu poole ja vahtides oma kentsakalt karglevat varju künklikul teel, pani Laine korraga tähele, et ta käib inetult, mehelikult, pika ja isegi hüpleva sammuga. Paratamatult meenusid talle uuesti Maretit välkuvad sääred, ta sussides jalad heinamaal, siis õuel, treppidel. Kuidas need libisesid, sujuvalt kerkisid ja kergelt maad puudutasid! Otsekui veeretades täidlast tüdrukut paigast teise. Ta ei tahtnud ennast Maretiga võrrelda, õieti ei saanudki võrrelda, sest Maretit lahtine käsi, tema hoogsus, tema sõnadest väljalööv koolihõng käisid kaugelt üle nurgelise töötüdraku liikumisest, sõnast või jalastestki. Mis Maret toimetas enesestmõistetava lihtsuse ja kergusega, seda tegi ta ise kohmakalt, pinguta-

tult või jõuga. Kui Maret veeres, siis tema — ta kargles nagu harakas. Seda tõendas praegu purevalt vari. Või kas asi seisis üksnes käimises, varjus? Vari on niisama, see ainult tuletab meelde, paneb mõtlema. Kes teab näiteks, kas tema, Laine, seal heinamaal nii ilusasti ja sündsalt põõsa tagant ära lipsata oleks osanud, kui tegi seda Maret oma sussides jalgadega. Kes teab, ehk oleks tema, Laine, perenaisena kaugelt vaenulikum olnud tüdruku-päevilise vastu, kes töö juures hullab poisiga, raiskab aega, edvistab ja sõitleb, nagu oleks tal mingi õigus sõidelda. Kes teab... Seda suure talu inimese enesevalitsemist ja teiste kohtlemise oskust tal igatahes ei olnud mis Maretil. Maret nähtavasti valitseb ennastki sama libedalt ja osavalt nagu teisi, teenijaid või töötajaid. Tema aga, tema käib, süda näpu otsas, nagu väike rumal plikakehe ja rapsib järske poisisamme... Ah, pagan seda Maretit kõige oma süldikausiga, käe vaevab ära!

Lepiku läres, seal, kus jalgrada jookseb risti üle maantee jaama poolt küla poole, sattus ta ootamatult vastamisi Kruubi Valliga, Logina Petri tüdrukuga, kes sõnnikuveost saadik põdes kodus oma hargi otsa astunud jalga ning pidi alles toas kenkama. Vallil oli luud käes, mõned noored kased kaenlas. Laine jäi imestusest teele seisma.

Bugugi vähem ei kohmetanud ka teine, roosakirjus sitakleidis, pika ja tugeva juuksepeatsiga piiga, kelle juus õliselt läikis ja kellel paremas jalas oli paljas kott, vasemas aga lahtine kaloss. Seesama jalalaba kandis ka mähist, ning tüdruk, kenksanud kraavist teele, püüdis seda üles tõstes seista nagu kukk ühel jalal. Et see tal aga hästi korda minna ei tahtnud, pani ta haige jala vandesõna kinnitusele maha ja pahvatas jultunult:

«No mis sa vahid? Ega ma pea peale kukkunud ole, et nii kui jalg vähegi kannab, jooksen Loginat orjama! Mul kaks nädalat aega veel põdeda. Töö juures juhtus, peremees maksab.»

«Valli, kuule, kas ma seda! Mul on hea meel, et sa jälle jalul oled.»

«Sa tuled Loginalt, ma tean.» Tüdraku rahutud pruunid silmad uurisid Lainet umbusklikult. «Sina nüüd muudkui seal seisadki.»

«Imet! Mul põrsaste eest päevad teha.»

«Mis põrsapäevad, ah!» Ta kenkas nüüd usalduslikult lähemale. «Tead, sa ära tee Loginale neid päevi!» Ta lai suu kollase nahaga näos tõmbus kõveraks.

«Miks?»

«Miks ja miks!» kissitas Valli silmi. «Tänane oled või!» Ta nihkus veelgi lähemale, vaatas ringi, nagu kardaks, et leplik neid kuuleb. «Jutud käivad, et vanu võlgu ei tule enam maksta, et need lähevad kõik kus kurat. Sina ära tee päevi ja — valmis. Tead, mina Loginale tagasi ei lähe. Praavitan jala välja, võtan oma raha ja — jumalaga! Käisime linnas arstil, ja tead, mis me tõime... Jumala uue vene singeri, päris poest, ja kui odav. Enne olid singerid oma mitusada krooni... Nüüd hakkame emaga mõlemad vuristama. Tööd praegu on, ja mis see peremehe teenimine! Loginal on raske. Inimesed ka siisugused-naasugused, käivad justkui küünarpuu kõhus, pead püsti, kõrkust ja upsakust täis. Et keegi ka sõna nalja teeks või laulu lööks... Tead, igav talu! Ei meeldi!»

«Ei saanud perenaisega läbi või?»

«Perenaine!» Valli naeris. «Maret ka mõni perenaine! See on näitusesälu! Et vaadake mind, kuidas ma astun ja istun, kuidas ma rassin ja rabistan, nii et vagu taga! Ise aga muudkui kraaksub tüdrukute peale: tehke seda, tehke teist. Tead, Maret ei koori ise mitte kartulipabulatki...»

«Tal ju selleks karjapiiga,» arvas Laine.

Valli Kruup oli Laine kooliõde, ja Laine teadis, et Valli juba lapsest saadik liialdab, alati palju räägib ja suurendab, ise aga majatalitustes saamatu, koguni käpard on. Ema ja tütre Kruubi kodune elaminegi tõendas seda. Tema sõnu päris tõsiselt võtta ei saanud. Aga et jutt oli juhuslikult jooksnud just Maretiga peale, kelle ümber kogu õhtupoole tungles ta enese mõte, siis viskas ta vastu:

«Noh, Vallikene, Maretiga kõrval oleme meie nagu kanad takus. Et Maret ei oskaks või ei teeks, seda nüüd küll ära ütle. Aga mis inimene see Maret muidu on, eks seda sina tea kindlasti paremini kui mina.»

Selle vastu, et Maretiga on lahtisemad käed kui neil Lainega kokku, Valli ei kavatsenud vaieldagi. Ta ainult naeratas kõveralt, enesega rahul, et oli saanud teist tõmmata. Oma rabistaja iseloomu tõttu ei läbenud ega

saanud ta Maretit ka sügavamalt iseloomustama hakata. Pariistas lihtsalt:

«Ah, tead sa, see Maret ja see vana Peter... Neil on seal kõik nagu äriti järgi ette lõigatud. Keegi ei räägi seda, mis ta mõtleb. Ainult kui perenaisel, heal inimesel, veel sõnad suus olnud, siis see olevat rääkinud... Aga nüüd! Ka Sassa on Loginal veidrikuks läinud, muudkui elab, püüab Petri suust iga sõna... Tead, Loginal elatakse nagu näitemängus. Teenijatki aetakse teinekord sellepärast takka, et peab ajama, et suure talu vürhv nõuab... Ja see kõige kõvem vürhvilööja Maret just ongi. Nagu kiin ühtevalu sul sabas. Kohe harjas, kui midagi jätab või nii... Mis inimene siisugune! Oleks veel, et oma, talulaps. Ise, kurat, teab kust leitud. Aga mängib sulle kubjast. Mina nihukest ei teeni. Tüdrukule tüdrukus, tänan väga!»

Laine tonksis pastlanäga teekruusa. Kui ta Loginalt jäänud muljeid meenutas, tundus, et Vallil võis mõnes asjas õiguskki olla. Väga soodne hetk oli juttu veelgi teravamalt selle peale pöörata, mis Lainet huvitas. Ja nii tegi ta end mõistmatuks.

«Siin jutust ei võta ikkagi kinni, mis sel Maretiga viga on?»

«Viga, viga... Noh, tead, Maret pole ei see ega teine... Madu on, vaat mis!»

Et üks tüdruk teist maoks nimetab, see Lainet nii väga ei puudutanud. Seda juhtub. Võib-olla nimetas toosama mõõdukas ja kaine Maret teda, Lainetki, täna heinaveol maoks, nii omas mõttes ja vaikselt muidugi. Kombe ja korra sees kasvanud inimesed ei näita välja. Ei ole nagu see rohmakas Valli, kes ütleb rohkem, kui ise mõtlebki. Aga eks igal ütlemisel ole ka põhjus. Laine muheles kavalalt.

«Ah, Vallikene, sina seal Maretiga ehk poiste pärast...» Ütles, aga ise jäi hirmunult ootama, mis teine nüüd? Kas koguni ehk solvub, sest Vallit ei võinud kunagi teada. Kuid Vallikesele oli kõik lihtne.

«Mis poisse seal, Laine! Karl? Sellele on minusugune õhk. Mitte et tuleks lõmpsimagi, oleks muidu poisi moodi... Arvasin ka, et Maret, nagu räägitakse, tead. Aga,» Valli jäi esimest korda kahtlema, «kui ütlen, siis valetan. Sel poisil on pea maailma asju täis, mitte tüdrukuid.»

Laine pidi kergendustundest ohkama. Aga kohendas ainult oma kausikest kaenlas ja tõmbas hinge. Ei, Karli pea ei olnud sugugi ainult maailma asju täis. Karl, oo, kui hästi Karl linnulaulu järele tegi ja kui osavad olid ta karvatupsudega sõrmed! Kuid seda polnud vaja Vallile...

«Kus sa nende kaskedega nüüd luukad?» jättiski ta Logina-jutu sinnapaika.

«Tead, pritsikuuri. Kuuris saab täna tantsida. Poisid palusid, et Valli, muud asja sinust praegu ei ole, kasi kuur puhtaks... Lähen harin ja ehin seal veidi...»

Päike oli üsna madalas. Laine seadis end minema.

«Tead, tule ka õhtul! Ma tõin linnast tädi käest uue laulu...»

«Noo,» huvitus kohe Laine.

«Tahad, ma laulan sulle?»

Laine kõmpsis ennist kaunis roidunud liikmetega kodu poole. Nüüd korraga oli väsimus nagu pühitud. Laul, mitte ainult laul ei pannud Lainet oma väsimust unustama. Aga sedagi ei olnud Vallil vaja teada. Ja nii need kaks kooliõde seal lepiku ääres püstijalu siis uut laulu proovima hakkasidki. Valli ütles sõnad ette, ajas viisi, Laine püüdis järele ümiseda. Laul oli lihtne ja kerge, hakkas ruttu. Kui Laine viimaks minema sai, kumises ta pea uuest viisist nagu huvitava külalise jutust.

Külalisi, jah, külalisi ei oodatud mitte üksi Loginal.

Heistre asunduses — vana karjamõisa asemel, mis seisis nii poolel maal jaamast külasse, teeristil nagu paljud kunagiste feodaalhärrade pesad, valmis iga nelja taevakaare sihis orje karistama — käis pikk, ettevajanud õlgadega mees mitu korda jaama poole vahtimas. Viimaks, kui rongivastaliste vankrilõgin juba küla kanti vajus, jalakäijaid aga teel nähtavale ei ilmunud, hakkas mees ise astuma sinnapoole, kus üle põldude viiv tee varikusse nagu roheline müüri kadus ja kust ta kedagi näis ootavat. Ta oli töö juurest tulnud, koduselt riides: paljad saapapöiad jalas, sinihall mäardunud pluus seljas, meistrimehe nokaga müts peas. Käes keerutas ta parajat raudkangi nagu keppi ning ümises minnes omaette, mida vanemad inimesed tihti teevad.

Ta läks ruttamata, jõnksuvalt, põlved pisut kõveras, peatus vahetevahel nagu iseendaga nõu pidades, vaatas

tagasi, sinna, kus kobaras ümber endise mõisapargi riismete kükitasid asunikkude Tihe, Lohkva, Otsa ja teiste hallid hooned, siis küla suunas, kust paistsid Tigase ja Mäe aedadesse uppuvad talumajad, ning pöördus lõpuks vooreharjalt, mille jalamil vastu metsa kõssitasid Lehtmaa, Junde, Tuudi ja nendesarnaste popside tarekesed teelt ära, põllukraavi äärde. Siin oli endise mõisavälja piir, nüüd aga Tigase Reinu valduste külge liidetud kena veerjas ristikukants tühjade rõuguredelitega. Mees viskas veel kord pilgu ümberringi, astus söödile, tõstis kangi ja lõi. Raud lõi kas pehmet mulda nagu seept. Mees kangutas augu laiemaks, lõi uuesti, kangutas jälle, lõi ja lõnksutas kangiga — kuni auk oli pealt kämblalalune ja kang üle poole maa sees. Siis laskus põlvele, kummardus ja ajas käe auku. Varsti tõid jämedad hallid sõrmed sügavusest nähtavale ilusa kollakaspruuni mulla.

«Savi, arvatagi,» pomises mees endamisi ja hakkas silmadega otsima kohta, kuhu uut auku lüüa. Maad peab tundma!

Bel hetkel kostis tee poolt lauluümin.

...Ja ainsa nüruse sendiga
pead päeva ära sa elama...

Pöösaste tagant sõtkus ülesmäge rattur, väheldane, heleda juukselakaga noormees kirjus särgis, silmas meest kangiga, vakatas, hüppas sadulast ja hüüdis lõbusalt:

«Jõudu, sepaonu! Otsid kulda või?»

«Mis kulda! Ma uurin, et kus savi,» ütles vanamees poolvastumeelselt.

Poisi nägu naeris.

«Kas mitte pigem mulda — maad? Seda Tigase meeste head ja rasvast maad, sepaonu?»

«Ninatark,» porises sepp, köhatas ja lisas siis järsult, otsekui hammustavalt: «Eks tule, jah, seda maad, jah, maadki vaatama hakata...» Mõtles veidi. «Küllalt kauget vahitud,» urises edasi, pahane, et teda tema uurimistöös segati. Aga hõõrus siiski käed vastu pükse puhtaks ja tuli teele.

«Einoh, egas mina! Meie isa ka nagu munas kana, muudkui kõõrutab ja käib ringi, et ei tea, kuhu silm peale panna...»

Noormees pakkus suitsu. Hakati koos asunduse poole liikuma.

«Peale jah — muud midagi!» jätkas sepp rõhuga. «Mõnedel, näe, talud ja mõisaväljad käes, teistel jälle — et hing niidiga kaelas. Kaua me nalja teeme? Viienda ja seitsmeteistkümnenda aasta asjad tuleb lõpule viia. Nemad on meid küllalt, oma võimu ja väega... Nüüd võtame kõri pihku, nii et...» ja vana sepa sõrmpulgad klammerdusid ümber kangi, nagu oleks ta näidata tahtnud, kuidas kõrist kinni kahmata neil, keda ta mõtles.

«Arvad sa?»

«Noormees, päike tõuseb hommikust!» viskas sepp tõredalt. «Kurat, kui oleme hääletanud, kui on Moskvas vastu võetud, egas nüüd enam ei mängita...»

«Tore ta oleks. Aga mina, näe, lasen muudkui vana lauluga ringi:

Statistika näitab, et elul pole viga;
ühe näo kohta tuleb meil pool siga,
õlut ka, nii umbes viis-kuus aami,
iga mehe peale poolteist daami...»

laulis noormees kiusavalt, mingil veidral, omatehtud viisil. «Priske, eks ole? Paar kuud varsti uut elu, minul aga puha endist viisi. Statistika — palk ja malk...»

«Sina oma tistikaga. Saada need kojamehed kuu peale ja hakka tööle!»

Ants, Kopli Saamu vanem poeg, lõpetas paari aasta eest põllutöökooli. Aga et kõik kohad kinni olid ja ta talunike juurde eestööliseks minna ei tahtnud, hakkas Põllutöökoja Raamatupidamistalituse korrespondendiks. Elas isakodus, aitas kümmekonnal vaatlustalul raamatupidamist korraldada, saatis andmeid Tallinna, sai mõned kroonid kuus taskuraha — nagu ta ütles — ja vāntas ise oma tööd pilades ning pilgates mööda valda ringi. Sest selle statistika näitude järgi, mis ametlikult avaldati, tuli tõesti nii välja, et elul pole viga... et maakohas võib ühe sendiga päevas ära elada, kuigi pakk suitsu maksab kakskümmend ja rohkem. Et see kõik läbi ja läbi võlts oli, seda nägi Ants iga päev omast käest ning sellepärast ta ennast ja oma tööd naeriski.

«Aga saadangi! Kui kord krunti juurde saab, läheb lahti! Mis asja! Pakuvad mulle esimoonaka kohta, aga

ma tahan näidata, et Kopli-poiss kõlbab agronoomiks...»

«Olge. Mis sul muidu neist koolidest ja vaevast?» Sepp vaatas veel kord tagasi jaama poole. «Mihkel pidi tulema...»

«Ei, selle rongiga ta küll ei tulnud. Ma just jaamast. Aga Logina agronoomihärra sõitnud, poisid teadsid rääkida.»

«Noo? Mis see siia?»

«Eks nende mõis oota ka maamõõtjat, mis muud. See mure.»

«Vaata aga vaata,» ütles sepp. «Noh, ärgu nad muretsugu — küll me mõõtmisega isegi toime tuleme... See Traadi sööt seal, maa nagu siid. Muudkui lõikame...» Ta jättis ütlema, et ta oma poega Mihklit ootas just samuti maa-asja pärast koju, nagu ootas ehk Logina Peter oma. Loginal ja Tigasel, neil tuleb loobuda — ja teadagi pole see kerge. Vana sepp Külma tahaks võtta — aga on selle võtmisegagi muret. Või mis sellest rääkida!

Nad olid jõudnud esimese aia äärde käänakul. Sepp laskus rinnukile aiatarale, toetas käsivarred vastu latti ja hüüdis naabrile, kes aias heinaprahti kokku pani:

«Näe, ei tulnud...»

Rihm, kõhetu ja kerge kondiga mees, lõi reha vart-pidi maa sisse ja, pannes oma särgivarrukais käsivarred teiselt poolt taralatile, jäi nõnda sepa vastu seisma.

«Mis seal teha? Proovime ise.»

Kõneldi maatööraha koosolekust.

Sepa parkunud käed vajusid nõutult rippu. Ja imelik oli vaadata, kui abitult see tugev, kuigi juba kuuekümnereingis mees, kes oma kogu ja jõu poolest näis võivat kas või härjavärsi sülle kahmata ja üle tara visata, seal seisis. Isegi ta hallivõitu nägu, mis kindlasti oli saanud enam ääsitule kui suvepäikese paistet, vajus pikaks.

«Aga juhataja peab meil olema!»

«Leiame,» arvas Rihm.

«Sina ise?»

Rihm ei mäletanud, millal ta viimati koosolekul käis, hulga inimeste ees suu lahti tegi. Võib-olla juhtus see mõnel valimiseelsel, kus tuli sõnelda erakonnameeste häälemangujatega. Aga see oli aastaid tagasi, ja nii tundis ta end üsna ebakindlana. Mis sa teed, kui järsku

ei tule parajat sõna suhu? Riku terve asi ära. Ei temast küll juhatajat saa, seda mitte!

«Kurat!» kohmas sepp pahaselt. «Et sellest seltsielust ka osa ei taibanud võtta. Kuluks nüüd marjaks ära,» kratsis ta lõhkise esisõrme küünega ninajuurikat.

«Mis seltse meitel siin! Põllumeeste selts — selle pukis istus Tigase. Tõukarja selts — see oli Otsa püksitaskus. Haridusselts — seda kamandas Silbri kapral. Puha peremeeste värgid. Vaese elu vassis kui tuli toores puus... Meil tuleb oma seltsid alles teha. Ja siis vaadata...» naersid Rihma veidi vidukil silmad kaabuserva alt. Tal ei olnud kunagi ruttu oma mõtte esiletoomisega, kuigi muidu oli kraps, viiekümne ümber mees.

«Aga Karl? Allik!» torkas vahele Ants, kes seisis, ratas käekõrval.

«Jah. Koolis käinud mees,» vilksas Rihm terase poisi poole, kes tema mõtte välja ütles.

«Näpsakavõitu... Hammustab kergesti — sõnaga.»

«No-noh, on ta sind siis ka... hammustanud?» naersid jälle Rihma silmad.

«Mind, valge väljas! Mehed räägivad.»

«Mehed? Eks peremehed, kelle hobuseid sa rautad, räägi. Aga seda parem. Sulasel on selgroogu. Las tõmmab ka koosolekul. Teeb teisigi julgemaks. Ega me tukkujate ühingut asuta. Meil tuleb kõva tööd, küll näed. Allik õiendab noortega, teeb sporti, päris hakkaja mees. Eks ole, Ants?»

«On. Üle prahi poiss!»

«Noh, siis peaks temaga rääkima... Pea, sina, Ants, ütlesid, et Logina tuli jaamast... Mul siin talle üks ratas teha. Kui võtaks selga ja teeks õige asja, mis? Kuuleks ja näeks.»

«See ramp on raske viia.»

«Ah mis,» süttis sepp ja keerutas oma kangi. «Rattakese viib veel ära, vankrit ehk enam selga ei võta.»

Rihm ei vaielnud vastu. Ta ütles ainult, et õhtul tulevad külanõured pritsikuuri juurde kokku, et võiks sinnagi sisse vaadata, poiste-tüdrukutega rääkida.

«Ah seda kolu küll!» kirus sepp oma pead. «Justkui tühi toober. Mihkel rääkis sellest juba läinud pühapäeval!»

Rihmale see naabri eneserooskamine ei meeldinud.



Hauded kõvasti kokku surutud, vaatas ta teisele tükk aega otsa.

«Mis sina ennast kirud, Ludvi. Kiru parem seda elu, mis meil siin oli. «Vaikimise ajajärk» — vaat mis! Ei oska nagu enam ise ninagi nuusata, vaat mis!» ütles ta peaaegu isalikult, südamlikkusega. «Elu, jah...»

Nii jõudsid nad ringiga jälle endise elu ja vanade olukordade juurde...

Külma Ludvi, Logina sulase Sassi lell, oli poisikesest peale sepa käealusena mõisast mõisasse rännanud, kuni aasta enne Esimest maailmasõda Heistres sepakoha kätte sai ja naise võttis. Teisel sõja-aastal mobiliseeriti ta siit tsaariväkke ja saadeti Rumeeniasse. Naine jäi väikese poisipõnniga maha. Mees pääses seitsmeteistkümnenda aasta algul koju käima. Kuna varsti selle järel puhkes revolutsioon ja algas lagunemine tsaarivägedes, Ludvi aga eelistas sepavasarat püssile, siis otsis ta endale töökoha kõrvalise sepa juurde ja kuulas ainult kaugelt, mis tol ajal maailmas tehti. Kuid ajavaimu mõjul kujunes Ludvist siiski üks neid mehi, kes juba kaheksateistkümnenda aasta sügisel Heistre mõisat üle võtta üritasid. Kodanluse väesalgad tulid vahele ja Ludvi kadus jälle Heistrest. Kui viimaks peale kodu sõda kodanlus oli sunnitud mõisamaad ära jagama, ei jätkunud Ludvile kui punasele Heistrest maad. Alles pika sekeldamise peale visati talle käsitöölise krundike. Aga vahepeal oli sepikoda võõra mehe krunti arvatud, riistad maha müüdud ja laiali tassitud, nii et Külmal, kui ta lõpuks Heistresse tagasi kolis, tuli alustada kahe palja käega. Peale mõne võtme ja vasara ei olnud midagi.

Umbruskond aga vajas hobuserautajat. Sõiduriistu ja veovahendeid pakuti togida. Mõni niidumasin, looreha või sahkki tahtis kordaseadmist. Tööd oli, aga puudus koht, kus seda teha. Ludvi hakkas nuputama. Tema krundi nurga sisse olid jäänud mõisa vana piimakeldri varemed — äravarisenud võlvidega müürid. Kelder oli ehitatud vastu oja ürgoru perve. Esiseinas oli lai ukseava, tagumine peidus maa sees, müürid kõvad, kivi-põrand hea. Tõllakuuri juurest, mis oksjonil maha müüdi, õnnestus tal lammutamistöö eest saada paar siintala tükki. Need veeti kohale ja vinnati müüridele. Raudtalade peale seati latid ja nendele siit-sealt löhu-

tud hoonete juurest korjatud katusekivid. Valitseja-maja äravedaja käest õnnestus tal töö eest saada paar suurt akent. Needki viidi raudtaladele. Kividest ei jät-kunud korralikuks katuseks ja lakke seatud aknad ei jõudnud maa sisse kaevatud ruumi valgustada. Kuid müüride vahele sügenes ometi midagi keskkohast vih-mapidavat ja valgustatut, mida Ludvi kellegi nalja-hamba järgi hakkas nimetama «ateljeeks». Poolpime ja niiske ta oli, aga vähemalt katusealune — kuigi ka katusealune ainult suhteliselt, sest ülalt ajas vihma kui ka lund sisse ja mööda kiviseinu nõrisesid sadude ajal veeojad alla. Aga see ei teinud viga! Vaja oli riistu. Möisa sepikoja alasi leiti Tigase Traadi kuuri alt. Et see oli ostetud vaid ahnusest, õhinaga möisa varast midagi tõhusat vähese raha eest kätte saada, kauples Külma selle peagi välja. Alasi veeti «ateljeesse» ja pandi koos oma raske tammepakuga valgemasse kohta maha. Nüüd võis juba vasarat kõlksutada. Ja seda Ludvi esimese meeleheaga tegigi. Kuid külma raua kõlksutaja pole veel sepp. Sellest ajast jäi talle ainult kahemõtteline hüüdnimi «külmassepp». Asunik Lohkva käest sai Ludvi vana jalgratta-risu. Ta võttis esiratta ja ühe vända maha, raami aga asetaski müüri äärde tehtud alusele. Tagaratta rehvil jooksvast rihmajupist, paarist plekk-tiivikust, rattakesest ja nahatükkidest tegi sepp lõõtsa, mis pedaali asemele pandud vänta keerutades andis kaunis tiheda õhuvoolu. Lõõtsa suu ette laoti kivilahan-dikkudest sile alus. Sellele sillutisele paks plekk üles-taotud servadega ja — ääs oligi valmis. Nüüd võis raua-tüki juba hõõguma ajada, väiksemaid isegi kokku keeta.

Nii algas Ludvi Külma iseseisva sepana, käsitöölisena. Esialgu oli raske. Äärmiselt. Kruustangid ja suure vasara, mis olid talle jõukohased nii rahakoti kui kaalu poolest, leidis ta ühel päeval vanakraamiturult. Ajas ostu kotti ning viis turjal jaama. Jaamast mitu kilo-meetrit seljas koju. Ta oli riistad küll kergelt kätte saa-nud, aga rasked olid nad tassida, nii rasked, et kui mees keskööl kohale jõudis, vajus ta alasipaku kõrvale maha ja jäi sinna värisedes lõõtsutama, kuni uinus, ega ärga-nud enne hommikuvilu. Seda kevadööd tuletas sepp tänapäevani meelde, kui jutuks läks, kuidas ta enesele sepikoda soetas.

Nad, need asunikud siin, räägivad, et alustada olnud raske. Hobuse ja vankriga mehel raske! Kas nad mõne sõnnikukoorma seljas põllule on viinud? Aga mina võtsin viia puuda rauda jaamas selga ja enne maha ei pannud kui «ateljees».

Muidugi, tol ajal oli Ludvi üks tüüakamaid mehi. Kuid aastad, töö, mure ja vaev olid ta kokku kiskunud nagu kuivatatud kala. Pikk, suurte kondiste kätega, lihaseline, jättis ta praegugi murdumatu mehe mulje. Tervis oli tal veel kõva. Juuksed, kuigi härmas, tihedad, hambad suus. Ainult silmad kippusid tõrkuma, nii et too juures tuli ette tõmmata traatsangadega prillid. Need tegid ta auväärsemaks ja tõsisemaks, justkui õpe-tatumaks. Ning kui sepp siis vahel mõnele hobuse-rautajale, kelle käed ei suutnud hästi jalga hoida, pöru-tas: «Võta kätega, mees! Näpud justkui vasikanisad!», urisesid töötellijad: «Meistrimees, aga kuri iseloom.»

Sepp polnud kuri ei iseloomu ega tegumoe poolest, aga pisut karm oli ta küll. Vaevatud ja vintsutatud inimese kalkus lõi temaski vahel välja, nagu paljudes neist, kes on eluaeg püüdnud ja otsinud paremat, aga ikka pidanud jääma kõige viletsama, kehvema järje juurde. Asunduses räägiti, et siin kasvanud poistest ükski nii karmi isakätt polevat tunda saanud kui Külma Ludvi pojad.

«Sepa käsi!» tavatsesid inimesed ütelda.

«Mis, ega ma neist vurlesid kasvata! Töömehele on vaja hirmu ja armu.» Nii mõtles ja ütles sepp.

Ja tõesti. Poisid kasvasid tublid. Õppinud isa juures veidi ametit, lendasid nad maailma. Vanem oli juba aastaid Tallinnas sepaks, noorem Tartus, samuti metal-list. Aga kui nad vahel isakojurilmusid, võis igaüks, kes sinna sattus, kuulda, et nii avasüdamlikult vesteldi või naerdi peredes harva kui just sepa, selle karmi mehe juures. Ning siis leidsid naised asja viriseda:

«Külmad hoiavad kokku.»

Külmad hoidsid tööpoolest kokku. Nagu tööinimesed igal pool kokku hoiavad. Pojad olid isal aidanud muret-seda rea peenemaid tööriistu, nagu lihtsa puurmasina, patentklupid ja korraliku väliääsi. Aga Külma «ateljee» jäi põhiliselt samaks, mis ta oli. Vanamees püsis veid-ralt arvamisel, et varjualusest, kust suits välja pääseb ja tuul just peale ei puhu, tema elupäevadeks aitab.

Pojad aga ütlesid ära töökoha ja eluaseme pärimise arutamisest.

«Kardate jämedat külatööd, koerad! Linnas peen-mehaanikuteks läinud? Suruõhk ja elektrikeevitus... Tühi puru — õige sepp on see, kes tule ja liivaga raua kokku keedab.»

Pojad ei vaielnud. Pojad ei kippunud ka isa töökoda ümber seadma. Ja vana sai peagi aru, et poisid ei taha olla pealetükkivad. Noh, elagu siis ja mässaku, kus tahavad! Ainult omaette jäädes näpistas mure vahetevahel südant: kaua need silmad, oleks et maad, ei jääks kellegi kaela... Nüüd lubati maad, ning sepp läks rahutuks. Rehkendas ja käis ringi, võttis proove ning pidas aru. Elu on peaaegu ära elatud, tõsi. Ära elatud ja kuidagi omaette peremeeski oldud. Poistest on kasvanud mehed. See on ka midagi... Mis veel tahta? Aga maa, maa — see kõige alus ja põhi, mille järele juba noorelt küüsi sai sirutatud. Kurat võtaks, miks mitte siis maa! Sõjad ja hädad — maaga elad alati, elad ise ja elavad ka lapsed!

Kui Hitler Euroopat laastama asus, kiskusid sepa kondised sõrmed rusikasse ning ta kuri sõna kuulutas:

«Ka kõige hullemale pullile pannakse rõngas ninna!»

Kui sõpruslepingu järgi NSV Liiduga baaside ajajärk tuli ja baasidesse Punaarmee üksused asusid, ümises sepp rahuldatult:

«Päike tõuseb hommikust, selge...»

Ta oli üks neid Heistres, kes ei kõhelnud ega kartnud, kes tõsiselt uskus, et tema, töömehe aeg seisab ees.

Sellest peale nende mõtete ühtsus Rihmaga õieti selguski. Need kaks pikast ja karmist elukoolist läbikäinud, pikka ja ränka võitlust võidelnud meest nagu avastasid teineteise. Ning leidnud mõtetes vastastikku kinnitust, hakkasid ümbrust, eneste eluringigi nägema otsekui kahe paari silmadega — selgemalt. Üks vaikselt kaaluva mõtteviisi, teine alati küdeva teotahtega, täiendasid nad toredasti teineteist. See mõtteühtsus oligi praegu kujunemas ühiseks teoks. Et selle juures vaimne ülekaal kippus jääma rentnikule, seda ei pannud sepp sugugi pahaks. Ta kaebas ise, et mõtlemiseks tema kolu ei kõlba.

See polnud õige. Sepp nuputas ja mõtles palju. Kuid tema mõtlemised keerlesid seni peamiselt kruvikeste ja

poldikeste ümber, selle ümber, kuidas kõige algeliseimate vahenditega oma üsna lihtsas «ateljees» korda panna mõnd koorelahutajat või õmblusmasinat, sellega kindlustada äraelamist. Alles kõige viimane aeg sundis seppagi laiemalt mõtlema. Ja et need mõtted olid uued, siis olid nad ka rabedad, nagu karastamata.

Jutuajamise jooksul jälgis sepp silmadega, kuidas hakid püüdsid rünnata uhkelt tiirlevat kanakulli. Kull nihkus järjest eemale, kuni kadus metsade taha.

«Näe, sina ütled, et elu. Vaata elu! Hakid muudkui vops ja vops kullile pihta...»

«Hulgakesi. Hulgakesi on ka inimesed julgemad. Beda teavad meie loginad ja tigased väga hästi. Ja kui meid homme seal väheks jääb, keeravad koosoleku kuhu tahavad.»

«No kurat, kui nad peaks seal... Ma ise oma kätega!» pahvatas sepa jälle tugeva ja karmi inimese teotahe. Kuid Rihm teadis, et sõber rahuneb jalamaid, kui ta järele mõtleb.

«Härraste vägi ja võim on nüüd läbi,» ütles ta õpetavalt. «See, Ludvi, on õige. Aga kas tuleb siin keegi seisma töörahva asja või õiguste eest, kui meie ise seda ei tee? Ei tule. Lahingu peame oma käe peal läbi lööma. Laseme aga midagi viltu minna, keeratakse see viga meile kraesse, nii et pärast oiga. Sellepärast...»

Sepp noogutas. Talle meenus jälle maa, meenusid poisid, meenus pikk, vaevaline ja raske elu.

«Tehtud. Ma käin ära.»

Ja tüdike aega hiljem nähtigi teda küla poole marsivat, vastne värvitud kodaratega ratas turjal nagu päike. Ta läks Karliga nõu pidama.

Inimese tundeelu on imekspandavalt vastuoluline. Harilik, et haigetele ja vigasaanutele kaasa õhatakse. Mõnikord arvatakse ennast sama valugi tundvat, mida talub kannataja. Aga kui keegi nii viletsaks jääb, et ta ise enese eest põrmugi hoolitseda ei suuda, kõiges oma abitusel kõrvalistele peab toetuma, on kaastunne kadunud. Niisugune põdeja tüütab või koormab, eriti inimesi, kes ise on tugevad ja terved, teevad päevast päeva rasket tööd. Umbes nõnda suhtus oma halvatud naisesse Logina Peter, tema järgi ka pere, välja arvatud Maret, kes kasuema anduvalt põetas, tema eest hoolitses paremini kui teine oma laps.

Ei saa ütelda, et Huko Torma kunagi kasuema oleks armastanud, temasse kiindunud olnud, nagu poisid vahel kasvatajaisse kiinduvad. Juba lapsepõlvest peale oli ta jahedavõitu meeltega, mõistis rohkem kui tundis, hindas pigem aruga kui lähenes tundege. Võõrsilt tulnud naine, elades ja rabeldes endast vanema mehe kõrval, algul hellitas ja otsis, püüdis endise perenaise pojas enese vastu tundeid äratada. Kuid veendus peagi, et poisil oli tugevasti seda kiidetud tervet ning tublit talupojavaimu, mis kõike hindab kainelt, isegi naisevõi emaarmastusest lugu peab üksnes vajaduse järgi, jäi nõutuks ja tõmbus tagasi. Muidugi, laps, keda naine põlvel hüpitab, toidab ja kasib, — see laps harjub naist kergesti emaks hüüdma. Harjus ka väike Hugo. Aga kaugelt varem kui noorest Hugost gümnasist Huko sai, tuli tõe teadasaamine, mõistmine ja — selle kannul ka

jahenemine. Kindlasti etendas siin oma osa isa ja kasuema vahekorra kujunemine. See vahekord läks mõne aastase kooselu järel pinevaks. Petril, tookord mitte veel vanal, oli linnas midagi juhtunud, mis sundis teda kaua kõikide naiste vastu õel olema. Sellest said alguse halvad, rumalad tülid, järgnes mõlemapoolne eemaletõmbumine, eriti pärast seda, kui Reedale selgus, et endise naise poeg Hugo jääb Logina Petri ainukeseks pojaks ja pärijaks. Noor naine sai küll hiljem lapse — arvati, et ühe tragi sulasega nimelt. Aga see laps lämbus salapäraselt hälli. Ema jäi haigeks, sulane kadus äkki majast ja Peter vananes järsku, kuid vaiks. Ainult Hugot hakkas ta siitpeale kasuemast eemale juhtima. Ja nüüdki, kojusõidul, tähendas vihje, et emaga on ikka nagu oli, peale muu, et tema enese suhtumine haigesse ei ole muutunud ning ta vaevalt eeldab pojaigi vajadust olevat seda muuta. Huko mõistis ja andestas isale kõik. Logina au, Logina häbi — meeste asjad. Juba aastaid abitult maas lamaval inimesel ei saa sellest sooja ega külma olla, kuidas temasse oma tundege suhtub mees või selle mehe haritud poeg. Haigel ei tohtinud — kui ta selleks võimeline oligi — õigust olla ette heita, sest ega Tormad talle halba soovitud. Nad olid temast lihtsalt tüdinenud, ta oli neile ülearuseks muutunud. Kuid vaatamata oma ükskõiksusele tundis Huko Torma ometi, et olgu see elamus kui raske, kui rusuv, kui kohutav või kui metsik tahes, mille jätab koltunud, tekkidesse keeratud abitu naise nägemine — seda vältida ei saa. Peab tahes-tahtmata veel kord selle vaatepildi mõju üle elama. Lugupidamine? Kohusetunne? Viisakus? Kes teab, mis teda õieti haigevoodi juurde ajas. Vahest ehk see terake südametunnistust, mis rikkalikest elukogemustest korjunud aastakorra all ikkagi temas veel hingitses ja mingi ebamäärane soojusetundena selle vastu välja lõi, kes teda kord oli oma süles kandnud, suisutanud ja kiigutanud. Võib olla. Kas ei või kõige halvemgi tänu-tundest kedagi pilguga hellitada tahta? Eriti seda, keda enam teo või sõnaga tänada ei saa ja kellele siis, kui selleks oli aeg, ainuüksi poisikese julmusest jäi tänu-tunne näitamata. Võib. Enese viga või oma süüd taipab kõige tuimemgi.

Oma tuppä, poisikesepõlvest nii läbituttavasse

kamina ja küünlajalgadega katusekambrisse astudes jäi ta ukse kõrvale seisma, pani kohvri põrandale maha, surus käed rinnale ja tänas vaikselt saatust. Viimaks ometi! Tagasi siin vanas ärklitoas! Kodus! Kõik siin meenutas teravalt lapsepõlve, noid aegu, kus teda veel aastas mitu korda kooliteele saadeti. Narr oli end tundmuste meelevaleta anda. Kuid need kippusid vägisi võimust võtma. Ja mispärast siis küll? Sellepärast, et oldi jälle kord Loginal, oma katusekambris? Sellepärast, et Logina oli võtnud ühe hea naise tervise? Kes teab. Logina nõudis palju oma peremeestelt ja perenaistelt. Logina nõudis alati tugevaid inimesi, nõudis inimestelt kõike. Oo, praegu on igal sammul vaja tugev, väga tugev olla! Ning Huko Torma pöördus ringi. Ta otsustas, enne kui end koduseks seadma hakkab, kohe haige voodi juures ära käia. Rasked asjad sundisid teda alati pigem kiirustama kui viivitama.

Ta läks trepist alla, astus läbi elutoa, kust talle vastu vaatas lai tammepuust puhvetikapp nõuvirnade ja serviisidega, kannude ja vaasidega. Nurgas diivan, kahe akna vahel seinal isa ja ema — tema ema Liine — suured fotoportreed. Vastasseinas rida fajanssivaagnaid ning taldrikuid saksakeelsete kirjadega, üles seatud selle kombe ja korra kohaselt, nagu neid Böömis või Baieris söögitubadesse riputatakse. Mareti õppereisi tagajärg. Jõudnud aiapoolse toa ukse ette köögi ja peremehe toa vahel, mida, niikaua kui tema mäletas, oli ikka hüütud perenaise toaks, lükkas ta ukse lahti, tegi paar sammu ja seisis järsku voodi ees, kust talle vastu vaatasid kaks leegitsevat silma sissevajanud, värvitus ja vaevatud näos. See, kellele need silmad kuulusid, lamas keset tuba tõmmatud voodis väikeseks ja mannetuks käsnaks kuivanuna. Priskest kehast oli järele jäänud ainult madal mügarik. Selle eest aga silmad...! Huko Torma polnud tundeline mees. Kuid ta jahmus: need silmad ei olnud teadvusetu inimese tuimad, üksikõiksed silmad. Ei, need silmad rääkisid ja kaebasid, kurtsid ja palusid... Palusid, nii et mehe südamest käis läbi kramplik tõmme.

«Ema!» pomises ta tahtmatult.

Silmad liikusid ja kutsusid, isegi hellitasid. Ning kaugelt tulnud karm mees vajus hetkeks voodi äärde põlvili. Võib-olla ootas ta käepuudutust, andeksanni-

märki, väikest lembuseavaldust. Kui aga midagi ei tulnud, elutu elutuks jäi, imet ei sündinud, ajas ta enese raskelt põsti nagu mees, kes teab, et see koorem jääb igavesti kanda, asetab korraks käe sellele kondisele, kollakalt läikivale kumerusele, mis kasuema laubast järele oli jäänud, ja — astus ruttu-ruttu toast välja. Kauem ei suutnud ta seal olla. Terve vana Logina raskus uhkas siit talle vastu, uhkas talt üle...

Tagasi oma tuppa hiilis ta peaaegu vargsi. Justkui kartes, et majalistest keegi võiks kohata või näha teda sel teekonnal. Mitu aastat oli talle kirjutatud ja räägitud, isegi arstid olid kinnitanud, et kasuema halvatud kehas ei ela muud teadvust kui toidutarve. Kuid see ei olnud tõsi. Tõde oli hirmus, palju hirmsam kui see, millest rääkisid arstid, majalised, sugulased ja naabrid. Tõde oli kohutav, sest halvatu mõistus töötas, ta ajutegevus oli säilinud. Ta nägi ja kuulis — tundis. Nägi kõik, kuulis ja kuulas — ööd-päevad läbi, ise igaveseks keeletu, valkima ja kannatama sunnitud, tumm tunnistaja...

Mõttikult, kobamisi pesi Huko end teetolmust puhataks, harjas riideid ja seadis oma tualettasjad öölauale. Sinna tekkisid hõbetatud karbis rootsi vabrikumärgiga šileti, siidvõrgus pulverisaator prantsuse kõlvi veega, ehtsast põdrasarvest seebikarp soomekeelse kirjaga «saippu» ja väheldane ehtne Lapua puss.

Tema tuba oli maja aiapoolsel küljel, aknaga vastu vanu haralisi vahtraid. Lehtedest läbinõrguva õhtupäikese laigud mänglesid roosidega tapeedil. Huvitav, kuidas Loginal aeg peatuma on jäänud. Või mis ongi üks viisteistkümmend aastakest Logina aegadest! Seintel needsamad tapeedid mis koolipoisipäevil, laudadel needsamad linased, narmastega linad mis toona ja voodil kodukootud paks punast-halli-musta triipu tekk — samuti kas ema või kasuema kätetöö. Isegi kollased keisrikroonid vaasis tundusid samade keisrikroonidena, mis aastaid tagasi olid Logina aias õitsenud, mida kasuema käsi murdis ning tervituseks kasupoja lauale tõi. Linad, tekid, lilled — kõik olid endiseks jäänud. Ainult käed olid teised, käed, mis selle kõige eest hoolitsesid, kõike korraldasid. Kas see ongi elu paratamatuse sisu, et asjad ja kombed, tavad ja viisid jäävad, käed aga vahetuvad? Nörkenute asemele astuvad uued, noored

ja tugevad. Logina ootas juba aastaid uusi ja tugevaid käsi. Isa oli vana, ta käed nõrgad. Aga... Huko Torma vaatas iseenese käsi ning laskus väsinult nurgas kõikuvasse kiiktooli. Kas jõuavad tema käed seda elustada, mis kord on juba elutuks jäämas? Mingi tardumus, halvatus vajus ta üle.

Puhata õieti ju millestki ei ole. See kolm-neli tundi rongisõitu, jaamast kojukihutamine — see noort meest ei tapa. Kuid siiski tundis Huko end läbikolgituna, nagu oleks ta paar ööd-päeva ühtejärge teel olnud. Kus oleks veel parem kui siin isakodu vaikus, vanas poisikesepõlve toas end lõdvaks lasta, puhata? Ta kiikus tükk aega mõtlikult toolil, kuulas, kuidas all, nähtavasti köögis, nõudega kolistati, midagi hüüti. Kõik need igituttavad, omased, põlistalulikud hääled kokku tekitasid hubase kindluse- ja turvatunde. Lastes sellel enesesse imbuda, kogudes seda nagu julgust, pörutas ta viimaks rusikaga seinale ja hüüdis:

«Hõi, vanapoiss, tule minu poole!»

Seal nad nüüd istusid, vastamisi ümmarguse laua ääres, ja rääkisid sellest, millest teises ümbruses oli õpitud juba sosistamisi, ainult päid kokku pistes kõnelema, täiesti kuuldavalt, poolvaljusti. Kuigi vanad konvendikaaslased, kaasvõitlejad, ei olnud neil täit ülevaadet teineteise viimaste aastate elust, arusaamadest või suhtumistest. Üks tuli lahe tagant ja veetis puhkuse Viru rannas, vilistlase suvilas, teine oli ministeeriumi koosseisu arvatud kevadel, Tallinnas võõras.

Alles paari päeva eest, kui Huko Torma ametisse ilmus, olid nad teineteise kiiresti jälle leidnud nagu vanad teekaaslased kunagi. Oskar oli Hukole heaks kilbiks — värske, uue korra poolt edutatud inimene; Huko Oskarile nagu kepp humalale, kelle ümber keeldes halada, sest tema süda ei olnud paljugagi sellest rahul, mida ta ise kaasa tegi. Nii see kepp enese ümber mähkunud humala siis maale kaasa tõigi. Vanasti, Tartu peal, kommerssidel või mujal, olid nad ühekanged mehed. Samuti ka vekslite tegemisel või vastamisi teineteise au kaitsmisel, kui asi puutus mõnesse mitte just siledalt lõppenud seiklusse (muidugi väljaspool akadeemilist peret). Ent nüüd ei oldud enam Tartus, ja asjad ei seisnud aus, rahas või üleolekus. Elu oli täie hooga

kihutanud läbi sügava kurvi, nii sügava, et Uiibo pea pööratama kippus.

Nad õppisid kuulsate rahvuslike traditsioonidega gümnaasiumis, tutvusid poistena, kellest üks võis enesele paljugi lubada, teine aga pidi tihti leppima ainult imetluse ja usinusega. Ülikooli astudes sai Hukost enesestmõistetavalt väärrika «Sakala» korporatsiooni rebane, Oskar aga jäi metsikuks, valge põhjaga üldmütsi ja tihti ka narmendavaid pükse kandvaks tudengikeseks, kes endiselt vaatas ihalusega üles Huko ja teiste temataoliste poole. Võib-olla oleks see nõnda jäänudki, kui juhus mehi sekelduses kokku poleks viinud. Ühe rebaselennu puhul tehtud ulakustega oli Huko enda kenakesti sisse mässanud ja teda ähvardas rukkimine. Oskari sai koolivenna päästja — sest väike lokaal, kus mütsa tehti, kuulus tema isale — ja Huko viis Oskari tänuäheks oma korporatsiooni sisse. Sealtpaale meenus vahekord mõneti vahva La Mancha rüütli don Quijote ja tema kannupoisi Sancho Panza vahel. Huko võttis eest, Oskar tõukas tagant — tõukas nõnda, et unustas oma õpingudki. Teohimu, mängulusti ja riskijulgust, olgu siis tegemist mõne kõrtsi skandaalse tühjakselõomisega või käremeelse šovinismi näitamisega, ei puudunud sel paaril kunagi. Pika tudengipõlve kestel õpiti mõndagi vanast baltisaksa buršielust, peeti end mitte vähem tõelisteks selle maa tuleviku kandjateks, kui omal ajal olid pidanud baltlased. Vapside «aktsiooni» puhul töötati õllekannude taga võidelda ja veel kord võidelda. Kuni milleni, seda ei teatud õieti isegi. Kui mõned tegelased võistleva kodanliku voolu, Pätsu «Isamaaliidu» vangimajast läbi käies pagulastena piiri taha jõudsid, ja sealt kuulutasid, et uus võitlus seisab ees, tundis end selle lähikonna jüngerina ka Huko Torma, ning tema ind vedas loomulikult kaasa Oskar Uiibo. Ühelt poolt klikivaimu kitsas närvus, teiselt poolt ülevoolav patriotism, kõlavad rahvuslikud loosungid — nii sai Uibostki käremeelne «uuenrustenõudja». Mängiti *va banque*. Mängu, sõna otseses mõttes, olid Huko ja Oskar alati harrastanud — tennisest kuni atškooni. Kõike oli proovitud. Mäng — suur, kõrge ja riskantne — oli ka see, mida nad praegu mängisid. Ainult et Oskar Uiibo, ühe mängumehe hinge oli vahepeal tekkinud mõra: ta plärises. Ükski käik ei

olnud tema arvates enam küllalt hea ega õige. Vahel lennutas ta teravusi oma endiste mõtteosaliste aadressil, nimetades neid ajalooratta keeramisel hiljaks jäänud sohvriteks, vahel jälle siunas kommuniste, kes olevat mängu nahka pannud, sest ei saavat ju ausalt mängida sellega, kelle selja taga seisavad Venemaa ja Nõukogude tankid... Kui vanad sõbrad teda uuesti aktiveerida püüdsid, kirtsutas ta kahtlevalt nina: kas sel kõigel on mõtet? Aga teda oli vaja, sest ta oskas keeli, palju paremini kui maalt pärit mehed. Tuleb lähedal hoida, rakendada ja meeltesegadusest välja aidata. Selle mõttega Huko Torma kõhklema löönud sõbra maale kaasa vedaski. Maa meeolud, lihtne talupoeglik kindlus mõjutab ehk linnapoissi, kes vilistlaste sokutusel kohakesele pandi, enam kui suudavad mõjuda linna käärivas ümbruses mistahes kõned või jutud.

Teel oli Huko sõbralt välja tinginud nõusoleku aidata teda sidepidamises ja paaris muus asjas. Nüüd nõudis ta Uibolt seletust, kas tuleb siledalt välja, kui ministeeriumist omal soovil lahkuda.

«Kiirustad!» puhus kaasvõitleja suitsu. «Sa oled agronoom, spets. Võidakse külge hakata, et sa sihilikult saboteerid uut korda...»

Huko sirutas jalad pikalt ette, ajas pea selga, naeratas virilalt.

«Kovin hullu! Hirmus mage värk! Üks Logina pere-mehe peaks selja küüru tõmbama sulasest ministri, pardon, rahvakomissari ees...! Mis sa mõtled? Lipitseda või pugeda nende juures? Ei kannata välja! Siis pärimised: mis Soomes tegid, kus olid? Kuradile! Mina olen harjunud otse minema: hoop ära ja edasi... Aitab. Meil ju ministeeriumis inimesi on!»

«Pean sulle ütlema, kallid kaasvõitleja, et tuleb arvestada propagandat... Punased kihutavad nüüd rahva nimel, rahva nimel ja rahva huvides... Nende lehed tõid ära sellesama dokumendi Laidoneri võlgade kustutamise kohta, mis meie omad kord välja mängisid... Nad pretendeerivad rahvaliidumise jätkamisele, kihutavad erakondade-süsteemi vastu. Selle juures ei tohi unustada, et suur osa ametnikest on lihtne rahvas, sotsid või südames koguni... Mine sa näe nende hinge põhja! Ja pealegi arvatakse, et pole paha, kui kommunistide parteisse sisse astuda...»

«Kurat teab! Soome velled said nüüd küll rütsadelt lüüa, tõesõna. Lihtsalt rütsa-perkeled peksid oma tükidega Mannerheimi liini sodiks. Neid oli liiga palju. Ujutasid soome positsioonid üle, noti palju tahad. Liha, liha jäi suguvendadel väheks. Liha! Oleksime pidanud korraga alustama ja lööma! Muidugi, nüüd on raskem. Aga lahing tuleb kord lüüa ka meil... Kui suomen poegade veri ei vabise peale lüüasaamist, kuidas siis viru velle veri ilma löömiseta rahu peaks saama?»

Oskar Uiho mühatas niisuguse näoga nagu vanem kukk, kes noore kuraasitamises kuuleb ainult halba kiremist. Kodanliku maailmavaatega inimesi läks juba kommunistide poole. Kus need siis on ja kes nad on, kes Huko arvates peavad lahingu andma? Kus on juhtijad, varustus? Kas neist rōukudest ja telgedest, neist Lapua tegelaste soosikuist seal piiri taga on enam juhtijaid? Või kas ei olnud need lapualased isegi mujalt keksitavad mehikesed? Ahvid, keda tantsitati rihma otsas! Mitte Helsingi, vaid Berliin! Kommunismivastane pakt ja Berliini—Rooma telg — see on see rulett, millel mängitakse. Oskar Uiho arvas end selle kõige sisu kaugelt paremini nägevat kui sõber Huko.

«Kas sina, Huko, tunned, mis riist on kuulipilduja? Tead, kui vähe meile neid on jäänud ja kui palju neid on venelastel?» küsis ta järsku täiesti asjalikult. «Seda arvesse võttes sa nii kergelt löögist ei räägiks.»

«Ah-ah-ah-hää!» vastas Torma laia naeruga. «Nende vanade õmblusmasinatega enam ei sõdita. Tulevad puha uued, kui kord lahti läheb...»

«Kust? Kuidas, kui vene tabalukud ripuvad meie maa, ka vee ja taeva ees?»

«Soome poistel on nüüd puha uued riistad. Lühikesed koned nagu kurikad... Aga kus tulejõud! Mõni — sadakond kuuli minutis... Kui niisugustega valab üks rühm, siis... Hirmus kerge ja lihtne riistapuu. Igal mehel kuulipilduja, see on juba midagi.»

«Ja soomlased kavatsesid siis uuesti alustada?»

«Küllä. Karjala Seura mehed on päris kindlad, et kui nüüd rütsadega rinnad kokku lüüakse, siis enam üksi ei jääda. Üldine jutt: oleks pidanud varem Berliiniga kokku leppima.»

«Nii et Seura rahvas ootab ühisrinnet Jäämerest Balkanini, mis?»

«Täielikult. Ütlevad lausa, et egas neid vabrikuid ja metsi, kalajärvi ja maid, mis venelased ära võtsid, jäetud ole...! Liigub sealpool veel hienomaidki... peenemaid plaane. Viiburi, Laadoga, Pähkinälinna, Ingeri, Vadja — kõik see on vana soome sugu rahvaste ala... Talvesõja viga tuleb korjata... parandada, hüütakse seal tihti.»

«Ja mis meil sellest?»

«On kaikkennlaisia kannunvalantoja, nagu nad ütlevad. Igasuguseid arvamisi. Peamine, kindel tulevikupant — liita kõik Läänemere soome sugu rahvad ühte riiki. Soomlased, karjalased, eestlased, ingerlased, vadjalased, nojah, näputäis laplasi ja võib-olla tilgakene rootsi verd ka — siis tuleks ehk juba jõud, mille peale rüssa hambad vahest enam ei sügele.»

«Nii. Nõnda siis päris Karl XII plaanid...»

«Aated, nagu suguvelled ütlevad, ühendavad rahvaid. Muidugi, see talvesõda on soome mehed ja naised helaks teinud... Paljud kannavad leinalinte... Kellel poeg, kellel vend, kellel mees... Karjala kannas maksis mitukümmend tuhat meest. Ollakse tõsised. Kuid akadeemilise noorsoo vaimu ei murra miski. Säärast tulist patriotismisöösti ei ole vist Jussi Snellmani päevist saadik nähtud... Justkui oma kaotustest jõudu ammutades leegitseb ja põleb see noorus edasi.»

«See siis ongi, mis ajab sind hüüdma: *Griff an, griff an!*»

«Küllä! Soomlastel, teadagi, on palju kergem. Neil on oma riik, oma valitsus, oma asutused — kõik alles. Samal ajal, kus soomlased vabalt rusikaid keerutavad, valitseb meie meeste hulgas hirm ja segadus... Selles on häda.»

«Noh, kui soome ajalugu meelde tuletada, ega sealgi ei ole alati saadud avalikult võidelda. Kas või kuulus nuiameeste mäss, talupoegade salajas ettevalmistatud löök. Või kindralkuberner Bobrikovi külmakstege mine... Soomlastelt on õppida pörandaaluse võitluse taktikaski. Lapua värk pandi pöranda all valmis, nii et kui välja karati, siis lendasid punased ja ministrid... Kes piiri taha, kes vangimajja...»

«Oi, perkele, kas meil säsust puudu on! Mäletad, Ossi-poika, kui lõime sotside «elavad sõnad» viie mehega kolme minuti jooksul laiali, nii et tükkas...

Kes aga ette sattus, see tooliga kuklasse sai... Niisuguse asja jaoks meil mehi on! Isegi pörutaks jälle kaasa. Aga sina: hakkad kommuniste teenima! Kurat võtaks, üks Logina Termä ja — kommunisti kintsu kaapama! Sa vaata minu *papa'd!* Mehel seitsekümmend varsti turjal, aga pea püsti ja piht sirge nagu noorsõduril... Logina mehed ei käi, nina maas...»

«Mis sa nüüd, kaasvõitleja,» keerutas Uiho laudlina narmaid paelaks ja jälle lahti. Nähtavasti oli tal vaja seda teha, kas oma mõtete kooshoidmiseks või selgitamiseks. «Meie kõik oleme harjunud teistmoodi elama, meie elulaad on teine. Kämpuli käia, lõmitada on raske... Aga mis teha? Rahvaste ajaloo on hirmsaid momente. Kui meie riigijuhid on juba kord rahva niisugusesse olukorda lasknud langeda, siis oleme nähtavasti seda väärt. Ise süüdi, et varem neid minema ei peksnud. Üks ladina vanasõna ütleb, et vajaduse korral tehakse hädaast vorus... Seda me just tegema peamegi. Ja tegema täie teadmisega. Kõik on maailmas ajutine, mõistad, üsna ajutine... Inimene võib ajutiselt välja kannatada kurat teab mis... Tormitsemisega praegu kaugele ei sõida. Ainult narrid murravad endale rinnaga teed...»

«Kes siin tormitseb! Süda on täis, vaat mis.»

«Süda — see on hea. Ainult — seda ülekeevat südant peab laskma juhtida kainel mõistusel. Huupi lahmida ei tohi. Mitte üht huupilligutust ei tohi teha... Oleme, Huko, mänginud mõnikord õigegi kõrget mängu. Ja ega ei maksa salata, on sinulgi olnud seisukordi, kus sa kuuhle oma püstolirauast silma vaatasid...»

«Ah, see! See kõik oli nali, väike isiklik au- ja uhkuseasi! Ei saa võrrelda. Praegu on mängus meie tulevik, kogu meie eluviis... Mis meid ootab? Teame, on nähtud! Vene värk... Omast kohast õudne, kui masinlikult ühtemoodi neil kõik käib. Ükskõik, kas on tegemist mongoolia rändkarjase, poola pani või eesti talunikuga. Meie ei või lasta oma inimesi nende rataste vahele sattuda. Meile on lubatud ja antud. Ütle, kas mul on õigus?»

«Sinu ja talumeeste seisukohast ehk ongi...»

«Aga sinu — sinu äri ihu- ja hingeasjadega ootab ju ka ots?»

Uiho kehtas õlgu:

«Minu pastoritalaar jääb nägemata. Ja taat kuulda-vasti on oma poekese ka ära likvideerinud.»

«Nii et puhas proletaarlane? Jah-haa!» Huko vilistas läbi hammaste. «Nüüd ma hakkan mõistma sinu kemp-lemist!» hüüdis ta peaaegu tigidalt. «Miks sa mulle seda Tallinnas ei rääkinud?»

«Kallis kaasvõitleja, jälle tormitsed sa asjata. Näpud tuli puhtaks teha. Mõistad? Vanamees läks oma poega trusti alla. Mina olen ametnik, tema samuti. Teenin neid, aga võitlen. Intelligentne inimene ei saagi teisiti. Ainult narrid... ma ütlesin. Peab vaatama, kuidas on otstarbekohasem.»

«Käsi selle peale?» sirutas Huko oma ravitud sõrmed. Nad tõusid püsti ja surusid õpitud kombe kohaselt käsi.

«Arvan, et ei ole väärt vaenlaseltki õppida, kui tuleb tegutseda tema tagalas,» ütles Uiho nagu selgituseks.

«Hääh, sul võib teoreetiliselt õigus olla. Aga luba, praegu ma jooksin parem kannu õlut...» Huko ringu-tas, nii et tool naksus. Ja mõlemad sõbrad neelatasid, meelde tuletades neid häid aegu, kus konvendi laualt kunagi ei kuivanud õllesõõnad.

«Asjata sa, kaasvõitleja, kiusad mälestustega!»

«Ei kõlba ometi haritud inimesel elada piimalakkumi-sest nagu vasikal!»

«Noh, ehk on sinu isa *papa* hoolitsenud ka selle eest.»

«Loodetavasti. Vaja ongi nüüd vanaga jutt maha puhuda.»

«Vana on sul kõva põllumees,» kiitis Uiho.

«Hääh, tüütu! Lehmad, ja kanad, ja tüdrukud, ja poisid, ja pastlad ja... Kui midagi erutavamat ei oleks, ega siin kaua ei püsiks!»

«Pead vist oma isa *papa*'d veidi informeerima, kui siin tuleb käimisi ja õiendamisi.»

Huko Torma naksutas sõrmi. «Ühtepidi oleks hea, kui vana seisaks kõigest kõrval. Teistpidi parem, kui ta teab. Istu, oota, ma lähen vaatan, kus ta jäi.»

Oskar Uiho vajus sügavasse tooli ja pistis mõtlikult uue sigareti suitsema. Sigaretti läites värises ta käsi, jäi siis tikuga peatuma ja valgustas hetkeks silmi. Nende tumedusest haigutas vastu hirm. Tikk põletas näppu ning mõtiskleja viskas selle ära žestiga, mis rääkis tüh-juste avanemisest tema südames. Huko tee — kas see

oligi enam nende ühine tee? Aga kuhu, kelle najale pidi ta toetuma, kui midagi muud ei olnud, kui ümber-ringi oli kõik tühi? Tühi, hirmust pime ja mõtlemisvõi-metu, rääkimatagi teovõimest. Omal ajal oli ta tulevase taevastalaseks irvitanud rahvuse ja riigi üle. Nüüd aga, kus seisti risti küsimuse ees, kas soomlastele ja sakslas-tele toetudes sotsialismi ning venelaste vastu või vene-lastega — jah, koos isegi nende kommunismiga — saks-laste vastu, avanesid Oskar Uiho nagu paljude tematao-liste haritlaste ees kuristikud. Kommunistidega ei suu-detud minna, idee ei tõmmanud, tunded olid segased; sakslastele toetuda aga oli jäle — süda karjus sees. Selle sügavuses kääris miski ürgne ja kibe, mis tegi kohmetuks, saamatuks, otsustamisvõimetuks. Otsusta-misvõimetus vist panigi Oskar Uiho käe võbisema. Ta oli andnud nõuoleku, aga ta polnud kindel.

Logina noorperemees laskus taas väärikalt trepist alla. Kuid läbi saali minnes ning vahepeal juba katma asunud pikka lauda silmates lõi ta väärikus kõikuma: põselihased hakkasid mõnusalt tõmbema, tekkis hirmus isu. Nojah, siin majas osatakse toita. Vanad head kom-bed, kinnitas ta enesele, haaras laualt praelõigu, neelas selle käigul ja ruttas köögiuksele. Köögist pahvatas talle vastu lõhnu, nõude kilinat. Teise, õue poole avatud ukse kaudu kostis vanaperemehe kellegagi pragav hää. Huko oli eneselt ammu ära võõrutanud kombe isa majapidamisasju kuulata või neisse segada. Ta isegi ei võtnud vaevaks köögis askeldavale naisele tere ütelda, kuigi taipas, et tegemist on Logina teenijasvaimuga, kellega kodusoleku aegade jooksul tuleb ühises õues elada, kokku puutuda. Mis läheb temale korda mõni Mann või Marie! Ta tõmbas kergelt näpuga Maretit. Ja kui see peretuppa astudes ukse enese järel kokku lükkas ning kasuvennale õhetaval näol otsa vaatama jäi, puudutas teda nokkivalt lõua alt:

«Suur tänu sulle, õekene-perenaine.»

«Mis eest?»

«Noh, et toad jutti panid ja nii palju vaeva näed selle korraldamisega... Kui lubad, siis veel üks palve?» lisas isandlikult.

«Palun, Huko, loomulikult.»

«Vaja oleks papaga rääkida. Kas sa saadaksid ta minu juurde?»

«Tal on seal üks töömees.»

«Noh, see võib teine kord tulla, õekene, eks ole?»

«Vahest kah. Nad on nüüd küll läinud nipsakaks. Aga ma kutsun peremehe ära.»

Ta tegi sammu köögiukse suunas, kuid peatus, sest kasuvend pilgutas kavalalt silma, viitas pöidlaga selja taha, paraadna poole. Maret mõistis. Ta lippas mehe ees kergelt läbi avara saali verandale. Nii oli tõesti mõjuvam. Hõigata köögitrepilt — seda võib iga tüdruk. Aga perenaine? Palju soliidsema mulje jätab, kui perenaine kutsub vanaperemeest verandalt, härraste poolelt, kus külalised teda ootavad. Peremehe külalistega võrreldes ei ole ju üks rattategija mitte tühjagi, seda rehkendas Huko õieti! Loginal peab rehkendada oskama, alati kohast mõõtu ja kaalu tundma, seda vajadustele vastavalt tarvitada mõistma. Tuleb Maretilgi tarvitada, kui tahab vähegi Logina perenaise vürhvi välja anda.

Maret hõikas heledalt: «Papa! Papa!» ja kõrvalseisev Logina perepoeg tänas teda galantselt, lüües kannad kokku ning tehes sügava kummarduse. Sealjuures pidi Huko ise tahtmatult muigama: pagana kenaks tüdrukuks on sirgunud see viimati üsna kohmaka plikana nähtud Maret. «Kaunis vaaleatukkainen tüttö!» Roosa ja rõõmus nagu küps vaarikas. Ei enam jälgegi tollest tõntsakast, kohmakate liigutuste, kriimus jalasäärte ja salkus juustega häbelikust majapidamiskooli õpilasest, kellenä Huko teda ikka veel mäletas. Ruttu, imeruttu küpsevad seda laadi marjad maakohas, mõtles ta endamisi. Siis astus ta varvastele laskudes, end pisut kõigutades noorele perenaisele otse vastu, nii et lahtine tärgetatud särgirind peaaegu tüdruku etteulatuvat rinda puudutas, tegi kavalat näo ja küsis vanema härra tooni järele aimates:

«Noh, Maret, kuidas läheb? Kas peigmeest on ka?»

«Oi, Huko!» lõi tüdruk lõkendama, nii et ta kaelgi juuksekiharate varjus värvi võttis.

«Kas ei ole siis? Väga kahju, väga kahju... Nii veetlev ja noor perenaine. Peaks ikka olema...»

Nüüd oli Maret juba julgust kogunud. Ta märkas teise silmis nokkivaid vallatusekillukesi ning otsustas vastu mängida.

«Tahate vist ennast või oma sõpra soovitada?»

«Tööpoolest, Maret, see on idee! Sellele annab mõelda.»

«Eriti minul, supikulbiga leelõuka ääres,» viskas Maret valjult naerma lõkatades ja pistis jooksupalu kõõli tagasi.

«Tjaa-tjaa, tjaa-tjaa,» kõigutas noorperemees end varvastel, kusjuures ta parem käsi nagu midagi meenutades silus kesk pealage juba hõrenema löövat juust. Kuidas see tüdruk julges nii kelmikalt talle vastu itsitada? Kas ehk ei olnud koolipoisipäevil nende vahel midagi juhtunud? Ta pingutas kulme kipra kiskudes oma mälu. Aga mälu oli tühi, midagi ei tulnud meelde. Võib-olla mõnikord heinaveo ajal plikat pigistatud? Või juhtuda. Kes seda õieti mäletab! Koeruse pärast oli neid tihti pigistatud ja heintesse väänatud. Mõnetekümneaastane plika, tema ise aga abituuriumi ees seisv täitsamees. Kas plika niisugust vallatust mäletab? Või mäletab ta just seda eriti hästi? Sest Huko oli ju temasugusele härra. Ja mine neid maapiigasid tea, millal nad ärkavad või märkavad, kui kaua nad lapsed on või millal nad järsku noorteks naisteks muutuvad, kes sugugi vähem osavad vallatlema pole kui...

Logina noorperemees ning pärija vaatas veel kord selle ukse poole, mille taha oli lipsanud kahujuuksega perenaine, lasi näppudega lakku, vaatas ringi ja manas siis oma ajaliku agronoominao ette: läbi veranda klaasseinete oli näha, kuidas isa pika, kiire sammuga üle muru lähenes. Järgmisel hetkel seisiski Logina Peter oma täies pikkuses ja laiuses lävel, täites peaaegu kogu ukseava. Ning poeg astus talle rõõmsalt vastu:

«Küll olete ikka teie, maainimesed, reipad! Vaatan sind praegu, papa, ja paneb imestama... Astud ja käid nagu noor mees veel...»

Peter tundis end meelitatuna.

«Ja-jah, ei tohi kurta. Praegu veel kurta ei tohi, poeg. Kui ainult jumal päevi annab...»

«Silmaga näha. Linnas, näe, läheme ruttu vanaks. Minagi tunnen...»

Isa ei raatsinud hetkel pojale hakata ta eluviise meenutama, kuigi tundis ja teadis neid. Ta ainult kohmas, nii üldiselt:

«Teil seal linnas särtsakam. Närvid!»

«Oi-jaa. Kuidas veel. Eriti nüüd!»

«Kas on niipalju teiseks läinud? Kodus saa mitte suurt arugi. Jandivad mis jandivad, aga elu läheb endist soodu.»

«Oi, jaa. Üsna palju. Olekski sinuga veidi rääkimist, papa. Kaasvõitleja Uiho ootab ülal. Kui võtaksid vae- vaks meie juurde astuda. Seal nagu omaette...»

«Ja-jah... Aga kuule, poiss, saun pidi valmis olema!» Huko vaatas isale tõsiselt silma.

«Ma arvan, papa, meie — see tähendab Oss ja mina —, meie sauna ei lähe.»

«Noh, kui nii, eks siis muudkui ronime üles.»

Kui isa ja poeg — sedapuhku küll vastupidises järje- korras, sest poeg astus, nagu kohane kutsujale, trepist üles esimesena, kuna isa jalgu kraapides talle järg- nes — ülakorrale jõudsid, lasi Huko isa ees sisse, vaa- tas siis veel korra trepist alla ja sulges viimaks hooli- kalt ukse.

Vana mees märkas sisse astudes kohe, et pruntis huultega linnavõõras, kes praegu hooletult, pool-lama- misi toolil külitas, jalad kaugele välja sirutatud, pea kor- jul, oli istunud siin juba tükk aega, sest tuba oli suitsu täis pahvitud ja pahvimist jätkati praegugi. Logina peremees ei olnud oma eluea kestel ühtegi paberossi lõpuni tõmmanud. Paks suits hakkas talle ninna ja sil- madesse ning ta tegi sammu akna poole, et seda avada. Kuid pidi poja tõrjuval viipel kavatsusest loobuma.

«Jutt on täiesti omavaheline, papa.»

Peter kõhatas. Talle ei olnud võõrad ei omavahelised ega täiesti omavahelised jutuajamised — neid oli tul- nud elus pidada küll mõisnikuga, küll kirikhärraga, küll vallategelastega ja erakonnatuusadega, mõne panga direktoriga, naabrimehega või teenijasvaimugagi. Ja seda oli ta siis ikka teinud kas oma kambri, alakorra eraldatud nurgatoas või mõnes teises kabinetis, kuskil ametiruumi lihtsas tõsiduses. Pisut ülearusena tundus talle praegune poja range ettevaatlikkus, selle allakriip- sutatud salapärasus nii sammus kui sõnas. Säärasena ei olnud ta poega õieti näinudki. Tõsi, selles oli tähtsuse- ja enesetunnet. Ning omas meeles kujutles ta Hugot seesugusena ainult kuskil suures, riiklikult tähtsas asu- tuses, tehtult kinnisena toimetamas inimestega, nende paberite või asjadega, ühesõnaga — võimukandja ning ametimehe osas. Seesugusena võis poeg meeldivgi olla.

Koolitatus, sõnaosavus, viisakus — kõik see, mida vana- mees enesel tundis kasinalt olevat, mida ta enese juu- res puudulikuks pidas, tuli pojas hästi nähtavale ning tõstis isa silmis ta väärtust kui ka autoriteeti. Ta oleks tahtnud poega niisugustes askeldustes veidi vaadelda, kuid selleks ei antud mahti.

«Vaata, papa, meil on vaja sinu kaasabi... Õieti mitte just abi, ennem nõusolekut...»

Mingit kaasabi või nõusolekut oma pojale mitte kunagi keelanud Logina peremehe mõte peatus kõige- pealt rahal ja vekslil. Siis meenus talle, et igasugune vekslivõlgade tegemine oli ära keelatud ja et vaevalt poeg nõusoleku all mõtleb vekslilihti. Ning ta kõhatas uuesti, püüdes noorte meeste ees enese tähtsust alles hoida.

«Jah, nõusolekut ühe erilise asja jaoks,» jätkas poeg.

«Mis sa muidu viisakust... Ütle kõigepealt, mis asi see on.»

«Meil on vaja luua üks väike pidepunkt.»

«Siin Loginal?»

«Oleks kõige soodsam jah...»

«Mis punkt see niisugune on?»

«Ee? Noh, kui ütelda lihtsalt, siis niisugune punkt, kust meie oma asja hakatakse jälle seadma...»

Vana Peter väanutas kaela. Särgilrae pigistas.

«Nende valitsuse vastu, poeg...?» Vana mees võttis Venemaad ja Vene riigivõimu kõige tõsisema kroonu- asjana: kommunistid või kes, peaasi, et suur Venemaa, kõik vanad Vene riigi alamad. Tema suust pääses kuul- davale isegi õhe. «Pätsu politsei õnge kord juba läk- site... Kas maksab mängida, pojad? Siis oli, et omad mehed ja amnestia... Sai seletada. Vene võim, see on niisugune võim, pojad, et muudkui Siber ja sunnitöö... See nalja ei tee.»

Kaasvõitlejad vaatasid teineteise otsa. Neil puudus see põline lugupidamine veneluse, vene keele, rahva, riigi ja mõtteviisi vastu, mis oli säilinud vanal Petril tsariaajast. Neil puudus isegi hirm suure riigi valitse- mismasina ees, mis vana Petri kohe mõtlema pani. Ja nõnda põrutaski Huko nagu virilaks tõmmates isale vastu: «Ah, kapten Holland oma Kadaka tee kambaga — need olid poisikesed! Egas riigipööret ei tehta kümne

mehega ja pühapäeva hommikul kontserdisaalis! See oli nali. Tuleb hoopis teine tants, teised jõud...»

«Annaks jumal! Aga ütle, poeg, kust — kui siin on kõik...» Ta käed tegid niisuguse liigutuse, mis tähendas laialivalgunud vett.

Huko kehtas end riviliselt sirgu, jäi isa ette seisma.

«Sealt, papa, kust mina tulen. Ja meie omad mehed ja...»

See poja seisang, arm oimukohal, mis meelega tema silme ette seati, ning isekus viisid vana Petri tagasi juba teel tekkinud mõtte juurde.

«Sina, Hugo, paistab, oled seal Soomes vist hoopis midagi muud õppinud kui agronoomiat.»

«Jah, papa. Ma tegin kaasa. Ja see,» nõksatas ta peaga, «see on mälestus Karjala kannaselt. Meil on ühine vaenlane ja seisab ees ühine võitlus... Saksa ohvitserid on juba Soomes.»

«Ah, mis sa sakslastest!» viskas vahele seni vaikinud Uiho. «Meil on oma asjad, neil omad.»

«Või niimoodi,» tõstis vana Peter käed rinnale risti. «Poiss, poiss! See on hirmus tõsine asi. Sa peaksid ennast rohkem hoidma.»

«Vaata, papa, see kõik tuli nii järsku. Need baasid siin. Peeti targemaks mitte hingata. Noh, nüüd olen ma tagasi, on vaja korraldada, ja mis sa siis arvad? See värk siin... Nii ei saa ju inimene elada!»

Peter mõtles pingsalt ja kaua. Tema must ülikond andis ta näole sellise tõsidusehelgi, nagu oleks ta istunud kas kohtulaua taga või kirikus armulauda ootamas. Pojal oli õigus, kuid selle õiguse kättesaamiseks ennast ja oma talu kaalule heita — see mõte ei mahtunud vana talumehe pähe. Ta nägi ette ohtu, suurt ohtu, ja noortest palju selgema silmaga. Kui peremees taipas ta palju lõikavamalt ka seda, mis ähvardas tema, ei — kogu ta suguvõsa eluaset, kodu, tervet senist elamisviisi, selle alust. Kuid nii võimetu, nii rauk Peter veel ei olnud, et mitte katset teha end ja oma talu kaitsta, päästa püüda, mis päästa annab. Ta õhkas mitu korda raskelt, maigutas suud, enne kui lasi kuuldavale kaebliku mõtte.

«Sa tead, Hugo, ma olen üks majas... Ja sina oled mu ainuke pärija.»

«Üksi me sind enam ei jäta,» teatas poeg rutta. Ta näis seda laadi väite jaoks olevat ette valmistunud.

Aga Logina peremees ei leppinud pooliku jutuga. See ei olnud tema viis. Ta nõudis selgust. Jutt venis pikale, tuli vastamisi üksteist veenda, lahkarvamistest üle saada. Vana Petrit rahustas kogu asja juures kõige rohkem see, et poeg jääb nüüdsest peale tihedalt seotuks koduga, taluga, maaga, võib-olla isegi elab Loginal mõne aja. Sellega ühenduses kujunesid tal oma mõtted ja plaanid. Ning kui ta viimaks trepist alla läks, kõigest kuuldust põlved pisut nõrgad, meel murelik, igritses sügaval südamesopis siiski lootus, väike lootusekübe-meke. Palju sellest kõigest, mis poisid...! Peaasi et Hugo saab lähemale Logina vaevadele ja rõõmudele. Ta on ju agronoom. Mis on loomulikum kui see, et õppinud põllumees ja põld lõpuks teineteise leiavad!

Läbi koja minnes silus ta mitu korda mõtlikult oma pikka halli juust nagu püüdes end rahustada või usus kinnitada. Loginal elas igaüks oma elu endist viisi edasi. Ülal räägitud jutust ei ulatunud pereliste kõrvu silpigi. Logina häärberi seinad pidasid saladusi sama hästi kui nende seinte vahel kasvanud mehed. Ainult meestel oli raskem, eriti sellel, kes siin kõige eest vastutas — Petril. Jõudnud elutuppa, pöördus ta iseenesest halvatu juurde sisse. Ei tea, kas ta naisele sõnagi oleks poetanud teda vaevavast murest, südant pigistavast erutusest, kui naine oleks tervena ta kõrval seisnud. Kuid nüüd tundis ta vajadust naise voodi ees korraks seistada ja veel kord mõttest kõik läbi lasta, nagu kellegagi vaikselt jagada oma muret, hirmu, jah, lootust ning ime-likku salarõõmugi.

Ta oli ikka pojasse uskunud, temast palju lootnud, uhkusega südames poja õppimist ja edu jälginud. Näis, nagu hakkaksid need lootused nüüd vilja kandma, ilusaasti, lopsakalt kuju võtma. Üks Logina Tormadest, ei, vanast Logina Stormide suguvõsast on maa ja rahva asjadest kinni haaranud. Peter mäletas vanaisa rääkinud olevat, et Logina mehed on keisri enese juures ära käinud ja rahva eest seisnud. Mis Logina Stormid kord kätte võtavad, seda nad ka teevad. Kas või mulk maa sisse, aga minnakse edasi. Niipalju tundis ta ennast, mäletas isa ja vanaisa ning arvas poegagi tundvat.

Nõnda pääses lootus ja teotahe vana Petri hinges jälle võidule. Lootus käib hirmust alati üle, isegi surmale silma vaadates. Sest lootus — see on elujõud, julgus kõigele vastu minna, olgu ta siis kas või väär ja petlikki.



arilikult kraapis Alma laupäeva õhtul sulastemaja vana rehetare koja ning uksealuse puhtaks, koristas esikus, kus oli pikk keedukolle nagu moonamaja pliit kunagi, toidunõud ja seasöömaämbriid koomale. Isegi kuuseoksi tõi ta vahel jalge alla, nii et sisse astudes tekkis pühapäevalikum tundmus. Täna aga ei saanud siin keegi mõtelda pühapäevale. Täna oli sulastemaja sees ja ees kõik koristamata, seisis nõnda, nagu nädala askeldustes jäänud. Koja muldpõrand ja tambitud ukseesine ei olnud luuda näinud. Lapsed olid seasöömanõu ümber ajanud, vana luua sööma sisse keeranud ja põranda nõnda hoopis ligaseks määrinud. Pliidiserv oli pesemata kausse ja kruuse täis. Sassi toa laual vedelesid toidupärad ning laste asemelt vaatasid vastu tuusti keeratud, äratallatud, määrdunud magamisriided. Alma askeldas jälle Mareti abilisena pererahva köögis. Ta oli osava käega naine ning teda kaman dati sinna tihti, kui noorel peremamslil ees seisis midagi kiiret või üle jõu käivat. Nii kujutas see moonakanaine enesest alalist perenaiseabi, kelle peale muu teenijas rahvas just kõige parema pilguga ei vaadanud. Isegi ta enese mees Sass alati mitte. Kuid Alma ei hoolinud sellest. Tema oma väikesed sulaseelu perenaisetsesemised olid nii tühised, et ta alles pererahva köögis tundis end veidikenegi inimesena, naisena, täis-perenaisena. Ja ta küpsetas hea meelega saia, tegi innukalt pirukaid, hõõrus hoolega koogitainast, millest ta ise ainult riipalju osa sai, kui töö juures suhu suutis pista või teinekord

varga ukse vahelt lapsepõngerjale torgata. Ükskõik. Logina noor perenaine valmistas täna pidulauda, mis oleks vääriiline, vajalikult rikas ja uhke erakordsete külaliste vastuvõtuks, ning seepärast oli jooksmist aida, keldri, piimakambri, puukuuri ja köögi vahet kaugelt rohkem kui muidu. Jooksis tihti ja tähtsalt, käed nõudis täis, Maret ise, veel sagedamini Alma, kandami all peolõõrus. Kuid joosta sai Sassist sulase tütrepõnngi, kes köögiuksele vaatama kippus ja siis käsutati kas peenralt lopsakamat tillilehte või puhtamat sibulalatva tooma. Alma tundis oma noore käskija nõudeid, tundis ta maitses ning tahtis teha kõik nõnda nagu peab. Laud pidi saama kaunis, toidud maitsvad. Logina ait, kelder, sahvrid ja muud panipaigad olid rikkad. Siit võis leida kõike, mis maitses või maitsma hõrgutas. Ning aidata noorel, majapidamiskooli alles paari aasta eest lõpetanud peremamslil kogu see rikkus isutegeval viisil lauale panna, seda pidas sulasenaine eneselegi auasjaks. Juba esimesel päeval oli ta keetnud süldi ja küpsetanud valmis leiva. Nendega täna Maret ei olnud. Isegi Sassile oli ta eile lõunaks viinud kröbistada süldikonte, kus teadagi ei puudunud ka lihatükid. Hommikul piima meiereisse saates oli perenaine sealt lasknud tuua kangi tinakõva, pressitud ekstraekspordivõid ja paremat sorti juustu. Ka salatid, kurgid, tomatid — kõik varuti juba päeval aegsasti valmis. Nüüd käis köögis ainult nende lahtilõikamine ja garneerimine, kuid seegi kippus vägisi õhtu peale jääma. Kuidas ka noor perenaine ise ei rahanud või oma abilist taga ei ajanud, tuli ikkagi nii välja, et selleks ajaks kui Sassil saun valmis sai ja mehed pidid sauna minema, ei jõutud lõpetada. Alma olendas alles köögis. Ta oli laia kondiga, neljakümne ligidal naine tugevate, õhetavate käsivarte ja pea ümber seotud rätikuga, mille nurk ripendas kuklas nagu roti saba. Kummargil laua kohal, viilis ta pika noaga vasikaprae küljest kauneid liistõhukesi lõike, seadis need ridamisi vaagnale, kaunistas taldrikud pruuni kallerdi ja rohelist ribadega. Ta püüdis seda teha hästi ja ruttu. Kuid töö nõudis täpsust ja rahu. Alma ei olnud aga sisemiselt sugugi rahulik. Ta päevitunud palged lõõmasid erutusest: juba hulk aega küsis ta eneselt, kuhu need lapsepõngerjad ometi said? Aga enne kui praelõigud polnud valmis pandud, ei võinud

lapsi vaatama tormata, et siis tagasi tulles jälle käsi pesema hakata ja nii tühjalt aega viita. Sest pesemata kätega ei lubanud Maret toitute juurde. Natukese aja eest oli Alma küll kummalegi lapsele — oma seitsmeaastasele tüdrukule ja viieaastasele poisile — siinsamas köögitrepil tubli praekäntsaka pihku pistnud. Aga kas asi seisis ainult suutäies? Oli juba õhtu, lastel uneaeg käes, kuhu võivad vajuda või jääda?

Ei jõudnudki veel härrasrahvale pidulauda valmistav naine oma muret lõpuni muretseda, kui alt sauna juurest tuli Sass ise ja leidis oma lapsed köögitrepi kõrvalt liivahunnikult. Tüdruk oli vajunud seljaga vastu tsementtreppi, kaelakene kõveras, käsi pea all, poiss pannud pea tüdruku rüppe ja kiskunud korpas sääred konksu nagu koerakutsikas. Oli soe ja pehme õhtu. Kuid mehel hakkas siiski hale oma lapsi seal nõnda vaadata. Ta korjas nad sülle, tüdrukut paremale, poissi vasemale käsivarrele asetades, läks trepile, lükkas pererahva ukse jalaga lahti ja pikkade vurrudega pead nagu hülge pead ukse vahelt sisse pistes hõikas kööki, kust talle paksult mitmesuguseid lõhnu vastu paiskus:

«Sina, Alma, oleks võinud ikka niipalju vaadata ka, et kuhu need lapseaimud jäävad või saavad...»

See polnud öeldud ei kurjalt ega pahuralt. Aga selles kajas kibedust, mis sundis köögis askeldavaid naisi oma toimingud katkestama.

Nuga pihus, kargas Alma uksele ja hädaldas:

«Issand, kus nad siis jälle! Alles nad olid siinsamas ja said oma suutäiekesed.»

«Olid, said! Niiske juba ja udu. Niipalju võiks ikka inimesele aega anda, et lapsi näha...»

«Mis sa nüüd enam!» rahunes Alma kohe, kui nägi lapsi isa süles. «Vii ja pane voodisse, tänaseks nendega rahu majas,» käsutas ta toimekalt meest.

«Jah, mis sa nüüd, Sass, tõreled,» lepitas perenaine omalt poolt. «Lastel siin head lõhnad ninas, kas nad siis muidu.»

Sass ei kuulanud perenaise sõnu pealest lõhnadest, mis sulaselapsed vesise suuga vastu kivitreppe uinuma olid sundinud. Lapsed käsivartel nagu kaks pehmet kotti, kõmpis ta nendega raskel sammul üles rehetoa poole. Vanatare uksele tuli talle vastu Karl, puhas särk

ja seebitükk pihus, käterätik kaelas. Ta oli paljajalu, pintsak õlgadel, täitsa valmis saunamineja.

«Noh?» küsis ta. «Mis sina, Sass?»

«Ah, kanna nagu kass poegi... Näe, eidel pole nii palju aega, et saaks lapsed magama...»

«Jah, kui peremeestel pidu, siis sulastel vilu taga,» mõnits Karl. «Näe, söökki saadeti Karja-Liinega mäele,» nosis ise veel pihust sepikut. «Ega midagi, pane nad asemele ja lähme lõõme nahad nädalatolmust puhata.»

Loginal oli juba ammust ajast kindlaks kombeks, et enne kui meespere vihtlema läks, tuli sauna valmisolekust peremehele endale teatada, kes siis, kui pidas vajalikuks oma armu ja hoidust, peaasi aga oma ihulikke liigilemist sulasrahvaga jagada, astus teenijas-pere eesotsas tuliseks köetud, hautatud vihtadest lõhnava sauna ja heitis esimese kapataie vett kerisele, et seejärel laval lebedes saunakütjat kiita või laita, nii nagu vaja. Muldugi, laita harilikult ei tulnud. Saun oli ikka kuum ja viht pehme. Peeti heaks kombeks, et esimeses leilis vanem sulane või mõni teine väarikam saunakaaslane peremehe «selga» lõi, leivaisa korralikult läbi vihtles ja vastu võttis tänu vihavopsude vahele heidelt hüütud «Aitüma saunakütjale!», «Aitüma veetassijale!», «Aitüma leiliviskajale!» näol. Kõiges selles kombetäitmisel võis peremees vahel, kui talle ei meeldinud, saunakütja, leiliviskaja või veetassija ka üsna ära unustada ning üksisõnu korrata ainult: «Aitüma issandale!», mis ühtlasi pidi väljendama tänu ka sulastele. Sest on ju teada, et kõik head asjad oma viimases olemuses tulevad issandalt eneselt ja et üks sulane pole muud kui tühine tööriist, mis issand ise peremehe pihku pistnud.

Sulane Aleksander Külm, kes aastaid oli elanud selles ranges kombetäitmise korras ja sellega harjunud, ei osanud peremehele teatamata kuidagi asuda end ise saunatee seadma. Kord ja komme nõudis oma. Ning Sass oli mees, kes pidas korrast kinni. Kuidas siis nüüd nõnda, et muudkui lähme lihtsalt sulaste vahel ja lõõme nädalatolmu maha?

Ta viis oma väikesed peaaegu pimedasse, sumbunud õhuga ruumi, lükkas tabureti jalaga aseme eest kõrvale ja seadis lapsed ettevaatlikult, otse hellalt teine-

teise järel, riides nagu nad olid, kõrvuti õlgkotile. Siis laotas ka kulunud kaltsuteki peale. Läbi häiritud kärbest tiheda pirina kohmitses ta seejärel tagasi kotta, kus Karl suitsetades ootas, jalg lävepakul, ja alla härrastemaja poole vaatas.

Härrastemaja köögis põles hele tuli. Pool õue oli sellest valge. Ning praotatud ukse vahelt kandis tuul sealt hoovavad lõhnad siia sulastemaja lävelegi nii ärritavalt, et pani Sassi sülitama.

«Küll aga nüüd vaaritavad seall!» ütles ta endamisi pool-kahjutundega, pool-nördinult. Seinast, nagipulgalt laternat otsides kraapis ta oma paksu tuhkat juuksepuhmast, mis oli heinapepri ja prahti täis, kiheles nii mõnusalt, et otse nõudis sauna. Kuhjategemine — ega see ole niisama. Nahk liimendab higist veel praegugi. Ta sai laterna kätte, ulatas selle Karlile ja jätkas siis oma mõttelõnga. «Vanamehel kah nii kibekiire, et ei jõudnud ära oodata, kuni sauna juurest mäele saab. Tuli ise juba koplimalgul täkuga vastu...»

«Noh, linnahärradega pikad plaanid pidada...»

«Teab, äkki noorhärrel ka isu sauna järele? Peaks ikka vist ütlema,» lõi Sass jälle kõhklema.

Karl pahvatas teravalt:

«Nalja teed, Sass! Laseme need linnasellid esimestena sauna, jõuab meie kord alles kesköö ajal kätte. Täna ei ole minul aega öösi saunas käia. Ja mis kuradi töötolmu nende meeste nahal on, kes vedruvankriski sõidavad, kindad käes? Üldse, mis me tühja seletame. Lähme sauna! Aitab, Sass, sellest seljaküürutamisest, vaja on teistmoodi elama hakata!»

«Jaa-ah, ega neist sittadest vist ikka saunaminejaid ei ole kah.»

«Selge!» Karl viskas suitsuotsa ära ja hakkas rätikut viibutades minema. Ta tegi vanatare nurgal järsu pöörde, siis laskus kallakul tiirlevat rada pidi tiigi poole, mille ääres asus saun. Sass mõtles veel pisut, kergitas paar korda pükse, kratsis kõrvatagust, kõhatas, vaatas härrastemaja poole, kuulatas siis, kas lapsed ikka jäid magama, kobas viimaks esimese kättejuhtuva rätikukaltsu, võttis pingiotsalt seebikandi ja hakkas sama siledaks tallatud rada mööda, mis lookles vööni ulatuvate pujukeste ja takjate vahel, pikkamisi Karlile järele lonkima. Nii juhtus, et Logina sulased ammu-

kehtinud korda ja kommet trotsides tol laupäeva õhtul täitsa omapead sauna läksid esimest leili võtma ja issandale aituma ütlema selle eest, mis nad ise olid teinud.

Sassile oli see võõras ja imelik, isegi rajalt tiigi ääres vaatas ta veel tagasi elumaja poole, nagu oleks teoksil midagi keelatut, peremehe-vastast, midagi heina- või viljavarguse taolist. Ja saunaesikus ei suutnud ta tõnksid sõrmed kuidagi nõöpe leida, et riideid ruttu maha tõmmata. Näpud kobasid niisama sinna ja siia, ilma et püksirihm oleks avanenud. Alles kui Karl juba vihusauna lipsas ning esimese laksatava kibulise vett kerisele saatis, sai Sasski sääred pükstest kätte ja poetas enese kohmetult sisse.

«Mis siis ikka,» lohutas ta ennast valjult. «Saun on saun ja keegi peab ju esimese leili võtma...»

«Seda aituma-laulu võid sina, Sass, ise sama hästi laulda, kui sul selle järele isu on,» nokkis Karl. «Ega leil sellest lahjemaks jää, et sulane jumalasõna peale loeb...»

Logina saun, nagu kõik muugi siin talus, ei olnud harilik, madal suitsunud lae ja seintega, porise põrandaga, määriva kitsa lavapingikesega saunauberik, kus tööst kangete kontidega inimesed vaevaliselt, küürus ja poolpüsti vihtlevad või end küürivad, nõnda et jalad maas külmetavad, aga juuksed peas kuumusest kärssavad. Logina saun oli nägus ja mahukas ehitus omaette. See jagunes kolmeks osaks: esiteks väike tuulekoda, siis suur, aknaga riietusruum, kus olid puunagid pesu ja riiete riputamiseks, laiad, kahest hõõveldatud lauast kokkulöödud pingid seinte ääres, millel võis kas istuda või pikutada, nii nagu soovi; lauakene keset ruumi ja kõva kaheliitrine kruus, harilikult kaevuveega, aga pühade eel mõnikord ka koduõllega laual. Vihusaungi oli avar. Pika pingiga akna all ja risti üle kogu majakese otsa ulatuva lavaga, nii et sellel kaks meest korraga said vabalt pikali olla või neli meest istudes vihelda. Kolle oli ehitatud telliskivist, kinnise kerisega nagu linnasaunas, ja koldesse müüritud jäme metalltoru ajas kütmisel kuumaks ühtlasi ka vee suures tõrres. Vingu siin saunas kunagi ei tundud — saun oli korstnaga ja siibritega. Seepärast ka seinad, kuigi lihtsad, soosamb-laga varatud palkseinad, puhtad, samuti nagu hõõvel-datud laudadest põrand ja laedki. Ainult lihasuitsuta-

mise suitsust ja kuumusest olid laed tumedamaks tõmbunud. Muidu oli siin kõik puhas ning nāgus, puhtam kui rehetare kambrites. Isegi punnitud lauast pōrandat ei saanud mustaks nimetada. Sellele oli kunagi nāidatud värnitsat ja ookrit. Nūūd oli see küll juba kulu- nud, halliks lõõnud, kuid siiski hele.

Sass, karvane ja kõhetu nagu lahja kevadine mets- loom, kiipas hābeliku olemisega üle kuiva pōranda, võttis pingilt kibu, kraadis enesele vett, kõhvis tükk aega puusa ja küljekonte, siis kastis viha mārjaks, pis- tiis kerisele hauduma, ning mārga vihta kividel ringi keerates rāakis rohkem iseenesele kui Karlile:

«Jaa, noh, sina lahtine inimene, miks mitte. Ei naist ega lapsi jārel, sina vōid trotsida. Aga minusugune, kellel kārū taga, see vaadaku oma eluga ikka ette...»

Karl sopsis pehme kasevihaga oma punetavat keha, mūgises ja āhkis mõnutundest, viimaks pistis viha nagu padja pea alla, ning kāsi ja jalgu vastu lage üles, kan- gesse leili sirutades harutas Sassi mõttelōnga edasi:

«Eks me elasime siin ettevaatlikult, pugesame nagu māgrad igaüks oma urguga ja piilusime sealt. Piilusime ja vist ootasime, et keegi meie eest meie elu āra elaks, vōitlemised āra vōitleks. Ainult et meid ei puutuks... Aga mis sellest tuli? Hārrad lāksid iga aastaga aina rikkamaks, autosid ja vālismaa viinu veeti aina rohkem sisse, aga tōōinimese āraelamine jāi muudkui viletsa- maks... Nūūd ütlesid mehed linnas, et aitab. Ja õige see on, aitab. Kui sina, Sass, veel kardad ja rāāgid, et ettevaatust ja ei tea mis, siis pūūd sa endist viisi vanasse urguga pugeda. Muud midagi. Aga seda ei ole enam vaja. Nūūd on vaadatud ette juba ūldiselt, kōikide meiesuguste, nii minu kui sinugi eest. Valitsus vaatab ja mõtleb. Fakt.»

Sass hiivas end lavale, seadis mugavalt selili, viht samuti pea all nagu Karlil, jalad pūsti vastu lage, ja hōõrus kātega oma reielihaseid.

«Mis sa nūūd! Kes see meist, minu- või sinusugus- test... See niisama mõne lehe loba. Neid jutte on ennegi keerutatud.»

«On. Igasuguseid moka- ja rokamehi on meie maal olnud enam kui vaja. Aga nūūd on eesotsas hoopis uued inimesed. Need ei ole mokamehed, need on tōō- mehed. Ja panevad kāed külge. Oled ju kuulnud, et

peremeestele üle kolmekümne hektari maad kätte ei jāata?»

«Nojah, maad — seda rāāgitakse küll...»

«Maad, jah. Maas asi seisabki. Kas ei ole just maa see, mis inimesed külakohas jagab rikasteks ja vaesteks? Kui meil sinuga, Sass, oleks ka oma kolmkümmend hektarit kāes, kas meil siis tarvitseks siin Logina saunas jalgu sirutada? Küllap lõöksime omad saunad üles ja elaksime igaüks oma mōisas. Fakt. Olgu see siis nii vāike ja vaene kui tahes, aga ta oleks oma...»

«Einoh, maa nūūd küll, aga kes neilt peremeestelt selle maa siis āra vōtab? Ja kuhu see maa pannakse?»

«Maa? Meie vōtame. Meie, sulased ja kōik teised maatamehed. Mina vōtan ja sina vōtad ja... Meie jaoks see peremeeste maa vōetaksegi...»

Sass keeras end laval kōhuli. Nii imelik oli mōelda, et keegi kuskil suures riigiasutuses, ministeeriumis või valitsuse kōrges kantseleis, mõtleb tema peale, tahab, et temal, Aleksander Kūlmal, sulasel ja eluaeg teist orjanud inimesel, oleks korraga oma maa, oma saun, vōib-olla oma maja ja viimaks veel lehma- või hobuse- kontki. Miks peaks mõni kauge ja vōõras linnamees nii- sugust tahtmist tahtma? Või mis kasu vōiks olla mõnel linnamehel sellest, et ūks vana sulane saab korraga endale maa ja majapidamise? Kui oleks, et keegi tahaks kangesti oma maad mūūa, ei leiaks ostjaid ja ūtleks siis, et vōta, Sass, vōta see tükk minu maad kas vōi jārelmaksuga enda kätte, peaasi et ma ta kaubaks saan... Aga niisama, heast peast, nagu rāāgitakse, et maad ja puha... Ei! Sassi vanadesse harjumustesse ja tavadesse takerdunud mōistus ei suutnud seda mōista. Mis eest talle siis ōieti seda maad antakse? Kellele see vajalik või kasulik on? Temale enesele? Noh, ehk oleks ka. Aga andjad? Maailmas ei olnud ta midagi niisugust tehtavat nāinud, milles ei oleks hiljem või varem ilm- siks tulnud teotegija kasusaamise mōte. Seepārast kal- dus ta ūsna järjekindlalt ja lihtsalt arvama, et peab sellel maa-asjalgi oma vigur juures, konks küljes olema. Kuidas siis muidu! Kas tõmmatakse maksud peale, nii et oiga, vōi antakse tōōga hāgu takka. Ei vōi olla, et keegi hakkab vaest tōōinimest heast peast haljale oksale upitama... Kui see on neile, upitajatele, kuidagi kasu- lik, siis oleksid peremehed selle juba ammu āra teinud,

sest peremehed, need on targad ja kavalad inimesed, nagu Sass oli tähele pannud. Targad ja kavalad inimesed võivad mõndagi ära teha, vaesele sulasele ka maa ja majad kätte sokutada sõnadega, et teevad seda sulase kasuks, tema kehva elujärje parandamiseks. Aga kui pärast vaatama hakkad, siis oled löödud ikka sina, sulane, mitte tema — see targa jutuga, kaval ja libe inimene. Sass mäletas nooremast põlvest üht sulasekaupa. Ta oli mees nagu karu. Teda hüüti «kõvaks Külmaks». Iga peremees püüdis teda enesele palgata. Kaubategemine käis alevi kõrtsis. Ning kõrtsmik, kes kauba liikudeks viina kallas, kiitis teda nii suure suuga, õhutas järjest kõrgemat palka nõudma, et esialgu kitsimad ja kehvemad, pärast aga jõukamad mehed Sassiga sulasekauba tegemisest loobusid. Nii sai kõrtsmik algatuse enda kätte. Ta lubas Sassile kõrgema palga, selle, mis ta ise oli ette pannud, ja Sass hakkas maarjapäeval kõrtsmiku sulasena tööle. Peale põllutöö pani kõrtsmik Sassi ka õllekorve ja viinakaste jaamast kohale vedama. Sass ei olnud joomar. Aga iga koorma päraletoomisel kallas kõrtsmik talle klaasitäie ja käskis ära võtta. Olevat meeste moodi. Sass ei lasknud end sundida. Õlleklaasiline viina ei võta veel mehel mõistust peast. Aga kui tuli mardipäev ja Sass kõrtsmikuga rehknungit tegi, pandi talle nende joodud klaaside arvel kirja hea hulk toope. Peale selle tehti tubli mahaarvestus jookide veol lõhutud pudelite ja korvide eest. Kui palju neid suve jooksul oli katki läinud, kust Sass seda mäletas! Aga kõrtsmik ütles enesel kõik kirjas olevat, ja mis sa kirjaga vaidled! Tagajärjeks oli see, et Sassi palk jäi mõne krooni võrra väiksemaks, kui ta oleks suve eest saada võinud kõige ihnsamalt peremehelt...

Nii talitavad targad ja kavalad inimesed. Nad räägivad sinu kasust, toetavad sind ja töötavad sulle kõike küllaga, aga kui aeg käes on, tõmbavad nad sul naha üle kõrvade, nagu tõmmatakse rumalal jänesel... See pärast Sass neid maajutte üsna umbusklikult võttiski. Sellel, kes ruttas peremeeste maid jagama, pidi sellest jagamisest kindlasti suur kasu näha olema. Maailmas ei tehta midagi niisama, hea mehë poolest. Ei ole enne tehtud ega tehta ka praegu. Sass ei mäletanud oma elust ühtegi niisugust juhtumit, kus mõni peremees oleks talle rohkem maksnud kui kokku lepitud või

midagi väärtuslikku oma käest ära pakkunud. Aidata — jaa, aidata mõni hädakorral võis. Eriti vaene ja vilets inimene. See võib alati teist omasugust kergemini aidata, sest temal ei ole midagi ära anda, mida ta ei raatsiks anda. Või kas hädaline omasuguselt tõelist abi saamist ootabki? Kas ta pigem ei otsi kaastundmust? Jõukail aga ja nendel, kelle käes on võimud — mis kaastundmust seesugustel on? Kaastundlikke valitsejaid ja võimukandjaid — neid ei mäletanud Sass isegi raamatutest olevat lugenud. Jõukate ja võimsate kaastundeavaldused — need olid alati üksteise sissevedamine, pettus, muud midagi. Samasugune pettus nagu oli kõrtsmiku kiitus Sassi sulasekauba tegemisel. Ja targasti talitab see sulane, kes end kõrvaliste kiidukõnedest meelitada ei lase.

Tee oma tööd, ela oma elu, nagu saad, ja ära usu kedagi — niisugune oli Sassi, vana umbuskliku sulase maailmavaade. Ning see oli pikkade aastate jooksul nii kindlasti juurdunud tema arusaamistesse, et ta kuuldagi ei tahtnud sellest abist või andmisest, millest nüüd igal pool räägiti ja millest näis kihisevat ka noore sulase Karli pea. Linnameeste trikk — muud midagi.

Sass võttis viha, kastis selle leigesse vette kibus, raputas viha küljest vett nagu vihma alles poolkuivale saunapõrandale, kust vaatasid vastu ta enese kõverad, pintsliga tõmmatud jälgede moodi jäljed, sirutas alla viha lae alla, kõige tulisemasse leili, ning ruttas sopsima. Esiteks sääri ja reisi, mis mõnusalt vastu kihisesid, siis puusi ja selga, lai roideid näitavat rinda ja mitte just jämedaid, kuid lihaseid nagu pätsikesi täis käsivarsi. Ta alustas vihtlemist kergelt, tasapisi, mõnuledes, läks aga peagi hoogu ja larpis varsti oma keha niisuguste täismehe löökidega, et õhk viha ees vuhises ja mulje tekkis, nagu peksaks mees end südamepäiega, püüaks midagi endast välja peksta. Või kes teab, ta ehk püüdiski?

«Leili!» hüppas Karl lavalt alla ja viskas enesele kapataie külma vett üle pea.

«Pane kopika eest,» vastas Sass kähinal, jätkates ise oma ihu nuhtlemist. Karl viskas kopsikutäie vett kerisele, kus see silmapilkselt, otse paugatades tuliseks auruks muutus ja sauna laealuse kõrvetava kuumusega täitis. Kuid seda kuumust mehed just igatsesid ja otsi-

sid. Karlgi kapsas lavale tagasi. Ning nüüd tantsisid kaks vihta tükk aega, nii et lehed lendama löid, meeste kehad aga punaseks tõmbusid.

«Aitüma saunakütjale! Aitüma veetassijale!» osatas Karl peremehe tooni järele aimates.

Sass keeras teise külje ega lausunud sõnagi. Noore mehe asi, las lõõbib!

Kuid juba oligi kibedam leil võetud: vihalöögid harvenesid, meeste käed jäid peatuma, kobasid veekappade järele. Esimesena lasi Karl viha lavale vajuda ja haaras ruhimikuga vett, paiskas seda üle pealae, näo, õlgade. Seda tegi varsti ka Sass. Nüüd lamasid nad mõlemad jälle niisama, sirutasid mõnuledes käsi ja jalgu, voolitsedes neid krobeliste pihkudega, nagu oleksid tahtnud madalamaks voolitseda oma tööst pungitõusnud, kivikõvu lihaseid.

Sass ei saanud viheldeski neist mõtetest lahti, mis noore kaassulase sõnad olid temas esile kutsunud. Või mis siin teise sõnad? Kui mõte kord satub puurima ja uurima, tuleb iseenesest nagu painaja peale. Neid oli olnud kolm venda Heistre moonamajas kasvamas, kui toimusid viienda aasta sündmused, tulid linnast mehed punaste lippude ja püssidega ning mõisas esimest korda lauldi, et «saksad surevad, mõisad põlevad, mets ja maa saab meitele...». Kuid mõis jäi põlemata, maad rahval saamata. Selle-eest andis aga nii mõnigi mees oma elu Siberis... Sass mäletas seda aega väga hästi, ta käis siis keskmise vennana külakooli keskmises klassis ning teda hüüti pilgates juba «kõvaks Külmaks». Vanem vend Villem, see oli pikemat kasvu, aasta võrra kooliski ees, teda nimetati «suureks Külmaks», ja väheldast Etsi, pärastist rätsepat, ammu kadunud meest, «kergeks Külmaks». Kui kõik need kolm Külma korraga külakooli ilmusid, naersid irvhambad, et nüüd küll võtab külma kooli ära, aga seda ei näinud need naerjad mitte, et külma võib poisid ära võtta, kellel ümber piha polnud muud kui isa vanad pintsakukaltsud ja leivatüki asemel tihti ainult paar keedetud kartulit taskus, ja et moonamehe perel poiste heale õppimisele vaatamata võimatu oli neid korralikult kooli saata. Kõik Küimad, nii kõvad kui nad ka õppimises polnud, kadusid valla-kooli läbi käimata tööpoistena suurtaludesse. Tööpoiste elutee arenes igaühel isemoodi. Vanema venna Villemi

lapsid kuskil Poolamaal samanimelise Saksa keisri mürsud. Noorem, Ets, õppis külarätsepa käealusena ameti ära, läks linna, andis enesest kuulda veel seitsmeteistkümnendal aastal kui tribunali kohtumehest, siis aga kadus, nagu oleks maa tema neelanud. Kas langes ta kuskil kodusõja rinnete! või veeres Venemaa ääretustesse — keegi ei teadnud. Või kes teda, lahtist inimest, otalmas-ootamas oligi! Vanemad läksid raugaeale vastu, Sass käis omakorda sõjateed, mobiliseeritud valgesse väkke. Kui ta Otsa peremehe kauge sugulase Külma Juhani sulasena väeossa sattus, mille ülemaks oli sama Külma tegi peremees sulasest enese tentsiku. Ja nii läks sõdagi Aleksander Külmal oma peremehe teenimise, tema ümmardamise tähe all. Mingit vaprust ta üles ei näidanud, teeneid ette tuua ei olnud. Või mis vaprust saigi Sass üles näidata, kui ta südames seda sõda vennasõjaks nimetas — sest ei olnud sugugi kindel, et Ets teiselt poolt, punaste poolt ei võitle. Aga kui sõda lõppeb ja taas hakati rääkima maast, ei olnud Sassil maasaamiseks muud toetuspunkti kui vanemad kuskil talusaunas, kes olid eluaeg mõisat orjanud. Mõis jagati lõpuks ära. Sassil oli tolleaegne maajagamine praegugi veel silme ees. Varakult küüru jäänud isa ja värisevate kätega ema olid ka oma tuleviku sidunud maalootusega. Ent ometi ei jagunud neile mõisaväljadest maad. Sassile ammugi mitte. Peale väljast tulnud, eesõigustatud ristimeeste ja ohvitseride öeldi õigus maasaamiseks olevat kõige vanematel mõisateenijatel. Vanemaid mõisateenijaid oli aga väga mitmesuguseid, nagu kubjas, aidamees, kirjutaja. Paremad krundid haarasid ohvitserid ja ristimehed, kuskilt kohalesõitnud härrad. Tigase Traadi, suure talu omaniku poeg sai tüki mõisa-audamast, kuid moonakatele ja töömeestele ei jätkunud ääremaidki. NELLE jagati loosiga sooservikuilt ainult väikest eluasemekohti. Vaestele ja viletsatele ei jätku kunagi sealt osa, kus midagi antakse või jagatakse. Alati on ees pikemaid käsi ja suuremaid õigusi. Vaene jääb kõrvale. Kõrvale jäi ka Sassi isa, vana moonamees Külma, ja suri peremehe saunas niisama, nagu oli sündinud mõisa moonamajas ilma maa ja varata. Ka siis olid valitsus ja võimukandjad maid lubanud. Lubada võidakse, ega lubada ole raske. Aga kas need lubajad jõuavad nägema, kelle häda on kõige suurem? Või kust

see maa õige võetaksegi, mida nüüd jälle lubatakse? Peremeeste ja asunikkude maa? Eks see ole endine mõisamaa, higi ja vaevaga omal ajal mõisalt välja ostetud, kuidas seda? Kõik aeg on räägitud, et põllumees, see on riigi alussammas, on see tala, millel seisab meie rahvas, meie kultuur. Kuidas siis nüüd, kes hakkab neid talasid järsku läbi saagima? Või on leitud uued alussambad, mingid uued talad? Kus kohal? Missugused? Lori! Kust siis kehvad inimesed tööd hakkavad saama, kui peremehi enam ei ole?

Jõudnud mõttejärjega sinnamaale, tõukas Sass oma karvased jalasääred alla põranda poole, jäi hetkeks kätega lavaservale rippu, ning nõnda pooliti õhus kõikudes tegigi Karlile oma kartuse teatavaks:

«Ee-eei. Mõisad kisti maha, tööd jäi maal vähemaks. Kui nüüd talud ka ära lõhutakse, ei tea tõesti enam, kuhu ennast tööle kaubelda.»

Karl, kes parajasti pead seebitas, ajas kesk valgeid seebitorte silmad pärani ja naeris, nii et heast kuusepuust saun vastu kõmas.

«Tööle! Tööle, Sassikene, hakkame igaüks oma põlul... Selleks maad antaksegi, et ükskord töömuret murda.»

See kõlas Sassi kõrvus jälle mingi vigurijutuna. Kui ei ole enam peremehi ega sulasepalkajaid, kuidas saab siis töömuret ära kaotada? Temale näis nii, et mida rohkem peremehi ja sulasepidajaid, seda rohkem tööd, parem palk ja lahendam elu. Et sulane ise võiks peremeheks saada, maapidajaks tõusta — seda ta elukogemused ei tõendanud, seda ta ei uskunud ning selle kujutlemiseks puudus Sassil isegi vaimuvärskus. See oli tema meelest midagi nii imelikult ilusat, millest ainult raamatutes ja ajalehtedes võidi kirjutada. Niisama kui juttudes räägiti ilusast armastusest, mida elus kuskil ei näe ega kuule. Lapike maad temale kui sulasele kartuli- maaks, jah — seda on mõned peremehed palga sees pakkunud. Ja see võiks ju ka olla. Võiks teinekord niipaljugi palgamaad olla, et külvad oma veerandiku lina, nagu ta Logina peremehe põllule oli külvanud. See läheb aastatöö arvel, on naisel talvel kedrata ja kududa, et perele riiet teha. Üht-teist hilpu on ikka nii enesele kui lapseaimukestele vaja. Aga et ei peaks teenima

peremeest, et ei oleks olemaski seda, kellelt palgakopikat nõuda — see näis Sassile täiesti arutu jutuna.

«Noh, kui see valitsus peremehed ära kaotab, on ka sulase elul ots peal,» kohmas ta. «Siis ei jää muud üle, kui mine oma vallast minema... Mine kuskile põlevkivikaevandusse, maa alla labidameheks või linna tulitsapühkijaks. Maal palka enam keegi ei maksa...»

Karl nühkis parajasti selga. Talle tegi otse haiget vana sulase allaheitlik ellusuhtumine, tema rippumine oma palgatöölise elujärje küljes. Kuid ta ei suutnud Sassile seda siiski pahaks panna. Liiga kaua, liiga pikka aega on see inimene koormavedajaks olnud, sellega nii harjunud, et nüüd, kus talle ulatatakse nagu võti võõra töö koormast vabanemiseks, hakkab mehel enesest kahju, selle koorma äraheitmisega ähvardab nagu kaduma minna tema elu mõte ja sisu. Või kas ainult Sass säärase tundmuste küttes vaevleb? Ei, temataolisi mahamuljutud ja hingelt murtud inimesi on küllalt. Neid, nagu keldris võrsunud kartuliidukest, mis kardavad valgust, vaba tuuleõhku, uut elu, on sadu ja tuhandeid teisigi.

«Sulase elul on ots peal, muidugi. Oled sa eales niisuguse peremehe juures teeninud, kellel sulle tööd alati ette seada ei olnud? Egas peremeestel sind vaja pole, neile on sinu tööd vaja! Peremees ei pea hobust, kui tal seda tarvis ei lähe, ammu siis veel sulast. Nii et kui peremeestel on lõpp peal, siis on lõpp ka meie sulaseametil. Fakt... Kuidas seda nüüd sulle õieti ütelda. See on see töö vabakstegemine ekspluateerimisest, või sedamoodi. Igatahes, kui minul maatükk käes on, küll ma siis ise ennast käsutada oskan. Ja võib-olla ehk paremini kui need, kes meid senini on käsutanud...» kinnitas noor sulane end loputades.

«Jah, aga kust sa võtad kõik selle, mis tarbeks läheb? Lina, paljas pois, või mina? Kõik need adrad, äkked, vankrid, hobuseriistad, ketid, köied — kõik need sajad asjad, kui sul õiget labidatki hinge taga ei ole? Sõnades on väga kerge keelitada, aga katsu sa, kui oled paljas nagu püksinööp...»

«Suuremad riistad ja loomad annab riik.»

Sass raputas pead, nii et märgadest juustest vett välja pritsis. Ta oli rikkaid peremehi näinud, väga rikkaid. Aga et riik võiks nii rikas peremees olla, kes kõi-

kidele sulastele jõuab hobuse aisade vahele pista, lehma vankriredeli külge siduda ja veel koorma hädavajalikke asju vankrisse visata, asju, mida ühe koormaga ära ei vii — seda ei saanud ta jällegi uskuda.

«Juttu sa aga räägid! Nii rikast riiki ei ole maailmas mitte olemaski, kes kõik sulased korraga jõukaks suudab teha... Või kui üks sulane kuskil tehakse jõukaks, peab mõni teine mujal veel vaesemaks tehtama... See on kõik muidu lori ja propaganda...»

«Eksid. Meie riik — see on võim töörahva käes, samuti varad ja värgid kõik tema käsutada. Ega atru ja hobuseid maal vähem ei ole kui sulaseid. Vaata kas või siinsamas Loginal, kui mitu sahka: ratassahad, harilikud kahehobuse- ja poolteisehobusesahad. Seemendussahkadest ma ei räägigi. Noh, kui meie sinuga võtame siit paar harilikku sahka ja kumbki hobuse ja need maa sisse laseme, mis siis ikka? Kunnab Logina Peter, kunnane meie ka. Riik seda kõvem.»

«Sinu jutust jääb minul küll niisugune kõla kõrva, et tõstame aga Logina peremehe tagant ära. Mis riigist sa siin? Mina ei saa aru... Teise asjaga kaugele ei lähe, ei lähe. Ja mina teise varandust ei taha. See toob pahandust. Sellega elu ei ela, määrid oma näpud ja muud midagi...»

«Kui aga tuleb niisugune seadus, et määratakse tarvet mööda?»

«Kas siis keegi hakkab seadusega ühe varandust teisele jagama? Möisnikkude maid enam jagada ei ole.»

«Nüüd on niisugused seadused.»

«Siis on need küll sihukesed, nagu nad siin seletavad, et minu püksid olgu sinu püksid ja viimaks veel, et naised ja lapsed ka ühised...»

«Kuule, Sass,» turtsatas noor sulane ja pildus enesele külma vett õlgadele. «Seda tõnkavad ainult töörahva riigi vastased. Fakt.»

«Kust mina tean, kes nad on. Aga nii räägitakse.»

«Tead, lähme homme koosolekule. Seal tehakse see asi selgeks. Sinul on nagu kae silmade peale kasvanud. Sa lihtsalt ei näe, kellel on õigus, kellel mitte.»

«Või mis seal koosolekulgi, aetakse niisamuti suust välja...»

Karl õhkas vaikselt. Nad elasid Aleksander Külma Logina rehekambrites kõrvuti juba mitu kuud. Ta oli

pöödnud teadmisi töörahva asjust ka Sassi ajju tilgutada. Oli tilgutunud vähehaaval ja ettevaatlikult nagu kanget rohtu, kuid pidi nüüd veenduma, et see rohi seni ei mõjunud. Valus oli vaadata inimest, kes ise oma huvidest ei suutnud aru saada ja kes elas nagu kauges minevikuhämaruses. Ta küsis järsku:

«Ju sa ikka kuulnud oled, et Venemaal valitsevad töölised juba üle kahekümne aasta, et seal töölised ise ehitavad suuri vabrikuid, et seal on jõukad kolhoosid ja enam ammugi ei ole peremehi?»

«Venemaal? Need seal — need on kommunistid.»

«Töölised just need kommunistid ongi. Ja sina oled üka neist!»

«Mina nüüd — mina! Või kes see teab,» kraapis Sass oma juuksetutti, «mis nad seal Venemaalgi on, kas kommunistid või mitte. Kunnavad ja külvavad kahasse, kas lõrbivad ühest katlast suppi ka — kust mina seda tean. Mina kommunistiks ei hakka, kui sa seda tahad!»

«Selleks ei hakata. Ollakse. Klassi järgi. Kõik tööorjad on. Ja kus sinagi. Elu sunnib!» naeris Karl.

«Elu, jah, elu,» õhkas Sass. «Eks näe, mis ta toob...»

Kobistades riietusruumis, tõmbasid nad sõnatult särgid selga. Öhtune vaikus oli sügav, ja Logina Petri saun, mis veel kunagi sulaste suust säärast juttu polnud kuulnud, otsekui surises sellele jutule järgnenud vaikusest.

«Teab, millal naised,» ütles Sass ja pani ukseid hooliga kinni. Mehed astusid välja pehmele murule.

Mahe saunalõhn saatis neid teerajal ja, segunedes tiigist tõusva udu, mädaneva rohu ning öö lehkadega, justkui mähkus ümber pea, hakkas uinutavalt ninna. Karlile tundus, nagu oleksid öised maa, mulla ja seisunud tiigivee lehad koos igipõliste saunalõhnadega olnud lahutamatuks osaks neist mõttekäikudest, mida Sass arendas ja kaitses, raskeks ja rõhuvaks osaks.

Inimene on niisama nagu vesi — jääb seisma, läheb haisema ja roiskuma. Hea vesigi roiskub, miks ei võiks aias roiskuda inimene? Karl astus Sassi selja taga mööda teerada üles toa poole ja vaatas nukralt, kuidas see tugev vana töömees, vana «kõva Külma» ettevaatlikult, nagu ebameeldivusest hoiduda püüdes jalgu tõstis ja peenramaa otsas kobavalt üle pikkade, nüüd juba kastemärgade rohtude astus. Selle mehe samm oli sama eba-

kindlalt jõnklev ja ettevaatlik, kõike tõkestavat vältida püüdev nagu ta loid mõttekäikki. Ja Karl hakkas samas taipama, et ei ole lihtne inimest tema sisseharjunud mõttekäikudest, tema eluviisidest vabaks teha, ümber juhtida või teisale suunata, et see ei ole sugugi ülesanne, mille niisama sõna-paariga, püstijalu igaühe juures ära lahendada.

Parajasti kui nad vanatare ette jõudsid, kuuldi elumaja poolt Petri häält. Peremees noomis kedagi, ning sulasteni kostsid selgelt ta sõnad:

«Ei, ei! Kas nii võid sina enesele rusikaga rinnale koputada? Ei, ei. Sina, sepp, oled üks nendesinaste pilkajate killast, kes miskiks ei pane sõna ega käsku...»

«Peremees ju ütles, et tal on tarvis, et toogu ma ära, kui valmis on...»

«Mina ütlesin, et pane tammekodarad, aga sina oled pannud kasest.»

«Mul ei olnud tamme käepärast.»

«Inimene elab kohas, kus tamm tammes kinni, ja tema ei saa kodarapulki!»

«Need on riigi tammed.»

«Ja sina tahad ütlema tulla, et sa sealt ei ole kodaraid toonud?»

«Toonud või mitte. Sina mind tooma ei pane.»

«See on Ludvi,» ütles Sass kõrva vaidlejate poole pöörates. «Tõi vist pikkvankri ratta ära.»

«Ja saab vana Petri käest võtta. Nii on see töömehe asi. Kunagi ei jõua sa peremehe meele pärast teha.»

Sulased istusid vanatare ukse kõrvale seina äärde pingile ja panid suitsud ette. All õues jätkus aga sepa ja Logina peremehe vaheline vaidlus selle kohta, kas on jumala meelepärane tegu see, kui riigimetsast tuuakse tarbepuid, või on sepp see mees, kes kavala kauba ja petise keele juurde lihtsalt silmakirjaks hüüab: «Issand! Issand!» Sepp tõendas, et tema on teinud töö nii nagu vaja, rumm on saanud uued rõngad, pöid hea paksu vitsa, puuvärk on kõva ja tubli, muudkui visaku peremees oma punane viieline talle pihu peale. Peremees aga vaidles, et ratas ei ole läbi tammest, et rehvi võib jätkust lahti minna, ja et üldse, noh, ratas ei ole niisugune, nagu tema tahtnud. Lõpuks hüüdis sepp kärsitult:

«Noh, Logina, kui sul viielisest kahju on, siis änga paar puuda rukkijahu!»

«Mis? Selle sõorikese eest? Kahe puuda rukkijahu eest lasin mina kaheksateistkümnendal aastal sauna üles lüüa! Näe, seal ta on! Maja missugune, ja seisab tänapäevani... Karda jumalat, karda jumalat, inimeselaps! Ära kisu ligimese silma peast välja!»

«Jumalaga on minu asjad juttis. Kui nüüd peremehega ka joonde saaks, võiks rahu käed rinnale panna. Näe, kisubki juba öö poole.»

«Puuda poolteist ehk hädaga annaks.»

«Pane kaks täis,» tingis sepp.

Sel hetkel hüüti klaasveranda uksest kärsitult õue:

«Papa, papa! Kus sa ometi jääd nii kauaks... Külalised ootavad sind.»

See oli Mareti perenaisehää. Ning vanamees pöördus kohe kannapealt ringi, kuulutades kõrgilt sepale:

«Tead, Ludvi, minule sõitis linnast siia üks kõrge põllutööministeeriumi härra, ametiühinguvolinik ja riigitegelane... Näe, kutsub nõu pidama. Ma ei saa sinuga täna õiendada...»

«Noo? Või ametiühingutegelane sõitis Logina peremehega nõu pidama?» Sepa silmades välgatas umbusk ja pilge.

«Jah, koos minu poja Hugoga. Sellepärast, näed sa, ei ole minul täna aega sinuga kaubelda. Sa tule mõni äripäeva õhtu.»

Äripäeva õhtul võis muidugi tulla. Ega sepal niisugust leivanälga majas ei olnud, et ta selle puuda-paari jahuga oodata poleks võinud. Aga see enam kui kolm kilomeetrit? Kas peremees siis tema jalavaeva tõesti vähemaks peab kui mõnd linnahärrat minutit viis oodata lasta? Ta tegi liigutuse, nagu kavatses ratta uuesti turjale heita ja ära viia.

«Mis sa nüüd, Ludvi! Tõsta kuuri alla, ega mina teise oma taha. Aga näed, missugune sagimine mul siin... Kisub pimedaks juba. Nojah, elame rahus!»

Ja vanamees pöördus kärmesti minema, jättes sepa keskkõnemuru oma ratta juurde.

Sepp oli nüüd tööpoolest valmis kas või ratta selga viskama. Ja seda ta ehk oleks teinudki, kui mitte kohe hekinurga tagant poleks välja astunud särgiväel ja paljajalu, saunakuumusest alles õhetav noor sulane.

Karl võttis ratta, tõstis selle seina äärde ja ütles rahulikult:

«Mis sa tühjast tassid. Küll töö välja makstakse. Ega sinugi selg raudvarbadest ole. Oota pisut. Ma tulen ka mõisa kanti.»

Nii nad läksid kahekesi: Karl särgiväel ees, kergelt ja kärmelt, astudes nagu poisike, vana sepp raskelt loivates tema kannul, läksid üles sulastemaja poole. Pingil endisel kohal küürutas Sass, pea kahe raske ja mähkliku käpa vahel, karvane rind paljas, särk eest lahti, nagu oleks tal väga palav.

«Mis sa muretsed, vennapoeg?» ulatas Ludvi talle käe.

«Ah, kurat!» ajas Sass end kangelt sirutades püsti. «Kuulasin ja mõtlesin seda maailma asja siin... Sant on ta ühtepidi ja raske teistpidi... Kui ometi keegi ütleks, kuidas on päris õige ja hea...» kaebas vana sulane.

«Kuule, Sass! Õigust ei tooda maa peale taevaväega, see tehakse mehekäega. Nägid!» viskas Karl peaaegu karmilt elumaja poole.

«Sina? Jah, ehk on sinu jutuski omajagu tõtt... Ainult kui sa nii haljas ei oleks, poiss... Nii pagana haljas, ja elu nii vähe näinud... Sind ei saa nagu uskuda...»

«Usu siiski!» pani Ludvi laia kämbla Sassi õlale. «Noored, need on rohkem õppinud, nad teavad rohkem... Neil on tihti õigus.»

J

aan Rihm ei olnud siitkandi mehi. Tema

asus Heistre mõisa varemetele kümmekond aastat tagasi, kolmekümnendate aastate algul, kui härras- asunikud raskustesse sattusid. Heistre maid peeti vanast ajast linakasvatuse maadeks. Püüti mõnel pool veel nüüdki linast kulda välja ropsida. Aga et hinnad maailmaturul madalseisu kinni külmasid, hakkasid arukamad peremehed lina asemel maid ikka rohkem ristiku ja kartuli alla panema ning karjapidamisele üle minema.

Karjapidamisele üleminejate eesotsas seisis Tigase peremees Rein Traat. Sel otstarbel liideti tol ajal Tigase vanatalu külge ka tema ohvitserist venna mõisast saadud autasumaa need osad, mis olid vastu Tigase piire. Aga Traadi venna krundil oli see halb viga, et ta koosnes kolmest eraldi tükist. Mõisasüdamest mõõdetud tükk, umbes viis hektarit, jäi talust kaugele, selle hari- maskäimine tülikaks. Vennad otsustasid siis tülika maa- tüki koos sellel asuva hoonega rendile anda. Pandi aja- lehte kuulutus, ning nõnda, ajalehe kaasabil, sattuski Rihm Heistresse.

Koorejaama ligiduse tõttu alustas ta kohe kahe leh- maga, muretses võlga tehes varsti teise paari juurde ja vastupidi naaberasunikkudele ei külvanud lappigi tera- vilja. Maa jagati kahte ossa: söödajuurikad ning kartul ühel pool, vikk ja ristik teisel pool. Säärane kahepõllu- süsteem andis Rihmale vajaliku aastasööda kätte, ainult leivavili tuli juurde osta. Asi arenes. Nelja lehma lõssil seadis Rihm sisse väikese peekonikasvatamise.

Näis, nagu oleks ta õigel teel. Isegi naerjad rühkisid juba vaatama, kuidas Rihmale järele teha. Piima- ja võihinnad püsisid kenad. Kuid siis juhtus ka nendega maailmaturul midagi veidrat ning — Jaani kaks paremat lehma läksid vekslivõlgade katteks niisama ruttu, kui nad laenurahadega olid toodud. Rihm jäi kehvaks üht ja teist katsuvaks võõra maa kasutajaks, maksis ägades oma renti ja elas peost suhu nagu paljud asunikud, kes võlakoorma tõttu tundsid end pigem pankade moonakatena kui maatüki peremeestena.

«Ükskõik, kus sa tööd teed,» toonitas Rihm ise, kui rendimaa pidamisest juttu tuli. «Ega mina halvemini ei ela kui iga teine asunik. Aga hirmu ja vastutust on vähem, sest minul ei ole, mida pank saaks oksjoni alla ajada.» Nii elas ta kõrvalt vaadates rahulolevat elu. Kuid Rihma varasem käekäik oli teda õpetanud maailma asjadest isemoodi aru saama. Need arusaamad ei ühtinud kaugeltki keskmise asuniku arusaamade, unistuste või sihtidega.

Kui sepp ära läks, lõpetas ka Rihm oma heinariismete kokkupaneku ja astus majja. See omal ajal mõisa aida-mehe jaoks ehitatud hämar, ämblikuvõrke täis kivihoone oli lagunenenud põrandate ja laiguliste lagedega, kuid seest siiski puhas. Rihma laudadel ja riiulil oli raamatuid. Mõnele uudishimulikule seletas ta ise, et tema naine, kadunukene, olnud kõva lugeja — naisest jäänud raamatud. Teisele vihjas, et tütar armastab lugeda. Kuid säärasele sõbrale nagu Sepa-Ludvi oli ta välja ütelnud, et enesel on vaja aeg-ajalt uurida. Kui sepp suured silmad tegi, et mida's tööinimesel neist raamatutest, vastas Rihm:

«Mõnel maal õpetatakse köögitüdrukuidki riiki juhima, miks ei või siis meiesugune pisut raamatut nuusutada.» Rihm mitte ainult ei nuusutanud. Praegu võttis ta kätte brošüüri, mis rääkis koosolekute pidamise korrast — niisama tarvilik raamat kui «Kodutohter» või «Loomaarstimise õpetus» — ja laskus sellega rinnukile aknalauale...

Varsti pärast seda astus sisse Laine.

«Ah sa pagan,» märkas nüüd Rihm üles vaadates videvaks kiskunud tuba. «Mul lehmad veel koju toomata.»

«Küll ma toon, isa,» kargas Laine kohe minekule.

Tütar oli elevil ja mitte nagu töölt tulnud. See torkas isale silma.

«Sa oled väsinud?»

«Mis asja! Ma õppisin uue laulu!» lõkatas Laine naerma ega seletanud pikemalt midagi. Alles ukse vahelt hüüdis tagasi: «Jah, üks põrsas on nüüd tasa. Mis teisega saab, vaata sina. Mina Loginale enam tööle ei lähe.»

«Tegid liiga või? Sinul nõrgavõitu kont...»

Tüdruk seisis, jalg ukse vahele. Et ta oma tõrkumist teisiti õigustada ei osanud, lasi ta käiku Valli sõnad vanadest võlgadest, mis nüüd ära jäetavat.

«Oi laps,» ohkas Rihm, «see on eravõlg! Vaata...»

Ta tahtis seletama hakata, kuid tütar ei kuulanud. Ta ei talunud kunagi pikki selgitamisi. Kui mõistis, mõistis poolelt sõnalt; kui ei — lõi käega. Rihma ausa inimese südametunnistus ei saanud aga rahu. Mõttes, segaste tunnetega vajus ta uuesti lauale...

Lahtisest aknast hoovas sisse palava päeva järgset mahedat jahedust, otsekui leiget piima. Ojakäärudes, heinamaa madalamatel kohtadel hiilis pikkamisi tõusev udu. Ilm oli vaikne. Laisas rahus tukkusid vanad saared, põlised pärnad ja laialehelised vahtrad. Udu aga ronis visalt ülespoole. See, mis kunagisest mõisast järele oli jäänud, asus pooliti heinamaade, pooliti põldude vahel, väikesel kõrgendikul oja paremal kaldal. Udud olid siin igapäevased. Ühel öhtul ronisid nad heinamaadelt asunduse ja põldude kohale, jättes madalad niidud halli seina taha, teisel jäid rippuma põlvkõrgusse teede, radade ja isegi õuede kohale, nii et inimesed, kes tulid või läksid, näisid jalututena, kes käivad. Täna udu tõusis isemoodi. Ta roomas heinamaa ja põldude vahel looklevat karjateed mööda, lagunes laiali ja jäi poolvalminud viljade kohale neid varjava kangana hõljuma. Läbi udu aga tulid karjamaalt koju lehmad. Kuuldus nende ammut, siis said nähtavaks jalad. Pead ja kered aga jäid udu peitu, nii et tundus, nagu oleks lähenenud ainult hulk klabisevaid sõrgu. Samuti venis udu ka jaamast tuleva kruusatatud tee kohale, ja kui sõitjad asundusele lähenesid, siis paistsid üksnes hobuse jalad või vankri keerlevad rattad. Vankris istujaid ega hobust polnud näha. Nagu varjud vajusid nad vaikse nagina saatel asundusest läbi.

Udus eksles hääli. Sead ruigasid, lambad määgisid, koer haukus ja naine tõreles koeraga. Kõlksutati ämbreid, loomakette ja tööriistu. Kes, kus, mida õiendas, kes töölt tuli või kes lüpsma läks — see kõik jäi nägemata, kuigi asunduse ühest äärest teise ei olnud üle paarisaja sammu ja harilikult üle tiigi võis näha, mis naabrite pool tehti.

Juba enne kui kustuda jõudis eha, ilmus lõunakaares, madala metsavõsa kohal nähtavale rattasuurune täiskuuketas. Sedamööda, kuidas ehavalgus kahvatas ja öö võimust võttis, helenes kuu, tõustes puulatvade kohale. Esiti paistis ta kahvatu hõõgega nagu ähmase klaasiga latern, siis tõmbus rohekaskollaseks, võttis hõbedast helki, ning kui hämarus tihkeks läks, hakkas pehmelt, mattklaasi tagant kumava lambina valgustama metsasakke, põõsastikke, puid asunduse ümber ja seda udu, mis ikka veel madalal lainles. Rihma aknalt vaadates jäi mulje, otsekui oleksid peenramaad, aiad ja teed uppunud pehmesse vatti, mis aeglaselt liikus ja voogas, tihenedes ning hõrenedes, nii nagu hingas soe öine maa.

Luhalt hakkas hüüdma rääk, korrates väsimatult oma ühetoonilist, saagivat kutset. Põldude taga männikus sai julguse esimesteks häälitusteks öösorr. Vaikis järsku, kuid kogus end ja algas uuesti lõhkistes pärnades.

«Orr... sorr... orrr...» rabises piimjas kuuvalguses katkeline porin, sulades kokku luhalt tuleva räägu saagimisega.

Nagu paljudel mõisaasemetel, oli Heistreski laialt varemeid — riismed mahalõhutud suurtest lautadest, tallidest või põhuküünidest. Kõik need kivirusud olid kasvanud takjatesse ja pujupõõsastesse. Karjade viisi elas neis lasumikkudes nahkhiiri, kärnkonna, nirke, igasuguseid teisi ööloomakesi. Pimeduse saabudes ronisid oma urgudest välja siilid ning kärbid, kahistades tasakesi pikas orasheinas või nõgesepõõsas. Kuskilt ukerdas parvedena teele noori, väikseid konni, kes hüplesid nagu rohutirtsud. Ja üle kõige selle algava ööelu laineatas põldudel küpse vilja magus hõng, mis meenutas sooja leiba. Mõrkja kibedusega lõhnasid pooliti juba üleskistud ja koltuma lõõnud varaste kartulite varred. Aedadest tõusid neile vastu kapsa, kurgi, tilli, ning õitsva mooni rasked, peaaegu pähehakkavad lõhnad.

Suure suve ööõhud olid täis valmimist, kiirustamist küpsusele, küllusele ja täiusele.

Aga öös ei elanud ainult kahinad ja lõhnad. Varsti pärast seda, kui kustusid kõlinad ja hõiked, kui udu hõljus heinamaadelt õuedesse ning kollakashõbedaselt hõõguma lõi sume kuu, hakkas jaama poolt immitsema arglevaid lõõtspillihääli, mis paisudes muutusid kõlavalteks akordideks ja viimaks ühte põimused keerlevaks, nagu kutsuvaks valsiviisiks.

Valsihelidele vastas kuskilt kaugemalt, ududesse vajunud teelt nõrk naiste laul. Tüdrukud kogunesid tantsuõhtule. Ja pillimees proovis sõrmiseid.

Laulu- ja pillihelid, öölindude ühetooniline, umbselt kostev häälitsemine, kahinad ja otsekui nähtamatute rääkijate sosinad ähmases valguses — kõigest sellest kokku sai üksainus augustiöö unenäoline elu. Natuke loid, pisut kibekalt hingav, hellalt nukker, nagu on see suve küpsema hetke elu, milles varitsevad juba koltumise, varisemise ja lõpu idud, selle toonid ning lõhnad.

Seda on tuhandeid kordi tuntud ja kogetud. Tuhanditel augustiõhtutel põlvest põlve on noored inimesed kokku tulnud laulma ja tantsima, kandes enestes neid samu igipõliseid kasvu ja küpsemise meeolusid, milles paratamatult piidleb kadumise nukrus, koltumise närbus. Kas mitte sellepärast ei olegi need ööd saanud rahvasuus nimetuse «ilusad augustiööd»? On seda ilu nähtud ainult küpses suvekülluses või on end mõjutada lastud ka suve põues läheneva sügise nukrusest — kes teab, sest küpsus ja varisemise valu on alati kaksikvennad. Ilu ja hell nukrus — nende vahele on raske tõmata eraldusjoont.

Vahejoone tabamise võimatust tunnetas iseeneses ka Jaan Rihm, kui ta liikumatult aias oma akna all istus, vaikselt õhtut vaatles ja selle hääli kuulatas.

Tema mäletatav elu algas karjapoisina kaugetes sise-maa taludes. Oma vanematest Rihm suurt ei teadnud. Isast räägiti kui rändavast ehitustöölisest, kes oli emast varakult lahku läinud. Ema koduks kujunesid talud, kus ta töötas. Samades taludes sai enesele esimese tööülesande ka Jaan. Tema kaheteistkümnendal eluaastal leidis ema linna mingi majahoidjakohakese. Et võimaldada pojale natukenegi haridust, koos sellega ka paremat elujärge, pani ta Jaani vaese rahva kooli, mille lõpetas

mise järel võis saada kirjutaja õpilaseks. Kuid Jaanist ei tulnud ametnikukandidaati. Enne õppeaja lõppu jõudis lõpule ema vastupidavus — ta suri trepipesemisel — ning head inimesed juhtisid Jaani aedniku juurde poisiks. Tol ajal elas tööstus parajasti tõusu tähe all. Noor Jaangi oli varsti Tallinnas. Noored tormasid vabrikusse. Selles avaldus omamoodi tung, edasitung paremusele, tung saada peremeheks elu üle. Ent ajad läksid, teised tulid, ja ilma et väikese vabrikumehe käest oleks küsitud, kas ta tahab või mitte, käsutati ta koos teiste omasugustega sinelisse, pisteti sõjariist pihku ning saadeti Suvalki-Augustovi rabadesse sakslastest töömehi tapma, keda Saksamaal selsamal kombel püssi alla pandud ning venelasi karistama aetud. «Keisri, usu ja isamaa» eest sõdis Jaan Rihm kolm aastat, taganes Vene vägedega Lätimaale. Juba ennegi puudutatud töölisliikumisest, kujunes Rihmast üks neid, kes pärast Veebruarirevolutsiooni läks rahvusväeossa selle mõttega, et sõda tuleb lõpetada ja revolutsioon võidule viia — nagu oli ütelnud Lenin. Rihm töötas soldatite komitees. Kuid need, kes väeosa juhtisid, seisid säära- test vaadetest väga kaugel. Nood alustasid sõda revolutsiooni vastu. Ning kui Rihm ühel koosolekul veidi tõsisemalt välja astus, tehti temaga lühike otsus: sundkorras masinaid remontima. Kui aga ässitama hakkab — kuul. Nõnda, valvealusena, saatiski Rihm mööda kodusõja ajad. Rahulepingu järel vabanes ta küll valvest, kuid ühtlasi jäi ilma ka leivast.

Rihm katsus töötsa leida. Aga vabrikuisse kippujaid aeti trobikonni tagasi. Räägiti suurtest võimalustest maal. Jaanil ei olnud maaga küll sidemeid, aga aiatööd ta natuke tundis. Nõnda saigi temast ühe aiandusäri töömees linna lähedal. Töötas seal tükk aega. Kui palju pettumusi ja tusk oli see tookord kaasa toonud! Kui lihtne aga tundus kõik praegu, tagantjärele vaadates, kus inimene selgusele on jõudnud elu igaveses mitmekesisuses ja muutumise paratamatuses.

Või kas ei ole neid suveõhtuidki omal ajal imetletud, nendest haaratud oldud? Naise oli Jaan enesele leidnud ühes madalas valgepäises aiatöölises sama ettevõtja juures. Palju-palju õhtuid oli enne käsikäes istudes kuulatud ööbiku laulu, unistatud augustiööde kuuvalgusel, kui julgeti alustada ühist elurada. Need olid õnne-

ja iluajad! Aga needki pidid järsult ja ruttu lõppema: tütre sünnitamise järel jäi naine põdema ning kustus mõned kuud hiljem kaebamata, nagu mahapõlenud küünal. Rihm jäi üksi oma väikese tütreaga. Sellepärast see tüdruk tal nii südame küljes seisiski. Olla lapsele ühel ajal isa ja ema eest, see on enam kui last kasvatada. Ta oli mõnikord kaudselt püüdnud juttu viia tütre tulevikule. Aga sellest ei lastud rääkida.

«Nagu mul aega ei oleks elada, isa! Kuhu mul rutt on?» naeris tüdruk ülemealikult, nõnda et väikesed kõrvad juuksekahtude varjus punaseks tõmbusid. Selles naerus avaldus valmisolek eneseohverduseks, kõige andmiseks, mis inimesel anda ühiste huvide heaks. Aga just selline tütre ohvrimeelsus Rihmale ei meeldinud. Häält karmiks tehes püüdis ta rääkida: «Vanadel on aega elada. Noored aga peavad ruttama... Pärast on kahju, kui elus midagi tegemata jääb.»

«Jõuab, isa! Kõike jõuab. Elu on pikk!» väitis seepeale tütar rahulikult.

Ent isa arvas elu paremini tundvat kui tütar. Ei taha rääkida, võib-olla ei suudagi, on kasvanud omapead, nagu sirgub metsas puu või põõsas. Säärastele mõtetele sattudes kippus ta ennast valusalt süüdistama selles, et pole suutnud lapse usaldust võita, teda enesele lahtiseks raamatuks kasvatada.

See umbne valu immitses Rihma südamesse niisama visalt nagu tänane kuuvalgusest piimjas udu õue ja aeda, rusus teda juba mõnda aega. Ta oleks nii väga küsida tahtnud: kuhu või kelle pärast tütar praegu kodunt minema tõttas? Kuid vastust juba ette teades ei tasunud päridagi. Küll, küll oleks tütarlapsele vaja olnud ema!

Ta süütas aeg-ajalt pimési, näpu vahel keeratud suitsu, mõtles ja vaatas vaikides seda imelist ööd, mis laskus asundusele nagu jahe, niiske linik.

Umbes samal ajal kui Jaan Rihm nukrate, udust nõrguvate õhtuhäälte saatel oma videvikumõtteid mõtles, oma kordaminekuid ja ebaõnnestumisi vastakuti seades kippus enda elu äpardunuks tunnistama, sest õnn ja heaolu olid temast nagu mööda läinud — jah, umbes samal ajal tulid kaks meest sedasama teed mööda Logi-

nalt asunduse poole, kust tunni-poolteise eest oli tulnud Laine. Ning nendegi jutt keerles eluasjade, mineviku ja tuleviku — õnne ümber.

Need mehed olid Karl ja Ludvi. Sume õhtu tihenes ööks, kui nad maanteele välja jõudsid, ning kuupaistel kiiskasid uhkelt Karli ratta nikeldatud osad. Poiss käis keha veidi tahapoole hoides, pea püsti. Tal olid säärikud jalas, kuuenööbid ja särk eest lahti nagu kange palavaga, ning ratast lükates rääkis ta sepale:

«Siin ta on — terve poole aasta teenistus. Sina rudi suvi läbi, enne kui saad jalge vahele ratta, mis kuskil vabrikus kümne minutiga kokku lüüakse ja mille hind ei ole kohapeal rohkem kui vabrikumehe nädalapalk. Aga mativõtjad, suur- ja väikeärimehed, firmad ja tollid on seatud tööinimeste vahele. Kõik tuleb sul kinni maksta. Härrade nõksutamine, muud midagi. Et oma riik ja oma asi! Mis riigi vastu! Aga mulle ei suuda keegi selgeks teha, miks oma mativõtja koorimine magusam peaks olema kui võõra vaheltlõikamine? Tuleme toime ilma tollideta ja firmadeta, elame veel paremini kui enne.»

Sepp arvas, et mis see ratta-tühi või üldse tehnika — seda jõuab seada. Aga keerulisem on inimestega. Nagu see Logina vanamehe-juurikas. Mis sa siisugusega teed? Kiskuma harjunud, muudkui tõmbaks igaühelt. Logina Petri juurest kargas sepp kohe küsimuse juurde, et mis arvab Karl ametiühingutegelase Loginale ilmumisest. Mis nõu peab üks tööliste asja inimene vana Petriga?

«Vana Logina plära! Ajavad niisama puru, teevad ennast tähtsaks. Harjunud asjaks olema.»

«Mis asjaks?» küsiti korraga lepiku varjust ning üle kraavi hüppas teele väheldane mehekogu. See oli sama rajasuue, kus ennist kohtusid kaks kooliõde.

«Näe, tere, Junde!» tundis Allik võõra ära. «Kust sina nii hilja kodjad?»

Mehel oli üheraudne püssiront õlal, soni silmle kistud.

«Ah-aa, Peeter tuleb sokku passimast,» mõistatas sepp.

Junde kõhatas, vaatas teelisi altkulmu. Siis astuti koos edasi.

«Keh-eh-eh, passid siin, aga pauk tuleb sealt,» naeris Junde veidi laulva, maheda häälega. Ta oli väikselt kütt,

salakütt muidugi. Loomadele ja lindudele ta armu ei andnud. Ja peremehed, kelle maadel ta jahti pidas, nimetasid teda kurjategijaks, aga kasutasid siiski tema tööjõudu ja püüdsid temaga hästi läbi saada, sest Jundet tunti kui äkkvihaga ja hoolimatut meest. Risti niisugune ette ei löö. Seetõttu temasse keegi naljalt ei puutunud. Junde ise aga hammustas üsna kergesti, täitsa ükskõik, kas tegu oli peremehe või popsiga, sulase või töötudrukuga. Nüüdki segas ta end piinlikkusetundeta teiste jutusse. Teda huvitas teada saada, kas homsel koosolekul maaküsimus kohe ära otsustatakse või mitte. Raadios olevat öeldud, et maatamehed peavad kohtadel asja oma kätte võtma. See ammugi tootatud pauk peremeeste pihta olevat nüüd ära kõmatanud. Ja kui pauk on antud, siis tulevat ka saak kotti panna.

«Noh, ega me homme maid mõõtma veel lähe,» süütas Allik suitsu. «Enne tuleb organiseerida ja...»

«Kurat siin seeritada! Maad on vaja. Õige aeg rukkid teha. Viskaks ka maha, kui on, et... Pärast jääb hiljaks.»

«Vot, kus tark! Organisatsiooni saadab kuradile, aga maad nõuab. Et muudkui rukkid maha! Kuule, Junde, see on ju vanaisade tarkus!»

«Keh-eh-eh, kust seda uut tarkust võtta? Vana tuttav ja teada, eks selle järgi siis elagi.»

«Noh, Junde, nende vanade tarkustega on nagu piiblikaskudega. Mida rohkem neid teab, seda segasem on,» mägistas sepp naerda. «Õiget otsa ei võta tarkusest kunagi kinni. On näituseks olemas peremeeste tarkus, et võta sealt, kust võtta annab; on sulaste tarkus, et hammas hamba vastu, et pressi ise peremeheks ja tee sedasama, mis sinuga on tehtud; ja on ka veel niisugune — tihtipeale popside tarkus —, et litsu ennast ligi maad, vaata, kuidas läbi saad...»

«Kurat, kas mina olen mõnda togu kummardamas käinud?» Junde väheldane kogu sirgus ja käed läksid rusikasse.

Nad astusid kolmekesi reas.

«Kes see sinust! Ma räägin, et on siisuguseid vanu tarkusi...»

«Mis praegu kuhugi ei kõlba,» lõpetas Allik sepa mõtte. «Nüüd tuleb välja sõita hoopis teiste, paremate

tarkuste tõllaga, kõigil ja koos korraga, ega tohi siin olla mingit viltuvedamist.»

«Keh-eh-eh,» naeris kütt vurruotsa sõrmitsedes. «Kenad mehed! Mina küsin, et kas maad saab, aga nemad mulle tarkusest... Hmh, hea küll. Olgu siis tarkusest... Igaüks teab, et Junde popsiseaduse põhjal enesele Tigase parunilt maatükikese välja protsessis. Kohus mõistis igavesti minule. Nüüd tulevad aga mehed sellest samast kandist, kes tookord popsiseadust tegid, ja kuulutavad, et kõik maad võtame riigile. Võtame nii Tigase peremehe kui ka tema popsi maad ära... Teised aga seletavad samal ajal, et annavad maad juurde. Soh, võta siis kinni seda tarkade meeste tarkust! Paistab, nagu oleks tarkusega niisugune lugu, et see inimest targemaks teha ei suudagi. Inimene ise teeb tarkust nii, nagu talle vaja läheb...»

«Üh-üü!» lasi Karl vilet. «Süda kripeldab maalapi-kese pärast?»

«Keh-hm, või miks mitte? Kas see on mõne õigus, et Junde servakene võetakse samuti riigile kui Tigase või Logina halli maalarakad?»

«Kuule, mees, maad ei kisu keegi sinu jalge alt ära. Sina ela, tee oma tööd ja lase edasi nagu ennegi. Sulle antakse veel juurde, tõepoolest, kui sa tahad. Maad ei saa ju ära viia!»

«Keh, teada, et maad ei saa. Aga mis keelab mõnel härrakesel inimest maa juurest ära toimetamast, kui maa ei ole oma? Metsaülemale ei meeldi üks niisugune Junde seal metsaservas, kes vahel püssiroika selga võtab ja metsas paugu teeb — mis siis! Tõstab onnikese kõrvale ja külvab metsa peale. Tehtud. Lähed seletama, ütleb: ela mujal, ega mina keela. Soh, mis see siis on? Mis kuradi jaoks ma ennast olen tapnud ja tagant ajanud, kui mul enam kindlat tunnet jalge all ei ole? Ütle, mis tahtmisega ma tööd teen? Igaühel peab tahtmine olema tööd teha, oma järke kindlustada, siis lähneb asi edasi... Aga kui tahtmist ei ole, mis siis? Soh sulle õnn ja hea elu! Kui mõtlema jääd... Keh, kurat!» Kütt pures vurruotsa, nii et kostis krõmpsumine.

Nüüd hakkas Allikale koitma, mida mees oma jutuga taotleb. Ta aimas umbselt, et õige vastus sellele küsimusele määrab mitte üksi Junde- või Sassi-taoliste hoiaku tulevaste muudatuste suhtes, vaid ka paljude

talupidajate seisukoha. Veelgi teravamalt kui popside või sulaste juures. Kuid tal polnud mingit vastust valmis. Nii raius ta rohkem jonni kui arukusega edasi:

«Sina, Junde, ära targuta. Kui sul tuleval aastal maad nii palju käes on, et sa ühest äärest teise vaatama ei ulata, siis räägi. Kes, kurat, tuleb sind metsa alla panema? Segane jutt! Valitsus hakkab maad juurde andma, aga tema, et ei tea mis!» lõi Allik käega.

«Keh-he-hee, et valitsus annab? Hea küll. Valitsusi on meil olnud nagu seeni peale vihma. Üks tuleb, teine läheb. Mõnikord makstakse neile kolme päeva valitsemise eest kolme kuu palk takkaotsa. Aga maa on ikka maaks jäänud. Maaga ei saa mängida, et täna nii, homme naa... Mina ei ole suur põllumees, aga seda ma tean nagu vist sinagi, et narri põldu üks kord, põld narrib sind üheksa korda vastu... Kui nüüd üks valitsus annab, teine võtab — ütle, Karl, sul on mehearu peas, mis sest põllust niimoodi välja tuleb? Kellel see isu on tööd teha või kas viitsibki keegi enam põldu õieti pidada, niimoodi nagu pidama peab? Kas ei hakka igaüks vaatama, et mis ikka, kroonu värk, võta, mis võtta jõuad... Soh, ja siis olemegi tagasi väljas selle kõige halvema, peremeeste tarkuse juures... Kiskumise ja koorimise tarkuse juures, kuigi sõnad sõidavad uute tarkuste teid mööda — tõllaga — ja ei tea mis kõik...»

Karlil kippus vägisi kõva sõna suhu. Umbusklik ja urgitsev salakütt ajas südame täis. Ta ise võttis asju lihtsa optimismiga, tal ei tekkinud kahtluse varjugi. Kuid Jundele maa ümberkorraldamine nõnda ära seletada, et ta jälle kuskilt kinni ei hakkaks, veel hullemate küsimuste võrku ette ei keeraks, seda Karl ei söandanud katsuda. See tundus nagu sõnadega ujumise õpetamine. Seletad ja vehid, aga teine siiski upub. Venemaal, jah, seal olid talude asemel kolhoosid, seda Karl teadis. Kas kolhoos vastas meie külale, mõisale või millelegi muule — selles puudus selgus. Pealegi rääkisid tegelased linnas, et meil jäävad talud alles... Mine siis seleta Jundele, kuidas või mis elu meie maal tuleb! Et maa on küll riigi oma, aga majapidamised eraasi. Kuidas võõra maa peal talu peetakse, sellest ei saanud Karl isegi hästi aru. Hakatakse riigile renti maksma? Hinga Jundele, kiidab viimaks, et kui riik head palka annab, eks siis moonakaid ka leidu! Või pörutab koguni, et näe,

kehvikud hakaku veel peremeestele selle eest maksma, et need maad peaksid... Maaküsimus vajab koosolekul tuulutamist, kindel. Sest maa — selle pärast on põlvest põlve käinud võitlus. Seda on orjatud ja orjastatud, õnnistatud ja neetud. Kuid ometi on ta kõige kallimaks, lähedasemaks, omasemaks jäänud nii popsile kui peremehele. Küllap Jundelegi. Või on ehk temasugusele ta lapike koguni kallim kui mõne suurtalu omanikule selle avarad põllud ja uhkavad heinamaad? Inimene mõõdab ju kõike oma mõõdupuuga, oma südame kaalu ja mõõduga. Oma — see on igipõlistest aegadest kõlanud inimese kõrvus nagu õnn ja õnnistus. Sellest on saanud südame käsk ja mõõdupuu. Süda, see aga on vanade tarkuste mõõt.

Junde mõtetest nii kaugetele järeldustele välja jõudes kadus Karli meelekindlus. Tema töömehe-tarkusest ja töömehe-aruga tehtud mõõdupuugi lõi vibama, kurk läks umbe. Need sõnad ja toonid, mis muidu selle mõõdupuu juurde hästi istusid, jäid segaseks, ei kipunud pahinal kuuldavale. Selline olukord aga ärritas Karli alati. See ajas ta ägedaks nagu rapsiva hobuse, kes ei suuda koormat järele võtta. Katsub korra, teise, surub rangidele, aga siis pörutab püsti, nii et tükid taga. End siiski talitsedes nihkus ta Jundele lähemale ja seletas kaalukalt:

«Mismoodi meil kõik tuleb, seda ei oska sulle, Junde, praegu vanajumal taevas ka vist ette maalida. Jah, ära mõtle, ega see mõni telliste tegemine ole, et muudkui haarad vormi, lööd patsti savi täis, lauatuikiga üle ja — valmis... Šablooni järgi vorpida on lihtne ükskõik mida. Fakt. Aga kui hakkad nuputama niisugust, mida sa enne näinudki ei ole, siis ei tea ütelda, kuidas välja tuleb. Inimestel on pead otsas ja mõistus peas. Töö õpetab tegijat. Eks me näe. Kui ei hakka niimoodi minema, teeme teistpidi. Mis seal ikka, asjad on ju nüüd meie eneste seada...»

«Et siis jälle peremehed pukki või mis?»

«Miks peremehed, egas elu ilma nendeta seisma ei jäeta. Ikka edasi!»

«Ega ma seda. Mul rohkem hirm, et lüüakse vürama nagu tuuleratas... Et ei jõua enam järele — see on...»

«Siis lisame sammu, laseme kas või sörki. Oma asja eest tubli tõmmata!»

«Oma?» kõhkles Junde. «Oma on see, mis sa tead ja tunned. Aga sinagi ei tea,» laiutas ta käsi. «Seisad nagu vastu müüri Keh, kurat, tahaks ikka enne näha, mismoodi. Et kas ikka on see, mille eest välja minna ja seista kas või elu hinnaga.»

«Mõned mehed loevad raamatutest ja kinnitavad end nende abil,» sügas Ludvi mõtlikult põske.

«Raamatud on head asjad. Aga mis sa Jundele neist! Junde, vaata, on niisugune mees, kes tahab, et talle see uus elu kuskil ette elataks, kätte näidataks. Fakt... Et tema siis takseerib ja vaatab, kas passib või ei passi, et kas võtab raasukese ka omaks või ei võta mitte, laseb vana moodi edasi... No küll ajab väikekoodanlikku jama!»

«Keh, miks väikekoodanlikku?» nõudis kütt.

«Sellepärast, et väikekoodanlane ei julge elus midagi muuta. Istub muudkui ja viriseb, et nii ei ole hea ja teisiti ei saa, aga puutuda ka ei või. Sinule löö lihtsalt tamp peale ja — valmis.»

«Soh, või et virisen? Selgust otsin, jah,» turtsatas Junde. «Tambi pealelöömisega sina elu teiseks ei tee. Et muudkui pörutad ja — läheb. Mind on küllalt kurjaga... Kohtusse pörutatud ja puha. Aga kas ma jätsin? Ei. Jonn läheb kõvemaks, muud ühtigi. Teevad käskotsuse, trahvivad, võtavad püssi ära. Noh, muretsed uue, lased jälle... Jah, käsu ja piitsahirmuga on mägesid paigast nihutatud, aga inimese elu on ikka endine... Inimene, see ajab oma taga. Oma õnne. Igaüks üksikult ja kõik koos... Jooksevad nagu lapsed liblika järele. Iga mees püüab oma liblikat, oma väikest õnnenatukest. On seda nähtud enese ja teiste juures. Rabeled ja rassid, aga ikka ei tea, kas saad kätte... Kui see uus elu nüüd näitab, mismoodi — küllap siis ka inimesed temast kinni hakkavad. Kõva sõna külge kärbsed rippu ei jää, palja käsu peale inimene tormama ei hakka. Või kui mõni tormabki, siis vahib ise kõrvale, otsib oma liblikakest... Mis minagi muud! Tahan teada, kuidas selle elunatukesega? Ega mullegi ainult vahtimisest aita. Oma nahk, oma nahk on inimesele kõige lähem. Et väikekoodanlane? Eks olgu siis, kurat!»

Karl virutas teeletes ettesattunud kivi jalaga lepikusse, nii et see põnksudes ühe juurika vastast teise vastu klis, kuni teeletagasi kargas.

«Ooh, mees! Sinuga tuleb meil veel pistmist. Ühe otsaga sa muudkui tormaks saama ja võtma, ei tea mis, teise otsaga aga vead karpi nagu tigu, ja ikka tagurpidi. Et elu ja õnne ja kõik? Kas sina arvad, et minul või sepal või mõnel teisel see elu- ja õnneasi südame peal ei ole? Või et teised sellest aru ei saa? Küll aru saadakse. Fakt. Aga see tuleb hiljem. Praegu on vaja külas asjad oma kätte võtta. Seda me targutamisega ei tee. Siin kas lööd käpad külge ja küünistad. Või ei tee sa seda mitte. Ja siis küünistatakse sind ennast.»

Nad olid jõudnud teisele rajasuudmele, kust Junde tee ära keeras. Küti lust kõnelda oli läbi. Vastu oma harjumust oli ta täna nagunii rääkinud palju, isegi õnnest ja elust, sellest, millest inimene harva räägib. Nüüd viskas ta lihtsalt altkulmu pilgu noore mehe poole, surus oma kitsa suu vurrude varjus triibuks kokku ja hüppas nõtkelt üle kraavi.

«Kuule, Junde!» hõikas Karl talle järele.

Aga Junde ei vastanud. Lepaokste kahina saatel kadus ta võssa, nagu oli sealt ilmunudki. Madal kuuvalgusest õhetav udu neelas ta kohe enesesse. Sammude kaja kustus silmapilkselt. Oli täiesti vaikne, sumbunult vaikne, nii et tundus, nagu voolaks udu kerge kahinaga puuokstel. Suur kollane kuu vaatas metsalatvade kohalt. Ning ta palgel lehvis justkui muie. Muie selle näiliku rahu üle, muie meeste üle, kes teehaardel seisatasid, aga muie võib-olla ka kõikide nende mõtete ja sõnade üle, mis selles uduses õhtus siin või seal räägiti, millega inimesed üksteise südant katsusid, sest selles kõiges oli midagi sama ebamäära, viirastuslikku ja piirjoonitut nagu tänases hämuses ilmaski.

Vaikust lõhki käristades hüüdis asunduse pool pill. Sepp tahtis edasi minna. Aga Karl seisis ikka veel paigal, pöörates kuupaistel läikivat ratast kord asunduse, kord teeraja poole, kuhu oli kadunud Junde. Viimaks ütles mõtlikult:

«Sõidaks õige järele ja räägiks veel paar sõna... Asjata ajasin inimese turri... Olgu mis ta on, aga omajagu õigust on temalgi. Teda tuleb õpetada, palju veel õpetada...»

«Laadna!» viskas sepp käega ja astus pikkamisi edasi. Karl aga hüppas rapsudes sadulasse ja sõtkus

mööda hämarat lepikualust rada kiiresti-kiiresti Junde järele.

Ludvi kõmpis mõtlikult edasi, ja küllap tundis vist nagu Karlgi, et omavahelist nägelemist ei ole sugugi tarvis, et praegu ei või nägelda, sest minnes noogutas ta sagedasti nõusolevalt pead.

Kui pillihääled viimaks üsna kõvasti, pargis vastukaja tekitades kõlama löid, kuulis Rihm sepa raskelt kompsuvaid, nagu maad katsuvaid samme lähenevat. Altpoolt udu hakkasid paistma jalad, siis tiibadena vehkivad käed ja viimaks seisis mees kogu pikkuses ta kõrval.

«Noh, mis sa istud?»

«Pean aru,» vastas Rihm sama tagasihoitud häälega, nagu oli küsitudki. «Ei ole just magus, kui sa ennast korraga tunned vana ja tühise mehikesena...»

«No-noh, mis sa nüüd! Mehel mõte ja mõistus justkui habemenuga — tema vana!»

«Eks ta ole. Kui kere ka veel nii kergelt käiks nagu mõte! Triikisin praegu siin puusa... Ei tea, kas tuleb õige jälle vihma või? Reuma ei salli seda niiskust... Näe, trepikäsipuud otse tilguvad veest,» viis ta paha-sena jutu oma vana reuma ja niiskuse peale, ilma peale, laskmata kuuldavale silpigi sellest murest, mis teda tõsiselt näris, üldse vihjamata nendele mõtetele, mida ta siin kõssitades oli endamisi tõeliselt triikinud või hõõrutanud. Nad olid sepaga küll vastamisi teineteist mõistvad inimesed, mõttekaaslasedki, kuid milleks koormata teist oma muredega, oma perekonnaasjadega? Rihmal säärast harjumust ei olnud.

«Ilm, jah. Minul, näe, see udu jälle teeb lõõtsad lahti nagu soe piim,» arutas sepp. «Kondidki kergemad. Vaatad, et teeks veel ei tea mis ära.»

«Eks ta ole. Mis ühele kuld, see teisele muld.»

Ludvi jutt Loginale sõitnud tegelasest pani Rihma mõtlema. Mõni peremeeste vigur? Aga kui on kõvasti kehvemaid inimesi koos, kõik ühel meelel... Selles mõttes kiitis ta südames õigeks Allika seisukoha: Jundega mitte nägelda.

Üks ikka veel udu nagu õelust kirudes, teine mõnuga kopsutorusid täis vedades ja puhuvalt hingates, hakkasid mehed viimaks sennapoole kõmpima, kust kostis pillihääli. Ludvi astus raskelt tümpsidest ühel teeserval, nokats kuklas, keha ettepoole. Rihm käis ettevaatlikult

teisel, kraapsates vahel jalaga pikka rohtu. Rääkida ei tahtnud kumbki. Paistis, et kõik peaks selge olema. Kuid mida valjemaks läks pillihääl, mida selgemini kostis noorte rõõmus käratsemine, seda sügavamalt mõttesse vajusid mehed. Kas need noored seal, iseenese ja oma lõbudega ametus, hoolivadki juttudest, mida valmistuvad neile rääkima kaks vana? Sepal ja rentnikul on seljataga raske elutaak, neil on, mida vihata ja halvaks panna. Aga mis on noortel? Ilusad tulevikuplaanid nagu ikka noortel, ja tervis — lõkendav tervis. Elu ees. Ei ole kerge minna lõbutsevat noorust agiteerima, pealegi kui minejad ise on vaikselt töökeste kallal nosijad, mitte suuvärgi-mehed. Inimene, isegi julge, lööb tundmatutele radadele sattudes kõhklemä. Endamisi kõhklesid ka need kaks, aga ilma teisele sõna kõssamata.

Maanteepaela kohal rippuv udu näis kollasena nagu tolm. Ainult see tolm oli märg, niisutas käsi ja nägu, ning nõnda paks, et segas kaugemale nägemast. Astudagi tuli poolkobamisi.

«Teab, kas toob nüüd pika saju või kuiva sügise,» arutles Rihm käega udu nagu pehmet seina lõigates.

«Küllap haub seeni,» vastas sepp.

Udu noorte inimeste silmade ees ei olnud nii paks, kui vanad mehed kartsid. Allik hajutas seda spordihuviliste keskel, Ants aitas kaasa lauluharrastajate hulgas ja omajagu tegid ajalehedki. Ukse vahelt sisse kiigates nägi sepp, kuidas kobar noori parajasti pillimehe ümber järgmist tantsu tellis.

«Lase polkat!» nõudis Kopli Ants, käed tumeda lokkis peaga, kirjus kleidis tüdruku õlgadel, jalg tantsuvalmilt kepslemas.

«Seda vastset voksi!» arvas pikk Viidika poiss.

«Valssi, valssi, Värdis!» manges Valli, surudes end kandilise kondiga tugeva poisi vastu, kes istus laterna all pingil, juuksetutt soni alt silmil, lõõts põlvedel. «Tead seda: Kui sind hüüan ma-aa...» laulis ta poisile üle kära kõrva sisse, ning poisi sõrmed saatsid kobavalt toda võorast, kaeblikku viisi. Ta oleks vist seda mängima hakanud. Aga seal kargas hämarusest esile Allik, haaras Lainel käest ja hüüdis:

«Värdis, «Katjuša», las tulla!»

Ning aeglasest pillimehest käis nagu elektrilööki läbi.

Ta ajas rinna ette, naeratas Vallile, kiskus lõõtsa pärani ja alustas äkki vallatult silmi välgutades, ise kõmavalt kaasa lauldes:

Ounapuudel puhkes punaõisi...

Suur lage ruum lõi foksisammudest sahisema. Päev läbi rasket tööd murdnud poisid libisesid sujuvalt üle põranda ning keerutasid oma tüdrukuid nii hoogsalt, et mitmed neist kilkasid nagu hõlpu elanud inimesed. Üks või teine laulis tantsul. Silmad särasid ja rõõm lehvis igaühe näol. Rõõm sellest, et nädal aega kestnud töö järel oldi taas koos, võidi tantsida selle uue, haarava viisi järgi.

Tantsu lõppedes alustasid tüdrukud ringmängu. Kahe tüdruku vahel sammus seal ka Allik. Üürgavalt põrutasid poisid:

Mina läksin metsa kõndima
ja linnupesi otsima...

Nokkivalt vastasid tüdrukud:

Seal linnupesi otsides
ma leidsin poisi põõsastest...

Vahelaulu saatel keerutati polkat. Tolm aina tuiskas.

Niipea kui sepp ringmängutegijate silma sattus, haaras Allik tal käest kinni, tõukas sisse ja alustas uut laulu.

Kes aias, kes aias?
Vana sepp meil aias...

Ludvi ette keksas too noor, kirjus piiga, kes ennist oli tantsinud Antsuga, tegi naljatleva kummarduse ning — enne kui sepp märgatagi jõudis, keerles ta juba koos teistega polkajalga.

«Mis see's nüüd olgu!» urises sepp lõpetades. «Kes sina niske naaskel oled?» uuris ta laulu ajal tüdruku käekõrval vaguralt lonkides nagu suur karjamuri kutsikate hulgas.

«Naaskel, naaskel jah,» kihistas piiga talle alt silma vaadates. «Sepaonu, kas Kassi Juulat mäletad veel?»

«Valge väljas! See ju minu vana pruut!»

«Näed sa! Ja mina tema tütar Piret,» viis vana pruudi tütar sepa uuesti tantsima.

«Klaps tüdruk oled. Tule homme koosolekule ja too teisi kah kaasa!»

«Arvad, et ei tule või? Meie kandist tulevad kõik.»

«Tore! Täna nüüd, tirtsuke. Las ma teen suitsu, tõmban hinge kah!»

Ukse eest leidis sepp poistekobara keskelt Rihma. Seal oli Pikanurme sulane, seisis Kopli Ants ja tuli pillimees, turbalõikaja poeg Lehtmaa Värdigi. Jutud käisid juba koosoleku ümber.

«Noh, poisid, kuidas on?» astus sepp ligi.

«Mis ikka? Lööme sarved kokku!» hõikas keegi hämarusest.

«Näitame, et ka meie elame!» täiendas teine.

«Tahame elada,» parandas Allik.

«Aur peale — sada kraadi! Peremeestele ja kas või peretütardele!» lõõpis alati klaps ja kärmas Ants, Allika sõbramees.

«Einoh, peaasi et töörahvast kohal oleks, et ei tuleks tühja peremeeste paraadi. Kellele seda?» arutas Rihm vaikselt. Suurt selgitamist ei vajatudki.

Kui vanamehed asunduse poole tagasi kõmpisid, olid nende meeled palju kindlamad, südamed julgemad. Noorele teenijasrahvale ei olnud tarvis peale käia. Sest taluteenijal, olgu ta kuitahes elurõõmus või tugev, polnud ammu enam lootust edasipääsemisele, paremale elule. Peremehed olid neid palgates justkui kaubapea-lisena saanud eneste kätte ka nende lootused ja püüded. Alles töörahva võimuletulek tõi oma elumõttest tead-vusele ka nemad. Tahe peremeestele näidata, et nad ei ole üksnes tööloomad, keda käsutatakse selle või teise mehe talu ja tulu huvides, tõmbas neid ise koos-olekule.

«Ainult kui nad jälle ukse taha hunnikusse ei jää nagu mõne pidu ajal,» arutas sepp teel. «Neil siin nisuke narr komme, et ei sees ega väljas, ei hullu ega tarka...»

«Ka sellest tuleb homme jagu saada.»

Sepale meenus Mikhlist poja jutt raudteetööstest, kes tahtvat tervitama tulla või mis, ning ta kohmas lootusrikkalt:

«Nooh, kui teised, küllap siis need taludestki on ehk krapsimad.»

Ning oma väikeste ettevalmistuste käiguga rahul, astusid vanad töömehed läbi uduse öö kodu poole.

Kuuris hõiskas aga taas pill ja keerlesid tantsijad. Sepa ja rentniku vanade pärnade alla jõudes lajatas sealt äkki laul:

Sellist maad maailmas teist ei leidu,
kus nii vabalt hingata võib rind.

«Näe,» heameelitses sepp. «Hakkavad neid uusi laule ka juba laulma!»

Rihm kuulatas, arvas lauljate hulgas tabavat tütre häälegi ning ta süda läks soojaks.

«Jah,» ütles ta reipalt. «Lauluga on eesti rahvas ikka uusi aegu ette kiitnud... Oleks ometi, et seekord ei jääks ainult lauluks... Et, jah, need oodatud ajad ka tõesti saaksid niisugused, mis väärivad hõiset ja kiitust.»



erve selle pika sumeda videvikuaaja, kui naised saunas käisid ja Logina mehed nõu pidasid, rinutas Sass laua ääres, suits tossamas. Kerge oli Karlil rääkida, hea Ludvil ütelda, et usu, et rõhu peale... Üks nagu linnukene taeva all, lendab, kuhu süda kutsub; teine ametimees, kel oma katus pea peal. Aga tema, Sass? Ta vaatas asemel unehingust hingavate laste poole ning peitis pea taas käte vahele. Mis nad siis õige arvavad, need Ludvi ja Karl? Et see elu teise toanurgas tallegi nii väga kontimööda on? Küllap Sasski omas hütis elada tahaks ja oskaks, kui see olemas oleks! Aga ei ole siiani selleks jõudu jätkunud, kust teda nüüd võtta? Mine peremehe maid tahtma, vihutakse siitki välja. Kus sa lähed, kelle kuuse alla sa pea pistad? Ei ole perega niisama, raske on. Muidugi, lapsed, kui nad kasvavad ja kord mõistma-märkama hakkavad, võivad küsida, et, isa, miks sa meile maja ei ehitanud, maad ei võtnud? Võivad küsida. Ja neile pole midagi vastata. Niisamuti nagu ei olnud Sassi isal vastata, kui Sass kord kogemata pärima juhtus, et, isa, miks ei osta sina mulle niisuguseid väikesi säärikuid, nagu on talupoistel? Isa oli siis vaikinud ja läbi hammaste sülitanud. Kas peab ka tema, Sass, oma laste ees kord silmad maha lööma ja sülitama? Selge, et isa sülitas välja oma viha kõikide nende peale, kellest tema jõud üle ei käinud. Väga rumal, kui kord iseenese, oma lolluse peale tuleb sülitada, sest jõudu olid mehed arvanud praegu jätkuvat, isegi Loginast jagusaamiseks. Väike Tõnu hakkas kor-

raga unes rappima, tõstis nutust häält. Sass kobis aseme juurde, istus selle servale, kattis lapse tekinäruga ja ümises uinutavalt:

«Maga, pojake, maga! Kasvad, võtad adra ja lähed põllule — oma adraga, oma põllule...»

«Kas lähen, isa?» muutus poiss ärksaks.

«Lähed, Tõnu, lähed. Maga nüüd, ma räägin sulle muinasjuttu,» silistas ta oma krobeline käega poisi pead.

«Kirbusunnikud,» kraapis ennast poiss.

«Pole midagi! Mis need kirbukesed nüüd mehele,» vaigistas Sass. Ning nagu oma mõtet edasi heietades rääkis pojale:

«Kord pole üks peremees raatsinud sulasele linamaad anda. Kirunud siis sulane ja lubanud ära sinna maale minna, kus sulased siidsärkides käivad, igaühel oma maa ja majakene on ja kus kirbud särgi sisse ei löö. Ja läinudki tee. Kõmpinud nädala, kõmpinud teise ja tüki kolmandatki. Tulnud vastu hobu, küsinud, et kuhu sulane läheb. Sulane vastu, et eks sinna maale, kus hobused aina kaeru söövad. Palunud hobu end kaasa võtta. Aga sulane vastu: võtan, miks ei võta, kui sa mind oma turjal edasi viid. Hobu kohe nõus, kui aga kaeru saab. Ronib sulane hobuse selga ja lähevad edasi. Tuleb vastu koer, pärib, et mis teed sulane ja hobu käivad. Sulane koerale, et lähevad sinna, kus koduta koerad paksud on. Koer tahab ka sinna maale minna. Ja lähevadki kolmekesi — sulane hobuse seljas, koer sörkides järel. Satuvad kokku kassiga. Kass, et kuhu minnakse? Sulane: sinna, kus hiired kassile ise suhu jooksevad. Kiisu ka kohe kaasa. Ja lähevad siis nii — sulane ratsa ees, koer hobuse järel, kass koera saapas. Käivad ja kõnnivad, lähevad läbi mitme riigi, astuvad tüki põhja, teise lõuna poole, nälg ja väsimus varuks, aga ei leia niisugust maad, kus sulased siidis käivad, hobused aina kaeru söövad, koduta koerad lihavalt ringi jooksevad ja hiired kassidele ise suhu kargavad. Viimaks satuvad üksiku metsamajakese juurde. Hobune nuruma:

«Too karnits kaeru, ilma kaugemale minna ei jõua.»

Sulane koerale: «Mine nuusuta, kas siit süüa saab.»

Koer kassile: «Karga ja vaata, kas pererahvas on lahke.»

Hiilib kass õue, näeb hiirt ja krapsti selle järele.

Kapsab koer sisse, leiab läve eest kondi ja — kohe hambad külge. Ronib ruuna seljast sulane, astub majja, imestab — leelõukal pudrupada — ja sööma. Hobu longib talli, näeb — kaerad künas — ja asub krõmpsumata. Söövad siis nõnda teelised kõhud täis ja puhkavad. Hommikul vaatavad talu inimestest tühi, põllud söötis, aed umbrohus. Tahavad keha kinnitada, aga kolle on külm, pada tühi, kaerakünast ei leia ruuna moka ivagi. Vaatab sulane ja mõtleb, et õhtuse kõhutäie eest võiks terake tööd teha. Paneb hobuse saha ette, hakkab kündma. Künnavad, kuni väsivad. Lähevad koju, ja ennäe imet: pudru jälle pajas, kaerad künas, koeral kont ja kassil hiir. Künkab siis sulane põllu üles ja viskab seemne mulda. Iga päev neil laud kaetud. Vili võrsub, aeg läheb. Koer valvab kodu ja kass puhastab maja. Kõigil on tegemist ning kõht täis.

«Tore on tööd teha,» mõtleb sulane.

«Kergem atra vedada kui ringi hulkuda,» arutab vana hobu.

«Parem kehv pere kui tühi maantee,» kratsib koer kõrvatagust.

«Kolle on kodu,» kinnitab kass nurrudes.

Ja otsustavadki metsatallu elama jääda. Seal nad elavad ja teevad igaüks oma tööd veel praegugi. Vahel oma reisimälestusi meelde tuletades arutab sulane: «Maa ei anna midagi magades, talu ei toida kedagi tukkudes. Virisejal viletsus ühteviisi, lähedal või kaugel...», mispeale elutark hobu ainult noogutab. Koer aga paneb tänulikult pea sulase põlvele, rääkimata kassist, kes nagoonii on tark ja kaval loom ning tõmbab ainult saba ilusasti rõngasse...»

Sass räägib ja räägib, jutustab pool-uniselt, tasakesi Tõnu pead siludes, ega märkagi, kuidas väikemees oma kirbud on unustanud ja uuesti unerüppe vajunud. Ta räägib pikalt, arutab selles jutukeses nagu iseenese kahtlusi ja mõtteid, ammu kustunud pläru kleepunud huule külge, suus kibe maik. Jah, tõesti, kas ei olegi maailmas muud kui töö ja töö? Maa ja — töö, kõige heaolu alus... Ainult kui seda maad oleks, kui oleks üks talukene nagu muinasjutus....

Alma tuli saunast, riided käe peal. Leides mehe pesuväel pimedas toas tuiutamas, pragas ta:

«Mis sa peaksid küll kohmitsema, kui ei näe magada!»

«Mõtlesin,» vastas Sass lühidalt. Või mis sa naisele neist muredest, millest isegi jagu ei saa. Ta ajas enese kangelt püsti ja astus õue. Kondid tuhisid, aga und ei olnud. Pererahva akendest ergasid tuled. Asunduse poolt kostis pilli- ja lauluhääli. Sass kuulatas. Kauge-tena ja imelikult valusatena heiaustid mälestused nooruse rõõmuaegadest. Kas tõesti need, kes seal praegu laulavad, ei astu tulevikus enam valulevate mälestustega õue, vaid on ka vanalt edasi rõõmsad, õnnelikud, nagu räägivad Ludvi ja Karl? Kas tõesti nende elu läheb teisiti? Sass õhkas endamisi. Jaa, kui isegi suudaks veel koos nendega rõõmus olla, tulevikule kindla lootusega vastu minna? See teeks elu palju kergemaks. Kaugeid pillihääli kuulates hakkas tal peaaegu kahju, et polnud läinud meeste hulka, kus praegu mõtteid vahetati sellest uuest elust, mis öeldi linnas juba alanud olevat, aga siin Logina rehetares end veel kuidagi tunda ei andnud. Uus elu... Aga näe, peremehed pidutsevad, vaatata ta valgustatud akende poole ja õhkas. Kui pidutsevad, ei nad siis karda veel kedagi! Kuidas sa lähed nende maad tahtma või mis...? Kui oleks, et pakuvad... Aga kui pidutsevad, ei neil siis ole asja sulasele maad pakkuma tulla... Sass läks tagasi tuppa, keeras naise kõrvale voodisse, pani käed pea alla risti ning jäi pimedas mustavat lage vahtima, silmad pärani. Maa — oh, kui selle maa ümber ei oleks kõik niisama pime ja must nagu rehetare lagi...!

Suu lahti, aga võib-olla ka silmad endiselt pärani, kargas Sass oma õlgkotilt üles. Kas unes või ilmsi, ta ei teadnud, aga ta oli hirmust karjatanud. Miski tohutu suur ja raske, nagu aurukatel või heinakuhi, oli pidanud ta peale vajuma. Paljaste jalgadega külma savipõrandat puudutades tundis ta põlvi värisevat.

«Mis sa ometi peaksid vehklema?» sõitles naine uniselt.

Sass õhkas, vaatata välkkest aknast õue. Väravas aidus keegi hobust aia külge.

«Näeh, üks kollistab väravas, ja mina unesonnus, et ei tea mis,» ütles ta oma karvast rinda sügades ning heitis uuesti asemele.

«See on sul heinatõstmisest, käed-jalad sõidavad nagu lapsel,» arutas naine.

«Heinad või mis, aga see elu...»

Ja Sass hakkas rääkima. Madalas kambris kõmises kaua ta tagasihoitud hää — oma maast, majakesest, teistmoodi elust. Sulasrahvas ei saanudki õiget und silma. Kuid see peremeeste piduöö ei jäänud ainukeseks ööks, mille sulane Aleksander Külma tol sügisel unetult väherdades mööda saatis.

Samal ajal kui noorem rahvas pritsikuuri juurde kogunes ja Sass pimedas tares oma mõttekesi veeretis, korjus Loginale külalisi.

Nagu ikka suurtaludesse, olid peremehed Loginalegi harjunud sõitma parimas vankris ja toredama hobusega. Kuid täna jäi lasipuu esialgu tühjaks. Peter ise oli vihjanud, et seda margakest maad nüüd — astutagu niisama sisse. Poeg tuleb üle hulga aja koju. Ja üks siis ole kena, kui leidub ka mõni naaber teiselt poolt piiripeenart, kes ütleb tere tulemast.

Muidugi, piiripeenra osa jäi selles asjas tühiseks. Nimelt piiriäärseil naabreil — Ojari Otil ja Kopli Saamul — polnud Logina perepoja kojutulekust aimugi. Neile seda teatama ei mindud. Aga need olid ka ainult endised kandimehed, kehvakesed veel praegugi, üks riigirentnik, teine üleni võlgades.

Nõnda jäid lähemad piirimehed kõrvale. Ja täna oodati Loginale ainult neid, keda peeti tõesti väärilisteks. Nendest väärilistest saabus esimesena Silbri Tiit oma pojaga.

Tiit Silber, üle kuuekümnepa aasta, turd ja tüse mees nagu tammetüvi, oli Logina ja Tigase järel ümbruskonna jõukamaid talunikke, tuletõrje ja hobusekasvatajate seltsi tegelane. Poeg Jan, isast umbes poole noorem, kuid õlgade laiuse ja keha tugevuse poolest mitte nõrgem, vaid veelgi nurgelisem, kandis ratsakaitseliitlase tutiga mütsi ja teda hüüti paniks. Niisiis pan Jan. Nad olid mõlemad säärikutes, isa kui poeg, nagu kohane meestele, kelle tee viib läbi soo ja pika märja heina. Ainult isa Silbri säärikud olid laia suuga, madalad, lohvkad nagu lehtrid, poja omad aga tihkelt ümber sääremarja hoiduvad, läikivast nahast, täiesti vastavad poola panide ratsaväes õppinud allohvitserist keksitule.

Külalisi võtsid vastu vanaperemees ise ja see, kelle auks nad olid kutsutud — Huko. Sisekoda valgustas peremehe toast langeva lambitule vihk. Nähes enese

ees harvas korvkoos suvekingadega, kerges linnariides härrasmeest, Silbri pisut kohmetasid. Petrile käe pihku pistnud, jäi vanem Silber linnamehe ees nõutult seisatama, vaatas teda enne oma raskete kulmukaarte alt põrmitsevate hallide silmadega tükk aega, kui ütles: «Ah siis niisuguseks härraks on see Hugost poiss nüüd läinud!»

See oli öeldud Petrile, kuid määratud ka Hukole enesele. Ning Logina mehed ei saanudki aru, kas pidi see tähendama kiitust, väljendama kadedust või olema koguni etteheitvaks vihjeks selle kohta, et üks tubli ja jõukas peremees, veel tublima ja jõukama talu omanik, kuhu on varsti vaja noort juhti, koolitab oma järeltulijast härrakese, kelle jalg edevas korvkingas tundub Silbri Tiidu laia põia kõrval preili jalakesena. Vana Silber ei valinud tihti sõnu. Ta rääkis terava, läbitungiva häälega ning ta mõttekäik oli teinekord õige järsk. Kuid sedapuhku ta midagi rohkem ei pillutanud, ainult vaatas ja kehtas end. Huko Torma pani oma pehme härrakäe talumehe laia, krobelisse pihku, raputas seda kombepäraselt ning naeratas tehtud kerge kummarduse saatel selle juurde veel kombepärasemalt. Ei sobinud ju kutsutud külalisega kohe aasima hakata. Pealegi mehega, kes ea poolest kõlbas lähedalt isaks. Ta ütles natuke poisilikult tarkusega:

«Küllä, Silbri-isa. Ajad muutuvad ja aegade ka koos inimesed.»

«Ah, neid aegu või kedagit!» remmas Silber laialt käega. «On nähtud ja nähakse veelgi... Tore vaadata, et need kõrged koolid ja kõik ikka mehe silmi sandiks pole teinud ega kedagit, et peaks klaase kandma või mis...»

Noorem Silber ütles kätt ulatades:

«Jaa. Mäletate ehk veel? Alustasime koos külakoolis käimist, aga mina ei viitsinud punnida...»

Huko pilk libises üle noormehe tunnusmärgideta ratsakaitseliidu kinnise kraega frentsi. Kogu oma olemusega jättis see mees veidi kangevõitu veltveebli mulje, kes erus kannab vormirõivast. Pan Jan, poolakas! muigas ta meenutades. Kuid ütles viisaka imetlusega:

«Jan? Seesama Jan Silber, kes mitu aastat järjest võitis allohvitseride ratsavõistlustel? Seesama Jan Silber,

Kes poola tragunitega korduvalt rinnad kokku pani ja takistussõidus loorbereid löikas? Polnud aimugi, et nii-sugune rahvusvaheline kuulsus on meie oma naabri-mees.»

Pan Jani lihtsameelsed hallid silmad läigatasid, ta madalaks põetud vuntside all vingerdas edvistav muhe-dus. Kämblaga suud kattes pomises ta meelitatult:

«Poisikesest peale hobustega harjunud...»

Huko juhtis võõrad peremehe kambrisse. Selle nurga-toa oli juba maja ehitaja Thomas Storm määranud peremehe toaks. Ning lugupidamisest isa vastu jättis toa enda kasutusse ka tema järeltulija Peter. Tõsi, samblaga varatud palkseinte peale oli Petri ajal tõmma-tud pruun, nahka meenutav tapeet ja lagi valgendatud. Kuid ruum oli sama. Peaaegu ka isaaegse mööbliga. Kitsas üheinimesevoodi, vana, mitmete sahtlitega, tammest kirjutuslaud, madal kummutikene selle kohal rippuva ristilöödu pildiga ja paar sügavat nahktugi-tooli — see oli kogu avara toa sisustus. Mõned kerged toolid teistest ruumidest, väike lauake tuhatoosi ja lillevaasiga tõendasid, et hoolas naisekäsi oli külaliste vastuvõtuks siingi üht-teist liigutanud.

Keset tuba seisis Oskar Uiho, käsi püksitaskus, teise näppude vahel sigaret. Teda tutvustades lisas Huko muigamisi:

«Kah sportlane. Vormis olles võis hoobilt kuus õlut ära visata...»

Vanamehed võtsid istet, nooremad jäid püsti. Suitse süüdates küsis Oskar Uiho Jan Silbrilt:

«Ratsasalga ülem?»

«Olin...» tammus pan Jan ühelt jalalt teisele.

«Aru... saadav.»

«Loll tunne,» jätkas Jan kõrvale vahtides. «Aastad läbi tee drilli, õpi ja õpeta. Aga siis, kui saabub aeg... Käsk: relvad ära anda.»

«Laskem selle üle kohut mõista aegadel... Mis aas-tast pagunid peale saite?»

«Ei ole koolist.»

«Ah-aa, teenete eest — kapral? Väga rõõmustav, härra kapral. Vanasti öeldi, et tubli kaprali ranitsas peitub marssalikepp,» tõmbusid Uiho hambad naerust paljaks.

«Teie olete ohvitser?» päris Jan oma järsul kombel Uibolt.

«Aspirant, jah. Aga mis sellest rääkida.» Ja uuesti teist silmadega mõõtes, soovitavalt: «Vormiriide võiks parem kõrvale panna.»

«Arvate, et...?»

«Härga ei maksa ärritada.»

«Vaevalt et täna siin keegi sellest vormirõivast kram-bid saab.»

«Kas maksab olla nii kindel? Mina näiteks olen ametiühingukomitee liige — sajaprotsendiline punane.»

«Teie? Eesti reservohvitser?»

«Ah, kaasvõitleja Uiho teeb nalja, pan Jan! Oma poiss!» hüüdis Huko vahele, rutates ise samal ajal ukse poole. Sest kojast kuuldus uute tulijate kobinat.

«Olgu tänasega kuidas on,» lõpetas Uiho kokkuvõtli-kult. «Muidu aga, mida vähem tähelepanu, seda parem... Need vormid ja nende aeg on praegu mine-vik. Hoidkem end tulevikule. Tulevikule!» hüüatas ta sõrme püsti tõstes sügavamõtteliselt.

Vanamehed rääkisid omavahel tõukoristamisest, rukikikülvist ja viljapeksu järjekordadest. Silber oli nimelt peksumasina kolmas peaosanik. Ja kuna Mäe põllud olid kõrgemad, vili valmis varakult, siis püüdis ta praegu Logina Petrile selgeks teha, et tänavu tuleks peksuga alustada Mäelt, tema juurest — tal vili suure-malt jaolt koos. Logina Petri enesetunne aga ei paindu-nud esimese masindaja au naabrile loovutama. Tema ettepaneku järgi tuli alustada Loginalt nagu alati. See oli vana igasuvine janklus määravate peremeeste vahel. Rohkem au- kui kasuasi. Sest seda, kelle juures peksu-masin tööd alustas, peeti nagu omamoodi paremaks põllumeheks, tema töökorraldusi ja asjaajamisi seati eeskujuks. Vanamehed vaidlesid päris häälekalt, mõle-mad kindlalt oma au eest väljas. Ent sinnapaika nad oma kemplemisega jäidki. Uks lükati lahti, lävele ilmus noor helehallis kostüümis daam, kes seisa-tades tegi sealt meestele kergeid, naljatlevaid kum-mardusi.

«Kas härrad lubavad?» ütles ta meeldiva rinnahää-lega.

«Palume!» vastasid mõlemad püstiseisvad noormehed sügavalt kummardades. Isegi taadid ajasid end kärmelt jalule.

«Väga armas teist, proua direktor,» astus oma vana-

duse kohta üliagaralt ette Logina peremees ja tervitas esimesena noort daami valge aasnelgi õiega rinnas.

«Tst! Lisage «eks»!» tõrjus naine oma kastanpruune lahtisi lokke raputades.

Nüüd oli tuppa veerenud ka ümar, palja pealae ja punnis kõhuga Tigase Traat ise. Seda meest oleks küll paremini iseloomustanud sõna tüügas või kõnt kui traat: ta kehakuju oli rohkem välja arenenud laiuti kui pikuti ja lühike kaelgi näis rasvaste õlgade vahele nagu kasvus kinni jäänud olevat. Kuid tusedusele vaatamata ei olnud mees sugugi kohmakas. Ta lamedas, otsekui ninata näos keerlesid pleekunud silmad püsimatult ning ta lühikesed käed liikusid tegevust otsides vahetpidamata püksitaskute juurest kuuetaskute juurde. Tema järel siginesid tuppa ta keskkooli-ealine poeg Herbert, vibalik, vinne täis näoga poiss, ja luine, kollakas pluusis, kuklasse krussi keeratud juustega, pikk nagu kuskilt venituse alt tulnud naine. Selle, mis mehes nimele vastavusest puudu jäi, kattis naine täielikult. Traadi-papa tatsas tähtsalt ühe juurest teise juurde, puhitas laiu, karvaseid sõõrmeauke paksu ülahuule kohal, tervitas ja ümises midagi omaette, enesel sõredad higipisarad otsaesisel, nagu oleks see tegevus olnud vaevanõudvalt raske. Naine ja poeg jälgisid tema eeskujut, kuid ei pobisenud ega higistanud tervitamisel. Ainult tütar Anete, see, keda vana Peter oli nimetanud proua direktoriks, ei rutanud tervitamisega. Täiesti vilunud, vabalt käituvat seltskonnainimesena jäi ta ukse kõrvale seisma, vaatas võõrast sihvakat meest, kes ilusa käelii-gutusega sigareti pitsi otsa pistis, ja nõudis:

«Härra Huko, peaks vaevaks võtma tutvustada!»

«Mielelläni, rouva Anette, rouva johtaja...»

««Eks», lisada «eks», palun!» lõi naine kinnastega talle kergelt käsivarrele.

«Niisiis, palun tutvavaks saada. Proua eksdirektor Kukker ja härra eksreservlipnik Uiho... Proua on «eks» sellepärast, et härra Kukker sõitis teadmata kui kauaks vabariigist välja, härra leitnant sellepärast, et vabariik läks looja — ka teadmata kui kauaks. Seega mõlemad kannatajad. Avaldan kaastunnet!» kippus Huko naljatus peaaegu irvituseks kujunema. Kuid esitletud ei lasknud end sellest segada. Alles siis, kui kitsas kostüümis naine oli ekslipnikule käe andnud, see oli

kummarduse saatel ta kätt suudelnud ja soojalt silma vaadates ütelnud «väga rõõmustav», millele Anete vastas samasuguse «rõõmustavaga», pöördus proua järjekorras kätt Jan Silbrile ulatades selle poole ja kullerdas, nii et kõik toas olivad pidid kuulma:

«No teate, pan Jan, kui teie ka nüüd käsitate end «ekskaltseliitlaseks» tituleerida, siis, vabandage väga, on meil täna siin koos puha «eksitud» rahvas — endised inimesed... Aga pagan võtaks, mis endised me oleme? Kõik tublid, terved, teojõulised ja eluhimulised inimesed. Kuidas siis endised? Võime veel väga suuri asju korda saata, härrased, eks ole?»

«Aga muidugi! Ja saadamegi. Meie tulevik on meie eneste kätes!» hüüatas Huko Torma pateetiliselt, vaadates ise ahne silmaga proua Anete peale.

«Mehesõna, Huko,» ulatas see perepojale käe. «Ometi üks mees, kes ei käi, saba jalge vahel, vaid pea püsti... Alati valmis! Kõigele! Mäletad, kui sa veel skaut olid, Huko?»

«Natuke. Mäletan, ka mõni noor preili kandis sinist vormi. Kuid see kõik oli nii ammu...»

«Ei, seda peaksid sina, Huko, rohkem mäletama kui natuke, kõvasti rohkem. Eriti nüüd, kus aeg nõuab, otse kohustab kõiki tegudeks.»

«Hüvä, ütleme, et mäletan pisut rohkem.»

«Nii-nii. Rõõmustav kuulda. Härrased, ma loodan, meil ei tarvitse siin sõnu raisata mõtete varjamiseks?»

Vahepeal olid nii jäme Traat ise kui ka tema kiitsakas teinepool, kes endise ministriabi naise emana ja isana tundsid end siin teistest parematena, jõudnud teretusringi läbi teha ning jäid kõrvuti keset tuba seisma. Papa Traat, pühkides ise rätikuga näolt higi, arvas heaks tütrele tagasihoidlikult meelde tuletada, et sõnad laulus on küll ilusad asjad, aga vahel olevat sõnadeta laulud veel ilusamad. Ta ise olevat restoranis üht niisugust Toriselli või Torizetti laulu kuulnud ja nad olevat mitme mehega üksteist nii hästi mõistnud, et hakka kas või nutma... Rumalad linnud, hakid ja varesed, need käuksuvad, kui nad parves koos on. Inimene, tark ja nutikas nagu ta on, võivad vaikselt, üsna vaikselt suuri asju ära teha... Ainult Tsaari-Venemaa tudengid löönud iga tühja ümber suurt lärmi, pidanud pikka mokalaata. Nüüd olevat venelanegi õppinud

vaiksemalt tegutsema. Või kui räägib, siis hoopis midagi muud kui seda, mis tal mõttes seisab. Vaat nõnda, venelaste moodi, nende uute venelaste moodi olevat õige: enne pauk pihta, siis «stoi» takkaotsa... Kõigepealt tegu, siis sõnad!

«Aga, papa,» ei olnud kõrgelttituleeritud tütar sugugi nõus. «Meie ei tohi ju ennast võrrelda venelastega! See kari tormab ainult käsu peale. Meie oleme kultuurrahvas ja meil peavad olema oma organisatsioonid, oma vaba mõttevahetus, diskussioon ja demokraatia... Selles mõttes meie ju võitlesime Pätsu vastugi.»

Nüüd ei läbenud härra Uiibo enam külmaks jääda. Küll viisakalt, kuid siiski kindlalt ütles ta eksprova poole pöördudes:

«Tõeliselt — meie ehk pigem võitlesime temaga, kui võitlesime tema vastu... Sest, lubage tähendada, erinevused seisid meetodis ja orientatsioonis, mitte sihis — kaugeltki mitte. Praegu on olukord teine — põhiliselt... Ma ei ütle rohkem, kui et meil on tarvis sparta vaimu ja kõva mässumeelt.»

Proua Anete pühendas mehele veel kord pika, looritatud pilgu, vaatles teda kulmu kergitades nagu läbi lornjeti. Ei, niisugune lipnik — see võib tegusid teha. Ka Kuperjanov oli ainult leitnant. Aga missugust leili ta tegi 1918. aastal punastele. Mees on suurem kui ta aukraad, arvas proua Anete ning otsustas endamisi temaga lähemalt tutvuda.

«Ah, meil on praegu oma ajajärk,» püüdis Huko juttu asjalikuks keerata. «Meie ei saa käia vanade kreeklaste jälgedes. Meil tuleb minna oma teed.»

«Minna — jaa.» Oskar Uiibo tõstis pea. «Aga kuhu? See on tükkis keerulisem. Meil on räägitud ja räägitakse tihti vabadusest. Kuid pole vaevaks võetud selgust muretseda, missugune peaks olema selle ideaali sisu või siht. Sõnades on kõik meie tegelased kuulutanud end demokraatideks, tegudes aga senini roomanud Vene tsaaririigi vägivalla kõntsaloimpide päras... Mis vabaduse sisu sealt võis leida? Mis demokraatiat võis taotleda isevalitsuslike vahenditega?»

«Tore!» Proua Anete käed plaksatasid kokku, ta silmad läigatasid.

«Kui tuleks uus 1918. aasta! Kui saaks püssid kätte haarata!» õhkas noor Traat kuuldavalt.

«Püssis on padrunid, noormees, mitte ideaalid!» viskas Uiibo tüdinenult. «Ideele on vaja vastu panna ideel!»

Koolipoiss läks punaseks.

«Siiski, siiski,» haaras Huko noormehe mõttest kinni. «Nooruse tuli on vaja juhtida õigesse punkti. Pole sugugi veel kadunud kõik, kui leidub teovõimelist noorust. Pealegi, hakkaja leiab alati liitlasi. Ilusate silmade pärast ei minda pead teise eest tulle pistma, aga...»

«Aga kui mõni pea on juba tules, ja kui end seada selle kõrvale?» pörutas Traat otse naela pea pihta. «Siis võiks katsuda, mis?»

Traadi krobe jutt kutsus Logina ja Silbri meeste nägudele tagasihoitud muheluse. Proua Anete koguni naeratas. Kõikidele oli selge, keda pea tulle pistnud meheks peeti. Peremehed otsisid ja ootasid päästjat — täpselt samuti nagu seda oli otsinud ja oodanud balti aadel üle kaheksa aasta tagasi, siis kui Rootsikuningas nende maavaldusi ja privileege kärpima kippus. Aadel mängis tookord Vene tsaari Peetri peale. Jõukamad suunasid oma pilgud hetke kõige löögivõimsama mehe — Hitleri poole, kes oma imeleegionide moodi tegutsevate armeedega kihutas ühest ilmakaarest teise, iga mõne nädala järel alistades uue riigi. Alistumise vastu ei olnud talunikel midagi. Peaasi — päästa oma maad. Jõud ja häbematus kutsus Traadi, Torma või teiste nendetaoliste silmis esile isegi imestuse. Ent ometi oli midagi, millega need jõukad talumehed ka Hitleri juures leppida ei suutnud, mis ikka ja jälle tekitas ärevaid mõttemõlgutusi, sundis ette heitma. Võib-olla poleks täna seda puudutanud ei Traat ega Logina Peter, sest nad hakkasid Huko juttudest juba mõistma, kuhu siht. Ette heita võib see, kes omal jalal püsti seisab. Kes aga teiste toetusele lootust hellitab — mis sellel ütelda! Kui põllumeestele oli neile vään- ja tugitaimede vahel selge. Kassitapp kasvab ainult rukki- või odrakõrre najal vilja kõrguseks. Miks ei võiks väike ja nõrk rahvas teise, tugevama toetusel uuesti pead püsti ajada? Selles oldi siin täiesti üksmeelsed. Nagu selleski, et just nemad enesest rahvast, rahva paremikku kujutavad. Tuleviku suhtes teisi, ahvatlevamaid välja-vaateid praegu ei olnud. Seepärast puudusid ka kõhk-lused Minevikus? Jah, seda suure ja väikese, tugeva ning nõrga kooselu idüllil tumestasid minevikus mõned

varjud. Neist segavaist varjudest haaraski kinni Silbri Tiit kui kõige lihtsameelsem meestest.

«Teie jutust, noorhärnad, paistab nüüd nõnnamoodi, et Hitler. Jaa — ega kedagit... Hea küll. Au tugevale! Aga misjaoks ta läinud suvel Staliniga selle lepingu tegi, kui ta nii vägev on? Miks ta oma rahva meie maalt nagu Mooses juudid Egiptuse vangipõlvest välja viis ja punased meile kaela vedis...? Kui on, et mees, egas kedagit. Ainult siis peab mehel ka aru peas olema, iga asja juures. Muidu, et keerutab rusikat ja lärmab tühja nagu laadakakleja. Paneb teine mees rusika vastu, prõmdi! selili maas ja — lepitust... Mis ajas küll teda punastega lepingut tegema, kuidagit ei saa sotti.»

«Oo, see on peen diplomaatia!» hüüatas Huko.

«Seda on palju arutatud!» viskas proua Anete tõrjuvalt käega. «Mis meie jutt siin.»

«Või veel! Meie ei ole sakslastele midagi võlgu. Meie maksime parunitele mõisad kinni, kütsime sakslaste taguotsa kõik oma võid ja munad. Mitu aastat. Rahakesed aga on tänase päevani saamata. Meil on õigus selgust nõuda. Kas või lihtsalt tuleviku nimel,» toetas Silbri mõtet Traat.

«Papa, sina oled väiklane,» torkas proua Anete.

«Ei, tütar. Kui meie midagi anname, siis peame meie ka teadma, kellele me anname ja misjaoks me anname. Helde-Mari moodi andjad on eblakad, rahvale kupulaskjad, vaat mis.»

«See leping,» algas Huko kesk tuba seisma jäädes, jalg ees, käsi mängimas kuuerabatiga. «See läinud augustikuul Moskvast sõlmitud leping pani vene õlid ja vilja Saksamaale voolama nagu jõe. Need aitavad Hitleril inglasi peksta. Selles on lepingu väärtus Saksamaale...»

«Egas kedagit! Võtnud need vene õlid ja viljad, nagu ta võttis prantsuse veinid ja viini vorstid! Oleks meile ka rohkem kontimööda olnud!» kõlas Silbri Tiidu terav hüüe.

«Võitja võtab nõnda, nagu ta õigema arvab olevat. Villem omal ajal sai kahe rinde sõjas lüüa. Hitler on nupukam: vene õli ja viljaga inglased põlvili, siis inglise õli ja viljaga maailm kähku. Diplomaatia, see on suur kunst!» vaidles Huko.

«Aga mis kuradi ajal ta selle inglismanni siis ära

võidab?» ei jäänud vana Silber rahule. «Tänavu, tuleval aastal või kümne aasta pärast? Elu tahab elada, ega muud kedagit! Minu pärast sõdigut muidu või igavesti.»

«Õhus ja merel on juba võit käes,» arutas Huko asjatundja kindlusega. «Inglise saar elab nagu sissepiiratud kindlus. Kaua ta niimoodi vastu peab? Ühel hommikul on tommidel valge plagu ülal ja käpad püsti... Siis pole muud, kui saadetakse asjamehed paberitele alla kirjutama...»

«Kuradima lihtne!» plaksatas Silbri kämmal põlvele.

«Noh, ütleme, saadab saarele ka mõne diviisi, et seal juutide ja punastega asjad ühele poole teha. Ütleme, kuigi seal on oma gauleiter Mosley... Kakssada diviisi jääb aga vabaks. Need annavad uue löögi, täiesti uues suunas,» ennustas Logina perepoeg pateetiliselt. «Langevad nagu välg selgest taevast...»

«Venemaa kallale?» nõudis Silber.

«Noh, ega kahesaja diviisiga, mis on oma neli-viis miljonit meest, kärkseid püüdma ei minna,» kõigutas Huko end varvastel.

«Kui see asi sedapidi läheks!» õhkas Traat kuuldavalt.

«Söögu siis susi need võid ja munad ja kõik!» põrutas Silber. «Kingime talle. Peaasi, kui saab elada.»

Just sel meeleolu tõusu hetkel ilmus uksele tumepruuni kleiti ümberriietunud Maret. Noor perenaine, kelle palged õhetasid niihästi erutusest kui saunasoojusest ja väike valge põll otse kiiskas puhtusest, tervitas võõraid, andis vanale Petrile kerge peanoogutusega märku. Silmapilk tõusis Logina, astus keset tuba, kergitas veidi oma kraed, pani siis käed kõhule kokku, kummardas enam pead kui keha, nõtkutades ja ütles kahe käega lahtise ukse poole näidates:

«Palun, armsad naabrid, laud ootab.»

Hästi sööma, aga mõnikord ka kõvasti jooma harjunud talurahvas ei lasknud end tühja paluda. Pealegi oli aeg küllalt hiline. Silmapilk haaras jäme Traat oma kõrendist naise käsivarre ja veeres üle koja saali poole. Temale järgnes Silbri vanamees mõnusalt mägisedes, juba ette maitstes kõike seda head ja paremat, mille lõhnad vastu löid. Huko tegi proua Anete ees viisaka kummarduse ja pakkus talle oma käsivarre. Pan Jan kui korduvalt poola ohvitseridega kokkupuutunud, nende välise viisakuse omaksvõtnud mees astus kähku

perenaise juurde ja saatis tema lauda. Üksikult järgnesid vana Peter ise, noor Traat ja härra Uiibo, kes käis, käsi püksitaskus, nagu läheks ta baari harilikku kiiret einet võtma.

Pikk laud oli kaetud tosinale inimesele. Seda koor-
masid vormidest väljalöödud süldirattad, vaagnad auravate kartulitega, salatitaldrikud, pruunide praelõikude ja punaste tomatite liuad, kollaste võitooside, hapukooresoustis heeringa ja palju muu värvika ning isuäratavalt lõhnava read. Väikeste vahedega seisis laua keskjoonel rivis valge viina pudelid nagu kurikad. Taldrikute taga ootasid punased ja valged veinid, nende vahel mitu suurt kimpu lilli. Laud oli nii isuäratava värviküllusega ehitud, et proua Anete ja härra Huko nagu ühest suust hüüatasid: hooo! Anete kui asjatundja kinnitas Hukole ja siis kõikide kuuldes ka perenaisele enesele, et tal on värvimeelt, et majanduskool on temale suurt kasu toonud.

«Palun!» ütles Peter veel kord ja istus ise laua ülemisse otsa. Kindlaid kohti siin ette määratud ei olnud, kuid iseenesest kujunes nõnda, et Logina peremehe järel istusid ühele poole proua Anete ja Huko lauanaabritena, teisele poole Tigase Traat oma naise Miiliga. Neile järgnesid Silbrid ja noor Traat. Aga laia kupliga laelambi alla jäi veel tühje toole ning neile vihjates tähendaski vana Logina:

«Hakkame peale. Magaja osa pannakse kõrvale, tõrkuja jagu süüakse ära.» Ning tõstis enesele kohe hea kamaka sülti ette.

Nõud kõlksusid, käed liikusid — ümber laua tekkis elevus ja üksikutest katkendlikest sõnadest koosnev jutt. Oli kuulda, kuidas Silbri Jan kilksutades viina klaasidesse kallas.

Samal ajal, kui jook klaasidesse vulises, kuuldi Tiitu Uibolt nõudvat:

«Kas ta, kurat, ikke läheb? Kas ta läheb sinnapoole?»

«Kui on määratud minema, eks ta siis lähe!» viskas Uiibo tõrjuvalt.

Lauale suunatud pilguga vargsi noort perenaist fakteerides tundis ta korraga, et nii naiselikku, nii ürgset, puhas-naiselikku naist nagu see Maret ei olnud ta oma elus veel kohanud. Mareti kael, käsivarred, tema ümarad liigutused ja nende tasakaalukus sundisid vägisi

imetlema. Oskar Uiibo oli palju noori naisi näinud. Aga nad kõik enamasti tegid end huvitavaks, teesklesid. See siin oli huvitav: loomulik ja värske. Mitte mõni rafineeritud, aga ühtlasi kulunud ja edev proua Anete. Muide, Uiibo märkas väga hästi, et lugupeetud eksprova teda silmadega vaagis. Kuid niisugused vaagimised olid talle ülituntud ning ta peletas naise pilgu külma hoolimatusega enesest eemale.

«Pakt, kommunismivastane pakt — milleks see siis olemas on?» aitas Huko kaasa.

Traat kui vilunud seltskonnainimene mõistis, et oleks aeg perepoja terviseks klaas tõsta, mõni sõna ütelda. Aga et Logina mehed seda eneste ees lõimitamisena ei saaks võtta, tuli talitada teisiti. Ta tõstis klaasi, lõi selle üle laua Hukoga kokku ja rohkem silmi pungitades kui sõnu tarvitades hüüdis: «Terviseks! Pakti ja parema tuleviku terviseks!» Hüüdis ning tõrjus kõrvale kõik oma äsjased kahtlused Moskva lepingu suhtes. Sest mis loeb üks leping kommunistidega, kui on olemas mitu lepingut nende vastu?! Maaailma asjad on niisugused, et oma jõuga kommunistide käest vist enam välja ei tule. Aga kui Hitler, no kurat, siis need seltsimehekesed... nagu kaheksateistkümnendal aastal. Ja selle peale maksis juba juua.

Välja arvatud Logina peremees, tõstis kogu laudkond üksmeelselt klaasi. Sama üksmeelselt nad kõik ka jõid, isegi noor Traat. Ning kui oli joodud, viskas Huko Torma hoogsalt käe üles ja hüüdis järsult mingi võõrkeelse sõna.

Seda temale keegi järele teha ei osanud. Sõna oli võõras ja käetõstmine samuti. Ei, nad parem jõid nohises oma klaasid tühjaks, kinnitasid nõnda oma usku. Kinnitasid usku ja lootust. Sest üks ole ju piibliski öeldud, et usk on kindel lootus nende asjade peale, mida veel ei nähta. Aga näha nad tahtsid. Paljugi.

Juttude selles järjes olles hakkas väljast kostma mootorratta põksumist.

«Silmapilk,» vabandas Huko Anete ees, libises verandale ning juhtis sisse kaks sonimütsides meest. Esimene neist oli pikk, ristluudest natuke ettepoole paindunud, säärsaabastes ja samasugustes poolpleekinud sinistes kalifeedes nagu pan Jangi, peal tolmukarva mantel. Teine jässakas, tugeva turja ja laia luuga. Kui ta mantli

ja soni koos tuuleprillidega varna viskas, koorus välja nahktagumikuga pükstes ja palja pealaega maamööaja Kald.

«Palun istuge aga lauda,» astus vanaperemees hilis-tele külalistele vastu.

«Haa! Härra vallavanem! Härra Räästas!» hüüatas temperamentne proua Anete. «Miks lasete end nii kaua oodata, härra Räästas? Nüüd, kus teil enam vallaasju ajada ei ole, kus te neist lahkelt vabastatud olete? Ah-ah-ah-haa!»

«Asjaolud, asjaolud,» vabandas pikk mees napsõnaliselt.

Kald pandi istuma proua Anete paremale käele. Vallavanem noore perenaise kõrvale. Huko ise hoolit- ses tulijate eest, kallates morsiklaasid ääretasa viina täis. «Trahvilöögid!» õhutas ta saabunuid võtma. Tõsteti terviseks ning koos tulijatega kummutasid tei- sedki klaasid tühjaks.

Noorte tantsuõhtu pritsikuuris viis jutu maotöölise ametiühingu asutamise juurde.

«Mina ei mõista, oma eluiga ka tööd rüगतud,» ütles vana Silber. «Aga pole mulle ühtegi töötegemise ühin- gut tarvis läinud. Nüüd käsutavad ringkirjas, et kõik töötajad talupojad ühingusse. Ei tea, misjaoks?»

«Kas sina pead ennast siis töötavaks talupojaks, Sil- ber?» muheles Kald.

«No kurat, sa vaata neid sõrmi, nagu rattakodarad!» ajas Mäe peremees käelabad püsti.

«Aga sina, sa viska silm peeglisse, siis näed, mis sorti töötajaks sind praegu peetakse,» itsitas kõhetu, ühte- valu nagu krimpsutav Räästas.

«Jah, sina, Silber, ära arva, et seda ühingut minu- või sinusuguste jaoks tehakse,» naeris Traat kähinal. «See tehakse meiesuguste poomise jaoks, vaat mis!»

«Kurat! Kas minu töö siis mõne sulasetolkuse tööst halvem on?» lõi Silbri lai nagu ärevaks ja ta pörutas oma suure rusikaga nagu sepavasara vastu lauda.

«Sina!» mügistas vallavanem tumedaid vurrutsi suhu imedes. «Sina ei ole oma töö eest kellegi käest palka saanud. Nüüd tehakse üks vägev ühing. Ja see maksab sulle korraga kõik kätte. Teadagi, kuidas...»

«Kellele mina midagi võlga olen jäänud? Noh, kel- lele? Ei tea mina terves riigis üksikust inimest, kes

Mäe Tiidu peale näpuga võiks näidata: et näe, see mees jättis mulle maksmata. Minu asjad on alati nõnda: tööd tehtud, palk makstud.»

«Aga, Mäe-isa, teie ju kurnasite neid, ärge unustage!» pistis Anete.

«Mina kurnasin? Keda? Oma hobuseid olen ma mõni- kord kurnanud, oma eite, ja seda pojakolaskit Jani võib-olla, iseennast ka... Teenijad on kõik kätte saa- nud, mis kokku lepitud. Mäel ei ole seni ei raha- ega moonapuudust olnud.»

«Egas asi selles ei seisa, Silber!» upitas Kald järje- kordselt täiskallatud klaasi suu äärde. «Või öieti: selles ta just seisabki, et sa oled jõukas mees. Ja valmis. Venemaa moodi: pliks ja plaks, iga löögiga saks... Muidu ei saa revolutsiooni süvendama asuda. Kõige- pealt puhastatakse välja need, kes teenijaid on pida- nud, siis siisugused, kes oma lapsi on lasknud talus orjata, ja viimaks need, kes tõupulle või tõukulte on pidanud, nagu Traat või Logina, sest see on see kõige hirmsam kurnamine... Kui see kõik tehtud, on asi ka küps ja võib kommuunaks lahti minna...»

«Kommuunaks?» küsisid korraga nüühisti Traat, Sil- ber kui ka Jan ning Anete.

«Ja mis teie siis tahate? Et teid jäetakse punaste riiki valgete seemnetaludeks, nagu metsamehed jäta- vad raieistikudele kasvama seemnemännid? Ei, üks punaste prohvet on ütelnud, et kõigepealt tuleb maal talupojad ära võita. Eks teiesuguste äravõitmise jaoks neid ühin- guid tehaksegi.»

Peremehed nohisesid raskelt. Viimaks tõstis vana Logina oma halli pea. Väga vallatusega silmis arutas ta:

«Kiri ütleb, et õelate mõök läheb nende oma süda- messe ja nende ammud murtakse katki... Ühinguid on ennegi nähtud. Ühingus ots selle käes, kes juhatab. Tei- sed on niisama puru... Ühingule peab mõistliku juha- tuse etteotsa panema. Siis olgu ta pealegi, kui ta olema peab... Kirik ja kõrts on ka olemas. Olgu siis ka sotsia- lismus ja selle ühing, peaaegu et elu edasi läheb, et meid keegi ei puutu.»

Esimesena kõlas Räästa hirnuv naer. Siis kõgistas kurgupõhjast Traat, varsti ühines nendega terve mees- koor. Ainult proua Anete jäi mõtlikuks, ja tema see oligi, kes ringi vaadates meeste veidi jahedat vett

viskas: «Kes laseb sinna Logina papat või minu isa?»

«Kõiki on ju kästud minna!» hõikas noore Traadi hele hääl.

«Hm-jaa, kutsumist nüüd oodata küll ei tule. See on selge,» kinnitas Kald.

«Sinna tuleb ise minna,» lisas vana Peter.

Huko vaatas tänulikult isa otsa: vajalik mõte oligi käigus. Kahvli käes kõigutades arutas ta suure asjalikkusega:

«Väga väärt idee. Ja kui me sellele ideele siin, Heistres, kohase rakenduse leiame, siis palun, miks mitte selle peale minna ka mujal? Võib mõndagi ära teha.» Huko kiitis isa algatust säärase näoga, nagu oleks see vanamehe leiutis, kuigi tegelikult mõte alles tundpoolteist tagasi Petrile pähe pandi.

«Veart mõte jah,» toetas Silber ja kergitas klaasi, et Logina Petriga kokku juua. Kuid vana Peter ei lasknud ka nüüd end jooma mõjutada. Ta ainult nihutas oma hallid juukseklahud kõrva taha, siis seletas lähemalt:

«Vaadake, seitse lahjat lehma sõid vaarao unenäos seitse lihavat lehma ära, aga ei läinud sellest mitte lihavaks... Sulastega on niisama. Sellepärast tuleb nendega talitada nõnda, nagu talitab seadus priiskajatega... Panna nad eestkostmise alla. Las nemad karjuvad ja kiristavad hambaid, aga mõistlikud mehed juhatuses ajavad asju ja peavad maja nii, et sulased mitte ei saa talusid paljaks teha, varandust läbi paristada.»

«Kuidas sa seal juhatuses oled?» keerutas Traat end nii ebamugavalt toolil, nagu oleks ta juba praegu tundnud end sulaste mees ühingu laua taga istuvat. «Nad nokivad silmad peast välja.»

«Aga meie omad nokivad vastu,» jäi Peter kindlaks.

«Et teeme neile natuke klassivõitlust, nagu nad tahavad!» taipas Räästas.

«Tõsi,» haaras jutuotsa jälle suunavalt oma kätte Huko. «Kas on siis vaja, et juhatuses istuksid peremehe ise? Igas külas leidub niisuguseid inimesi, keda ühte- või teistmoodi võib võtta. Siinsamas meie keskel näiteks härra Silber senior kui peremees — teda ei kõlba sinna juhatusse saata. Aga härra Silber junior, oma isa palgata sulane — palun väga! Kui isa on kurnaja, siis on poeg kurnatav. Selge vahe. Ja ma arvan, meie kandidaat peaks olemagi pan Jan...»

«Tore!» hüüatasid peaaegu ühest suust Anete ja Räästas.

«Sedamoodi nüüd küll,» keerutas Traat nõustuvalt end toolil ühe ja teise poole.

«Õige eesti mehe mõte,» kiitis vallavanem rinnuli lauale laskudes, vurrud sorakil. «Ikka sarved sisse. Igale poole. Meid, peremehi, on vähe, aga meil peavad igal pool sarved sees olema.»

«Mina rohkem nagu hobuseasjanduse mees...» kõhkles pan Jan ise.

«Küll juba igatühele õigel ajal ette üteldakse, mis teha,» julgustas Huko. «On ka niisuguseid mehi, kes ainult nuputamise peal töötavad. Taktikud, strateegid,» vaatas ta mõistaandvalt ringi. Ja siis julgustavalt pan Janile: «Seal ollakse nagu sõdur postil. Ja täidetakse käsku. Selge?»

«Kus nüüd mina üksi?» punnis pan Jan vastu.

«Mul on siin aastasulane. Pehme mehekene,» arutas Logina.

«Ah Sass, Külma Sass,» kordas Traat mõtlikult. «Seda meest, jah, natukene hirmutada — lööb lödisema. See ei ole punane. See niisama lihtne tööloom nagu hobune. Ainult tõmba piitsa...»

«Jaa, piits olgu hobusele, kes seda kannatab,» vaidles Silbri Tiit. «Oli mul kord märakene. Nii kui piitsa näitad — nii pliit! takka üles... Vedelat ja paksu silmad täis... Ära kohe räägigit. Ütled aga hea sõna — hobune mis hobune. Et lase aga olla. Ainult silita, sukuta... Võib-olla saab heaga paremini jagu ka mõnest perust sulasest.»

«Aga tüdrukust, Silbri-isa?» torkas Maret teiselt poolt lauda kelmikalt. Teda erutasid juba tükk aega härra Uiibo hõõguvad, vahetpidamata poolsalaja nagu kompivad silmad. Ning ta kavatses ülemealikusega meest kaineendada, tema pilgud enese küljest lahti raputada. Kuid Uiibo vahtis raskemeelselt klaasi, ei teinud Mareti hüüatusest väljagi.

«Tüdrukust?» vaatas vana Silber üles. Ja veendudes, et tegu on noore perenaisega, viskas nökkivalt vastu:

«Tüdrukute asjas mina juba na mulla poole mees... Nendegat õiendab mul poiss.»

Nooremad mehed naersid. Maret ise ka. Uiibo jõi korraga üksi oma klaasi tühjaks. Taluinimeste naljatused

olid isemoodi maiguga. Linnamees ei osanud järsku õiget sõna sekka pista.

«Einoh, nali naljaks. Aga keda me siis homme ette paneme?» alustas Traat uuesti.

Huko Tormal oli vahepeal tekkinud tihe vestlus proua Anetega. Vormiliselt kuulus proua Anete noorema subretina teatri koosseisu, tundis repertuaari ja näitlejaid ning arendaski seepärast plaani jooksvasse operetti sisse põimida midagi päevakohast maatööraha ühingutest ja perudest sulastest. Operettidesse oli alati põimitud päevakajalisi nalju. Miks siis nüüd jätta kasutamata säärane hea naerukstegemise võimalus?

Vallavanem ja Traat vaidlesid sulaste järjekindluse üle. Endine võimumees hellitas lootust, et rabistavad mis rabistavad, küllap kord tüdinevad ja jätavad vallatööri jälle peremeeste hooleks. Neil pole ju oskusi ega kogemusi — varsti asjaajamine sassis. Traat arvas, et hunt, kel hammas kord verel, peletab ainult pauk.

Vanamehed lahendasid omavahel hobuste ja sulaste taltsutamise küsimust. Kippus nii välja tulema, et tõsist peru ei taltsuta muu kui haud. Aga hauast ei tahtnud praegu keegi rääkida. Oli tekkinud see hetk, kus, küllastuseni söödud ja parajad kilgid peas, püüti end lihtsalt lõdvaks lasta, mõnuleda, kas suitsu või head keretäit nautides. Selle kehalise küllastuse ja loidusega koos tuli ka vaimne lõtvus — see vana balti elu kõige iseloomulikum nähtus, sest keegi ei viitsinud end enam pingutada põneva mõttega. Lobiseti niisama ja kasteti aegajalt keelt. Täistuubitud magu tähendab ikka tühja pead.

Ainult härra Uiibo ja Mareti pilgud särtsatasid aegajalt elektriseeritult. Kuid seda maldas tähele panna ükski vilunud silmadega Anete ja ta toetus järjest tihedamini Huko õla vastu. Härra Uiibo oli huvitav mees, aga nähtavasti harulduste jahtija. Proua Anete Kukker ei lähe võistleva tüdrukuplikaga, kelle nägu juba ainuüksi mehe pilkudest leekima lööb! Pealegi Logina Huko oma armikesega meelekohal, oma sihiteadlikkusega, oma mehise sõnaga hakkas proua Anetele järjest rohkem meeldima. Huko oli mees. Anete teadis seda, mõistis iga ihukarvaga. Härra Uiibo, jaa — jahtigu ta pealegi seda Logina Petri kasuvasikat! Ning Anete keskendas oma võluoskuse Hukole, vajudes tema juttu kuulates nagu magusasse unne, silmad poolsuletud, suu veidi lahti...

K

eset seda üldist nürinat loidumist kostis koputus. Mehed vaatasid peremehe otsa, siis uste poole. Huko ja Uiibo vahetasid äreva pilgu. Aga enne kui keegi neist jõudis midagi lausuda, ajas vana Peter end püsti, astus krapsakalt kotta ja tõukas verandaukse lahti. On, kes on — saladust pole siin midagi. Mõned naabrimehed koos ja aetakse niisama lora.

«Terekest siis kah, Logina!» hüüatati kojast käriseva, nagu määrinata jäänud kurgupäraga.

Peter toetas jala vastu lävepakku, otsekui oleks ta kavatsenud sissetungija ees rinnaga tee kinni panna, ja vaatas peaaegu abikutsuvalt tahapoole. Loginal võidi ju pidutseda, ega sellepärast veel iga joodikut lauaäärde lasta! Kuid siis tuli tal nähtavasti teine, parem mõte pähe. Ta vedas käed taskust välja, kohendas kuueallitud vaheliti ning andis peanoogutusega külalisele mõista, lahkelt ja koguni meelehärmi näitamata, et astugu see aga edasi: hilisole ajale vaatamata võetakse ta vastu. Vasema käega ust pärani lükates, et teisedki näeksid, kellega tegu, sirutas ta tulijale oma parema vastu:

«Tere jah, tere, naaber.»

Ukse vahele ilmus habemeharjases mehe uudishimulik nägu. See nägu oli kollane, laubast lõua poole kitsenev nagu söödapeedi tüügas, ja seda katva punaka habemekontsu seest läikisid kaks rahutult keerlevat, võidunud valgega silma. Edasi paistsid hallid riided ja tolmunud säärsaapad. Mehel oli peas värvi kaotanud

nokats, käes lühike sõidupii. Ta vaatas ainult kord pead sisse pistes tuppa, siis tõmbus kohe tagasi.

«Astu edasi, astu sisse!» kehutas nüüd end juba täiesti kogunud Logina.

«Nõnnaks, nõnnaks jah... Vabandage! Kus minul passib nüüd sisse tulla, peremees! Riided teetolmu täis... Teil siin puhtad toad ja võõrad inimesed...»

«Mis sõitu sa nii öösi sõidad siis?»

«Nõnnaks, et mis sõitu? Eks linnast, linnast ikka... Jäin pisut hilja peale, jah. Nõnnaks, lõkutan mööda seljandikku ja vaatan, et Logina peremehekambris tuli... Et kas õige pahandust või õnnetust? Et kui keeraks korra sisse, vaataks, saaks südame rahu ja ajaks sõnakese linnajuttu... Nõnnaks jah, aga siin hulk peenemat rahvast koos. Kus sa sedamoodi? Sedamoodi ei saa Loginale sisse minna. Tuleb need jutud homseks jätta. Eks homme ka päev...»

«Mis täna tehtud, see homme hooletu!» meenutas vana Silbri hääl toast.

«Ära sa, jah, vigurda seal, Ott! Kui oled juba tulnud, lase oma linnalood lagedale!» hüüdis Räästas pooleldi käskivalt. Ta oli kohmetusest, mis ootamatu saabuja tekitas, täiesti jagu saanud, ning kui linnamehed, eriti Kald ja Uiho, talle usutlevalt otsa jõllitasid, lahmas:

«Ah, üks siitkandi tuiam on! Talu nagu mõis, elab justkui sant!»

Selle jutu ajal kobistas Ojari Ott kotas oma piitsale ja peakattele kohta otsida. Vana Peter vaatas teise askeldusi ootavalt pealt. Südames talle ju selle külalise tulek meeltemööda ei olnud. Aga teda sisse kutsumata jätta oleks tähendanud rumalust. Nii pajatas ta siis enam sissejuhatuseks kui selgituseks:

«Näe, poeg tuli linnast ühe ametiühingutegelasega. Juhtusid mõned inimesed ja... Jäimegi juttu jorutama...»

«Nõnnaks? Ah see sinu agronoomist poeg? Selle mehe kätt tahaks tõesti katsuda,» arvas Ott juba palju kodusemalt.

Logina Peter ei saanud aru kätte, kuipalju Ojari oli joonud või kuipalju mitte. Sellest mehest oli üldse raske aru saada. Ta jõi sagedasti, aga päris täis jäi harva. Oma küllalt suure krundi tõttu — endine metsavahikoht — oleks ta võinud olla tubli talunik. Kuid

mehe eluviisid ja kombed olid säärased, et jõukamate hulgas teda hea meelega ei nähtud. Nagu tänagi: Logina jättis ta kõrvale. Aga Ojari sattus ikka — ka kutsumata, nagu tänagi — nende olemistele, olid need siis pulmad, ristsed, peied või muidu istumised. Harva juhtus külas mõni kokkutulek mööduma ilma Ojarita. Sel mehel, kes juba aastaid tagasi oli suure joominguga pühitsenud oma viiekümne sündipäeva, aga tänaseni välja nägi nagu neljakümne viie aastane, öeldi alati hais ninas olevat, kus midagi käärib, küpseb või keeb. Sealjuures ei olnud ta mingi pärisjoodik, marujoodik, nagu öeldakse. Ta lihtsalt armastas inimeste seltsi, armastas lobiseda, armastas süüa ja juuagi. Kuid pidulikkudele olemistele, kas või kontvõõrana, ei ajanud teda mitte paljas janu või söögiisu. Nälg tema majas siiski ei tundud. Ojaril oli oma eriline kirg, mis teda inimeste hulka kiskus, igast kaudseltki teadasaadud istumisest osa võtma sundis. See oli kirg luisata ja uudishimutseda. Talle meeldis iseennast kõnelemas kuulda, aga ta pani alati hästi tähele ka seda, mis teised rääkisid. Nii teadis ta palju ja võis igas asjas oma sõna sekka ütelda. Kuid kibeles alati veel rohkem teada saada. Ning sellest hirmsast uudishimust närituna oli ta praegu, öisel ajal, Loginalegi sisse murdnud. Jutus, et tuleb linnast, oli niipalju tõtt, et ta varakult, päikeseloojangu eel, tõepoolest linnast tuli. Siis muidugi ei põlenud Logina kambrites ühtegi tuld ega aimanud ka Ojari, et Loginal on külalisi. Lonkinud aga peale järjekordset naisega purelemist, kes teda sõimas, et ta raha on maha joonud, ent silgud toomata jätnud, pritsikuuri juurde ja kuulnud seal vana Logina sõidust kahe härrasmehega, tekkis Ojaril otsemaid võitmatu tung teada saada, mis mehed Loginale tulid, mis jutte seal räägitakse või mis asju aetakse. Aga kuidas sa lähed öösi naabri poole, kus on võõrad ja kuhu sind pole kutsutud? Purujoobnult? Joobnud inimese käest ei küsi keegi, mis on sünnis, mis mitte. See võte oli Ojari korduvalt sihile viinud. Kuid täna nagu õnnetuseks oli ta linnas tehtud kaubaliikudest teel end kaineks tukkunud. Joobnu etendamine ei tulnud kõne alla. Ka polnud mõtet mööda küla viina taga ajama hakata, sest kui Loginal on külalised, küllap seal siis leidub ka joodavat ja küllap pakutakse peataisi niigi. Milleks tühja kulu teha? Ainult kuidas minna

Loginale nõnda, et see minek näiks juhuslikuna, süütu kokkusattumisena?

Ojari Ott poleks end meheks lugenud, kui ta ei oleks nõu leidnud. Ta kõmpis tagasi koju — paari kilomeetri võrra asundusest eemal —, tõi ristikuädalalt oma võigu ruuna, rakendas väsinud looma uuesti vankri ette, istus peale, andis piitsa ja sõitis, jalgu üle redelipeele hästi rattatolmus hoides, Loginale nagu ehtne linnaline kunagi... Hobusegi sidus värava taha, aia külge, ja viskas heinakarsi ette. Sest mine sa tea, pimedas ehk silmi...

«Küllap vist päris sihilikult ja meelega,» kihvatas vana Peter esimesel hetkel ja pidi kohe tõredaks muutuma. Kuid väike kavalus kargas appi ning ta viis lapulise nii mugava muigega suu ümber sisse, nagu oleks see oodatud külaline.

«Nõnnaks, nõnnaks. Keda küll silm siin kõik ei näe!» rääkis Ojari väga imestunud näol lauas istujaid tervitades, neile koguni kummardades. Selles osas ei olnud ta mahajäänumaid mehi külas. «Isegi sina, vana vallaisa, oled vaevaks võtnud meie lugupeetud agronoomi ja naabrimehe poega tervitama tulla. Nõnnaks. See on sinust väga ilus. Ja eriti teitest, proua Anete... Mina oma perega tegin ka otsuseks Logina Hukot pidulikult tervitama tulla, kui ta kord ilmub... Nõnnaks. Ei tohi kunagi unustada, et mees, kes on kaugel käinud, see on ka palju näinud, ja et see kõrgestiharitud mees tuleb ju otse meie kuulsate hõimuvellade maalt,» ulatas ta Hukole käe. «Olge siis tervitatud, nõnnaks, südamest tervitatud isakodusse tagasijõudmise puhul. Olge tervitatud tagasihoidliku naabri Ojari Oti ja tema pere nimel. Ja palju õnne teile, härra agronoom.»

Niisuguse ilusa tervituskõne peale tuli endastmõistetavalt juua, mida ka tehti. Muidugi ei lasknud Ott, kelle ette Maret oli valmis pannud klaasi ja lauanõud, juhust mööda, vaid jõi püsti seistes ja kinnitades, et kui tal oleks nihuke lauluhääl nagu proua Anetel, naabrimehe Traadi ilusal tütre, siis ta laulaks ihuüksinda kõrgestikoolitatud noore mehe auks: «Ta elagu!» Aga kuna tal nihukest häält ei ole, siis ta lihtsalt tõstvat klaasi ja pigistavat vaimus kätt, mis olevat sama vana ja hea komme kui veneusulistel suuandmine. Aga paljud kultuurainimesed suud ei andvat, ja ega olevat ka asja

seda teha, sest soojast südamest tuleva sõnaga ütlevat mees rohkem kui vesise süljeplärtsuga.

Klaasi tühjaks joonud, tõukas vallavanem taldriku kõlinal kaugemale, lasi rinnuli lauale ja käsutas:

«Noh, Ott, kraami nüüd oma linnauudised lagedale!»

«Nõnnaks, mina,» pühkis Ojari habet, kiigates ise pudeli poole.

«Trahvilöö!» mõistis Huko ja kallas. Ojari kulistas lea selle vähimagi vastuvaidluseta kõrisse, pilgutas pisut pungis silmi, ajas harjaseks põetud võidunud juuksed turri ja kuulutas kohe:

«Uudised, mehed, nõnnaks, on nihukesed, et maad nüüd enam kellelgi üle kolmekümne hektari ei ole. Ää tegid nirud...»

«Mnäh,» vajus Traadi alumine moka ripakile.

«Kuhu see maa siis... Minul teda üle kaheksakümne?» ajas Silbri Tiit laia pea ette. «Tõstavad teise kohta või?»

«Oodake!» nõudis vallavanem rahu.

Ning siis seletas Ojari, et just enne tema linnast väljasõitu oli põllutööminister, üks endine sots, pidanud kõva kõne, mis raadio kaudu iga nurga peal edasi antud, ja seletanud, kuidas valitsus on otsustanud talumaad, mis üle kolmekümne, riigimaade fondi panna ja sealtkaudu maasoovijatele välja jagada, olgu siis uustalunditena või juurdelõigetena, nagu kuskil vaja.

«Nõnnaks. Eks sotsid sõitnud juba ammust ajast peremeeste seljas nende popside ja popsiseadustega,» lõpetas Ojari. «Nüüd siis kommuudega kahasse lasidki peremeestele vurri habemesse... Et mis üle kolmekümne, see ära ja hädalistele. Nõnnaks... Viristab see vurrikene ka Ojari habemes!» sügas ta ise oma lõuga. «Bellepärast ei saanudki und silma, enne kui pidin Logina papa juurde sisse keerama.»

«Jaa-jah, kähku mehed. Väga kärmed mehed,» noogutas Logina Peter. «Mis lubavad, seda ka kohe teevad.»

«Ah, seda hauti juba mõnda aega,» seletas härra Uiho teadlikumana. «Vana jutt!» viskas ta uuesti üksi klaasi viina.

«Vaata kuradit,» kõmistas juba kenakesti purjus ja näost lõkendav Silbri Tiit. «Valitsus või kedagit, muudkui lubab ja annab! Kelle maad ta lubab ja annab? Minu, sinu, tema maad!» torkis ta kordamööda enesele.

Traadile ja Logina Petrile jämeda näpuga rindu. «See on meite maa, päriseks ostetud ja krepoteeritud maa... Kõikide Vene riigi seaduste järgi. Juba isaisade ajal. Mis jutt see on? Kes saab minu maad võtta, kui mina ei anna? Ma tahaks näha kedagit, kes tuleb ja võtab minu käest minu maa ära!»

«Jah? Kui ei anna?» kilkas ka proua Anete. «Lihtsalt ei anna?»

«Seda juba sinu käest küsima ei tulda,» koogutas vallavanem rinnuli laual. «Saadetakse üks niisugune saks, nagu see meie Kald siin, kohale. Ja see mehike mõõdab. Muudkui mõõdab ja löikab sinu krundi küljest tükk tüki järel ära. Justkui elavat ihu keha küljest... Just kui see Veniitsia juut sealt näitemängust, kes lõikab võla eest naela liha rinnast... Ei siin küsita tahtmisest.»

«Kellest kuradist siin enam siis küsitaksegi?» praelis Silber. «Eks ajagu püstijalu paradiisi!»

«Oota! Sinna on praegu kõvad järjekorrad ees,» õrritas vallavanem.

«Oi sa kuradi kurat küll!» möirgas Silber. «Küll pörutaks praegalt mõnele...»

Jäme Traat lasi ähkides vestinööpe lahti.

«Mis te oigate, mehed! Las mõõdavad ja sehkendavad. Ega see maale midagi tee. Kükitagu nad nüüd sinna peale, keda tahavad. Tuleb aeg, pühitakse nende kükitised minema ja elatakse nagu ennegi,» kinnitas perepoeg Huko uljalt ja uhkelt pead selga lüües.

«Nõnnaks, jah,» arutas Ojari. «Agronoomihärral on õigus. Mina kaalusin ja rehendasin ka terve tee. Ja tulin otsusele, et hea küll, jätku mulle pealegi ainult kolmkümmend. Ega mul ennegi rohkem tarbeks pole olnud. Mina elan sellega nagu Miška. Aga katsugu see mees, kes minu krundil jalgu maha tahab panna! Sel mehel ei ole kerge!» kähistas ta salapäraselt naerda. «Kus ta, konn, ikka...»

«Eks selleks neid ühinguid siis kokku aetakse ja tehaksegi, et oleks maa võtjaid ja maa tahtjaid,» arvas Traat.

«Jaa-jah,» leidis nüüd Logina Peter paraja aja oma päris mõttega välja tulla. Ojari poole pöördudes hakkas ta seda mõtet arendama: «Jaa-jah, ei maksa viha kanda ega kahetseda neid, kes kõverust teevad, sest need lõi-

gatakse ära nagu noor, haljas rohi. Viha ja väen on kurjuse juur. Valesti talitab see mees, kes kannab viha ülemuste ja valitsejate vastu. Aga hea sõna võidab võõra väe ära. Selleks mingem nende hulka, olgem nendega nagu vennad... Mingem ühte ühingusse ja saagem nagu üheks koguduseks. Sina, Ojari, sinus räägib tõsine ristiinimese meel, — kas sina ei olegi see mees, kes peab minema sulaste ühingusse ja ajama issanda armuõpetuse kohaselt asja nõnda, et sulastel ei ole suurt kaevata ega peremeestel põhjust nuriseda?»

«Nõnnaks,» kergitas end Ojari. «Mina ei saa sinust mitte hästi aru, vana naaber.»

«Logina ütleb, et sina, Ojari, mine sulaste ühingu juhatusse ja ole seal täitsamees, nii nagu kohane mehele, kel talu taga!» pöörutas vallavanem lausa lahtiselt.

«Ah et mina sinna? Mind ju igaüks teab...»

«Teab mis teab. Sa pead nõus olema, kui sind üles pannakse,» ajasid vallavanem ja Traat nüüd mõtet edasi.

«Kes see nii hull on, et Ojari üles paneb!» kahtles Ott ise.

«Mis see sinu asi, kes paneb! Sina ütle, kas oled nõus, vaat mis?» nurus Räästas. «Kehvalt sa elad. Kurat sinuga, sekelda siis, kui sa meeste reas tahad istuda!»

«Nõnnaks, jah. Kui just nii risti... Mis see pisku siis mulle...»

«Jaa-jah, sina, Ojari, tead, konn püüab kärkseid keelega, mitte hammastega. Nõnda ka sina. Siis ei ole sul kunagi häda karta. Sest häda läheb targast kaugelt mööda,» õpetas teda Logina.

Ojarit ei olnud vaja õpetada — ta polnud loll. Ega olnud tal karta ka häda. Aga peremeeste säärane, justkui valmismõeldud ettepanek, ajas ta pisut kihevile. Teadmata, kas olla suurnike plaanist puudutatud või riivatud, jollitas ta nii ebamääraselt silmi, et Traat vajaliku leidis olevat kinnituseks talle kämblaga õlale pörutada.

«Äh sind, Ojarit! Ära, Ott, karda kedagi. Meie kõik aitame sind. Sina ainult tee temp ära... Auasi... Pärast anname raudristi rinda ka...»

«Raudristi? Nõnnaks? Aga kui need seal pörutavad enne puuristi? Minul ju kah koht, naine ja lapsed.»

«Sul on kehv koht, ja niisugune tellitav suuvärk. Ei nad tee sulle seal kedagi. Kehvik ja — valmis.»

«Jeäh!» heitis Silbri Tiit käega. Ei meeldinud talle see Ojariga kauplemine. Niisugusest hilpharakast midagit! Vaata, et lööb ise kihvad peremeeste säärdel! Logina vanad kohtumehevigurid, et lõnksuta ja jõnksuta, küll kord perra kakkeb. Muidugit, vanasti mõisakstega ja erakonnameestega — inimestega nagu ikka inimestega — siis muidugit! Aga punastega, nende kõiksugumiste komiteedega, kus ninameesteks töölised, sulaspõisid ja popsnikud — nendega ei ole muud kui põruta vastu, põruta kas või keset silmnägu, nagu poeg Jan ähvardas teha. Sest need mõistlikku juttu ei mõista... Ja kas peremehed, kes on elu kandnud ning juhtinud, peavad kummardama minema neid, neid peruks läinud sulaseid ja popse? Peruks, jaa... Siin kohal meenus Tiidule jälle ta enese peru märakene. Ta tõmbas kämbлага üle näo ja ainult urises, kuigi keele peal kiperdas juba Ojari kohta soolane sõna. Mine sa tea või ole tark? Logina poisil kõrged koolid seljataga. Kas see vana Peter omast peast niisugust juttu alustaski? «Jäeh, üks rämps kõik!» lahmas ta viimaks ja pöördus Traadi Miili poole uue klaasiga, et juua.

Meeleolu hakkas sinnamaale jõudma, kus meestel rammukatsumise himus kergesti sõnad sõlme ja sõrmed konksu kipuvad, naised aga järjest sagedamini nagu iseenesest naerma lõkatavad, ilma näiva põhjuseta lõbusaks muutuvad. Köhnavõitu Traadi perenaine, sidrunkollane siidpluus üle kõrgete rindade, must juukse-pahmas kuklal viltu, vaidles Silbri Tiiduga juba agarasti selle üle, kuidas lehma pullitamise aeg mõjub piimaannile. Ja kas viskas nüüd Tiit villast või komistas perenaisel sõna suus, aga naerma ta turtsatas, nii et pea selga ajas ja pikad, kihvataolised hambad ähvardavalt lage vaatasid.

«Mis sa hirnud!» noomis Traat naist, veeretades end ise, jäme ja raske nagu hanemuna, ümber lauaotsa Ojari poole, õiendas tõmbi, peaaegu kaelata pea Oti näo vastu, kaapas kuklalt higi ja püüdis sellele väga sügavalt selgeks teha, kui tähtis on maatööraha ühingu juhatusse sisse pugeda. Kavalad silmad Ojari habetunud näos välkusid järjest õlitatumalt, kui ta küünarnukiga lauale toetudes, halli kuue hõlmad eest lahti, Traati kuulas, kuulas ja ise muudkui mugis süüa, et las räägib — rohkem endale saab. Maret käis järjekord-

selt ümber laua, liud käe peal. Vahest ehk kellelegi veel praadi? Aga kohud tänasid — ülikülluses oli juba kõike maitstud. Parajasti kui noor perenaise kohuste täitja naabrimeeste kohale jõudis, laksatasid nende ras- ked kämblad kokku ja Ojari hüüdis Maretile: «Minia, minia, löö sina lahti!»

«Mina teie asju tean!» kahtles tüdruk. Kuid jäi siiski peatuma, aetas jala ette ja toetas käe liuaga nii ilusasti puusa, et seisis järsku nagu pronksist valatud kuju oma pruunis, hästikukkuvast kleidis meeste ees. Valge põllekene, kollakas vöö ja krae, vahakad lahtised juuksed peaaegu õlgadeni — nii kodusena ja kaunina, lihtsalt pidas ta seal iseenesega aru, kui tundis äkki, et teda jälle üsna pikalt mõõdab tolle linnamehe pilk. Seda-puhku see pilk otsekui murdis läbi jutuvada ja suitsu-seina enesele tee tema juurde, julgustas ja õhutas teda reibas olema, mitte kõhklema. Maret pahandas: mis temal minuga asja, aga tegi siiski oma parema käe vabaks ja andis meeste kokkutapitud kämmaldele serviti käega säärase löögi, et need lahti vajusid. Sellega oli asi otsustatud.

Kõrgele õrrele üleslennanud kukk ei oleks ka end mehisemalt kohendada osanud, kui tegi seda praegu Ojari. Mitte põhjani kummutatud trahvilöögid, vaid Tigase ja Logina plaanid olid talle harja hakanud. Kui juba nii rasked ja jõukad mehed lootuse sinu peale panevad, kui nad sind klanivad, muudkui aina keelita-vad ja meelitavad, et sina, Ott, ainuüksi sina... No mis siis ikka? Kui nad pealegi sind meeles peavad. On ju nendega enne kõrvu elatud ja tuleb edaspidigi elada... Halli kampsunis rind tungis lahtiste kuuehõlmade vahelt ette ning Ojari andis suuremeelselt vastuse:

«Nõnnaks. Kui on tõesti nii, kui tõesti kõik tahavad, et Ojari peab minema... Noh, eks ta siis lähe. On ennegi tulnud üksi kõikide eest väljas olla. Nagu tule-torjevalves pidu ajal ja nõnna. Tuleb ehk ka toime...»

«Täitsamees! Ma ütlesin kohe, et Ojari Ott on mees,» kiitis Traat lärmakalt ja tampsis rusikaga lauale.

«Ei, seda ütlesin mina,» kiskus vallavanem au endale.

«Ojari Oti terviseks!» haaras noor Silber klaasi ja tõusis püsti. Ning just nagu julgust saanud, oma väärtuses selgusele jõudnud, õige jalgealuse leidnud, ajas Ojarigi end laua taga püsti. Ajas püsti, võttis klaasi

viisakalt näpu vahele, sirutas selle kaugele ette, otse kõrgeltkoolitatud Logina perepoja, aga tema kaudu ka kõikide suurte peremeeste poole ning alustas kõva kriiskava häälega vana laulu:

Priius, kallis anne,
taeva kingitus...

See laul ei olnud niisugune laul, mida oleks pidanud püsti seistes lauldama, kuid meeolud olid praegu see-sugused, et niipea kui Ojari «Priiuse» lahti lasi, krapasid mehed kõik nagu üks mees jalule, tõmbasid klaasid kätte ja panid oma torud hüüdma. Nii valjusti ja nii lopsakalt kui keegi iganes oskas või suutis. Ojari bariton löikas otsekui aurukatla vile. Traadi punnis põskede tagant tulev bass pläris süljese pasuna moodi ja noored mehed käristasid tenoreid, nagu oleks neid kuskilt pigistatud, kui tarvitada Ojari enese sõnu säärase kurgupõhjast karjumise kohta. Muidugi ei kõlvanud vait istuma jääda ka naistel. Hetk hiljem ühinesid nende hääled meeste omadega ja siis kajas laul üle kogu maja nii võimsalt, et põrand põrus ja aknaklaasid tärisid. See oli jõu laul. Ning seda laulsid ju praegu ka täies jõus inimesed: kõik puha tubli talurahvas, maade ja metsade isandad, terved ja tugevad pealegi.

Maret laulis kaasa. Tema kile tiiskant rebis end teistest häälest kergesti lahti ning kippus läbi seinte ja akende majast väljagi tungima, õuel kajatama, niisama kui päeval tüdrukutega tõeldes või neile käske jagades. Ta laulis terve salmi kaasa. Siis korraka jäi vait, tõmbus teiste selja taha, taganes kaugemale ja poetas enese viimaks tähelepandamatult ukse vahelt välja.

Vastu hakkas. Sest millest siin õieti siis laulda kriisati? Priiusest ja vabadusest? Aga mis priiusest ja vabadusest sa tänitad, kui siinsamas kõrvaltoas lamab juba mitmendat aastat inimene, kel priiust niigi palju ei ole, et ennast liigutada, kes selle maja jõukuse ja vägevuse nimel on enese igaveseks voodisse aheldanud, enesest elava laiba teinud, enese ohvriks toonud. Ja kas võideti selle ohvriga kätte Logina vabadus või kindlustati tema priius? Kus sellega! Logina on täitmatu. Võitlus tema priiuse eest ei lõpe kunagi, see käib päevast päeva, lakamatult, küllap vist aegade lõpuni edasi. See on nagu võitlus hea ja kurja vahel. Juba tunni-paari pärast, nii-

pea kui uue päeva algus koidab, tuleb inimestel jälle töö kätte haarata. Temal enesel ja teistelgi. Haarata kätte ning asuda oma lihaste jõuga kindlustama seda priiust ja vabadust, mida nii mõirgavalt kiidab jämeda Traadi kõri, mida trompetina tervitab Silbri peremehe lai lõug ja millele rõõmus vastu hõiskama kipuvad pan Jani ning vallavanem Räästa roostes tenorid.

Noor perenaise kohuste täitja väristas õlgu. Kui pehme rinnahäälega, kui sulavalt oli seda laulu kord siinsamas ruumides laulnud tädi Reet! Tädi laul ajas nagu kauge kuljustekõlin või käokukkumine igatsema, liigutas südame alt ja kiskus mõnikord veegi silma. Tädi Reeda laul hõiskas ja kutsus, aga ühtlasi ka kurtis ja kaebas. Millest ja miks õieti — seda ei olnud Maret päriselt kunagi suutnud ära mõista. Aga praegu mõistis ta küll, ja üsna selgesti, et see nende laul seal — see ei kaevanud ega kurtnud, ei kutsunud ega hõisanud. Mitte sugugi. Ei võinudki kutsuda ega hõisata, sest nii täis oli see iseennast, iseteadvust, et kõlas otsekui uhkustamine, väljakutse, peaaegu kui ähvardus priiusele ja vabadusele. Et vaata sa, kurat, kui sa meie poole ei hoia, siis meie, mehemürakad, kellel igaühel tublid talud taga, sulle alles näitame... Selle toores ja pealetükkiv toon ärataski Maretis häbitunde. Kuidas võis ta ennast nõnda unustada, et röökis tädi üht armsamat laulu labastades joodikutega kaasa! Ta surus käed kõrvadele: ei, mitte enam seda prookamist! Mitte silpigi enam sellest priiusest, mida üks kummardab, aga teine kardab, mis ühele on taeva anne, teisele — high ja vanne. Kuid vägivalda ei saa eemaldada käte kõrvadele surumisega, silmade kinnikatmisega, pea ärapeitmisega. Nii piitsutatavalt löikas see vabaduse appikäsutamine läbi maja, et ajas paku.

Maret libistas enese teisest uksest vaheruumi ja sealt tädi juurde, tema haigetuppa. See omal ajal kodune Logina perenaisekamber — nüüd halvatud naise umbne, hämar asemepaik — oli nagu kirst, kus miski ei rääkinud enam elust, miski peale hõõguvate silmade närtsinud, kollases näos. Elu oli selle mitte veel vana naise luud ja liikmed maha jätnud. Aga kuskil närbunud laugude taga, kuskil aju- või rinnakooa sügavuses näis ta võbeleva leegikesena siiski hingitsevat. See hingitsuski vajab päevast päeva hoolitsemist. Ning nõnda

nagu Maretil tuli kõige eest hoolitseda siin talus, nii tuli tal olla põetajaks ka oma täiesti võimetule kasu-emale. Ta õiendas ja kohendas kärmelt vajaliku, siis laskus voodi äärde põlvili ja silitas hellalt seda igavesti vaikiva suu, aga kõnelevate silmadega tuhkhalli pead... Nõnda on ta harjunud ikka tegema, kui tal on eriti raske, kui ei ole kellelegi kaevata või kurta. Selle abitu inimesevareme kannatusest, tema kustumatult hõõguvatest, otsekui kõnelevatest silmadest ammutab tüdruk uut jõudu ja kindlust. Ei ole tähtis, kas tädi teab, mis majas sünnib, kas ta mõistab, miks Maret praegu, kesk ööaega, kui maja teises otsas lauluga priiust appi käsutatakse, — kas ta mõistab, miks Maret siia, tema juurde jooksis ja oma kahupea tema, poolkoolnu põse vastu surus. Ei, see ei ole sugugi tähtis! Maretil on nõnda hea, ta süda saab kergemaks. Omaette pomisedes kergitab ta halvatu pead, seab patja. Ning kui ta viimaks enese püsti ajab, et minna jälle tagasi oma kohale, minna oma perenaisekohuseid täitma, on talle täiesti selge, miks ta piduliste hulgast ära jooksis, miks laul priiusest talle täna vastu hakkas, maotu ja toores tundus. Mis võlts on, see on vastik. Maret tabas end imelikult arusaamalt, et need, kes seal nii sõnakindlalt, nii häälekalt vabadusest laulsid, et need ise vist priiusest ja vabadusest midagi ei mõistnud, vaid ainult ahnusest, puhtast küllaõhinast teda endale hoida või omaks teha püüdsid. Isegi tolle linnamehe torkiv, otsekui tahke pilk, mis Maretit oli ennist nii meeldivalt erutanud, segadusse ajama kipunud, isegi see pilk tundus nüüd järsku kombitsana, mis on määratud sind ainult läbi katsuma ja kinni püüdma nagu saaki...

Jah, see linnamehe pilk, mis aeg-ajalt ikka ja jälle uurivalt temal oli peatunud, teda jälginud, sorkinud, tema põske ja kaela, puusi ja rinda — kõike naiselikku — silmadega justkui ära mõõta, ära hinnata püüdnud, kas see pilk ehk ei häirinudki teda nii tõsiselt, et tegi vastikuks laulu ja ajas pakku? Ta kehtas vaimus õlgu. Kas nii tohib siis? Kas mõne linnamehe vahtimise pärast jätab Logina perenaine oma ülesanded ripakile või laseb end sellest eksitada? Ei! Käsi rusikasse tõmmates otsustas ta tagasi minna ja võitluse vastu võtta. Paljugi mis, et on külaline, Huko enese sõber! Vaata asja?!

Maret oli täisvereline ja lopsakas tüdruk. Ta õhetas tihti näost, kui askeldas köögis või õuel. Tal hakkas kergesti palav. Lauas oli ta algul katsunud võõra mehe vaatest mitte väljagi teha, oli end ainult kohendanud ja perenaiseliku lahkusega püüdnud toitu pakkuda. Kuid peagi ei saanud enam nõnda. Linnamees tõmbus enesesse, jöllitas oma klaasi, jõi ja vaikis. Aga kui pilgu tõstis, siis otsekui kõrvetas. «Mis see siis on ometi!» noomis tüdruk end mõttes. Aga tundis samas, kuidas palged veretama löid ja kõrvalehed kuumama hakkasid. Ta oli taotlenud juttu alustada Tigase perenaisega, rääkinud igapäevaseist tööasjust, loomadest, köögist. Kuid tabades eneselt taas lõomavate silmade raske pilgu, oli jutuga segi läinud, enesele põllenurgaga tuult lehvitanud ja veel rohkem punastanud, nagu plika. Tänu laulu alustajatele avanes lõpuks võimalus end kõrvale poetada.

Rutuga läbi köögi sööstes, nagu kardaks ta selle hämarust, kiskus ta välisukse lahti ning istus trepi jaheda kiviastme nurgale, lasi pea kleidi all konksutõmmatud põlvedele. «Mis see ometi on?» päris ta eneselt juba mitmendat korda. Kas klaas viina võib tõesti inimese nii tuliseks ajada, et ei jõua end ära jahutada, et istud ja hingeldad, koguni higistama lähed, nagu oleks tervisest puudu? Et klaas viina selles hoopis vähem süüdi oli kui need jutud, mis ta kuulis, need meeleolud, mis jutustid kandsid, ja see tumedate läikivate silmadega, huvitava peavormiga noormees üle laua — seda ei tahtnud Maret kuidagi tunnistada. Või mida siin tunnistada? Kas vähe mehi vahib tüdrukuid? Mis tüdrukul sellega tegemist, kui mõni mees end oma pilkudega tema külge riputab? Kombelisel tütarlapsel, nagu Logina perenaine enne haigeksjäämist oli tavatsenud kinnitada, ei pea midagi tegemist olema meeste silmadega. Kombeline ja viisakas tüdruk tehku oma tööd, kuulaku kasuvanemate sõna ja olgu õnnelik, et tema kätte on usaldatud säärase kallis vara nagu Logina sead, vasikad, lehmad, kanad, pörsad ja pardipojad — kõik, mis mõõda karjaõue liigub, ruigab, prääksub, kaagutab, ammub või määgib, ja peaasi, iga päev järjekindlalt mitu korda süüa küsib, rääkimata inimestest, kelle eest noorukesel perenaise kohuste täitjal tuleb niikuinii hommikust õhtuni hoolitseda. Maret tundis

end väsinuna peale kõiki neid ettevalmistusi ja erakordseid askeldusi, mis talle tõi perepoja kojutulek. Samuti ka see kärarikkalt arenenud vastuvõtupidu. Ta kiigutas põlvedega pead, mis mõtetest tuikäs.

Kõlbab siis tuhkatriinul südamesse võtta? Võõra mehe pilku tähele panna? Mitte mõtteski! Niisugune tüdruk, liiatigi suure talu perenaise ülesannetes tüdruk peab olema kindel, karm. Peab mõtlema oma kohustustele, ainult oma hoolealustele ja kohustustele. Olema kindel ja karm, nii nende kui ka iseenese vastu. Eelkõige iseenese vastu... Sest kes sa siis oled? Vabrikubarakki surnud töölistüdruku võsu, kelle sugulane üles korjas ja armust siia Logina Petri kuningriiki kasvama tõi, nagu tuuakse kasu peale lehmamullikaid või hobusevarssugi. Mis õigusi sa enesele kipud tahtma, käopoeg? «Oo kuu, kuukene, miks sa nõnda paistad?» vaatas ta puulatvade tagant hõõguva öölambi poole.

Maret oleks vist enese lõpuks päris korrale kutsunud. Kuid talle ei antud aega oma mõttelõnga lõpetada. Kellegi vaiksed sammud sundisid teda pead tõstma. Aga vaadatagi ei jõudnud ta õieti, sest kohe pandi tulised käed talle õlgadele ning selja tagant ütles samal ajal mehe hääl koduselt, kuid kõlavalt:

«Noorperenaine unistab.»

See noorperenaine teadis küllalt hästi, mis ta oleks pidanud vastama. Mäletas, et kõikide reeglite kohaselt, mis talle õpetas tädi ja kasuema, see, kellest enesest elu oli järele jättnud ainult kuumavad silmad, oleks ta pidanud vihaselt püsti kargama, mehe käed oma õlgadelt ära heitma ja ärritatult hüüdma: «Mis te enesele lubate, härra!» Nii oleks õige. Aga ta ei teinud midagi seesugust. Tüdinenud ja otsekui Logina igapäevase vääramatuse ranguse, välise kombetäitmise ussides äraaetud, jäi ta tülbilt paigale. Kas siis tema noorus tõepoolest oli määratud üksnes vasikate jootmiseks? Või ainult talu kööginõude läikimalöömiseks? Raugelt kastest niiskunud juuksekiharaid raputades vastas ta väsinult:

«Ja härra Uiho jalutab üksi Logina aias...»

Silmapilk võttis mees käed ta õlgadelt ära, tegi kändu kokku lüües kerge kummarduse:

«Vabandage, kui tohib paluda, jalutame kahekesi!»

«Mina? Teiega jalutama?» tõusis Maret püsti. Trepidatmel seistes ulatus ta Uibo otse näkku vaatama.

«Miks mitte?» kergitas mees õlanukke. Kuupaiste andis ta näole nukra helgi, tumedates silmades virvendas arusaamatus.

«Karjapiiga linnahärraga — jalutama! Kas ei ole pisut koomiline?»

«Ah nii,» võttis mees ta käest kinni ja tõmbas ta enese kõrvale teerajale. «Ah's teie peate nii kõva klassivahet? Mujal maailmas öeldakse need praegu põrmu varisevat, aga siin Loginal paneb perenaine halvaks ametnikuga sõna-paar juttu vesta...»

«Mina ei ole kellegi perenaine. Olen siin talus ainult töötaja, võõras. Võõram võib-olla kui teie, härra ametnik.»

«Ma tean, et teie ei ole Huko õde.»

«Noh, ja mis te siis minust? Mina ei ole ju Logina pärija.»

Nad seisisid vastamisi, mõõtsid teineteist silmadega. Mees kõhatas pisut puudutatult.

«Ega mina Logina pärijat jalutama ei kutsu. Ma kutsun teid, preili Maret, teid isiklikult,» sosistas ta järsku soojalt ja võttis uuesti tüdruku käe.

«Laske lahtil» ütles Maret kindlalt. «Mis nägu sel on, kui maapiiga riputab enese linnahärra käevangu... Võidakse näha.»

«Siis lähme sinna, kus ei nähta!» nõudis mees tungivalt.

«Kuhugi ei lähe. Ja üldse, mis te minust. Ütlesin teile juba, kes ja mis ma siin talus olen. Mitte külaline, mitte kaaslobutseja ega ka mitte mõni Tormadest, nende suguvõsast.»

«Selge, selge! Teie olete Maret Hellemäe, Huko võõrasema täditütar Hellemäe. Tean. Aga mis tähtsust on sellel? Mind ei huvita teie sugupuu. Mind huvitab teie nii, nagu te olete, väike Maret! Tore väike Maret Loginalt,» haaras ta tüdruku mõlemast käerandmest kinni ja pigistas neid oma tuliste pihkude vahel, ise samal ajal Maretile otse silma vahtides. Maret oleks tahtnud pilgu ära pöörata, end lahti rebida, aga — imelikul kombel tuli tal jõust puudus. Kiusakalt, enesega võideldes, trotsivõru suu ümber, sähmas ta viimaks:

«Mis asja... Milleks te mind nõnda vahite?»

«Meeldite mulle, Maret! Üliväga, hirmsasti!» pahvatas mees teda kätest enese poole tõmmates.

Mareti rõõmsa näo üle libises hapu vari.

«Tõega!» kinnitas mees. «Vannun teile.»

«Ärge vanduge!» tegi Maret liigutuse, nagu oleks ta valmis oma käega mehe suud sulgema. «Kõnnime parem.»

Nad astusid kõrvuti hämuses kuuvalguses tükkuvasse aeda, kus puude all ridadena õhkusid lubjatud kivid rajaservades. Logina aed — pooliti park, pooliti viljapuuaed, nagu neid paar põlve tagasi mõisnike eeskujul rajati — ei olnud suur, mitte ka eriti tihe. Mõisapargiga teda võrrelda oleks võlts, kuid ometi kohus siitki vastu samasugust öörõskuse ja pehkiva puu hõngu mis vanadest mõisaparkidest. All tiigi ääres riputavad oma okste hõbenarmaid loogapajud, nõlvakul seisavad leinakaskede paksud ja kaharad kuhikud, siis hajali siinseal vahtraid, jalakaid, pärni, laiu ja haralisi nagu ürgmetsas. Nendest sissepoole viljapuid, nii majakõrgusi Liivimaa pirne kui maadligi võraga suisleppõunu, nii kollaseid kui siniseid ploome, nii hapukirsse kui vanu laialivõsunud tikri- ja sõstrapõõsaid. Põõsaste taga nurgas isegi mesipuid. Kõike siin leidub. Juba Maddis Stormist, Petri vanaisast alates on seda aeda aina täiendatud ja rikastatud. Põlvest põlve on isalt pojale edasi antud nagu perekonnapiiblit. Ja kogu seda rikkust, seda lopsakust, seda vohavat elu hoiab otsekui süles tihe-tihe kuusehekk, mis müürina kerkib vastu põhja. Mitte hekk, vaid vanade, kolme palgi pikkuste kuuskede kahekordne, läbikasvanud oksarõotsudega ahelik, tõeline kaitse kurja põhjala hinguste vastu. Minna praegu, öö ajal, läbi selle liikuva varju- ja valguselaikude mängu on nagu kõndida imepärastelt kujundatud iluaias. Pea kohal võlvub tummalt vaikiv lehestik, sellest läbimurduvad kuukiired panevad laiguti helkima kruusaterad teeradadel ja rohekalt kumama valged ääriskivid. Pikk pehme rohi puude all mustab aga sügavalt nagu vesi ning mitmed talvel ärakülmanud õunapuud sirutavad oma raagus, koordumas oksid kui paljaid käsivarsi kuuvalgusesse.

«Näete, missugune õnnetus ja kahju,» juhtis Maret mehe tähelepanu surnud puudele. «Läinud aastal alles öitses siin kõik. Nagu lumi! Kui palju oli õunu ja ploome. Nüüd on järel ainult risu.»

«Läinud aastast siiamani, armas laps, on palju põr-

muka pudenenud. Ja pudeneb veel. Kes ütleb, et needki, kes täna pidutsevad, ei ole juba homme minevikuriismed...»

«Teie ei mõtle seda ometi tõsiselt? Teie ei ole seda meist mees?» vaatas Maret kõrvalt Uibole näkku.

«Mina! Mis tähendab siin minu mest või meel? Selles asjas need ei loe. Siin on mängus oma isesugused jõud. Ühed perekonnad ja rahvad kolivad elu näitelavalt ära, teised ilmuvad asemele, kisuvad maha kõik, mis enne on hea olnud, teevad omamoodi — rajavad uued linnad ja lossid. Rajavad uued... Hah-ah-ah-haa, uued, nagu jumal juhatab... Kas teie ei usu või?»

«Kas teie siis usute?»

«Mina? Ütleme, et usun... Kuid võib sama hästi ütelda ka — ei usu. Ega sellepärast eluvoog seisma jää. Kas üks inimene usub või mitte, armas laps, sellel ei ole suure jumala ees tähtsust. Kõik läheb oma-soodu edasi: halb saab halvemaks, kuri kosub kurjemaks.»

Maret tundis end kõhedalt.

«Kas teie oletate? Miks te siia Loginale sõitsite? Olete teie Huko sõber, koolivend või sugulane?»

«Kaasvõitleja, ülikoolikaaslane samast orgist. Õppinud usuteadust ja agronoomiat, lõpetanud — mitte midagi. Teie uudishimu rahuldamiseks olgu lisatud: mul ei ole isatalu, ma ei päri maid ja hobuseid, sulaseid või tüdrukuid. Üksnes et inimene peab vahetevahel kuhugi sõitma. Nii siis tuli, et Huko, ja Logina, ja — te saate aru...?»

«Noh, aga siis on teil kindlasti mõni vabrik või aktsiad,» arvas Maret. «Kõikidel Huko sõpradel on kas talud või ärid või vabrikud või midagi...»

«Kõikidel? Ei, minul pole ühte ega teist. Nähtavasti on hea, kui ma räägin teile põhjalikumalt. Minu vanemad pidasid varemalt Tartus vürtspoodi. Viimasel ajal aga söögimaja. Üht niisugust lihtsat ja odavat koos õllepatendiga, kus vaesed tudengid sendi eest söömas käisid, aga ka jõukad buršid hädaajal oma kere täis viskasid, kui neil rahadega vahe sisse tuli. Noh, et ka härra Huko Torma vahel taskuid pahempidi pööras, ilma neist müntigi leidmata, ei ole ime. Sealt meie tutvus Hukoga siis algas. Ühised sõbrad, väikesed ühised võtmised — inimene on inimene — mõistate? Kindlustasin talle

vanamehe juures mõningased ajutised krediidid. Noh, olime noored, elasime, õppisime. Hiljem läksid meie teed lahku. Tema jäi tudeerima, mind eksiti, tuli väeteenistusse minna, sattusin Tondile...

«Ohvitser? Ah sa taevast!» lõi Maret peaaegu heitunult käsi kokku.

«Ohvitser. Ja mis siis sellest, armas laps? Ka ohvitser on inimene, pealegi erus.»

Nad seisatasid teeristil suure, kivilõhandikkudega servatud lilleklumbi ääres. Mõttlikult kõpsutas Maret kingakontsaga vastu kivi: miks küll peab kõik maailmas olema nii keeruline? Kuuvalguse vöödis helendasid hõbedana tema kleidi krae ja vöö, läikisid ta tõmmuks kõrbenud käsivarred kui ka nägu. Oskar Uiho ei mallanud oma imetlust enesele hoida. Tüdruku käest kinni haarates, teda nagu tantsule viimisel enesele pisut lähendades sosistas ta erutatult:

«Issand, küll olete teie küps ja kaunis, Maret! Justkui püha pilt! Mona Lisa...»

Mareti käed tuksatasid.

«Mina olen lihtne tüdruk,» rääkisid ta huuled mehaaniliselt.

«Ja mina lihtne mees, Maret. Oh, kui oleks teine aeg!»

Maret vaatas esimest korda mehele pikalt, avalalt silma.

«On ju teine aeg — nagu te ise ütlete,» langetas ta viimaks pea.

«On — ja ei ole. Sest siiski: elu, tulevik, mõistate?»

«Teie süda ei ole puhas?»

«Minu süda on puhas. Lapse süda oma kodumaa ja rahva ees. Aga mis saab sellest rahvast või maast homme?»

«Minge tagasi meeste juurde,» tõukas Maret teda kergelt õlast. «Teie olete raskemeelne ja seal on teil parem. Need seal rehkendavad, jagavad tulevikuasju, teevad otsuseid.»

«Kas tõesti, armas laps, teile jäi mulje, et seal midagi otsustatakse? Ei! Arvan, et seal ainult praalitakse, või teisiti öeldes: julgustatakse üksteist vastamisi selle ees, millele üksi ei suudeta silma vaadata. Otsused langevad hoopis mujal. Ja missugused need kord saavad, seda ei tea meist keegi.»

Maret pöördus kannal ringi. Nad sammusid mööda

nõlvakut tagasi tuledes ergava maja poole. Laul oli lõppenud, tasa sahisid puulehed.

«Miks olete teie nii morn ja imelik, härra Uiho?»

«Sellepärast, et ma nii väga tahaksin õnnelik olla,» vastas mees ruttu. «Koos teiega õnnelik olla,» pani ta käe ümber neiu piha.

«Kuuvalgusel muutuvad kõik jalutajad õnnetuks!» astus tüdruk mõne sammu mehest ette.

«Hästi, ma mõistan,» noogutas Uiho talle järele jõudes. «Lubage end külastada kunagi siis, kui ei ole kuuvalgust ja kui jalutajad ei saa õnnetuks muutuda.»

«Kas te tahate mind siis nii kaua meeles pidada?»

«Tahan, Maret, tahan! Alati tahan!» langes pikk mees korraga ta ette ühe põlve peale rohtu, surus näo vastu ta kaitsevaid käsi ja püüdis haarata ümber põlvede.

«Jassas, mis te teete!»

«Andestage, ma olen vanamoeline inimene... Ja minu tunded, ma ei suuda oma tundeid teie ees taltsutada.»

Mahasurutud kiljatusega vabastas Maret oma jalad, kargas teelt pikka rohtu, lipsas läbi aiamulgu õue ja jooksis nagu hirmunud talleke hoonete poole. Ta sattus lahtise riistakuuri juurde ja ronis seal otsekui end peita püüdes hämaruses seisvale töövankrile, kuhu oli visatud sületäis heinu. Ta nagu tõmbles ja õlad võppusid — näis, kui oleks ta nutnud. Kuid ometi olid ta silmad täitsa kuivad. Aga seda, et ta õlad võppusid, kui ka seda, et silmad kuivad olid, märkas ta alles siis, kui nägi härra Uihot pikkamööda ja nagu kobamisi maja peatrepi verandale astuvat, selle ukse taha kaduvat. Ning siis hakkas Maretil kahju sellist pikast, raskelt hõõguvate silmadega, nukravõitu mehest, kes aias tema ette põlvili oli paindunud langema, kuid ei olnud paindunud või osanud teda otsima tulla siit nii lihtsast hädapeidikuist — heinasületäiega vankrist...

Ning jahedusest õlgu väristades lippas Maret kööki. Seal võttis ta kätte paar klaaskaussi kõrvitsasalatiga. Siis astus saali, nõnda nagu oleks ta ainult ning nimelt seda salatit valmistamas ja toomas käinud. Teda peaaegu ei märgatudki. Vana Logina oli vahepeal õlleankru kraani lahti keeranud. See, ligi kümneämbrine tammeankur, oli kojast saali nurka puujalastele veeretatud ning must loik maas näitas, et head joad olut

olid juba jooksmas lastud. Mehed kummutasid parajasti kobrutavaid kanni ning paks, kollane nisuõlu, mis voolas laisalt nagu mesi, aga kargas kärmelt pähe ja tõstis tuju iga lonksuga kõrgemale, vajus pehmelt kurkudesse. Ojari pühkis suu puhtaks, alustas siis jälle mingit lugu. Meeste tähelepanu keskendus temale. Ja Maretile hakkas otsekohe silma, et Tartu mees ei olnud teiste juurde tagasi pöördunud. Korraldanud natuke lauda, võttis ta mõned tühjad nõud kätte, läks nendega tagasi kööki.

Pesukünasse panekul kopsatas üks taldrik vastu küna serva, nii et killud langesid klirinal tsementpõrandale.

«Önn või õnnetus?» küsis eneselt ehmunud Maret. Viskas aga siis pea selga, raputas lokid silmilt ja kinnitas end veenda püüdes: linnahärra nali!

Naljaks oli seda kerge panna. Kuid Uiho käitumist naljaks panneski ei saanud Maret rahu. Käed eiläinud töö kallale, kuigi silm nägi, mis köögis oleks vaja olnud teha. Rinnutades aknalaua, vahtis ta tükk aega välja, vahtis, kuidas kuu järjest madalamale vajus, metsa taha kadus ja kirdetaevasse hakkas tekkima kerge, väga kerge kahvatus, mis ennustas lähenevat koitu.

Saali tagasi minnes märkas ta, et seal ei valitsenud enam mingi üldine ja ühine jutt. Unustatud näisid olevat kõik õhtused suurustlemised. Laua ümber oli jäänud lihtsalt salkkond purjutavaid mehi, kes sõnelesid või praelisid igaüks isemoodi nagu ikka joobnud inimesed. Ärplevad enesejulgustajad, oli kinnitanud Uiho. Ainult et nad olid talumehed, siis käis nende jutt kõige tihedamini põllutööde, hobuste ja teenijate ümber. Ning nende enam-vähem õppinud või linnastunudki järelpõlv, nagu Anete ja Huko, ujus selles jutulaines täiesti koduselt kaasa. Kui viimased oma kõnes harilikult vältsisid maamehelikke lopsakusi, lehkavaid sõnu või võrdlusi, mõnikord nende peale isegi nina kirtsutasid, siis siin, joomalauas, oma isade ja naabrite ringis, kelle silma all ja käe kõrval nad maast-madalast olid kasvanud, ei pandud miskit pahaks. Või kuidas võikski käbi kuusele pahaks panna, et see ei ehi end pehmelt paitavate lehtedega? See oleks elu seaduste vastu. Siin aga elati loomusunnikohast elu. Siin olid koos kõik kõvad, ennast igati maksma panema harjunud loomusundidega

inimesed, olgu noored või vanad, kõik seesugused, kes siiani olid maitanud täit elu, hinganud täie rinnaga ja tahtsid ka edaspidi elada seda omamoodi täit elu, hingata täie sõõmuga. Et see täius nende elus saavutati täiuse ärajäamisega mõne teise elus, koguni selle teise elu alla- ja mahasurumise arvel — kas seda üldse kellelgi ette tuli või ette tulla võis? Talupoja ideaal oli tema ise; tema arusaamine priiusest — oma tahte järgi elada ja olla, osta ja müüa. Kõike. Mida kasulikumalt, seda enam elumõnu ning täiust. Ja suur kõlav sõna «priius» õnnistas seda kõike, lehvis nagu õigustav lipp nende käes, nende kohal.

Ning kui nüüd tulid inimesed alt seda peremeeste priiust kärpima, teisemõtteliseks, igaühe kohta käivaks vabaduseks ümber tegema — kas ei pidanud nad siis vajadust tundma oma vabaduse ja priiuse eest seista, seda kaitseda, ümbertegijatele võimaluse korral vastugi hakata? Sest tol ümbertehtud vabadusel näis nagu olevat, mis peremeestele pigem kurjalt ja ähvardavalt kui naeratavalt vastu vaatas. Seda mõistsid ühtemoodi nii vanad kui noored. Trotsivaim, mis neis uutmoodi vabaduse vastu pulbitses, ajaski neid vana appi hüüdma, arutama, meenutama, väitlema; kiitma kõike seda, mis oli olnud, suurepäraseks; aga seda, mis töötas tulla, manama hirmutuseks, mitte elamisväärses jubeduseks.

Logina perepoeg Huko, kelle auks siin praegu pidutsiti, haaras veel kord sõna.

«Ei milloinkin!» hüüdvavad Pohjolan pojad. Tehku Helsingi herrad rahu ja lõpetagu sõda rütsadega. Hüvä on! Rahva igiviha ei kusta. Küll tuleb aeg, kus veel näidatakse...»

Huko Torma seadis oma talvesõjas saadud kriimustuse armi paremini nähtavale. Helvetti! Kes siis seda loome asja veel paremini teab kui tema. Muidugi, venelastega on kuradima keeruline. Need sõdivad nagu automaadid. Aga Pohjolan henki on Pohjolan henki: ka meie oleme vanast heast pohjola rassist ja ka meie aeg tuleb kord. Kuulgu kõik, kellel kõrvad on kuulda...

Meil on hanged ja jää,
meil on hallad ja öö,
meil on saatuse käsud karmimad:
keda meie nui kord ju maha lööb,
see maha jääb...

Kuuldi ning — mühatati...

Kui Logina tulevane peremees ehk lootis, et siin kodukülas talle sääraсте avalduste või laulude peale plaksutatakse, koguni elagu karjutakse, siis ta eksis. Mehed, kuigi igasuguseid plaane pidanud ja olukorda kirunud, ainult kõhatasid, nojahtasid ega läinud pärimagi, mis kõik nood soome sõnad seal jutus eesti keeles tähendavad, sest neile tundus, et Logina Huko on siiski pisut uhke, pisut rohkem kui ehk just vaja ennast või jälle oma põhjala vaimu täis.

Ning seepärast kujunes nõnda, et varsti kõlas jälle Ojari käre hääle üle toa. Mees jutustas, et kommunistid ei jätnud kulda ega väärtvabereid eraisikute kätte. Üks rikas direktor kaevatud hauastki välja... Ja, näe, olnud hoopis vallavaene, mitte direktor... See lasknud oma kullaga jalga.

«Säh sulle priius! Vabadus!» viskas pan Jan järsku rusikas käed üles.

«Vabadus, kuuled, kui hauastki toovad välja ja teevad tõeks, et sina ei ole sina... Pühitsetud muldki pole nende ees kindel koht,» kurtis vana Traat.

«Kindel koht! *Cholera!* Kindel koht on see, kus sa seisad. Seisa ja ära värise! Käruta vastu. Igaühele vastu, kes tuleb torkima!» hüüatas raevunud pan Jan. «Näe, siin on neile!» vedas ta taskust brauningu ja viskas selle kolksatades lauale. «Seitse tulist surma. *Cholera!* Rohkemasse ei sure ükski kurat maailmas... Äh-äh-äh-äh... Vabadus ja värk! Tuld!»

Käsi tegi haarde relva suunas ja vahest oleks ehk mõni kuul ka kuhugi kihutatud, aga vana Traadi lai kämmal vajus ootamatult relvale ja poetas selle oma püksitaskusse. Ime, kui kärmeid liigutusi võis see tõntsi kehaga mees teha! Üsna karedalt käsutas ta nooremat kaitseliitlast:

«Marss koju, poiss! Täis oled, lurjus!»

«Mina täis? Ära mängi!» ajas paniuhkus enese ähvardavalt jalule.

«Homme saad tagasi. Täna — marss koju!»

«Kus mul käsutaja! Kelle rühm siin suurem on, kas minu ratsa- või sinu jala-? *Święta cholera!*»

«Ära kipu, Jan!» tukistas enese nüüd raskelt püsti ka vana Silber. «Lähme!» ütles ta ja langetas käe poja õlale.

Ning pan Jan, kes nii ninakalt välja astus Traadi vastu, jäi isa trompetihääle kuuldes üsna taltsaks. Ta lasi end laua tagant välja talutada ja lonkis isa käe kõrval kõrkudes minema.

Nii hakkas pidulaud lagunema — see ärakadunud poja tagasituleku pidulaud. Veidi hiljem oli vaikselt, prantsuse moodi, kadunud ka Tigase pere.

Belle õlletrimpamise ja vastastikuse praalimise ajal käis Maret veel mitu korda köögi ja saali vahet. Otsest küsimust oma käikude kohta ta enesele ei seadnud, aga niigi oli selge, et teda huvitas, kas Tartu mees tuleb lauda tagasi või mitte. Teda ei tulnud. Ning Maretit hakkasid närima vihavoolmed. Nokastanud mehe, linna-härra nali, ei midagi rohkem. Linnahärra, kes, niipea kui aseme juurde jõudis, ka kohe ninapidi sinna vajus. Mis niisugune mäletab oma pilkudest või sõnadest, oma põlviliangemisest kuuvalgelt või tundmustest?

Nali? Tõepoolest, võib-olla. Aga miks teeb see nali muidu nii muretu, elujõust otsekui pakatava Mareti meele nukraks? Miks kaob tal vähem kui huvi külaliste vastu, niipea kui selgub, et Uiibo saali tagasi ei tule? Ta läheb ära kööki, korjab taldrikutükid põrandalt kokku, paneb need pliidisuu ette plekile ja astub siis oma tuppa — väikesesse köögikõrvalisse kambrisse. Und ei ole. Ta jääb jälle akna alla seisma. Nõpsnina vastu jahedat klaasi, seisab nõnda kaua aega ja vahib tühjade silmadega ärkavasse koitu, vahib vastu järjest erinevat hommikuvalgust, nagu oodates midagi iseäralikku, millest ta isegi ei tea, mis see just peaks olema või mis see õieti võiks olla.

Lühtsaks tüdrukuks oli ta end nimetanud. Tõsi küll. Aga kas ta ongi nii lihtne tüdruk? Kas mõni täie mõistusega lihtne tüdruk läheb rahutuks võõra mehe pärast? Mehe pärast, kellest ta midagi muud ei tea, kui et see on läbikukkunud tudeng ja ohvitser? Kas ei olnud Logina, see Stormide päristalu, kus tal tahes-tahtmata tuli perenaise osa etendada, tedagi juba oma ristlevate huvide võrku kiskunud, tema peale mõju avaldama hakanud, teda oma uimadega ära mürgitanud? Ta väristas jälle õlgu.

Veider raskusetunne kippus vaevama. Ta katsus seda õlgade väristamisega eneselt maha raputada, oma tasakaalu ja rahu uuesti jalule seada. Kuid aimas sealsamas

valusalt, et peale tänast päeva ta vist siiski seda oma harilikku sisemist südamerahu, seda lihtsa tüdruku südamerahu enam tagasi ei saa.

Mõni aeg hiljem, kui Ojari õue läks, leidis ta Traadi nagu jämeda vorsti oma vankrist. Otti kui elus palju näinud meest ei üllatanud see põrmugi. Tigase peremees oli seadnud end omal jõul koju minema, väravast välja koperdanud, aga siis silmanud vankrit meelitava istekotiga ja enese kohe kotile sirutanud, ette teades, et ega teda maha veeretata. Ning seda Ojari ei teinud. Tal ei tulnud meeldegi Traadile niisugust vempu mängida. Oli teda ennast sellises õnnistatud seisukorras koju veetud, heanaaberlik komme nõudis, et nüüd tuli koju viia ka teine. Tigase vastu tundis Ojari aukartust veel erilisel põhjusel: tema koha obligatsioon istus Traadi taskus.

Pisut kõikudes ja vaikselt laulujoru ajades koperdas Ojari tükk aega ümber vankri. Pani heinakarsi pärasse, nihutas istekotti ja kergitas norskavat naabrit, et enesele ruumi teha. Sealjuures sattusid ta harkis sõrmedega käed nagu iseenesest Traadi taskukohtadele, libisesid taskutessegi ning kobasid need enesestmõistetavalt läbi. Mõni teab, mis purjus inimesel... kaotab viimaks veel ära! Aga talle ei hakanud näppu muud kui kokkukeeratud viiekrooniline ja taskunuga. Nuga ei huvitanud teda üldse, raha pistis ta hoolikalt oma taskusse nagu asja, millel ei ole peremeest. Taskurätt, suitsupakk ja mingid võtmed — need võisid alati kaduda —, ka need jättis ta rahulikult Traadi taskusse. Kui ta aga oleks juhtunud leidma mõne niisuguse paberi, millel seisab võlakohuslasena ta enese allkiri, oleks see kindlasti veel kiiremini kui kokkukägaratud viiekrooniline taskut vahetanud. Ei, Ojari peremehel ei olnud mingit näpumoodi! Ta tegi seda lihtsast äratundmisest, et vaesem peab end kaitsma jõukusest võimsamate vastu, kes oma kätte on krahminud temasuguste meeste võlapaberid. Kas ei ole see ükskõik, kuidas ja mismoodi ta ennast kaitseb? Nihukesele mehele nagu Traat viis krooni anda on alati enam väärt, kui temalt viiskümmend võtta. Ja Ojari patsutas enesega rahul olles taskule. Selle paberikese väärtuses vähemalt

tõstab ta enesest lugupidamist Traadi silmis. Võib pihku pista ja ütelda: näe, naaber, olid vankrisse poetanud...

Hahetas. Juba võis aimata kauget koitu, kui Ojari oma võlgu ümber pööras ja õuevärava eest liikuma hakkas. Kaua konutanud, jahedaks läinud loom tõmbas selja küüru, ning et sooja saada, pistis hoogsalt traavima. Vankrilõgin täratas järsku üle Logina vaikse õue.

Seesama vankrilõgin meenutaski proua Anetele, kes juba mõnda aega Hukoga peretoa hämaruses intiimselt vestles, inimeste ligiolekut, aega, kohta ja kojuminekuvajadust. Ta kargas toolilt üles.

«Taevast, nüüd sõitis Ojari ka minema! Ja mina arvasin, et ta viib mu koju.»

«Kas Loginal siis proua Anete jaoks tõesti kohasemat kavaleri ei leidu kui see... see Nõnnaks?»

«Kas leidub või?» vallatles Anete silmadega, nõõpides sealjuures kinni kitsast, ümber puusade kostüümjakki.

«Mina ise saadan sind, Anete, kui lubad. Nagu vanasti, mäletad?»

Anete mäletas Hukost mõndagi. Kuid ta ei tahtnud neid mälestusi enneaegu meelde tuletada. Süüdi ei olnud mitte Huko, vaid tema ise, tema kirg kiire edu ja kuulsuse järele... Nii ütles ta ainult kombekalt:

«Bina? Sul kingad jalas, aga heinamaal on raske käste...»

«Tahad sa siis üle heinamaade minna?» välgatasid Huko hambad korraga hämaruses üsna Anete näo ees.

«Mul on kummibotikud,» näitas naine oma jalgu. «Mina võin igalt poolt minna. Ja mulle meeldib see rada läbi metsa üle heinamaade.»

«Ka minule meeldib see vainupealne oma harvade puude ja vanade heinaküünidega.»

«Väga maaliline. Eriti varahommikul, eks ole?»

«Väga. Üks minut,» ütles Huko nali-tõsiselt ja eemaldus.

Hetk hiljem oli ta koojas, leidis sealt käsikaudu kobades isa lühikesed säärrikud ja tõmbas need jalga, oma kingi sinnasamasse maha puistates. Paar minutit hiljem astusid nad paraadtrepist alla, tiheda muruga palistatud siseõue teerajale. Huko Torma hoidis proua Anete Kulkeri vasaku kaenla alt korralikult kinni ning Anete toetus usalduslikult vana sõbra ja koolikaaslase paremale käele. Elu oli neid mõneks ajaks teineteisest

eemale viinud, paisanud hoopis eri radadele. Kuid nad olid ometi suured sõbrad, lapsepõlvesõbrad, ning nad tajusid praegu selle sõpruse sügavust tõsisemalt kui millalgi varem, kaasa arvatud isegi too kauge ja ähmane lapsepõlv, kus nad teineteist olid küünistanud või hammastega kiskunud nagu tormakad noored loomad.

Nad väljusid jalgvärvast, astusid üle tee ja suundusid kohe vanatare otsa juurest algavat veoteed mööda metsa. Põlised kuused ja männid, mis siin veerjal voolrel kasvasid segi üksikute haraliste kaskedega, seisisid tummalt ja liikumatult. Ainult nende okstelt pudenes aeg-ajalt jämedaid kastetilku, mis potsudes kukkusid näole või kätele ning meelitavalt värskendasid. Kuivade okastega ülepuistatud, jalge all libedana tunduv tee viis rinnakust alla. Ning vanad sõbrad tegid väikese pärimäe-jooksu välja heinamaaservale, nagu nad kunagi ammu-ammu, ühe rehepeksutalgu õhtul siit alla olid jooksnud, hoides ise teineteisest kinni.

Hakkas valgeks minema. Pilvine taevas ülal puulata-vade kohal lõi erksaks, kummus kõrgemaks. Udukangas sügaval kinkudevahelisel heinamaalohul voogas ja kerkis pikkamisi. Ümberringi taludes kiresid kuked. Maantee pool põrises üksiku sõitja vanker.

Parajasti kui nad üle esimese heinamaatüki läksid, hakkas asunduse kandist kostma lõõtspillihäält. Mängiti viisi, mis viimastel nädalatel rahva hulgas hoogsalt kõlama lõi ja mille sõnad jutustasid suurest Moskvast, tema kihavast elust, võimsusest, pulsilöögist ja töötempo. Pillile seltsis kohe hulk noorte hääli. Lauldi täie rinnaga:

Sa, võimas maa, sa, tõusev maa,
ei keegi võita sind ei saa.

«Maotu. Ära tüütavad selle leierdamisega,» kirtsutas proua Anete oma kitsast puuderdatud nina.

«Kes seda siin peaks laulma?» mõistatas Huko.

«Kes? Kõik poisid ja tüdrukud, seda laulavad kõik.»

«Ei usu, et kõik. Seda laulu lauldakse ka hoopis teiste sõnadega.»

«Kuidas, Huko?»

Huko ei jõudnud ütelda, kuidas sedasama laulu teiste sõnadega laulda. Vankrilõiginast üle käies, metsatukki

ning võsastikke kajama pannes pahvatäs sealtsamast maantee poolt, kus alles oli lõgistanud üksik sõitja, kahe joobnu kärelda ja kriiskava häälega:

Ma tööd ei tee, ma tööd ei tee,
ma viskan jalad seinale...

Pahvatas, segunes noorte laulu sõnadega ja veeres siis pika kajana üle kogu ümbruse. Pill vaikis, oli kuulda käreldavat sõnelemist. Siis pöratasid rattad uuesti, nagu oleks hobune piitsalöögiga tormama aetud. Ning samal ajal kriiskasid kaks joobnud mehehäält kurgupõhjast neidsamu sõnu töötegemise kohta.

«Kuuled! See on üks süütum variant.»

«Taevas! See on isa hää! ... Isa ja Ojari. Hullud!»

«Ei ole midagi. Las poisid näevad, et ka peremehed oskavad laulda ... Ja veel kuidas.»

Anete pigistas oma sooja käsivarrega mehe pehmet kätt.

«Kas on nende laulud siis tõesti lühikesed? Oled sa kindel?» viitas ta peaga sinna poole, kust oli kostnud noorte laul.

«Kindel. Nende laulud on hoopis lühikesed,» rõhutas mees. Vaatas oma kaaslastele kõrvalt silma ja lisas: «Meie sinuga, meie alles hakkame veel kord elama, Anete!»

«Meie sinuga, Huko?»

«Jaa. Ma arvan, sa läksid esimene kord liiga vara mehele ...»

Naise naer kajatas metsaservalt nii kõlinal tagasi, nagu oleks veeretatud tühje pudeleid.

«Sedasama arvan ma ise-ka,» ütles ta viimaks end mehe puusa vastu surudes ja üha rohkem tema käsivarre najale lastes.

Nad läksid nüüd mööda kõrget ädalheina. Sellesse jäid imelikud vinta-vanta jäljed, nagu oleks siit läbi tuigerdanud väsinud loom või sõitnud laiade, teljel lõnksuvate ratastega vanker. Läksid, pead ja kehad teineteise vastu, poolsosinal rääkides, ning kaldusid kitsalt rajalt ikka rohkem kõrvale. Või ongi siis kitsas metsarada mingiks jalutusteks kahele inimesele, kes tahavad käia tiidsalt teineteise külje vastas, nii et õlg puutuks õlga ja puusakont puusakonti? Nii kitsal teel

ei saada tihti keskpäevalgi sihist kõrvale kaldumata läbi, ime siis varahommikul ajal ja nokastanud peaga...

Asunduse pool hüüdis taas pill ja laulsid noorte hääled:

Sa, võimas maa, sa, tõusev maa...

Aga heinamaal kõndijad ei pannud laulu enam tähele. Nad ei pannud midagi tähele. Isegi mitte seda tedrema, kes põõsaste vahelt oma pojaperega parinal üles ehmus ja madala kaarega palu poole keerutas.

Nende mõlema tähelepanu jätkus nüüd ainult teineteise jaoks. Varasemad tõsised kõnelused, rada ja siht — kõik oli praegu kõrvaline. Peaasi et liiguti üheskoos — üheskoos edasi...

Kumb neist just vajalikul määral teist raja pealt eemale talutas või kas üldse sihilikult talutas — mine tea. Vesteldes võis tee iseenesest jalge alt kaduda. Pealegi tundsid mõlemad ümbrust nagu kunagi oma kodukohta ega teinud enesele muret eksimisest. Sest eksida, eriti kahekesi, on isegi huvitavam kui otse sihile minna.

Ja nõnda siis tuli, et niidupõndakule jõudes, kus oli vana, sammaldunud õlgkatusega küün, pahvatasid nad mõlemad naerma, need kaks linnastunud talulast. Silmitsesid hoonet uduviiru taga, vaatasid teineteise otsa ja naersid jälle.

«Seesama küün,» ütles mees kätt ümber naise piha pannes.

«Seesama, Huko...»

Teineteist aidates ronisid nad lahtisest luugist otsekohe õhinal üles, nagu oleksid nad nimelt just siia tulla tahtnudki, mööda metsa käies ainult seda lõhnava heintega metsaniidu küüni otsinud... Ja seda juba ammugi — eile õhtul, öösi kui ka praegu, algavas hommikuhelenduses...

Loginal ärkas samal päikesetõusu hetkel peremees haprast koiduuinakust. Ruttavalt tatsas ta kotta. Kuid leides oma säärikute asemel eest poja helepruunid, riimadest punutud linnakingad, sülitas laias kaares

ükses välja ja kirus endamisi loodrit, kes ikka veel ei ole loobunud seelikuid taga ajamast, kuigi enesel on juba pealagi hõre. Kuid see kirumine oli isalikult mõistev, leebe ja andestav nagu algav hommik. Või miks ei pidanud ta olema, kui Loginal puudus perenaine, kui Logina tulevane peremees seni polnud veel vaevaks võtnud teise poole järele vaadata ei linnas, ei välismaal, ei kuskil. Ega siis Tigase Anete ole maast riibuda tüdriku! Piirid koos, talul jõukust ning jumet. Et Anete pole enam tütarlaps, vaid mehest lahkuläinud naine — mis sellest? Kas vähe on neid, kes esimese pauguga mööda lasevad? Hugo on seni olnud ettevaatlik ja tagasihoidlik, võib-olla tabab ta nüüd hoobilt märki. Logina talul võib ka näitlejast perenaine ja agronoomist peremees olla. Logina jõud, vana jõud kannab. Mis veel siis, kui Tigase jõudu juurde voolab...

Vanamees tõmbas kotad jalga, läks haigutades ja kukalt sügades üle õue vanatare poole, et anda Sassile käsk hobused ümber ketitada. Aga enne kui ta rehetoani jõudis, nägi ta Sassi tuhkjat pead põõsastara tagant juba toa poole jõnksuvat. Sass tuli ristikunurmelt. Ning peremehel ei jäänud muud üle kui imestamisi kiitust avaldada.

«Mis sellest nüüd rääkida või kedagi, peremees... Teil õhtul külalised, igasugu tegemist. Mul vara uni ära... Läksin siis ja lõin hobused ümber.»

Logina Peter ei avaldanud oma kõige suuremat imestust sulase ees siiski mitte. Ta ainult mõtles endamisi, et mis imevägi see nüüd küll sulastesse äkki on läinud: üks seemendab rukkipõldu, nagu oleks see tema enese põld, teine hoolitseb ilma käskimata hobuste eest, nagu oleks ta juba aastaid peremees! Kas tõesti see ajalehtede parnamine, et töölised, jah, töölised ise igal pool ohjad oma kätte haaraksid, juba mõjub? Või on selle põhjuseks midagi muud, mida tema muidu vilunud peremehesilm veel ei näe? Ta vaatas pisut kõhklevalt Sassile otsa.

«Kas sina, Sass, täna koosolekule ka lähed?»

Ja Sass, kes seda küsimust näis otsekui oodanud olevat, vastas kohe:

«Ei, peremees. Mis mina sinna! Mina olen eluaeg peremeestega hästi läbi saanud, mis mina sinna?»

«Või see koosolek sind keelab minuga hästi läbi

saada,» haigutas Peter. «Sinna, nagu kuulda, lähevad ka peremehed. Sest kas on meil siin peremeest, kes ei ole ise oma talus tööd teinud?»

«Sedamoodi nüüd küll. Muidugi.»

Talle oli peremehe jutt koosolekust, sinna mineku vajadusest üldse veidi võõristav. Kõlas umbes nõnda, nagu oleksid Karl ja peremees omavahel kindlasti nõuks võtnud teda koosolekule tirida. Veider. Öö läbi asja igati arutanud ja kaalunud, magamatusest praegugi veel kangel keelel teatas ta viimaks, et peab lastele pastlaid tegema ega saa koosolekule minna. Pastlategemine muidugi oli ettekääne. Seda taipas ka peremees. Ja või seda Sassi sinna enam vaja oligi — nüüd, kus mehed juba leitud... Sulane on sulane. Etem, kui peremehed ikka ise, omavahel õiendavad, mõtles ta Ojarile.

«Tule, ma annan sulle nahka,» ütles ta sulasele lahkelt. «Jäi seal paar kubemetükki. Lastele just parajad.» Ning peremees ees, sulane järel, kõndisid nad aida poole. Peremees arvas, et üks truu hing majas on tal vähemalt kindlustatud. Sulane aga kratsis kukalt ja imestas, et mis punane vaim see nüüd küll inimeste peale on tulnud. Et Karl, noor sulane, see on iseasi... Noorelt ollakse tihti nii ja naa. Aga et vana Peter... Sass vangutas imestusest pead.

Päike oli juba heas kõrges, tüdrukutel lehmad lüpsitud ja pörsastele piim ette antud, kui üks teine mees tuli ning pead vangutas, metsast teele keeras ja jälle pead vangutas. See oli Huko oma linnahärra ülikonnas, kaabu viltu peas, isa säärikud pükste peal, riided heinapepri täis. Mis hullus teda küll oli ajanud Tigase Anetega minema ja isa ees enesele häbi tegema, sellest ei saanud ta praegu kuidagi jagu. Ning küllap sellepärast seda pead nii kärsitult raputatigi. Pearaputajal ei olnud hommikust midagi — päev ees, aega magada küll. Aga inimesed? Teadis juba ette, et kogu pere on jalul ja vahib, kuidas agronoomist härra nagu päikese kätte jäänud külapoiss ehalt koju hiilib. Võib-olla selle olukorra vastumeelsuse tõttu lonkiski ta, kaabuserv silmadel, käed taskus, nii nürimeelselt kodu poole, et ei märganud enne jalgrattaga askeldavat meest, kui sattus sellega palgivirna otsa juures silm silma vastu.

Mees pumpas rattakummi, lai turi kumeras, pea alaspidi, juuksed rippu, ja temast oleks võinud sõna lausumata mööda marssida. Ent samal ajal kui Huko meest märkas, nägi ta ka, et mehe silmad irvitasid, et teda tunti. Ta isegi tundis kummipumpaja ära. See oli sulane Allik.

«Jaah-ah-soo, jõudu!»

«Jõudu soovijalegi,» vastas sulane nii pilkliku ilmega, nagu teeks talle head meelt näha, kui palju perepoeg ise praegu jõudu vajas, et seda kohtamist taluda. Ta ajas enese püsti ja siis vaatasid nad teineteisele otsa, nii nagu vaatavad mehed, kellest kumbki teab, mis teel teine on ning kuidas ta end tunneb. Sulase seisukord oli loomulikum, lihtsam, temal polnud midagi vaja ütelda. Härrasmees aga kõigutas end pisut varvastel, tõmbas suunurga viltu ja leidis asja olevat tähendada:

«Masin rikkis, mis? Kauged pruudid koju viidud?»

Sulane raputas oma juuksed korda.

«Kellel lähedad, kellel kauged,» tõnkas ta vastu ja haaras ratta käekõrvale. Siit küünipalkide juurest koju ei olnud rohkem kui mõnisada sammu, selle võis jalgisigi ära astuda. Nii hakkasid nad kõrvu minema. Logina noor peremees pidas kohaseks suitsu panna, sulaselegi pakkuda.

«Täna,» lükkas see sigareti tagasi.

«Või peab Karl Allik karskust, vanu skaudikombeid?» uuris Huko. «Allik oli omal ajal minu salga parim skaut.»

«Ja praegu võib-olla parim sulane!» naeris Karl häälekalt.

Huko Torma teadis väga hästi, missugune sulane Karl on, ta mäletas isa jutust viimast kui sõna. Selle mehega polnud mõtet nõnda rääkida, nagu rääkis isa. Ei, Huko Torma lähenes poolharitud sulasele hoopis teisiti.

«Kuulge, Allik, miks te üldse edasi ei õppinud ja sulaseks hakkasite?» küsis ta oma lopergust nagu pea-aegu osavõtlikult Karli poole pöörates. «Teie olite andekas poiss, võib-olla andekam kui mõni teine.»

Allikale meenusid järskir kivilahingud Hukoga. See pidi vist tunnustus olema!

«Tõesti? Andekusest üksi oli ehk õppimiseks tol ajal piisut vähe.»

«Ja muidugi, meie olud olid mitmeti metsikud. See on õige. Ja et nüüd sotsialistliku korra tingimustes, palgateenijatel paremad väljavaated avanevad, selles ei kahtle mina ka mitte. Tuleb aru saada. Teilgi praegu. Võite tööd teha ja edasi õppima asuda kui tahate...»

«Tore, Logina Petri sulane õpib edasi!»

«Ja-ah-soo,» tõmbus noore peremehe otsaesine kipra. «Tõepoolest, ka see on mõte. Kui teid Loginal teha näiteks eestööliseks? Anda võimalused...? Papaga rääkida... Oleme ju vanad koolivennad, kaasskaudid ja sedamoodi...» Idee hakkas noorele peremehele järjest enam meeldima. Räägiti, et Hitleri SA-meeste hulgas on laialt endisi sotse ja poolpunaseid. Miks ei või oskusliku käitumise korral ühest pisut enam kui vaja punasest sulasest, kes pealegi on nuusutanud koolilõhna, saada väikest kambajõmmi? Einoh, vanamees oma jumala sõna-jutuga on poisi äärmusse ajanud. Aga küllap see asi parandada annab, kui ta ise, jah, kui tema ise... Kuid noorel Loginal ei lastud seda mõnusat mõtet lõpetada. Nad olid jõudnud värava ette.

«Täna, härra agronoom! Vanu asju meenutada ma ei taha. Aga teie vist olete kuskil pisut kõvemini koputada saanud kui kord minu käest,» vaatas sulane härrasmehe armilist oimukohta säärase alavääristava halvaks-panuga, nagu oleks tal teada, kust see arm pärit.

«Mis, perkele?» kiskus riivatud isanda käsi rusikasse.

«Ja-jaa, tee Logina häärberisse läheb otse väravast sisse, härra hõimu-tegelane, ah-ah-haa!» hüppas Allik vändale püsti ja lasi ratta pärimäge vanatare poole jooksmas. Loru!

Huko Torma surus raksudes hambad kokku.

Nii läksid sulase ja perepoja varahommikul kogemata kokkujooksnud teed jälle lahku. Selgelt ja kindlalt.

TEINE OSA

KÄNNUD



ox populi — vox dei.

Rahva hää — see on

jumala hää, targutasid kunagiste aegade poliitikud. Targutada on alati tulus, eriti neile, kes ei taotle mitte selgust, vaid kasu. Selgus on tülikas nagu tõde ega too midagi sisse. Jutt rahva, s. t. jumala häälest vildakas, kuid kasulik ja uhke, oma olemuselt täpselt sama-sugune nagu vastuoluline kahe tundmatuga võrrand, mis tõendab, et iga juhuslik arv võrdub teise juhusliku, näiteks kaksteist viieteistkümne. Efekt ja üllatusesära missugune — aga tõde...? Tõde oli poliitikas ülearune. Poliitikat peeti valitsemise kunstiks. Mis on niisugusele kunstile rahvas? Ilmetu kogu, passiivne mass, kes ise kunagi ei tea, mida ta tahab, aine, mille algosakesed tasakaaluseisundis tukuvad ja mida alles poliitik, vääriline juht oma idee jõuga liikuma paneb. Onnestub see vildaka vormeliga, siis — elagu vildakus! On selleks vaja ebamäärasust ja ähmasust — olgem ähmased! Peaasi et valitseja hää kõlaks hästi, kõlaks nii rahva kui jumala häälena, sest niisugusel häälel on müstilist mõju ja maagilist kõla. Seda mugavat süsteemi on aegade kestel väga tagajärjekalt kasutatud. Kuid õnneks ei ole maailmas miski igavene. Pole seda rahva passiivsus, pole kaugeltki mitte ka poliitika ega poliitikud — osaku nad kui hästi tahes teha rahva, seda jumala hääleks tembeldatud häält.

Ühe tuhande üheksasaja neljakümnenenda aasta suveks olid meie maal kõik vana poliitika võtted ja rahva hääle tegemise viisid oma mõju kaotanud, pankrotti

jäänud. Rahvas kippus ise oma tahet kuuldavale tooma. Seda on ajaloos varemgi juhtunud. Rahvas pöördub vanadest juhtidest ära ja lükkab ette uued. See jõudude ümberasetumise protsess, üleminek uuele on alati ja igal pool olnud valuline nagu löikus. Oli ka meil. Vanad jõud on oma eelistes hammastega kinni, kisuavad tagasi ja segavad, mõjuvad ning mõjutavad — ka uusi.

Need näiteks, kes tol suvel algatasid maatööraha ühingute rajamise mõtte ja arvasid seal tõhusalt kuuldavale toovat rahva häält, eksisid oma arvestustes. Leidus jõude, kes taipasid, et ka kõige selgemat rahva tahet on võimalik väänata, kõlavamat ja siiramat häält kerge ähmastada, ebamäärastada. Ning sellest johtus mõndagi.

Koosolek oli kokku kutsutud kella kuueks.

Osa noori läks aga liikvele palju varem. Öösi, tantsupeol, oli nõuks võetud vana koolimaja tööraha kokkutuleku puhuks veidi kaunistada. Kruubi Valli ja Rihma Laine kadusid peale keskhommikut metsa, kust tulid reburaigadest ja palukavartest vanikutega. Kopli Ants ja Lehtmaa Värdis, tol suvel Mäe Silbri suiline, lõikasid seljätäied kaski ja tassisid koolimaja juurde. Lõikasid peremeeste metsast, aga töid sulaste kokkutuleku auks, ilma et oleksid silmaga pilgutanud, end mõttega vaevanud, kelle kaski lõikasid. Kõik oli ju nüüd rahva oma ja rahva päralt — mis seal mõelda. Klassiruum pühiti puhtaks, kased pandi väravasse ja eesukse äärde püsti. Vanikud tõmmati ümber uksepiitade. Nägi päris pidulik välja. Rahva hääl võis pidulikult kõlada. Poisid-tüdrukud olid oma tööga rahul. Aga kui Logina suiline kohale jõudis ja tema silm seda ehtimist vaatas, jäi ta nõutult kesk öue seisma, kus Ants ja Värdis kuuli tõukasid.

«Kas lööme akende ümber ka rohelist?» märkas Valli Allika rahulolematust.

«Rohelist? Lapsed, ega meil siin potipõllumeeste lipuõnnistamiseks lahti lähe! Punast, punast on vaja! Rahva asi...»

Et rahva hääl on käre hääl ja rahva värv punane värv, seda oli vaikselt omaette arutanud juba ka Kopli Ants, Karli imetleja ning järelkäija poiste hulgas. Allik nimelt tõukas kuuli ühe meetri rohkem kui Ants ja

rääkis maailma asjadest nõnda, nagu Ants isegi oleks tahtnud rääkida.

«At sa mait, jah! Aga kust seda punast võtta?»

«Jah, koolitarel pole ka veel lippu,» selgitas Värdis.

Nad olid maja läbi kolanud, koolijuhataja Taadri juures käinud, kuid asjata. Pööningult leiti küll vana tsaaririigi sinine-punane-valge lipuräbal ja sini-must-valge, mida peremehed riigilipuks nimetasid, kuid rahva lippu, tööraha punast lippu ei olnud.

«Lipp, lipp peab meil olema!» aga nõudis Allik.

«Kui punast riietki oleks,» kurtis Ants.

Allik ei jäänud rahule: mis koosolek see muidu...

«Omblejad. Valli, kas teil ei ole siis mõnda parajat tükki punast?» küsis ta äkki. «Vaata seda karva,» näitas oma uut lipsu.

«Toome välja!» pörutas Ants, haaras ratta ja kandas selle torule istuma Valli. Poole tunni pärast olid nad tagasi. Ja võidukalt kiskus Ants põuest punase siiditüki.

«Lipuks nagu loodud!» kuulutas Allik muhedalt. Mis sellest, et siiditükk ombleja kätte oli toodud jaama-riide ilusa, mustade garneeringutega pluusi tegemiseks.

Värv ja mõõdukud kuidagi sobisid. Pööningult toodi lipuvarras, sõlmiti selle küljest lahti vana kolmevärviline, ja Valli traageldas siidi oma käega nõõride külge. Ants ronis katusele ning pani raskelt kukkuvat punast lippu korstna kõrvale sarikaristi vahele püsti, mitte pööninguluugist rippuma, nagu tavaliselt rippus koolimaja lipp. Las lehvi! On hästi kaugele näha, mis värvi rahvas täna kokku tuleb. Ja pealegi ei ulata võõras silm aletama, millest plagu tehtud!

«Hoopis teine asi!» vaadati ning kiideti.

«Eino, Karlil on nuttil!» kiikas Värdis nagu veidi imetlevalt üles.

Lipp lehvis tõesti uhkesti. Nii uhkesti, et Lainegi pidi jälle sooja tunnustusega Karli poole vaatama. Imelik poiss, iga asjaga saab hakkama! Allik ise õpetas aga isalikult Antsu:

«Viisid üles, siis hoolitse ka, et öhtul ilusti maha tood. Tüdruk ei pea oma pluusist ilma jääma...»

Nõnda jõudis kätte öhtupoolik. Toodi poest vorsti, saia ja limonaadi ning võeti samas murul einet. Vana

Heistre kooliõue muru polnud näinud nii lõbusalt-ärevaid endisi kasvandikke kui täna. Palli mängides ja naljatades oodati rahulikult inimeste saabumist, sest eneste arvates olid neil kõik ettevalmistused tehtud. Kuid nad korraldasid esimest koosolekut oma elus, need noored inimesed, ega või neile sugugi pahaks panna, kui nad mõne väikese asja unustasid, millest pärast kujunes suuri ootamatusi.

Esimeseks ootamatuseks sai see, et kohale ei rutanud esimesena mitte teenijaspere, need, keda see koosolek pidi koondama, vaid hoopis teistsugused inimesed.

Pühapäeva tõttu oli rahvast liikvel. Mitmed pöördusid siia niisama juttu puhuma, tulid, nagu maainimesed tihti tulevad — et ainult kuhugi minna. Ütlesid tere ja jäid vaatama. Nii seisatasid seal ka Kandla pops Joosep ja turbalõikaja Lehtmaa Eedi. Töörahas küll, aga neist pole koosolekule sooja ega külma. Nad ei tõsta ise häält ega aita vaos hoida ka pealetikkuvaid hääli. Need, niisugused inimesed, on ehtne koosolekute materjal. Või nagu asjatundjad arvavad — mööbel, mis kõlbab igasse ruumi.

Koosolekutel — kui lihtsalt välja ütelda — on oma kindel tootmistehnoloogia, mida sinna kutsutud ei tarvitse tunda, milles aga peab täiesti kodus olema see, kes koosolekuga taotleb teatavaid sihte. Igal pool ja alati on leidunud koosolekute pidamise kunstnikke. Kodanliku maailma suurfirmade, aga samuti ka poliitiliste parteide juures töötavad palgalised artistid — koosolekute korraldamise meistrid. Neil on kindlad meetodid ja võtted kokkutõmmatud hulgale oma tahe külge kleepida, sellest osavalt laveerides teha rahva tahe ja rahva otsus. Õieti niisuguste hääl tihti selleks rahva hääleks ongi, mis koosolekutel kõlama pannakse ja siis vajaduse korral isegi jumala hääleks kiidetakse. Et osav, sihiteadlik üksik, mõned üksikud hulgale oma tahte hõlpsasti peale suruvad, selle ilmekamaks tõenduseks on fašismi ja hitlerismi võidukäigud, juhprintsip ja -kultus. Nähtus on igivana, kuid uutes tingimustes alati uus ja haarav — oskustöö omaette, kui mitte kunst, millest end kergesti lummata lastakse.

Sellest keerulisest ja peenest tööst polnud Heistre kehvikutel aimugi. Ainult mõned neist taipasid, et omataolist rahvast hulgaliselt kokku tuua tähendab

koosolekul kergemini enamus saada. Muust koosolekute mehhaanikast ja tehnoloogiast neil õiget kujutlust polnud. Polnud ka kogemusi. Nad lootsid oma jõule, töörahva õigusele.

Kogemustega koosoleku-tehnoloog on kardetav isik. Organiseerides käigud ette ja vilistades vajalikul kohal nii, nagu kuulda tahetakse, võidab ta oma mokaga poolehoidu ja vilistabki hulgale külge oma viisi. Väärusliku omaarvamisega, aus, kogenematu inimene tehakse aga koosolekul kergesti rumalaks. Just sellest rumalakstegemise katsest pidid tol päeval läbi käima ka Heistre kehvikud.

Meeste järel, kes troppis õue seisma jäid, nagu häbeneksid nad sisse astuda, tulid kaks leske, omavahel hästi aeltsivat perenaist: Lohkva Liisa ja Tihe Mai. Ise täie hingega tööd rügaes, lapsi tagant sundides püüdsid nad peale meeste surma talupidamist jätkata. Õigusega öeldi, et tõsisemaid tööinimesi kui see lesepaar pole Heistres olemaski. Liisa oli väike ja ümar, päikesest kõrbenud näoga, Mai turjakas, tugeva keha ning sügava häälega nagu mees. Mõlemad nad kandsid ühesuguseid ülejunkte, peas valged, väikeste sõõrikestega sõõrätid. Need kaks naist ei jäänud õue vaatama. Koja-põrandal kontsi kõpsutades astusid nad kohe klassi. Ja nagu kokkuräägitult liikusid tagumise pingirea juurde, kus paremas nurgas istet võtsid.

«No-noh, perenaisekesed!», hõikas neile järele Allik, kes seadis paigale juhatuse lauda. «Ega meil piiblitunniks lähe, et naistepoolele kohad sisse võtate!»

«Mis sa meist, vanadest! Vaata, kuidas nooremad kohale saad,» sädistas sõnakas Liisa vastu.

Allik ei tundnud end siin klassitoas, pingiridade ees, sugugi nii kindlalt kui adraga põllul või vikatiga heina-kaarel. Imelikud koolipoisitudend hülisid südame ümber. Mõttes vilksatas Liisale vastata, et ega siin sissepalumist ei ole: tulgu, kes tulla tahavad, seda vajalikuks peavad. Kuid kavatsuseks see jäigi. Ta niikuinii suurevõitu suu läks imestusest laiaks. Uks lükati pärani, ja selle avausse veeres Tigase Traadi jäme kere. Tema taga ta pikk naisevibask, näitlejast tütar ning kasulapsed — kahekümne ligi poiss ja tüdruk. Pere tuli trop-

pis, paksusest veidi ägiseva Traadi ümber ringeldes nagu mesilased sülemis. Et vana Traat iseenda välja hõõritas, sinna ei saanud parata. Aga et ta kaasa vedas ka need kuskilt Pärnu poolt Tigasele toodud imelikud noored inimesed, õe ja venna, kelle kohta ei teatud, kas olid nad tõesti perenaise sugulased või ainult varjatud palgalised — see ajas Allika harja punaseks. Traat hooples vahel, et need vaeslapsed olevat ta armu pärast majja võtnud. Ja see olevat talle õnnistuseks tulnud, sest nüüd tehtavat tema talus kõik töö oma perega ja oma masinatega, tema teenijaid ei pidavat. Kasulik oli praegu nõnda kiidelda, sest järjest sagedamini räägiti suurtalunikest-kurnajatest, kes võõraste kätega vara kokku ajavad.

Sellepärast Allika suu lahti vajuski. Mis Traat oma sülemiga siit otsib? Et tulid lesed-naised, ise töötajad — see oli mõistetav. Aga Traat — suuruselt teise talu omanik külas, kaitseliidu pealik, pangategelane — terve perega koosolekule? Ei! Ta astus paar sammu sellele kobarale vastu ja viskas nokkivalt:

«Kas Tigase peremees uksega eksinud ei ole? Ehk on kõrval mõni täku- või pulliühisuse koosolek?»

Traadi pere võttis parajasti paika. Istusid perenaine ja peretütar kõrvuti, ühte koolipinki, noored nende selja taha, teise. Peremees ise õõtsus edasi, võttis kaabu peast, kaapas vooltis otsaesiselt higi, tatsas ringi, vaatas sulasele hindavalt otsa ja seletas siis käriseva häälega, sõbramehelikult, torkest mitte väljagi tehes:

«Pühapäine päev... Kus sa ikka lähed? Tõin siis oma nooremad ka seda nalja vaatama.»

«Ega siin tsirkust ei tehta, et nalja vaatama!» Karl pani närviliselt oma kuuenööbid kinni.

Nüüd nähvas Traat kihvatades vastu:

«Kust sina tead, mis siin tegema hakatakse? Või on sul volid käes naljategemine ära keelata?»

«Noh, palagani siin vaja ei ole.»

«Kes — milleks,» nõksutas Traat peaaegu kõrvaseni ulatuvaid õlgu ja vajus laialt pingile.

«Siin on maatöölise koosolek,» püüdis Allik veel kord rünnata.

«Päris õige, selle peale just sai tulnudki. Täheandab, ei ole uksega eksinud. Kas mina ja minu pere ei ole maatöö tegijad? Maast me elame. Või valid sinamees

sis ainult näo järgi töötajaid, plikakesi mõisa juurest ja mujalt?»

Allikal sügeles keelel torge varjatud teenijatepidamise kohta. Aga Rihm tõmbas ta parajal ajal eemale.

«Ei maksa lõmpsida. Vaata!» juhtis ta Karli tähelepanu aknast välja.

Värvaval seisis mees nagu mähklik tammetüvi — Silbri Tiit — ja teretas kättpidi linnariides härrakest, keda Rihm ei tundnud.

«Vist maakonna tegelased... Vastu minna?» ühmas ta.

«Kurat... See on ju see Logina Petri ametiühingu-mees!»

Allika kulmud, mis võisid pahameele korral raskelt silmadele vajuda nagu luugid, aga üllatusest või imetusest poolde otsaesisele kerkida, kargasid järsku kõrgelt ja tervet nagu täitis iseäralik, hüppevalmis pinge. Linnamehe kõrval kerkis trepile Maret, seesama kerge jala ja säravalt lahke olemisega Logina Maret, kes linna või aleviasse sõiteski käes kannab väikest pruuni kotti, aga oma poolpikad juuksed laseb lahtiselt õlgadele. Mida põrgut peaks Logina peremansel siit otsima? Pealegi tolle paksumoka käekõrval, kes päeval oli lonkinud mööda metsa, nina maas nagu peksasaanud penil. Et Maret koosolekul Logina talu esindama kipub, ei meeldinud Allikale sugugi. Loginal on vana- ja noorpere-mehe, milleks Maret sila? Või katsub tüdruk ehk võõra toetusel oma perenaisetroonilt alla astuda ja tuleb kui lihtne töötüdruk, mida ta ju ongi, niisama kui need teised, need Vallid ja Helmid, kes kobaras trepil tunglevad ja praegu Maretit tervitavad. Allik vaatas teraselt Maretit ilustiastuvat halli kostüümi, tema tihedalt kokkupigistatud huuli, veidi üleolevaid peanoogutusi tuttavatele, ning isemoodi tunne käis temast läbi: või tuleb ehk Maret koguni tema pärast, tuleb nägema-kuulama, kuidas ta täna avalikult rahva ees kaitseb oma töömehe-töökapidamisi, millest Logina peremehe arvates üks mõistlik sulane peaks viie versta kaugusele hoiduma. Tuleb ja toob rüütli kaasa selleks, et temale, Allikale, nii eilsete kui varasemate torgete eest kätte maksta! Ja Allika kulmud vajusid taas silmadele. Peab nägema see Maret ja see lakksäärrikutes linnaselligi, olgu ta siis kontrollassistent või revident, et sulased,

töömehed ka maal ei ole vee pealt riibutud. Hea küll! Ning Allika käed tõmbusid otsusekindlalt rusikasse.

Rihm puudutas teda uuesti varrukast. Linlane astus Mareti kõrval klassiruumi, ja laua ümber mehi silmates pöördus kohe nende poole. Maret istus esimese vaba pingi otsale. Peremees oli palunud teda võõras koosolekule viia. Mis ta siis pidi tegema? Lõpuks oli ju päris huvitavgi vaadata, millega Karl inimesi üllatab.

«Kas teie olete koosoleku ettevalmistajad, endise maatööraha ühingu liikmed?» pöördus Oskar Uiho ametlikus toonis Rihma ja Allika poole.

«Jah. Suletud ühinguks olime küll.» Rihm ulatas käe.

«Väga rõõmustav,» kummardas Uiho end tutvustades, Allikalegi kätt pakkudes. «Mina olen põllutööministeeriumi ametiühingukomitee liige ja võin vajaduse korral teid teie koosolekul abistada.»

«Aa, või nii? Väga tore, väga tore,» rääkis Rihm mehhaaniliselt. «Päevakorra ümber ehk räägiks pisut...» Nad nihkusid akna alla. Lühikese mõttevahetuse järel oldi selgusel ja jutt sai järsku otsa. Tekkis imelik, tühi, vastamisi võõristav seismine. Või mida oligi neil, tööinimestel, selle härraga rääkida? Kui Rihm linnamehele viisakusest tänu avaldama kippus, tõrjus see väga kombekalt.

«Viibin juhuslikult läbisõidul, sain kuulda ja tulin vaatama. Sest ühise suure asja eest võideldes tuleb üksteist ikka aidata.»

Allik oli võõrast ja tema abivalmidust kogu aeg põrnitsenud kahtlevate silmadega. Nüüd ütles ta:

«Abiga on nõnda, et kui teda liiga lobedalt lubatakse, siis ta õiget villa ei anna.» Öeldud oli küll Rihmale, kuid linnamees tundis end puudutatud olevat.

«Vabandage, ega mina end peale ei paku, segada ei taha. Tegin teile ainult oma siinviibimise teatavaks,» seletas ta tõttavalt ja otsis silmadega Maretit.

«Täname,» lõpetas Allik kähku ja viis Rihma laua äärde tagasi. Polnud mõnus järjest jääda sissetulevate inimeste jalgu ja olla tähelepanu keskpunktiks koos selle mehega, kelle oli toonud siia Logina peremansel. Omavahel pahandas Allik:

«Mis tööliste koosolek sellest küll tuleb, kui siia kokku ajab igasugust halli, loginate ja traatide advokaate? Mis me nendega teeme?»

«Teeme? Mis saab aktiivsuse näitamise vastu teha? Korraldus!» vedas Rihm naeratuse saatel silmad vidukile.

«Ma kihutan nad siit välja! Mis maatöölised oma koolitatud poegade ja tütardega on need suured hallid?»

Rihm liigutas natuke abitult suud. Kõhe hakkas temalgi, kui ta nägi suurtalunikke koos perekondadega raskelt sisse marssivat. Nad tulid siia tööliste koosolekule nagu kõrtsi, kirikusse või veskikottagi — ikka enesekindlalt, täit talda maha pannes, keha täit kaalu mõlema jalaga vastu pörandat pörutades, iga liigutus rääkimas sellest, et nemad on need, kellest sõltub aulamehe või teenijatüdraku — teise inimese heaolu, kes otsustavad ning määravad. Vastu ootusi tuli aga teenijarahvas vaikelt, tagasihoidlikult astudes peaaegu hülides. Tööpöolest, mitmetegi süda pigistas küsimus: mis ütleb peremees või perenaine õhtul, homme? Noorematele teenijatele, kes ametiühingutest ja koosolekutest olid paljalt juttudest kuulnud, oli säärase palgaliste kokkutulek täiesti harjumatu asi. Ühed arvasid end otsekui vägitegu tegevat, ja tulid sellepärast. Teised jälle rääkisid, nagu tol ajal külakohas tõugati, et selle valitsuse käsu peale tuleb tingimata välja minna, kas tahad või mitte. Seesugused jutud tõid koosolekule mõned aremad keskmikud, nagu lesepaari.

Inimeste kogunemine, kohtadele asumine ja kohen-damine — kõik võttis aega. Viimaks oli klassiruum tihedalt rahvast täis. Nii tihedalt, et seisti piki seina ääri ja pinkide vahel. Osa poisse-tüdrukuid jäi isegi kotta, kust nad ukseaugu kaudu ainult päid sisse pistma ulatasid. Et koosolek oli uudiseks, kõneldi pooli hääli, tagasihoidlikult, nagu oleks kardetud valju jutuga midagi ära rikkuda, mille olemust ei tuntud, mis näis võõrana ja üllatavanagi. Sest kes oleks Heistres mõni aeg tagasi kujutleda osanud, et peremehe käsku kuulama, ainult tema talu tööd tegema kõlvanud inimesed tulevad korraga kokku oma päevamuresid arutama, ühingu asutama!

Uudishimu ajas välja ka muidu kõigest eemalehoidva keskmiku Sootaga Jürka. Sootaga oli rabaservast lõigatud asunikukoht, Jürka aga inimene, kes hommikust õhtuni rügades kohast asja tegi. Viimane kui sooservik ära kraavitatud, maa üles tõmmatud, oli tal talukene

nüüd mis talu, ning sealt pigistati keskmine leib perele välja. Jürkal oli vanemaid lapsi esimesest naisest, kes juba iseseisvalt linnas elasid, nooremaid teisest — alles karjase-eas. Esimesi aitas Jürka niikaua kodunt, kuni nad ametiotsa kätte said. «Terake mõistust ja kärmed käed — siis saab inimene alati läbi,» seesugune oli Jürka arusaamine, ning sellele vastavalt ründas ta edasi, et nooremaid mitte halvemas olukorras maha jätta. Kõik, mis siin maalapist välja võeti, võeti hirmsa töö ja vaevaga. Iga hilp seljas või asjakene majas rääkis Sootaga pere pingutustest. Kitsa elu tõttu pidas Jürka ise end palju lähemaks popsidele ja sulastele kui peremeestele. Võib-olla see tunne tõigi ta koosolekule. Peremeeste ridades Jürka kohta küll muiati: mees paks ja punetav nagu kõrtsmik, kõhukestki juba ees, aga tööline! Kuid Jürka küsis eneselt täie tõega: kes siis veel töötav talupoeg on kui mitte oma kätega uudismaategija? Ja küsis õigesti.

Ka Ojari Ott pani enesele enne koosolekut mõned küsimused ette. Kuid polnud kahtlust: läbi ja lõhki töömees, oma nahal tunda saanud kõike häda ning viletsust. Ta oli iseseisev peremees juba paarikümne aasta ümber. Asunud talu pidama uhkete kavatsustega, kuid jõudnud ainult võlgade ning veksliteni — ka lagunevate hoonete ja metsistuvate söötideni. Siit ta enam ei pääsenud. Võlad vedasid teda põhja nagu kivid jalus. Ei metsamüümised, ei sulase palkamata jätmine ega talvised veotsad, mis ta vahel tegi, viinud majapidamist edasi. See pehkis ja läks järjest pudedamaks, nagu oleks vamm sisse löönud. Oma elujärje poolest arvas Ott enesel täie õiguse olevat ühingusse kuuluda. Kes siin, Heistres, siis veel kehvemalt elab kui tema? Isegi rentnik Rihm on kõvemal järjel. Töötavat rahvast lubatakse aidata ja toetada. Nõnna, eks toetatagu siis ka Ojarit. Et on neljakümne hektari ümber võsa ja pragi käes? Jah, aga tühja sest krundist, kui talus jõutakse hädaga pidada paar lehmakonti ja hobusekronu. Nendega ei jaksa seda maad ei harida ega väetada. Rääkimata saagi saamisest.

Nõnda, enesega asjad ühele poole teinud ja vaimus täiesti kindel, veel kindlam aga selles, mis peremehed öösi olid rääkinud, vehkis Ott koolimajja ja istus seal hooletult Jürka kõrvale pinki. Jürka kõrvale just sel-

leks, et alla kriipsutada: näete, siin me oleme, kaks töömeest — üks, kes rügamisega talule jalad alla on ajanud, lapsedki järjele pannud; teine, kelle rügamisest muud pole tulnud, kui et hooned kaela kukkumas ja kõvad võlad juba kaelas. Vaadake ise ja otsustage: kas on need kaks nii erinevat keskmist meest kuidagi teistmoodi kui teenijasrahvas? Teil on oma kindel palk, teil on laud peremehe poolt iga päev kaetud, olgu see nii hea-kuri kui ta on, aga kus on meie palk ja kuidas on meie laud kaetud, selle järele ei küsi jumalgi taevas. Meie oma peremeheseisuses elame tihti viletsamalt kui teenijad. Miks peaks siis imeks pandama, kui meiegi oma elujärje parandamise mõttega teie hulka tuleme, teie ühingusse tahame astuda? Umbes niisuguse näoga vahtis Ojari Ott, ise kummargil madala koolipingi kohal, koosoleku korraldajaid, kui ta Sootaga Jürkaga juttu alustas.

«Nõnnaks. Kui oleks, et annaksid selle ühisuse kaudu portau raha... ehk saab siis viimaks elama hakata.»

Sootaga Jürka ei osanud midagi tahta. Ta ei olnud eluaeg teistelt tahta mõistnud, võõra abile lootä sõandanud. Oli end igas hädas ise aidanud, alati, ja isegi mitte jumalat appi hüüdnud. Sest kui töömees oli ta ära näinud, et selle abil kraavi ei tõmba, sood ei raada; selle orjamine raiskab üksnes aega ja muud ühtigi. Nii jäi talle Ojari jutt kõrvalise abiga elamasaamisest võõraks. Tema arupidamist mööda elati ju kõik aeg, igaüks nõnda nagu jõud võttis. Ega olnud varjusurmas see Ojarigi, kui ta metsa rahaks tegi, alevi mõnikord mitu päeva järjepannu prassis või mööda küla ringi rallas ja kõige kibedamal tööajal talu asjad sinnapaika jättis. Ka see oli elu. Aga selleks eluks polnud Otil abi või toetust vaja. Seda oskas ta ise elada. Või mis aitab Ojarile abi? Kotiga, millel põhi alt ära, teri ei vii! Ning ta vastas viivitades:

«Elada ja tööd teha tuleb vist ka edaspidi omal, olgu need ohjad nüüd peremeeste või sulaste käes.»

«Sedan'd, nõnnaks, muidugi. Kuid eks vaene mõista ikka vaest paremini kui rikas. Või kas see sinu elu seal soo sees meelakkumine on olnud...»

Sootaga pere, tõesõna, polnud kergelt põlve näinud. Aga Jürkal ei tulnud ette nõudagi, et elu peaks kerge olema. Oieti, kuidas ta võiks kerge, hõlpu täis olla, kui

üks töö ja tegemine ajab teist taga? Elu on niisugune, nagu ta on. Keegi peale Jürka ja tema pere elu seal Sootagal teiseks tegema ei tule, mitte ka need vabadikud või sulased, kes praegu laua ümber õiendavad ja omavahel midagi ägedalt selgitavad, mida rahva kahina tõttu siia ei kuule.

Jürka teisel käel istub kumeras Ojari piirimees, kõhetu habemenäss, aga teraste silmadega Kopli Saamu, Antsu isa, mees, kes maa eest alles riigile renti maksab ja keda õieti peremeheks ei peetagi. Riigirentnik — üks imelik seisus, kes kunagi jalgu alla ei saa. Ka tema vaatab uudishimulikult laua poole, kuulatab kuid ei kuule, mis seal räägitakse, ei taha end segada teiste jutusse ja ohkab ainult murelikult:

«Kui seda maakest oleks ja rent maha võetaks...» Rohkem Saamu ei oska soovida. Antsu sai koolitatud, eks Ants tea...

Järjest tihedamini klassi kogunev rahvas pidas end ülal väga mitmeti. Lehtmaa Eedi, kärke sõna ja jalaga, väheldane, nässakas ning habemekarvadesse uppuvate silmadega päevatöö-mees, oli kerge auru all, keerles Ludvi ümber ja kippus sellele väsimatult meelde tulema, kui kanged mehed on nemad, Lehtmaad, olgu siis poeg Vardi või ta ise. Ja missugused mehed on veel Külmad, need Ludvi ja Sass! Kas Ludvi ikka mäletab, kuidas mõisast vallakoolis käidi, kuidas Külma poisse juba siis «kolmeks kõvaks Külmaks» hüüti, kuidas nemad, mõisapoised, talupoistele kivisõjas «külma» tegid, ja palju muud säärast. Sõnakehval sepal oli tegemist, et endist lärmat mõisapoissi vaigistada.

Tigase Traat ja Silbri Tiit ajasid üle vahekäigu teineteise poole ulatades laia juttu sellest, kuidas õlu pähe hakkab, missugune õlu hakkab, kuidas säärast teha, ja üldse kõigest, mis puutub õlle iseloomu ning selle tegemise kunsti. Võõras, kes nende juttu kuulatas, pidi mulje saama, et tegemist on kahe kutselise õlleprüulijaga, mitte peremehega. Valju õllejutu sekka küsis Traat, kämbelaga Silbrile põlvele patsutades, äkki vaikselt:

«Kas omad vändad viisid pärale?»

«Mis minul, a'a poiss, sinder, näe nii kui ninali heinasaadu vajus, nii jäi. Alles keskpäeval tirisin teise välja, kallasin peaparandust ja turgutasin elu



siis... Prrr! Olid aga Petril seekord õlled!» väristas ta ootust võtmist meenutades pead.

«Jaah,» noogutas Traat, niipalju kui ta oma härja-käela tõttu noogutada sai. «Gift!...» kiikas siis tänulikult samas, selja taga küürutava Ojari poole. «Mõnikord on isegi setukast abi,» vedas näo Silbri suunas naerule. Kuid see laiale sõormeaukudega nagu tõmbus kohe meestusest kokku. Ott leidis paraja aja saabunud olevat ta ulatas Traadile rullikeeratud viiekroonilise.

«Mis see on?»

«Nõnnaks. Oli sul vankrisse jäänud,» pomistas ta, kuid nõnda, et seda kuulsid üksnes Traat ja Silber. Ojari ei jahtinud odavat tähelepanu. Oo, tema tundis takti. Ent ometi pidi ta samas oma taktitunde ära needma, sest Traat toppis raha hooletult vestitaskusse.

«Tõnnud parem peaparandust!» ütles ja hakkas jälle tasakesi Silbriga pobistama, nagu poleks viis krooni temale-mehale rahaks.

Ott aga vahtis veel tükk aega vesise silmaga seda vestitaskut, kuhu rasvane näpp raha oli vajutanud. Poleks see juhtunud inimeste hulgas, ta oleks Traadilt viinaraha välja võtnud. Aga nüüd ei passinud. Kuidagi ei passinud Ojari peremehel Tigase peremehe käest viinaraha pressima hakata. Ning Ojari jäi, sülg suus, ainsasse vahtima nagu koer, kellel kont hammaste vahelt ära tõmmatakse... Jah, koer, sest tänu väärtki ei peetud tema heategu. Mis siin veel aust või sõprusest...!

Paari pingi võrra tagapool vestlesid proua Anete ja linnahärra teatrist, laulust. Maret istus, pea püsti, ja kuulas. Allik pani tähele, et Maret pilk kordagi temal ei peatu. Nad olid kõik, need pererahvad, täiesti värsked, väljapuhanud, hoolikalt riides ja harjatud, nagu viisakad inimesed peavad olema. Kuigi Allik teadis väga hästi, et nad koiduni jõid ja kes kus veel mis... Kuulates kõrvalt Lehtmaa Eedi ärplemist, jälgis ta silm kogu aeg Maretit. Peremamslike siiski ei suutnud väsimust varjata: kätt aeg-ajalt suu ette tõstes haigutas ta salaja. Aga kui vestlusse tõmmati, vastas lahke naeratusega, nii et Allik midagi järeldada ei mõistnud tema tulekust koos selle agronoomi või assistendiga. Ükski pilk, viibe ega liigutus ei rääkinud rohkem kui viisakusest nende vahel. Allik vaatas eemalt. Jah, lähemal seis-

tes oleks ta kindlasti märganud, et kui need kaks teineteisele silma vaatasid, siis laienesid nende silmaterad erutusest.

Et nurgas tüdruk tigidalt kurjustas poisiga, kes talle jala peale oli astunud, või et Kruubi Valli valjusti naeris — seegi oli harilik, igal simmanil korduv nähtus, mis ei äratanud sugugi võõristust. Võõristust tekitas ainult Traatide, Silbrite, Pikanurmede, Kandlate ja teiste säärase kohalolek. Mis neid mehi siia ajas? Kas tõesti peavad ka peremehed kaasa rääkima töötava rahva ridade korraldamisel? Mida mõeldi õieti vallamajas, kui anti see ringkiri töötavate talupoegade kohta?

Nende küsimuste ümber käis Rihma, Allika, Ludvi ja tema hommikul linnast saabunud poja Mikhli vahel vaikne, tihe arupidamine. Oodati vallavalitsuse esindajat, oodati, et see tooks selgust. Oodati ja vahiti ühtelugu maantee poole, venitati koosoleku algusega. Kuid maanteel sõidab selgus setukaga.

Allik kibeles peremeestele näkku ütlema, et nende koht ei ole siin. Ent Rihm ja Ludvi arvasid ettenägelikult, et siis lähevad minema ka säärased mehed, tõesti töötavad talupojad nagu Sootaga Jürka või Kopli Saamu või see Ojari Ottki, kelle kohta ometi ütelda ei saa, nagu oleks ta hallparun. Mõistlik ja asjalik seisukoht. Selle vastu oli raske vaielda. Aga inimesed, kes lähevad tulle sisemise hääle sunnil, ümber vaatamata, neil inimestel on sisu, mis teeb nad rangeks ja karmiks. Nii nagu mitmed teisedki tol suvel, arvas ka sulane Allik end toimivat revolutsiooniliselt ja ainuõigelt seega, kui ta peremehed maatööraha koosolekult välja kihutab. Omavaheline nägelemine läks nii teravaks, et hakkas piinlik. Rihm asus mehi ukse poole juhtima.

«Astume kantseleituppa, seal vaiksem,» nõudis ta.

«Keda põrgut siin häbeneda?» jonnis Allik.

Ta meeled keesid, kael õhetas. Sobinglased! keerles tal vanemaid mehi hukkamõistev sõna suus.

«Keda? Iseennast!» löikas Rihm. «Ei tohi end juba enne algust narriks teha!»

See mõjus. Rihm ja Ludvi kangelt ees, Allik järel, käsi püksitaskus, sinise kuue hõlm üle käe, lai punane lips kuuesiilul, nihkus juhtiv grupp ukse poole. Nävel nägi Allik Jundet.

«Tule kaasa, Peeter!» tõmbas ta lühidalt näpuga. «Ja sina ka, Antal!»

Läks Junde, läks Mihkel, rahulik, pead pisut ette heidav, heleda juuksepahmakaga poiss, püksiharud hana moodi mööda põrandat lohisemas, ja tahtis minna jutukaa Lehtmaa Eedigi. Aga temal kästi oodata.

«Hoh, võib ka oodata, kui on kord tulnud,» tõmbus Lehtmaa kotta suitsetama.

«Jah, las härrad peavad enne üks peenike nõu!» ilkus Traadi hääli jutukahinasse. Mitmel pool turtsatati.

Kantseleis, üle koja, istus laua taga koolijuhataja Taader ja vahtis mingisse paberisse. See oli murelik, ruti välimusega, halli lotendava ülikonnaga, väikeste arglevate silmadega, prillidega, toatuhvlites mees. Harjunud sõnakuulelik olema ning kuulekust nõudma, kargas ta nagu koolipoiss üles, lõi juuksed tagasi ja tegi kerge kummarduse.

«Tahtsite nõu pidada? Palun! Jätan teid kohe omavahel.»

«Hea küll,» ütles Rihm.

«Kas see karp seal seinal töötab?» päris Allik telefoni.

«Olge heaks, palun! Silmapilk, ma ühendan oma toast!»

Ja Taader lipsas end kitsaks tehes ukse vahelt välja.

Mehed jäid ümber klaasiga kaetud laua seisma. Aknast langes sisse vihk päikesekiiri ja pani klaasi serva kiiskama. Vaikne, asjalik ruum mõjus rahustavalt. Allikki tundis seda. Vähem ägedalt kui kärsitult küsis ta Rihmalt:

«Noh, mis plaanid on?»

Bepp keeras suutsu.

«Küsin vallamajast,» arvas Rihm.

«Mis sina, Mihkel?» nõudis Allik.

Mihkel kõhatas, hõõrus oma krobelsi käsi.

«Linnas käivad asjad teistmoodi. Siin pole ei parteid ega komiteed, kust pärida...»

«Tühja siin küsida!» pani Junde käe raskelt klaasile, nii et see kriginas. «Kellele neid vaja on? Välja ja valmis!» pühkis pihuga klaasilt Ludvi kotist pudenenud tubakakübemed põrandale.

«Mina ütlen sedasama,» toetas Allik raiuvalt. «Meie tee läheb üle nende, aga mitte nendega paaris. Fakt. Sobing peremeestega? Teate, mis see on? See on revo-

lutsiooni reetmine! See on... Ei, see soust jäägu minust söömata.»

«Ja minust kah!» kinnitas Ants nagu saega lõigates, käed sügavalt taskus.

«Võtke ometi kuulda: kõiki peremehi ei saa ühe vit-saga lüüa! Seal on Sootaga ja Kopli, või isegi mina kui rentnik? Keda me ära saadame, keda jätame? Või saadate ka minu minema? Seadust mööda, nii nagu on korraldatud, tuleb asju ajada,» vaidles Rihm.

Antsu nägu venis pikaks. Isa ei mõtelnudki ta ära saata. Kus sellega! Ta kergitas rinda ja ütles siis sõjakalt:

«Maa-asjaga pihta! Lösutagu — palju tahavad... Kui me neid... küllap nad siis ise kaovad... Minu isa, jah, viimaks jahmatab ja lööb veel maavõtmise mõtte peale käega...» Poisil näis nagu hirm tekkivat, et isa Saamu ehk tõesti maad juurde saamata minema kõnib, — maad, mille ümber nii palju ilusaid plaane oli peetud ja mille küljes rippusid ka Antsu enese agroomiunistused.

«Maa, maa-asi, jah,» toetas kohe Ludvi. «Äh, istugu ja kuulaku. Kellele see haiget teeb?» pani ta suitsu tormama.

«Muidugi maa,» kinnitas Junde.

«Pidi tulema siia kõnelejaid,» vaatas Rihm nagu süüdlaselt Allika otsa.

See kehtis õlgu.

«Vana viga — Trossi vallamajas lubab, aga unustab. Noh, mis me siis teeme?» päris järsku Mihklilt.

Ka Junde, Ludvi ja Antsu pilgud pöördusid Mihkli poole, pöördusid nii õhinal, nagu oleksid nad sellelt vabrikumehelt oodanud maa-asja kohest otsustamist, maa kätteandmist. Kuid Mihkel Külma sai Allika küsimusest sootuks teisiti aru. Maa asjus tema süda ei kiperdanud ega tundnud ta ka isa plaane. Suureks pettumuseks nendele arutas ta asjalikult, nagu kunagi enamteadev inimene:

«Kindlasti võib nii ja võib teisiti. Vabrikus ka praegu mitmesuguseid töotajaid. Ühed on ametiühingus, neil on liikmeraamatud ja maksavad liikmemaksu. Teisi ei minda sinna tahtmagi, aga tööd lastakse teha... On võimalik peremehi mitte arvata ametiühingu liikmeks. Selle asja korraldab komitee ära. Hiljem — vaikselt ja

valuts...» naeratas ta sealjuures mõistaandvalt.

See noore, ise alles mõne päeva eest tehase komiteesse valitud tööliste jutt oli nii mõistlik, et oleks pidanud rahu majja tooma. Allikalgi polnud vaidlemist. Aga uuesti silme ette manades pilti sellest, kuidas klassitoas laialt istusid Traat ja Silber, kuidas Otsa peremees elavalt ringi keerles, nagu teistele midagi selgitada püüdes, kuidas peremehed kobarasse hoidsid — tundis ta oma südant älkima löövat.

«Helistame siiski vallamajasse,» võttis ta telefonitoru ja keerutas vända...

Koolijuhataja Taadri elutoas, madala sõõriku laua ääres istusid Taadri poeg Mati ja Tigase Herbi, Traadi poeg, mängides kuutkümmend kuut. Nad õppisid mõlemad reaalkoolis, käisid kaheksateistkümnendat aastat, pidid järgmisel kevadel gümnaasiumi lõpetama, siis inseneriks õppima ning tundsid end juba praegu säärase noorte härrasmeestena, kellele korda ei lähe põõbli larmamised, kellele need igavad, jah, isegi vastikud on, sest seal räägitakse jälle sellest samast, millest räägiti nüüd igal pool. Nii tõmbusid nad kõrvale, koolijuhataja tuppa, ja matsid end kaardimängu, et mitte kuulda ega näha. Kui Taader toast läbi vilksas ning pojale ütles, et ühendagu ta telefon kantseleisse, mees- tel seal rääkimist, vastas Mati automaatselt: «Jah!», pörutas sõbrale: «Pood kinnil», võttis ässatihi, lõi oma nelikümmend lauale ja ruttas otsekohe silmi lugema, sest vastane ei uskunud, et tal on kuuskümmend kuus täis.

Mati Taader, kitsa kahvatu näo ja madala rinnaga pois, kuulus niinimetatud ühe-asja-inimeste liiki. Millegagi tegeldes unustas ta kõik muu. Nõnda ununes ka telefon. Ta luges ja luges, aga sai ikka kuuskümmend neli. Herbi, näost lõkendav ja üleemeelik, isegi härrandlik oma hästliatavas triibulises suveüllikonnas, aga irvitas:

«Kolm silma minule!» Ja keeras mängukaardi selili. Sel hetkel helises telefon. Lihtsas koduses pluusis Mati haaras toru, ja ilma et oleks oieti kuulnud, mis räägiti, vastas tõrjuvalt:

«Läks praegu välja. Helistage hiljem.»

Poiss mõtles isa. Aga Allik all kantseleis sai aru, et rätsepast vallavanem Trossi on välja läinud. Hoopis talbukamaks osutus noor Traat.

«Stopp!» kargas ta püsti. «Siin saab nalja.» Ta silmad kilasid, naer kiskus keha kõverasse.

«Mis sa teed?» meenus nüüd Matile isa korraldus.

«Oota!» tõrjus Traat sõbra telefoni juurest eemale.

Mõne minuti pärast helises kell uuesti. Nüüd oli Herbert Traat rahu ja tasakaal ise, ainult pilgutas sõbrale silma. Ta vastas häält madaldades hooletult: «Jah, kuuleb!» ning kuulaski hoolega, ise naljamõnust vääneldes, mikrofoni käega kinni kattes. Ta tundis Allika hääle ära. Kui sulane oli lõpetanud, kõhatas perepoeg mõtlikult. Siis rääkis telefoni nagu juhendajale kohane, asjalikult ja otsustavalt:

«Jah. Tuleb läbi viia. Nii nagu korraldus on... Ei, kohale sõita ei saa. Tehke oma jõuga ära...»

Viskas telefoni hargile ja pahvatas laginal naerma. Matigi turtsus kaasa. Ning noored härrasmehed haarasid taas kaardid. Mis? Üks sulaste koosolek? Kui Herbert Traat oleks teadnud, et värskelt määratud vallavanem Trossi vastaks Allikale umbes samade sõnadega, oleks ta veel uhkem olnud. Ja kui Allik oleks teadnud, kes temaga räägib, oleks ta vist koolimaja peremeestest koos nende suguseltsiga puhtaks teinud. Aga et kumbki antud hetkel oma osa tõelist suurust ei tundnud, siis võttis Herbert Traat ainult järjekordse tihi sisse ja Allik kehtas nõrdinult õlgu...

Mehed vaatasid Allika poole, tema aga neist mööda, kuhugi eemale. Nad olid üksi jäetud, rätsepad ja ametimehed vallamajas ei hoolinud sulaste koosolekust. On siis sulastel vaja hoolida mõnest unisest rätsepast! Allik tundis ärritusest klimpi kurku tõusvat. Aga ta sundis enese rahulikuks.

«Noh, kui pärast vahe teha, kurat nendegal!» ütles ta tuhmilt, käsi mängimas lipsuga. «Ainult ärgu tuldagu mulle tõendama, et mõni Traat või Silber hakkab koosolekul istumise pärast sulase moodi mõtlema. Selleks on rohkem vaja kui taguotsa pingile toetada! Fakt. Mis, hakkame pihta või?»

Nad olid kokku leppinud nõnda, et koosolekut juhatab Allik. Sissejuhatav sõnavõtt jäi Rihma hooleks. Aga nüüd, kus teada oli, et koosolekul viibib mees ministeeriumist, arvas Rihm, et kas mitte ka sellele sõna anda — ikkagi ametiühingu tegelane.

«Ei. Kui sulaste koosolekul härrad lobisema lastakse,

siis minul...» Sellest ähvardusest tuli nii aru saada, et kui Rihm mõtleb linnameest kõnelema tellida, läheb Allik minema. See ei tohtinud kõnessegi tulla. Rihm vaatas veel kord aknast teele. Oli ju lubatud peale vallameeste kohale saata ka maavalitsuse esindaja. Ent kumbagi ei maksnud enam oodata. Nende koosolekut nähtavasti ei peetud tähtsaks. Samal päeval toimus samasuguseid mitmel pool, küllap mujale oli hädalise-malt vaja.

Kui Rihm tol hetkel oleks teadnud tõelist põhjust, miks maakonnast ega vallast kedagi kohale ei tulnud, kui ta oleks uneski näha osanud telefonikõnet, mis reedel põllutööministeeriumist võeti maavalitsusse, ja teist, mis maavalitsusest andis vallavanemale käsu puhapäevaõhtul teisel viibida, oleks ta mõistnud palju enam ning vahest veel teravamalt suhtunud põllutööministeeriumi mehesse, kui tegi seda Allik oma tööpoisi lihtsas vaenus härrakeste vastu. Aga et tal neist keerulitest nurgatagustest kõnedest, millega vanade tuttavate vahel püüti jalule seada uusi töökontakte, aimugi polnud, jäi ta rahulikuks. Ohtu haistmata läheb inimene kõigele lihtsüdamlilikult vastu.

Nad kõndisid hanereas tagasi klassituppa. Ants näris kitsaid, veretuid huuli, sepp vahtis mornilt maha ja Junde käed olid rusikas. Mis sest maa-asjast nõnda küll saab? Esimene, mis Allik märkas, oli see, et Laine seisis vahelkäigus ja vaatas talle nokkivalt otsa. Et noh, poiss, mis linnu häält sa nüüd teed? Mis häält siin teha! Mõeldudes sosistas Allik tüdrukule kõrva «pio-lijo» ja soojenes ise sellest naljatuselt niivõrd, et sai oma esimesest kangestusest üle.

Laua taha astusid nad kolmekesi: Allik keskele, Rihm temast paremale, Ludvi vasemale. Allik jäi tikkairgelt seisima, siis koputas tulemasina otsaga paar korda vastu lauda. Vanemad mehed võtsid istet, Allik teatas, et avab Hestire maatööliste koosoleku. Seepeale kohe, et esimesena räägib seltsimees Rihm kui vana ametiühingulise. Ütles, ja tahtis istuda. Kuid juba sikutas Rihm teda varrukast:

«Protokollija!»

Samal ajal hõigati klassist:

«Päevakord!»

Allik tundis, kuidas ta kael higiseks lõi, aga nägu

vist kaameks tõmbus. Koosoleku rakendamise kord oli meelest läinud! Nagu pihuga pühitud. Mis seal eespool, mis tagapool seisis — tõesti ei mäletanud! Millest siis alustada? Kogemused, ah, kogemused! Siin laua taga oleks pidanud talitama rahulikult, kindlalt, kaalukalt ja mõjuvalt, umbes samuti, nagu oli näinud vanasti talitavat Logina Petrit. Kaalukuse asemel komistas ta aga kohe esimesel sammul ning pidi nüüd häbiga kuulma, kuidas talurahva hulgas turtsuti, halvaks panevalt kihistati. Katsudes öelda, et vabandage, kuulis Karl oma häält kõlavat pigistatult, vilistavalt, nagu surve alt välja pahvatavat. Kõri nõoris kuiv kramp, ja see oli väga vastik. Veel vastikum seetõttu, et ta oma silmaga nägi, kuidas jäme Traat kätt suu ees hoides kõhistas ja ministერიumi-meis Maretile andestavalt muigas nagu lapse üle, kellel sõnad suus sassi lähevad. Teadagi, et tema ja teiste töömeeste üle! Teadagi, et tigidalt ja õelalt! Allik tõmbas käed rusikasse ja surus hambad kokku, nii et tal silmade ees peaaegu pimedaks läks, siis ütles enesele: irvitagu, kel selleks lusti on! Irvitagu, ega sellepärast sõit seisma jää! Ning järsku oma rusikas kätt nagu nuiat ähvardavalt, hoiatavalt, aga ühtlasi ka tervituseks välja sirutades peaaegu röögatas ta eneselegi võõra häälega:

«Seltsimehed ja kodanikud! Pikas ja raskes võitluses on töörahvas kätte võidelnud õiguse vabalt kokku tulla, oma ühinguid asutada. Jah, selles võitluses on paljud seltsimehed oma elu ohverdanud. Austame nende mälestust püstitõusmisega. (Pikk robinal tõusmine.) Täna! (Sama kolinal istumine.) Tööliste, töötava rahva õiguse punane lipp lehvib jälle. Lehvib kui võidumärk, tööliste võidu märk. Tänu parteile ja nõukogude võimule lehvib meie üle see lipp. Fakt. Jäägu ta igaveseks lehvima! Olgu ta meie kõrgeks ideaaliks! Elagu! Elagu! Elagu!»

Esimene elagu tuli nii ootamatult, et kuulajad ei teadnud, kuidas seda vastu võtta. Teisele ja kolmandale hüüti siin-seal kaasa. Kui Allik veel mõne elagu oleks põrutanud, oleks vist suurem osa ruumis viibivast töörahvast temaga rütmiliselt koos hüüdnud, peremeestest ehk mõni aga ka porisenud. Nüüd läks kõik nii, nagu ta läks. Allik oli oma kohmetusest jagu saanud, selle välja karjunud, mõned agaramad olid temaga kaasa hüüdnud.

Ning see julgustas, kindlustas teda niivõrd, et tal päevakordki meelde tuli. Higitades, kahe käega lauaservale toetudes, pintsakuhõlmad eest lahti, punane lips triibulise särgi kohal kõlkumas, hõikas ta:

«Õigus. Päevakorras on:

esiteks — koosoleku rakendamine,

teiseks — läbirääkimised maaküsimuse üle ja

kolmandaks — valimised.

Neile, kellel koolid seljataga, ei tee suurt au itsitada, kui töömehel mõni sõna suus keerdu lööb või vahele jääb. Opime ja parandame ära. Fakt. Ärge kartke, parandame! Päevakord on siis niisugune...»

«Palun päevakorra kohta sõna,» tõusis üks käsi peade kohal nähtavale.

Allik oli uuesti kimbatuses. Anda sõna — teab, mis juttu mees räägib; andmata jätta... Kõsivalt vaatas ta Rihma ja Külma otsa. Rihm noogutas, ning seepeale Allik:

«Ah et päevakorra kohta? Ütelge siis, mis teil ütelda on.»

Kõik tema pöördumised koosoleku poole tulid nii valjult, kurgupõhjast, nagu karjuks ta eemalolijaile. Klassiruum aga ei olnud suur, ja inimesi imestas Logina sulase häälekus. Nüüd, kus ta toolile laskudes teise juttu kuulas, tundis ta isegi, et oli oma häälega haldanud, et ruum sellest alles tagantjärele kõmas. Ning tal läks uuesti kael higiseks. Seekord juba kergemalt. Mõttest sellele, et on vaja end kokku võtta, tahele panna, mis linnamees räägib, sai ta tasakaalu jälle kätte.

Keskmisses pingis kolistas pikk mees säärikutega, astus rea vahele välja ja rääkis, selgelt ning kõlavalt nagu raamatust lugedes. Tema kui ministერიumi ametiühingukomitee liige saab sõnadest «koosoleku rakendamine» nõnda aru, et tuleb koosoleku juhataja või juhatus valida. Sõnaga, esitada kandidaadid, hääletada, hääled ära lugeda, ja need, kes kõige rohkem hääli saanud, koosolekut juhtima panna. Seda tähendavat punkt «koosoleku rakendamine». Just niisugust õiget, demokraatlikku koosoleku rakendamist nüüd, kus Pütsi diktatuur on murtud, vabas Nõukogude Eestis tarvitatavatki. Nii olevat tehtud ka ministერიumis. Tema ei tahtvat oma sõnavõtuga mitte midagi muud

ütelda kui seda, mis ta ütelnud. Tema rääkivat üksnes selle sooviga, et koosolek õieti käima saaks. Vabandatagu teda selle väikese märkuse eest, kui see ehk kellelgi just mugav kuulda ei olnud.

Mugav see, jah, ei olnud. Allik kuulas ja kainenesis. Lõppude lõpuks, kui sa ei oska või eksid, miks mitte lasta end õpetada? Milleks kulmu kipra kiskuda? Et mehe kohale tõi Logina Huko? Ehk vedas lihtsalt kaasa, et uhkeldada: vaadake, missugused sidemed mul on. Et on võõras? Võib-olla näeb vigugi seetõttu selgema silmaga. Koosoleku juhatuse võib ju valida, kui see valida tuleb. Ta vahetas paar vaikset sõna oma naabritega laua taga, siis esitas võõrale küsimuse:

«Hea küll. Valime juhataja või juhatajad. Demokraatliku korra ja kombe vastu ei ole kellelgi suupruukimist. Fakt. Aga kas seltsimees... («Uibo!» kõlas eelkõneleja poolt otsekohe enese tutvustamiseks) jah, kas seltsimees Uibo, kui ta on juba nii lahke, võtaks vaevaks selgitada, kellel on siin hääleõigus, kellel mitte? Koos on peale tööliste ka rida peremehi. Kas peremeestel lasta kaasa hääletada või mitte?»

Allik jäi püsti seistes vastust ootama.

Ja vastus tuli. Pikk mees tõusis, kõhatas ning arutas targalt, et niisama lihtsalt ei saa kelleltki hääleõigust ära võtta, kui seda kohtuotsusega ei ole tehtud. Töötav talupoeg on tööliste liitlane ja võitluskaaslane, kuidas teda keelata töölisega koos hääletada? Iseasi, kui oleks tegemist kapitalistidega, potipõllumeestega, kes isiklikult oma talus tööd ei ole teinud, siis jah — siis võiks küsimuse üles tõsta. Aga kas on siin niisuguseid kodanikke?

«Kas ei ole või?» lõi kas seina äärest Junde Peetri hääl.

Arvatakse, et on. Noh, siis tulda lagedale nime-dega, konkreetsete süüdistustega. Kui aga keegi niisama sõnu pillub, et tööliste ja töötava talurahva vahele kiilu taguda, siis julgen ütelda, ei ole nende inimeste sihid ja eesmärgid mitte ühised ametiühinguliikumise või valitsuse poliitika sihtidega. Ühiselt minnes, koos tõmmates tuleb arusaadavalt koos toimetada ka valimised.

«Nii et Logina parun ja mina, Junde, Tigase pops — mõlemad ühed tööinimesed? Keh-eh-hee!» käratas uuesti Junde ahjunurgast.

Võõras vabandas väga, et tema ei tundvat kohapealseid olusid, ei teadvat ka mitte üksikute isikute varanduslikku seisust. Sellepärast ei saavat tema ütelda ega öelda tema asigi ütelda, missugusel peremehel on teenijarahvaga ühine tee, missugusel mitte. Säärased küsimused arutamine olevat nii keeruline, et selle koosoleku päevakorda ei mahtuvat. Tema seletus olevat, teadagi, üldine ja teoreetiline, antud lühikese nõukogude elupraktika alusel. On mõnel kodanikul mõne teise kohta oma erinev seisukoht, hääletagu ta oma südametunnistust mööda. Kui ülesseatud kandidaat ei meeldi, hääletatakse ta maha. See olevat loomulik. Vaba on kandidaatide ülesseadmine ja vaba ka mahahääletamine. Kõik kergekäeliselt, juttude põhjal kõrvaldada tahendavat Nõukogude kodanikele konstitutsiooniga kindlustatud õiguse kitsendamist. Sõna- ja hääleõigus olevat aga revolutsiooni saavutused, mille eest on tõsiselt võideldud, raskeid ohvreid toodud. Kuidas siis nüüd ühel väikesel külakoosolekul sirutada käsi, et neid inimeste põhiõigusi ära võtta?

Ta seletas küsimust laialt, aga ühtlasi nii keeruliselt, et Junde, kes selle järel tõendada püüdis, nagu oleksid linnaõnne jutud liimist lahti, et teda kui pops ei saavat ikka mõne Logina või Tigasega ühele õrrele panna, viimaks hoopis segi läks ja kõnejärje käest ära lasi. Talunike poolt hõigati talle, et kas tahab pops siis üks õrrele ronida, peremeeste nahal elama hakata? Junde vastas, et aeg olevat kergitada neid, kellele liha kipub liiga tegema. «Aga kitseliha!» hüüti talle seepeale. Ja Junde jäigi kogeleva. Üldine naerulagin viis ta segadusse. Ei osanud mees muud, kui hakkas hüüdjat, Pikanurme peremeest, segaselt ähvardama. See ei meeldinud aga sulaspõlstele, nagu Lehtmaa Värdis ja Viidika Velli, kes seisid samas ta kõrval ja nõudsid, et jätku Junde oma jahijutud. Allika otsesele küsimusele, mis ettepaneku Junde teeb, hüüdis mees viimaks, et paneb ette koosoleku juhatajaks Allika, asetäitjaks Külma Ludvi ja kirjatöömehet Rihma.

Allika pärimise peale, kas on veel kandidaate, kostsid kohe hüüded: Sootaga Jürka, Silbri Jan, Ojari Ott. Neid kandidaate ei esitanud Traat ega Silber, mitte ka Pikanurme, kõvad vanatalude peremehed, vaid baptist ja lugija Tibu Juhan, toeka Kandla talu peremees. Sootaga

Jürka vastu ei olnud ütlemist. Ainult Jürka ise, niipea kui oma nime kuulis, lõi kihelema ja nõudis ägedalt, et tema välja jäetaks, et tema rohkem kätega kui suuga töö mees. Ta ei jäänud enne rahule, kui Allik möönis, et olgu, hea küll: Jürka ei taha, jätame ta välja. Silbri Jani vastu võttis sõna Lehtmaa Värdis, ta oma sulane, vana turbalõikaja poeg, ja seletas, et ega tööliste ühinguusse jupijumalaid või üle hobuse hüppajaid vaja ei ole. Pan Jan pandagu parem hobusekarjaseks, kui on kuskil säärane amet. Teenijasrahva heatahtlik naerumühin toetas Värdis. Vana Silber aga tundis end riivatuna.

«Mis sa näagud? Mis sa tahad, poiss?» nõudis ta oma sulaselt.

«Et kaitseliit eemale jääks!»

«Jah, ei ole vaja, ei ole vaja!» kärsid hääled läbisegi.

«Kopli Ants kirjutama!» nõudsid poisid. Aga Ants tegi neile selgeks, et pole tark temal Rihma vastu minna — omad mehed.

Traat nägi, kombinatsioon Janiga veab viltu. Vilunud koosolekuteglasena pomistas ta üle öla kapralile:

«Astu ise tagasi! Võta nimi maha!»

Ja pan Jan paluski sõnakuulelikult end mitte nimekirja jätta. Ta ei tahtvat seltskonda segada. Kohe, enne kui Allik veel küsidagi sai, pistis Traat ise ette Lohkva Liisa.

«Protokollijaks!» lisas ta kärmelt. «Erapooletu kirjaoskaja inimene. Ei ole peremees ega sulane — hoopis perenaine.»

Liisa läks punaseks, imestavalt sosistas ta oma naabri Maiega. Aga Liisa kohta polnud kellelgi halba ütelda. Ainult vana Lehtmaa seletas Liisa uhke olevat, pole tema kosje vastu võtnud. Tema küll mõistlikult, et kaks kuiva leske — paras paar ja nii. Aga Lehtmaa oli pudelisse vaadanud, teda ei võetud tõsiselt. Itsitati. Nii jäid hääletusele Rihm, Allik, Ojari, Külma Ludvi ja Lohkva Liisa. Koosoleku tänamatu mehhaanika viis selleni, et tubli ja aus töömees Sootaga Jürka nimekirjast välja võeti, Ojari Ott aga nagu vaikselt kokkuleppel sisse jäi. Pan Jani ümber kärades unustati Ojarist rääkida. Need, kes Ojari valimist ootasid, vaikisid meelega. Neil polnud vajadustki suud lahti teha. Oti valimine oli nendele võrdne rahva hääle kuuldavalepääsemisega. Nii on

ikka koosolekutel, kus puudub kindla käega tehnoloog: viidakus ja virilus pääseb kergesti võidule otsekohesuse ja aususe üle. Allik küll märkas Oti sissejäämist, aga temagi jättis järele, sest teab keda siis ette torgatakse. Ja mine seleta sa siin, kus kõik on nii kangesti üheõiguslik!

«Korrage hääletada!» nõuti tagantpoolt.

«Kuidas korrage?» päris Allik püsti tõustes.

«Noh nii, et keegi ei ole kellegi vastu. Omad inimesed, puha teada.» See oli Otsa Külma, kõhn, kollase näoga, sõjaväelase vurhvi mees.

«Belgel» toetas Lehtmaa.

«Te kuulsite, mis härra Uibo ütles? Kuulsite. Noh, ja fakt, hääletame üksikult. Esimesena on üles seatud Karl Allik,» luges ta oma nime Rihma poolt ulatatud paberitükikeselt. «Panen hääletusele, kes on kodanik Allika poolt?»

Tol suvel toimus palju koosolekuid ja hääletamisi, kus asju kiputi enamasti otsustama ühel häälel. «Ühel häälel» valimine levis nakkushaiguse kiirusega. Ja seda valimiste narrimist püüdsid teadlikud vastased otse tõgamisi peale suruda. Nüüd oli asi otsaga Heistres. Arusaadav, et inimestel, kes vastamisi üksteist tunnevad, iga päev kokku puutuvad või külg külje kõrval elavad, pole lahtisel hääletusel kerge üksteise vastu kätt tõsta. Julgeid ja mehiseid iseloomu on vähe. Mine tea, kuidas või kus teine kätte maksab! Peremehed hääletasid Allika poolt sel lihtsal kaalutlusel, et temast kui punaste tegelasest mööda ei pääse. Teenijasrahvas usaldas Allikat: tema oli mees, kellele loodeti. Suletud ametiühingu läige, läbi ja läbi oma inimene. Nõnda, pererahvaste naljatlevas, pisut pilkelises meeles, sulaste täie tööga kätt tõstes tuligi siis, et Allika vastu ei antud ühtki häälet. Kõik poolt. Allikale enesele tundus see esimesel hetkel ootamatult suure eduna. Aga kui ta järjekorras hääletusele pani Ludvi ja Rihma kandidaatuuri ning sama lugu kordus — ühel häälel poolt —, siis ei saanud laua taga enam millestki aru. Ja päris vihaselt vahtisid nad sulaste ja tüdrukute käsi, mis tõusid sama kergelt Lohkva perenaise kui sulase Allika poolt. Meeleldi oleks Karl neile midagi salvavat hüüdnud. Hääletuse juhtijana aga ei saanud ta muud teha kui oma käe tõstmata jätta. Tema eeskujule järgnesid

kohe Rihm ja Külmad, Junde ja Kruubi Valli ja Kopli Ants. Ning Allik teatas valjult:

«Liisal on seitse häält vähem. Kes on veel vastu?»

Vastukäsi ei tõusnud. Otsa Teodor hüüdis pahaks-panevalt, et miks mõned kodanikud, kelle poolt kõik teised hääletasid, on ühe kodaniku vastu.

Allik lasi selle vihje kõrvust mööda. Nagunii oli Liisa valitud. Ainult Ojarit hääletusele pannes tuletas ta veel kord meelde, et kes Ott Ojari valimise poolt ei ole, neil ei tarvitse kätt tõsta.

«Nõnnaks, need tõstku jalga!» irvitas Ott ise.

Ojari valiti seitsme vastuhäälega koosoleku juhatusse. Vana Silber soovis mehele kärarikkalt õnne. Nüüd viimaks leidnud ta elus oma õige koha, sest suu poolest olevat Ott alati kärmem kui käte poolest. Ja Junde sülitas kuuldavalt.

Aga laua taha asusid nüüd ka Liisa ja Ott. Liisa kui tubli kirjamees saigi oma kätte protokollipaberid. Ott vahtis niisama mõnusalt rahvast ja silus lõuga. Asi arenes. Esimene ring oli võidetud.

Kui Rihm püsti tõusis, kõnelema hakkas ja ütles, et «nüüdsest peale on kõik töötavad inimesed vabad kodanluse survest, võivad asutada oma organisatsioone, ametiühinguid, mis on...»

«...ära seletatud: isamaaliidu asemele sulasteliit!» hüüti ukse vahelt, kus seisis Traadi Herbert tropi noorukitega.

Allik tonksis tulemasina otsaga vastu lauda. Rihm vastas vahelehuudjale, et kui sulaste all mõelda teenijasrahvast, siis on ka sulasteliidu asutamine õige samm. Palgalisi on külas palju, isamaaliitu läksid aga need üksikud peremehed, kellel pankades oli rohkem võlgu kui peas juuksekarvu ja kes poliitikaga lootsid end-vee peal hoida. Ning jätkas siis rahulikult seletust kõikide tööd tegevate kodanike koondamise vajadusest ühinguks, mille ülesandeks on elu maal, külas, uutele roobastele seada. Tükk aega kuulati teda tähelepanelikult. Niipea aga, kui ta jõudis maaküsimuse juurde, küsimuse juurde sellest, et maatöölise ühingu ülesandeks on ühtlasi kaasa aidata, et need inimesed maa rutem oma kätte saaksid, kes teda ise harivad, hüüati jälle torkavalt:

«Eks vii oma viletsad Venemaale! Seal musta mulda külli!»

Rihm ei nälnud, kes oli hüüdnud, aga ta saatis sellegi kivi ilusasti viskaja aeda tagasi. «Maad jätkub siin-samas igaühele,» ütles ta, «kui ainult nende laiade meeste istmikud, kes arvavad, et nad vähemal kui kuuekümmel või kaheksakümmel tiinul kükitamas käima ei mahu, veidi koomale suruda... Maa tuleb anda nende kätte, kes ise tööd teevad, ja nende käest ära võtta, kes palgalisi peavad.» Rihma sõnavõtu lõppedes plaksutas kehvem rahvas silmatorkava poolehoiuga. Peremehed aga sosistasid põnevalt omavahel. Kahe leeri peade kohal lõi hõljuma äikeseline õhkkond. Sulased-popsid kõhatasid julgelt, peremehed mõtsid neid altkulmu pilkudega. Kehvikrahva meeleolu tõusis veelgi, kui raudteetööline tervituseks sõna võttes kinnitas, et nemad, transpordimehed, seisavad täie jõuga selle, siin nimetatud sulasteliidu — maatööraha ühingu — platvormi eest ja altavad kõigiti kaasa valitsuse poliitika elluviimisel — see tähendab, et kellelegi üle kolmekümne hektari maad kätte ei jää...

«Näed sa, näed sa!» hüüdis vana Lehtmaa. «Mundrimehed löövad auru peale!»

«Mis sa kiikad!» pahandas Pikanurme peremees. «Kas sul pole ükskõik, kelle rabast sa turbaid torgid?»

Kuid vanale moonamehele, kes kodanliku maareformi ajal samuti maast ilma oli jäänud nagu Külmad, ei olnud see sugugi ükskõik. Ta ajas rinna ette ja hüüdis valjusti:

«Kurat, kas sa arvad, et mina talu pidada ei mõista?»

Allik manitses vaidlejaid korrale. Sõna sai Mihkel Külma, vabrikumees, et ütelda oma küla rahvale paar sõna.

Noor Külma meenutas tööpuudust kodanlikus Eestis, näitas, kuidas isegi koolipinki nühkinud mehed, nagu Allik, pidid hädaga sulaseks hakkama. Siis tõi esile nõukogude võimu suured kavad maatameeste abistamiseks ja näitas, et mahasurutud laiad hulgad hakkavad end nüüd alles õieti inimestena tundma.

«Mis õiged inimesed need on, kes himustavad ligemise varal!» hüüdis kõrgelt-kombeline Kandla peremees. Talle ei andnud rahu mõte, et ühe varandust võidakse teisele jagada.

Noor Külm oli ise suve Kandlal karjas käinud, teadis, mis vastata.

«Täitsa õiged, Kandla pärishärra. Sest ära võetakse sinusuguselt see, mis pettuse ja võõra vaevaga kokku on aetud. Sa tead väga hästi, kuidas sa oma karjapoisse päev läbi tagant sundisid, nii et nad karja juures magama jäid. Nende palganatukesest mahavõetud trahvirahadega töid sa Kandlale vändaga rahaveski või koorelahutaja ja asusid lõssiga tööpere kõhte petma... Puhta rukkileiva ütlesid sa tööpere maod ära rikkuvat. Sa vedasid vilja linna ja ostsid loomasööda hinnaga nisukliisid, mida lasid perele leiva hulka segada... Nii on sinu vara kokku aetud. Puha pettuse töö ja kavala kaubaga... Teame ja tunneme sinu ausat nägu, Kandla palvevend... Ja või sina üksi! Siin istub teisigi mehi, kes töörahva näljutamise ja koorimisega enese rasva on võtnud...»

Nüüd läks korraga kätatsemiseks.

«Kes on petnud ja näljutanud?» kargas pingirea ette Pikanurme.

Selle halli peaga, kõhetu ja vanamoelise mehe auks, kes tööperega ühes lauas sõi, korralikku palka maksis ja loriks nimetas sulasrahva näljutamist, peab ütleva, et ta õigusega tundis end puudutatuna.

«See on laim!» lisas Traat. Temagi sõi oma «kasulas-tega» ühes lauas.

«Häbematu jutt! Palun sõna!» hüppas püsti Otsa Teodor. Kümmeaastat tagasi oli ta oma äranarritud karjapiiga nainud, sellest enesele perenaise teinud ning pidas seepärast end õigustatud võitlejaks peremeeste au ja inimlikkuse eest.

Mihkel Külm katsus jätkata. Aga peremehed hüüdsid talle kooris vahele:

«Ässitaja! Linna kisakõri!»

«Hingede püüdja!»

«Noh, mis te siis tahate?» ajas Mihkel oma kandilise pea veidi ette, suured käed rusikas, silmad valvsad. «Et ma teile palju tänu peaksin ütleva? Eksite, härrad! Nüüd õiendame meie teiega arved, kõik meie, karjapoissid ja sulased!» hüüdis ta raevukalt ning lõpetaski sellega.

«Õige!» kõmises Lehtmaa Värdis mahlakas hääl üle klassi. Laulu- ja pillimehe hõige tuli südame põhjast.

«Lõpp teie äiu-äiule!» kuuldus teisalt peremeeste arvel.

«Nüüd teeme asjad ühele poole!» pöörutas Junde.

Pinkidel kiheldi veel rahutumalt kui enne. Äikeseline õhk tihenes.

Äitlik seisla püsti laua taga ja koputas. Niipea kui kära veidi vaibus, haaras kõik aeg ootel seisnud Otsa Teodor sõna. Ta oli karjakontrollühingu esimees, enesest küllalt lugupidav, kergesti ägestuv, isandliku olemisega viiekümne ümber mees, endine ohvitser, kes nüüdki veel armastas kanda säärsaapaid ja sõjaväe vormirohvast ümbertehtud ülikondi, vähemalt pühapäeviti, sellega nagu esile tõstes oma seisust ning auväärset. Ta rääkis raiuvalt, tumedate silmade välkudes kitsas näos, väike, hallikas juuksetutt karglemas meelekohal. Äitlik märkas, et mehe sõrmipidi kuue-taaskusse pistetud käe põial närviliselt tõmbles. Seistes ühe küljega juhatusel laua, teisega rahva poole, koputas ta justkui õiglase kohtunik mõlema leeri südametunnistusele korraga.

«Mis sõnu siin enesele lubatakse?» küsis ta retoorilise nõrkimusega. «Keda siin laimatakse? Ausaid, tõsiseid eesti mehi, kes oma visaduse ja kokkuhoidlikkusega meie põllumajanduse üles on ehitanud. See on häbiasi tulla rahva ette...»

«Häbiasi on rahvast lolliks teha!» hüüdis Kruubi Valli hele hääl. Tüdruk oli eelmisel suvel Otsal teeninud, palga asjus peremehega kohut käinud ja kohtus kaotanud.

«Jah, rahva ette,» jätkas Otsa kõigutamatult oma juttu. «Sest kes meie siis oleme? Kõik üks töörahvas. Igaüks teab, et hapu lõss on rammutoit, seadki lähevad sellega täis...»

«Ja rääsunud heeringas rasvasem kui sealihale!» hõikas Kõpi Ants.

«Ka siik ja heeringas, sest see on meie rahva tugevaks teinud. Nii kirjutas Tõnisson juba aastaid tagasi,» jätkas Otsa ironiseerides. Teenijasrahvas naeris laginal. Otsa võttis seda poolehoiduavaldusena ega lasknud end eksitada. «Kuid mitte sellest ei tahtnud ma rääkida. Ma tahan tõsiselt küsida, kas meie rahval on enam aru peas või mitte? Igaüks teab, et edu ja elu edasimineku pant on töö. Igaüks näeb oma silmaga, kuidas elu areng maailmas liigub sotsialismi suunas. Peabki

liikuma. Aga mõistlikult, korda mööda, ettevalmistatult. Ilma ettevalmistava arenguta ei ole inimesed maailmas ühtegi sammu edasi teinud. Ei tee kunagi. Rusikamehed võivad ainult lõhkuda, ehitajaid neist ei ole. Elu on aga üks igavene ehitamine. Igal inimesel üksikult ja tervetel rahvastel samuti. Ehitamine pikkamisi sotsialismi poole... Mis saab siis mõistusega inimesel olla sotsialismi vastu, viisaka ja targasti korraldatud sotsialistliku elu vastu? Ei saa, ei olegi...

«Ainult sotsialismi vastu sõdida — seda teevad mõned targad ja viisakad mehed küll!» pistis vahele Kopli Ants.

«Ah sotsialismi vastu sõdida?» liigutas Otsa paar korda mõtlikult suud. «Jah. Tõsi, mina võtsin osa vabadussõjast. Too sõda oli väikerahvaste sõda Suur-Vene vastu, suurest Vene riigist lahtilöömise sõda. Sõdisid paljud rahvad korraga. Soomlased ja ukrainlased ja lätlased ja... Sotsialismist ei olnud siis minul ega paljudel teistel sõdijatel aimugi. Sõda käis selle nimel: kas Eestimaa eestlastele või venelastele. Peeter I liitis selle maa kord mõõgaga Vene riigi külge. See oli Vene võit. Vabadussõjas lõime meie Venemaast lahku. *Fair play*. Spordikeeles — tagajärg 1:1. Mis siis katki on? Mitte midagi. Rahvaste elus tuleb kõike ette. Praegu oleme jälle võidetud. Sedakorda andsime ise loobumisvõidu Venemaale, mille eesotsas seisavad kommunistid. Selge. Andsime. Ja tagajärg on Vene kasuks 2:1. *Fair play!* Peaks olema nii, et võidetud ulatab võitjale käe ja minnakse päevakorras edasi. Tehakse tööd, elatakse ja ehitatakse. Ei ole võitjal vaja hävitada seda, mis meil on head, ega ole võidetul vaja viha kanda võitja peale. Aus mäng! Pealegi näitab ajalugu, et venelased on meile tihti toeks olnud. Vene seadused aitasid meil parunite orjusest pääseda. Venemaa ehitas meile raudteed. Venemaast lahkulöömise sõda oli täies hoos, kui saksa landesveer, parunite polgud meile selja tagant kallale tormasid. Kõik eesti jõud koondati Võnnu alla paruneid peksma, rinne punase Venemaa vastu jäi 1919. a. suvel peaaegu lahti. Aga venelased olid džentelmenid, isegi need punased venelased. Nende torud vaikisid, kui meie paruneid peksime, kuni me need puruks peksime. Kas ei näita see, et meie sõda landesveeriga oli sotsialistlik sõda, mida punased vaikselt toe-

tasid, vene punased? Aitüma nendele! Annaks taevas, et neil edaspidigi jätkuks nii palju väikese rahva mõistmist kui siis. Sest meie ei tea mitte, millal ja kus meil uuesti koos tuleb sakslaste vastu minna... Nendesa-
made saksa junkrute vastu, kellelt mina sain omale kuuli reide ja selle eest hiljem talu mõisamaast... Nii ei mina ei ole venelastele ega sotsialismile mingit kurja teinud. Kui ma nende sotsialismist aru ei ole saanud, siis see on iseasi. Sotsialismi võib teostada mitut moodi. Mina arvasin, et sellega, kui ma tõukarja-pidamist arendan, viin ka meie maad sammukese sotsialismi, üldise edu poole. Sest ka sotsialismimaal, Venemaal, kasvatatakse karja ja ehitatakse üles põllumajandust. Mida meie töö siin peaks halvem olema kui nende töö seal? Ei, kallid kaaskodanikud! Olgu sotsialism kui kõva, aga tööd töötajaid peab ta igal pool austama. Ja austabki. Kas on Venemaal, nüüd sotsialistlikuks Nõukogude Liiduks nimetatud maal, niisugust seadust, et talumehed tuleb taludest välja peksta, talud ära lõhkuda, sulaste kätte anda? Ei ole.»

«Aga maaga sahkerdamist seal ka ei ole!» hüüdis kannatuse kaotanud Rihm siinkohal vahele.

«Ei, kus sellega!» nõustus kohe Otsa. «Venemaal ühendatakse talud kas kolhoosideks või sovhoosideks kõige varaga. Midagi ei lõhuta mõttetult. Sotsialism ei tahigi lõhkuda, see peab ehitama. Sest meeletu lõhkumine on majanduslikult kahjulik, arengu- ja eduvastane tegu. Sellest on Venemaal õnneks aru saadud. Kuidas võib siis mõni noor mees siin tulla jutuga, et muudkui lõhub talud maha? Midagi te ei lõhu, ütlen mina. Riik ja valitsus ei lase lõhkuda. Oma silmaga lugedes Moskva «Pravdast», kuidas Venemaal tõukarja-lavasid asutatakse ja uuesti tõukarja kasvatada püütakse. Mina olen oma elu pannud tõukarja aretamisele. See pole nali olnud. Mis te mõtlete! Ja ütlen ette, et mina oma tõukarja sulastel laiali tassida ei lase. Annan tervelt sovhoosi või kolhoosi, seda ma teen. Hea meelega. Aga lõhkuda ja laiali tassida — ei! Lähen Moskvaani välja, mitte ei lase! Mis see siis tähendab? See tähendab hirmsa vaeva ja kuluga sisseseatud tõukarja-pidamine korraga ära hävitada. Sest vähendada nende talude maid tähendab tõukari maha tappa, tähendab piimasaak alla viia, õitsev karjamajandus laostada.

Valitsus ei ole niisugust otsust teinud ega teegi. Valitsus käsib igaühel oma tööd jätkata. Minu töö näiteks on karjapidamine. Ja mina jätkan oma tööd, ei luba kätt oma karja külge panna, enne kui valitsus otsuse teeb tõulavade kohta...»

«Kes sinu tõukarja? Hoia ja oota!» hõikas Rihm.

«Õige! Õige!» toetas kõnelejat peremeeste koor.

«Kuradima kõver kõne!» hüüdis Junde nurgast.

«Kaval kontra!» rõhutas Mihkel Külma.

«Rahu!» nõudis Allik vastu lauda kopsides.

Aga rahust ei hoolinud enam keegi.

Otsa, näost plekiline, astus sammu lauale lähemale, raputas närviliselt rusikat.

«Kes on kontra? Kas see, kes ajab inimesi eriotstarbelisi talusid lõhkuma, või see, kes kaitseb valitsuse poliitikat?»

«Valitsuse poliitika on rahva poliitika!» õiendas Rihm. «Kes siin muud ajab? Sina, Otsa! Häbi!»

«Naljamehed! Mehikesed...» krimpsutas Otsa halvaks panevalt nägu.

«Kes on naljamehed?» nõudis Allik karmilt.

«Teie! Teie kõik siin!» ei talitsenud end kõneleja.

Allika silmad läksid suureks, kulmud kiskusid üles.

«Võtan sõna ära!» kuulutas ta rusikaga lauale põrutades.

«Sina? Kuulsid, mis ministeeriumi-mees ütleb kodaniku õiguste kohta? Mina räägin...»

«Ei räägi. Keelan ära!» peaaegu karjatas Allik.

«No ma tahaks näha...» tammus Otsa kohal.

«Saad kohe näha! Fakt!»

«Kurat! Poisid!» kargas sel hetkel Sepa-Ludvi nooruki kergusega laua tagant välja, pea ees, nagu valmis lööma. Robinal tõttasid talle järele Rihm ja poeg Mihkel, püüdes ägestunud vanameest takistada, haarates teda kätest ja õlgadest. Kuid Ludvi raputas enda vabaks ja rühkis ähvardavalt Otsa peremehe poole.

Nüüd tekkis imelik liikumine. Ukse alt hakkasid kõneleja suunas nihkuma Junde Peeter, Lehtmaa Värdis, Kopli Ants, Tamme Priit ja mõned nooremad mehed, ilmse kavatsusega Otsa Külma takistada edasi kõnelemast. Kuid Otsa ja poiste vahel istunud peremeeste ahelik — jäme Traat, puutüvena tugev Silbri Tiit, üle teiste peade vaatav Pikanurme ja teised nendemeel-

sed — tõusis kärmelt püsti ning jäi põrnitsevalt poistele ette seisma. Tol hetkel ei teadnud keegi, mis sünnib või oleti sündima pidi. Allik koos raudteelase, Mihkli ja Rihmaga surusid Otsa pinkide vahele tagasi, kus peremehed ta oma ringi võtsid. Kisati ja ähvardati vastamisi. Käed tõusid ja langesid, ometi kedagi ei löödud. Meeste ägedat sõnelemist nagu noaga läbi lõigates kajatas korraga naise hirmukiljatus. Pan Jani selja taga istudes nägi Laine, kuidas kaitseliitlase käsi ülima segaduse hetkel rahutult püksitasku kallal näperdama hakkas ja kuidas sealt must revolvrilipära nähtavale tuli. Tüdruk otsis silmadega Allikat, kaotas enesevalitsemise ja kiljatas...

Pan Jani käsi tõmbus ruttu tagasi, silmad pungil, viskas ta vihase pilgu üle õla. Ning võib-olla just too sekundi võrra ette jõudnud kiljatus edasise ära hoidiski. Pan Jan kargas nagu noelatu üles, rühkis ettejäajaid kõrvale surudes uksest välja.

Maret vaatas taha, nägi Laine lahtist suud ja hirmu täis silmi, nägi sedagi, kuidas pan Jan nagu põgenedes ukse poole ruttas, käsi püksi tagataskul, ning — surus end järsku ablotsivalt vastu Oskar Uiibo õlga. Temagi silmad läksid pärani.

«Ehmatasite, preili Maret?» võttis mees õrnalt ta käsi varrest kinni.

«Jah...»

«Rumal plika!» viskas Uiibo halvaks panevalt taha poole.

Maret ei usaldanud suudki paotada. Vastuoksa: surus huuled kõvasti kokku, vahtis meestest üle kuhugi kõrgele lubjatud seinale, tühjale seinale. Rumal? Ainult armunud naine võib nii paljutähendavalt kiljuda, hulga inimeste ees ennast nõnda anustada. Aga kas armuda on rumal? Paljuke siin puudus, et ta isegi oleks Lainega kaasa kiljatanud — Karli hoiatamiseks kiljatanud, sest Jan... Aga siis oleks tõesti rumal olnud, eriti see tema karjumine. Sest kui Laine on Karlisse armunud, miks peaks siis tema, Maret, kiljuma?

«Mitte karjuda! Rahu!» nõudis Allik ametlikult.

«Vabandust...» pomises Laine.

Maret nihutas end. Vaatas taha. Laine näkku valgus nüüd häbipuna. Maret võttis ridikülist taskurätiku ning sellega oma nägu tupsutades jäi taas vahtima tühja,

valget seina. Nõnda, nõnda, Laine... põrsapäeviline. Sa ei olegi nii saamatu. Ning jälle tundis ta eneses pere-naiseuhkust püsti ajavat. Umar lõug tegi nõksaku üles-pidi ja õlad liikusid.

Otsa oli väsinult pingiservale laskunud. Peremehed urasid jalul tammudes ta ümber. Allik asus uuesti laua taha, temaga koos ka Rihm ja Mihkel. Värdis oma pois-tega jäi valvsalt seisma peremeeste naabrusse. Klassi-ruum sumises ärevuse järellainetes. Allik põrnitses vi-haselt ringi, siis koputas lauale, hõikas kareda häälega:

«Härja Teodor Külm, palun lahkuda!»

Otsa ajas enese sõjamehelikult sirgu, mühatas midagi, siis läks, pea seljas, uhkelt marssides ukse poole. Aga ta samm oli pisut tõttav ja ebakindel. Poisid hoidsid kõrvale. «Las läheb, mõtleb järele — kellele mõisad, kellele mõtused,» uratas järele Junde.

«Koosolek jätkub!» teatas Allik.

«Miks sa kilkajaid välja ei saada?» nõuti ukse vahelt.

«Naised — võivad ehmuda sellest laadast...»

Ta laiutas muheldes käsi, ise aga uuris õige tõsiselt Lainet. Miks ta karjatas?

«Äh-äh-hää! Laadast! Ma ütlesin, et saab nalja,» pugises Traat kätega kõhtu hoides.

«Palun rahu! Jätkame.»

Ta nõudis küll rahu, kuid ta enese hääles oli seda õige vähe. See kõlas murdunult ja võõralt. Miks Laine... ja miks Silbri pan välja tormas? Mida siin õieti kavatseti? Praegu polnud aeg seda lahendama asuda. Koosolek tuli lõpule viia. Kahe rüskas käega lauale toetudes ütles ta lühidalt ja karmilt:

«Uks on lahti. Kõik, kellele siin ei meeldi, võivad ära minna...»

Kuid minejaid ei olnud. Allik vaatas end kogudes ringi, pidas endamisi aru, kuidas läbirääkimised mõju-kalt, aga ilma suure tülita lõpule viia. Kõnemehed maaküsimuse asjas jäid tulemata. Otsa keerutamisele peab aga vastu andma.

«Palun sõna!» hüüdis sel hetkel otsekui Allika mõt-teid lugedes Ants.

«Räägi — asjalikult,» toetus Allik toolile.

Ants muigas. Muidugi asjalikult! Mis tal viga asjali-kult rääkida, sest kes tundis suurtalude olukorda veel paremini kui tema? Vasemat jalga ette nihutades,

mõlemad käed halli pintsaku taskutes, lõi ta pea pisut selga, end sellega nagu pikemaks kergitades, ja pilgu-tas kolmikalt silmi:

«Peremeeste seisukord on muidugi raske... Neile makstakse preemiaid piima pealt, ja vilja pealt, ja lina pealt, ja liha pealt ja... Aga ometi, nagu näitab statis-tika, teeb talu aasta läbi iga päeva kohta üks sent puhast... Ja nii jääb peremehe tasku ainult kolm krooni kuuskümmend viis sendikest aastapalgaks — ametlike andmete järgi. Sulasele aga tuleb maksta kolm-nelikümmend krooni kuus. Hirmus ülekohus! Sulane läheb põstijalu rikkaks — peremees jääb vae-seks... Pankrot!»

Poisid ja tüdrukud turtsusid naerda. Peremehed nohisesid.

«Mis nende vaeste peremeestega siis teha? Ega muud, tuleb appi karata. Kus viga näed laita, seal tule ja aita!»

Statistika näitab, et elul pole viga,
ühe näo kohta tuleb meil pool siga...

Peremehed kasvatavad neid, kes kümme, kes kaksküm-mend. Raske! Söövad palju, nagu kurtis siin Otsa. Muidugi! Kehvemad pered ei suuda aastas rohkem kas-vatada kui ühe kesiku, kuigi neil on hulk suid söömas. Neil on palju kergem. Poolest seast, isegi veerandist näo kohta saab siin rääkida ainult muinasjutt või statis-tika...»

«Seda tistikat sa, poiss, kurat, ise ju teed!» pörutas Pikanurme.

Ants ei ajanud tagasi. «Tegin — õige,» möönis ta. Aga lisas kohe, et ta on teinud ka teist statistikat ja võib ütelda, et poisid ja maatarahvas vaevlevad sellepärast meierei lõssilõrtsi peal, et neil pole karjamaid — ei saa lehma pidada, rääkimata kartulimaalapikesest või sea-kasvatusest. Väikemaapidajadki on sunnitud perekonna-liikmed välja tööle saatma — oma majapidamises tööd kõikidele ei jätku. Nii on muidugi loomulik, et kehvem rahvas, kes tööd teeb, kurnab peremehed-vaeseke sed välja, kes peavad palka maksma... Ei aita tõukarjad ega sigalad. Ka mitte pullid ja kuldid... Kurv! Ja ega siin muu ep aitagi, kui tuleb suured talud väiksemaks loigata... Siis saab neil ka kergem, elu läheb laheda-maks. Ainult enne maareformi teostamise määrust ei

saavat kehvikud kahjuks talunikele appi karata — kehvikud olevat kordaarmastav rahvas. Ning sellepärast olgu peremehed täna üsna muretud. Mindagu päevakorras edasi, sest küll see abi kord tuleb — ega ta tulemata jää... Ülekohut ei võivat igavesti kesta lasta, ka peremeeste arvel mitte... Lõpetades tegi ta ettepaneku komitee ära valida ja asi selle hooleks jätta. Küll komitee peremeestele õigust mõistab, ärgu nad kartku...

Niisuguse nokkiva ja noriva jutu jaoks ei olnud vastasrind ette valmistatud. Köhiti ja läkastati, vahiti viltu, keegi urises: ena õigusetegijat — aga sõna ei küsitud. Allik tabas hetke ja ütles järsku:

«Tähendab, lähme edasi ja jätame maaküsimuse komitee hooleks? Mis arvatakse...?»

«Edasi minna! Järgmine punkt!» hüüdsid Junde ja härra Uibo otsekui ühest suust.

«Vastu ei vaielda? Hea küll. Järgmine punkt ongi valimised...» Allika hää l kõikus veidi, ta silm tabas jälle Laine heitunud, rabeleva pilgu, mis teda nagu sundis lõpetama. «Jah, valimised. Valida tuleb meil viieliikmeline komitee, kes nimekirjad koostab, liikmemaksu vastu võtab ja asju ajab... Kas on kandidaate ette panna?»

Asjakäik oli juba Otsa Külma, edasi aga Antsu jutu tõttu kujunenud sääraseks, et peremehed ei sõandanud enam ühtegi oma kava käiku lasta. Teab, mis veel näkku paisatakse... Rihm tuletas meelde kokkulepet kantseleitoas ja märkis rutuga nimesid paberile. Siis tuli aga täiesti ootamatu ettepanek.

Tamme Priit, rätsep, hüüdis, et tunnistatagu praegune juhatus tulevaseks komiteeks. Kõik koos ja korraga, ilma pika plärata. Olevat puha teada inimesed.

«Mehe jutt!» kiitis takka vana Lehtmaa. «Küllalt siin kaagutatud!»

«Hm-jah,» häälitseis Traat. «Ega kedagi.»

«Pidage!» katsus Rihm psühhoosi takistada. Kuid aeg oli juba kaugel, inimesed kärsitud. Mitmelt poolt kõlasid hüüded: nõus ja valmis, las käia!

«Puha küll popsid ja hädavaresed!» kõhkles Silber kuuldavalt.

«Mis sina siis tahad? Ega peremees sulasteliidu etteotsa ei passi!» lõmpsisid poisid vastu.

«Peremeeste lõhn ja perenaise seeme jääb ju ka sisse,» nokiti teiselt poolt vastu.

«Pane hääletusele, Karl!»

Ning Lainele vaadates Allik panigi.

Suure robina ja valmisolekuga hääletas terve koosliijate pere selle ettepaneku poolt. Komitee oli valitud. Koosolek läbi...

Vaevalt sai Allik seda ütelda, kui tekkis üldine rutt, algas rüsin ukse ees. Nagu oleks inimestel alles nüüd meelde karanud, mis neil õiendada või teha.

«Hooh, saabki minema,» alustas Sootaga Jürka enese kõrvale sattunud kleenukese ja kolletanud Kopli Saamuga juttu. «Said sa nüüd tolku, kas on neil maaga tõsi taga või eputavad naasama?»

«Mis siin enam eputada,» tõmbus Saamu kortsus nagu muhelema. Tal oli oma poja Antsu jutust veel praegugi meel hea, kibeles sellest rääkima, kuidas sai teist vaevaga koollitatu ja kui toredasti poiss nüüd nendele uhketele nina peale andnud. Aga rüsin ukse viis nad kahe jälle lahku ning pooleli need jutud jäidki.

Allikale käisid peale ringutamisetuurid. Oleks tahtnud ennast sirutada nagu heinakuhja lõpetamisel. Oiaa, see tänane töö oli palju raskem kui eilne heinatõstmine. Seal sai midagi valmis. Aga siin? Üksnes kehv algus. Millal need kuhjad kord küll valmis saavad, nende peremeestega...? Ning ta tõmbas nagu silmist und pühkides käega üle näo, ütles enese ümber seisvatele värsketele komiteeliikmetele:

«Tuleme üks õhtu Rihma juures kokku, mis?»

Keegi selle vastu ei vaielnud. Väsinud olid nad kõik. Trepil kätt andes kohmas Rihm tähendusrikkalt:

«Jah, eks ta ole. Viltu, viltu» kipume veel kobama...»

«Nina ehk natuke lõhna juba tunneb. Jah!» viskas Allik käega ja läks.

Kes teab, kuidas need lõhnatundmise loodki on, lõi ta küla poole astudes kõhklema. Targad on nad, targad ja kavalad! Ta oli endamisi otsustanud Uibot, seda Logina Huko kambameest, mitte seletama lasta. Aga ometi läks nõnda — ning sinna polnud tal parata —, et selle vaim kippus koosoleku käiku juhtima. Pikakasvuline linnamees ise seisis teeristil ja vaatas üle naiste peade tema suunas. Allik saatis viltu pilgu sinnapoole. Imelik, nagu oleks kõhe olnud. Mitte mehe, aga selle vaimu ees... Kaval, salajane vaim, mis poeb ligi, ilma et märkadki. Ja siis hoia end! Maret seisis linnamehe

kõrval. Kas oskab Maret end hoida? Kuid mis pere-
mamsli hoidja on tema, sulane? Allik tegi käegalöömise
liigutuse. Ei ole seni vaja olnud, ärgu olgugi! Koos kas-
vanud! Hm? Logina on uhkeks ajanud! Näeb, kuhu see
uhkus viib...

Et Otsa Külmi enesest välja läks, et Silbri pani ei
valitud — see muidugi on hea. See tõstab arusaamist ja
võitlusvaimu. Aga kas võib ta sedagi enese kui koos-
oleku juhataja arvele panna? Üldse mitte! Inimesed
tegid rohkem kui tema. Poisid olid terased. Kindel. Liiga
räpakalt kukkus tal endal kõik välja. Häbi ja paha.
Millal ometi jõuab end kokku võtta? Vist väga palju
on tarvis osata ja teada, et tühist koosolekutki hästi
juhtida. Ning justkui neid oskusi kätte saada püüdes
rühkis ta algavas videvikus pikkade, vedusate sammu-
dega, silmad maas, mööda jalgrada küla poole. Ta ei
märganud, et lepiku ääres seisis ees väheldane tüdruk,
käed kõvasti jakitaskutesse surutud.

«Kuhu sa nõnda tõttad?»

«Ah et mina?» lõi Allik imestades silmad Lainele.
«Mis sina siin teed?»

Tüdruk silmitses pikka rohtu oma jalge ees.

«Jäin vaatama, kui kiire sul sinna Loginale on?» Ta
hääles võbeles etteheite vari.

«Ah nii? Laine, mul ei ole kiiret.»

Tüdruk haaras tal soojalt, kaastundlikult käe alt
kinni.

«Mul hakkas kahju sinust...»

«Minust? Miks?»

Nad astusid kõrvuti mõne sammu edasi.

«Vaata,» tüdruk õhkis nagu sügavasti hingates. «Sina
rabeled ja rassid, aga mis sa sellest saad? Tänu sulle
keegi ei ütle. Ära oota...!»

«Laine! Seda ei oota ma tõesti mitte.»

«Näed sa. Hakatakse ehk koguni viha kandma. Sulle
võidakse ei tea mis...»

Allik tabas ta hääles peidetud ärevusenoodi.

«Kuule, tüdruk, mis sul oli seal?»

«Ooh! Ma ehmatasin... Aga, Karl,» surus ta end õige
poisi külje vastu, «sina, hoia end, hoia!»

«Mis asja?»

«Ära kisu nende viha enese peale. Nad on jõhk-
rad...»

Karl raputas võoristavalt pead.

«Tühja! Mina neid ei karda. Vaat mis, Laine. Õppida
on vaja. Kiiresti ja palju õppida. Et olla sama tark ja
osav kui nemad. Kuidas end's hoida?» Ja paiskas siis
lausa välja selle, mis teda piinas: «Mis koosolek see
tänapäev oli? Mis juhtijat minust nõnda on! Ma lasin neil
end ümber sõrme keerata! Viltu kobasin, viltu, nagu
sinu isa ütleb. Vaata, selles on asi. Siis et — hoia?! Põr-
gusse! Ma neile veel näitan, kuidas koosolekuid tehakse!»

Allikal oli harjumuseks kimbatusse sattudes ennast
vahel nagu vaimus kõrvalt vaadata. Ja mida raskemalt
sees oli askeldav Allik, seda julgemalt, jõulisemalt kin-
nitas teine: pole viga, sikuta, poiss! Küll sa välja rabe-
led. Beesugust meeoleolu tundis ta eneses tekkivat ka
praegu optimistlikku ja tugevat, sellele vaatamata, et
koosolek oli pisut käest ära läinud.

Laine õhkis uuesti, seekord kuuldavamalt. Talle
meeldis Karli hoog, mis oli nii haarav, et ajas kartma.
Kuid oma hirmust ei saanud ta rääkida. Häbi nõoris
suu kinni.

Nad läksid vastu agu, näod õhetamas — ükskõik kas
ehakumast või sisemisest leegist. Läksid kumbki mures
oma mõtetega — mees ühtepidi, naine teistpidi —, nagu
tihti minnakse, kui teineteist veel täiesti ei tunta. Laine
hoidis end vastu mehe kondist külge ja tal oli nii hea,
lõpmata hea minna. Aga Allik peaaegu ei näinudki, et
see väikene, lapselik tüdruk surub end tema vastu ja
püüab astuda temaga ühepikki samme. Viimaks, kui
ta seda märkas, pani ta käe ümber kitsa sooja piha.

«Miks sa mind ootasid?»

Laine keeras kelmikalt pea viltu, vaatas talle lahtise
südamega silma:

«Tahtsin.»

Sel ajal kui Allik end veeniredena laialivalguvast
rahvast lahti tõmbas, üksinda ette ruttas ja rajasuult
Laine leidis, seisis tropp pererahvast teeristil.

«Läheb nagu härg, sarved valmis kaurama!» viskas
pan Jan, Allikale tigidalt järele vaadates.

«Tulevane suurus, kes rusikaga rahva häält teeb,»
targutas Mati Taader.

«Ja rinnaga endale priiuse raale teed murrab, ah-ah-
haa!» irvitas Uiho.

«Mats!» hüüatas Herbi Traat koolipoisiliku põlgu-sega.

Ka Maret vaatas lepiku poole. Aga ta pöördus ruttu ära: mõisapiiga jälgi mööda sulasele järeleminekust ei tahtnud ta praegu mõteldagi. Tuli ringi kõmpida. Kõheldes peatus ta pilk noortel meestel, keda proua Anete parajasti Tigasele, väikesele, improviseeritud ja täiesti omavahelisele õhtulisele kutsus. Kas ulatada käsi või lipata niisama, üldise hüvastihüüdega ära?

«Aga, Maret, teie ei kavatse ometi meist lahkuda?» märkas seda hetkelist nõutust kohe Anete. «Palun!» haaras ta ühe käega Maret, teisega Meeli Taadri käest. «Härrastel oleks ilma teieta minu juures igav. Lähme kõik meile, eks ole?»

«Ma ei tea,» kergitas Maret õlgu. Tigase koolitatud peretütar ei olnud teda seni millalgi sõbrannaks pidanud ega kutsetega oma olengutele austanud. Millest nüüd selline lahkus? «Ei tea tõesti,» kordas ta ilmses hämmelduses.

«Me kõik väga palume, preili!» tegi Herbi Traat üli-sügava kummarduse Maret ees ja pakkus kavalerialikult oma käsivart. Ka härra Uiho kummardas kutsuvalt tema poole. Nii, mitme peale murti kergesti Maret vastupanu, kes üksi kojumineku praegu nagunii kõige vähem hoolis, ning terve seltskond — Anete pan Janiga ees, nende järel Uiho Meeli Taadriga ning lõpus abiturientid Herbi ja Mati, nagu noored kuked, mõlemad Maretiga vahvalt tegelda püüdes — hakkas liikuma.

Omarahvale mitte sugugi ootamatult leiti Tigaselt eest härrad Huko Torma ja Leo Kald. Ka vana Traat tuli kohe. «Hea, et niigi läts,» võttis ta äginal koosoleku tulemused kokku. «Võib mujal ka proovida.» Ja sellega näisid kõik nõus olevat. Ainult Maret ei mõistnud seda rahulolu. Tema arvates ei olnud koosolek kellelegi miskit andnud. Ent Maret naljatati kohe vaikseks. Õhtust tehti ruttu kerge, korporatsiooniolengute vaimus õhtu, kus «kuldne noorus» hiilgas oma peene lõõbi ja «hõbedane keskiga» soliidse joonega. Otsest laskumist päevaprobleemidesse ei peetud heaks tooniks. Selle asemel pilluti torkeid ja vihjeid — nii mõjuvaid, kui nad kellelgi välja kukkusid. Vanad buršid andsid ilusat eeskujut, lükates käiku ühe lõbusa loo teise järel, mida naermata ei saanud jätta isegi Maret. Meeleolu kruviti

ja kergitati nii napsi kui nalja varal. Ammu tuntud, araproovitud joogid aitasid hästi, samuti buršilaulud ja laagrid — «Valenciast» kuni «Rose-Marie'ni». Paraja arvu klaasikeste järel käsutati noorim kavalier Mati Taader «pillimeheks». Poiss väntas grammofoni käima, ning foksaid, tangod ja svingid viisid seltskonna siiberdama. Traat isegi tõmbas kaasa. Kodune asi, mis seal ikka ja vedas perenaise lagedale. Keskööst kuulutati välja tunniajaline kestvustantsu võistlus foksile. Kell üks selgitas vanemkohtunik Kald, et vahetpidamata siiberdamises on proua Meeli Taader oma hõbedasele eale vaatamata võitnud esikoha. Võitja sai auhinnaks juustesse suure kreemkollase roosiõie. Maret arvati teiseks ja pidi end premeerida laskma šikima kavalieri suudlusega. Šikimaks kavalieriks tunnistati sealsamas näista — Anete, Meeli ja perenaise — häälega härra Uiho, Maretit tantsitaja. Ja Maretil ei olnudki eriti piinlik seda preemiat üldise käteplagina saatel vastu võtta. Vallatlevas meeleolus lasi ta oma pea pisut tagasi. Ning Uiho suudles viisakalt, seltskondliku mängu reeglite kohaselt, ainult kerge puudutusega huulenurka. Mitte sugugi ahnelt või pealetükkivalt. See mees võis ka peenetundeline ja taktiline olla. Ainult silma vaatas ta nõnda, et Maretil ripsmed värelema löid, põskedesse puna hoovas.

Too preemiasuudlus hõõgus õhtu läbi Maret suunurgas, hõõgus seal veel palju kauem, nagu hea mälestus. Ning kui härra Uiho ta vastu hommikut oma käe kõrval koju viis, ei tõrkunud ta end teist- ja kolmatkordseltki premeerida laskmast... Ta pea kumises kaunitest sõnadest, aga võib-olla ka veinist. Hea oli olla. Milleks küsida: miks? Tundis end päris koduselt ja pani käe usaldavalt ümber targeldatud kraes kaela. Alles kui ta viimaks nagu joobnult oma kambrisse jõudis, märkas ta huule verel olevat. Ning siis meenus talle üks teine suudlus, suudlus kärsitust plikapõlvest — abitu ja ahne, aga tormiline — selle sulaspõisi suudlus, kes täna oli koosolekulaua tagant rutanud kohtama mõisapiigaga... Maret pea otsis ruttu patja: valge juba, varsti vaja tõusta, tööriided selga tõmmata.

Kas siisugune peab olemagi siis armastus? värahtasid ta ölad esimesest magusast unetõmbusest. Armastus — millest talle täna nii ülevoolavalt ja ilusasti oli räägitud.

Põldudel tärisid masinad ja kõlksusid vikatid. Seljandikkudele, kus alles hiljuti voogas paatjas kaer või kõhises päid koolutav oder, kerkis rõuke nagu seeni, küll ridamisi, küll hajuvil. Septembriööd töid esimesed hallad, kerged nagu viirastused, mis hommikuti sulasid jämedateks, säravateks kastetilka-deks, ja kõrreväljad pleekisid valgeks. Kasetukkade ümber, kraavipervedel ja põõsastes keerutas tuul koldkirjalisi lehti — sügis hiilis lähemale.

Tänavusel viljakoristamisel olid hästi agarad — peremehed. Tigase Traat, kes varasematel aegadel end harva põllul näitas, istus nüüd, kus kaitseliit oli laiali aetud ja panka komissar määratud, tihti ise niidumasina sadulas, nõotas ja kärkis hobustega, niitis, seadis redeleid püsti või tõstis vilja rõuku, nii et rasvane nägu leemetas. Silbrid, isa ja poeg, rühkisid mõlemad hommikust õhtuni tööd teha. Ka pan Janil ei olnud enam manöövreid ega ratsavõistlusi — tuli leppida manööverdamisega põllul. Isegi Logina Peter, kelle aastad oleksid teda õigustanud tagasi tõmbuma, ilmus põllule, tegi korraldusi, andis nõu ja kergitas vahetevahel sületäie vilja kärbikule.

Peremeestel oli järsku vajadus tekkinud end näidata säärastena, keda nüüd lehtedes kutsuti «töötavateks talupoegadeks». Kuid teenijasrahvas muigas. Ühel õhtupoolikul, kui Logina jälle segadikurõuku kohendas, ilma et ta õieti midagi ära oleks teinud, päris Allik õrritamisi:

«Kas peremees on arvamisele tulnud, et sulased enam vilja üles panna ei oska? Või tahab ta oma tervist proovida?»

Hetkel olid nad rõugu ääres kahekesi. Peter ajas end kogu oma pikkuses sirgu, nagu oleks tahtnud sulasele peale karata, kuid laskus siis tagasi ja ütles rahuarmastusega:

«Ka tervist tuleb proovida, poiss. Kes meist teab, mis toob homme päev? Või mis elu veel tuleb elada? Kas see sinu tööliste valitsus meiega nalja tegema hakkab? Näed, kuidas lood on. Tirulit lööma panevad, veel vanuigi panevad...»

Et tööliste valitsus peremeestega nalja tegema hakkab, seda Karl ei arvanud. Aga ta ei osanud ka hästi kujutleda, mis tirulit Logina kardab. Suurtalude vähenemise kavad, talumaade maatameestele andmise plaanid olid küll kindlad, ühinguski juba arutatud, kuid mis tirulit see täpe? Ent peremehed näisid siiski närveldavalt. Logina toon tuletas Allikale meelde Rihma väidet ühea külmaga kohta, et kuni peremees vaidleb ja räuskab, pole ta süda veel mitte must. Puhta südametunnistusega inimesed ei oska karta. Kardavad need, kel midagi varjata on. Alandlikkust teesklevad kavalad — vana tõde. Logina peremehe hingel lasub seesama patt mis teistelgi, kes eluaeg teenijatega talusid on pidanud: neid nimetatakse nüüd kurnajateks. Seda küll. Aga sääraseid kurnajaid on terve klass, see ei või Loginat alandlikuks teha. Peab olema midagi määrivat, mis peremeest piinab. Asi hakkas Karli huvitama. Ta jälgis mõne aja, kuidas peremees plaanitult, ebakindla sammuga ümber pika kärbikrõugu liikus, ühe peotäie siit, teise teisalt tõstis, aga ometi tööd edasi ei aidanud, vaid üknes nagu aega viitis, ootas. Ootas siis sulanegi. Viimaks, kui nad jälle kahekesi jäid — teised vedasid vilja kokku —, ütles Karl pindakatsuvalt:

«Noh, ütleme, et koht lõigatakse väiksemaks. Mis siis! Lihtsamaks läheb... Ei ole vaja teenijatega õien-dada, neid käsutada ja kantseldada. Mida peremehel karta on? Ära elab ka palju vähema põlluga.»

«Ära elab, ütled sina. Aga kes töö teeb? Kes töö teeb? küsin mina. Räägivad, et ühtki teenijat ei tohtivat enam pidada... Kas minust on päev päeva kõrval töö juures olijat? Või olgu see muugi. Metsa sai kasvatatud

ja hoitud. Mis sellest saab? Raske raha ette kultuurheinamaid tehtud — mis mõte sellel oli? Loomad, hobused, riistad? Väikese koha peal, mis sa nendega — hävita ära. Oled eluaeg kogunud ja korjanud, nüüd viska jumalamuidu käest?»

«Mis asja, peremees! Loomi ja riistu on teistel ka vaja. Metsa samuti. Fakt. Ehitame uued talud. Hädasti vaja.»

Sulane upitas paar hangutäit segadikku rõuguharjale ja tõmbas selle siledaks, enne kui peremees kaebliku vastusega lagedale tuli.

«Aga see on ju minu mets ja minu maa! Need on minu riistad ja minu loomad!»

Sulane lõi hangu ropsudes maa sisse.

«Riistad ja loomad jäävad ka siis olema, kui nende omanik silmad kinni paneb. Peremees on juba aastates inimene...»

«Jaa-jah, seda ma, jumalale tänu, olen,» toetas Peter selja vastu rõugu otsa. «Issand võib mind iga minut ära kutsuda... Aga mina ei ole lahtine inimene. Mina ei ole mõni Ants või Jants, kes üks aasta siin vilet lõi ja ühe peremehe leiba sõi, teine aasta teisel, kellel elus pole olnud muret ega vastutust. Mina olen Stormide suguvõsa vanem mees. Ja minul on poeg... Püütud ja korjatud selle jaoks, et Logina talu heas järjes tulevastele põlvedele jätta — paremas järjes kui mina selle pärandiks sain mulda läinud põlvedelt... Logina, vaata, poiss, ei ole mingi asunikukohake või rendikrunt, kus üks aasta songib üks, teine aasta teine juhuslik inimene, mõni Rihm või Kül'm, kellest keegi ei tea, kust ta tuleb või kuhu ta läheb. Logina on vana perekonakoht. Siin on meie suguvõsa mehed sajad aastad tööd teinud ja vaeva näinud... Võib-olla koguni muistsel ajal, enne sakslaste maaletungimist ja orjastamist... Sa ei ole rumal poiss, Karl, sa mõistad, et Logina, see on üks osakene meie rahva hällist ja emarüpest. Logina ja teised sellesarnased talud, need on need kolded, mille paistel eesti rahvas kõige rängema orjuseaja üle elas ja vastu pidas, peaks vastu ka edaspidi... Sa oled arukas poiss, Karl, sa mõtle: mis peab ütlema vanainimene süda sees, kes näeb, kuidas tema suguvõsa koht maha kistakse, ära lõhutakse, kõigi nelja tuule poole laiali tassitakse... Minul ei ole midagi tööliste valitsuse



vastu. Meil on ennegi tööliste valitsusi olnud: on valitsenud sotsid ja tööerakond, aga elu on alati edasi elatud. Kui nüüd sulle järjest näkku pillutakse, et sa oled ainult teisi röövinud, et sa ise midagi ei ole teinud — noh, mis sa siis veel...! Paistab, et see noorem põlv, kes nüüd ohjad oma kätte on saanud, tahab vanemad inimesed lihtsalt rutusti hauda ajada, kohe robinal kõik ära hävitada, mis on olnud meie elu põhi, meie eesti elu alus ja kundament. Sest mina ütlen sulle, Karl, nii kaua kui Eestimaal on talud ja talupidamine, on olemas ka meie eesti rahvas... Kui te aga talud ära laotate, eesti elu kundamendi maha lõhute, on lõpp ka meie rahval ja meie eesti elul... See teeb mind, vana meest, kurvaks.»

Kui peremees rääkis tõsiselt, muremaik suus ja nukrustoon hääles, ei saanud sulane teisiti, kui pidi tema südamepuistamise peale naeratama. Liiga palju oli neid sõnu korrutatud! Aastast aastasse, päevast päeva aina rahvast ja kodumaast kõõrutatud! Läägeks läks. See oli kui liisunud ja lahjaks seiskunud jook, mis on küll vedelik, aga ei kustuta janu. Hangu uuesti kätte haarates ütles ta jahedalt:

«Kas siis peremees arvab, et need, kes praegu valitsuses on, ei olegi õiged eesti mehed? Või peab ta meie suguseid, palga eest töötajaid, viimaks ka mitte päris pesueht eestlasteks? Koguni oma rahva salgajateks, poluvernikuteks?»

«Ei, kus sa sellega. Siin maal on ikka teenijate hulgas ka ausaid eesti inimesi. Sellepärast ma sinuga räägingi. Teie peaks ise aru saama. Võõrast kuube pime silmi selga kiskudes hävitame oma eesti elu...»

«Peremees on eestlane ja sulane on eestlane. Kaks eestlast — kaks elu. Kus sa ühe kuuega... Ka sulased ja palgateenijad tahavad eesti elu, sedasama eesti elu edasi viia... Edendada ja arendada, paremaks teha... Mis põlvest põlve hea on olnud, ei tarvitse nüüd enam kõlvata... Kaua sa kitsast kuube ikka kannad... Ajad ja arusaamised õigest eestlasest, aga muidugi ka õigest eesti elust on muutunud. Nii et tuleb muuta ka elukorda. Kuube vahetada...»

Peremees pani käed vaheliti rinnale ja tegi kannatajanäo ette.

«Noh, siis lõhkuge talud maha ja saatke peremehed Siberisse.»

«Ei. Maha kistakse ainult see, mis takistab elu ümberkorraldamist. Ja kui kedagi Siberisse saadetakse, siis need, kes oma käe tööliste võimu vastu tõstavad...»

Vana Logina astus sulasele lähemale, vahtis talle oma kaabuloti serva alt tõsiselt otsa.

«Sina siis ei kavatse mind Loginalt välja visata?»

Allik kehtas õlgu.

«Milleks minul sind, vana inimest, oma kodust välja visata? Ela ja ole! Küll mina endale ka peavarju üles kohendan, kui maatükk kord jalge all...»

Karl Allik, kuigi ta oli mõnd raamatut lugenud ja natuke ka koolis käinud, ei suutnud tol varasügisel oma mõttega sügavamale tungida. Maa oli kuulutatud rahva omaks, seda saab. Mis siis veel? Kuid maa jääb maaks, inimene inimeseks. Toonitades Petrile nende asjade mahakiskumise vajadust, mis segavad elu parandamist, ei mõtelnud ta tõesti Logina talu ärahävitamisele. Aga oma ja teiste õigusele maanälga kustutada talu krun-dist, kus pihta on painutatud, sellele mõtles ta küll. Tema isiklikud proletaarlasehuvid ulatusid kaugemale kui ta teadvus. Otsekui seda aimates kohmas peremees Karli jutu peale:

«Jaa-jah! Paremad põllud kisud sa Logina küljest ära. Kuidas siin siis elatakse või ollakse?»

«Peremees näib arvavat, nagu tahaksin mina tema Loginat endale, tahaksin Logina isandaks hakata. Ei taha. Sugugi ei taha. Mina tahan ainult maad. Jah, seda ma tahan küll. Maad, et ise oma elu elama hakata, naine võtta ja lapsi kasvatada... Ligemale kümme aastat olen ma peremehi orjanud. Kodu ega kohta pole mul kuskil. Seda peaks peremees teadma. Perekonda ka mitte... Aga ma arvan, selleks on igaühel õigus. Ka minul... Jah.»

«Õigus, õigus,» pomises vanamees selga rõugu otsa sisse surudes. «Mis õigus see on, kui minu käest ära võetakse ja asja ees, teist taga teisele kätte topitakse. Maa — see ei ole mõni vanker või regi — see on elu alus, kundament. Mõistad, poiss? Selle kohta ütleb pühakirigi, et ära himusta oma ligimese vara, et see on patt...»

Mis pühakiril peremeeste õiguste kaitseks ütles või arvati ütlevat, seda tundis Karl oma ema suu kaudu sama hästi kui Logina peremees, kes nähtavasti püüdis sulast sellega kohutada. Kuid ei kohuta surmad sõnaga inimest, elavat, iga rakukesega elu järele janunevat inimest. Muistsete kirjameeste kopitanud mõtteterad võivad araks teha mõne ärpleja, mehe peale nad ei hakka. Ja seda Karl Allik Logina Petrile ütleski. Lisades talenduseks juurde:

«Seda vara, mis sina või mõni teine-kolmas oma tööga on loonud, mina ei himusta. Jäägu see ausa töö paljaks peremeestele. Aga selle osa peale, mis teenijad aastate jooksul kokku on tassunud, on minul õigust sama palju kui igal teisel töötajal. See on üldine, ühiskonna vara, ja peab nüüd nende kätte minema, kes ta oma tööga on loonud.»

«Kas oma suud, poiss! Kus nende inimeste luud-kondid juba tolmuks on saanud, kes siin Loginal kord võsa raadasid või põldu tegid.»

«Nende kondid, jah. Aga meie, nende järeltulijad, elame. See, kui peremees tahab aru saada, ei ole kellegi isiklik asi, arveleõitendamine. Ei. See on klassi asi. Ja kas siis praegused sulased ei ole pärit samast tööliste klassist, kust tulid endised töötajad? Kui peremees arvab, et tema suguvõsa talu peab põlvest põlve minema aina jõukamalt ja uhkemalt isa käest poja kätte, miks siis ei võiks ühe põlve sulaste töö samuti paranduseks minna järgmisele põlvele, järgmise põlve sulastele. See klapih täielikult.»

Peremees lõi käega ja kõhnis pisut eemale.

«Sulasteklassi parandusõigus!» hõikas ta sealt halvapanevalt. «Viimaks tulevad minu märade varsad ka oma esimeste töö parandust taga nõudma... Niisugune on see sinu jutt. Mis sina, noor mees, minu närvide peal küll sõidad? Ütlen sulle ilusti: mine Loginalt minema...»

«Kas see peab olema käsk või ähvardus?»

«Kuidas tahad. Aga jäta mind rahule!»

Sulane lasi kuuldavale tugeva, järsu lõpuga vile. Ei tea, kellel siin keda õieti rahule tuli jätta! Peremehele oli tema talu, tema vana Logina otsekui püha, kallis nõlaveski sampo, mida pidi põlvest põlve aina ehitama ja ehitama, tohtimata selle küljest pulgakestki puudu-

tada... sest siis on kohe maa ja rahvas hädaohus... Sulase silmis aga polnud kõik need loginad muud kui vaevavesed, kus teenijasrahva töö ja higi peremehe varaks kätte jahvatati. Räägi või aruta siis temaga. Sampo, selle küllust ja õnne toova imevärgi pärast võitlesid muinassoome vägilased. Kas oma sampo, oma õnne eest ei tule veel tuliselt tapelda ka sulastel? küsis eneselt korraga nagu silmi selgitades Allik, kui ta Logina Petrile järele vaatas.

Peter oli tige ja tõre. Külal räägiti üsna kärarikkalt, et Allik hauduvat perekonna soetamise ja Loginale päriselt elamaasumise plaane. Naised lisasid juurde: kuidas muidu, Rihma-preilna sulaspõlvele teisiti ei minevatki, kui pandagu ta Logina häärberisse elama. Nende kiusude mõjul, mis Traadi kaudu Loginale ulatusid, oli Peter täna ise põllule tulnud ja sulasega rahu-meelses juttu alustanud. Sest oma silm käib ikka üle kõige. Pealegi ei tule kuskil unustada kuldset elureeglit hea sõna kohta. Nii lootis ta südamlisest kõnelusest sulasega mõndagi kasu. Kuid ometi oli kõik tuulde läinud. Sulane kinnitab, et talu ta lõhub, aga peremeest majast välja ei viska. Ent kas võib üks jumalakartlik peremees uskuda punase sulase sõnu, kes otse näkku ütleb, et paneb käe su vara külge? Kui ta juba käe pistab su maa, selle kõige pühama külge, pea siis ta silm ei või himustama hakata ka su koda, maja ja pudulõhustid? Inimest, kellel on võtmisehimud südames, ei saa uskuda tema sõnadest. Või oodata tegusid? Kas siis viimaks ei ole hilja? Leiad end üleöö võõra perega ühe katuse all ja — valmis. Kust otsida praegusel ajal õigust, kellele kaevata, kui kõik võimud ja ametid on nende käes? Nõnda mõtles Logina peremees endamisi põllult tulles. Poeg ning selle ametimehest sõber soovitasid, et lasku Peter rahulikult talust nii palju ära lõigata, kui aga tahetakse. Ärgu hakaku kauplema, enesele vihamehi koguma, viltuvaatajaid ägedaks ajama. Mõistlik mõte. Targemat soovitada polnudki. Ja selle järgi valmistus vanamees ka põhiliselt käima. Ainult — igaühel on omad väikesed kõrvalteekesed, millest ta ise, ihuüksi teab ja millesse usub enam kui muusse. Need kavatses ta ennekoike ära proovida. Peremeheveri ei lubanud tal, käed ristis ootama jääda, kuni tullakse tükeldama. See on sama kui lasta ise kedagi noaga oma

ihuliikmete kallale nüsima. Ei, niikaua kui hing sees, seda mitte! Üks rohi võib olla hea, aga teine veel parem, mõttes ta linnamehele, kes oli arvanud, et Logina saab tervena anda ministeeriumi kätte — sigade tõulavana nimelt.

Viljakoristajate juurest tulles ei astunud peremees koju sissegi, vaid läks mööda saunatagust rada otse võssa, kõndis üle heinamaa ja nõmme, piki metsäärt sinnakanti, kust tee viis Kopli ja Ojari, Heistre viimaste talude poole.

Peter oli harilikult väga tähelepanelik. Läks ta üle heinamaa, siis lõi ta möödaminnes jalaga laiali mutimullahunniku, et see ei segaks järgmist niitu. Kõndis ta metsa all, leidis silm tervete hulgast kohesiknenud tüvega kuuse või kuivatöves männi ning rehkendas mõttes välja, palju siit või sealt küttepuid võtta, palju turule saata, palju oma tarbeks jätta. Isegi haotegemise kohad märkis ta säärestel käikudel mällu ja tegi oma arvestused. Veel enam: ta märkas alati, kus kohal hein paremat ädalat töötas, kus pealtväetis kehvaks oli jäänud või kus võsa hädapärast harvendamist vajab, et karjale anda suveks lagedamaid söödamaid. Tal jätkus pilku ja terasust iga asja jaoks, olgu põllul, aasal või metsas.

Täna sel kaunil septembripäeval aga läks ta läbi oma metsa, üle oma heinamaade nagu pime, võõras mees. Ta ei löönud heinamaal laiali ainsatki mutimullahunnikut, ei vahtinud metsakuivi ega märkinud mällu võsa harvendamise kohti. Kuskil oli jäänud talle pihku lühike vitsake, ning sellega aeg-ajalt vastu saapasäärt lüües kõmpis ta mõttes, vähimatki tähelepanu ümbrusele pööramata, kuni jõudis välja kandikohtadeni teisel pool metsatukka. Küllap ta ookeks märkamatuks mööda kõhminud ka Sepa-Ludvist, kes kuuskede all luusides talle vastu tuli, kui mitte Ludvi ise poleks hõiganud:

«Jõudu, Logina, kah seenele või?»

Sepp ise nimelt tuli seenelt, kandes kaikaga õlal suurt ääreni täis korvi.

Peter, taibanud, kellega tegu, võttis tervituse rahu-meelses vastu, kuigi tal peas keerlesid sõjakad mõtted.

Nad jäid mõlemad seisma: Peter teeservale, Ludvi sinna harvade kuuskede alla, kus ta parajasti oli roosakaid, õrnas karvaudemes vahelikke silmanud. Logina kõputas oma kepikesega mõtlikult vastu säärt.

«Jaa-jah, viid metsast leivalisa... Jaa-jah, eks nüüd tule igaühel vaadata, kuidas või mismoodi...»

«Nüüd ja — alati,» pani sepp oma korvi maha.

«Jaa-jah, nüüd ikka rohkem, jah. Sest kui talud ära lõhutakse, kes sullegi seda tööd või togimist enam toob.»

Logina tabas märki. Sepp oli tõesti tähele pannud, et sellest ajast alates, kui hakati rääkima maareformist, tõid peremehed isegi hobuseid harva rautada, rääkimata niidumasinade rehade kõbimisest. Kas see tuli hoolimatusest oma vara vastu või ei tahtnud tema kui komiteemehe juurde tulla, selles Ludvil veel täit selgust polnud. Tööd oli vähemaks jäänud, seda küll. Kuid mida põrgut on Loginal sellega asja? Ega ta ometi arva, et sepp näljahädaga seenekribulaid kokku ajab?

«Ei, Logina, nii hull see lugu ei ole! Tulevad siin uued asunikud, tuleb vasarakõlksutamist nii et villand. Praegu kulubki natuke hingetõmbamist. Saab seenel käia ja nokitseda.»

Peter teadis väga hästi, kuidas Ludvi koosolekul esimesena Otsa Teodori kallale oli tormanud. Ta tundis ka sepa karedat meelt ja «kehvade Külmade» vana vaenu oma jõuka sugulase vastu. Seepärast ütles ta vagatsevalt:

«Sina ära kanna viha, Ludvi, ära kanna viha oma ligimeste vastu. Vaata, siis õitseb kõik sinu ettevõtmine. Sina oled vana mees nagu minagi. Meie mõlemad oleme elus üht kui teist näinud. Mis kasu on sinul talude lõhkumisest? Sul on oma amet. Sina, meistrimees, hoia oma amet au sees. Nagu sa ikka oled teinud.»

«No-jaa,» keeras sepp suitsu. «Ametimees — ajuti rikas, nagu öeldakse... Seitsmeteistkümnenda aasta asjad tuleb kord lõpule viia.»

«Või veel! Narr kuulda, kuidas tõsine meistrimees koos tuisupeadega kilkab. Mina olen sinust, Ludvi ikka lugu pidanud, sinuga hästi läbi saanud. Nüüd ässitad sina, kellega mul elus miskit ütlemit pole olnud, poisikesi minu talu kallale, aga Sass, kes on mul sulane, ei tee seda mitte. Sass on aus töömees...»

Sepp pahvis suitsu.

«Sass? Sass on vasikanisa — seda ütlen ma sulle, Logina. Muud ühtigi. Pea sina temast lugu, või ära pea minust mitte.»

Inimlikud inimesed! mõtles Peter sepast mööda vahtides. Ei lase enesega kõnelda. Katsu kuidas tahad, aga ikka keeravad kapsli ette. Ta oli harjunud inimesi oma otskohese, mõnikord siiragi jutuga enese poole võitma, osanud neid mõtlema panna, ka juhtida, kui vaja. Alati, kogu eluaja. Aga need nüüd — neile ei pääse mitte ligi. Kuidas sa nad mõtlema paned või õigele teele viid? Vaatavad sind võõristavalt, nagu vaenlast. Segas hirmukahmus kargas tal pähe mõte: ei, nüüd vist teevad selle tõesti teoks, mis viiendal aastal alustasid! Logina tundis rasket koormat enese õlgadele vajuvat. Aga ta ei olnud meeste hulgast, kes esimese häda puhul appi karjuvad. Ta kõputas ainult kepikesega, astus sammu ja hüüdis, kuigi juba pooleldi üle öla, tagasi:

«Jaa-jah, sepp, miks sa oma ratta tegemise tasu järele ei tule? See on ammu valmis pandud.»

«Eks õhtul või tulla.»

Kuid nüüd meenus Loginale, et ta oli Maretil lasknud välja kaaluda ainult poolteist puuda jahu. Sepp tingis ju kaks. Kui poja nõuanded ja selle mehe suureliskus kokku viia, siis on poolteisega, nagu ta on...

«Tule parem mõni teine õhtu, olen ise ka kodus. Kuuldi seal veel üht-teist vaja olevat.»

«Olgu, ma tulen üks teine õhtu,» vastas sepp korvi õlale kohendades. Ta oleks teada tahtnud, kui suur kott kaasa võtta. Kuid tundus nadi küsida praegu, kus jutt oli läinud püsti ja kus teine nii poole suuga pakkus uut tööd. Või sa temalt vägisi midagi võtad. Nendega tuleb ikkagi koos edasi elada. Ning sepp, ehkki mõttes äge ja käre, valmistus töötellijaga läbi ajama. Läbi ajada võib alati, isegi viha südames kandes, kannatades ja hädapäevi nähes. Ja sepp ei olnud hädast praegu just kaugel. Seda oli Logina õigesti taibanud. Sõgis täitis talumeeste salved, Ludvi sahver aga oli tühjavõitu. Ole siis uhke või aja läbi...

Vastuoksa Logina Peter. Ei olnud tema harjunud elama läbi ajades. Vähemalt inimestega mitte. Jumalaga tuli teinekord läbi ajada, kui ta mõne looma enne-aegu ära võttis, rahet või põuda saatis. Sinna ei saanud parata. Jumal ei andnud enesega tingelda nagu teine omasugune, kuigi vana Peter mäletas aegu, kus ta ka jumalaga oli kippunud sõitlema, teda halastamatuks

ning karmiks kirunud, temalt kaubelnud enesele õnnistust ja suuremat kordaminekut. See kõik oli nüüd ammudane, hall minevik. Viimastest aegadest seisis peremehel silmis kordaminekud. Kas tema ettevõtmised õnnestusid just sellepärast, et ta otsuseks oli teinud alati nurisemata anda jumalale, mis jumala kohus, ja keisrile, mis keisri kohus — see tähendab, alistunud kõrgema tahtele —, seda ei julgenud ta isegi kindlasti väita. Mine tea! Kuid pikkamisi, aastate jooksul olid kordaminekud teda tema usus kinnitanud. Ta ei kippunud oma jumalaga enam tinglema ega sõitlema — ta lihtsalt lootis temale, nagu loodetakse vankumatule sõbrale või truule koduloomale. Ning selles kindlas lootuses tegi ta praegu oma sõjaplaanegi.

Jutt sepaga meenutas talle, et sulasteliidu juhatusse valitud vana Külmi polnud ennast peremeeste vastu seni rõvli kombel ülal pidanud. Noh, kui taevast tahab, võtku ta siis oma kaks puuda rukkijahu ratta eest, võtku see paari külimitu osa kaerugi kanade jaoks, mis ta rääkis. Vaeste inimestega ei maksa nüüdsel ajal närutada. Saagu nad üht-teist Logina varast — sest seda on issand heldusest andnud —, aga jätku talu alles! Kui sa tead, et su maja ja koda ähvardab õnnetus, miks ei peaks sa siis ohvrit tooma!

Muidugi, ohvrit võis tuua mitmeti. Jumal oma tarkuses ei olnud inimestele ette määranud, kuidas end alandada. Peaasi et oleks alandatud. Sassile, sellele igavesele tööloomale, oli Peter töötanud eluaegset pesapaika ja tänulikkust, kui see nüüd veidi aitab talu ja võtab osa maad enda nimele. Tolle, ei tea kelle verest sigitatud tüdruku Mareti meele oli ta enda kasuks keeranud lubadusega teha talle uhked pulmad ja panna elama nagu talutütre, kui ta kord mehele läheb... Tüdruk oli silmi pööritanud, aga nõustunud. Sass oli kukalt kratsinud. Teda tuleb veel turgutada. Kas nad muidu säärasel ajal liiguksid või käiksid!? Kas see kõik pole tõsine ohver Logina poolt? Jaa-jah, keegi ei võiks nõuda rohkem!

Niisuguste mõtetega jõudis Logina peremees seljandiku äärde, mille taga teadis algavat Ojari rukkimaad. Nagu alati, nii sörkis Ojari ka tänapäev töödega teiste sabas. Tema hilisest rukkikülvist rääkis juba terve küla. Sulasteliidu juhatuse liige ei julge päevilist võtta,

teeb nüüd rukki mardipäevaks maha, kartulid saab üles aga jõuluks.

Kasetukast möödunud, nägi Logina, et jutud vastasid tõele: Ott ise sampsis vedru taga. Vana hobune oli tihe-
daast tööst kurnatud, vedas rängalt ja pikka ning jäi poolelt sammult seisma, niipea kui võõras põllupeenralt oma: «Jumal appi, jõudu!» hüüdis.

«Jõudu vaja, ikka vaja! Nõnnaks, nõnnaks. Või Logina peremees ise väljas! Mitte ei tea, kuhu see ristikene nüüd teha...» viskas Ott ohjad vedru tellraua otsa ja astus ootamatule külastajale vastu. Ta oli meeldivalt üllatatud. Ainult kui seda rõõmu poleks segamas väike kartuseärevus ja piinlikkusetunne. Mis ütlevad kehvikud maatööraha komiteest, kui nõnda avalikult, lausa väljal kõnnib tema juurde juttu ajama Logina peremees, see kõige mõjukam ja jõukam Heistres? Piinlikkust süvendas asjaolu, et Ott, nagu alati kodus olemises või töö juures, kandis ümber ihu viimaseid hilpe, mis õitsesid ja lilletasid igast äärest, jättes põlvnukid välkuma, karvased sääred poolkatmata. Logina Petri korraliku, villasest riidest ülikonna ja säärsaabaste kõrval oli ta oma lipendavates pükstes nagu kaltsukubu.

Ent seda kõike ei paistnud Logina Peter märkavat või märgata tahtvatki. Ta ulatas töötajale sõbralikult kätt.

«Tulin sinuga, Ott, nõu pidama. Sai sind sellesse komiteesse pandud. Kelle muuga siis veel rääkida kui mitte oma mehega.»

Ott silus habetunud lõuga, vaatas kõrvale.

«Nõnnaks jah, sul, Peter, ju komitee esimees kodus,» ütles ta viimaks järelemõttlikult, toetus suurele raudkivile peenraserval ja hakkas paberossi süütama.

«Esimees! Kes selle kärtspüksiga rääkida saab?»

«Nõnnaks. Eks ta'nd rabakarask ole küll.»

Ka Logina peremees toetas oma istekoha lameda kivi äärel. Pani pajuviitsakese risti põlvedele, nagu peaks seda ilmingimata hoidma, ja asus kohe asja juurde. Kõigepealt, Ott palve laenata rukkiseemet. Kas Ott siis ei mäletavat juttu poeg Hugo vastuvõtul? Ta olevat nüüd läbi kaalunud, oma saagi mõttes ära jaotanud ja tulnud ütlema, et võib saada küll. Kuidas sa jätad naabrimehe hätta? Tohoo pele, kui naabril on rukkitegemine

pooleli, kas ei või siis teine kogemata juurdejuhtuja sõnada: tule võta, kulla mees, seemet. Ega maa või tühjaks jääda! Olgu valitsus või kord missugune tahes.

Selle kõigega oli Ojari enam kui päri. Temal ei olnud midagi saamise või laenamise vastu. Sest vaja oli tal alati, ehkki ta seda seemnelaenamise juttu kuulis praegu otsekui esmakordselt. Aga kui Logina ise jututsa lahti teeb, küllap ta siis ka koti-paar ära poetab. Seda sorti mehi ta ei ole, kes asjata tõnkab. Ojari oma leivaviljast on suur osa juba läinud — jahvatuseks ja vanade laenude katteks. Ka külv on võtnud mõned kotid. Nii sobib temale hästi Logina meeldetuletus seemnelaenu palumisest — kui niisugust palumist oli. Ja ta kõhatas rahulolevalt. Kuid ka Logina peremees polnud tänane. Ojari silmadest luges ta ärganud ahnuse välja ning lisas otsekohe järsult:

«Ära mõtle, ega ma sulle meelega pakkuma tulnud.»

«Mis sa nüüd, Logina... Nõnnaks, tead isegi, et kui mul on seeme maas, siis salv tühi kah...»

«Jaa-jah, Asi ei puutu ainult sinusse või seemnesse. Asi puutub meisse kõikidesse, meie elamisse. Minul enesel on kehavõitu liikuda ja õiendada. Aga kui sina vaevaks võtad, ja jumal sinu kätetööd õnnistab, siis võiksite ehk kergemalt hingata...»

Ott hõõrus mullase pihuga mõnusalt oma jalasäärt.

«Sääsemaidad, näe... Nõnnaks, kui saab, miks mina siis ei õienda.»

Petri plaan oli üksikasjaline ja läbi mõeldud. Kulus hea tükk aega, enne kui ta jõudis selle välja rääkida, ära selgitada ja põhjendada. Kui ta lõpetuseks otsekui käsuna toonitas, et pole muud kui hommikul hobune ette ja vallamajja, kohe asjad käima, kratsis Ojari küünega, mille alune oli sügavalt musta täis, oma kõrva-tagust.

«Nõnnaks. Ei ole ju veel lehes olnud. Kõik alles kõma. Kas meid ehk ei tehta tolaks, Peter?»

Aga rikas ja kange Logina peremees, kes kunagi ega mingil juhul poleks tahtnud lasta end tolaks teha, jäi kindlaks. Ta ütles enesel ustavaid teateid olevat, et talude tükeldamine tehtavat teoks kõige lähemal päevil, et võib-olla mujal on juba alustatudki, et viivi-

tada ei olewat miskit. Küür tulevat selga tõmmata enne, kui hoobid langema hakkavad. Võtku aga Ojari sõit ette.

«Nõnnaks, ütelda seda nüüd või olla, vana naaber,» ajas Ojari enese jalule. «Minul-mehel on seda maad ehk küll liiaks. Ühe hobusega ei jõua ära teha. Las võtavad vähemaks. Kergem kõige poolest.»

«Binul? Sul mõisametsa maa. Tükk ees või taga. Aga Logina? Ei täi, mitte ei täi, südamesse lööb kohe valu. Või on see sinulegi ükstais, kelle sa enesele krae vahele saad... Issanda loomaaias on hirmsaid putukaid... Pannakse sulle üks sisalik põue, ela siis... Aga seal on näituseks minu sulane Sass. Leplik, mõistliku olemisega mees. Saaks tema nimele, oleks asi. Tükis teine kui Allika Tehvani pojaga. See on jumalavits... Ja üldse, Ojari, kuidas võid sina ütelda, et sul on maad liiga palju? Maa ei ole kellelegi liiaks! Maa, maa see kõikumatu kalju, see kindel kants ongi, millel me seisame ja mille peale toetudes püsime. Võta see maa meilt ära — ja mis me oleme? Samasugused hilpharakad nagu tuhanded teised. Ühe tuule tõmmata, teise tuule tõugata... Nagu need seal,» tegi ta vitsaväädiga viite kuhugi kaugemale, sinnapoole, kus küla taga, vastu võsa lõmitas rida popsionne nagu koerakuute põldude serval. Neist onnidest, mille ümber peremehed ei lubanud istutada puid-põõsaidki, et need ei kurnaks oma juurtega maad ega varjaks vilja eest päikest, päri-nesid Lehtmaad, Tammed, Kruubid — paljud neist, kes orjasid peremehi siinsamas läheduses kui ka kaugemal. Olgu karjastena, sulastena, tüdrukutena või päevilistena, tihti kaelakandjaks sfamise east hauani. Kui hästi need inimesed seni ise aru olid saanud oma puugiosast, sellest, et suure osa talude jõukusest kandsid nad kokku eneste kätega — see on küsimus omaette. Peremeestele aga, nagu Logina, oli see päevselge. Samuti taipas Peter üsna hästi, mis sünnib siis, kui kehvikud maad saavad. Kes neist enam tuleb teise põllule tööd rühmama? Hilpharakad on siis maapidajad. Või jälle peremehed ise varsti hilpharakate sarnased, kellel pole midagi käskida ega karkida. Sest maa, see ei anna mitte üksi vilja. Vallata ja valitseda maad tähendab valitseda ka inimesi, kellel maad ei ole. Maa annab kõike, millest inimene elab. Aga seesama maa võrsutab ka võimutunnet, mis pähe hakkab ja joovastab. Ning võib-olla

ajaski Petri-taolist vana meest maast ja tema pärisomandusest rääkima pigem see riivatud eneseväärtustunne kui majanduslik kahju, mis maa vähendamine temale ähvardas tekitada. Sest maa — see on jõud, on võim! Kuid see pole kuulutamiseks igäühe kõrvadele. Nagu varjukatte ehitamist naabri silmade ees jätkates arutaski Logina peremees edasi:

«Maa on jumalast antud neile, keda tema oma armu vääriliseks peab. Kui tema ise oma armunõus on võtnud õnnistada minu peret, või sinu peret, või mõnda teist peret maaga, kas võib siis inimese meel ära põlata seda, mis jumalast on antud? Issand oma helduses on loonud rikkad ja vaesed: on seadnud valitsuse lihtrahva üle, igal maal ja igas riigis. Kas võib inimese nõder käsi muuta jumala enese poolt seatud korda, mis on olnud aegade algusest saadik ja jääb aegade lõpuni? Kas on inimene, liivaterakene kõigevägevama armu käes — ma küsin, kas on inimene oma patuste kätega kutsutud ja seatud seda ümber tegema, mis tema ise oma tarkuses on nõnda seadnud? Ei ole, Ott, ei ole. Pattu teevad need, selget pattu, kes me seda näeme sündivat, aga sellele täies tões ja vaimus vastu ei astu. Sest kirjutatud on: valeprohvetite ja väärjumalate ees ei pea sina mitte oma põlvi nõtkutama. Iga õige ristiinimene paneb vöö vööle ja võtab mõõga kätte, et minna sõtta valeprohvetite vastu. Või ei taha sina, Ott, mitte olla üks neid mehi, kes paneb vöö vööle ja tõmbab mõõga valeprohvetite vastu? Sest nõnda talitab iga õige ristiinimene. Või ei peagi sina end nüüd enam õigeks ristiinimeseks, sina, vana patune lakkekrants, kui meie sinu sinna komiteesse panime?»

Oti meelest oli see Logina peremehe pikk jutt ülearune. Milleks nii palju sõnu asja juures, mis nagunii on selge? Milleks rääkida valeprohvetitest, kui tegemist on lihtsalt küla näljarottide, päeviliste ja sulastega? Tõsi, nende selja taga seisab nüüd valitsus ja võim. See neid peremeeste vastu kangeks teeb. Kuid kas riigivõimu ja valitsusega pole ennegi tegu olnud? Tuli teda petta ja tüssata, seda riigivõimu ja valitsust, ka siis, kui ta oli peremeeste käes. Ja pattu ei kartnud sellega tegevat keegi. Isegi mitte Logina. Asja siis selle tööliste valitsuse ja riigivõimuga! Logina oli seni kuulutanud, et anna keisrile, mis keisri kohus, ja jumalale, mis

jumala kohus. Nüüd räägib temagi ainult jumalast. Keisrile ta enam ei räägi. Sest keisriks on nüüd rahvas ise, nagu öeldakse. Lolle ja rumalaid keisreid on alati hoopis hõlpsam ninapidi vedada kui tarku ja kavalaid jumalaid. Olgu siis nii, nagu pajatab Logina! Jäägu jumalale tema osa ja saagu keiser — see on rahvas — petetud. Otile on see ükskõik. Täitsa ükskõik, sest tema pärast võiks petetud saada isegi jumal, see kõigevägevam, kelle ees alandlikult näib lösutavat Logina. Peaasi et toob oma rukkid välja. Ja et Logina jumalat ennaast petma ei valmistu, pole ka Ojaril vaja hakata seda nõudma. Sest kahe kangega — jumala ja keisriga, see tähendab, praegusel juhul rahvaga — ei ole tark korraga rindu kokku panna. Hoopis nutikam on nendega sarved vastamisi lüüa järjekorras: enne ühega, pärast teisega. Praegu ähvardab oht rahva poolt. Hea küll, siis läheb peremees koos jumalaga rahva vastu. Kui aga peaks juhtuma nõnda, et ohtlikuks kipub kujunema jumal, noh, mis on siis lihtsam kui koos rahvaga, kõikide nende hilpharakatega minna kas või jumala enese vastu! Rahvad on varemaltki jumalatest jagu saanud — nendetsamadest jumalatest, mis nad iseenesele on loonud ja millesse nad on uskunud. Rahvaga ei maksa kunagi päris avalikult vastamisi minna. Ennem juba jumalaga natike... See on iseasi... Ojarile, vanale patusele ja joodikule, on see taktika loomulik, arutamata omane. Kas asjast samamoodi aru sai ka Logina, seda ta ei teadnud. Kuid vaevalt Logina peremees nõus on midagi väga olulist jumala heaks loovutama. Peaasi on temalgi leida jumalas mugav, iga sõnaga kättesaadav lihtlane rahva, selle kääri- ja kobrutava eluka vastu, kes vägist kipub peremeeste elujärge segama, nende õigusi õhustama ja võimu lammutama.

Nõnda praktiliselt ära seletanud Logina Petri teoreetilise jutluse valeprohvetite vastu, torkas ta naabrile:

«Nõnnaks, nõnnaks. Rahva ja valitsusega oleme meie alati jumala nimel toime tulnud. Aga mis sina arvad, Peter, kas rahvas ja valitsus meile appi tulevad, kui meil kord jumalaga peaks rappimist juhtuma? Ega ei tule...»

Logina kohendas mõtlikult oma halle juuksekarvu kaabuloti alla. Ta pisut vesistuvates silmades võis märgata solvust.

«Kurja teeb see mees, kes tema seadmisi naeruks paneb. Sest vaata, tema on olnud meiega hallist ajast peale tänapäevani ja tema on meiega igavesti, kui meie temasse usume, temas kindlaks jääme.»

Ojari Ott ei oleks oma nime väärinud, kui ta nüüd veel oleks Loginale seletama rutanud, et ta midagi ei usu, et ta õieti kunagi uskunud ei ole, vaid ainult moepärast usukombeid on täitnud, silmas pidades, et nõnda talitavad suuremad ja kõrgemad, et nii on seadsam, mõnikord vajalikki, sest elu nõuab painduvust, elus saab kergemini läbi uskumist teeseldes kui järsult välja pasundades, et sul usk puudub. Tahetakse, et inimesel peab olema midagi püha ja ülemõistuslikku, mille poole hüüda. Olgu siis see ülemõistuslik! Ott ei hakka seda maha kiskuma. Mis temal tast kiskuda! Või milleks õieti, kui see ülemõistuslik aitab kaasa elu elada ja asju ajada? Miks teda siis ära põlata, maha kiskuda? Las olla ja jääda nende jaoks, kellele teda vaja. Võib ju vahel vilistada ka tema viisi, kui tarvis. Viis ei tee viga. Inimene võib vilistada iga viisi, mis talle kasu toob. Uskuda või mitte uskuda — mis tähtsust on sellel? Peaasi, kui oskad õigel kohal õiget viisi vilistada. Ja Ojari Ott pidas ennast meheks, kes seda oskab. Kust ta säärase oskuse oli omandanud, elust või jumalalt — see teda ei huvitanud nagu kunagi inimest, kes elab ja ihkab elada ega kipu targutama asjade üle, millest targutamine kedagi targaks ei tee.

Pikka aru pidama ei hakanud Ojari ka järgmisel hommikul, kui ta oma ruuna aisade vahele pistis ning kibekiiret rukkiseemendamist katki jättes vallamaja poole lökutas. Ta oli tegus inimene ja teotses toimekalt, ehkki tema õiendamised teinekord välja kukkusid mitte just puhtalt ega ka mitte eriti siledalt ning neile kippus külge jääma vinav lehk või maik.

Vallamajas oli asjaajamise hingeks alles klikiaegne sekretär Siimson. Ott jõudis päralt varasel keskhommikul, enne rätsepast vallavanema tulekut. Ta leidis sekretäri koos naisametnikuga kantseleiruumist.

«Jõudu siis! Kas töö otsa ei saa, kui sekretär nii vara juba puldis?» ulatas ta tuttavlikult käe keskmist kasvu, kitsa peaga, näpitsprille kandvale mehele, kes kummardus paberite kohale nagu kivi otsas nookuv kajakas, kes sihib kalapoegi.

«Ära selle eest muretse, Ott. Maavalitsuses on nüüd päris paberiveskid käima löödud... Pumaagased tuleb laias kaares... Võid selja haigeks küürutada.»

«Nõnnaks, nõnnaks. Või's inimene ainult tööst elab, nagu sa isegi tead.»

«Paljud, mis. Praegu on nii, et litsu takka, muudkui litsu takka, kui elada tahad... Ei tea, mis Ojari pere-mehel südame peal võiks olla?»

Ott vaatas mõistaandvalt ametniku poole, ja ametnik sai silmapilk käsu otsida arhiiviruumist välja katastri-andmete kaust. Kui uks tema selja taga sulgus, toetus Ott laialiaetud kätega võre servale, pani säärikus jala võre alusele ja pead ette, sekretäri poole kallutades vaatas talle uurivalt otsa.

«Kuule, Siimson, kas sa jumalat kardad?»

See oli küsitud umbes niisuguses toonis, et kui suvat-sed mitte karta, siis oota, küll ma su kartma panen. Helles oli nokkivat ähvardust. Vana rääpleja oskas ilusasti ähvardada. Pooski oli võetud meelega seesugune, et sekretärile mõjuda. Või miks ei pidanud ta mõjuma? Suur ja turjakas mees, jämedad, igavesti parkunud sõrmed, mis rusikasse tõmmatuina näisid nagu puurikapuntrad, paks hall kodukootud ülikond, valge sildetükil kaelas ja sinine nokkmüts peas — täpselt nagu külakangelane peab olema, ainult natuke eakas. Sinna juurde pealegi pisut irvitavad, otsekui sind väljanaervad silmad, suhi silmad. See kõik ei võinud sekretäri ükskõikseks jätta. Ott teadis seda ette, ning seepärast ta seisis võre najale toetudes nagu peremees ja käs-kija, mitte põrmugi kui paluja.

Siimsoni hõnnaku tõmbus teda vaadates veel kitsa-maks, silmad prillide taga pungitusid ümaraks. Sõnu otsides kohmas ta:

«Kaks korda aastas käime laual... Mis sa veel tahad?»

«Nõnnaks, nõnnaks. See on väga hea, väga hea,» noogutas Ojari suitsu pakkudes. «Ah et veel? Veel tuleb sul hooldatama hakata selle eest, et talude tükeldamine jumala meele päraselt sünniks. Sulle lastakse ütelda, et sind mõistetakse igavese põrgutule ohvriks, kui sa seda ei tee...»

Siimson raputas õlgu, astus siis teiselt poolt võret otse Ojari kohale.

«Põrgu mul siin isegi kuum küll!» viskas ta tähendusrikka käeliigutusega vallajuhtide toakese poole. «Mis ja kes siis? Logina, või Traat, või? Räägi!»

Ja Ott rääkis. Mitte küll! iga viimast Logina Petri sõna korrates, mitte ka säärases piibellikus toonis nagu Peter, kuid siiski mõjuvalt, käskiva häälega, nii et vähimatki kahtlust ei võinud jääda, mis peremehed soovivad ja mis sekretäril tuleb teha.

«Meil omal naiseisa talu. Tean. Aga mis saan mina parata?»

«Jutt või asi! Sekretär räägib, et tema ei saa parata! Sekretär on alati valda juhtinud, juhib ka praegu. Need seal,» viipas Ott omakorda vallavanema toa poole. «Need seal pole kunagi muud kui noogutanud ja allkirju andnud... Kuule, mees, mina saan aru, et võib-olla on raske kes teab mida ära teha. Aga seda saad sina küll teha, et maad lähaksid nende kätte, kellele tahetakse neid anda, mitte aga niisugustele, kes ei kõlba... Nõnnaks, registreeri ette, vaat ütleme, Külma Sassile ja Hellemäe Maretile krundid Logina talust, Tigase Hildale ja Heinole kasuisa Traadi krundist. Ja nii ikka edasi... Kes seda keelama tuleb? Kui maasoovija ise on omanikuga nõnna kokku leppinud, ei lähe ükski vägi seda ümber tegema... Ajutised asjad ei ole ju igavesed, sa mõistad?»

«Kurat neid asju teab, kui ajutised nad on...» kratsis sekretär väikese sõrme pika küünega oma otsaesise kollakat nahka, mis oli kipras ja kortsus nagu kanahakk.

«On ajutised, üsna ajutised, targemad teavad. Jaa, nõnnaks. Kui sina praegu meheks oled, ei panda sulle pärast mitte raskelt arvesse, et istusid punaste võimu ajal sekretäripukis ja trükkisid nende pabereid... Ole meheks, pane vöö vööle ja võta mõõk kätte, nagu Logina ütleb. Ja sina võid surmani istuda siin oma sekretäritoolil. Ükski peremees ega peremehe poeg sinusse ei puutu...»

«Aga kui need? — Löövad minema või hullemat...?»

«Nõnnaks, siis toome meie tagasi,» kinnitas Ojari rahulikult.

«Ka vangimajast?» ebales kiitsaka olemisega härrakene.

«Ah vangimajast? Nõnnaks, kes sind sitta sinna...!»

Aja joru ja pea aru. Loll saab kirikus ka peksa. Aga loll mees sina, Siimson, ei ole. Ja pea meeles, pea meeles, et sul on sõpru, vanu häid sõpru... Nõnnaks. Ära neid unusta. Vana sõprus on see vara, mida koi ega rooste ei riku! Oleme enne koos elanud ja viina visanud, elame ka edaspidi. Logina ütles, et tulgu tema juurde sisse, kui on sealpool käimist või olemist...»

«Olgu peale, olgu peale,» ruttas sekretär juttu lõpetama. Samal ajal arutas ta endamisi, palju Logina võiks talle pista, kui talu tükeldamisest päästa. Peter polnud helde käega mees, seda sekretär teadis. Aga et praegu oli kaalul tema vana Logina, eeldas sekretär — Peter kitsipunga mängima ei hakka. Eriti kui mõista anda, et need asjad libedasti ei lähe, et tuleb edasi määrada, tuleb välja teha maamõõtjatele ja komisjoniliikmetele. Küll ta siis aru saab, küll ta aru saama pannakse! Logina suudab õige mõndagi kanda. Nõnda endamisi arvestades ulatas sekretär Ojarile üle võre käe.

«Olgu. Mina teen, mis mina suudan. Aga et siis ka teie, kui minul midagi...»

«Nõnnaks, mis tema! Arvab, et temaga tuldi nalja tegema. Ei, Ojari Otti võib vahel ka naljameheks pidada, aga praegu räägib ta tõsiste meeste nimel... Räägib sinuga tõsist juttu tõsistest asjadest... Ja kui sina oma tuleviku peale mõtled, siis sina ei kemple ega kauple, vaid hakkad tööle nii nagu vaja. Nõnnaks!»

Ja sekretär Siimson hakkaski tööle nii nagu vaja. Tasapisi, peaaegu märkamatuult pöördus vallamajas tagasi vana kaval kord: kehvikuid koheldi küll lahkelt, kuid nende paberid jäid seisma, taotlused venima. Peremeeste asjad vastuoksa liikusid aga kergelt nagu kuulsaagritel. Logina Peter ei olnud oma saadiku valimisega eksinud, jämedatoimelise ja ähvardava Ojari Oti nõue mõjus Siimsonile vahest ehk tugevamalt, kui oleks mõjunud Petri enese pikke, keerukate põhjendustega seletus. Härra Siimson teadis väga hästi, et ta ligi tosin aastat valda teenides oli teeninud peremehi, mitte tööinimesi. Ning tal ei olnud vähimatki vanade isandate edasiteenimise vastu. Mälestused ühistest jahiretkedest, kaitseliidu manöövritest, lõikuspõlvadest, roheline lipu õnnistamisest või muidu viinaviskamisest meelitasid teda kõike tegema nende heaks, kelle õlul ta oli püsinud ja kelle huve kaitsnud. Igaüks peab ju kedagi teenima,

kellegi inimene olema — niisugune oli Siimsoni elufilosoofia. Üksinda, üksnes oma ametiaususega ja -oskusega ei jõua sa kuhugi. Seltskonnaga, kambaga, oma mees-
tega aga tehakse väikesest viidikast haikala. Võid tõusta riigi ja rahva etteotsa, kerkida valimistel kandidaadiks, riigikogu liikmeks, isegi ministriks. Tark ja osav mees oma kamba eesotsas on nagu kork pudeli suul, mis paukudes kaugele lendab, kui see kamp teovõimsalt kihama lööb. Kas vähe on niisuguseid riigitegelasi, kes alustasid vallakirjutaja puldist või kooliõpetaja kantslist? Oskus, oskus õiget erakonda valida, õigel ajal õigele hobusele mängida oli neid edasi viinud. Miks ei võiks sellesamaga toime tulla härra Siimson, ehitusmeistri poeg ja Pärthi peremehe väimees? Oo, miks mitte! Eriti praegusel ajal, kus julgus ja algatusvõime uute ametimeeste silmis luges väga palju ning kus vahekorrad külas iga päevaga läksid keerulisemaks. Sekretär Siimsonit peeti suurte kogemustega ametnikuks. Ta tundis inimesi, nende tugevaid külgi ja nõrku kohti, teadis neist palju, mis mõnele teisele oli saladuseks. Ning sellele kõigele ta oma kava ka ehtas. Tublil sekretäril ei ole võimatu mängida noore nõukogude võimu aktivisti, aga samal ajal teostada peremeeste poliitikat. Oh ei! Ettevõtliku ja nobeda sekretäri algatusel toimus otsekohe, niipea kui juhendid käes, valla maakorralduse komisjoni moodustamine. Ühtegi punkti juhendist ei jäetud tähele panemata või täitmata. Juhend nõudis, et komisjoni peab juhtima vallavalitsuse liige või aktiivi kuuluv seltsimees. Ja komisjoni etteotsa seati vallavanema abi, väikemaapidaja Entsvei valla teisest servast, kes Heistre kanti halvasti tundis ja ise maareformist suurt ei hoolinud, sest temal maad jagus. Pealegi oli Entsvei varemalt liikunud sotside erakonna ringides ja leppevaimust läbi imbunud nagu leotatud pastel. Kirjatoimetajaks pidi pandama maaolusid tundev haritud inimene. Ja pandigi — nimelt Mäe Silbri poeg Jan. Kes võiks nuriseda, et Jan Silber ei tunne olusid või pole sedavõrd haritud? Mitte keegi. Ajutine, määratud vallaisa, rätsep Trossi, seltskonnategelane, asjaarmastaja näitleja ja lõbus, muretu hing, kes hästi läbi sai nii peremeeste kui sulastega, igaühele meeldida püüdis, võttis ise telefoniühenduse ja kooskõlastas otsuse maavalitsuse esimehe asetäitjaga — tuntud tegelase

ning osava kõnemehe Mäesaluga. Kõik oli korras, riimis ja liimis, nagu vallamajas tol ajal Trossi järgi armastati ütelda.

Ei maareform säärase ettevalmistuse juures kippus jääma paljaks vormitaitmiseks — see ei häirinud peale maasoovijate kedagi. Ning nende ridadest saigi alguse vastulöökk.

E

t ringkiri küladesse läks alles siis, kui komisjon oli maavalitsuses juba kinnitatud, selle eest hoolitses sekretär Siimson. Ja et sõnastus udune, maa-soovijaile väheütlev saaks, sellegi vaeva oli ta enese peale võtnud. Kuiv, asjalik paber, kõrgemalt poolt ettekirjutatud sõnade puine ümberseadmine — rohkem midagi. «Ametlik tokusment, mis seal ikka,» mühatas rätsepast vallaisa Trossi ja kirjutas alla. Sekretäri nimi ees. Haritud inimene, kuidas siis mitte kirjutada!

Niisama mehhaaniliselt, sõnastusse ja sisusse süvenemata, nagu paber liikvele lasti, seda ka mitmetes majades loeti. Neis, kelle talud olid väikesed, ei äratanud sõnad «võivad maakorralduse asjus pöörduda» mingit huvi. Suurte kohtade omanikud aga, keda ähvardas talude vähendamine, hõõrusid käsi: pasundagu lehed pealegi maareformist, siin seisab must valgel — maakorraldamine. Hoopis süütum ja loomulikum! Pikanurme peremees läks oma rahulolus niikaugemale, et naeris värskete külavolinikele Kopli Saamule näkku, kui see ringkirja kohale tõi:

«Ah maakorraldus? Einoh, hea asi. Saab sooveerikutest ja võsaräbust lahti.»

«Jah,» õhkas Saamu, «et teie risust lahti tahate saada, seda küll. Aga mis meie teie rämpsuga peale hakkame, pagan võtaks!»

Pikanurme lasi Saamu lause mõtte kõrvust mööda. Teda ärritas üksnes terav vahetõmbamine «teie» ja «meie» vahel.

«Et sina, Saamu, sulaste killale silmi teed, see on imelik. Omal sul elamine nagu pupemäng käes, kas sul häbi pole nõnda «teietada» ja «meietada». Kes me siis oleme? Kõik üks talurahvas!»

Väheldast kasvu inimesed on enamasti vilkad, kiire otsustamisvõimega. Saamu vastuoksa oli pikatoimeline nii teos kui mõttes. Miski temas kihvatas selle jutu peale. Aga umbropsu ei lartsatanud ta midagi. Mõtles ja kratsis, nokats silmile lükatud, jalad laiali, tükk aega oma vanunud kukalt, enne kui Pikanurmele vastas.

«Või veel! Kes Koplit seni kohaks või Saamut meheks on pidanud? Mis imet siis, kui võtta pisku maad juurde... Ehk annab peremehe vurhvi paremini välja,» muigas ta lause teist poolt venitades.

Pikanurme, selg võõra poole, tuhnis midagi laudil.

«Mind on ausaks inimeseks peetud, Saamu. Ka kehva vaene võib aus olla. Sellepärast ma ütleni, igapähele ma seda ütlemas ei lähe: jäta jora ja ela oma elu.»

Saamu nihutas end rahutult pingiotsal, terased hallid silmad luuravalt pilukil.

«Ise tahad lahti saada, aga võtta keelad?»

«See on teine asi. Lahti saada on hoopis iseasi kui võtta. Ära ole loll! Ajaks seda kõike on? Pole sa suur punane olnud, mis sa siis... Asjakesed täna nii, homme naa... Mine õienda, kui oled kord näpud teise leivamõhke pistnud...»

Saamu vajus mõttesse. Antsu vanad plaanid ja suur pere... Heinamaad pealegi kehvad... Ta ei hakanud Pikanurmele seletama. Mis rikkaga seletada!

«Maad mul pisut-pisku elamiseks ju on,» kohmas ta tõustes.

«Hoh, vaata, saad isegi aru. Valitsused ja võimud — need tulevad ja lähevad, aga meie, taluinimesed, meie peame ühte hoidma, eks ole?» Ja kõhn vanamees noogutas sõbralikult.

Pealetükkiva peremehega arutama minna, kuidas tema ütehoidmisest aru saab, mis mõtet sellel oleks? Praegu saadi igas peres elust ja ütehoidmisest isepidi aru. Mõne minuti pärast oli Saamu popsitares, ja seal vangutati paberit lugedes pead.

«Või siis see kitseliit ja punapüks on pandud maajagamise asja ajama? Vaata nalja!»

«Jäme ots jälle peremeeste pihus,» sülitas Tuudi

Joosep. Rohkem ei ütelnud temagi. Saamul ka maad ja majad. Mine sa ütlema? Rentnik või peremees, paljukes seal vahet!

Nii võeti Saamut, Trossi määratud külavolinikku — kehva ja kõhna riigirentnikku, kes polnud jõudnud kahekümne aasta jooksul krunti veel välja osta. Mis seal ütelda?

Ütles aga Junde. Niipea kui oli ringkirja läbi lugenud, lükkas ta selle Saamu ette tagasi.

«Keh-eh, mis minusugune oma nime siia sirgeldab? See on peremeeste jaoks, kellel maid korraldada. Mina tahan maad saada.»

«Ju siis seesama komisjon sedagi... Et annab maad.»

«Kes? Silbri tragun või? Ära tee südant täis!»

«Mis minul teha. Ametlik paber. Oled lugenud, kirjuta alla.»

«Ei kirjuta.»

Mehed vaatasid teineteisest mööda. Nad olid mõlemad peaaegu ühte kehvad, tuttavad hea hulk aastaid — aga ometi ei saanud praegu teineteisest aru.

«Sa hakkad siis valitsusele vastu?»

«Ei, ma hakkan peremeeste tembutustele vastu. Mis see siis on? Narritegemine inimestega, vaat mis!»

Popsi suhtumisest nägi Saamu selgesti, mis sorti ühtehoidmine see oli, millest pajatas Pikanurme. Siin paisati see talle näkku nagu süüdistus, et mängib kaasa peremeeste mängu. Oleks võinud pahvatada, et noh, teadagi, Pikanurme juba seadis sõnu. Aga paljugi mis külavolinik ühes või teises peres kuuleb! Kui ta kõike edasi latrama hakkab, ei ole ta parem vanaeidest, kes naabrite vahel tolmu keerutab.

«Nii et sina alla ei kirjuta?»

Junde peitis ruttu käed taskutesse.

«Mina nõuan maad. Keda kuradit mul korraldada! Võid seda ütelda seal kus vaja.»

«Või veel. Minu asi sinu nõudmisi klaarida.» Saamu pistis paberi põue ja hüppas rattale.

Junde aga krohmas varsti pärast seda püssi õlale.

«Juba jälle sa lähed, Peeter!» noomis aia äärest searohtu kiskuv emakõbuke.

«Keh! Elu niisugune...!» Poeg viskas tõrjuvalt käega.

«Elu, elu... Näe, et vaataks hobust!... Ajaks mõne

vanotsa lahti... Korjaks kartulipabulad üles... See oo elu...»

«Kust mina sulle seda hobust!»

«Aga kust kõik? Ikka peremehelt, pojake,» surus kuiv ja kolletanud eit hambutu suu valuliselt kokku. Häda selle poisiga, vana mees juba, aga oma hulkumisi ei jätal!

«Keh, kurat! Kui toon, toon nii, et jääb!»

«Heldus! Vargale ka veel! Lased end kinni pista!»

Vanainimene päris kohkus.

«Ei, ema. Vargile Junde Peeter ei lähe. Kui toob hobuse, toob õigusega. Usu — õigusega! Maa ja hobune! Või mis elu siin muidu...»

«Heldus! Kus jutud!»

Vanainimene vaatas kohmetult, kõrvu uskumata pojale järele. Räägivad siin igasugust maast ja muust. Kas seegi viimaks? Ning ta vangutas kaua pead. Poiss on kange! Ei läinud vanamees naljalt peremehi paluma, kas või pingutas püksirihma, aga ei läinud — ei lähe ka pois. Vanamehe veril! Käib kohut ja ajab õigust taga, jookseb püssiroikaga mööda metsi, aga ei lähe. Naist ei võta, elu elama ei hakka. Endal juba meeletakohad hallid, ühe neljakümne turjal, aga ei — ei võta mõistust pähe! Niisugune on see pois, õhkas emakõbuke, kuid oli see juures pojale pisut uhkegi.

See «poiss» ise kõndis tülkk aega tedrevõsades, siis läks karjamaade kaudu asundusse. Neil oli Rihmaga pikk jutuajamine, millest õhtu eel kutsuti osa võtma ka sepp. Videviku hakul seitsis veel Allik, kes omal algatusel oli Rihmaga rääkima rüüdanud imelikust, kehvikute hulgas juba tähelepanu äratanud ringkirjast.

Nad istusid hämaras, paksaude kiviseintega toas, tihedalt ligikaudu nagu salalittlased.

«Komitee enamus on koos, võime päris ametlikult välja astuda,» rõhutas Allik. «Sõnagi räägitud ei ole, tööliste esindajat ka mitte kutsutud. Mis kuradi näitemängu see Trossi seal mängib?»

«Ole uhke, sind esindab seal pan! Kh-kurat!» tormitas Junde.

Sepp arvas, et tühja see pan Jan seal üksi, kui esimees ja teised on meheks. Aga niipalju kui komisjoni liikmeid tunti, tuli möönda, et needki polnud põllutöölise või maatameeste ringist. Väiketalunik Entsvei

oli täitsa loid inimene, teine komisjoni liige, puusepp kiriku juurest — majaomanik ja Entsvei sõber, kolmas — koguduse surnuaiavaht, ja lõpuks — Silbri Jan. Tõsist suhtumist maaküsimusse nende meeste poolt ei maksnud oodata. Maareformi hauakaevajad, vaat mis! Tuleb end asjasse segada, ei aita, nõudsid Allik ja Junde.

«Klaarida tuleb, selle vastu ma ei vaidle,» ütles Rihm vilkat keerates. «Aga et komisjon on maavalitsuse poolt juba kinnitatud, ei tasu vallaisadega jagelda. Need asja muuta ei saa. Küll aga maavalitsus ise, kui sealtkaudu kallale minna.»

«Noh, siis sealtpoolt, linnast,» nõustus Junde.

«Jah, sinul, Jaan, on tuttavaid mehi. Teeme asja ametlikuks, sa lähed protokolliga linna,» ajas Allik peale. «Õigus on meie poolt. Julgelt kallale, muud midagi!»

«Ametlikult — ei tule välja. Täna pole kõigile teatatud. Hakkavad pärast kisama.»

«Kes? Ojari või?»

«Ojari ja Liisa ka. Ikkagi komitee liikmed.»

«Ah, kurat, ma ütlesin juba siis, et need Ojarid ja Silbrid! Üks kamp puha. Tolad olime!» pahandas Allik.

Pika arupidamise peale jõuti selleni, et Rihm sõidab ja püüab tuttavate kaudu selgusele jõuda, miks on pandud Heistresse niisugune komisjon, miks maasoovijad kõrvale jäeti. Sedasama pidi Allik selgitama vallamajas.

«Tuleb öelda, et see komisjon ei kõlba. Et see on kurat teab kelle, aga mitte meie jaoks,» raius Junde.

«Mis seal teada! See on peremeeste kaitse komisjon, mitte rahvale maa andmise komisjon,» võttis Allik mõtted kokku. «Kui me algusest peale laseme niimoodi solkima hakata, keeratakse meile varsti ving ninasse. Puhas vahe tuleb teha! Selge ja puhas vahe, nende kõikidega. Fakt.»

«Vahe vaheks. Aga tuleb aru saada ka sellest, et meil, komitee liikmetel, ei kõlba valitsuse seadmisi tühjaks panna, asutusi segama kippuda. Seda nimetatakse anarhismuseks — korralageduseks. Seda meie oma ridades lakkama ei tohi lasta,» rahustas Rihm mehi. «Kuulame järele, räägime läbi, eks näe...»

«Õigus,» kiitis sepp. «Või meie siin targemad oleme kui seltsimehed linnas.»

«Kust sa võtad, et linnas igal pool on aina seltsimehed? Sa nägid, mis prahiga koos linnamees siin lagedale ujus ja mis laulu ta laulis? Muudkui kodanikud ja kodanikud. Seltsimeestest mitte piuksugi... Niisuguseid võib teisi ka olla. Ja kes neid teab, mis nad mõtlevad? Nii et vaja enne veel vaadata, kellega rääkida,» holetas Allik.

«Noh, kas valitsus kontra ametisse jätab,» kahtles sepp.

«Mis see valitsuski. Kõik alles uus ja alguse asi,» toetas Rihm Allikat. «Selgust, selgust on vaja jah, ja — õige mitmes asjas. Muidu rapsime niisama tühja.»

Ent selgusega oli imelik lugu. Juba vaidluste käigus kippus meestel asi selginemise asemel käes segaseks minema. Et komisjon neid ei rahuldanud, see oli ühine aratundmine, selles lahkarvamisi ei tekkinud. Aga kuidas oma tahet esile tuua, ilma et valitsusasutuse tahte vastu minna — see polnud põrmugi selge. Ei võinud valitsuse korraldust tühjaks panna — anarhistlikku joont võtta —, kuid maavalitsuse teguviisi heaks kiita osutus ka võimatuks, liiatigi kui kahtlusi tekkis, kas igas ametikandjas võib ja tulebki näha seltsimeest või peab neid «kodanikke» hoopis ettevaatlikumalt võtma? Nad sõnelesid hilise ööni. Näis, nagu oleks mitte ainult elu, vaid isegi õhk täis olnud mitmesuguseid, tihti vastukäivaid, omavahel kokkusobimatuid seletusi. Arutad ühest otsast, näib õigus ühesugune. Võtad teise otsa ja — jõuad täitsa vastupidise õiguse juurde. Selgust, päris põhjalikku selgust kätte saada oli väga raske.

Vajaka kippus teda jääma ka Rihmale, ehkki Rihm tegi mis oskas, et linnas selgust ja õigust kätte saada.

Ta seadis sammud kõigepealt vana tuttava, nahatöölise Luha korteri poole ja kurtis sellele omaküla meeste muret. Taavet Luhta tundis Rihm hulk aastaid. Poissmehepõlves olid nad kunagi ühes toas elanud. Luht oli siis noormees, kes otsis paremat palka ja peenemat tööd. Nende eluteed läksid lahku, nagu tihti noortel inimestel. Aga aastatega oli väike, kõhetu Luht, kuigi väliselt vananenud, pealagi paljas ja nagu krimpsus, vaimselt justkui noorenenud. Ta tegutses ametiühingus, oli käitiskomitee liige. Ja kui Rihm teda juhuslikult uuesti kohtas, jäi tal mulje, et Luhale on töolisliikumise asjad saanud südameasjaks. Mees, kes mõndagi teab ja

tunneb. Rihm sai temalt vahel tööliste ajalehti, mõne raamatu, isegi põranda all paljundatud lendlehti. Rihm ei pärinud, kuidas ja mismoodi. Ta luges ning hakkas Luhast lugu pidama. Nüüd, juunipäevade järel, oli Rihm oma linnatuttavaga paar korda juttu ajanud ja temalt alati õpetust saanud. Luht oli määratud sama jalanõudetööstuse komissariiks, kus ta varemalt masina taga töötas. Ta oli alles voodis, kui Rihm varahommikul rongilt tuli, nägi unine välja, haigutas ja ütles habemes lõuga laisalt rinnale lastes:

«Ah, lõrtsivad mis lõrtsivad, kauaks neid enam! Varsti tehakse puhtaks nagunii...»

«Mis tehakse puhtaks?» ei saanud Rihm aru.

«Kaadrid, kaadrid noh, kulla seltsimees. Egas meie nende kaadritega sotsialismi ehitama saa asuda.»

«See tähendab, kuidas ei saa?»

«Ei saa sellepärast, et need on kodanlikku risu ja rämpsü täis. See tuleb välja puhastada. Läbi proovida ja ära puhastada. Sõnnik välja!»

«Nojah, see kõik võtab aega. Meil maal sellest vähe kasu!»

«Kas sina tahad siis ühe päevaga kõik ära teha? See on liialdus, nii kõvad meie ei ole.»

«Mis minul tahta.» Ning ta jutustas lühidalt, kuidas on maal lood, kuidas seal vajatakse selgust ja mislaadi ummikusse nad seal on sattunud.

«Sedamoodi,» elavnes Luht kohe. «See otsejoones minusse ei puutu. Mina tambin oma vabrikuga. Tege- mist nii, et unerahu jääb väheseks. Aga pea, ma annan sulle ühe seltsimehe nime. Mine tema jutule. Ütle, et mina saatsin, et Luht saapavabrikust saatis. Räägi temale. Kui on, et midagi kontrat või niiviisi seal teie kandis, küll tema stroomi peale lööb... Jah, tema ei viivita ega targuta. Prauh, natist kinni ja kordinate taha. Venemaal kontratega ümber käima õppinud...»

Ent Rihmal oli väga raske ütelda, kas Heistre maa- komisjoni asjas on tegevad olnud kontra näpud. Võib- olla lihtsalt inimesed, kes hoiavad oma kampa. Tema südametunnistus ei lubanud tal midagi kergelt otsus- tada. Liiasi veel nii rasket süüdistust käiku lükata. Ta kõndis hulk aega nõutult mööda linna, vahtis uhkelt kirendavaid lippe, jälgis hea meelega, kuidas elu säri- ses turul ja tänavatel, ajas paar väikest isiklikku asja-

keat joonde ning võttis kella kümne paiku nõuks kõige- pealt ikkagi maavalitsusse sisse astuda. Enne ise järele kuulata, kui läheb kellegi peale kaebust tõstma.

Maavalitsuses oli tal omamoodi õnne. Ta sattus trepil kokku ümara paljapäise mehega, kes teda ära tundes erakordse lahkusega käratsema pistis:

«Haa, tervist, seltsimees Rihm, tervist. Mäletate, mina käisin Heistres enne valimisi kõnelemas? Ei mäleta? Oi, kui halb mälu teil on, seltsimees Rihm, kui halb mälu. Andres Mäesalu, jah, Mäesalu!» tutvustas ta ennast hoogsalt. «Kuidas elate, seltsimees Rihm? Mis teie kandis uudist kuuldub? Mis kuuldub?»

Kas kõnelda selle inimesega avameelselt kui seltsi- mehega? Lühikesest varahommikusest vestlusest Luhaga oli talle mulje jäänud, et linnas tehakse vahet veelgi teravamalt kui maal, et siin seltsimehed ei lasku asju arutamagi nendega, keda nad seltsimeesteks ei pea. Kelleks tuli tal pidada seda Mäesalut? Talle meenus, et Mäesalu oli üürnikkude rühma kärelda mehe kord linnavolikogusse kuulunud, pandud mingi ameti pea- legi, aga siis linnaisadega tülli läinud ja Vaksali puies- tee tööliste erakonda üle kolinud. Sealtkaudu ameti- ühingutes esile kerkinud ja nende sulgemise järel esialgu liikunud töölistekojade ringis, Pätsu poolkollaste tege- laste killas. Kuid siis oli vist sealgi juhtunud arusaama- tuat: töölistekojade etteotsa seati kodanlikud härrakesed. Ja Andres Mäesalu kadus mõneks ajaks näitelavalt. Alles peale juunipööret oli ta jälle nähtavale ilmunud ning Töötava Rahva Liidu heaks maal kihutuskõnesid pidanud. Riigivolikogu saadikukandidaadiks ta ise ei olnud, kuid ta agiteeris töötava rahva poolt. Kes ta nüüd praegu on ja mis asju ajab maavalitsuses?

Ärda, et mis ameti peal Mäesalu praegu on, Rihm viimaks temalt jutu edasiviimiseks küsis. Kuid teine juhtis küsimuse kõrval vastaküsimusega:

«Keda teil tarvis oleks, seltsimees Rihm?»

«Oleks pisut rääkimist kas esimehega, tema asetäit- jaga või mõne teisega, kes teab valdade maakorralduse komisjonide asju...»

«Tore, tore! Siis astume aga minu poole sisse,» näitas Mäesalu hooletult laia trepist üles. «Astume minu poole sisse.»

«Teie poole?»

«Nimelt, nimelt. Mitte just minu poole, aga minu kabinetti. See on siinsamas teisel korral. Siinsamas.»

«Ei tea, ma arvan, ehk oleks parem...»

«Esimehe või asetäitjaga? Mõistan, mõistan. Täielikult. Asetäitja, ja nimelt esimene, mina ise just olengi. Ise olengi. Esimees on praegu väljasõidus, maakonnas. Ei tule enne kui paari päeva pärast, jah, paari päeva pärast... Niisiis palun, palun! Mul on suur heameel, kui saan millegagi aidata, vanu tuttavaid aidata...»

Mees astus trepist üles, ja Rihm ei osanud muud teha kui talle järgneda. Esimehe esimene asetäitja? vaatles ta mõtlikult Mäesalu laia kukalt, jämedat kaela, raskelt tümpsivaid, aga kergetes helepruunides kingades jalgu. Mees kandis head inglise riidest ülikonda, peas oli tal lai pehme kaabu, hele mantel käsivarrel. Töölise muljet ta ei jätnud. Pigem oleks võinud pidada ärimeheks, edukaks advokaadiks või mõneks muuks sääraseks tegeliseks, kes elust on õppinud aina võtma ja saama, koort limpsima. Maiasmoka paksud, liikuvad, aplad huuledki olid tal, nagu Rihm märkas. Kõmpides kõnelele mehele järele, trepist üles, pidas ta endamisi tõsiselt aru, kas üldse rääkida asjast, mille pärast siia tulnud, või leida ettekäändena midagi muud, tühist ja tähtsusetut? Kindel on, et seesama mees käis Heistres suvel kõnelemas, et teda kord on põgusalt nähtud. Aga kas teda võib usaldada, kas ta on seltsimees? Ning Rihmal valmis samas trepil väike sõjanõu. Proovida, oli ütelnud Luht, vana töölistegelane. Hea küll, proovigem pisut siis ka seda meest.

Kui nad mugavas kabinetis peatusid, kus oli lai tammine kirjutuslaud, kaks sügavat plüüštugitooli ning samast materjalist raske diivan, näitas Mäesalu kaabut ja mantlit varna visates Rihmale tooli.

«Palun, seltsimees Rihm, istuge, palun!» Ning kui Rihm oma rautatud saabastega kompsides, oma lihtsaid, kortsus riideid nagu häbenedes areldi lähenes mugavale istmele, lisas naeru kihistades: «Ei maksa võõristada, kuigi vana klikemeeste värk. Ei maksa! Nüüd on see kõik meie, meie töörahva päralt. Ja mis põrgu pärast peaksime meie ära põlgama mugavused? Mispärast? Ei, seltsimees Rihm, tehke end koduseks ja puhume sõnakese mehejuttu! Sõnakese juttu!» viskas ta end ise hoolimatult ühte tooli seljakile, nagu oleks

aluseg ainult säärestes lebasklenud. «Töörahvas on võitnud ja töömehel kõlbab vahel ka kodanlikkude härrade pärandusel mõnusalt puhata. Jah, puhata! Mis, kas ei kõlba või?»

Rihm istus murelikult ja sirutas jala ette, müts põlvel.

«Teil on vist midagi tõsist, tõsine mure südamel, ma näen? Laske aga kuulda, seltsimees Rihm, laske kuulda! Mina teen kõik, mis minu võimuses saab, seltsimeeste aitamiseks... Mina teen kõik...»

«Kas te ammu olete... noh, esimehe asetäitjaks?» uuris Rihm.

«Ammu! Ah-ah-ah-haa! Ammu ei ole meist keegi kohal. Kõik alles alguse asi, hiljuti määratud... Nii siin kui mujal, ikka ajutine kt. — see tähendab, kuni kinnitamiseni kohusetäitja. Aga see ei loe midagi. Ei loe. Volid ja võimud on käes. Ja tark inimene peab oskama kasutada iga võimunatukest, peab oskama...»

«Nii, nii,» kõhatas Rihm. «Siis olengi just õieti teiega kokku sattunud. Mind valiti Heistre maatöörahva komiteesse. Asi on muidugi uus ja kogemused puuduvad. Maareform seisab ees. Osa kehvikuid ja maata-mehi tahab suured talud ära jagada. Peremehed aga raagivad tõulavatest ja muust niisugusest, mis tulevat jätta. Mis teie arvate, kuidas oleks õige teha? Kas on vaja enne vaadata ja kuulata, mismoodi mujal tehakse, või tõmmata takka? Revolutsiooni edasiarendamine on muidugi hea asi, aga kui see ähvardab minna anarhis-museks, üle äärte hakkab ajama, siis ma ei tea...?»

«Ahaa, so-soo,» pakkus Mäesalu jämedaid paberosse ja süütas need. «Tähendab, tegemist on liialdustega, revolutsiooniliste liialdustega. Mõistan, mõistan. Paarist vallaat juba käidi minu juures samasuguste kaebustega. Jah, paraku leidub tüüpe ja iseloomu, kellele revolutsi-oniline seaduslikkus on paljas nichts und null. Jah, nichts und null. Nii? Noh, pole viga, pole viga, need vennikesed tõmbame meie liistule, tõmbame päitsed pähe ja ajame rauad suhu ka, kui vaja on... Nõuko-gude võim oskab taltsutada määratsejaid, nii vastaseid kui liialdajaid. Jah, oskab! Aga mulde, kes on teie maa-korralduse komisjoni esimeheks? Kes see on?»

«Keegi Entsvel, kohalik mees.»

«Ahaa, soo-soo! Mäletan, mäletan. Niisugune jänd-rik, vaatab natuke viltu. Väikemaapidaja. Tubli mees,

tubli mees. Ainult teadmisi napilt. Jah, veidi napilt. Tunnen teda mõnda aega, jah, mõnda aega... Ah siis nüüd kipub kah liialdustele, ah? Kuulge, meie sellepärast siin maakonnas just kinnitasimegi, et ta ei ole rabistaja, ajab rahulikult asja. Kuidas see siis nõnda juhtus? Mis teil seal lahti on, mis teil lahti on?»

Rihm seletas niipalju kui hädavajalik, et mitte Entsvei pole liialdustesse langenud, vaid vastupidi, kehvikud kardavad tema teovõimetust, ei usu, et temasugune ülesandega toime tuleks. Sellepärast on meeled teravad. Et võib-olla vaadata uus esimees.

«Ahaa! Soo-soo, aga lubage küsida, milleks? Milleks, kui Entsvei on tasakaalukas inimene, valitsuse joont ei moonuta, asja ei riku, milleks teda siis vahetada? Eriti praegu, kui inimene sai just kohale määratud? Nii ei ole õige inimestega ümber käia, et määrad ja võtad maha, võtad maha ja määrad jälle... Ei ole õige. See on nagu kass hiirega. Jah, nagu kass hiirega... Inimene — las tegutseb, las enne tegutseb! Kui tööga toime ei tule, siis jah, siis muidugi; siis näeb seda vald, näeb maavalitsus ja astub kohe vahele. Kuskil ei või lasta mõnd käpardit valitsuse liini moonutama hakata, ei või lasta!»

«See on õige, ja seda arvasin ma ise ka,» nõustus Rihm. «Aga kui Entsveil puudub usaldus, mis siis teha? Pealegi on talle sekretäriks pandud kõva kaitseliitlane ja puha... Kas maavalitsus seda teab?»

«Mis te ütlete? Ahaa! Vaata, seda mina ei tea, ei tea,» kinnitas Mäesalu. «Juhtub vahel, et viskad nime alla ja valmis. Jõuad sa isiklikult kõike kontrollida? Ei jõua! Näed, et esimees on õige inimene, sekretäri pärast ei hakka endale muret tegema, ei hakka... Nojah, ja üldse, seltsimees Rihm, mina saan nii aru, et teie komitee mehed rabavad asjata, täitsa asjata... Misugune on praegu tööliste valitsuse, Nõukogude valitsuse poliitika talumehe suhtes Eestis? See on vaja enesele selgeks teha, siis alles hakata uurima, hakata uurima, kas ühes või teises instantsis on talitatud õigesti või ebaõigesti, joont mööda või viltu. Niisiis, valitsuse poliitika põllumehe suhtes? Kas meie seisame peremeeste seisuse likvideerimise, talude kaotamise ees? Kas seisame? Ei, ei seisa. Seaduses on selge sõnaga öeldud, et igale põllumehele jääb kuni kolmkümmend

hektarit maad, mida ta võib harida ja millel tööd teha, nagu ta ise tahab. Jah, nagu ta ise tahab. Järelikult meie ei kaota talusid ära, meie teeme neid juurde. Meie teeme uusi talusid juurde. Ja kui talusid juurde tehakse, mis poliitika see siis on? See on kokkuleppe poliitika põllumehega. Kokkuleppe poliitika. Ja kui kokkuleppe poliitikat ajab valitsus, tuleb seda ka omavalitsustel kohtadel ajada. Tuleb ajada. Selge. Kehvikud ja maata-mehed peavad aru saama, et ka peremeestel on õigus elada... On õigus elada. Ei ole nõnda, et meie viskame nüüd järsku peremehed nagu oma elust välja, hävitame nad ära, tassime nende talud laiali... Ei ole niisugust seadust, ei ole. Ja kes seda tegema kipub — see on liialdaja, on liialdaja... Selge, et mõnede suuremate talude küljest tuleb maid ära lõigata ja maata inimestele anda. Need maad maata inimestele anda. Selge. Selle maakorralduse viivad kohtadel läbi komisjonid. Ja see peab sündima ranges korras, nii kehvikute kontrolli all altpoolt kui ametiasutuste kontrolli all ülalt-poolt. Jah, altpoolt ja ülalt-poolt,» tegi ta käega vastavaid liigutusi. «Ühekski silmapilguks ei tohi tekkida lasta olukorda, kus mõnesugused elemendid meie põllumajanduse tootmisvõimet nõrgendada pääsevad, seda koguni laostada võiksid. Jah, põllumajandust ei või nõrgendada ega laostada lasta. Selles on asi. Elu peab külma, vabrikud peavad huugama, põllumehed peavad külmuma ja külvama. Kodanlus on kukutatud, aga elu peab edasi minema. Peatumatult edasi. Veel palju suurema hoo ja energiaga kui seni. Laias kaares, sest meie läheme sotsialismile vastu, hakkame varsti sotsialismi ehitama. Jah, ehitama!»

«Peremeeste ja eratautudega?» pistis Rihm kaheldes vahele.

«Kas või seda, kas või seda,» jätkas hoogusattunud tegelane. «Kas see meie peremees siis on? Kes ta on? Väikemaapidaja, muud midagi. Tüüpiline väikemaapidaja — näljarott nimetatud oma viljasalves! Meie ei tea veel, mis kolhoosidest Venemaal välja tuleb, ei tea. Võib-olla et Venemaa korraldab ise oma põllumajanduse süsteemi ümber, võib-olla saab eeskuju võetud meie talumajandusestki. Võib-olla saab. Kas on siis õige talude ja peremeeste peale enneaegu sülitada, kas on õige? See on meie elu traditsioon, see on meie

põllumajanduse ajalooliselt väljakujunenud vorm. Jah, vorm. Ja marksist võtab minevikust omaks kõik, mis on väärt, on kohane uue ühiskonna ülesehitamiseks, võtab, mis on väärt... Nii, seltsimees Rihm, ma arvan, te saate minust aru, saate aru?»

«Mina sain teist aru küll. Ainult mehed kardavad, et kui talud terveks jätta, ei jätku maad.»

«Ahaa, soo-soo! Mis jutt see on, mis jutt? Kas te teate, palju on meil praegu tühjaks jäänud mõisaid ja talusid? Kas teate? Ma võin teile ütelda, võin ütelda. Sakslaste vaterlandi putkamise järel on meil praegu niisugune maaküllus, mida ealeski pole olnud, ei ole olnud! Too või mujalt koloniste sisse, et kõiki maid üles harida. Mis juttu saab siis olla maapuudusest? Ei, maapuudust ei ole meil praegu mitte mingisugust, ei ole mingisugust... Ja just sellepärast, et meil on vaba maad ülearu, ei olegi meil õige ega vajalik talusid liiga ära tükeldada, jah, ei ole vaja... Meil on inimeste, mitte maapuudust karta. Inimeste, mitte maa. Seda, palun, ütelge oma tulipeadele seal Heistres. Aga mis puutub komisjoni ja Entsveisse, siis las töötavad, näitavad. Jah, las näitavad, siis meie vaatame. Küll vaatame.»

Rihm jättis hüvasti ja kõndis minema. Selle mehe jutt oli ülespuhutud nagu ta oleminegi. Ühel osal tema mõtteist ei puudunud ju alus ja kaal. Selge, et peab säilitama revolutsioonilist seaduslikkust, selge, et ei tule nõrgendada põllumajanduse tootmisvõimet... Igale terve aruga inimesele on see enesestmõistetav. Teine osa Mäesalu jutust aga, mis käis selle kohta, et kehvikul tuleb peremehega koostööd otsida, teda võib-olla koguni hoida ja kaitsta — Rihma arusaamadega ei sobinud. Samuti mitte Mäesalu targutused eramajapidamistega sotsialismi ehitama minekust. Rihm ise oli lugenud sootuks vastupidist. Seepärast otsustas ta Luha sõbra juures ära käia, lähemalt rääkida nii oma muredest maal kui ka kõnelusest kodanik Mäesaluga. Nüüd nimetas Rihm Mäesalut päris veendunult kodanikuks.

Aga kodanikuks nimetati teda ennastki tolles majas, kuhu Luht oli ta juhatanud.

«Ah et sekretäriaga, kodanik Rihm tahab sekretäri enesega rääkida?» vaatas talle küsivalt otsa ametnik, kes väikese lauakese taga lubatähti välja kirjutas.

«Jah, sekretäriaga,» kinnitas Rihm ning vaatas huviga

maakonna parteikomitee ruume, neid ruume, kus töötavad inimesed, kes alati ja igas, kõige raskemaski olukorras tööliste asja eest on võidelnud, praegu aga enestes kehastavad kohapealset nõukogude võimu hinge. Tal tekkis tunne nagu suurde kõrgusse sattunud. Mis oskab tema, lihtne maamees, neile rääkida või ütelda? Või jagub siin, kuhu kokku jooksevad kõik-sugused üldised küsimused, aegagi ühe külakese ja tema kehvikute muredega õiendada? Oodata tuli. Sekretär oleks olnud nõupidamisel. Rihm konutas puust seljatoega pingi serval, vaatas, kuidas energiliste nägudega mehed ja naised, enamasti noored, aga sekka ka vanemaid, kärmete sammudega, toimekalt trepist üles ja alla rühkisid, paberitega õiendasid, omavahel elavalt arutasid, mõtteid vahetasid. Maareform, tööstus, kaubandus, agitatsioon, ajakirjandus — ei, tõepoolest, niisugust ala vist polnudki, millest siin majas poleks räägitud, nende kohta käivaid otsuseid meenutatud. Rihm mõistis, et kõik need väga erinevate alade inimesed tulid siit saama nõu, juhendeid, kinnitust oma seisukohtades, et siit mindi otsustega, mis muutsid ja edasi viisid elu, seda suurt mühisevat seal väljas. Ka Heistres. Siia ulatus kõik. Ning ta rahunes pikkamisi. Kui siin jätkub aega ja silma muuks, küllap siis tohib esile tuua ka Heistre päevamured.

Oli juba kauge õhtupoolik, kui ametnik viimaks Rihma nime hõikas, ta trepist üles viis ja kuhugi kambri sisse juhtis. Ruum oli hämaravõitu, alakorra kojaga võrreldes nii vaikne, et kõrvad kumisema löid. Rihm pilutas silmi, harjutas end vaatama, ja nägi siis, et akna all otseti seisis lai kirjutuslaud, laua kohal seinad riigijuhtide pildid. Laua tagant tõustes astus aga temale vastu pikka kasvuga, keskmistes aastates, üle pea kammitud heleda, kahuse juukselakaga mees, kes kandis sinihalli pintsaku all sõduripluusi, mille krae lõualune nööp oli hoolikalt kinni. Mehe siledaks aetud nägu tõmbus naerule, ta avalad silmad vaatasid külalajale julgustavalt vastu.

«Palun, palun, seltsimees Rihm,» ütles ta vaikse, koduse häälega. «Luht helistas mulle, rääkis teist juba.» Ta ulatas laia, tugeva töömehekäe, ütles oma nime — Kuusknõmm — ja viitas siis lihtsale toolile kirjutuslaua otsa juures. «Olge heaks, võtke istet!»

Rihm taipas, et sekretäri minutid on loetud, et siin tühja juttu ei aeta, et on vaja kohe oma asi lühidalt esile tuua, aga — ikka veel kõmisesid kõrvus häirivalt Mäesalu hoogsad fraasid. Nendega polnud midagi teha. Ta istus ja õhkas kergelt, silmitsedes sekretäri kumerat, nagu murepilve mähkunud otsaesist, ta nurgelisi liigutusi istumisel ja suitsutoosi ulatamisel. Kuid see vaikus kestis ainult mõne sekundi. Kuusknõmm vaatas Rihmale uuesti otsa ja ütles ise:

«Nii, teil on siis muret maareformi asjadega?»

«Nojah, on.» Mõtted said viimaks jooksmas, ning ta rääkis üsna soravalt olukorrast Heistres, Mäesalu targutustest ja enese arvamusest. Sekretär tegi paberile paar märkust.

«Kuulame järele, vaatame, mis annab teha,» ütles ta mõtlikult. «Kehvik on muidugi vaja peremehe käpa alt vabastada. Aga taludega, jah, peame vist veel leppima...»

«Täna väga,» kohmas Rihm ja, pidades jutuajamist lõpetatuks, tahtis tõusta.

«Olete parteitu?» küsis sekretär, sundides teda silmadega istuma. «Ja vallas parteiorganisatsiooni ei ole?»

Rihm laiutas käsi: tema teades — ei.

«Mõistan. Mis loomulikult teel pole tekkinud, seda kunstlikult teha ei saa. Meil on küllalt valdu, kus ei ole veel ühtegi kommunisti, rääkimata organisatsioonist. Ja meil ei jätku inimesi igale poole saata. Tuleb kohtadelt leida, neid kasvatada. Senikaua kui uued kaadrid kujunevad, on võitlus külas muidugi poolik, ainult ettevalmistavat laadi. Tuleb taluda moonutusi kui ka ülepakkumisi. Kas teie, seltsimees Rihm, tahaksite mulle natuke tutvustada oma elulugu?»

Rihm rääkis enda elukäigust seda, mis tal parajasti pähe kargas. Rääkis oludest, milles oli tulnud kasvada, elada ja töötada, rääkis kartustest ja lootustest, aga hirmust ja lootusetusestki — kõigest, sest hea on südant puistata, kui sind rahulikult ja mõistvalt kuulatakse.

«Näete, kas pole imelik,» ütles sekretär mõtlikult. «Läbi ja läbi proletaarlane, aga ei ole tööliste parteiga sidet... Jah, siin maal — tuleb ette... Seitsmeteistkümnendal aastal, teate, kui meie sakslaste eest Liitu taganesime, oli meil, kommunistidel, Eestimaa rahva hulgas väga kõva poolehoid. Valimistel Tallinna ja

Harva linnavolikogusse anti meie parteile kõige rohkem hääli, maal olid mõisakomiteed täiesti meie käes. Aga nüüd?» Ta tegi pika pausi, vahtis, ise pliiatsiga mängides, lauale. «Mis te arvate, mis on eesti maainimestega juhtunud, et nii paljud parteist eemale on jäänud? Mis põhjus siin on?»

«Põhjus?» otsis Rihm sõnu. «Kas siin muud põhjust ongi kui see, et meie pole parteid ammu näinud. Oleme temast üksnes vahel kaugelt kuulnud. Sedagi kodanlaste lehtede räuskamise kaudu, et kommunistid olevat Eestis hävitatud...»

Kuusknõmm vaatas väga teraselt Rihmale silma.

«Mõistan. Aga kas teie, vana tööline, teie isiklikult uskusite siis seda kodanlaste loba?»

«Uskuda nüüd — aga mõnikord ei teadnud tõesti,» kahetas Rihm õlgu. «Noorpõlvekaaslased kadusid käest, sidemed katkesid... Uusi ei osanud, vahel ka ei julgenudki otsida... Partei, kes aastaid põranda all elada suudab, on muidugi väga kõva partei. Aga ta on väike nagu salaselts. Ja kui teda avalikult ei nähta, siis, jah, ei tunta ka tema jõudu ega osata tema peale kindlasti loota. Tõesõna, maal tuli aeg-ajalt otsekui poolpimesi kobada... Ja mis ime siis, et vahel viltu kobati.»

«Täpselt see mulje on ka minul. Eesti maatööline on liiga huupi kobama jäetud, temal on nagu siht silmade eest ära kadunud. Ta ei tea justkui, kuhu õieti minna. Linn veab, aga maa alles tukub. Oi kui palju inimesi on maal veel vaja, et inimesed jälle julgelt edasi läheksid!»

«Palju! Ja see on raske töö,» nõustus Rihm.

«Aga see tuleb meil teha. Ka maainimesed tuleb liikuma panna. Niisama nagu liigub linn. Ilma meie edasi ei saa. Mis teie sellest arvate? Mis rahvas ütleb?»

Rihmale tuli meelde kokkupõrge koosolekul ning ta vastas järsku:

«Rahvas, meie maarahvas — on praegu täitsa kahes leiris.»

«Hästi. Õigesti näete asja, seltsimees. Nii peab see olema. Ja ma usun, et oma klassitunde poolest on meie leer kaugelt kõvem.»

«Üldiselt muidugi. Ainult vähe on veel neid, kes valmis oleks ise käed külge lööma, partei nimel välja astuma...»

Kuusknõmm kooldus üle laua nurga otse Rihma poole, küsis tungivalt:

«Kas teie, seltsimees Rihm, teie isiklikult tahaksite partei ülesandel, partei eesmärgil töötada?»

«Kui minust miskit on — hea meelega...»

«Harjute ja õpite.»

«Nojah...»

«Tutvustage, palun, mulle oma aktiivsemaid inimesi.»

Ja Rihm jutustas jälle. Jutustas naabrist sepast, kes oma seljas sepikoja kokku oli tassinud, pops Jundest, kellest peremees isegi kohtuga jagu ei saanud, Lehtmaadest, vanast, turbalõikajast, ja noorest, sulasest, sõnakast Kopli Antsust ja viimaks Allika Karlistki kui kõige hakkajamast mehest külas, sulasest, kes on natuke õppinud ja lugenud ning oskab maailma asju oma peaga jagada.

«Nii-nii,» noogutas sekretär mõtlikult. «Mitmed tublid inimesed. Aga juhtiv ja suunav jõud puudub. Arusaadav, et siis kiputakse laiali valguma... Muide, kas teil miilits on ametisse pandud? Ei ole. Nii. Valla-nõukogud ja täitevkomiteed tuleb moodustada, miilitsavolinikud ametisse panna, vanad politseikonstaablid minema peksta. Võim kehviku kätte, ka külas. Alles siis... Jah, keda teie oma aktiivist võiksite miilitsaks soovitada?» päris ta äkki.

«Ehk Allik,» arvas Rihm kõheldes.

«Jah, vaadake, kui me teile sinna Heistresse partorgi anname, kas lööte käed külge nõnda, et seal varsti kasvab tugev parteiline rakuke, mis oleks ümbruskonna edasiviijaks?»

«Inimestega peab rääkima ja arutama...»

«Õige, seltsimees Rihm. Teie suhtumine ülesandesse on õige. Mitte käsuga ei tule tagant ajada, vaid inimesi õpetada ülesandeid mõistma ja nende täitmise eest võitlema. Seda on vaja...»

Sekretär Kuusknõmm arutas kaua ja üksikasjaliselt, kuidas antud etapi peaülesandena külas tuleb võtta klassijõudude vahekorra teadlikku muutmist maareformi abil, kuidas seda etappi iseloomustab veel väike-majapidamine, mis iseenesest pole ei siht ega ideaal, vaid ainult vaheaste, jaam teel sotsialistliku suurmaapidamise, kolhoosi poole. Enne aga on inimestes vaja kasvatada ühistunnet, ausat suhtumist ühisomandisse,

õpetada neid tehnikat ja ühist tööd hindama, kui jõu-takse maal sotsialismi ülesehitamise tegeliku töö juurde. Mäesalu iseteadvate avalduste mulje sulas nagu vaha. Rihma silmade ette tekkis otsekui suur, sügava perspektiiviga maal, mille üksikasju ta veel ei küündi-luid nägema, aga kuhu heidetud esimene pilkki juba pani pea kihama, ajas südame kiiremalt lööma ja teki-las tunde, et siin majas, see mees on mõtelnud väga palju, suudab läbi näha ka Heistres tekkinud olukor-rad, nende lahendamiseks leida vajalikud vahendid, par-teilised vahendid, mis on õiged ja ära proovitud. Hoopis avaram, sügavam, üksikasjalisem arusaamine kujunes Rihmal nüüd kogu sellest tohutust tööst, mida igal pool tehti nõukogude võimu kindlustamiseks, mis seisis ees veel teha, just maal, ning mille eesmärgiks on uue näo andmine terve maa ja rahva elule — kõigele.

Ohtuvidevik oli käes, kui Rihm Kuusknõmme vaik-sest kabinetist välja astus, enne kaua ja südamliku soo-lusega sekretäri kätt surunud, ning all kojas ikka veel lõppematusse inimeste keerisesse sattus, kus ühe või teise juhtiva mehe kabineti poole rutati nagu päevalgi. Seda tööd ja hoogu, millest oli vadistanud Mäesalu, nägi ta õieti alles siin. Aukartusest selle lakkamatult kihava tegevuse vastu libistas ta end väiksena ja tühi-sena tundes tänavale.

Rihm oli inimene, kes naljalt ei lasknud end kaasa tõmmata teiste soravatest kõnedest, ammugi ei vaimus-tunud igast ettejuhtuvast plaanist. Kuid täna kuuldu haaras teda sügavalt. Kuusknõmme sõnades sai kujuka väljenduse see, millest ta ise vahel vaikselt oli mõtel-nud, mille heaks oli tahtnud kord võidelda, oma võimed anda. Mees, kes oma sõnadega ta südame salasoppe puudutas, oli ise, vastandina ennast täis Mäesalule, täiesti lihtne, rahuliku jutuga, aga selge peaga inimene, kes teab, mis tahab, ja ette näeb, kuhu vaja välja jõuda.

Ainult, need jõud, need jõud, kellele kavatseti toe-tuda — kas need jõud kannavad, peavad vastu? Lin-nas — jaa, linnas on teadlikke töölisi ja haritud tegelasi küll. Aga maal? Maatöölised, kehvikud, taluteenijad — sotsialistliku küla uue kaadri alusmaterjal, nagu tooni-tas sekretär. Kui palju on nende hulgas inimesi, kes suudavad õigesti mõista partei tohutute kavatsuste mõtet? Kas jätkub neil arusaamist? Kas on piisavalt

seda ausust või siirustki, mida nii lõpmata palju vajatakse selles peaaegu teaduslikus töös? Kust võtta neid kõigutamatuid, kes kõlbaksid igas olukorras eest vedama? Kas ta isegi selleks kõlbab? Kehvagi maa-rahva ridadesse, kellest seltsimees Kuusknõmm rääkis nii suure usaldusega, on kõvasti imbunud omakasu taotlevat, väikekodanlikku või koguni kodanlikku vaimu, mis iga uuendust kipub ära kasutama eeskätt enda isiklikes või perekondlikes huvides. Elu börsi ja palvemaja mõjude all pole oma näo järgi väänutanud mitte üksnes välist käitumist. Ka inimeste teadvus on omandiõigusest nakatatud. Paljude tööliste, sulaste ja kehvikute elusihiks on ise peremeheks saada. Maadki tahavad nad üksnes selleks, et «haljale oksale» tõusta, peremeeste moodi elama hakata. Kuidas siis eeldada, et seesugused kunagi vabatahtlikult astuvad kokku ühismajapidamisteks, andes nõnda külale, meie maaelule teise näo? Jah, inimesed, inimesed, mitte teooria, otsustavad asja, nagu sekretär isegi oli ütelnud. Aga kohaseid inimesi oli vähe, üsna vähe. Rihm tundis ennast ja tundis teisi.

Ta ei saanud teisiti, kui pidi koduteel ikka jälle mõttes tagasi pöörduma inimeste juurde. Hea küll, vastased, Neist saadakse jagu, nad purustatakse kord. Aga mis teha omadega, nende vennikestega, kes revolutsioonis näevad eeskätt ise järjelesaamise võimalust, nagu Junde või Saamu? Viia, kasvatada nad üksmeelele, nagu kujutas seltsimees sekretär? Meie külas ei ole seesugust üksmeelt eluilmaski nähtud. Küla on igavene vastuolude pesa. Ja on praegugi individualistlik, vastuoluline, ka kehva rahva osas. Kuidas siis panna see kõvade isiklike huvidega rahvas astuma ühist, sotsialistlikku marsisammu?

Seda küsimust ei suutnud Jaan Rihm otsustada, see jäigi teda vaevama.

Otse vastuoksa talitas Allik. Tema ei läbenud enesega pikka aru pidada. Ei kavatsenud arutada ka teistega. Ühel keskhommikul teatas ta peremehele lühidalt, et võtku see tal söömavahe palgast maha, tema lõunani tööle ei tule; istus ratta selga, nagu oli, pintsak särgi peal, säärivad jalas, soni silmil, ja kihutas vallamajja. Entsvei laua ümber tangles kobar teiste küladel sulaseid ja popse: pandi end kirja maa peale. Allik kuulis, kui-

das ühest või teisest suurtalust maad soovijatele vastata, et sealt enam ei jätku, võetagu mujalt. Ja sekretär Hilmson, kes samas kõrval istus, pakkus kohe lahkelt seesugusest talust, kus maasaajal oleks tulnud uudismaad üles harima hakata. Nõnda siis — terve süsteem selleks, et päästa talumeeste sulamaid ja juhtida kehvikuid sooveerikutele, otsustas Allik samas. Järjekorraga laua ette jõudes hõikas ta Entsveile:

«Pane mulle paarkümmend hektarit kirja Loginalt, Heistre külas!»

Entsvei, lopsakas, krobeliste, sinkjate põskedega ja aeglase liigutustega mees, sirvis nimekirja, siis vaatas jahedalt aknast välja.

«Logina Torma talu peale on juba kirjutatud... Kas sealt rohkem krunte tulebki?» vaatas toetust otsides sekretäri poole.

«Jah, Torma mõis üle kolme krundi ei anna,» vastas see kärmelt.

«Vaata naljal! Ei tea, kes need kolm siis peaksid elama, kellel õigust rohkem on kui Logina sulasel?»

«Maata inimesed nagu sulanegi,» nähvas sekretär Hilmson.

«Nagu agronoom Huko Torma, Petri poeg, ja Maret Hellemäe, kasutõtär, mis?» lõi Allik teravalt.

«Ei, kodanik Allik,» seletas Entsvei ametlikku häält tehes. «Maareformi moonutamist meie ei luba. Torma agronoomist poeg ei tule arvesse. Aga sellest talust on õigus maad saada Maret Hellemäel, Aleksander Külmal ja Voldemar Räästal sama palju kui teilgi. Pole põhjust rühkida.»

«Tõesti Tormi lugul?» naeris Allik. «Et Sass maad võtab, seda kuulen ma esimest korda, kuigi teen mehega päev päeva kõrval paaris tööd nagu hobune saha ees. Ega midagi! Onn kaasa Sassile. Aga Räästas? See vallavanema poolevend? Vaat kus maasaajal! Ei! Palun mind teiste juurde kirja panna. Las maatööraha komitee otsustab, kellele anda, kellele mitte.»

«Teie avaldate protesti?» nõudis sekretär. «Protestid palume kirjalikult.»

«Jouab ka seda,» toetus Allik kätega raskelt võrele. «Aga mina ütlen teile, et mitte teie ei otsusta, kes kust maad saab, vaid rahvas, maatamehed ise otsustavad! Fakt.»

Nende sõnadega pöördus ta ringi ja astus otsekohe, koputamata esimees Trossi kabineti uksest sisse. Selt-simees Trossi oli mugava olemisega, ümar mehike, kes kandis kuue all kirjut kootud vesti ja hästi viksitud kamasse. Rahutult keerlevaid silmi nagu rõõmsast jällenägemisest suureks ajades tõusis ta laua tagant muheldes püsti ja ulatas käe:

«Palun, palun, seltsimees Allik! Ole heaks, istu!»

Aga Allik jäi seisma.

«Mis kuradi näitemängu teie siin lavastate, Trossi?» nõudis ta käredalt.

«Lavastan? Noh, eks seda, mis kästakse. Oleme ju vanad asjaarmastajad,» meenutas ta Allikale nende ühiseid esinemisi näitemängudes. Mehe silmad ja nagu naeratlesid, nagu öelda tahtes, et kas maksab siis seda, mis tehakse, tõsiselt võtta või tühja pärast tüli norida? See kõik on ju ainult väike naljategemine.

Kuid Allikal ei olnud põrmugi tuju naljatlemiseks. Soni kuklasse lükates kuulutas ta karmilt:

«Selle Ein-zwei valmisklopsitud komisjoni peksate teie, Trossi, laiali. Fakt. Ja teete uue, või muidu...» Sulase nägu tõmbles, ta käed läksid rusikasse.

See puudutas Trossi ametiau ja tema meheuhkust. Pead näitlejaliku žestiga selga lüües, näolt naeru ära kustutades ja seda teatraalse pahameelepuhanguga asendades hüüdis ta:

«Mina? Mina, lubage meelde tuletada, olen ametiisik ja tegutsen ettekirjutuste järgi ülemalt poolt. Jah, ülemalt poolt. Mina ei tarvitse vaielda kinnitatud otsuste üle, ei tarvitse vaielda iga...»

«Iga sulasega, hüva! Ütelge aga julgesti välja.»

«Mina käin seaduse järgi,» ja vana näitleja nägu, hoiak, kogu tema olemine väljendas tõesti kõige karmimat seadusetähe täitjat.

«Seadus on rahva tahe ja — valmis!» andis sulane vastu. «Mina nõuan maad Logina talust, aga mulle pakutakse seda kurat teab kust...»

Rohkem nad rääkida ei saanud, sest seltsimees Trossi muutis jälle ootamatult oma osa. Sulase kindlad sõnad nähtavasti meenutasid talle, et ta peab ka rahva huvide eest seisma. Ta jooksis kabinetist välja, mühises Ents-vei laua juurde, kiskus oma hõredaid juuksekarvu peale laele kokku ja pistis seal ümberseisjatest hoolimata

oma asetäitjaga pragama. Kas nii siis aetavat asju! Sulane ei saa sealt talust maad, kus ta töötab? Kas peab tema, vallavanem, ise igale poole oma nina toppima? Kas tõesti ei osata inimestega ümber käia nagu vaja? Kuid tema teatraalne meelepaha kustus niisama ruttu, kui see oli süttinudki. Tarvitses sekretäril talle ainult aupaklikult teatada, et Karl Allik on pandud Torma talust maad soovijate kirja, ning — kõik oli möödas. Nüüd kavatses Trossi tormakale sulasele seda sõbra-mehelikult, jälle ilusate žestide ning maheda rinnahäälega kuulutama asuda. Kuid sulane oli kadunud. Ta oli vahepeal välja lipsanud, rattale hüpanud ja ära sõitnud.

«On aga inimesed!» pahandas seltsimees Trossi. «Trügivad sisse, teevad kisa asja ees, teist taga.» Ja käis nõrdinult ühest toast teise.

Kuid Allik ei teinud asjata kisa. Talle oli nüüd enam kui selge, et peremeeste talusid, nende nõiaveskeid, on koondatud kaitsma terve ametnikkude-tegelasekeste kari, need võib-olla nõnda asjasse mähitud, et nad ise arugi ei saa, mis nad teevad, kelle huvides töötavad. Bampol! Põrgusse kõik samped!

Allik ei läinud ka õhtupoolikul tööle. Selle asemel ruttas ta Rihma juurde, kuulas linnauudiseid, pidas natuke nõu. Siis aga istus uuesti ratta selga ja sõitis jaama. Postilagentuurist ostis ta paar kirjapaberit. Seejärel küürutas kaua aega laua taga ja higistas — kirjatööga, kolm kortaus, käed rusikas. Et ei tehta õigust, et ei arvestata maatöölise huvi! Vähe sellest. On käima pandud terve maareformi, moonutamise aparaat, mida osavalt juhitakse väljastpoolt. Vaja on juurdlusele võtta, ole kuulata, selgitada, õigus jalule seada. Või muidu trüvitab klassivaenlane mitte üksi maatamehe, vaid terve Nõukogude riigiparaadi üle. Kirja adressis ta maakonna mülitseadluse nimele. Isiklikult. Ja kirjutas peale «Tahitud». Oma käega pani ta selle ka posti ning võitis kvittungi vastu. Sest usu sa enam kedagi postitalus või vallamajas, kui juba asjad nii suurelt käivad!

Ega ei uskunud vist ka need, kes nad käima olid pannud. Sama nädala lõpul sõidutati autoga vallamajasse maamõõtja Kald oma aparaatide ja abilistega. Kibekiirelt, nagu tuli takus, mõõdeti lähedastest taludest esimesed maatükid välja — muidugi peamiselt

omastele ja peremeeste poolt soositud isikutele. Kolmandal päeval pidi sõidetama Heistresse. Loginal ja Tigasel olid juba joogid-söögid valmis. Kuid siis astus järsku vallamajja sisse mees, kelle nimi oli Lumi. Tuli ta jaamast jalgsi, lühike jopp seljas, nahkpaun puusal, ja teatas, et on partorg. Imestas seltsimees Trossi ja imestas sekretär Siimson. Pole ühtegi kommunisti, keda siin organiseerida! Kuid seltsimees Lumi jäi kohale ja nõudis kindlalt, et antagu maareformi aktid-paberid tema kätte — olevat vaja tutvuda. Lumi sai paberid — ja maamõõtja kõige oma kolidega läks teisale. Algas uurimine. Allik andis esimesena oma seletuse. Kui ta seda andmast tuli, muheles ta Rihmale:

«Arvasid, et lõrtsivad siin maakohas teab kui kaua... Ei lõrtsi kedagi! Ohjad tõmmatakse trammi. Fakt.»

4

P

artorgi ootamatu tulek ning maamõõtja

järsk ärasaatmine jahmatas veel rohkem peremehi kui lavakunstiliste võimetega vallamaja tegelasi, kellele suuri lootusi oli pandud. Mis põrgut see partei siin külakohas? küsisid nad segaduses üksteiselt ning mõni mees kirus omaette. Logina Peter ehk oleks lausa vandanudki, kui vandesõnad tema suhu oleksid kõlvanud. Et need aga ei kõlvanud, siis ta ainult pigistas hambad kokku ja vaikis. Vaikis ning ootas ärevalt, mis järgneb.

Erilist ei järgnenudki. Partorg Lumi oli isemoodi inimene. Ta seadis end esialgselt sisse väikeses arhiiviruumis, kadus siis alevikku, ilmus nähtavale veski juures, käis lähemates külates, aga kui kohal viibis, soris paberis ja muudkui manitses, et jätkatagu ainult tööd, jätkatagu hoolega tööd. Mõne päeva pärast krimpsutasid Trossi ja Entavel juba põlglikult nägu: imelik inimene, ütles, et tuli maareformi tagant tõukama, aga paanib selle hoopis seltsima. Mis asja ta küll peaks lahuma? Ainuke, kes taipas, oli revideerimiste ja kontrollimistega harjunud Siimson. See mees sibilis ja sirvis, viis ja tõi pabereid, kandis ja sekeldas senikaua, kuni Heistre küla maareformi esimesed kavandid kaduma läksid, lihtsalt ära kadusid. Olid maamõõtjate käes, kantseleis, komisjoni laual, pidid minema partorgi kätte — mine tea, kes kuhu pistnud või jätnud. Aga sellest apardusest ei lasknud sekretär end häirida. Püüdliku ametniku usinusega ruttas ta plaane mälu järgi taastama, pakkus neid sellisel kujul Lumele. Mis

seal ikka, arvas see laia kondi ja tugeva kasvuga rahulik mees. Kui uued plaanid, siis las teeb need maa-tööraha komitee, kehvikute esindus. Kes kohalikke vajadusi peast teab? Las inimesed ise ütlevad... Selle vastu ei sõandanud Siimson häält tõsta. Partorg aga kutsus Heistre komitee esimehe Allika teistkordselt välja. Nende jutuaamine toimus ühel hallil ja udusel pühapäeval, toakeses, kus kahel tugevat kasvu mehel oli kitsas liikuda. Seda vabamalt liikusid aga jutud ja mõtted. Allikale sai selgeks, et maaomanike viguritele tuleb vastu seada kehvikute organiseeritud aktiiv, et mitte kitsas komitee, vaid lai maasoovijate hulk ise peab oma sõna ütleva, maareformi kohapeal läbi viima. Et kehvikute hulga huvid peremeeste huvide vastu käivad, see on loomulik. Vägivald, kaebavad nad. Kuid mis on siis demokraatlik enamuse tahte teostamine? Kas mitte samasugune vägivald? Jutuaamise lõppedes ütles Lumi oma paljaks aetud, kumerat kukalt siludes mõtlikult:

«Teie, seltsimees Allik, olete tööline ja mina olen tööline... Mina vanem, noh, võib-olla ka kogenum... Aga partei joonest näite teie aru saavat. Mis oleks, kui paneksime teid meie parteiorganisatsiooni esimeseks kandidaadiks, mis? Meil tekib siin varsti organisatsioon, peab tekkima, sest inimesi on.»

Seda polnud Allik oodanud. Nagu sähvatus käis ta ajast läbi küsimus: kas suudan ma nõnda töötada, nagu rääkis tädipoeg tolle endise madruse töötanud olevat, kes Doni ääres kasakaid kolhoseeris? Mõtted laiali, pahvatas ta järsku:

«Ma olin koolipõlves skaut...»

Lume silmad naeratasid, ta rõugearmides, krobenda nahaga nagu läks isalikult leebeks.

«Mis sellest! See ei tähenda midagi. Igaüks meist on enne kuskil olnud. Elu! Oluline on maailmast arusaamine, elu mõistmine. Ja mulle paistab, et seltsimees Allik maailmast õieti aru saab...»

Allik kohmas, et on püüdnud teha, mis oskas.

«Noh, näete siis! Viige aktiivi koosolek läbi, tehke kavad valmis. Teil on partei usaldus ja tugi. Pean ise mõneks päevaks linna sõitma...»

Ta sõitis, kuid enne kutsus Kopli Antsu enese juurde, viis ta tallu, mis pidi saama hobulaenutuspunkti kesku-

seks, rääkis punkti ülesannetest, tähtsusest ja küsis siis Antsult:

«Kas noorel agronoomil ei ole siin palju laiem tööväli kui isakodus? Rahva kasuks oma teadmisi anda on uhkem kui kodutalu jaoks hoida?»

Ants pidi nõustuma. Ning nõnda sai temast punkti organiseerija.

Peale komitee liikmete käsutas Allik sedapuhku välja ka Junde, Lehtmaad, Tamme Priidu, Kopli Saamu ja mitmed teised. Nii tuli koolimajja kokku paarikümne inimese ümber. Esinedes enda arvamist mööda esmakordselt partei nõudeid jälgides, rooskas Allik kibedalt neid, kes suurtaludest krunte planeerisid kasupoegadele ning kasuvendadele. Ta näitas iga talu puhul eraldi, kui kasulikud on säärased kasulapsed peremeeste huvidele. Ning kinnitas lõpuks, et töötav rahvas, seesama, kes täna siin koos, töötava rahva aktiiv, aga ka partei ja valitsus, ei lase maareformi naeruks teha.

«Päitsed pähe ja rauad suhu!» toetas Junde karmilt.

«Nõnnaks, naeruväljad,» alustas oma juttu Ojari. «Best eks naerda seda, kes end ise on naeruks teinud. Kellest siin räägitakse? Kes selle maajagamise käima pani? Egas ometi meie, talurahvas? Hoidku — paistab, nagu valitsuse mehed ise ei tea õieti mitte, mis nad tahavad. Või ei usalda töölised enam oma, tööliste valitsust? Nali naljaks, aga mis meil, külainimestel, siin vehelda? Nõnnaks. Kas meie oleme targemad kui komiteed ja vallavanemad? Ise keetsid pudru, ise söögu. Ei maksa meil oma nina nendesse asjadesse toppida...»

«Meil just uued kavad teha tulebki,» kinnitas Allik, rüüsi laual.

«Nõnnaks. Kuidas siis? Kas tahad sina ütelda, et mina ei usalda valitsust? Mina usaldan ja täidan kasku...»

Usaldusega oli, nagu ta oli, Allik ei võinud Ojarile kõike välja ütelda, mis ta mõtles. Rihm ei saanud selgitama hakata, mille mõistmiseni ta linnas ise oli jõudnud. Ta ütles ainult, et asutused on üks, inimesed teine asi. Isegi hea asutuse võivad halvad inimesed ära reostada. Seda olevat ennegi juhtunud. Viga seisvat mees-tes, mitte asutustes. Kelles või missugustes meestes, sellest ta targu vaiks.

«Mehed! Nõnnaks, mis te seesuguseid nirusid mehi etteotsa lasete?» pahandas Ojari tehtud nõrdimusega.

Seepeale pörutas Allik rusikaga lauale ja heitis Ojarile otse näkku, et jätku ta oma keerutamine. Keegi ei saa ühel ajal korraga kahel rindel head võitlust võidelda. Üht poolt peab ta petma. Ojari juttudel on pettuse maik man ja neid ei olewat kellelegi vaja...

«Nõnnaks, luba, luba, noorhärja, kes on sind seadnud kohtumõistjaks teiste inimeste üle? Mis politseiks sa ennast pead?»

«Iga tööline on praegu ise politsei ja kohus... niisuguste limuskite üle, kes ilastavad oma sabaga kord ühele, kord teisele poole,» raius Allik.

Ojari urahtas, tõusis püsti ja ütles, et ta võivat ka ära minna, kui teda siin näha ei taheta. Tema ennast solvata ei lubavat.

«Mine! Ega ei leina!»

«Istu parem ja pea nokk kinni,» andis Ludvi nõu.

Sellega leppisid vaikselt ka Allik ja Rihm. Ojari jäi mornilt istuma. Mõninga arupidamise järel otsustati nõuda uut maakorralduse komiteed, sellele ette panna plaan, mille järgi igaüks pidi maad saama elukohale kõige lähemast talust. Loginalt nõnda siis Sass, Allik ja Kruup, Maret jäeti välja, Tigaselt Junde ja Lehtmaa, teised järjekorras teisalt. Junde algatusel tehti juba ka uusmaasaajatele loomade soetamise kavu. Umbes pool peremeeste karjast ning hobustest arvati minevat popsidele-sulastele.

«Loomi nüüd teiselt!» hädaldas Lohkva Liisa, kes ärevana, nagu lõomav nagu tuline tellis, kõik aeg oli plaane paberile pannud.

«Paluma ei minda. Võetakse,» viskas Allik perenaise poole, nii et sel kahm üle selja käis. «See on revolutsioon külas. Mitte mehkeldamine peremeestega, fakt!» Ning ta rusikas käed, karvatupsukestega sõrmejätकुdel, suured sulasekäed vajusid nii raskelt lauale, et kõik vait jäid. See mees ei andnud täna rääkida. Ta muudkui pani ette ja nõudis heakskiitmist. Nõnda siis tehtigi tema tahtmist. Ka Ojari hääletas kaasa. Vastu hääletada siin ei saanud. Ehkki ta endamisi muigas, et vaat, kus istub nüüd rahva võim ja parteitahtmise kehastus. Ludvi ja Saamu vastuoksa tundsid rõõmu sellest, et nende sõnal on kaalu, ja pistsid endki kirja:

«Tigase, teine Ojari maa peale. Kui Ott seda märkas, kergitas ta mütsi ja ütles:

«Nõnnaks, tere hommikust! Olemegi jälle kõik ühesugused koos!»

Talle ei paistnud maa vähendamine sugugi meelehärmi tegevat. Peaaegu kätt andma kippus ta Saamule, kes olevat nii mõistlik naabrimees ega jätvat temalegi maaprahti ülearu... Ent Junde hoiatas valvsalt:

«Vaata, Saamu, et siug põue ei poel!»

Jälgis Rihmgi seda asjakäiku ega saanud enesest hästi aru. Et Allik järsk, kindel, isegi karm on — selle vastu polnud rääkimist. Noor mees, tõusva enesetunde ja teolustiga — las ragistab! Tema isiklikult oleks läinud küll küsimuse kallale teisiti, pehmema sõna ja paindumama sammuga. Aga kes teab? Inimesi on mitmesuguseid. Ühest saad mõistliku sõna ja veenmisega jagu, teist ei tee taltsaks ka rusikaga. Nagu need Ojari ja Lohkva. Ojari jättis küll siinsamas oma keerutamised, aga Liisa leegitseb nohisedes edasi — lausa elav süü kohe. Võta kinni, mis ta mõtleb või arvab neist enese poolt kirjapandud otsustest? Koosoleku algul oli Rihm kavatsenud lühidalt rääkida oma linnamuljetest. Aga mida kaugemale jõuti, seda kindlamaks kujunes otsus: vara. Ning nõnda tegi ta viimaks ainult tagasihoidliku ettepaneku korraldada koolimajas vene keele kursused ja hakata silmaringi laiendavaid loenguid pidama.

Milleks? küsisid nüüd Ott ja Liisa nagu ühest suust. Ega meist, taluinimestest, korraga kommuniste saa teha! Või kus on need haritud jõudki, kes lugema tulevad?

Vardi meenutas koolijuhataja Taadrit, intelligentset inimest, kes vahel riiklike pühade puhul oli kõneks pidanud või spordiühingu palvel rääkinud aadetest, ideedest maailmast ja teemast «Terves kehas terve vaim».

Jah, Taadrit. Taadrite vastu ei olnud Ojaril ega Liisalt miskit ette tuua. Ojari sügas muhedalt lõuga. On Taadrit kolvanud hulk aastaid küla lapsi kasvatama, küll võib-olla ka sulastele vene keelt õpetama...

Jakob Taader õpetas lapsi nõnda nagu kästi, kasvatas neid nagu nõuti, aga — hindas nii kuidas vaja. See

tähendab: andis haridust kõigile kavakohaselt, kiitis headeks talulapsi, keda kiitma pidi, noomis nõrkadeks popsipoisse, keda noomida võis; üldiselt aga siputas patuga pooleks nii palju rahuldavaid kui iganes võimalik — sest ta ise oli keskpärane mees, hoidis igas asjas keskmist joont ja püüdis kramplikult mitte välja sattuda oma erapooletust, üldist rahulolu taotlevast osast. Nõnda oli ta aastaid Heistres koolmeisterdades hallid juuksed pähe saanud, ilma et keegi oleks teda või ta kooli eriti laita võinud. Ent ka kiita polnud põhjust. Keskmine inimene, erapooletu, keskmiste võimetega koolipapa, kes oma ülesanded ära täidab. Mis seal ikka?!

Palga ja paberite järgi ei läinud Taadrile korda miski muu peale laste õpetamise. Tegi ta midagi, siis paljalt heast tahtest nagu ikka koolmeistrid. Tema hea tahe sattus aga üsna piinlikku olukorda, kui nüüd ootamatult tuldi ja nõuti: Taader, hakka meile, vanadele meestele, vene keelt õpetama. Need nõudjad olid Allik ja Rihm, või nagu taluperedes torgati, sulasteliidu füürerid. Taader ei teadnud, kas meeste juttu tuleb võtta käsuna, korraldusena või palvena. Ta haistis selles ettepanekus hädahoitu oma erapooletusele, oma elusüsteemile — teha seda, mis kästakse ülemalt ja vaikides vastu võetakse alamalt poolt —, aga ei suutnud otsusele jõuda, kus on nüüd ülem, kus alam pool? Kas tõesti ollakse nii-kaugel, et sulasteühingu mehed käsivad ja peremehed kiidavad vaikselt heaks? Või ehk koguni peremehed kiruvad ja siunavad, aga sulased käsutavad siiski? Pöörased, täiesti pöörased nähtused! Taader kui tsaariaegse seminari mees vene keelt oskas. Seda võis ta rääkida ja õpetada kas või unes. Aga mine sa õpetama, kui ühed talusid tükeldavad ja teised hambaid näitavad, kui külas kaks leeri vastamisi seisavad, rusikad püsti?! Ta oli läbi ukse pisut kuulatanud koosoleku käiku, teadis viimaseid uudiseid. Ja kõlbab siis niisuguses olukorras ühel erapooletul koolmeistril minna sulaste leeri meestele keelt õpetama, pealegi venelaste keelt, kelles peremehed ütlesid seisvat häda ja õnnetuse alguse? Nii arutas Taader. Rääkida ta sellest ei julgenud. Kurtis ainult ajanappust ja suurt koormust, kuid nõustus hädaga siiski. Sest Rihmal oli õigus, täielikult: häbiasi, et meie vene keelt ei oska. Õieti pole olemas põhjust, miks vene keelt mitte õpetada. Polnud ammu, ka endise valitsuse

ajal mitte. Nii palju pidi Taader aus olles endamisi tunnistama. Ta ainult tingis välja, et ärgu peale vene keele temalt jumala eest enam tahetagu kõnesid või loenguid. Nende jaoks tema haridus nüüd ei aitavat.

Kus ei ole, sealt ei võeta, kehtasid Rihm ja Allik siin. Mis siis ikka, keelekursused käima, loengutega vaadata edaspidi.

Nii sai vene keele kursuste mõte teoks. Üllatuseks Rihmale selgus aga, et mitmed noored inimesed nendest, kellele tema keele hädavajalikuks oli arvanud, selle õppimisest eemale jäid, teised aga, kelle õppimisel Rihma meelest tähtsus puudus, ise seda tegema ruttasid.

Hea oli muidugi, et välja tulid säärased mehed nagu Lehtmaa Värdis ja Kopli Ants. Aga et õppima kippusid ka talupoored, Silbri Jan ning Traadi papa «kasulapsed», tüdruk ja poiss mõlemad, see tundus Rihmale veidrana. Ta mõtles praktiliselt: vene keel olgu nendele, keda tarvis läheb suurte tulevaste ümberorganisatsioonide jaoks. Mis kasu on aga säärastest nohikutest, nagu Tigase Traadi «kasulapsed»? Mõlemad täiesti pererahva käpa all, iga nende käsu peale jooksmas. Kullap käsutati ka kursustele. Et keegi ei saaks ette hätta näe, jäme Traat ei lase noori õppida! Nii arvas Rihm, ja umbes samamoodi arenes ka Traadi enese mõttekäik. Kuid see oli veel otstarbekohasem. Traat arutas: kas käivad kursustel, seal teiste hulgas kuulevad ehk ka, mis sulasteühingu mehed räägivad, mis sealpool meeldakse, kellegi kohta arvatakse. Papa Traat teab väga hästi, et salajasi asju ei hakka keegi tema kasulastele minna peale kirjutama. Ent ometi: parem varvas viitab kui karta kotas. Juhuslikult kuuldud sõnake, pooliti pillatud pilgengi on rohkem kui täiesti kotis kobamine. Seda viimast, eemale- ja üksijäämist, kartis Traat üsna kõige. Aastaid harjunud askeldama ja inimestega kokku puutuma, tegutsema, korraldama, juhtima, ei talunud mees nüüd olukorda, kus tal korraga nagu juured alt ära ratuti, igalt poolt välja tõrjuti. Selle väljajuurituse-tunde peletamiseks oleks Traat kas või ise vene keele kursustest osa võtma läinud. Temal polnud põhjust häbeneneda, mitte kõige vähematki. Omal ajal kihelkonnakoolis üsna ladusasti venet visanud, purssis ta veel praegugi, kui vaja, paraja jutu maha. Ja üldse,

ega Traadil kui vanema põlve mehel, samuti nagu Silbri Tiidul või Logina Petril, polnud midagi venelaste vastu. Venelane on südamlilik inimene, venelasega ei ole raske läbi saada — laulsid nad kõik nagu ühest suust, need vanad peremehed. Ka selle vastu, et Vene sõjaväed maale tulid, polnud neil suurt ütlemist. Ainult venelased ärgu toogu kommunismi kaasa. Elagu venelased oma kommunismiga ise. Ei ole enne eestlastele kommunismi vaja olnud, milleks seda siis nüüd, segasel sõjaajal? Väga hästi saab ilma kommunismita läbi. Kas meie talud ei ole jõukad, linnas rikkad ärid, kauplused kauplätis? On! Meil ei ole millestki puudu olnud — milleks meile siis kommunism? Venemaal, jah, seal oli vanasti suur puudus ja viletsus, inimesed surid põua-aastatel miljonite viisi nälga. Suured jõed on, aga vett ei ole. Maailmatuma laiad laaned, aga külm võttis inimesi tihti ära... Õigeid talusidki ei olnud, kuigi maad maailma ääreni. Venemaal, seal muidugi. Venemaal, jah, seal võis ja ehk pidigi kommunismi sisse seadma, sest kaua siis ikka lasta inimestel rikkuse ja jõukuse otsas nälga surra? Aga milleks meil, kui meil on nagunii kõva järg käes, kui meil jätkub igapäevale oma maalapikene, kui meie tühistest metsasiilukestest igamees saab kütteks puuhalu ja jätkub veel välja vedada, kui meil kunagi pöuda ei ole ja vesi järvedest-jõgedest millalgi otsa ei löpe — milleks meil siin's kommunism? Lastagu meil ainult elada ja olla... Nii targutasid peremehed päris avalikult. Muidugi ka Tigase Traat. Ja niisuguste arusaamadega, just nende targutuste levitamiseks ta vene keele kursustele oleks tahtnud minnagi. Alles viimasel hetkel oli Logina Peter tal sabast kinni saanud ja põlglikult hurjutanud:

«Narri teed, Tigase! Kellele sinu puujalgadega vene keelt vaja on? Vaata, et tukid oleks õlitatud! Õppima saada lapsed...»

Nõnda Traat siis talitaski. Mitte põrmu nende lihtsamelsete külameeste moodi, kes, kuuldes, et koolimajas hakatakse õhtuti vene keelt õpetama, imestunult küsisid: milleks, egas meist venelasi teha saa? Või misjaoks meist venelasi peaks tahetama teha, kui neid on maailmas eestlastest sada korda rohkem. Ei sugugi! Traat seletas väga viisakalt, igas avalikus kohas, et no-jaa, vene keel on riigikeel. Alati on hea, kui inimene riigi-

keelt oskab. Venelane ütleb, et keel viib Kiievini, keele abil võid maailma otsa sõita. Aga kus sa selle tühja eesti keelega sõidad? Tartu või Pärnu, vahel ka... Vändrasse, mujale mitte kuskile. Isegi Narva enam mitte. Sest Harvas on juba igivanast ajast Ivangorod ja palju vene-lasi, seal ei tule eesti keelega toime. Ka Petseris jääd jänni. Nii et ikka on hea, kui riigikeelt õpetatakse. Keel ei tee kellelegi kurja. Keelega võib elus edasi pääseda, olgu kõige muuga kuidas on. Ning seepärast käis Traat, nagu arusaaja mees kunagi, ise oma «lapsi» vene keele kursustele kirja panemas. Seda nägid need, kes juhtusid koolimajas olema. Seda pidi tõendama koolijuhataja Taader. Nii ei võinud Traadi kohta kellelgi ütlemist olla. Aus ja õiglane kodanik, kes riigikeelt — ja küllap siis ka -meelt — au sees peab. Väliselt olid asjad nõnda paigas korras. Endamisi ei saanud aga Traat raha. Iga neljapäeva ja pühapäeva õhtul võttis ta ise oma koju tulevad «lapsed» vastu ja päris neilt põhjalikult, mis sõnu õpiti või millest räägiti.

Mitu aega pinnis Traat noori asjata, ikka samad igavad vastused: «zdravstvuite», «stul», «stol» ja teised taolised sõnad. Need Traati ei huvitanud. Neid peab loomulikult teadma. Nendest ei maksa rääkida. Aga kui paiss kord teatas, et on õpitud sõnu «graždanin» ja «bolševik», kihvatas Traat. No muidugi!

Järgmisel õhtupoolikul ladus ta kõksi kuusehalge vankrisse, võttis ohjad ja logistas koolimaja juurde — puid vihma, nagu oli kord ja kohus. Sest iga talu pidi vana tava kohaselt koolimaja kütteks andma pool sülda puid.

Traat lasi kooliteenijal kuuris koha kätte näidata, kuhu puid maha panna, seadis need sinna ilusasti riita, nii kuidas kohane heale peremehele, ajas siis hobuse lasta juurde, sidus kinni, rehmas käega kasukjopi puh-taks ja kõmpis kantseleisse, et kviltungit võtta.

Koolijuhataja tegeles parajasti kirjutuslaua ääres tun-niplaani ümbersõadmisega. Traat istus tema vastu too-tille, pakkus paberossi ja alustas ilma sissejuhatuse-ta:

«Kas ei ole patuaal, härra Taader, kuidas meie noori hulk aastaid vene keelest eemale hoiti? Nüüd ometi saavad lapsed jälle keelt ja haridust... Nädalas kohe mitu tundi vene keelt...»

Taadrit peeti väga õiglaseks ja ausaks inimeseks. Ta

lukkaski prillid ninalt otsaesisele, silus oma kulujuuksed üle pea, vaatas lühinägelikke silmi pilgutades Traadi pungil punetavasse näkku, tõmbas kitsa, habemeudemes suu virilalt, nagu ühepoolse krookpaela peal, pahe-male kokku ja ütles:

«Kui teie, kodanik Traat, mõtlete, et vene keel meie riigis keelatud oli, siis pean teile meenutama, et ei olnud keelatud. Ainult teda polnud algkooli kavas.»

«Tõesti või? Lehed, näe, kirjutavad, et ei ole lubatud õpetada.»

«Jah, muidugi. Kõik mittekeelatu ei ole alati ka just lubatud. Pealegi peab teadma, kui palju jõuab üks kuueklassilise kooli kasvandik õppida... Meil oli saksa keel esimeseks võõrkeeleks, ja seda meie ka tuupisime. Sest kui noor inimene kõrgemas kooli edasi läks, oli tal paratamatult tarvis saksa keelt. Vene keelt ei nõu-tud.»

«Aga nüüd nõutakse?»

«Vanemates klassides jah. See on loomulik.»

«Teadagi. Kelle valitsus, selle keel...»

Taader lasi prillid silmle tagasi. Ta ei olnud Tigase vaateviisiga päris nõus. Aga vana harjumuse tõttu pere-meestega hästi läbi saada ei vastanud ta teravalt. Ütles ainult möödaminnes:

«Valitsus! Mis siin valitsus. Keelt õpime keele pärast, läbikäimiseks suure naaberrahvaga...»

«Õige. Üsna õige,» kiitis Traat. «Ikka läbikäimise jaoks, ega nüüd kedagi venestada püüta nagu neetud tsaariajal... Mäletate, kui meie veel koolis käisime? Jeograafia, historia — kõik puha vene keeles... Muud-kui: dva raza dva budjet postnõje sna... Äh-äh-hää! Mis laps sihukesest õppimisest sai? Või siis need Kol-lade ja Aleksandrite, tarkade Jaroslavide ja pühade Olgade elulood? Hirmus mõelda, kui palju oli tuupi-mist, kui vähe kasu. Ikka tuleb meelde ühe tüdruku ütelus, et mul vene keel suus nagu vesi, a'mis see kõik tähendab, seda ma ei tea... Püstijalu tahtsid venelas-teks teha! Aga tuli välja, et ei saanud õiget haritud eestlastki, mis seal venelasest rääkida... Pealesunnitud värgist ei tule ilmaski õiget nahka.»

Taader ei saanud aru, kuhu paks mees oma jutuga sihib. Ta kirjutas mõne sõna suurde, nädala koond-

tunniplaani, pani siis sulepea kõrvale, uuris märkmikku, kas samal ajal rääkides:

«Egas nüüd keegi sunni. Nüüd tahetakse. Näe, tekkis mul siin grupp. Aastates inimesed, ise laste isad ja emad. Aga ka õpivad. Vene keelt osata on nüüd auasi. Suur riik, suured võimalused... Teiegi noored, ega midagi, päris hoolega töötavad...»

«Hm-jaa, seda ma küsida tahtsingi, et need minu lap-sed, et kas õpivad ka hästi?»

«Ei saa laita.»

«Muret teevad mulle. Kardan, et teab, kuidas saavad hakkama mõnede tähtsate sõnade väljaütlemisega...»

«Ei tea, missugused need tähtsad sõnad peaksid olema?» muigas koolmeister.

«Noh, nagu «bolševik» ja «graždanin» ja... Kui sa neid halvasti välja ütled, jääd praeguse venelase ees narriks. Peab hästi välja rääkima just neid sõnu, nende uusi sõnu... kommunistide sõnu, muidu...»

Õpetajale tikkus naer peale. Ta nägi, kuidas paks mees laenusega võideldes pingutas ja higitsema läks. Beepärast võttis ta nõuks tema vaeva kergendada.

«Teie, kodanik Traat, justkui oleks midagi nende, nii-suguste sõnade vastu?»

Traat tonksis kannaga põrandat.

«Ei! Mis minul! Peaasi, kui lapsed ikka ilusasti õpivad ja toime tulevad... Muidugi, keeles on palju sõnu. Ja kui ilma läbi saab, kas siis lastele just iga vägisõna... maksab? Teate, härra Taader, need jäävad noortele külge.»

«Milleks keelt õpitaksegi, et sõnad külge jääksid, kutsutakse Traat,» naeratasid Taadri silmad prilliklaaside taga. «Või tahate teie ütelda: õppige niisama, moepä-rast, ilma et midagi «külge jääks»?»

«Kus sellegala tõrjus Traat mõlema lühikese käega. «Teie võib täiesti olla, et võtsite vaevaks. Sõnu «süüa», «juua» ja teisi niisuguseid on igale inimesele elus vaja. Ka vene keeles. Sest kes teab, mis ja kuidas... Vane-matele, oma peaga mõtlejatele inimestele on ka «bolše-vik» ja «graždanin» kõlblikud sõnad... Aga lapsed? Vaadake, lapsed, kui nad neid raskeid vene sõnu õieti välja ei räägi või kui nad neid viltu koha peal tarvi-tama hakkavad — mis siis tuleb? Lihtsalt pahandus!»

Nõnda et kas lastele just kõiki sõnu peab õpetama? Võib-olla saab nii teha, et lastele ühed sõnad, komitee-meestele seal jälle teised sõnad kätte juhatada... Vene keel on ju väga rikas — sõnade poolest... Üks popp, räägitakse, võinud pool tundi ühe hingega sõimata, ilma et ainustki sõna oleks korranud... Nii rikas ja lõp-sakas on vene keel. Sealt annab valida, noorele ja vanale...»

«Njah, njah,» nühkis koolmeister kämbлага põlve, prillid jälle kulmudel. Pikapeale hakkas ta taipama, mida Traat tahtis ütelda... «Igas keeles on muidugi palju sõnu, ilma milleta toime tuleb, mida võib tunda või mitte tunda. See on õigus. Senikaua kui Venemaal vana kord valitses, oli «gospodin» paratamatu igas vii-sakas kõnetluses. Oli. Vanas laulukeses kõlas ka «barin» uhkelt. Aga nüüd on seegi kadunud. «Gospodin» ja «barin» — need on vene keele minevik. Sõnarisu, millel igapäevases elus pole enam vähimatki tähtsust. Nende asemel võib nüüd igal sammul kuulda sõnu «graždanin» ja «tovarištš». Need on rahvale omaseks saanud. Sest eesotsas on «bolševik», «seltsimees», «kodanik», mitte «härra» või «härrased». Nii. Ja kui meie nüüd keelt õppima asume, siis mida peame me õppima? Kas seda vene keelt, mis kunagi oli ja mida enam ei ole, või seda, mis praegu on, mida iga päev räägivad miljonid inimesed ja mida räägitakse ka tulevikus? Kas peame oma noortele pähe tuupima surnud «gospodine» või elavaid «graždanine»? Ei ole kahtlust, mida meil tuleb õppida. Kui teie tahate ütelda, et astuge tänapäeva keelest, elavast keelest kõrvale, siis ütlete te sellega, et õppige seda, mis oli kohane tsaaririigis ja kapitalistlikul Venemaal, aga ei ole enam kohane tänapäeva Venemaal. Meie siin rahvakoolis peame andma seda, mis on vajalik iga päev, elus igaühele möödapääsematu. Et meie teiega kui vanemad mehed teame ka minevikku läinud keelendeid, see ei tee viga. Kuid ütelge, mis teeksid säärase keelenditega noored? Kas nad ei oleks täpselt selle tüdruku taolised, kellest te ise rääkisite? Pool-surnud sõnad, mis kasu neist oleks?»

Traat kõhatas, vaatas enne tükk aega koolmeistrile otsa, kui ütles:

«On see siis nii kindel, et need nüüdsed vene keele moesõnad igavesti pidama jäävad? Ka need võivad

tergesti minevikuks saada... Kes teab? Aga lihtsad, igapäevased sõnad jäävad ikka ja alati. Just niisuguste sõnade kasuks räägin mina. Terve ja ilusa vene keele kasuks. Mitte moekeelest, mida iga aasta keeratakse nii või naa. Targem on siis juba tuupida lihtsat keelt: «dai kuštš», «moi lošadj» — mis igal pool ja igal ajal mak-sab. Kas ei ole õige, härra Taader, mis?»

«Kõik, mis mõistlik, on õige, kuulutas üks filosoof. Ja õige on õppida ka vene keelt,» lisas Taader. «Ei ole meie asi otsustada, mis selles keeles on halba, mis head. Meie asi on teda mõista, nagu ta on.»

«Vaadake, härra Taader,» alustas nüüd Traat teisest otsast häälega, mis tundus justkui liigutusest pisut luk-satavat. «Teie õpetate juba aastaid meie lapsi. Suure hulga jumalakartlikke, ausaid noori inimesi olete üles kasvatanud. Rõõm kohe vaadata. Ja tänu teile. Igaüks peab tunnistama, et meil Heistres on kogenud, tark koolmeister. Kaksipidi mõelda ei saa. Mis tõsi, see täsi. Lugupidamist ei ole teile keegi keelanud. Ka mitte need kõige kangemad. Nemadki on senini ütelnud: härra Taader on aus ja jumalakartlik inimene. Mis siis, kas see aus ja jumalakartlik mees kasvatab meile ausat ja jumalakartlikku eesti noorpõlve. Tema ise seisab õigel alusel ja tema kasvandikkudest tulevad ka inimesed, kes seisavad õigel alusel. Elavad oma rahva õiges vaimus... Aga lubage, mis peavad inimesed nüüd ütleva, kui seesama aus ja jumalakartlik koolijuhataja Taader, kes alles eelmisel talvel pidas koolis hommiku-palveid ning seletas lastele niisuguseid käsusõnu, nagu: sina ei pea mitte himustama oma ligimese vara, sina pead oma isa ja ema, ülemaid ja leivavanimaid aus-ajama ja armastama, — jah, mis peavad nemad arvama kooliõpetajast, kes nüüd, niipea kui Toompeal lipp vahe-tati, maha salgab kõik selle, mis ta eluaeg on lastele õpetanud, kribinal-kribinal punase särki selga tõmbab ja ruttab nendelesamadele lastele «bolševikke» ja «graždanine» või teab veel missugust vänget kommu-navärki lehvitama...»

«Mina olen ju ainult õpetaja,» hüüatas Taader vahele ja lisas prille silmadele nagu varjuks lastes: «Meie-sugune teeb seda, mis tal kästakse.»

«Aga teie südametunnistus, ausa inimese südametun-nistus?»

«Kuulge, kodanik Traat, see on pikk jutt ega puutu siia,» püüdis koolmeister kõrvale põigelda.

Traat aga istus tema vastas nagu kivimürakas, jõllitas silmi ja läks pealetükkiva kindlusega edasi:

«Küllap ta puutub ka sellesse. Teid on kästud palga eest lapsi õpetada. Palga eest! Saage aru. Aga kes teil on käskinud külarahvale vene keele tunde anda?»

«Kästud või palutud — paljuke seal vahet!» kehtitas end Taader piineldes.

«Käsk käsuks. Iga õige eesti mees teab ise, kuidas käsku täita. Keegi ei saa teid käskida meie noortele kommunismi sisse süstida, kui te ise seda teha ei taha.»

«Pühade päralt, teie ei kavatse minult ometi nõudma tulla, et ma nõukogude koolis peaksin kasvatama Nõukogude-vastast noorsugu?» kargas Taader püsti ja tegi paar kärmet tiiru mööda tuba.

Ta oli kõhetu mees, pealaelt kulunud juuksega, peenikeste keppsäärtega, mille ümber püksiharud lotendasid, kitsa rinna ja liikuvate pikkade kätega, mis ärrituse puhul sihitult, peaaegu abitult vehklema kippusid, seal-samas aga jälle närviliselt pikki juukseid sasisid. Üle prillide tähele pannes, kui kindlalt ning rahulikult see tugev, tervisest pakatav talumees teisel pool lauda lösutas nagu rahn, kuidas ta võitlusvalmilt, justkui härg oma jämedat kaela talle järele keeras, tema sammumist silmavalgete välkudes seiras, hakkas Taadril tahtmatult kõhe. Ja enam küll selleks, et kõhedust tagasi suruda, seda teise eest varjata, kui puhtast võitlustahet test ütles ta uuesti laua äärde peatuma jäädes, kahe käega selle servale toetudes:

«Teie ei ole ometi nõudma tulnud, et ma talitaksin riigivalitsuse ja maksva korra vastu.»

Traat raputas oma laia pead. Aga ta ei raputanud seda nõnda, nagu oli raputanud pangas laenusoovijale eitavat vastust andes. See paistis Taadrile kohe silma. Sest Traat oli temagi vekslid kord tagasi lükanud.

«Milleks seda, härra Taader? Keegi ei soovi kellelegi halba,» arutas Traat mõtlikult. «Meie kõik tahame elada. Tahame edasi elada nii, nagu oleme elanud. Arvatavasti tahate elada ka teie...»

«Njah, njah... Nõnda,» trummeldas koolijuhataja kahe kleenukese käe sõrmedega lauale. «Teie vihjate tulevikule, neile juttudele, mis siin liiguvad? Mõistan.

Aga mina pean elama ja töötama, õpetama ja lapsi kasvatama olevikus, täna, iga päev. Saate aru? Iga päev teatavad tunnid andma, korraldama, vastutama. Kontrolli ja järelevalve all. Njah! Kas arvate teie, et see kõik on lihtne? Üldse, et on lihtne piibliloo ja katekismuse asemel järsku üleöö hakata stalinlikku konstitutsiooni, partei ajalugu või teab mis veel seletama? Sõlme tuleb ennast keerata, keel lõualuudest lahti väänata, terve oma mõistusenatuke ja tahtetavara kokku võtta... Nii sugune on meie amet, see meie vanade õpetajate olukord... Korraga tõmmatakse sul nagu põrand jalge alt ära. Ühe hoobiga on kõik tühi ja võlts, mis sa oled talletanud, kogunud. Ja ole siis lahke! Õpeta! Õpeta! Õpeta!» peaaegu karjus ta paksule, härgrahulikult istuvale mehele näkku.

«Väga hea, väga hea,» kähistas see naerda. «Näha on, et teie südametunnistus veel räägib, läbi punane ei ole. Väga hea. Mis siis ikka? Tuntud ja teatud õpetaja on alati etem kui kes teab kust tulnud võõras. Mis siis ikka, härra Taader? Kui lood teiega on nõndamoodi, eks siis laske, laske aga edasi. Ainult tasa ja targu. Kas maksab pingutada? Selle vene värgi pärast naba venitada? Ikka vähehaaval. Väga suurt kahju ei maksa meie noorte hingedele teha... Neid on kodumaale vaja, palju veel vaja. Aga räägime sellest teine kord. Mõni teine kord,» ajas ta enese pikkamisi püsti ja hakkas jopi hõlmu kinni nõõpima. «Mina... seda kõike ainult meie laste pärast...»

«Teie lapsed» on ju enam-vähem täisealised inimesed!»

«Jah, vaadake. Minu kasulapsed tõesti... Aga on teist, palju rumalamaid, keda mõjutab iga tühine sõna.»

«Teie tunnete ju mind,» astus Taader alandliku ilmega lähemale, tõmbas end talumehe ees peaaegu kõssi. «Ma ei õpeta midagi üleaurust. Mitte ühte sõna rohkem kui programmi nõutud!»

«Väga hea, siis on kõik korras. Meie peame alati hoolitsema oma järeltuleva põlve eest, oma tuleviku eest... Ärge võtke seda minu muret teisiti kui isa muret, kes oma laste peale mõtleb!» Ta ulatas hädisele koolmeistrile lahkelt oma laia, rasvase käe.

«Tulge kunagi meile, härra Taader, ajame juttu!» lisas ta ukse poole nihkudes, ise altkulmu, luuravalt

koolijuhatajat silmitsedes. «Ütlesin ma mõne sõna ehk krõbedamalt kui just vaja, siis uskuge, härra Taader, ainult isa murest laste pärast. Puhtast isasüdamest.»

Taader kergitas kitsaid õlgu, vahtis üksisilmi tükk aega Traadi järel sulgunud ust, saatis mõtetega koja kaugusse kustuvaid samme.

Ilm oli tuuline ja vinge. Vara tõmbus hämaraks. Sügis kohas ümber maja ja vingus korstnas. Koolijuhataja Taader timsis kaua edasi-tagasi mööda kantseleiruumi, siis vedas eesriided akna ette, süütas petrooleumilambi ja istus taas oma koondtunniplaani juurde. Kuid kellaajad, keeled ja aritmeetikad — kõik löid paberil tantsu.

Isa mured! Kas ta ise neid küllalt hästi ei tundnud? Poeg oli hiljuti saatnud vänge kirja, milles väga tõsiselt kurjustati kutsikate üle, kes ära salgavad oma rahva ja usu. Gümnasistid irvitasid konstitutsiooni ja marksisismi uueks usuõpetuseks, partei ajaloo — katekismuseks. Noored olid harjunud härrasrahva pojukeste eeskujul omapäratsema. Ei võetud vaevaks ega tahetudki uuesse süveneda, seda tundma õppida. Lauldi lorilaule selle kohta. Ime siis, et noorte hulgas juhtus areteermisi või ülekuulamisi! Ime siis, et isa süda muretses! Taader vajus oma laua taga kõssi. Kui ometi saaks või oma poisilegi aru pähe panna! Kui suudaks selgeks teha, et niisugune lõmpsimine ja loramine ei pööra ajalooratast tagasi. Aga kuidas sa seda teed? Taader ise püüdis mõista, aru saada ja õigustada; ausalt oma ülesandeid täita, kuigi see oli raske. Tema läks asja juurde mõistusega. Aga kuidas panna mõistma noored, tuua nemad äratundmisele? Või mis mõistusega mõistjaid ongi noortest, kes elus veel vitsu pole saanud? Mis noortel südamesse ei lähe, see läheb ka nende mõistusest mööda. Ja siis tundis vana koolmeister, et ta noorte südamed unustusse oli jätnud, neid ei olnud äratanud, isegi mitte oma poja südant. See oli jäänud teiste hooleks. Ning nüüd ei leidnud ta selle juurde enam teed. Või oleks see tee leitudki, mis oleks suutnud ta siis ütelda, tema, kes ise ainult jaheda kartlikkusega aru saada püüdis, oma kohuseks luges mõista, heaks kiita, et mitte kaotada tööd ja leiba. Kas niisuguse maa soolaga peab kedagi soolaseks tehtama, elu ja arengut edasi viidama? Vettinud turvas, mis ei põle ise ega pane teisi leegitsema!

Begase tundega läks ta tund-paar hiljem üles oma korterisse, viskas enda roidunult diivanile ja ütles naisele, kes lambivalgel õpilaste kirjatöid parandas, hunnik vihikuid ees:

«Mind käidi hoiatamas.»

«Et lähed liiga härdaks või?» tõstis Meeli Taader ruuge, ilusasti lokitud pea, väsinud silmade lauääred veidi punased. Naisel oli seljas pehme kirju hommikumantel ning ta nägi suursugune ja kindel välja nagu alati. Peretütre enesekindel veri, vaatas Taader.

«Mures vene keele pärast, et rikun lapsed ära,» ütles mees kaelasooni hõõrudes.

«Ega selle peale hästi ei vaadata jah.»

«Oleneb kustpoolt. Komitee on rahul, koolivalitsus avaldab tänu, ainult peremehed, need...»

«Ah, neid!» lõi Meeli punase pliatsi otsaga kõksti vastu lauda. «Tee, mis õige on.»

«Nõus. Täielikult. Aga mis on praegu õige? Kas on õige see, et eesti intelligents võtab ülepeakaela kõik omaks, mis Venemaalt tuleb, või see, et eesti intelligents paneb sarved vastu ja lendab üle parda? Sest on selge sõnaga välja öeldud: kes nüüd kaasa ei tule, sellel nõukogude võimult head loota ei ole... Mäletad?»

«Mäletan. Aga mis sind's nõnda kihelema ajab? Ise oled sa ennast eluaja liberaalseks haritlaseks pidanud, tihti kinnitanud: töötav rahvas ei või kaotada. Kuidas sina, Jakob, siis mõne peremehe jutu peale kohe saba sargu võid lasta?» Meeli irvitas. Ta teadis väga hästi, kuidas mehega lood olid. Aga ta oli tugev naine, naine, kes kaastunnet pidas tõesti ainult nõrkade vooruseks.

«Mäd teevad mu narriks!» kähistas mees. «Suu sisse pannutavad, et läinud talvel õpetasid piiblilugusid ja Eesti, nüüd laulad konstitutsiooni ja kommunismi. Küsivad: kes sa niisugune oled? Tuulelipp, moe-alp, kelle kätte oma lapsi ei või usaldada, vaat mis nad ütlevad. Kui lähevad kõrgemale poole seletama... Taevast hoidku! On seda vaja, Meeli?»

Mees kaebas nii tõsise murega, et võttis naise lõua vihasest võbisema. Mannetu viirisejal Meeli oli tükk maad noorem kui Jakob, konjunkturiinimene ja täiesti järjekindel. Ta tegi enesele asja selgeks, talitas nii nagu vaja. Põhimõtted? Ei — otstarve ja vajadused. Tema tugevamaks küljeks oli ta hea loogika. Jalutanud mõne

ringi mööda tuba, istus ta uuesti töö juurde, toetus küünarpeadega lauale ja hakkas rahulikult seisukorda selgitama, justkui selgitaks klassis tundi.

«Hea küll. Ütleme, usuõpetus on sul kehv punkt. Aga kas sa õpetasid seda oma kutsumuse järgi, kui teoloog? Ei. Sa tegid seda käsu ja korralduse nõudel, mis ei jät nud teist võimalust — kui koolijuhataja kohal tahtsid püsida. Nüüd õpetad sa ajalugu ja konstitutsiooni, samuti ettekirjutuste kohaselt. Iga riigikorra juures on koolides oma ideoloogilised ained. Kui kõik need, kes enne on kodanlikku ideoloogiat jutlustanud, nüüd kor raga kas keelduksid uut ideoloogiat õpetamast või tõugataks koolidest välja, tuleks koolid kinni panna. Niikauaks kinni panna, kui uusi õpetajaid fabritseeri takse. Aga mis on õpetaja ühiskonnas? Lastele kirja oskuse kättetuupija, tööline, kes täidab temale antud ülesannet. Sina täitsid oma ülesannet kodanlikus koolis samuti nagu mõni tööline kapitalisti juures vabrikus. Sina vormisid lapsi inimesteks, tööline materjali too teks. Kapitali huvides töötasite mõlemad. Selge. Terve suur mass töölisi, neidsamu, kes nüüd kisavad ja karju vad haritlaste peale, et haritlased olevat teeninud kodanlust, teenis ka ise kapitalisti, suurendas oma tööga peremehe jõukust. Paljude neid võitlejaid oli...! Et õpetaja alati palgateenijaks jääb, see on intelligentsi paratamatu, narr osa. Aga niisuguseid narre on maailm täis. Kõik need väikesed rattakesed, keda käsutäit jatena kasutati siis ja kasutatakse ka praegu. Neid on vaja, alati. Neid ei saa ühiskonnast välja visata. Ka meid on vaja. Ja meile on tööd vaja — et elada. Elada! Mõistad? Kes sind välja viskama tuleb?»

«Oleks õigem, vist siiski õigem — välja visata.»

«Inimene, mis sa räägid? Löö ometi kord jalad maha! Kellele sinu soigumist tarvis on? Tarvis on tööd. Näita, et sa teed, ja — rohkem sinult ei nõuta.»

«Arvad?» Meenutades komiteemeeste jutte loengu test oigas Taader. «Arvad sa tõesti, et meil nõnda, külma südamega, lastakse tööd edasi teha? Või saame meie teha? Nii nagu meie sinuga, Meeli, et täidame ainult korraldusi ja käsk, ega nii sotsialismi ei ehitata. Rahvasõna ütleb, et õpetaja on maa sool, kohapealne eeskäija, vaimne juht. Mis eestvedajad või vaimsed juhid oleme meie, kui me isegi ei tea, mis me tahame

või õigeks peame, kui me äraelamise huvides ainult kaski täidame... Ptüü! Ma lähen iseenesele läilaks!»

«Läila oli, Jakob, sinu pirisemine juba enne. Mis seal enam minnal! Unustad, et ka meil on laps, et lapsel on gümnaasium alles pooleli.»

«Njah, njah — jaa, laps! Laps!» hüüatas Jakob Taader närviliselt, viskus jalule ja lasi pooljoostes mööda tuba ringi. «Ära räägi mulle lastest!»

«No-noh, oma lapsest ka ei tohi? Sa pead lapse peale mõtlema!» Naine näris tigidalt pliiatsiotsa.

«Aitab tänaseks! Aitab! Homme hommikul pean ma jälle lastele silma vaatama. Need on puhtad, süütud silmad... Kuidas ma vaatan? Mis ma ütlen? Piiblilood, konstitutsioon... Oo lapsed, lapsed!»

Vana õpetaja haaras mütsi ja tormas välja. Jah, lapsed, omad ja võõrad. Nii teravalt ei olnud Jakob Taader veel kunagi laste õpetamise kriisi ees seisnud kui praegu, neljakümnenenda oktoobris, kus töötav rahvas seadis astuma uut, paljutootavat, nagu valgusest ülevalatud teed. Iga päev räägiti eesolevast õnnelikust elust, sära vast tulevikust. Aga Jakob Taadri hinges oli kohama pandud pimedus, paks hirmu- ja kahtlusepimedus, milles ei paistnud ühtki rada selle uue elu poole. Traadi jutud löid kobaval koolmeistril jalad hoopis alt ära.

Mõne aja pärast hiilis ta vaikselt tuppa tagasi, istus sohvalaual äärde, haaras lauariivulilt kaardipaki ja hakkas laduma: punane-must, must-punane... Kui tuleb välja, siis... Ei tule — jah, siis... Taader ei teadnud tõesti, mis nõu omaks võtta.

Edaspidi märkas Meeli sagedasti oma meest üksipäini, mure ja mures, pasjanssi laduvat. Naine ei läinud end tema nutulaulude kuulamisega alandama. Ta ainult transeeris.

«Rahvas õeldakse töötavat. Rahvas õeldakse võitlevat ja edasi minevat. Kuid eesti intelligents laob kaarte: kas valge või punane, punane või valge... Aga mis siis, kui juhtub tulema hoopis must?»

Taader jahmatas, viskas kaardid käest. Jah, pagan võtaks, kui mitte see ega teine, vaid hoopis kolmas... Selle mõtte juures kippusid ta juuksed peas püsti tõusma. See oli hirmus mõte. Jah, kui hoopis must... Aga Meeli külm rahu, tema otsekui grammikaaluga mõõdetud distsipliin? Meeli nägi kaugemale ja rohkem,

kui ta ütles. Tema, kehvast alevipoisist õpetajanolgi, oli see talutütar enesele mehekski võtnud ainult sellepärast, et pääseda skandaalist, millega Meelit parajasti ähvardas üks korporandist austaja... Meeli võis paljugi. Võis soravalt ja sõnarikkalt mistahes asja ülistada, aga ise seda vihata; võis suuga kiita, aga südames põlata. Oo, Meeli võis kõik. Ja siis imestas Jakob Taader jälle seda oma peretoast tulnud naist, kellel tööliste ja sulaste võimu kergem oli kiita kui temal, kingsepa perest võrsunud intelligendikesel. Ta jälgis naise koolitööd ja pidi tunnistama, et naine töötas laitmatult. Tal enesel kippus aga kõik ripakile jääma, laiali valguma. Seda nägi ka Meeli, kuid ei lausunud sõnagi. Käis püsti ringi ja laulis — uusi vene laule.

Meeli laulis ka kooris. Laulis nimelt alati sellessamas külakooris, mida Jakob juhatas ja kus laulmas käisid nii Kruubi Valli ja Lehtmaa Värdis kui Silbri Jan ja Räästa poolvend Volts. Kui Jakob ühel harjutusel lauljatega nurises, et need «Kodumaa laulu» puhtalt välja ei too, nähvas Meeli talle pärast:

«Puhtalt! Mis sa veel ei taha? Puhtalt kõlab laul, mis tuleb puhtast südamest.»

Taader jäi mõtlema.

«Siis parem mitte laulda,» ütles ta siiralt.

«Loll!»

Aga järgmise proovi õhtul sõitis Taader linna. Ta ei saanud olla see loll, kes õpetab talulastele laule, mida need ei laula, vaid läbi nina inisevad. Koor oleks tulnud ümber organiseerida. Kuid temal puudus selleks jõud.

Kui poeg Mati koju sõitis ja jutustas, kuidas abiturientid oma lõpumärgi kavandisse on sisse põiminud sini-must-valge värvikombinatsiooni, keelas Jakob: pole sünnis, ärgu mängitagu. Meeli aga naeris lõbustatult.

«Valge hõbeda peal punane sirp ja vasar. Vana põhi, uued sihid. Nii on praegu elus igal pool...»

Igal pool see kaugeltki nõnda ei olnud. Paljud neist noortest, kelle pärast siin või seal muretseti, läksid ise sãrasilmi, hoogsalt ja ahvatlevaid tulevikuplaane tehes edasi. Nende unistustest kihisevad pead pöördusid kõige uue poole, nagu lilleõied pöörduvad päikese poole. Ühel õhtul, kui vana, enesega vaevleva koolmeistri õpilased Karl, Laine ja Ants koos kodu poole kõndisid, pudenes Antsu suust nagu kogemata:

«Moskva ülikooli pakutakse õppimisvõimalust... Kurat, kui keel oleks käes — kohe lendaks.»

See puudutas Allika valusat kohta. Pisut kadedalt kohmas ta:

«Ja jätaks kõik siia paika — maa ja punkti?»

«Kõik! Sa mõtle, missugused väljavaated.»

Allik jäi mornilt vait. Ta ise oli ülikoolist liiga kaugel. Häbra jutt tekitas ainult tuska, tegi rahutuks. Ent Ants jätkas nagu kiusates:

«Ja vallamajja tuli teade, et meile on määratud mitu vagunit kunstväetist!»

«Kellele — meile?» ei saanud Allik aru.

«Meie vallale. Mõtle, mis see loeb põldudele! Missugused saagid meil tulevaasta on!»

Ants teadis, kui harva kehvikute põllud lämmastikku ja kaalit nägid, kui kallis see osta oli, ning — tema kujutlusi haaras tugevasti säärane praktiline abi. Ta silmade ees löid juba praegu lainetama vaalus peadega rukkiväljad ja nisupõllud, kuigi oli pime sügisöö.

«Venemaalt?» küsis Allik.

«Mõistagi,» vastas Ants. Ning mõlemad mehed jäid nagu mõtlema selle imeliku suure maa peale, mida nad nii vähe tundsid, aga mis igas asjas nii abivalmilt sirutas kehvale rahvale käe. Otsekui neid mõtteid sõnadesse valades ütles äkki Laine:

«Nemad... venelased, nad võtavad vist küll oma sõna «товарищ» väga laialt ja tõsiselt.»

«Jah, avar sisu on sotsialismimaa sõprusel...» rääkis unistlemisel Allik.

«Kas ainult sõprusel?» küsis Laine tasakesi tema kätt pigistades.

«Ei, näib, et kõige sellel uuel, tervel elul, mis meie ees seisab,» kinnitas Allik sügavtõsiselt.

«Kõige,» kordas Laine nagu kaja, pilk kaugusse suunatud. Rohkem ei sõandanud ta ütelda. Siis astuti mõttikult edasi.

Nii tundsid ja mõtlesid külanõured. Neil ei olnud elu sugugi ainult vanad värvid, mille peale on maalitud uus märk.

«Ime kui aeglaselt me keelega edasi lähme! Aina korrutame üht ja sedasama,» kurtis veidi hiljem Allik nukralt.

«Meie võiks ju kiiremini — aga seal on teised.»

«Need Tigase tõmbakad! Närvid söövad läbi oma «polsevik» tampimisega!» vihastas Ants.

«Kui hakkaks Taadrilt eratunde võtma?» tuli äkki ideele Karl.

Mõte haaras ka teisi, ning järgmise tunni eel tehti sellest Taadriga juttu. Kuid õpetaja rääkis kirjavahe- tusest, vajadusest tunde ette valmistada — sest vana moodi, et lähed klassi ja võristad maha, enam läbi ei saavat. Nüüd tulevat enesel õppida, mida ja kuidas õpetada. Seepärast ei võivat end koormata. Jah, arutas Jakob Taader, kui edaspidi ise jalad alla saab, siis. Praegu ei! Praegu ta ei suutvat isegi kursustega hästi toime tulla, mis rääkida tundidest.

«Mis tuli sul taga on?» pistis pan Jan vahele. «Aja- lehed, kohus ja kool käib oma keele peal edasi. Kuni elad, seni õpid.»

«Kuidas keegi!» nähvas vastu Allik. «Mina tahaksin keelega kas või homme valmis olla.»

«Ei tea, mis sa siis ära teeks?»

«Ah mina? Laulaks mõnele poola panile vene keeles aariat,» ütles Allik kurja muigega. Ise aga mõtles, et kui keel kord käes oleks, võiks väga ja väga palju raamatuid lugeda — niisuguseid raamatuid, mida eesti keeles ei olegi. Ta oli linnas käies sattunud värskelt avatud vene raamatukaupluse akna alla ja näinud seal hullusti huvitavaid raamatuid. Kauged maad põhjas ja lõunas, merede või kõrbete taga — need tõmbasid teda alati. Sääraseid teoseid lugedes tundis ta end nagu sammuvat matkaja kõrval, muutuvat ise avastajaks ning kirjeldajaks. Hing jäi kinni. Ning kes teab, kui ta ei oleks pidanud töömeheks, sulaseks hakkama — oleks ehk temast saanudki rändur, avastaja, ürgjäädesse või põlismetsa sissetungija, nagu olid mehed kunagi tungi- nud Ameerikasse... Muidugi, mandreid enam avas- tada ei ole ja sellest on kahju. Aga maailmas leidub veel küllalt põnevaid. Ning ta ei saanud kuidagi mõttest lahti omandada kiiresti vene keel, et vähemalt lugeda, lugeda... Edasiõppimise mõtted piinasid teda ka. Aga neist ei sõandanud ta teistele hingata. Kuidas sa, täis- kasvanud inimene, hakkad rääkima mingist kaugõppi- misest, kui sa veel ei oska kooli õppekeeles õieti teregi ütelda! Seepärast Allik kiirustas, kiirustas, et ruttu osata vene keeles ütelda mitte ainult tere, vaid ka kõike

muud. Ta tegi ettepaneku neli korda nädalas koos kaima hakata.

Kauplemiste järel leidis Taader lõpuks, kust veel paar tundi näpistada. Halb oli aga see, et kursused ise ei pidanud tempole vastu, jäid maha, takerdusid ning hakkasid ära pudenema. Neljast-viest järelejää- nuks tehti siis keeleõppijate grupp. Kuid varsti hakkas juhtuma, et õppijad asjata läbi pori või lumelopa kooli- majja ja sealt tagasi vantsisid: Taader oli kas linna või vallamajja kutsutud. Kui Allik aru pärida püüdis, vas- tas õpetaja tõrksalt:

«Mis mina parata saan, kui koolivalitsus välja tellib? Tuleb minna — käsk on vanem kui meie. Ütlesin ju, et asja on vähe.»

Beesama hirmus ajapuudus aga ei takistanud Taadrit tundide viisi oma toas raadiot kuulata või kaarte sib- lida. Meeli vangutas pead. Siis pani talle küsimuse risti ette: «Mis asja sina, vana narr, õieti ootad? Kodanlikul ajal kirusid sa neid koos nende usuõpetusega, kuid õpetasid. Kiru nüüd punast valitsust, kui tahad, aga õpeta. Tee oma tööd. Mida sa taga leinad? Kas kodan- likku valitsust või usuõpetust?»

«Ah, sina, Meeli, sina ei saa aru. Aatelistel inimesel, nagu mina, on hirmus raske. Kui oleks midagi uut!»

«Kõik sinu ümber on uus! Nii uus, et sul pea ringi käib.» Ta hääli oli karm.

«Haine, see ei ole see! Ei ole!» sasis Taader kahe käega oma pikki halle juukseid. «Aasta tagasi ma vuris- tasin lastele, et uskuge Kristust, jumalat. Nüüd jahva- tan, et uskuge marksimi, Stalin! Mineva-aasta ma laulsin lunastust, nüüd kõõrutan revolutsiooni... Kõik rüüsis nagu «Jeruusalemm, sa püha taevalinn». Kes ma siis olen? Mis näru ma mängin! Ei, inimene ei suuda! Ohku, asja, ruumi on vaja!» tegid ta käed ebamäära- seid ringe.

«Nii, Jakob. Sa oled täna harulduselt avameelne. Täna on usalduse eest. Aga kui sa loodad, et sind paluma tullakse, siis sa eksid, kodanik Jakob Taader. Kirjuta- tud on, et Nõukogudemaal võidetakse seisukoht ainult tööga. Mis töö see on, mida sina praegu teed? Sa ei viitsi oma tundeid ära anda, rääkimata keeleõpetami- sest või muust ühiskondlikust. Nõnda, mees, lased sa enese üle parda heita.»

Taader timsis kärmel sammul mööda tuba, siis jäi naise ette seisma, surus näpu sügavamõtteliselt otsaesisele:

«Sinu kartus võib õigustatud olla. Aga sina näed üksnes seda, mis on — näed antud hetke, tänast päeva. Vaja on ette näha, tulevikku vaadata, aimata, millele treie vastu elame, mis meid ootab. Juba üle aasta käib sõda. Praegu meist küll kaugel. Aga kas ta sinna kaugele jääb, kas ta läheb meist mööda? Vaat, milles on küsimus. Mina ütlen: kahtlane, väga kahtlane, kodanik Meeli Taader. Misjaoks Vene väed meie maale tulid? Milleks need baasid ja valitsused? Ja just nüüd? Kakskümmend aastat ei olnud eesti kodanluse kutsikad suurele Venemaale hädaohtlikud. Nüüd korraga on Miks? Sellepärast, et eesti kodanluse taga seisab saksa kodanlus, vägev relvajõud. Vene valitsus teab seda, Sellepärast saatis ta oma väed Eestimaale, nõudis baase ja sõbralikku valitsust. Aga kas see aitab? Kas hoiab midagi ära? Vaevalt! Mis siin siis õppida või õpetada? Milleks see vene keel ja inimeste meelte segamine? Tuleviku huvides peaksime vene keele asemel ehk koguni saksa keelt õpetama. Sina ütlesid kord pilkamisi, et mis siis, kui ei punane ega valge, vaid hoopis — must? Jah, must, kodanik Meeli Taader. Kas eesti intelligent ei peaks end praegu hoopis selle musta jaoks valmis panema? Vaat, see on probleem! See on minu kärsituse põhjus, vähese huvi põhjus töö vastu...»

«Nüüd räägid sa juba veidi mehe moodi, Jakob.» Naine istus, käed laual, ja vaatas teda huviga. «Jutuajamised Traadi ja teistega hakkavad vist mõjuma?»

«Njah,» pistis mees käed kuue ääre alla vaheliti ja tormas mööda tuba edasi. «Njah, hirmus on, et kõike seda ette nähes, kõike seda teades me peame siiski üht-teist tegema, kaasa aitama teha, et üle elada... Ma ütlen, üht-teist, kodanik Meeli Taader. Seepärast las ma laon kaarte, las ma sõidan linna! Ja lao kas või sinagi vahel kaarte, ainult ära sunni inimest püsti õnnetuse sisse astuma...»

Taader ei olnud enam hulk aega nii avameelselt oma naisega rääkinud. Tema jutu lõppedes tõmbusid naise ahtakesed huuled pingule ja ta pigistas põlglikult hammaste vahelt:

«Väike, arg loru oled sa, Jakob!»

«Sina sina suurem!» nähvas mees vastu. «Kõlbakski olla. Ainult, kas sul kõht lahti ei löö...» «Jah,» ei pannud Jakob solvust tähele. «Hirm, hirm on jah,» möönis ta kaardipakke haarates. «Mitte ainult enese või oma pere pärast. Keegi ei taipa. Ainult vana Taader peab taipama, peab mõtlema, mis toob meie, meie rahvale homme päev...»

Selle kõige üle mõtlejaid oli Heistres vähe. Ja kui neid leidski, siis läksid nende mõtted või aimlemised veel teravamalt lahku kui Jakob ning Meeli Taadri vahelised arusaamad. Küll leidsid aga neid, kellel Taadri isiku suhtes aimus koitma näis löövet. Maareformi kohapealset teostamist arutades viskas Allik:

«Koolimajas võib, aga koolipapat pole vaja. Selle käes veab viltu.»

«Mis siis lahti on?» nõudis Rihm.

«Mehel pole meie jaoks aega,» kargasid Allika kuldunud üles. «Kursused lükkas sossi...»

«Selle pilli ajasite küll ise lõhki,» kaitses Saamu Taadrit. «Raske neli korda nädalas käia.»

«Raske, raske! Kuidas me siis edasi saame, kui juba käpad püsti?» ägestus Allik.

«Edasi tuleb minna vähehaaval, süstemaatiliselt,» taunitas Rihm seda, mis talle enesele oli õpetatud.

«Mina, Karl, natuke tormad vahel küll.» Ning esimest korda jäi ta mõtlema, kas Allik polegi natuke liiga äge, liiga rutakas ja torm?

«Jah, eks pange siis see Taader maareformi tegema — süstemaatiliselt. Viie aasta pärast saab ehk valmis,» ütles Allik.

Taader jäti maareformi asjust kõrvale. Muust elust tõmbus ta ise tagasi. Vene keele õppimine katkes. Taadrit oli nähtud linnas purjutavat — koos Traadiga. Ja Traat see oligi, kes kord Logina Petrile naeris:

«Näeh, võttis aru pähel!»

Logina jättis oma arvamise enesele. Opetajad on ju paljalt palgalised. Ja palgalistega oskab Logina Peterimber käia. Näidaku nad enne, keda nad õieti teenivad, kelle heaks tööd teevad. Sest iga tööd ei ole nüüd mitte vaja, ei ole üldse vaja, olgu selle tegija siis kas või Taader, sugulane ja puha. Sugulus ei olnud enam

tähtis, miski muu polnud tähtis kui vana tuntud küsimus: kas poolt või vastu.

Taader ei teadnud isegi, kas ta on poolt või vastu, ja kelle vastu... Aga niipalju oli selge, et temast kehvikud enesele seda vaimset jõudu ei saanud, mida nad otsisid.

M

älestused on visad nagu sügisesed vihmad. Hakkavad nad kord käima, siis muudkui tulevad — saariti ja laussajuna, kiusavad ning segavad vahetpidamata, ei hooli hommikust ega õhtust, ei häbene paikeselist keskpäeva ega kuuvalget ööd — aina ründavad, rühivad peale ja kallavad, kallavad isegi pilvi-
tuust taevast, keset heledat päeva.

Mälestused on isegi öelamad kui säärased rabinal kaela jooksvad sügisvihma hood. Nad ei anna hetkegi rahu. Nad kõnnivad sinuga kaasa päevad läbi, kumisevad su kõrvus ja virvendavad silme ees nii töö juures kui puhkeajal, istuvad sinuga koos söögilauda ja tõusevad ühes suitsurõngastega, saadavad sind õhtul ase-
miste, poevad su juurde ja vaevavad sind öörahu ajalgi, segaseid unenägusid saates, andmata mahti puhata, magada, homse jaoks kosuda.

Mälestused kiusavad — kui nad on head ja meelita-
vad. Mälestused kurnavad — kui neis keeb üles valu, kurbus või koguni vana maha surutud kibedus.

Aga missugused on karjapoisi, töölapse mälestused? Kaa see tük, mis neis juhtub, olema õrna või hella, sõnja või paitavat, jõuab kunagi tüünestada selle kihava mehe kibedat, kurba, valusat, mis hinge on sadestunud külmadeest hallahommikutest, sajudest päevadest põõsa all või karkivast perenaisehäälest helgataval lõunavahel, mil karjapoisile lendab üks käsk teise järel ning ta väsimusest hoolimata peab vurrina veerema mööda laia õuemuru, aeda ja peenravaheid, seapahtu ning

vasikaaedu, et neid kõiki täita, leivavanema rahulolu ära teenida? Mis on niisugustes töölapse mälestustes heledat või harrast, mida üldse tasuks meelde tuletada, millega oma aju koormata?

Ent ometi! Karl Allik, kümnendal eluaastal Logina Petri seapoiss, hiljem karjane, praegu suiline, künnab juba mitmendat päeva märga, vihmast läbiligunenud maad ega saa mälestustest lahti. Savine maa kleepub jalgade, käte, riiete külge, kündja tassib seda enesega suurtes klommides kaasa — ikka ühest põlluotsast teise. Aga samuti veab ta enesega kaasa mälestusi, sorib neis ning — aeg-ajalt koguni muheleb endamisi... Muheleb hoolimata vihmaveest, mis krae vahelt seljale nõrgub, tähele panemata külmast sinetavaid käsi või pekse luuni poris plärtsuvaid, märgi pasteldes jalgu. Allik künnab, mõtleb, meenutab ja võrdleb — võrdleb mälestustes üsna ammust ning kauget päris hiljutise, tänavusega, teeb enesega, oma tunnetega nagu arvet.

Niikaua kui ta mäletab, elab ta nooruses Logina. Aga ühes Loginaga ka Maret. Et ta Logina Petri sigu karjatas, tema loomi hoidis, peremehele kasu tõi ja oma kesise talvemoona teenis — see kõik on harilik, igapäevane popsipoisi kohta, pealegi poisi kohta, kelle isa jäi sõtta. Mälestused karjaskäimisest, tööst, kannatustest ja solvustest Karl Allikat enam ei vaevaks — neid kõiki oskab ta enesele ära seletada, on õppinud mõistma. Neis pole midagi teistsugust kui kõikide tööpoiste mälestustes. Mitte vähimatki! Ega need ka mälestustele õiget sisu ei anna. Neist on ainult niipalju jäänud, et rinde all kipub vastikusest iiveldama, kui mõtted juhtuvad neile libastuma. Aga tüdruk, Maret? Miks tema nii jonnakalt välja poeb karjapoisi iga väiksema kui mälestuse tagant? Ei ole ju tühjagi olnud. Ei ole teineteisele ühtki niisugust sõna öeldud, mida inimesed kõige argipäevasemais askeldustes mitte ei ütleks. Ei ole küsitud ega vastatud, ei lubatud ega tõotatud. On ainult talv-teine koos kooliteed tallatud, on üheskoos karja hoitud, seltsis sealehti raiutud. Jah, on koos ka pähkilil ja marjul käidud, on teineteise varvast või sõrme seotud, verdki imetud — kui juhtus katki minema jalg või käsi. Ükskõik kummal. Tüdruk, olgugi noorem, nõrgem, polnud vähem abivalmis kui poiss. Tüdruk polnud ka vähem töökas poisist, kuigi oli talu

kasulapa. Või pandi ta just seetõttu eriti tööle? Igalahes, ta kasvas töös nagu karjapoisski ja temast sai krapa tüdruk. Kui nad hiljem talgutantsul kohtusid, pidi Karl kiitma tema kerget, väsimatut jalga. Nad olid tantsinud, tantsinud nagu meeletud. Ja mitte ühel korral. Neist hakati rääkima. Aga see oli ammu. Töö viis Karli mõneks aastaks teisale. Karl tantsis vahepeal paljude tüdrukutega. Mõnega neist, jah, oli ta hoopis lähem kui Maretiga. Ent kui ta kevadel Logina Petriga süütskauba üle jutule sattus, ei mänginud leppelesaamisest mitte viimast osa mälestused Maretist. Mälestused — aga Maret ise? Maretile oli sulane ainult sulane. Talu nagu ei meeldinudki enam, et nad olid üles kasvanud ühises töös ja ühises vaevas, et neid ühendas miski tihedam kui juhuslik talgutants... Ja võib-olla on tal siius, sest kas vähe tüdrukuid ja poisse niimoodi üles kasvab — koos tööd rügedes, käsku täites, mitte mängus ning vallatustes, nagu tihti räägitakse lapsepõlvest? Küllalt kasvab neid nõnda, higis ja vaevas, juba varakult. Küllalt! Või kas pole Karl isegi paljude tüdrukutega kõrvuti tööd teinud peale Maret, tööd teinud ja vahel veidi vallatlenudki? On! Elu on lahtist, kodutut noormeest pillutanud nagu laine laastu. Aga mälestused nendest teistest ei vaeva teda. Mõnda neist ei tule meeldegi. Ainult Maret... Jah, Maretiga oleks ta nagu ühel lainel sõitsunud — kõik aeg. Ent ometi?

Kui lasta silmade eest mööda see viimane, praegu sadusesse ja porisse lõppev suvi, siis ei jää muud kui küsida: milleks oli vaja end Loginale kaubelda? Soojendatud supp läheb kergesti hapuks, seda ta teadis. Aga vihastas siiski, kui Maret linnateel palus, asjalikult ja kainealt, nagu kohane perenaisele, mitte õhtuti koputada tema kambrikese aknale, mitte teha teda teiste naeruks. Vihastas ja nimetas seda juttu trumbi väljakäimiseks, mida sunnitakse lööma. Ning oli siis löönudki: ägedalt, otsekui rusikaga lauale põrutades, nii nagu tema viis. Löönud, aga — osutunud ise lööduks. Ei, seda elurassusest ei kolba võrrelda isegi kaardimänguga. Mängul on oma kindlad seadused, oma kord. Trumbid või mittetrumbid, ükski mäng ei saa nii sassi minna, kui just kaarte segi ei lööda. Aga nüüd on kaardid segi, täitsa segi. Ei aita ka mälestused, juurdle nende kallal, vaeva end nendega palju tahad!

Imelik küll! Maret ei ole midagi, on ainult mälestus, minevik — aga see minevik pureb, teeb rahutuks, valmistab tuska. Laine, väike tüdruk, on elu, on värske, õrn ja liigutav tunne — aga ei suuda rõõmust hõiskama panna, ei ole nii üle pea lööv, et kustutaks mälestused. Ent Karl tahaks nad kord kustutada, unustada — koos terve oma lapsepõlvega ka neile kriipsu peale tõmmata, raske käega ja lõplikult. Eriti nüüd, kus ta on leidnud oma kindla tee, Maret aga läinud teisale, Logina poole — sinna, kuhu teda ikka on kardetud kalduvat. Milleks enam vaevata end mälestustega minevikust?!

Tol hallil vihmasel öhtul tuli Karl hilja kõrrekünnilt ja sõi üksinda köögilaua ääres. Maret askeldas tubade ja köögi vahet, ümisedes lauluviisi, helevalge pluus seljas, toatuhvlid jalas, puhas ja erk nagu alati. Karl aga väsinud, märg, porine, ja ega tujugi tal suurem asi olnud. Tüdruku lauluümin, tema preililikult tubane olek ärritas. Vahe nende vahel lõi taas teravalt välja.

«Vihmane ilm ajanud peremamslile õige pulmalaulud suhu!» tõnkas ta.

Maret keeras järsku, kannapeal ringi.

«Miks ei võiks tüdruk pulmadest laulda, kui sulane koduväikohta soojendab?»

Karl pani suitsu põlema ja mõõtis, otse kaalus teda pika pilguga. See pilk oli mahavajutavalt raske, nagu töömehe kämmal, ning sõnad tulid raiutult, kalgilt.

«Jaa. Mis teha? Ka sulased tahavad elada. Eriti viimasel ajal.»

Maret naeldus paigale. Mingi riie käe peal, nagu õhetav, poolpikad juuksed rippu kaelal, seisis ta keset kööki. Seisis ja vaatas poissi imestusega ülalt alla. Vaatas, kuni hüüatas veidralt, kitsast kurgust, naeruga, mis tuli välja kägistatult:

«Nõnda! See on siis tõsi... Arvati, et rahvas niisama... Ah-ah-haa! Soovin õnne!»

«Maret!»

«Mis?»

«Sa ei peaks nõnda naerma. See on hapu lõssi pealt vaadatud uudis.» Mees ajas enese jõuliselt püsti.

«Ah hapu? Jah, eks sina oma sulasteliiduga see igavene haputainas oled, kes ise elada ei oska ega teisi elada ei lase.»

Karl kihvatas. Ta astus sammu lähemale, seisatas,

silkuva vammuse rind otse Mareti puhta pluusi vastas, märjad, lõrtsuvad jalad kindlalt maas, näritud paberikoni viltu hambus. Ja ütles toorelt:

«Logina Petri loll õhvake! Kas sa arvad, et selle pärast elu seisma jääb, teod tegemata jäetakse, kui sina ja teised nüüd vanamehe ees küüru selga kisute, aga nurga taga tema päästmise plaane sepitsete? Rumal tüdruk! Sina oled Loginal samasugune tööloom nagu vana Miira või nagu ma ise. Sina peaks minu poole hoidma, aga mitte näägutama.»

«See on minu asi, mis ma teen või kelle poole ma hoian!» lõi Maret nii jäigalt pea selga, et kaelakont valu tegi. «Logina perenaine ei lähe sulase käest luba küsima, mida teha, mida mitte.»

«Muidugi! Ta küsib seda mõnelt linna untsantsakalt.»

«Karl!»

«Sa passi peale, tüdruk! Eluraamatus keeratakse praegu lehekülge edasi, mitte tagasi. Pärast on hilja öö.»

Mareti õhetav nägu läks äkki kriitvalgeks. Hambad pursid huult.

«Ja sina, mis maailma naba sa enesest kujutad? Vaata, et sulle enne kuskilt kuklasse ei keerata, kui sina oma... lehekülgi keerad. Õige mul siin käsutaja, seaduste lugeja!»

Allikale meenus Laine samakõlaline jutt. Valusalt, peaaegu nõutult vaatas ta tüdruku vere kaotanud näku. Oheks hetkeks tundus, nagu oleksid selle põse-ihased tukuatanud, suu ümber värelev võru tõmmelnud. Siis oli kõik möödas. Maret pöördus järsult ära, astus peretuppa viiva ukse poole. Aga enne kui käsi selle avas, läi veel korraks seisatama, ütles takerdudes, silmad maha:

«Põrmiteja, pahmeldaja niisugune... Inimesed ei sahi sind enam!» Siis oli ta kadunud. Otsekui oleks põgenenud või ära jooksnud.

Pea krae vahele tõmmatud, läks Karl raskelt tümpsidest üle õue. Ta jalg oli sel öhtul tõnta.

Maret aga viskus tagedalt asemele. Hoopis, hoopis teistiti oli see jutt jälle välja kukkunud, kui ta kavatses. Miks pidid kõik kõnelused Karliga lõppema vihaturtsatustes? Miks ei sobinud enam sõnad? Miks küll ja mis pagana põhjusel pidi tema, Logina võõraslaps, kaitsma

seda talu, talu elukorda, kui selle vastu häält tõsteti? Kas tõesti mingi ürgne koldesoojendaja tunne temas ajas ta riidu inimestega, kellel see tunne puudus? Või ei olnudki Logina selleks põhjuseks, miks Karliga rääkida ei saanud? Oli see ehk Karli hirmus, häbematu otsekohesus? Ta ei ajanud sugugi tagasi seda, millest külas kõmistati. Tähendab — ikkagi Laine. Nii vihane kui ta Karli peale praegu oligi, tundis ta ometi, et mitte ainult täna, vaid ka juba toona, linnateel, ei oleks pidanud temaga nõnda rääkima. Karl säärast kõnet ei mõista, on liiga uhke, hakkab igast sõnast kinni, keerab enese vastu. Oleks ta nagu muud inimesed, nagu ikka mehed, et tuleb, tuleb keelust hoolimata, ja räägib, kas või mangub, seletab ilusti — Maret püüaks mõista. Maret ehk annaks talle veel andeks. Ei tea? Aga Karl ei tule. Ta ei palu, mitte kunagi. Ta ainult nõuab, põrutab peale, käsutab nagu õigusega. Mis õigusi ta enesel arvab tema, Mareti peale olevat? Kui vana Peter räägib, et Logina talu on Mareti inimeseks kasvatanud, siis on see tõsi. Aga Karl? Et nad vahest lapsena? Ei, ei! Käsutada ning kärkida Maret enesega ei luba. See teeb meele kibedaks, ajab vihale. Kuid viha — ei, vihata ta teda jälle ka ei suuda. Viha kipub pöörduma pigem Logina, Laine ja kes teab mille kui Karli vastu. Milleks seda Loginat temale õieti? Ja milleks oli vaja lasta siia seda mõisapiigat? Rumal!

Vihkamiseni ei suutnud jõuda Karlgi. Kui tüdruk nõnda rääkida võib, on mälestused mälutud tühja ja kõigega lõpp. Selge. Mis viha siin kanda? Pigem oleks tahtnud teda elama õpetada, nagu oli õpetanud kord pähkleid korjama. Aga kuidas sa õpetad seda, kes sind ei talu? Allik tegi enesele oma arvamisest kindla veende, et Maret sest ajast, kui ta Loginal perenaiseks sai, järjest ehtsamalt ka vanatalu joont peab, et ta Logina peremehe-maja elust õõnestub nagu õun ussi käes. Ja seda, kellele sööja sisse on lõõnud, ei parandata sõnadega. Las see sööja närib teda, las ta vaevleb, kuni saab ise nägijaks. Igaüks vastutab ise...

Säärast otsust oli mõru teha, aga lihtne pidada. Mitte nii lihtne ei olnud asi Sassiga. Juba mõnda aega ei andnud peremees ise suilisele ühtegi käsku ega korraldust. Kõik aeti vanasulase kaudu, kellel oli juba eelmisel öhtul teada, mis homme ette võtta või mille kallale

minna. Nad kas kündsid nüüd kõrremaad või tegid mõni päev metsas hagu, et hobustele hingetõmbamist anda. Töö oli lihtne, mingit juhtimist polnud vaja. Kuid aeg-ajalt kutsuti Sassi ikkagi häärberisse, räägiti pikki jutte. Mis oli Logina peremehel praegu nii pakilist sulasega arutada? Ja imelik: mida rohkem peremees rääkis, seda sõnakehvemaks sulane jäi. Peremehe sõnad olid sulase suule nagu luku ette pannud. Mõndagi hakkas Allik aimama tol päeval, kui ta vallamajas käis end kirja panemas ja leidis Logina talust maad tahtjate hulgas ka Sassi nime. Ta ootas, et Sass sellest ise rääkima tuleb, oma kavu selgitab, kas või ütleb, et sul oli õigus, otsustasin ümber, võtan ka maad. Aga et Sass ikka kangekaelselt vaikis, töö juures koguni temast mööda hülida püüdis, võttis Karl ühel öhtul, kui nad metsast tulid ja sulastemaja leelõuka ees end soojendasid, jutu üles. Sassile meelde tuletades tema suviseid sõnu sellest, kuidas ta maa-andmist pettuseks, naljategemiseks oli nimetanud, küsis Karl, kas Sass on nüüd tõesti niipalju südant saanud, et söandab silma Logina Petri maatükile visata. Sass murdis mõni aeg raevukalt hagu ja toppis neid pliidi alla.

«Kui ma isegi seda teaks...» vastas siis ebamääraselt.

Ta vahtis nii kõrvalekaldumatult tulle, nagu oleks silmadega sealt seda puuduvat teadmist otsinud.

«Plaanid sul ju ikka on, kui sa end kirja pistsid. Ehitada kavatsed? Siis kirjutame metsa välja ja võtame kogu maha, mis?»

Sass vahtis veel kauem otsiva pilguga tulle.

«Jah, kui ma isegi teaks...»

«Tahad, mees! Kes kurat siis sinu eest peab teadma? Ega viimaks vana Logina? Siptled äkki selle õnges? Peremeeste talilakkujaks hakanud?» Allika nägu läks valjuks, ta loog vapus ette.

Sass vedas enese nagu siil pakul kerasse, praksutas hagu.

«Mis sa minuga pörgid! Kas mina siis...?»

«Rääkis sulle augu pähe?»

Sass ei vaadanud üles.

«Häbiast, Sassi!» Allika hääl läks madalaks ja kõlaltuks. «Ise vana mees, laste isa. Mis nooremad sinust

arvama peavad, kui sa Loginaga sabad kokku lööd ja rahvast petma hakkad?»

Sassi tuhm, pulstunud juuksepahmak vajus peaaegu põlvedele. Ta istus raskelt, kiviselt. Tuli hubises koldes ja varjud visklesid seinal, meeste riietel, soonelistel kätel, näol. Kambrist tuli kolinal kotta Tõnu, surus end Sassi põlve vastu, haaras kahe väikese pihuga isa juukseid, pani siis käe talle ümber kaela ja päris kileda lapsehäälega:

«Taat ae, taat, kas tuhvliid keevad juba? Süüa tahan.»

Sass silitas poisi pead, rääkis talle vaikselt, et oodaku, varsti on kartulid valmis, siis tuleb ema lauda juurest, teeb sousti ja saab süüa. Poiss jäi isa põlvele istuma, käsi tema juustes, vahtis mehi nii uurivate silmadega, nagu taipaks ta midagi tõsisest asjast nende vahel. Sass paitas poja tuhkjat lakka.

«Sina räägid, et nii ja naa, et petma ja ei tea mis... Keda vaene inimene petta jõuab? Aga näed, siin ta on! Kus sa nendega lähed, mis sa ette annad? Mitu suud on mitu suud. Keda siin petta, kui hoiad oma laste peavarju ja ninaesist?»

Sassi alistuvas meeles, vaikselt nukrusega veeretatud sõnad, mis pigem kaebasid kui õigustasid, avasid Allika ees veel kord terve sulasteseisuse traagika, kõikide nende inimeste traagika, kes nii jäägitult teisest sõltuvad, et nad isegi suutäit leiba või jalatäit põrandat, millele toetuda, omaks ei saa nimetada. Inimene on talt-saks teinud ja end teenima pannud hulga loomi. Aga nii olenev inimesest, oma isandast, ei ole ükski loom kui inimene inimesest — väike inimene suurest, sellest, kes käsutab kõike, mida teine elamiseks vajab. Loom võtab sealt, kust ta leiab. Inimene ei või võtta, sest siis ta kas varastab või petab. Varguse ja petmise eest aga nuhtleb kord ja seadus, nendesamade võimsate inimeste tehtud seadus, kellest sõltuvad teised, suured hulgad võimetuid. Need hulgad, vähemalt paremad neist, tunnevad oma olenevust, mõistavad seda võib-olla sama teravusega, kui tunneb koer peremehe jalahoobi ja silituse vahet — kuid nad ei raevu, ei nõua taga oma õigust, seda natukest õigust suutäie ja jalaaseme peale, mis igal inimesel peab olema, et üldse end inimesena tunda — ei, nad pigem alistuvad, alistuvad lootuses ja alandlikkuses... Niisugused on need kõige vaesemad,

kõige armetumad meie hulgast. Kramplikult ripuvad nad suutäie küljes ega julge elada...

Ja mine sa siis räägi, mine tee niisuguste juures klassivahe selgeks! Kas ei ole need leppijad, nukralt alistujad halvemad kui tahavahtijad, keda kirutakse? Karl jälgis tükk aega, kuidas Sass nagu kaitsvalt poega rinna vastu surus, selle väikese käe oma suurde mähklukku pihku peitis, sellega mängis. Sassi vaikne allatamine oli nii jõuetukstegevalt nukker, et ajas Karli sisemiselt keema.

Jah, Sass, teiste sõnadega: sa jääd talle sulaseks edasi. Ega kedagi, selleks on sul õigus. Kui sa ise elada ei jõua, orja teist. Mis parata! Pettus algab sealt, kus peremees sind teiste sinusuguste vastu ära kasutab. Kui seal kombel kõik palgateenijad oma peremeestega lepiksid, mis siis välja tuleks? Kellele siis revolutsiooni vaja oleks? Milleks? Tööline ise annab oma võitluse mõtte kätte ära. Vaata, selles on asi. Seda ei tohi teha. See on klassihuvide reetmine.

Nõnda umbes oleks tahtnud Karl Sassile asja tuuma kohta rääkida, selle ära seletada. Aga kui ta vana sulast nagu räätsikut varest oma pojaga seal tulepaistel, kartulipaja ees vahtis sai talle selgeks, et Sass teda praegu ei mõista, et tema meeled nii kui lapse meeledki liiguvad ainult sooja kõhutäie ja aseme ümber, et teda võib säärase jutuga üksnes hirmutada, selgusele peab ta jõudma ise, elu vitsade varal. Seepärast ütles ta:

«Tee, mis sa teed, Sass, aga ära oma käsi, oma meheau ära määri. Maa sulle antakse. Hakka seda pidama nii, et Logina sulle plekki külge ei pane.»

«Mina ei võta võrrast ega peta ligimest.»

«Hea oleks, kui sa seda tõesti ei teeks,» manitses Karl ja astus lävel kobistades oma tuppä. «Sinust on lihtsalt hais...»

Sellest õhtust peale tundis Karl end Loginal väga üksik, mahajäetuna. Ei olnud, kellega mõtteidki jagada. Peremees oli talle ja tema mõtetele nagu nähtamatu tara ümber teinud. Jookse ja kargle, rahutu vaim, siin rehikambrikeses! Kaugemale ei saa, kaugemal on minu maa, minu inimesed, minu mõtted. Sinul ei ole sinna asja...

Tuimalt ja tühjalet vajus mööda halle sügispäevi.

Tuuleilid piitsutasid lõppematult rabisevat vihma vastu seinu. Niisugused hirmsad ilmad, millega hea peremees koera õue ei aja. Logina Peter oli tänavu parem kui hea peremees — tema sulaseid enam tööle ei sundinud. Sass nokitses omal algatusel hobuseriistade kallal, parandas range ja sedelgaid. Karl võis nähtavasti teha mis tahtis. Aga mida pidi ta tahtma teha Logina heaks? Ega ta põrunud pole!

Ühel heal päeval meenus talle tädipoja ning oma-aegse koolivenna ütlus: kui muud teha ei ole, kirjuta. Tädipoeg töötas Kohtlas väikese ametnikuna. Viimati olid nad kohtunud möödunud talvel, kui Karl oma tööotsimise rännakuil tiiru Jõhvi poole tegi. Ta võttis paberi ja kirjutas.

Tere, vana semu!

Kuidas sul seal kaevanduste-riigis nüüd siis läheb ja on ka? Olete ise maapõuevarade ja oma vaeva isandad, eks? Härrad-kupjad peksite minema, mis? Elu peremehed! Ega kedagi. Aga meil, maatöölistel, on veel rabelemist, hallparunite ja maaga nimelt. Vist võtan ka maad ja hakkab peremeheks. Pagan teab, veider ta pisut on — peremees Karl Allik! —, aga mis sa ikka oskad teha, kui sul muud hakkamist pole? Mis sina arvad?

Muide, minuga on asjad sedamoodi, et parteis on sooviavaldus sees. Täidan ka väiksest ülesandeid. Kuule, semu, sa rääkisid mulle viimati ühest vene romaanist, kus keegi linnamees läheb Doni äärde kolhoose tegema ja hakkab ise esimeheks. Noh, mäletad, see, kes pidi igast sõnast rääkima «fakt». Kirjuta mulle õige, mis raamat see oli ja kas seda eesti keeles ka on. Tahaksin väga lugeda, õppida, kuidas elada ja olla.

Ole siis nii kena ja kirjuta! Tervitab

Karl.

Tõesti, kõige targem oleks lugeda. Kuskile minna ei ole, seltsimees Lumi on jälle linnas... Ta jäi asemele pikutama, valmistas referaati maareformi tähtsusest ning mõtiskles niisama elu ja tuleviku üle. Mõtiskles, kuni õhtul, enne tavalist söögiaega, kambri uksele koputati.

Sisse astus Maret, lahtine vihmamantel õlgadel, kapuuts üle pea. Mantli siilu alt pani ta lauale toidunood, enne viisakalt vabandades ja peaaegu kniksu tehes, nagu näitsik-ettekandja isanda ees.

«Mis see tähendab?» kargas Allik jalule.

«Tänameks ja lastakse ütelda, et Logina peremehel ei ole enam suulisele tööd anda.» Maret poetas toidunoodi kõrvale tööraamatu, mille vahelt paistsid rahatahtede sinised ja punased servad. «Ole hea, vaata järele. Kahe nädala palk ette on juurde arvatud ja sissekanne teenistusvahetuse lõpetamise kohta tehtud.»

Ole Allika näo läks närviline naeruvuirk.

«Tähendab, leivast lahti ja katuse alt välja?» vaatas ta Maretit juustel läikivaid vihmapiisku.

Maret torutas huuli. «Peavarjust ei räägitud.»

«Nii, nii. Või teeb perenaine ise korralduse?»

«Mina? Minu asi sind... Harilikult elab inimene seal, kus ta tööd teeb...»

«Nõnda? Perenaine näeks siis vist meeleldi, et sulane kompsud kokku paneb?»

Nad seisid juba videvaks kiskuvast toas, teine teisel pool lauda. Allik mõttis tüdrukut, rahutu pilge silmis. Maret vaade oli tehtult tõsine nagu terve ta olek.

«Muudkui perenaine ja perenaine! Mis sa perenaiseid? Nagu sellel perenaisel midagi määrata oleks!»

«Bisaki, Maret. Oli mis oli, meist võivad ehk veel naabrid saada.»

«Noh, ja mis siis? Ega Maret mööda koosolekuid jookse ja jaga! Seda teed sina. Sul on rihmad peal! Sina parandad maailma, ajad inimesed hulluks.» Tüdruku suured hallid silmad lalenesid.

«Muidugi! Maailmaparandajaid on alati risti löödud ja tahet küübitud. Mida mitte siis välja visata? See on ju nii loomulik!» Allik naeris talle suuga, pingutatult.

«Ah, mis sa edvistad! Vana Peter on küllalt pika meelega olnud. Mõistmata inimene. Mis sa üldse siia Loginale tulid, kui sul need endised asjad nii südame peal on?»

«Nimelt, nende pärast. Vanade asjade pärast, mis sullegi, Maret, ei peaks teadmata olema.»

Maret kohendas mantli koomale. «Inimene... ajab muudkui jonn. Loe raha üle.»

«Täna, Maret. Raha pärast ei ole meie vahel arusaamatusi karta. Need seisavad muus.»

Jah, muidugi seisid need muus. Seisid selles, millest Maret ei osanud ja millest ta enesetunne, ta naiseuhkus ei lubanud rääkida. Või kuidas sa lähed seda hirmu puudutama, et äkki tuuakse Laine Loginale, jagatakse elumaja kaheks, nagu oli vihjanud vana Peter? Sellest ei saa Maret Karliga rääkida. Ei saa. Ta võitles eneses nangunii. Ühelt poolt küünistas teda kaastunne selle otsekui tõepoolest väljavisatud mehe vastu. Aga sama tugevasti nõudis enesele õigust ka kättemaksuhimu ja parastamisrõõm, et vaatame, mis see tark ja kangekaelne poiss nüüd peale hakkab. Kas jookseb Rihma poole? Justkui oleks Logina Petri mõttekäik temas irvitavalt pead tõstnud. Või kõlbas siis temal, naisterahval, katsetada uue sammuga sellel jõorsal teel, mis ilmselt on nii libe, et ei peagi jalga. Ka tänases käigus peitub võimalus. Kui Karl seda ei kasuta, ei taha kasutada — mis siis enam! Maret pigistas huuled kokku, neelatas kuivalt ja väristas vaimus õlgu. Nii vana ja mahajäetud ta veel ei ole... Ei! Ta ainult seisis ja näppis oma mantliõmblust, silmad maas. Mis see Karl enesest õige arvab? Muidugi, ta on isemoodi mees, hakkaja, kindla loomuga mees. Aga see on ka kõik. Ei ole temas õrnust ega hellust! Niipea kui ta oma südames kaastunnet Karli vastu sõrmitsema kipub, löövad ta kõrvus ikka ja jälle helisema Uibo romantilise kõlaga sõnad. Helisevad nagu pillimäng. Ning siis kujuneb sellest kaastunde-natukesest mingi veider trotsi, jonni ja uhkuse segu, mis sunnib pead selga lööma, endamisi kuulutama jääma. Kuid mitte sulase karmi seletust töömehe õigustest ja nende õiguste kättevõitmisest, vaid härra Uibo luulelist mõttelendu. Karli juttudest on Maret tüdinenud. Võib-olla protesteerib nende vastu tema seisukoht majas kindlamalt, kui ta ise seda märkab. Igatahes too kuum, unenäolik hõllandus, mis kord pähe löi, näib nagu ära kulunud olevat.

Inimene ei loe inimese mõtteid. Kuid nähtavasti jutustasid Karlile need tuksatused ja ilmete vaheldused, mis üle Mareti näo käisid, mõndagi pingest tüdruku südames.

«Jah, Maret,» ütles ta pikaldaselt. «Meil sinuga... Nähtavasti peab nõnda kujunema. Sina sihid aina üles-

poole, enesest kõrgemale. Sinu ihad käivad selle järele, mis on sõnades ilus, aga mida elus ei ole. Minu silmad ja mõtted on elus kinni. Mina ei oska ilusate sõnadega sulle õhulosse ette maalida. Ja nii läheme meie teineteisest mööda...»

Maret tõmbas mantlisiilud ropsudes kokku, astus sammu ukse poole.

«Hoovin, et sul kõik hästi läheks,» ütles ta surutult. «Et sa kuskil liiga kõvasti nina peale ei saaks. Seda ma ütelda tahtsingi.»

Käsi kerkis, värahtas korra, siis libises jõuetult alla.

«Ja sinul samuti, Maret.»

Karli madal, väikese aknaruuduga kamber jäi tühjaks. Vihm rabises veel ägedamalt vastu seinu kui enne, ja kõrval, Sassi pool töinas jörinal väike Tõnu. Vist oli poiss enese kuhugi ära löönud, sest plika hääl laulis hellalt leevendussalmikest:

Harakale halu, musta linnule valu,
meie Tõnu põlvkene terveks...

Karl marssis mööda tuba, ning talle kangastus korraga imeselge pilt sellest, kuidas kunagi väga ammu, veel enne kui tast karjapoiss sai, väike valgepäine plika kibuvitsapõõsa ääres nuttis ning ta ise harakale halu laulis. Maret oli kukkudes valusalt ära kriimustanud oma käed ja näo. Ei puudunud palju, et Karl täna koos väikese Viiga seda laulukest oleks laulma hakanud. Kellele? Võib-olla iseenesele. Lahkumine Maretiga jättis südamesse kurva virvenduse. Kui imelikult oli taksatanud ta käsi!

Nii. Aga nüüd on palk laua peal ja tööraamat käes. Ta pistis need tasku, lükkas rattä kojast välja. Küürus vastu vihma, tihti libisedes sõtkus asundusse. Karli alati vajaduseks oli oma jõudu proovida. Ta ujus ikka meelsamini vastu kui päri voolu, tormas pooljoostes mäenõlvakutele ka teed käies, ning talle meeldis ratast edasi suruda vastu tuult ja vihma, mis peksis halastamatult näkku. Selles oli põnevust, võitlust ning — peaaegu — see pumpas kuskilt ihu sügavusest esile jõuvarud, mis leevendasid tuska, karastasid. Karjapoissina oli ta tihti paljast jõutundest tormanud, hõlmad lahti, pea ees, vastu mühisevat tuult, kuni hing kinni jäi. Kui

uimastav oli siis künkjal keset tormihoogu seisma jääda ja enesesse ahmida kaugete maade kaugeid, vööraid tuuli! Kujutleda end kas vakra väepealikuna, kes on vallutanud vaenlase kantsi ja vaatab nüüd selle taga avanevat alistatud maailma, või sangarina kesk möllavat lahinguraju, keda ei sunni taanduma, järele andma kõige metsikumgi surve. Öndsad ajad, kus kõike juhtis lapselik kujutluslend, kus tuulest sai vaenulik vägi ja künkast rünnatav kants, kus võidujoovastuse südamesse paiskas juba ainuüksi väike õnnestunud kivivise võitore hüpe üle kraavi. Nii lihtne, enesestmõistetav oli tol ajal võidult, ühelt väikeselt võidukeselt teisele saramuda, iga päev tunda oma võimeid kasvavat, teada end suuteliseks kujunevat võitma järjest suuremaid raskusi. Isegi õpingute raskused tundusid tagantjärele mängulise kergusega võetud kantsidena. Tuul, mis mühiseb vastu, kuid millest noormees enese hoogsalt läbi surub. Tuul! Ikka edasi, ikka kaugemate sihtide poole! Kuhu just, see ei olnud alati mitte tähtis. Haaras ja sundis võitlema, takistusi võitma ainult tung edasi, tung kaugete avaruste, nimetu helenduse poole, helenduse...

Nüüd, jah, nüüd ei olnud see ammugi enam nõnda. Elu, tõsine ja karm nagu ta oli, ei lubanud unistusi helitada, ei soosinud seda, kes tema voolu segama kippus, kes välja astus püstipäi, tahtega võita, edasi minna. Elu peksis. Elus tuli vastu võtta rohkem lööke ja kaotusi kui võite, tuli õppida alistuma ja kannatlikult taluma, mitte ainult südant võidurõõmust üle tulvata laskma, nagu oli kord künkaid ning orunõlvu vallutades kujutlenud karjapoiss. Elu surus maha, kippus tülbistama, ära väsitama. Ja nii nagu Allik praegu ratast sõtkus — jõuga, peaaegu vihaselt, nõnda tuli peale käia ka kõiges muus. Miks ometi ei laabunud enam miski kergelt, rõõmutekitavalt? Miks pidi järjest tugevamalt, järjest hoolimatumalt kogu oma jõu ja mõistuse välja panema, et natukenegi sellest, mida süda õigeks pidas, maksvusele pääseks? Ja pealegi tihti minema ümber nurga, loovimisi, mitte päris otse ega püstipäi? Allik ei saanud aru, ta ei mõistnud mõnikord enam iseennastki. Logina peremehele oli ta küll näkku paisanud, et võideldes sulaste õiguste eest võitleb ta oma isa õiguste, oma kodukohakese, selle popsitare aseme eest, mille vana

Peter maa kaotamise hirmus maha lasi kiskuda. Kuid andamisi ei olnud ta sugugi nii kindel, et võitleb oma isa õiguste, selle maalapi eest. Kes teab, kas saab temast kunagi tolle popsitare uuesti ülesehitajat? Või kas on mingit tähtsustki selle ülesehitamisel? Kui mees siis kaugele tahab jõuda, kas peab ta siis alustama selisest, et ruttab taastama isa saunahütti? Sassi või Lehtmae taolised, jah, neile on jalgade oma laua alla saamine iseenesest revolutsiooniks, elu mõtte teostumiseks, selle ilusamaks kingiks. Aga tema, kes ta end õnnetuna ei tunne ka kodukohakeseta, kes rohkem solvusest Logina omavoli ja vägivalla kui armastusest isa hütti vastu jonnki kisub — kas talle on vaja seda maad või toda onnikest? Majapidamine, oma elamine, see on hea asi inimesele, kelle ihad kaugemale ei ulatu, suurema järele ei käi. Kuid tema — teda piinasid ka praegu veel unistused, poisikese unistused vallutatud kantsidest, kaugetest imepärastest sündmustest, mille osaline tahaks olla, suure avara maailma tuultest ja tormidest, et nendega tõsiselt rinda pista. Isegi vene keel ja õppimised, millest ta teistele ei tihanud iitsata, polnud muud kui osa neist mahasurutud tööpoisi-unistustest. Hädad kihisesid ja kobrutasid, kutsusid ja painasid nagu ahvatlevad viirastused, mida nähakse avasilmi. Ning nende pärast ei julgenud ta lõplikku seisukohta võtta, kindlat otsust teha, isegi mitte selles, millele mõistaandmisi oli vihjanud Laine, mida puudutas Maret ja millest räägiti juba külas. Rihma koduväi? Ei. Allik sõitis Rihma majakesest mööda. Kui tuleb kartari peale jääda, siis mitte Rihma poole! Rihmad pealt oli trivitanud Maret. Oh ei! Metsas töö käia võib ka Ludvi juures. Milleks tormata ülepeakaela end kassit-jalust siduma! Et Laine teda hea meelega sallis, et tal enesestgi tundeku vastu süda vahel soojalt tuksatas — seda küll. Aga Laine ei olnud Maret. Maret trotas ja raevutses ise. Maret oli tugev ja terav. Laine aga... Ei, peavarjuta olukorras ei kõlba end Rihma juures mitte näidata. Ja Allik sõtkus Ludvi maja ette. Nende jutt ei olnud pikk. Sepa poistekamber seisis tähtselt. Väike kräbe Leenu koguni rõõmustas, et saab noorema mehe majja, kes talvisel ajal toob ojust ämbri vetki kergemini kui vanamees.

«Sina muudkui too asjakesed ära. Ela meie juures

nagu oma kodus, niikaua kui tahad. Või sul muud kodu ja kohta on!» ütles ta silmis virvendava kaastundega.

«Ega kedagi. Ma lähen siis pampude järele?»

«Too ära jah,» kinnitas Ludvi.

Ja nõnda siis sõtkus Karl Allik samal õhtul päris videvaga veel kord Loginale, mähkis seal oma riided ja pesu tekisse, keeras mõned raamatud särkide vahele, sidus pambu pakiraamile, teise juhtraua külge ning keeras ratta Logina väravast välja, ilma et oleks läinud peretoa juurde hüvasti ütlema või kedagi ärritama. Ka Sassiga, kes juba voodis oli, polnud tahtmist rääkida. Ütles ainult Almale üle läve, et pandagu uks haagile, ja — sellega oli kõik. Töömehe lihtlabane lahkumine töökohast, kuhu on jäetud jälle üks osa oma jõust, oma elust, oma unistustest. Aga kuhu neid maha ei jää igaühel, kes kord oma lihaserammu müütab siin, kord teisel. Isa, vana ehitusmees, näitas kunagi linnateel pojale neid talumaju, lautu ja aitu, mis ta oma kätega oli üles ehitanud. Neid oli palju. Näis, nagu oleksid need töömehekäed pooles maakonnas püsti pannud hooneid, milles elasid ja valitsesid võorad inimesed. Isa rääkis oma tööst uhkusega. Mis põhjus oli temalgi end teisiti tunda? Ka temal jäi siin seljataha töö, hea hulk tööd. Pealegi ei saanud ta lahti veidrast eelaimusest, mis rääkis, et see minek Loginalt ei jää viimaseks. Neil sõnadel, mis ta sügisel oma rukkipõllu kohta ärbel-des ütles, saab kord olema sisu, tõsine mõte, tehtagu Loginal vahepeal mis tahes.

Ta küürutas jälle ratta seljas, sõtkus täie jõuga, sõtkus nii õhinal, nagu oleks mingile ahvatlevale avastusele vastu rühkinud, ega märganud käänakul maanteele tähelegi panna pikas tumedas mantlis meest, kes, paslik üle pea, astus Logina suunas. Alles siis, kui ta mehest juba mõnikümmend sammu eemal oli, selle pruntis huulte ja teraste silmadega nägu talle nagu peeglis uuesti ette ilmus, hüppas ta maha ja vaatas tagasi. Jah, härra Uibo astus pika sammuga sinnapoole, kust tema parajasti tuli.

Nõnda siis! Ta tõmbas alahuule hammaste vahele ja äigas näolt vihmavett. Maret oli luuda tarvitanud, maja meelega puhtaks teinud! Tema tulema saatnud nagu tüütu poisikese, keda vaja pole piilumas, kui härra perenaisele külla tuleb. Nõnda, nõnda, Maret! Sa rää-

gid sulasest, kes soojendab koduväikohta, ise aga kihelised selle paksumokalise pärast. Sa ei ole kaugeltki see otsekohene ja lihtne tüdruk, Maret, kes sa olid enne kooli ja kursusi. Sinu kohta ei ole kahju öelda pere-maamel, sul ei ole midagi pahaks panna. Ei. Sa lähed nüüd juba terve meelega sinnapoole, kuhu sulane minna ei saa. Lähed võorast rada. Ning Karl Allik tõmbas sealsamas teel, viimasajus ja poris nagu laia kriipsu peale kõigele sellele, mis seni ikka veel kummitas tema mälestuses plikapõlvsest Maretist. Seda Mareti ei olnud enam. Ning ka mälestusi temast polnud tarvis enesega kaasa vedada. Lõpetatud. Ainult imelik, miks ei saadetud sellele härrakesele hobust vastu? Kas ei teatud tema tuleku aega või hoiduti meelega tähelepanu äratamisest? Ja kui, siis mis põhjusel?

Allik rääkis veel samal õhtul Ludvile imelikust linnamehest, kes rajulimast hoolimata marsib jälle siin-sinisel külateedel. See meenutas sepale, et tal on Loginalt jahu ikka alles toomata. Jahu on heaks põhjuseks Loginale minna ja midagi kuulda-näha. Nad kõndisid koos Rihma juurde nõu küsima: mis ministeeriumi-ametnik või ametiühingutegelane niisugune võiks olla, kes sügisel ajal marsib jalgsi siin külakolkas? Rihm kehtitas olgu, kordas juba varem väljendatud mõtet, et ega neid linnahärrakesi tohigi nii huupi ametimeestena võtta, ja soovitas Allikal Logina elu seestpoolt paremini tähele panna.

«Karl nüüd minu korteriline ja pealelööja, kus tema enam!» tõrjus Ludvi.

See uudis tekitas Rihma peres segadust. Laine, kes istus pool lauda sokke nõelus, lasi töö sülle vajuda ja vaatas laia imetusega Karli otsa. Rihm noogutas enne mitu korda mõttikult, kui ütles:

«Ah et siis vana Logina kihutas lõpuks ikkagi välja?»

«Kas nüüd vana või mõni teine, kurat nendega! Niisugune vägil elamine — ka tüütu.»

«Nojah, siis tuleb Bassi kaudu järele kuulata, kui sagedasti mees seal käib ja mis asju ta ajab.»

Laine tõusis järsku üles, viskas töö käest ja läks tagumisse tuppa. Mööda minnes müksas ta Karlile rusikaga selga. See löök oli terav, ähvardav nagu tüdruku pilkki. Karl ootas, kuni vanamehed leheteadete

üle vaidlema jõudsid minna, siis libistas enesegi tagakambrisse, tõukas ukse kokku.

Tuba oli pime. Ta kobas teed, arvates Laine südame-täiega voodisse viskunud olevat. Aga seal löödi sitked käed pimedas talle ümber kaela ja tõmmati ta soemuüri äärde.

«Paha, paha poiss! Miks sa nõnda tegid?» ägetseti kõrva sisse.

«Mis ma siis pidin tegema?» toetus temagi tüdruku kõrvale vastu müüri.

«Ma kisun sul kõrvad peast, kui sa niimoodi!» ähvardas tüdruk teda sikutades. «Kas meil ruumipuudust on? Isa... Ah, sa oled rumal!»

Karl võttis tüdruku väikesed valusad käed oma pihkudesse, hoidis teda kinni nagu last. Tõepoolest, ruumi ei olnud Rihma majas mitte vähem kui Ludvi pool. Aga kas asi ruumis seisis! Siiakolimine oleks nõudnud otsemaid kõikide nende vormiliste tingimuste täitmist, mis tüdrukust ja poisist teevad abielurahva. Aga nii nagu praegu, tööta ja peavarjuta, Rihma ette astuda, talle ütelda: anna mulle oma tütar ja paku mulle oma majas peavarju — ei. Selles puudus mehisus. Hädaolukorras tehtud sundsamm. Näriti ja nokiti juba niigi. Milleks ise veel hullemat konti närijate kätte anda? Peab teadma, mida võib, mida mitte!

«Jah, vaata, Laine, praegu oleks see minule olnud väga piinlik. Mõistad sa?» ütles ta vaikselt, ise tüdruku käsi silitades.

«Teed mulle häbi...» õhkas tüdruk.

«Usu, Laine, seda ma ei taha! Aga kuidas siis nõnda...? Näeb, mis selle maaga ja tööga. Kõik puha ripakil...»

Ent Laine ei kuulanud, lubas enesel silmad peast ära nutta, mitte kellestki ega millestki, ei aust ega häbist hoolida, kui Karl jälle kuskile eemale, ära töödele kaob ja tema põhjatuks ajaks ootama jätab.

«Mis?» käis ta ägedalt peale. «Kellele seda Logina maad vaja on! Isa meil põdur...»

«See maalapike meid kõiki ei toida,» vaidles Karl. «Meid ja neid, kes meil ehk saavad olema... Tuleb enne korraldada.»

«Ma sulle korraldan, hulgu!» sasis Laine poisi juukseid. «Katsu sa mul kuhugi lennata, siis näed! Ma leiän

enesele ka mõne... mõne linnaselli...» ähvardas ta, hali tööga pooleks.

Atlik surus ta vastu oma rinda.

«Ara tigetse... armas...»

«Armas!» kordas tüdruk hingeõhuga, vaevalt kuuldavalt. «Bina, sina!» Ja pimedusele vaatamata vist punas-
tas ise sügavalt, sest ta nägu ja kael läksid kuumaks. «Ma ei tea, mis see on, aga ma ei kannata, kui sa kuhugi ära lähed. Kardan sinu pärast.»

Võttis aega, enne kui Karl suutis tüdruku uskuma panna, et vaatab ainult natuke ringi, kuidas kujuneb talviste töödega, et ei saa ju ometi viimaseid kopikaid pulmadele panna ja siis isa kaela rippuma jääda. Olgu Laine mõistlik, ärgu tehku raskemaks seda, mis nagu-
ni on raske. Ja pikkamisi-pikkamisi muutuski Laine taas mõistlikuks tüdrukuks, kes tuliselt vastatud suud-
tusoga kinnitas oma usku poisisse, tema sõnadest aru-
saamist.

Ludvi oli ammu puhkama läinud, kui Laine Karli eestuppa saatis, ise veelgi tuletukina hõõgub. Rihm
kuurutas laua ääres ajalehe taga. Ta tõstis silmad, pani
pilgid kõrvale, vaatas noori hea isa kõikemõistva pil-
guks.

«Jah, Karl, ega sinul-mehel lihtne just pole... Ma saan aru, ise omaast käest nähtud ja läbi tehtud. Kui on, et midagi vaja või nõnda, eks astu sisse, küsi. Küsi jul-
gelt... Jõukust meil siin pole. Aga millega aidata saab, sellega aitame. Maa kättevõtmine ja puha... Ei ole
hali...»

Atlik tänas, aga lisas kohe:

«Manga — sellega pole nüüd, vastu talve, muret. Kõutud sai, eks kevadel hari... Aga tööd, teenistust —
seda tuleb vaadata. Antakse ehitusmaterjali. Tegin
Bassiga juttu, et kui võtaks koos maha... See niisama,
ajavat Logina vanatares läbi. Võib-olla saab Ludviga
paaris metsa minna, palgid ära teha...»

«Nojah, tõmbate maha. Talvel välja. Ja varakevadel
kohe pihta. Ise oled töömees, tuleme abiks ka, vaata et
tööme jaanipäevaks katuse alla...»

Laine näos vaheldusid värvilained. Aga ta seisis sel-
jaga nüüd siitpoolt vastu soemuüri, sõnagi lausu-
mata. Alles kojas, Karli ära saates pigistas ta kurgu-
põhjast küsimuse:

«Miks sa ei rääkinud?»

«Millest?» imestas Karl.

«Ah!» lõi Laine ukse kinni ja haak klöksatas aasa.

Allik hõõrus laia mähkliku käega oma otsaesist. Kas ehk Rihm tõepoolest alustas juttu teise mõttega? Tema, vana narr, aga jälle oma maast ja majaehitamisest... Hetke kõhkles ta ukse taga. Uuesti sisse kolkida? Toppi aga siis käed taskutesse ja läks pikkade lõnksuvate sammudega üle maantee sepa poole. Mis nad siis õige mõtlevad, need Rihmad, isa ja tütar mõlemad, et Allik ise mees ei olegi, et ta ilma nendeta üldse hakkama ei saa? Vaatame! Ja ta otsis ninaga tuult, mille vastu minna, oma jõudu rakkesse panna.

Selgines. Tuul oli vesikaarest loodesse karanud, ja paksu pilvelasusse, mis näis kõrgemalt käivat, tekkis aeg-ajalt helendavaid, nagu läbipaistvaid vööte. Oktoobri lõpu öö oli pime, külm ja kontidesse hakkavalt niiske. Läbivettinud maa lirtsus astumisel, ühtelugu libises jalg poris pehkivatel lehtedel. Pidi end otse hoidma, et mitte kukkuda. Aga Karl surus saapakanad tugevasti maa sisse ja läks — läks esimest ööd magama oma selle talve üürivoodisse. Ning kas räägitud juttudest või millestki muust tundus ärevaks löönud meeltele järsku, et sellesse võõrasse voodisse tal nagu ei tasu heitagi, nii ruttu tuleb taas üles hüpata ja minna.

Järgnes paar külma, udust päeva. Paistis, nagu valmistuks sügis paksu piimja uduga kõike seda viimast kinni katma, mida ta vihmadega polnud jõudnud veel ära pesta. Udus, otse puulatvade kohal ruttasid haned nagu ristikeste read ööd ja päevad lõuna poole, kaelad pikalt ees, jalad taga ripakil: ka-ka-kaak. Ludvi vaatas oma ateljee läve eest, kus Allik tal vankriratast rautada aitas, lindude madalat lendu, sülitas lāraka sepašoe nõge murule ja märkis, hapumagusat ääsihõngu koos uduga kopsudesse tõmmates:

• «Haned lähvad, hallad taga...»

«Mardipäev ukse ees, mis seal ikka,» vaatas lindudele järele Allik ning tundis järsku teravalt vana, viletsa sepipaja tagi, rooste ning söevingu lõhnu ninna lõövat. Udu justkui kleepis neid näo ja käte külge.

Keskpäeva paiku läks taevast jälle kõrgeks. Udu lahutus ning edelast, kuigi veel kahvatult, hakkas vaatama

paika. Veetilgad kadusid rohulatvadelt. Maa muhenes, nagu kuivatades oma läbiligunenud, krimpsus ja kortsus nägu. Hakkasid paistma kauged metsatukad kungas- tel ning löid läbipaistvas, karges sügisõhus peagi ereldalt särada. Varsti puhus kõhe põhjatuul üle lagedate valjade, sangutas raagus okstega, kergelt lillatavaid lehtpuid ja igavesti haljendavaid kuuski. Põldudel tõi ta kaasa kõdunemise lõhnu, vanast mõisapargist rapsas viimased koltunud pärna- ja vahtralehed, kõhistas neid mööda teeradu, kraavipervi, kuni pühkis viimaks aedade äärde kokku.

«Külma, külma tuleb!» raputas Ludvi neid tuule- keerutusi vaadates pead.

Tal oli õigus: järgmisel hommikul kattis maad paks, raeke hallakord, astumisel kobises jala all kõva kooruke, ning alles keskpäevaks sulas hall pärlendavateks veepisarateks. Sügis astus suure sammu edasi. Öösi kulmetas uuesti, pealegi nii sügavalt, et lühike pilves päev seda üles sulatada ei jõudnud. Näis, nagu valmis- tuka varasele talvele. Inimesed ajasid kartulikuhtadele mulda, koristasid koomale haopinusid, et need lume alla ei jääks. Loomad uitasid mööda taliviljade oraseid. Sügav, tühi kõledus vaatas põllult ja niidult vastu.

Sel päeval kõndis Ludvi, kott kaenlas, Loginale. Alati perekas talu oli veidralt vaikne. Rehe all ei mürisenud linakolk, kuivatise korsten ei suitsenud, polnud näha ei töörahvast ega peremeest. Alma ainult pumpas lauta vett ja võttis Ludvi tervituse nii mokaotsast, ilma tööd katkestamata vastu, nagu oleks tal väga kiire. Küsimuse peale pererahvast nõksas ta üksnes oma villase rätiku nühkaga elumaja poole: vaadatagu seal. Ja vehkis, käed sinised, pumbarauaga vee rennis vulisema.

Bepp kohtas Maretit köögiuksel, tegi juttu pereme- hest.

Ei, peremeest ei olevat kodus, seletas Maret piht- kasuka hõlmu kokku kiskudes. Bõitnud Tartu poega vaatama, kes nüüd olevat seal ametis. Ah et jahu? Jah, Maret teab: ammugi valmis pandud, ootab aidas ära- viimist. Kaks puuda, jah, lisas Maret nii tõrjuva tooniga, nagu oleks öelda tahtnud, et muudkui võetagu ja kõnni- tagu väravast välja. Pikemat juttu pole siin midagi. Aga Ludvi üritas uuesti, pärides, et kas on ka uudsejahu või veel vanast varust.

Kust tema seda pidavat teadma! Peremees ise pannud valmis ja käskinud kätte anda, kui sepp tuleb. Ah et veel mingi töö? Ei, ka sellest ei teadvat Maret midagi. Tuldagu teine kord, kui ta ise kodus. Või mis tööd-tellimist üldse praegusel ajal!

Tervest Mareti jutust, tema ülalpidamisest jäi Ludvile mulje, et on sattunud tulema soovimatul ajal, et alati lahke ja kõnekas noorperenaine püüab täna temast rutem kui muidu lahti saada. Ta oli silmatorkavalt kärsitu ning ta muidu jumekat nägu kattis nagu hall tahm. Silmad olid lõdvad, väsinud, pea vananaiselikult salli mähitud.

Mis teha? Ludvi kallas jahu peremehe kotipärast oma kotti, lõi selle puhtaks, viskas turjale, ütles head aega ja kõmpis väravast välja. Vaikselt ning märkamatuks, nagu tulnud — sest isegi vana Pauka oli ei tea kuhu kadunud ega saatnud teda lõrinal nagu tavaliselt. Ludvi läks küll väravast välja, kuid teele mineku asemel seadis aia tagant sammud vanatare poole.

Neil aegadel keerles Sassi mõte hobuse ümber. Maaga, sellega olgu kuidas on — aga kust võtad sa, vaene mees, hobuse, kuidas sa teda pead? Ta istus koojas paku otsas, pistis vahetevahel koldesse hagu, heietas oma mõttekesi, rääkis lastega, ise neile samal ajal lauatuikesest puuhobust lõigates.

«Kas hobune on tark loom?» küsis Tõnu.

«Jah, väga tark,» kinnitas Sass ning jutustas loo hobusest...

Sõitnud kord isa ja poeg pikka, kiiret teed. Hobu neil vilets, vaevalt lõnksub jalul; versta veab, viis väriseb. Poeg kurtma:

«Ei sellest enam tee ega tööle!»

«Tihem söödad, kauem sõidad,» kinnitab isa, ja silm otsib puhkepaika.

«Rohkem piitsa, kiirem liigub,» rooskab poeg kõrbi.

Isa jälle hoiatama:

«Silita hobust seest, pole piitsa tarviski.»

Poeg ei kuule. Sõidavad, sõidavad, kuni hilisõhtul jõuavad kõrtsi juurde. Jäävad öömajale. Poeg ruttas sisse sooja. Isa ei saa rahu, kõnnib välja tagasi, katab märja hobu tekiga ja tellib kõrvile karnitsa kaeru. Siis läheb magama.

Hommikul ruttab poeg enne valget hobust vaatama. Tuleb tagasi ja räägib isale:

«Imelik, õe läbi kiusas mind vana kõrbi. Muudkui jutustas kõrvi ja kordas, päris inimese häälega, nii et une ära ajas: kel pikk piits, sel pisike hobu; kel pikk piits, sel pisike hobu... Arvasin, et surnud või mis... Aga ei midagi, nosib ilusti kaeru...»

Kuulab isa ja ütleb:

«Vaata, poeg, hobust sööda nagu sõpra, aga seo nagu varast... Vanasti, kui loomad veel rääkinud, ütelnud hobune ise: parem elada ühe peremehe heinaonnist kui üheksa peremehe kaerasalves, parem põllul atra vedada kui laadakarkudel karata... Hea hobu tahab heila kätt ja sooja südant. Ega vanarahvas asjata ei ütle, et hopen meil jookseb ohja tõttu, kargab kaerakotti tõttu... Kuidas söödad, nõnda sõidad... Ära seda unusta, poeg.»

Sass vaatlas poisikese otsa.

«Ei, isa. Mina annan oma kõrvile palju-palju kaeru...»

«Ja piitsa ei võta vankrissegi,» arutas Viiu.

«Ei võta,» nõustus Tõnu.

Nad kilkasid mõlemad isa ümber, jälgides, kuidas kitsa raamsae alt nähtavale tulid hobuse pea ning jooksuhoos jalad kapjadega.

«Kas raudad ka alla lööd, isa?» päris Tõnu, lõug uudishimulikult pingiserval.

«Valjad teed ka pähe, isa?» hüüdis Viiu.

«Lõudul!» lükkas Ludvi praakil ukse pärani. Ja silmanud, mis töö käsil, kinnitas kohe lastele: «Muidugi raudad! Naa, sepaonu tuligi just ajalt, lööb ptruule raudad alla...»

«Jah, jah! Isa teeb hobu ja onu rautab ära!» käratsesid lapsed sarasilmi.

Sass tõukas pingilise ettepoole:

«Eks sa istu, puhka jalgu.» Ütles ja jätkas oma tööd.

Ludvi vedas taskust tubakakotti, keeras suitsu, siis ulatas Sassel:

«Noh, kuidas sina-mees mul siin elad's ka? Teised maasaajad rahkeldavad riistade ja hobuste kokkukorjamisega, sina lõikad puuhobuseid...»

Sass mõhutas midagi puuhammastest, millega teda nüüd purema kiputavat. Aga pani siis sae käest ja asus

vilkat meisterdama. Paber näpu vahel torru, pisut tubakat, kerge keerutus esimese sõrme ja põidlaga, keeletõmme vastu paberi serva ja — suits, ühtlane nagu sigaret, jäi ta huule külge rippu.

«Talu teil nagu välja surnud. Ei linaharimist, ei viljakuivatamist ega kedagi.»

«Jaah,» venitas Sass. «Linad lasti aidalakka panna, et kellele paganale neid harida...»

«Aga kellele paganale neid seal hoitakse?» vaatas Ludvi laialt Sassile silma.

«Kust mina seda!» keeras Sass teisale.

«Sina? Sina ju nüüd ka otsaline.»

«Ah, mis mina! Vaata, et päevakese õhtusse saad.»

«Hullu pudru oled sa küll keetnud. Ise võsu vana Külma kännust, aga vaata, kuhu tüürib, vannuvad mehed...»

Sassi kondine nägu, kus nahk oli liiga pingul peal, läks korraka lõdvaks. Kössis pakul, silmad pastlaninadel, rääkis ta nukralt, ennasthaletseva tooniga:

«Mis nad minust... vannuvad! Mina ei saa isegi enam aru, mis siin talus kõik sünnib ja on... Täna, et teeme nii, homme — et teeme teisiti. Kuule, kohe mitte kuidagi ei oska hea olla ega pahaks panna. Oli ja räägiti, et Sass, võta maad, võta maad, võta muudkui, võta oma nimele, rohkem midagi... Nüüd jälle, et Sass, ära sa arva, et... Ah, kurat teab... Oli siin üksõhtu. Tulen hobuseid söötmast, all tiigi pool kisa. Mõtlen siis, et inimene hädas, upub võib-olla. Jooksen sinna. Noorperenaine aianurgas ja mees muudkui mudib... Ei saa aru, kas pigistab armastusest või kägistab vihaga... Köhatan, ja kus siis pistetakse pragama, et mis ma peaksin luusima ja noori inimesi segama... Et mis minul, sulaserojul, ütlemist... Oh, põrgu, elu või asja! Vanamees on ka nagu meelest ära. Muudkui üks tulek ja minek, linna ja linna taha. Voorivad käia ja ära olla, tööst ega talust — ära mitte piiksatagi. Meie Almaga vaadaku loomad ja puha... Aga et palka või kedagit! Pole aega rääkida... Ei ole niipalju aega, et aru pidada. Nõnnamoodi, vana lell, on see meite elu...»

Ludvi noogutas.

«Ega kedagi, pista nina peenema rahva asjasse, hammustavad otsast ära!» muheles ta. «See linnamees praegu ka majas või?» päris ta ükskõikselt.

«Ei vist. Nähti hommikul vankrisse ronivat.»

«Kaib tüdrukut noolimas?»

«Kes seda mulle?»

Sassile ei hinganud võorast tõesti keegi. Selle härra tulekud ja minekud toimusid väga isesuguselt. Mõnikord viibis ta majas päeva või teise ilma end näitamata, ja veel pärast sedagi, kui oli marssinud niisuguse sammutuga väravast välja, nagu rihiks rongile. Mõnikord jälle tuli hommikul ja kadus õhtupimedikus kohe. Juhtus vahel, et vana Peter pistis hobuse ette ja viis ta otse linna. Viimati nähti teda talus mitu päeva. Ja siis too arusaamatu lugu, millest pajatas Sass, oli juhtunudki.

Mees ei ole mees, kui ta tüdrukut ei suuda kätte saada. Nõnda arvati konvendis ja nõnda arvas ka härra Uibo. Täheendusrikkaid silmavaatamisi, sooje käepigistusi, romantilisi vestlusi, meelitussõnu, suudlemisi — kõike oli juba olnud. Pind näis küps olevat, kui ta ühel hilisõhtul Maretil kirglikult ümber piha haaras. See juhtus ülakorral, võorastetoas, kus perenaine parajasti härrale aset kohendas. Kuid maapiiga ei tunnistanud või ei tundnud õigeid tütarlapse kommangse: väsida, ohata ja alistuda. Ta pani tööle oma tugevad käed, võitles, läks isegi ägedaks selles võitluses, nii et heade kommangsidega harjunud ründajal tuli ta lahti lasta. Tüdruk lippas trepist alla. Kuid trepil kihistas naerda, naeris nii vallutat naeru, et julgustas meest sellega enesele järgnema. Nõnda siis tuligi, et Uibo, kes oli majaga juba hästi tuttav, mõni minut hiljem avas vaikselt peremamali kambrikese ukse. See kambrikene aga oli nii kitsas, selle vahesein pöretoa poole nii õhuke, et sinna uut jõukatsumist alustada ei tihatud. Nad istusid tükki aega vaikselt voodiserval, mehe käsi ümber Maret'i piha, mis aeg-ajalt vöpatles. Viimaks tegi Maret ise ettepaneku välja minna, jalutada, sest oli ilus karge ja kuupaistene öö. Härra Uibol ei olnud vähimatki jalutamise vastu, isegi mitte kuuvalgel ööl, kuigi ta mäletas Maret'i kord üfelnud olevat, et kuupaiste tegevat armastajad õnnetuks... Õnnetus ei häirinud praegu kedagi, see oli unustatud, nagu inimesed kõik unustavad. Võib-olla erutas neid nüüd õnneaimus. Ja nõnda siis mindi. Aeti sosinal juttu, pigistati vahetevahel teineteise kätt, istuti vanade pärnade all pingil, kus oli kena ja vaikne, meenutas natuke suveööd, toda ööd, mil esmakordselt

siin aias koos jalutati. Aga see kõik ei olnud see. Mees eeldas, et tüdruk ise, olukorda mõistes, satub kas või kogemata kuhugi küünilävele või kõlguse ette. Tüdruk aga tiirutas peale aias, ajas tühja ringi, rääkis armastusest, elust, truudusest. Selle kõige osas tunti teineteist juba päris hästi. Härra Uiho nimelt oli väga kohanemisvõimeline inimene ega libistanud ülearust sõna. Maret leebe ja ahne kõlavatele, kuigi mitte värsketele meelitustele. Kui aga mehe käed ta pihktasuka alla pugesid, keha end tema vastu surus, karjatas ta korraka ennastult... Ja siis oli nagu valvel olles ilmunudki too vana juhm sulane, rikkunud ära meeololu. Maret pragas kohmetu sulase läbi, sõitles kavaloriga ja lipsas viimaks kambrisse, mille ukse klõpsatades lukku keeras. Polnud midagi teha. Härra Uiho taipas, et mäng kestab. Mäng kestis tõesti, ka järgmisel ööl peaaegu hommikuni välja. Sedapuhku jälle ülal, Logina võorastetoas. Ning sellepärast Maretit näonahk oligi täna tuhkjas, keha roidunud ja lõtv, vaim tõmp... Uiho oli temas võnkuma kiskunud keeled, mille vaikimasundimine nõudis pöörast pingutust. Üllatuseks Uiho polnud Maret kergesti võidetav, nagu ta eeldas. Ega olnud ta ise ka nii priima vallutaja, kui arvas enese olevat. Pikkade ja visade rünnakute tulemuseks, mis sama visalt ning järjekindlalt tagasi tõrjuti, jäi ikkagi ainult võitlusväsimus. Viik, ütles enesele Uiho asjalikult ega osanud sõnul seletada, mis teda selles peaaegu lapsikus maatüdrukus õieti köitis. Leek, tuli, mis kõrvetas — tundis Maret, kartis seda, värises sisemiselt, ega usaldanud kaugemale mõelda.

Varahommikul pidi Uiho peremehega ära sõitma, ja sõitiski. Enne aga lepiti ilusasti teineteisega ära, anti vastastikuseid töotusi ja lubadusi, nagu noored inimesed sääraustes tingimustes tihti teevad...

Kuidas või kust pidi seda teadma vaene Sass, kui ei teadnud Maretit, kas käis Oskar ainult suurest kiindumusest temasse nii sagedasti Loginal, nagu vahel viijas, või hoopis millegi muu pärast? Tõsi, mõnikord näis talle, et Huko sõber toimib sidepidajana peremehe ning ta poja vahel, kes ise ei taha tihti kodus käia. Kuid sellest ei rääkinud Oskar Maretiga ega teinud tema Oskariga juttu. Talle piisas teadmisest, et tundis Oskaris leidnud olevat inimese, kellele loota, keda ihaleda,

keda... Jah. Võib-olla! Seda ei julgenud ta eneselegi veel tunnistada. Kas on siis mõni häbi, kui tüdrukul on oma austatu, oma meheideaal? Maret kippus olema õnnelik, nagu on õnnelikud lihtsameelsed, loomulikult ei võtavad tüdrukud, ega esitanud sedapuhku segavaid küsimusi... Jah, parem neid mitte esitada!

Ludvi oleks meeleldi linnamehe kohta Sassile veel mõne küsimuse ette pannud. Aga niipea kui ta kuulis, et siin talu jaoks enam aega ei jätku, et elatakse nagu ratastel, mõistis ta, et see on ülearune. Härraste vee-tavad niidid — need on peened nagu ämblikuvõrk. Sulase silm neid vaevalt näeb. Tüdruk võis tahtmata ja päris enese teadmata, ainult rumaluses etendada suitsu-katte osa. Kui siin sulane pandi tantsima kurat teab mis pihki järgi, ime siis seda tüdrukut tantsitada nõnda nagu vana.

Selle veendega sepp oma jahukoti turjale hüpitas ja Loginalt minema asutaski.

«Jah, sina, Sass, sa oled ikka Külmade kännust mees,» ütles ta vennapojale kätt pihku pistes. «Ära tee meile häbi.»

«Mina, no teadagi ma...» otsis Sass sõnu, ilma et kindlamalt oma teguviisi oleks suutnud selgitada või põhjendada. Aga Ludvi nägi, et Sassil oli paha ja piinlik. Ning seegi on vahel hea, kui inimesel tekib piinlikkusetunne. See puhastab.

«Onu, sa ei löönud meie Miirale raudu alla!» nurises Tõnu.

«Jah, vaata, noormees. Enne peab olema hobune. Siis raud. Raud tehakse kabja järgi,» silistas sepp linalakalase poisi pead. «Noh, kui ma järgmine kord tulen, raudame ära. Eks ole?»

Poiss nõustus hea meelega. Sass läks lellega vanatare nurgani kaasa. Alles seal tuli ta oma küsimusega lagedale, et kas Ludvi on kuulnud sõjast, mis olevat varsti tulemas.

«Õõda, kulla mees, meie sõda siin käibki, kus me seisame. Käib kõikide nendega, kes seal,» näitas ta põid-laga härrastemaja poole, «vigurdavad ja kõverdavad. Ja see sõda läheb iga päevaga õelamaks, nagu näha...»

Ta ei eksinud: see sõda läks või oligi juba läinud tükki maad õelamaks, ägedamaks.

Enne kui komiteemehed omavahel otsusele jõudsid, mis Logina salapärasest külastajast arvata, kuidas tema käikude tõelist põhjust välja selgitada, kas omal jõul või linnast abi kutsudes, tekkis asjasse uus käänak.

Ühel kõledal novembripäeval kolistas mööda külmanud teed Heistre asundusse vanker. Selles istus kolm meest ja see keeras otse Rihma majakese ette. Hobusejuhis tundis Rihm ära väikemaapidaja Usina vallamaja lähedusest. Usin oli oma küla komitee esimees, maa-saaja ning raamatukoguseltsi «Edasi» tegelane. Teistest ei osanud läbi akna vaadates midagi arvata. Üks neist oli tugevat kasvu, sonimütsis, säärikutes ja hallis jopis, lihtsa külamehe olemisega. Teine kõhetu, kuid laias helehallis sügismantlis ja pehmes pruunis kaabus — linnahärra laadi. Rihm läks külalistele lävele vastu, tervitas. Usina lai, sõõrik nägu naeris, ta ütles enesel väga hea meel olevat, et on peremehe kodunt leidnud, ja lisas kohe:

«Kui lubad, seltsimees, astume sissepoole, on natuke rääkimist.»

Mis Rihmal sisseastumise või rääkimise vastu! Talle tegi isegi rõõmu vallamaja poolt rahvaga mõtteid vahetada. Ent Rihm tõmbus tõsiseks, kui Usin laia käeliigutusega, nagu tal kombeks oli, tuppa jõudes algas:

«Noh, saage siis tuttavaks. See ongi rentnik Rihm. Ja see siin,» torkas oma tõntsi näpuga jopis mehe rindu, «meie värskel partorg, seltsimees Lumi. Tema aga, noh, Rihm, mis sa arvad, mis ametimees sihuke härravärki tegelane võiks olla? Ei, muidugi, ega sa ära ei arva, kelle ees sa seisad? Luba, ma ütlen sulle seda tasakesi kõrva sisse,» jätkas ta ise naeru kiskudes kärakalt. «Sina seisad praegu silm silma vastu meie maakonna värskel miilitsaülemaga, seltsimees Haki endaga...»

Rihm surus ühe kui teise kätt. Ta märkas, et partorgi jämeda joonega suu ümber mängles vallatuvõitu naeratus, et see mees oma lahtise pilguga nagu tervitas ja kutsus kuhugi. Teine, miilitsaülem, aga ainult vilksamisi otsa vaatas, kõik aeg näis sügavas mõttes viibivat, murekortsukene otsaesisel ja õhukesed, hästi puhtaks raseeritud huuled tihedalt koos. Mees jättis mulje, et ta ümbrusest suuremat tähele ei pane, enesesse tõmbunud on. Aga Rihma inimesetundmine haistis: see mulje on



petlik, seltsimees Hakk paneb tähele rohkem, kui ta välja näitab.

Rad istusid eestuppa laua äärde. Miilitsaülem viskas jala üle põlve, nii et püksi terav viik hästi nähtavale tuli, pakkus sigaretti. Sealjuures märkas Rihm, et mehe vasaku käe põial oli eriti tugev, laiuti välja arenenud, paksu ja kõva küünega. Enne suitsu süütamist koputas lihtsa seda mitu korda vastu laia küünt. Ahaa, kingsepp! valgatas Rihmal pähe.

«Noh, kas sa uudiseid tead juba?» küsis Usin kärinal Rihmalt, sirutades jalad hooletult keset tuba.

«Praegu kuulen,» laskus Rihm seljaga vastu soemüüri, jäi sinna seisma.

«Jah, Trossi tema näiteseltskonnaga peksime minema. Tead, vaat, milles asi on. Vallavalitsuse tegime jälle ümber.»

«Seltsimees Usin määrati uueks vallaisaks. Peremees vallas. Tõlgi meid siia, et tutvustada ka Heistre kandi inimestega,» lisas partorg näpu vahel tikku murdes.

«Jah, Rihm, aega on meil vähe,» haaras Usin uuesti jututsa. «Ütle nüüd ruttu ja risti välja, kas sina tuled mulle abiks? Noh, kohe! Pigista silmad kinni ja ütle pimesi päli!» ajas ta peale.

«Mina?»

«Tule jah, seltsimees Rihm,» vaatas partorg talle nagu vanale tuttavale otsa. «Kuusknõmm ise soovitab. Keda paremat meil enam otsida?»

Nüüd hakkas Rihmale olukord selguma.

«Mina käisin, jah, seltsimees Kuusknõmme juures küll,» ütles ta mõttikult.

«Õigesti tegite,» noogutas miilitsaülem. «Need Trossid ja teised seal... Teab, kelle käsualused. Nendega tuleb siin veel rabelemist.»

«Noh?» nõudis Usin. «Tuled või ei tule?»

«Ei tea...»

«Las ta natuke mõtleb ja kogub end. Seniks räägime teisest asjast. Ütelge, seltsimees Rihm, kust Allikat nüüd kätte saab?» küsis Lumi asjalikult.

«Võib kohe kutsuda.»

Rihm läks välja ja mehed jäid omavahele.

«Päris kena kohakene,» vaatas Lumi aknast välja.

«Näeme, kas seltsimees Hakk saab nüüd õige mehe ametisse,» arutas Usin.

«Justkui mõni orduloss,» silmitses miilitsaülem sügavaid aknaauke kivimüüris. «Niisuguses küll ei tahaks elada.»

«Eeh, seltsimees Hakk, mõnel tuleb veel paksemate müüride taga elada!» viskas Usin nokkivalt.

«Nu-jaa, teenete järgi, teenete järgi...»

Rihm tuli tagasi koos Allika ja Ludviga. Mehed olid mõlemad määrdunud nägudega, otse töö juurest karanud.

«Oh-oo, puha sepad!» hüüatas rõõmsalt Lumi. «Vana armas söe ja tagi lõhn!» tervitas ta Allikat koduselt ja tutvustas miilitsaülemaga.

«Kui seltsimeestel midagi vastu ei ole, tuleks ka veidi jutule?» kõhatas Ludvi vabandavalt.

Usin ja Lumi vaatasid Haki otsa. See noogutas napilt, vaevumärgatavalt.

«Allik, Karl, Tehvani poeg?» libistas siis nagu möödamminnes pilgu üle sulase. Tõusis püsti, ulatas käe ja ütles: «Paneme teid valla miilitsavolinikuks. Mis?»

«Kikerikii!» kires meeste keskel rõõmus kukk. Ja kohe selle järel ütles Allik ühelt jalalt teisele tammudes: «Näe siis, mis unenäod tähendavad!»

«Mis unenäod?» nõudis miilitsaülem.

«Nägin, et lendasin hane seljas ära kaugele maale, nagu raamatus üks poisike, Nils või mis ta oli...»

«Miilitsaks lendad, jah. Vaat mis,» lisas Usin naeru kiskudes. «Vorm selga ja tukk puusa peale. Valda karjatama, mis kurat!»

«Olid siin maavõtmise plaanid ja...»

«Ja vist peresoetamise tuurid,» lõõpis Usin. «Noor mees, jõuab! Praegu on tegemist teisel rindel. Vana politsei kantselei ja korteri saad. Palga kah. Ela ja võta naine, kes see keelab. Küljesoojendaja, kodukari peab miilitsal ka olema.»

«Edutame, seltsimees Allik,» naeratas Lumi töotavalt. «Ülesanne.»

Edu? Teadagi. Sulasest riigiametnikuks — see on suur hüpe. Kaugeid maid ja ahvatlevaid silmapiire miilitsateenistus ju ei ava. Kuid oma võlu, oma üllatused ja ootamatused on selleski. Ülesanne, ütleb Lumi. Jah, muidugi — sooviavaldus! Ning Allik taipas järsku, et tal pole õigustki keelduda. Kui on vaja, tähendab, tuleb vorm selga tõmmata.

Justkui teise meeleolusid mõistes tõstis miilitsaülem äkki käe ja hakkas näppudel naljatlevalt loetlema:

«Teadlikkust on? On. Valvsust on? On — kiri näitab. Hõrrameelt on. Otsustusvõimet on...»

«Vastaseid on? On!» irvitas koduselt Usin.

«Aga stoppi! Kas protokoll koostada oskate?» päris seltsimees Hakk uut suitsu vastu küünt koputades.

«Peaks toime tulema.»

«Vene keelt kah natuke?»

«Sellega on kurvem...»

«Õpp,» arvas Lumi.

Hakk noogutas.

«Maal tuleb toime. Tehtud, mis?»

Allik kergitas mütsi, tõukas seda kuklasse ja otsaesile. Ta nagu oli ootamatusest nii segane, et mehed pahatasid naerma. Usin naeris laialt ja mürina, Lumi sõnamõttelt, miilitsaülem Hakk aga peaaegu kuuldamatult, peenelt ja muigamisi.

«Võtab mehe tulku!» hüüdis Usin.

«Pareb pead kratsima jah...»

«Hoh, tehtud! Volinik on olemas!» ulatas Hakk Allikale käe. Ja see võttiski pakutud käe viivitusega vastu. Miilitsaülema sõrmed tundusid loitude ja pehmetena, peaaegu naise sõrmedena Allika suures karedas pihus.

«Oligu! Katsume,» ütles ta mõttikult. «Tööotsa oligi vaja.»

«Oige. See on praegu kõige tõsisem töö. Saadame kursustele, õpetame. Ei maksa karta midagi,» lohutas Lumi.

«Hoh, aga nüüd sina, Rihm?» alustas Usin jälle.

Rihma mineku vastu kippusid Heistre mehed vaidlema. Allik arvas, et Rihm tuleks nüüd panna komitee saimeheks, muidu libiseb see mõne Ojari kätte. Ludvi leidis — äh, ühest külalt, ei tohi nii palju jõudu ära tõmmata; tema, vana mees, ei tulevat üksinda nende hallidega toime. Ta tõi esile Logina salapärase külalise loo, raakis oma kahtlustest, ja mehed jäid mõtlema.

«Mis sina arvad?» küsis seltsimees Hakk Lumelt.

«Kindel, et kohapeal on inimesi vaja. Rihma eriti.»

«Tehtud, seltsimees Allik. Sõidame nüüd vallamaja juurde ja võtame asja käsile,» otsustas Hakk. «Homme tulete linna, saate juhtnõõrid, õpetused ja muu tarvi-»

liku. Edasi vaatate ise, mis ja kuidas. Kannate ette ja peate nõu. Kui vaja — mõistate.» Ta pani kahe käe haraliaetud sõrmed risti. «Teil on siin nisuke nurk, et tuleb ehk mõnda meest raputada. Kardinaid ei maksa keelata — neile, kes ära on teeninud.»

«Noh, vaatame.»

Arutati sinna ja tänna, kuni viimaks Usin pidigi järele andma: otsida enesele abi teisalt. See oli Lume soov. Lahkudes surus ta tugevasti Rihma kätt, korrates lühidalt:

«Võib-olla ongi nõnda õigem, ehk on tõesti õigem, seltsimees Rihm.»

Pool tundi peale võimukandjate minekut sõitis rattal asundusest välja Allik, uus sinine ülikond seljas, palitu peal ja läikima löödud säärikud jalas, nagu ametimees peab olema. Ja kes teda lähemalt oleks vaadanud, see oleks näinud, et temagi otsaesisel virvles nüüd väike murekurd. Vastutus kohustab.

Kohustus — sellel sõnal on nii mitu sisu ja kõla! Laine, kui ta õhtupoolikul isalt asjakäigust kuulis, tegi «hmh» ja keeras kähku selja. Õhtul, oma videvas tagakambris, aga ütles nukralt Allikale, et mehe esimene kohustus olevat ta naine. Poisi jutu peale riigi ja rahva vajadustest, kohustustest tööliste asja vastu viskas veidi närviliselt:

«Siis mine! Mine oma riigi ja rahvaga! Mina politsei naiseks ei hakka.»

«Laine, politseid meil ei ole. Ainult miilits.»

«Mis see's parem on? Politsei teise nimega, muud ühti!» turtsus tüdruk.

«Tõsiselt räägid või?»

«Päris tõsiselt,» kargas tüdruk üles ja läks toast välja.

Allik tundis end jälle täiesti üksi — üksi ja vaba nagu ühe vana romaani kangelane. Aga see üksijäämine ei masendanud teda. Praegu mitte. Mitte sugugi. Ainult vastutuul, tugev vastutuul lõi puhuma! Tuul. Ja selles oli nii hea, tihe astuda. See kõditas meeldivalt nina-sõõrmeid. Ta läks eestuppa, kohmas Rihmale, kes seal saapakottasid parandas:

«Nii, Laine isa, nüüd hakkame siis tööle!»

Rihm noogutas, vaatas üle prillide.

«Ta on pisut isekas... Küll annab järele.»

Ja kaks meest, vana ning noor, naeratasid vastamisi teineteisele. Allikal oli hea naeratada, sest nüüd tundis ta end siin jälle teistega üheväärsena. Mitte mõni hädapärasest majapugeja. Ning pikkamisi läks nende vahel lahti õige väimehe-äia vaheline jutt — jutt elust, tulevikust, kõigest sellest, millest inimesed harilikult säästaste) pöördepunktidel räägivad.

S

ügisene päev — see on lühike lõngaots, mis lipsab läbi pihu, kaob märkamatuks käest. Vaevalt jõuad toimetusi alustada, kui taas vajub peale pikk rasvane pimedus, mis varasest õhtupoolikust alates kestab hilise ennelõunani ning otsekui imeb end sinu talitustesse, sunnib ööst lisa võtma — tahad või mitte.

Sass ei salli öösi kohmitsemist, ta on päevamees, elupoline. Aga et jahvatus tuleb veskilt koju viia, konutab temagi täna koorma otsas nagu öösorr, konutab ja vajub teekonna arenedes järjest rohkem kõssi, teadmata, kas vettinud puldani raskusest, mis on üle pea, või neist mõttest, mis peas keerlevad ja keerutavad nagu karussell. Mõtted teevad Sassile liiga juba mitu aega. Haarad töö kätte. Aga järsku: käed seisavad ja silmad vahivad tühja. Mõtted! Ärkad öösi asemel, vähkled ja väherdad: ei saa und. Mõtted! Või jälle teel. Hobune astub rahulikku sammu, pihk hoiab ohje — aga mõtted, need sõtkuvad ja sõidavad, tuiskavad tuhatnelja, istu nii vaikselt kui tahad. Kihutavad omapead, kappavad sootuks teisi teid ja teerajakesi mööda, kui viib sind vaikselt astuv hobu. Kihutavad, keerutavad ja tuiskavad, kuni ikka jälle välja jõuavad selle maalahmaka juurde, mis hiljuti tema nimele pandi...

Kustumatult seisab Sassil silma ees too kirgas sügisene päev. Tulevad asjamehed mõõduriistade ja paberitega. Nendega on maavõtjad Junde ja Saamu ja Allik ja teisi. Et kuidas siis, Sass, sinuga? Ikka mõõdame või? Einoh, kas maast täib inimene ära ütelda! Kuigi... Jah,

kuigi Sass teab, kuidas temal selle maaga on. Ja nii nad siis mõõdavad, mõõdavad naljatades hea lahmaka Logina pealt, mõõdavad juurde tüki niitugi ja ütlevad selle olevat nüüd tema jagu... Käsivad oma silma järgi laudast ka loomi valida... Noh, valib siis Sass, valib, endal hirm nahas, sest vana Peter vahib pealt, hoiatab kõik ees silmadega, et pea nüüd, Sass, ole nüüd ikka, Sass... Sass oli. Aga Viidika poiss ja Vanapere Mihkel Tihkunalt viisid loomad minema. Viisid ega hoolinud põrmugi Petri sülitamisest. Ei hoolinud ka see võõras mees, kes sai sõidutäku Vahuri, ehkki Peter hobusel peaaegu kaenla rippus... Jah, neil oli, kuhu viia. Aga mis Sass nende loomadega? Sass ei vii loomi kuskile. Kuhu tal neid panna? Ei, ta pole seda maalarakatki veel oma sammuga ümberringi ära käinud, mis nüüd on tema niit... Jalg ei taha käima minna, ainult mõte, see ratsutab ja tallab. Või mis see jalg sinna, kui on tööd tehes küllalt nähtud, sammuga kõik läbi mõõdetud, kui tihti peremes veel maamöödu-hommikul kindlalt seletas.

«Sina, Sass, tead küll, et sinul muud pole kui püksid jalas ja nimi hingekirjas... Sinu hinge peale selle maa siis ka paneme. Töö teeme koos ära. Töö peale oled sina, teadagi, kõvem. Aga minu poolt on riistad ja masinad. Paul saagist läheb vist küll sinule... Kuid sina ju mind tunnud. Ikka õigust mööda — õigust mööda, nii kuidas jumalast seatud ja inimestel hea meel...»

Ei jumalast olevat seatud peremehed ja sulased — seda kinnitati koolipingist ja kirikukantslist. Aga millest inimestel selle juures hea meel pidi olema — seda Sass ei taibanud. Või mis head meelt siin sai tekkidagi, kui Allika poiss samas oli nõudnud, et kas hakkab Sass ikka ise maad pidama, kas ta ei tee valskust. Kas paneb loomad eraldi ja võtab piima oma perele? Karl võis küsida, Junde naerda, Ludvi uriseda — aga kas tohtis tema maailmale kuulutama minna, kuidas selle maa ja muuga niisiti on? Kus sellega! Sass mõistis väga hästi, miks peremehed temaga rääkima tuli. Ega neid plaane heast peast tehtud. Neid hakati hõõrutama alles siis, kui oli ära proovitud Loginat tervenisti sigade tõulava nime all ministeeriumi käsutusse anda või sovhoosiks muuta. Seda oli Peter linnas tellimas käinud, pojagi appi võtnud. Kui aga kõik vette vajus, nõud tühja läksid, siis

Sass... Mis sa, vaene inimene, teed! Mine sa teise maast elama! Sellepärast nüüd need mõttedki... Nali, linnameeste vigur, oli ta algul arvanud. Lase ennast nende pärast lageda taeva alla saata, hakka vasikatega võidu jooksmas... Aga nüüd, kus Junde juba ehitusvärgiga õiendas, Kopli Saamu osa Ojari luhahainakuhjegi omaks oli teinud — nüüd kippusid Sassi küünistama sünged mõtted. Kui need teised ikka tõega saavad hooned püsti ja loomad lauta? Ega temalgi vähem õigust oma elamisele ole kui neil. Peremehe pillutatud sõnad ühisest tööst ja saagijagamisest? Kindlam ikka alati ise kõrreke oma põllult koristada ja terake aita panna. Imelik, elu aeg pole ta miskit omaks nimetada võinud — peale naise ja laste muudugi, ja riidehilpude —, aga nüüd hakkas see oma kiusama. Kui paljud kehvad inimesed saavad oma maa, omad loomad — oma toa ja loa, mis kurja siis oleks, kui tema, Külma Sassi, lastele peavarju soetaks, kodukohakese muretseks, mis oleks küll väike, aga niisama oma, käepärane nagu on Petril tema Logina? Või mis see Loginagi enam! Sellest lõigatakse nüüd üks viilukas teise järel ära, nagu leiba pätsi otsast... Nii tuleb ka peremehel pea kitsik kätte, hakkab varsti nendele, kes ta maad võtsid, vägisi viltu vaatama. Tulevad tülid ja pahandused. Kas siis ongi sellest unistustes rajatud kohast, sellest väikesest majakesest mingit rahulikku ja kindlat kodu Sassi perekonnale? Sassile meenuvad teravalt sõnad koja ehitamisest liiva peale ja koja ehitamisest kalju peale. Kas võis Logina talu maatükki pidada selleks kaljuks, mille peale õige mees oma koja ehitab. Või tuli seda võtta kui murenevat ja kerget liiva, mille vesi ära uhab, tuul laiali puhub ja mille peale ainult narr eluaseme rajab. Nõnda muretses ja murdis Sass endamisi juba mitu aega pead, ilma et oleks suutnud selgusele jõuda. Nõnda praegu kotikoormal kõssitadeski, käegakatsutavalt tihedas pimeduses, kui järsku kõlas sügav mehehää:

«Hei, peremees! Võta pera peale, vii edasi!»

Sass küünitas end puldani alt välja nagu tigu karbist.

«Koormat niigi,» vastas ta pimedusse.

«Raasike jalgu puhata...»

Hobune oli kõneluse ajal ootavalt seisma jäänud. Ning kuna Sass just ei keelanud, hüppaski võõras vankri veerele. Sass ei näinud temast muud, kui et tegemist oli

pika, peasaagu maani ulatuvas mantlis mehega. Mantel krabises, ja liigutustest võis aimata, et vankrisse kobija pidi olema nõtkes ning noor, igatahes mitte vana, kange kondiga mees.

Kui hobune taas liikuma aeti, ruttas Sass lihtsameelselt pärima, kust võõras tuleb ja kuhupoole nii hilja veel läheb. Sellele vastati tõrjuvalt:

«Ikka sinnapoole... Papi, kas suitsu teed?»

Hakkandis käsi kobas pisut ringi ja pistis siis pika suulisega paberossi Sassile nina alla. Hää! aga ütles selga pöörates, et tuld tõmmatagu ise. Tuule käes teisiti ei saavat.

Sass oli lootnud, et teiselt tuld võttes näeb ta, mis mees see on, kes nii julgelt vankrisse ronib. Kuid seegi lootus läks luhta. Mees küskus ennast suitsu süüdates keraasse nagu kassi. Tikuvälgatusel paistis üksnes lai tugev tugi. Natuke aega sõideti valkides. Kumbki imes oma suitsu. Nende tulised otsad löid kord hõõguma, kord liunusid nagu kustumas sõed. Hobune puristas ja plätsis jalgaodega porilompides. Riitele nõrgus peent, tasast vihna ja Sass kuulas põnevalt selle lõppematut krabinat.

«Tee on teil siin kehv, peremees,» alustas viimaks võõras. «Laua mülkad... Pimedas ei näe, kuhu astud.»

«Kas härra esimest korda Heistre teed käib?»

«Heistre? Mh, jah,» kohmas mees ja ütles siis valjult: «Heistresse jääb vist veel kilomeetrit neli-viis. Ja Tihkunale üle kümne, mis?»

«Labi metsa saab Heistresse küll otsem... Või läheb härra kaugemale?»

«Ikka kaugemale, kaugemale, papike... Noh, kuidas te siis oma pool ka elate? Maal nüüd puha uued peremehed ja vanad peremehed segi. Kas on ka palju riidu ja seletamist?»

«Ei kedagist, elame... niisama.»

«Noh, papi, palju seda maakest siis teil ära lõigati ka?»

«Minul?» hakkas Sass mõginal oma puldani all naerma. «Minule, kulla härra, näe, lõikasid juurde...»

«Booh, booh? Ah niimoodi? Siis uusmaasaaja... Endine väikemaapidaja või sulane? Ega midagi. Praegu väga lugupeetud seisus.» Võõras rõhutas sõnu «praegu» ja «seisus» nii raskelt, et Sass arvas vajalikuks seletada.

«Ei mina saa aru midagi. Ütlesin neile, et kus mina nüüd teise maad või asja... Aga peremees, et muudkui võta ja võta, et eks sinul ole seda ihurammu, minul jälle seda riistajõudu. Mis meil viga nõnda kahekesi kahasse lasta... Noh, eks ma siis jäänudki nõusse ja üteld, et heakene küll, mõotke pealegi, mis seal ikka... Nii et nüüd on maa nimel, aga süda ka kohe muret täis. Mõned ehitavad ja sätivad... Omal jõudu ei ole. Mis sa teed ära...»

«Sooh. Ja-jaa. Nupukad mehed. Mõlemad,» mühatas võõras naerda. «Puhtad eesti mehed! Teise oma ei taha, võõrast ei võta. Einoh, mõistlik tegu! Kuniks maailmas kõike... Meie rahvas on kindla meelega rahvas... Tulevad teised ajad, ja ongi lühike lõpp. Mine siis vastuta, kui oled süüdlane...»

«Süüdlane? Mis süüdlast siin?» uuris Sass kohtlaselt.

«Ega ma teid, isiklikult. Aga kui tuleb muudatusi, jäävad süüdlaseks kõik need, kes nüüd teiste inimeste vara ja elu üle kerge käega otsuseid teevad.»

Sass tundis, et üle ta selja läks külm uhe. See ei olnud vihmavesi, mida aeg-ajalt puldani äärelt krae vahele nõrgus. Ei, see külm uhatis tuli seestpoolt. Sass polnud elupäevad süüpingis istunud. Süü ja süüdiolimine, niisama ka kohus ja kohtumõistmine olid tema meelest hirmsad asjad. Ta küsis kuivalt:

«Kas on siis jälle muudatust oodata?»

«Kindel, et nõnda see kauaks ei jää.»

«Linnast kuuldu või?»

«Mis seal kuulda! Igaüks näeb oma silmaga, kuidas maailm podiseb. Nagu põrgukatel. Kus ta siis meilgi! Need riigi- ja sõjaasjad, need on üksteisega seotud... Näeme, mis maailmas praegu sünnib. Suured ja vägevad võtavad oma alla väikseid ja nõrku, neelavad ära maad ja rahvad, tekitavad miljonitele inimestele kannatust ja häda... Aga kas see nii jääb? Ei jää. Mitte ilmaski! Olgu sakslane või venelane, olgu kes tahes vägivallategija — ajaloo käsi ei jäta karistamata, rahvad oma häbi kustutamata. Ükskord lööb välg sisse... Häbi pestakse maha vere ja sõjatulega... Pea meeles, papi, verrega... Häda tuleb! Maailm upub verehullusse, rahvas läheb rahva, mees mehe vastu... Aga õiglaste leer käib kõigest üle. Aeg tuleb, pikne põrutab mere taga, ja rahvad tõusevad nagu mets. Igal pool. Vägivallategijad

saavad oma jao. Saab ka see alustaja — sakslane. Kõik hävitatakse jälle teiseks. Kes aus ja õiglane on olnud, selle külge ei hakka keegi. Aga kes oma käe on teise elu järele sirutanud — sellega nalja ei tehta... Ei või teha, sest ühekohus tuleb ära hävitada. Sellepärast, papi, ei maksa kuulata neid, kes mesise suuga laulavad paradisiist maa peal, olgu pruunist või punasest. Elu on võitlus, nende paradisi meile võlts ja võõras nagu kõik see asi — see maa ja varajagamine... Nõnda, papi. Kas teie valtas on ka juba kohal oma väike õndsakstegijakene, tiluke punane tsaarihakatis, keda nad partorgiks nimetavad? pöördus pika jutu maharääkinud mees viimaks kühmusega Sassi poole.

Sass oli algu võõrast kuulanud lihtsa uudishimuga ja spialt. Selle sõnad ja mõttekäik olid talle üllatavad. Nende julge teravus sundis kuulama. Kuid mida kaugele teine oma jutuga jõudis, seda kõhedamaks Sassi jaoks. Viimaks tundis ta hirmuvirvendusi selga mööda sõitma loovat. Talle hakkas uduselt koitma, et inimene, kes nõnda pimedas vankrisse kargab, enesest sõnagi ei lausu, oma nägu ei näita, kuid siiski nii pealetükkivalt raaskina kipub asjadest, mis on risti riigivastased — et niisugune inimene ei ole harilik teekäija, ja et nõnda pimedas räägitud jutud võivad olla kurja mõttega, sihi-likke eesmärke taotlevad jutud. Sass oli kuulnud saksa ohvitaeridest, kes käivat mööda maad ringi sakste varanduste asju klaarimas. See siin ei olnud keele poolest küll sakslane — ta rääkis lihtsat eesti keelt, ta isegi sajatas sakslasi —, kuid kes nägi tema meelest? Kas vähe on inimesi, kes räägivad mitut keelt? Keel ei ütle midagi, ja meeltki võib osav mees muuta kuidas vaja. Kardetav inimene, otsustas Sass ning vastas torjuvalt:

«Mina nende tsaare või orge tean...»

«No-noh, neid näeb maal igaüks. Need paistavad silma, sest nemad on nüüd igal pool eesotsas...»

«Kust mina, lihtne inimene, neid... Kodusse nad mulle end näitama ei tule...»

Endamisi arutas Sass, et küllap Karl, kes nüüd igal pool askeldab ja eest veab, ongi vist see partorg või asjamees, kellest räägitakse. Aga milleks seda võõrale nina peale kirjutama minna? Mis teekäijal sellega asja, kes kuskil külas ja kuidas õiendab. Omad inimesed,

omad õiendused. Võõral pole siin miskit ütlemist. Mitte miskit.

Kuid võõras, nähtavasti oodanud, et maamees tema laia jutu mõjul ruttab kohalikke olukordi kiruma või seda põhjama, millega ta pole harjuda jõudnud, naeris mürgiselt:

«Papi, vanasõna ütleb küll, et rääkimine on hõbe, vaikimine kuld. See on õige. Aga eks hakka kividki kisen-dama, kui ülekohut tehakse... Ja meie rahvale sünnib praegu ülekohus. Kaua peame meie siis vaikima? Üks-teist kartes oma suu kinni panema ja kannatama? Sina ära karda mind, vana, mina olen aus eesti mees ja võit-len meie oma, eesti asja eest. Kui sina ka meie asjasse usud, siis räägime nagu mees mehega.»

Sass püüdis üle öla taha vaadata, ainult kas või kor-raks näha võõra nägu. Aga pimedus oli väga tihe: vae-valt seletas silm mantlis õlgu ja pasliku alla peidetud pea piirjooni. Veidi järele mõeldes arvas Sass niigi tead-vat, mis mesti mehega tegemist on. Kas ei ole need sama sisuga jutud? Tõepoolest, ainult keerukamate, laiemas kaares lastud sõnadega. Peremehed räägivad oma talu-dest ja õigustest, jumala seadmistest, see siin aga rah-vast, koguni rahvastest. Kus see rahvas on, kes see on — kellest ta jahvatab? Kas küllalt ei ole sulaseid ja töötegi-jaid, lihtsaid inimesi, kes sugugi selle mehe moodi ei mõtle. Risti vastupidi, nad loodavad elust hoopis muud, kui see püüab ennustada! Et tema, Sass, oma pere-mehega nüüd niimoodi... Kellel sellega tegu? Kas tema on palunud kedagi enda eest kurtma? Ajagu igaüks oma asju, kuidas oskab. Õieti tahaks ju Sasski ajada neid tei-siti. Umbes niimoodi nagu Junde on ajama asunud. Ainult et süda pole võtnud, on araks lõõnud. Kuid kes teab...? Kevad tuleb, ja kevadel lõhnab muld hoopis teisiti kui sügisel. Sass ei tea isegi veel, mis ta teeb, mida siis rääkida teistest. Rääkida rahva eest või nimel? Rah-vaste nimel? Allikal on niipalju ilmtingimata õigus, et ühed on sulaste, kehvade inimeste, teised jõuka rahva, peremeeste huvid. See siin aga... kellest ta räägib? Missugusest rahvast?

Ta kõhatas ega vastanud võõra julgustavatele sõna-dele. Vahtis niisama tuimalt öös helendavat teepaela. Ülekohus sünnib meile, oli see kaevanud. Kas enne ülekohut ei sündinud? Või kas ei tehta edaspidigi üle-

kohut? Ei, Sass arvas end küllalt hästi teadvat, et üle-kohutuga on nagu tööga — see ei saa kunagi otsa. Olgu peremehe või oma töö, ikka on teda rohkem, kui inimene teha jõuab. Seda ei võta maailmast ükski vägi ära. Ei lood ega ülekohut... Kõige vähem muidugi juttudega suurtest asjadest, mida inimene ei tunne ega tea!

Võõras näis nagu mõistvat Sassi iserada jooksvaid mõtteid. Ta pööras end uuesti ettepoole ja ütles hoiata-valt:

«Tuleb aeg, kus iga eesti mees peab otsusele jõudma. Kes tõstab kae oma rahva vastu, saab õnnetumaks.»

«Piru!» tegi järsku Sass ja ütles üle öla: «Meie kee-rane siit Loginale... Kui härra läheb Tihkuna peale, siis — eks tee vii päralt.»

«Loginale?» Võõra hääles tundus üllatust. Ta hüppas kähku maha ja kinnitas, ise Sassi öläle koputades:

«Hajah, papi, oleme rääkinud! Pea meeles: aeg tuleb, kus nalja ei tehta! Ole sa see või teine, ühte leeri pead sa hoidma.»

Nende sõnadega kadus ta Sassi silmist, sest kodutee-haru tundes oli hobune taas vankri liikuma tõmmanud ja ruttas võsa vahele.

Sass raputas edasi sõites mitu korda pead, nagu olek-sid teda häirinud need veetilgad, mis lepaokstelt rabinal puidanile langesid. Aga teda ei seganud sugugi ei lepa-oksaad ega neilt tilkuv vihmavesi. Tema rahutu meele ajasid ärevile võõra jutud. Kui noor sulane oli rääkinud võitlusest, siis võttis Sass seda tihti ägedaloomulise noor-mehe ärplemisena. Kui peremees või tema sõbrad tähen-dasid jumala nuhtlusele, pidas Sass seda solvunud ini-meste suurutlemiseks. Sest kas jumal maid või maju jagab? Aga nüüd haaras Sassi mõte millestki kinni. Õige nõrgalt küll, nagu hallilapse käsi, aga siiski. Rahvas ja õigus, võitlus ja nuhtlus, jumal ja inimene — kõik said Sassi kõrvus uue kõla. Võib-olla oli see vaikne, rahu-armastav Logina sulane üks esimesi Heistres, kes tai-pama hakkas selle looma tõelist hingust, mis nähtama-tult millas sügaval, inimeste südames, nagu tuli tuha all. Ja selle looma hingus kohutas teda...

Sassil oli vankris mitut liiki jahvatust: peremehele loomajahu ja nisupüüli, endale kotikene leivajahu, teine tangu. Ta lasi hobuse kõigepealt aida ette ja tõstis pere-mehe kotid räästa alla trepile, siis lõgistas rehetare

juurde, kus tassis omadki sakid kotta. Viimaseks tööks jäi hobune rakkest lahti võtta ja talli viia. Selleks kõige kulus tal tubli tükk aega. Parajasti kui ta lakast ristikut viskamast alla ronis, hakkas koer elumaja pool ägedalt haukuma. Sass jäi redelipulgale kükitama nagu vana kukk, pidas enesega aru, kas koera keelata või mitte. Seal avanes elumaja uks, ja vana Petri hää laskus Pauka sisse. Kohe seejärel nägi Sass kojast langevasse valgusesõõri astuvat pikka, peaaegu maani ulatuvasse mantlisse mässitud meest, paslikuga üle pea. Mees vilksatas ainult korra valgusesõõris, siis langes uka tema järel kinni.

Sõnakas võõras, kes pidi minema Tihkunale? Miks tuli ta siia ja miks ei lasknud ta end päralt küütida?

Umbusklikult silmitses Sass tükk aega valgustamata akendega elumaja. Kui ta nüüdsama poleks kuulnud peremehe koera kutsuvat häält ega näinud uksest langevat valgusevihku, oleks ta võinud vanduda, et terve Logina magas. Aeg oli kesköö lähedal. Kuid... Ja Sass loovis poolviltu üle karjaõue, majast eemale, uuris selle petlikku pimedust kõõrdi pilguga, hüppevalmilt kühmu tõmbudes, peaaegu nagu inimene, kes ootamatult oma teel kohtab murdjat...

Ta ei teadnud, mis mehed need ööpimeduses liiguvad. Aga tal tekkis kahtlus, halb aimus.

Sass oli õppinud ja harjunud käsku täitma. Kui peremees nõudis, võtku maatükk oma nimele, talitas Sass umbes niisama, nagu oleks tal kästnud seda maad kündma või äestama minna. Teeb ära, eks edasi näe. Nüüd võõrastavalt elumaja poole vaadates tekkis aga Sassil seal samas ööpimeduses hoopis uus äratundmine, mis rääkis, et ta on lasknud end nähtavasti suurtesse asjadesse, segastesse lugudesse kiskuda, mille juured ulatuvad Logina talust palju kaugemale. Ja Sassil hakkas enesest kahju. Kahju kui saamatust mehikesest, kelle nimi seoti ebapuhaste tegudega. Võõra juttudest, mis pidid olema hirmutamiseks, tegi Sass sootuks vastupidised järeldused. Kui peremehed katsuvad eneste maid alles hoida selleks, et teisi aegu välja oodata, siis on tema, Sass, talitanud väärilt. Peremehega nõustudes arvas ta end teist inimest aitavat ja saavat isegi sel kombel lähedalt ära elada. Nüüd aga tuli välja nii, et vist aitas ta neid, kes ööpimeduses ringi hiilides vaatavad, kuidas

inimeste valitsust ja lihtsate inimeste asja väärata. Praegu tundis ta end oma südames peaaegu ühte kuuluvat Atlika, Junde, Rihma ja teiste kehvide meestega. Midagi tulma vihavimma taolist kõikide nende vastu, kelle häske ta oli eluaeg täitnud, lõi temas käärima, liigutas pimedalt nagu see õõ. Kavalad olid nad, vägagi kavalad. Aga peab siis sulane igavesti loll olema? küsis ta murelt.

Vahastanud enese ägisedes poolmürgadest riidest, sõi ta pisut ja ronis kohe naise kõrvale voodisse. Mõtted aga olid ikka veel niivõrd kinni teel kuuldu ning koduõues nähtuga, et ta ei pannud tähelegi, mis naine rääkis päevast tööst, lastest, muist väikestest muredest. Ja kui Atma viimaks, mehe nukrast vaikimisest tüdinenud, otseselt küsis, kas löödi tal veakis mõni kott üle, et nii tugev on, viskas Sass tõrjuvalt:

«Kott? Mis see kott nüüd...! Kui ennast üle ei lööda, vast mis!»

Naine katsus mehe tusa põhjust tabada, tõrkuvalt heidetud sõnade sisse kätte saada. Kuid Sass põikas seletamisest kõrvale.

«Päris hirmus kohe selle pimedaga, jah...»

«Mis see pime nüüd... Aga inimesed, need on hirmusamad kui kottipimedus.»

«Mis sul siis juhtus?»

«Mis mul ikka pidi juhtuma? Ah, jää parem vaht!» Niig keerates end ägades teisele küljele, hakkas kohe nõuutama, rääkimata naisele vähimatki oma tähelepäheksust või kuulmistest, oma arvamistest. Ka siis, kui peremees teisel hommikul nagu kontrollides küsis, et mis väljaspool, mis veskil kuulub, ühmas ta ainult:

«Mis seal ikka! Kes kirub, kes kiidab.»

«Ah et ikka hakkavad juba kiruma ka? Saavad aru?» Sass ei suutnud peremehe rõõmu jagada.

«Teab neid arusaamisi, või mismoodi ükski aru saab... Aga jututegijaid on kõik kohad täis. Näe, õhtul ronis üks vankrisse ja latras kõigest maast-ilmast, nii et kõrvad huugavad veel praegu.»

«Kes see oli ja mis ta siis rääkis?» huvitus Peter põnevalt.

«Kust mina tean, kes! Pime õõ... Seletas ikka saksast ja venest ja sõjast ja kõigest... Päris hullu juttu ajas kohe...»

Logina peremees naeris rahuldatult. «Et ajas meie Sassile hirmu naha vahele?»

«Hirmu seal nüüd,» kratsis Sass kuklatagust. «Aga eka ta vist sinnapoole sihtinud küll.»

Sinnapoole sihtis ka Logina ise, kes samas sulasele nagu suurele usaldusalusele poetas, et maailma asjad olevat tõesti väga keeruliseks läinud. Lehtedestki näha. Ja kes ikka elada tahab, kellel oma pere kallis on, see olgu mõistlik, ärgu lasku end hullutada.

«Nojah,» arvas Sass. «Ega nüüd keegi enam omast elust-asjast. Aina maailm ja maailma asjad suus.»

Sellega nende jutt aidalävel, kus peremees jahvatust üle vaatas, sedapuhku lõppeski. Ilmselt ei tahtnud peremees oma asjadest kõnelda. Ning maailma asjadest polnud vaja sulasele rohkem seletada. Maailmast oli talle eile juba küllalt jutustatud. Ainult kõikidel neil juttudel polnud veidral kombel seda mõju, mida eeldati või sooviti. Sass jäi vaikseks, endassetõmbunud meheks ega läinud mitte igale esimesele vastujuhtujale ette laulma, mis ta võõra suust maailma asjade kohta kuulnud. See ei sobinud põrmugi jutupuhujate kavatsustega: sest mis kasu on inimese kallal töötada, teda hirmutada, kui ta edasi ei latra, teisi edasi ei hirmuta. Hirm või ära hirmutamine — see on tähtis tegur elus ja võitluses. Seda mõistis Logina Peter, mõistsid ka need teised, kes hirmutamisejuttudega mõjuda püüdsid. Ainult ühtenad ei mõistnud: kuidas võis niisugune ootamatus juhtuda, et sulane Sass oma hirmu sugugi teistele kuulutama ei rutanud, et ta seda nagu väärt leidist enesele hoidis.

Oli ehk hirmu- ja kadukuulutaja oma juttudega koguni sulase austuse või armu osaliseks saanud? Inimeste südamed on imelikud. See, mis mõeldud hirmuks, võib armu esile kutsuda, ja vastuoksa — ülevoolav arm mõnikord meeletumalt ära kohutada. Oli ehk sulanegi oma keelepaelad kangeks kohkunud? Hirmuga võib seda juhtuda. Ning küllap vist sellest mõttekäigust aetuna alustaski Peter ühel hommikul uuesti sulase järelekatsumist.

«Sina, Sass,» ütles ta ergutavalt, «sina võid ju inimestega kõigest kõnelda. Ega sinule midagi pahaks panema tulda.»

«Peremees, mis mina nüüd, kui targad mehed, proh-

vessorid ka vahel ei tea, mis rääkida,» vastas Sass piiralt.

«Vaata, Sass, prohvessorid,» seletas kärmelt Logina, «nemad peavad alati meeltmööda rääkima, sest nemad on valituse leival. Aga sina või mina? Meie oleme oma leival, meil on teine asi... Vanasõnagi ütleb, et kelle leiva sööd, selle laulu sa laulad.»

«Nojah, peremees. Omal leival ma olen, las ma siis laulan pealegi oma laulu... Ja nagu peremees teab, suur laulumees ei ole ma ilmaski olnud. See rohkem Karli asi,» tõmbus Sass kõrvale.

Peter oleks tahtnud oma truule hingele veel paar õpetussõna poitada. Ent see viis, kuidas sulane talle otsa vaatas, kuidas ta pooliti pilgates kordas tema sõnu omast leivast ja laulust, sundis peremehe ettevaatusele. Ta tuli pead raputades talli juurest ära, kus nende kõnelus käis, ja pühjas omaette tükk aega inimeste meele muutlikkust.

Si võinud enam kedagi, mitte kedagi usaldada. Veel vähem sai neid käskida. Jõle tõrksusevaim oli kõigisse pugunud. Isegi see Maret, keda oli siin peetud nagu oma last, õpetatud ja koolitatud, õigused ning volid kätte antud — isegi Maret oli hommikul, kui linnamees jälle enne valget minema pistis ja Peter tüdrukut äratama tõttas, nipsakalt vastu sähvanud:

«Nagu ma ise ei tea, millal tõusta...»

Ja oligi maganud valgeni välja.

Peter tundis end otsekui tüssatud olevat, kutsus Maretit päeval oma kambrisse ja kavatses ta korralikult käele võtta. Kuid esimestest sõnadest peale kujunes nonda, et käsilevõetaks ei õsutanud sõnakuulmatu tüdruk, vaid pigem tema, Logina Peter, ise. Talle öeldi tal päeval kasutütre poolt esimest korda näkku, et ei lubata end tagant torkida nagu last või karjapiigat. Et kui on perenaine, siis teab ka ise, mis teha ja kuidas. Teda sundida ei olevat vaja.

«Armas laps,» oli Peter katsunud jumalasõnaga. «Meie oleme ju sinu kasuvanemad. Käsk ütleb, et sina pead oma vanemate sõna kuulma, neid austama ja armastama... Kuhu on siis sinu austus ja armastus jäänud?»

Kuhu, kuhu kaovad kord kõige vaguramategi voorused? Kas pidi Maret oskama seletada seda, mida noored enne teda pole osanud? Suutma sõnadesse panna ja

kuuldavaks teha sagedasti heidutavad, kuid siiski nii kaasakiskuvad salavärinad oma südames? Ta tundis neid, elas neist — aga rääkida...? Sellest päevast peale, kui pikk, raske silmavaatega mees Logina uksest sisse astus, ei saanud ta teda oma südamest enam välja. Ega tahtnudki saada. Niikaua kui teine tormitses ja ründas — Maret naljatles. Aga kui mees ikka ja jälle uuesti tuli, nukralt oma kareda juuksega pea ta sülle pani ja kaebas: «Oh, Maret, Maret, ma olen nii üks maailmas,» liigatas miski tüdruku südames. Ning kui siis murelikult kurdeti, et kõik on tühi, nii hirmus tühi, et pole enam, milleks eladagi — said Maretis temale kaasa kõlama imelikud hellusemeeleolud. Ka tema oli üks, mahajäetud... Maret toetas jala maha, astus sammu, tegi teise — läks ise. Läks oma noore naisesüdamega, et olla abiks ja toeks, anda oma hellus ja õrnus, aga võib-olla ka austus ja armastus: anda kõik sellele nukruses kärsitsevale mehele, mis ta seni oli puistanud Loginale — talule ja elule, mis ei olnud ju õieti ta enese elu, tema õnn või tulevik... Et sel kombel hoolsus ja hellus, aga vahest ehk ka austus ja armastus Logina vastu otsekui närbuma lõi, kuivaks jäi — kas nägi ta seda ise või tahtis tunnistada? Kes mõistaks siin kasutütre austust ja armastust, mis ei tule tuluks Logina talule, perele, millel on omaette siht? Maret ei olnud asjata lapsest saadik Petri majas elanud. Ta teadis, et siin hinnati üksnes Logina talu suhtes ülesnäidatud austust ja armastust. Aga mis oli Loginal asja ühe tüdruku austuse või armastusega mehe vastu, kes aeg-ajalt salaja ööpimedusest tuli ja samuti ka sinna kadus. Mehe vastu, kes kord oli uljas ja uhke, siis aga jälle nutuni nukker, ahastuseni alandlik. Loginal ei armastata nõrka või hädist, ei sallita kaeblemist. Milleks oma südameasja Loginale? Ammugi oli Maret õppinud rohkem enda teada jätma kui rääkima. Kõigest, mis Loginasse ei puutu, minnakse siin jahedalt mööda või tehakse pilaks. Seda on Maret maast-madalast kogenud. Milleks siis peremehele oma isiklikust austusest või armastusest, oma eraasjast? Äärmisel juhul oleks ta ehk väita julgenud, et austust ja armastust pole siin talus naljalt muuks piisanud kui sellesama talu imetlemiseks, teistest üleupitamiseks, vägevamaks ja võimsamaks tõstmiseks, mis teadagi pole muud kui selge eneseaustus ja enesearmastus. Kuid

sellagi kuuldavaletoomiseks ei tundnud Maret enesel jaudu olevat. Nii lõi ta üksnes pea jonnakalt selga.

«Mina olen täiskasvanud inimene, peremees, ja...»

«Jaa-jah. Ja siis?»

«Ja arvan, et mul on õigus omaette elu elada.»

Logina peremees oli niisuguseid sõnu ka oma lastelt kuulnud. Need ei üllatanud ega pahandanud teda, õieti ei puudutanudki. Teda pahandas see, miks Maret töös ja talus talu asjade vastu tuimaks jääb — nüüd tuimaks jääb, kus kõik hädad ja õnnetused korraga kaela langevad. Ning sellest haaras ta kinni.

«Armas laps, omaette elu algab sinul siis, kui sa tanu pähe saad ja mehe kõrval altari ette astud. Olen sulle rääkinud. Pulmad... Kõik, mis vaja... Seniks jääd aga ikka meie kasulapseks, käealuseks. Ole sa aasta vanem või noorem. Mina tahan sulle meelde tuletada ainult üht, et see, kes oma kohustused ära unustab, ei ela jumala meelepärast elu... Igal inimesel on oma süda ja oma tunded,» vaatas ta kahtlustavalt kasutütart. «Aga kas julged sina, armas laps, käsi südamel ütelda, et sina kõik oled teinud ja alati olnud oma kasuvanemate vastu, nagu nõuab käesusõna...»

«Mis ma siis kurja olen teinud?»

«Sina hakkad vastu, sina teotad sõnaga. Sina ei armasta oma kasuvanemate kodu, sinu meeled ja mõtlemised on nagu maailma mõtlemised ja meeled ning sinu teod käivad trotsi kombel sellesama isamaja vastu...»

«Olen ma midagi tegemata jätnud, peremees?»

«Sina lähed lauta suure valgega, magad nagu laisk keekhommikuni... Kas niimoodi elu elada või talu pidada saab, lapsukenel?»

«Peremees, lehmad on kinni jäämas. Kaks korda päevas tilgutavad. Täitsa ükskõik, kui vara neid lüpsa.»

«Ei ole. Inimesed tuleb tööle panna... Sead sööta, talitused talitada — kõik, mis hommikul teha.»

«Peremees unustab, et Loginal teisi teenijaid enam ei ole. Ja et lehmigi ainult pooled järel... Kuhu siin tõtata?»

Tüdruk ütles seda kõike nii lihtsalt, enesestmõistetava kainusega, et Logina käskija kohmetuks jäi. Tõsijutt. pooltosinat looma ja kolm hobust oli ära röövitud... Lauta olid jäänud ainult need, mis seisid ta enese ja

Sassi nimel. Mareti nimele nad ju maad ega loomi ei lasknud panna. Aga peremees unustas, alati. Kui seda nõnda hoolimatult meelde tuletati, nagu praegu Maret tegi, löikas alandusetunne valusalt südamesse. Mis peremees sa nõnda oled! Tema elu- ja mõtteviis jooksis hooga edasi nagu ratas, mille pealt rihm järsku maha lastakse.

«Ja-jah. Meie peame ikka usinad töös ja virgad teos olema, laps,» ütles ta käega üle näo pühkides. «See, et issand meid nõnda nuhelda on võtnud, ei tähenda, et tema oma õnnistust meile uuesti ei või saata... Meie peame valmis olema nagu neitsid, kelle lampide sees on alati õli...» Ütles, aga surus ise vihaselt hambad kokku. Kuus paremat lüpsilehma, hobused — ja veel Vahur, Logina uhkus! Kuradid!

Maret õhkas endamisi.

«Peremees, mina tühja tuult tallata ei oska. Kui Loginal on vaja teist, paremat kätt, siis las ma lähen oma teed.»

See oli jälle öeldud väga rahulikult, ilma tahteta solvata, kuid pani ometi vana Petri raevutsema rohkem kui ehk miski muu.

«Sina lähed! Kuhu sina oma kodust lähed? Kas sa ka mõtled, mis sõnu sa suust välja ajad! Sa tead väga hästi, kuidas meie eluga, meie talu ja maaga on. Mis sa õige mõtled?»

«Talu ja maa on Logina oma. Mina olen mujalt.»

«Ja seda ütled sa minule, vanale inimesele, näkku? Ütled nüüd näkku, kui kõik on ümberringi hulluks läinud... Või oled sinagi viimaks sellest punasest umust ogaraks tehtud? Maret, Maret, laps, mis sa minuga küll teed?»

«Peremees, ma ei mõtelnud halba.»

«Ei mõtelnud! Mis saab veel halvem olla kui see, et inimene, keda sa nagu oma last oled kasvatanud ja koolitanud, et inimene, kes sinu lauas on söönud ja joonud nagu oma lihane laps, et seesama inimene tuleb, viskab sulle nina peale — tema on võõras!»

«Aga mina olen ju võõras!»

«Sina oled Logina leiva peal üles kasvanud ja Logina oma. Elavalt ja surnult!» pörutas peremees ning lõpetas jutu.

Maret väljus õlgu kehitades toast. Vanad mustad nahktoolid näisid tigidalt ta järele kahmavat.

Sassin oli peremees vahel mõista andnud, ehkki õige viisimisi ja rasketel aegadel, et Logina võib ka tulevikus jääda Mareti koduka, et Maretist saab ehk selle tagelik perenaine-juhtija, kui Hugo kosib mõne preilist naises, kellel enesel ei kõlba virtsahvti pidada. Nüüd pörutas ta, et tema, Maret, kuulub Logina talule, olgu elavalt või surnult... Elavalt või surnult — niisama nagu loomad, mis olid siin kasvanud või kasvatatud. Nende nahad ja karvad kuulusid Logina talule, igavesti... Mareti silme ette kerkis hulk aidas õrtel rippuvaid lambanahku, suured villakotid, lade harjaseid riistakuuri aknal ja linavirn lakas. Need kõik olid Logina saadused, Logina omad, nagu öeldi, elavalt ja surnult... Või mida muud kujutas enesest peremehe silmis niisugune lapski, kes võeti varasest noorusest tänu ning siin inimeseks kasvatati. Eks ole seegi nagu vaikus, mis üles kasvatatakse, et teda hiljem piima tuua, lõpema ja talu jõukust tõstma panna. Ohvake! oli ette visanud Karl. Inimene või loom — talu selles vahet ei tee, Peter ka mitte. Kasu toovad nad mõlemad. Ja mida enam kasu, seda vajalikumad peremehele. Maret oli mõnikord varemgi seesuguseid tundmusi tundnud, perutama ajavaid mõtteid mõtelnud, neid justkui vaenlast eneses soojendanud. Aga nii selgesti, kujukalt ei olnud ta enese väärtuse kindlaksmääramisele selles talus veel jõudnud kui täna. Elavalt või surnult... Jah, surnult võis ta kuuluda kuhu tahes, elavana tahab ta aga kuuluda ainult iseenele ja oma tulevikule.

Maret ei usaldanud veel päris kindlasti toetuda sellele, kellelt ta lootis tulevikule. Kuid ta lootis. Lootis, nagu ikka inimesed loodavad, kui nende süda on soojaks läinud. Ja kes teab, kummas rohkem: kas sellest, et Maret sõandas loota teisele inimesele, või sellest, et ta silmade ette korraka täies halastamatuses kisti ta enese võrdpilt loomaga, sügenes ta väikesesse tüdrukusüdamesse uljas julgus. Peremehe juurest ära minnes tundis ta päris kindlasti, et see aeg, kus temast võidi rääkida nagu Logina talu inventarist, on möödas. Kunagi ei lase ta end selle talu vallasvaraks teha, pragagu vana Peter palju või kuidas tahab.

Niisugune oli Mareti austus ja armastus, mida Logina peremees temalt nõudis. Sellisena avaldus ta nõudja suhtes. Täpselt niisama nagu hirm Sassi juures, nõnda

olid austus ja armastus Mareti juures teinud oma paratamatu töö. Kummalgi pool ei saavutanud nõudleja taotletud sihti. Sest mitte nõudleja soov ei tekita elamusi ja suhtumisi, vaid inimeste eneste meelelaad, nende kuuluvusetunne ja kooskõlastumise kraad kõige sellega, mis neid ümbritseb. Seda oskavad vähesed näha.

Logina Peter arvas end oskavat. Sest juhtis ja kasutas ta ju inimesi, pealegi üsna hõlpsasti — eriti vanas korras. Nüüd pidi ta aga kogema, et uues oli rehkendanud üsna viltu. Ta vaatas kohmetult ringi, mõte pingul. Siis noogutas korraka nõrdinult. Jaa-jah, no muidugi. Et ta selle peale ka varem ei tulnud... Väljakasvanud tüdruk... Ta kaalus kaua ja hoolikalt. Kuid mis selle tüdrukuga või ka Sassist sulasega õieti peale hakata — selles ta otsusele ei jõudnud.



alv ootab tulekuga, kuni maad mõõdetud, natjatasid Heistre mehed, kui kadrisulale järgnes pikk ja pehme sügis. Nii pehme, et Junde isegi jänesejahi peale käega lõi, Kopli Saamult hobuse võttis ning oma värsket juurdelõiget, Tigase mõisanurme, ümber keerama asus. Lehtmaale, kes sealsamas kõrval kive vedas ja kahtlust avaldas, et palju sest märjaga künnist kasu, viskas Junde:

«Kheh, maa käes, mis seal märjast. Muudkui litsu. Hiline künn olevat etem kui varane supper.» Ning lisas nagu oma töönnu õigustamiseks: «Egas külla ilma majja ei loo kui küür seljas.»

Kas nüüd just külla majjasaamise õhinas, aga askeldamist ja tööd olid teistelgi käed täis. Lehtmaa mehed ajasid kiiruga lauda alusmüüre püsti, et varakevadel, enne muud välitööd, niipea kui kirvekuuas pihus ei jääta, seinad üles varada. Tamme Priit, kasukaõmbleja, tegi enesele lambanahaast püksid, käias kirveid ja teritas saagi, valmistudes ehituspalkte löikama. Viidika poiss kohendas onni külge lehmale ajutise talvevarju. Loomade paigutamine — see oli kõikide esimene mure. Kruubid, ema ja tütar, plaanitsesid kohmetult siia ja sinna, nagu mitte veel õieti uskudes, et neil on nüüd maad. Plaanitses ja takseeris ka Sepa-Ludvi, takseeris murelikus meeles oma hämarat ateljeelogu ja kaalus, kuidas uut sepikoda ehitada nõnda, et vanagi peale ei tuleks lausa sülitada. Armsaks oli saanud see punker. Aastaid ka enesel hunnik turjal, mis sa ehitad või oled.

Aga teiste rassimine ja rabelemine ei andnud rahu, kis-
kus kaasa. Olgu, jääb vähemalt poistele — arvas ta —
asugu neist siia kumb tahab. Ja saatis Mihklile kaardi.
Tulgu, aidaku aru pidada!

Poeg tuligi ühel pühapäeva hommikul. Ja vaata et
naeris isa peaaegu välja. Mis vana inimene jahtivat! Kel-
lele seda maad või uut sepikoda! Tulevat traktorid ja
masinad — puha tööstuslik töö, külaseppade aeg olevat
läbi. Isa rääplevat tühja, vana moodi ahnusest, muud
ühtigi! Ta rääkis sama ausa otsekohesusega ja hoolima-
tult nagu Ludvi ise. Vanale see poisi toon harilikult
meeldis. Aga täna ajas tal silmad suureks ja laiad käe-
labad konksu.

«Kas sina, poisinolk, tead ka, mis asi on maa?» kargas
ta kihvatades laua tagant üles, kus nad parajasti kohvi
jõid. «Või ootad sa, et meie memmega teilt suutäit
tahtma tuleme? Seda ei ole!»

«Kes sellest, isa. Aga mis teed sina maaga?»

«Mis mina teen? Teised, näe, juba künnavad, õienda-
vad. Targutada pole miskit. Maa on elu jõud ja alli-
kas...»

Poeg vaatas murelikult isa otsa ning ta meel läks
pisut haledaks.

«Sinu eas... Kas tasub end tapma hakata? Sul aeg
käes kergemalt elada. Sellepärast kas seda sepi-
kodagi...»

«Valge väljas! Mitu korda elus krabatud — aga ikka
tühja. Nüüd küünite vahelt ära ei lase. Tehke teie edasi,
mis tahate... Kas sa mulle metsa ja ehitusele nõuks
tuled?»

Mihkel jäi mõtlikuks. Praegu ei saavat ta tulla, aga
eks kevadel näe. Muidugi, see kuus-seitse hektarit ei ole
ju mis mõis! Aga isa ülevoolav jõutulv, see, et ta veel
säärases eas tahtis ehitada, maad pidada ja sepatöödki
teha — see otse ärritas teda. Ei läbe, inimene, ka miskit
nooremate jaoks jätta! Selle ta viimaks üle huulte poe-
taski. Aga vana sepp jäi kindlaks, ta ei läbenud tõesti
noorematest maha jääda.

«Sa mõtle, poiss,» noomis ta, «mis lahinguid kõik maa
pärast on löödud. Viieandal aastal, ja seitsmeteistküün-
endal, ja esimesel detsembril ja... Küll mõisnikku-
dega, küll klikehärradega... Paos ja reduski sai oldud.
Kuidas siis nüüd? Ei, ei — olgu selle sepikojatööga kui-

das on, aga maa mina võtsin ja seda ma harima hak-
kan... Kurat, kas mul siis enne surma ka kord õigus ei
ole talgaatega oma maa peal seista?»

Selle vastu ei saanud poeg vaielda. Õigus, õigus omal
maalapil seista ja end peremehena tunda oli isal täieli-
kult, samasugune õigus kui kõigil teistel. Ja nõnda siis
jõigi isa võtab talvel palgid maha, suvel katsuvad pojad
ehitusele nõuks tulla. Saagu sest asjast mis saab. Teh-
siha ja masinate vastu pole vanal sepal midagi. Aga
maa — see on nagu paine, see lahti ei lase.

Metsa pääseti alles veidi enne jõulu, siis kui nigul oli
sõud juba allutanud, lumi maas. Rihma ja Allika vahe-
talitustel saadi Heistre ehitusmets ühelt langilt. Kergem
kuus üles tootada kui ka välja vedada. See oli tore
männi- ja kuusesegamets, kus puud pilliroogudena vastu
taevast tõusid, kõrged nagu pilvetoed, säilinud nurgake
suurest, äralaastatud Kudusoo laanest, vanast mõisa-
metsast, mis tükki-tükilt oli eksportfirmade vahetalitu-
selt rannanud välismaadele, merede taha, ilma et sellest
kohalikele rahvale oleks jäänud muud kui haooksi ja
viletsaid sente töö eest. Nüüd kõndisid endised sae-
mehed selle tundega metsa, et ka endale võtta sealt
tikukene, kust seni oli laastatud virnu maailma tarvis.

Kudusoo laande oli Heistrest oma poolteise tunni
tee. Siina mindi ühes tropis varahommikul, enne kukke
ja koitu, kui sirasid alles tähed; ja sealt tuldi hilja
õhtul — samuti kuu- või tähevalgel, teinekord ka läbi
tuisu ja pakase. Päev läbi lõomasid tööpaigal suured
tuled, hiilis mööda metsaalust paks hall haosuits nagu
ilves ning kahisesid harkidel teekatlad. Töötati ligis-
tikku, üksteist aidates, heatujuliselt ja peaaegu lõbusalt.
Ilma arupidamiseta, jookavas töökäigus kujunes välja, et
vanaast metsamehest Jundest sai eestvõtja, tööjuht,
midagi brigadiri taolist. Tema seadis mehed tööetele,
tema plaanitses puude mahalaskmise nõnda, et üksteist
vastamisi ei ohustataks, tema andis ka nõu, kuidas puid
kasulikumalt tükeldada, missugused palgid prussideks-
laudadeks lõigata või mis niisama, ümaralt seinä panna.
Junde metsatöökogemused tulid igaühele kasuks. Ning
inimesed hakkasid sellele omaette-olekuga, seni poolhül-
jatuks peetud mehenässile vähehaaval teiste silmadega
vaatama, hakkasid silani elust end otsekui läbivarasta-
nud salakütti hindamagi. Ühel lõunatunnil ümber tule

istudes, mis lõomas sülla kõrgusele ja mille kobrutava suitsu läbi keskpäevane päike paistis punaselt nagu latern, küsiski Lehtmaa Jundelt, et milleks küll tema maatükiga jändama kipub, kui oleks võinud vabalt hakata metsapraakeriks?

«Ei võinud,» raputas Junde pead, nii et läkiläki kõrvad laperdama löid. «Kaeh, minu isa ütles ikka, et küll oleks õnnis tunne, kui saaks korra oma kätega oma mullas sobrata, niipalju kui süda lustib. Tema, kadunuke, jäi sellest õnnistusest ilma. Eks minul tule temp ära teha. Keh-eh-hee. Sest juba piiblis töötatavat vanemate patud laste kätte nuhelda...»

«Kas sina siis usud piiblit ja pattu?» kõhkles Lehtmaa.

Silmi kitsaks tehes vaatas Junde kuhugi eemale, päikeses särava lume peale. Et ta oleks uskunud? Seda mitte. Usust polnud Junde kunagi sooja saanud. Aga mingit imelikku tunnet, kindlat, salajast lootust, et halb asigi hästi võib lõppeda, seda oli ta eneses alati kandnud. Kui ta külakoolis kirikulaulu-viisidele pilasõnad seadis ja selle eest nurka põlvitama pandi, lootis ta kindlasti, et visatakse koolist välja. Ja visatigi — pääses kirikulauludest. Kindlat veenet, et kord aeg tuleb, kus ta nõnda kätega maad sobrata võib, nagu igatses isa, jah, seda tunnet kandis ta eneses ka. Kandis sellest peale, kui hakkas mäletama isa sõnu. See oli niisugune isemoodi, hull usk, mis sosistas vaikselt kõrva, et ära karda, ära muretse — kord elad ka sina, Peeter! Võib-olla see andiski talle jõudu, ajas trotsima kirikut, seadusi, pere-meeste õigusi ning eesõigusi, neid tõmbama ja nendega koguni protsessima? Kes teab! Ta hammustas tüki tahket, külmanud pekki nagu seepi, rüüpas lonksu tulist pohlavarreteed peale, siis ütles mõtlikult:

«Mina? Olen, mis ma olen. Elus tihti viltu ja väärilt läinud inimene. Aga seda usku olen ma küll uskunud, et ka meiesugusel peab õigus elada olema... Et kus jääb isa pooleli, sealt astub poeg edasi...»

See oli öeldud nii tõsiselt, et vana Lehtmaa enam kembelda ei tihanud. Mis sa kemples inimesega, kes õieti on uskunud, sellesse uskuda jõudnud, millest ise unistadagi ei osanud. Ta vaatas imestades Junde poole, kohmas «nujah» ning asus suitsu keerama. Seesama väike avameelne jutuaajamine aetas Junde senised teod,

tema teravuse ja trotsi otsekui uude valgusse. Ja see valgus näitas temas tugevat inimest, kes enesele õiguse võitis, omal jõul võttis ka seal elada nõnda nagu ta tah-
is, kus talle vähimatki õigust varutud ei olnud. Väga imeline tegu. Ning Sepa-Ludvi, kes jutuaajamist pealt oli kuulnud, arvas:

«Õigus? Õigus muidugi, jah... Oleme oma naha peal näinud. Aga nüüd, kus meie... Nüüd vaja vaadata, et me ise ka õigust teeksime... Muidu ei ole me mitte paremad, kui olid kõik need härrakeste maa- ja taeva-
lindud kokku. See on minu usk, vaat mis.» Ta ütles seda Basile ja Logina asjadele mõeldes.

«Isa. Aga ära unusta, et õiguse jumal olevat kahe naaga... Keh-eh-hee, vaat mis!» kihistas Junde.

«Kuidas kahe?» huvitus Lehtmaa.

«Kaeh, nõnda, et kui ühele teeb pai, siis teisele keerutab püsti...»

Sinna see jutt jäigi. Kuid õhtul kerkis Junde ja Lehtmaa vahel küsimus õigusest ja õigesti talitamisest päris undamatult uuesti üles. Junde kütisilm oli märganud harvikuserva, kus kitsad käisid haavaoksi näsimas. Ta lõi püssiloksu metsa, peitis selle haohunnikusse ja hiilis teistest maha jäädes vahel õhtuti sinna sokku luurama. Täna õhtul ütles ta, et läheb teist teed, vallamaja kaudu ringi, libises eemale, kahmas püssi kaenlasse ning tõttas ettevaatlikult astudes tuttava koha poole. Vanad harjumused vedasid.

Ilm oli tuuline, mets kohas ja ägas. Loom ei kuule kaugel, rõõmutas Junde ja sampsis end vastutuult hoides läbi sügava lume. Ei kuule loom — ei kuule ka inimene. Parajasti kui ta sihile lähenes, mis harvikut eraldas kuusetihnikust, tabas küti kõrv iseloomuliku täksimise. Keegi raius noori, ühe kirvehoobiga langetatavaid kuuski. Ta surus end läbi tihniku ning seisis silm silma vastu Lehtmaaga.

«Kaeh, sina, patupärija, rüüstadki siin ja varastad rahvast?» ütles ta karmilt naabrile, kel üllatusest jäid käed kirvega õhku püsti ja vajusid siis rinnale.

«Mõtlesin, et lõõn mõned rehavarred...» kogeles Lehtmaa. «Mis rüüstamine see...» Kogus end aga kohe: «Ja sina, Junde, ajad vist jälle kitse taga? Kas need kitskesed ei ole ka võõras vara?»

Mehed vahtisid teineteisele peaaegu vaenulikult otsa.

Keelatud toimingul viibides pole hea kohata isegi sõpra. Seda mõistsid mõlemad. Viimaks kohendas Junde püssi õlale ja tõmbas taskust tubakakoti. Jaht oli nagunii mokas. Nüüd võis suitsu panna.

«Keh, olen peremeeste metsadest kümneid sokke maha kõmmutanud. Lausa viha ja külma südamega. Või mis kuradi pärast ma nad laskmata pidin jätma? Aga nüüd, jah, hiilime siin nagu vargad...»

«Vargad? Jah, või mulgi mõni nälg nende rehavarde järele, aga näe...» Lehtmaa jättis puukese sinna paika, võttis kirve kaenlasse.

Junde pahvis ägedalt suitsu.

«Kaeh! Nälg, see on — lori! Aga tead, et on keelatud, et hoitakse härrade jaoks — sellepärast. Noh, ja nii harjud pikapeale võtma, võtad sealt, kus on... Sina kah, Eedi. Tead sa, too parem metsavalitsusest luba ja kõksi siis neid kuusekesi palju kulub. Egas neid keelata! Praegu, kus me ise siin raiume, nii ei kõlba...»

Lehtmaa habemekontsus lainetas pilge.

«Ütlesin sulle, et loodud metsavaht!»

«Ära naera. Kui mina metsavahiks oleksin, läheks mõnel meist elu kirjuks. Mina valskust ei salli.»

«Mis sa minuga! Mina vahel harva rondikese... Tuli täna äkki niisugune mõte, et viskan teiba haohunnikusse. Hea koos ära viia.»

«Selge. Aga kuulsid, mis Ludvi ütles, et kui meie ise õigust ei tee...»

«Mis valskust selle tikukesega siis?» püüdis Lehtmaa end õigustada. Aga Junde nõudis kurjalt, tõesti nagu metsavaht:

«Tule, astume õige minema! Mõlemad.»

Nad mõõtsid veel kord silmadega teineteist, nagu kahju tundes sellest, et vanu kombeid enam ei sünni pidada, et need maha tuleb jätta, ning hakkasid siis kõrvuti, ühel püssi õlal, teisel kirves kaenlas, metsast välja, tee poole sumama.

Lõotse loodest kiskus tormiks ning madal, mööda hangi sahisev salatuisk veeretas lagedal lund järjest paksemalt reejälgedesse. Hallid pilved lendasid rutates üle küngaste ja metsatukkade ning tuul mühas mornilt küngaste vahel avanevates nõgudes. Meeste habetunud näod tõmbusid varsti lumest halliks. Nad rudisid vaevalt edasi, küürus end läbi tuule ja tuisu surudes, nagu

oleksid järele lohistanud ränka koormat, vanade harjumuste ja vaeva koormat. Kumbki neist ei puudutanud imelekku kokkusaamist kuusetihnikus, ei tahtnudki puudutada. Alles kui nad poe eest mööda läksid, kutsus Junde:

«Tule, viskame suutäie! Süda justkui närb, ja sooned ka valutavad.»

See oli laupäeva õhtu.

«Süda närb jah,» möönis Lehtmaa.

Ning koos astuti poodi sisse. Letinurgal asunikku suuäärde upitades ütles Lehtmaa poolnokkivalt:

«Noh, olgu siis — lõpetuseks.» Ja võttis suure lonksu.

Junde keerutas pudelit tükk aega pihus. Tal oli palju raskem. Kuidas võtta seda naabri ettepanekut — lõpetuseks? Nõuti liiga palju. Ta mõtles ja keerutas mõttes pudelit, kuni higipiisad otsaesisel pärlemdama löid. Siis hüüdis järsku kergendatult, täie tõsidusega:

«Ei, tead, mina... Ma lähen jahiseltsi...»

Lehtmaa suu vajus pärani, aga — naer jäi tulemata. Junde nägu oli liiga tõsine. Natuke maigutanud, ütles ta naeru peites, vaikselt:

«Teab, mis mina siis pean tegema? Seda seltsi ei ole, ja vist ei tehta kah.»

Nüüd rüüpas Junde tubli sõõmu, koksas pudelipäraga letile.

«Sina... Sa ära mõtle! Kui mina juba seltsi lähen, lõõn ma niisuguse korra sisse, et keegi teine ka enam salaja... Mõistad? Mina nalja ei tee...»

Lehtmaa tahtis käega rehmata: jutt jutuks. Aga samas pöördus Junde poemehe, tüseda, karvaste kätega, näost punetava isanda poole ja hüüdis sellele valjult:

«Hermann, vaata, et sa mulle metsas jalgu ei jää. Mina olen nüüd jahiseltsi mees. Ja kes metsas koerust teeb, sellele ma ei kingi.»

«Segaseks oled läinud või?» kummardus teine üle leti ette. Nad olid mõlemad vanad salakütid, tundsid teineteise kombeid hästi.

«Ei. Hakkan ausat elu elama. Muud midagi.»

Poemes tõmbas silmad kissi, vahtis teda nagu viirastust.

«Mina jah. Kas sa arvad siis, et Junde Peeter ausalt elada ei oskagi?»

«Põrund!»

Aga Junde polnud raasugi põrunud. Sealsamas karratas ta poemehele, et tulgu see ainult jahiseltsi, küll ta teda seal põrutavat — kõik vanad vigurid välja. Jah, Jundel oli nüüd maa, lehm ja hobusegi lootis ta kevadel saada. Miks ta siis teistmoodi elama ei pidanud hakkama? Oligi juba, enesele märkamatult, hakanud. Senisel omaette viirelejal läksid nagu silmad lahti. Ühel hommikul meenutas ta, et Allik, omaküla mees, üksik inimene, miilits ja ametiisik pealegi — majapalgid ähvardavad tal lõikamata jääda. Kus miilitsal aega metsas käia! Mis teha? Mehed arvasid, et mis need tühjad võtta — kui Allik voli annab.

Allik kandis tõesti juba mitu kuud värvilise randiga mütsi ja pikka sinelit. Tal oli kamber vallamaja lähedal majas, mida tarvitas nii eluruumiks kui vastuvõtutoaks. Kuid päris ehtne, kõikides valla asjades kodus, iga niidikest uuriv mees ta siiski ei jõudnud olla. Miilitsa osa täitja ainult — kui nii ütelda —, sest kolm päeva nädalas istus ta linnas kursustel ja näitas harva oma vormimütsi külas. Need, kes kartsid temast kõva võimu, löid halvustavalt käega: näe, ei saanud asja, pandi kooli! Aga lood olid teisiti. Küll Allik vallas toime oleks tulnud — kõigega, isegi ninakate halvustajatega —, ainult et ta pandi õppima erilisi miilitsateadmisi, siis ei jätkunud tal aega.

Junde jutu peale vajus Allika pea kämbla najale. Noh, palgid, eks need või maha võtta, jah. Aga millal tema ehitama jõuab, seda ta küll ei oskavat ütelda... Amet, kursused... Tädi poeg oma kirjas oli ta peremeheks trügimise plaanid naeruks teinud, nõökavalt nimetanud «punaseks pärishärraks»... Ning ka Lumi soovitas pigem piiluda paremate tulemuste poole ametialal kui kärssa uuesti mulda pista. Kust see vastne nõukogude kaader siis tulevat, küsis ta, kui mitte seesuguste, juba haridust nuusutanud töömeeste hulgast nagu Allik? See pani mõtlema. Sügisel plaanid löid luituma. Kui sul on amet käes ja sa õpid, lähed edasi kõrgemale kohale — on selleks väljavaateid —, mis põrgut jahid sa siis maaga? Kui sa aga kindlasti tahad kätega mulda sobrata, nagu räägib Junde — milleks sulle siis amet ja õppimised? Sulaspoisina oli ta sügisel ahnelt maatüki järele kahmanud. Ametnikuna, miilitsana — jah, tundus maa nagu kammits jalus. Kahte koormat korraga ei vea.

Oleks ju võinud maa sootumaks käest ära anda... Kuid tegemist oli Loginaga, kodukoha maatükikesega... Ning sin ei seisnud küsimus mitte ainult ametis või maas... Oh ei, kaugeltki mitte! Seda pidi ta paratamatult enesele tunnistama — nagu pahet.

Nad istusid avaras vastuvõturuumis, kus polnud muud sees kui lihtne kahe sahtliga laud, välivoodi, paar tooli, telefon ja Eestimaa kaart seinal. Värvitud põrandki oli nii lage, et võis näha päikesekiirtes hõljuvaid tolmu-kübemekesi.

«Ega sa igavesti miilitsaks jää?» vaatas Junde võõristavalt ebakoduses ruumis ringi.

«Eks elu näita, mis ja kuidas,» kõigutas Allik jalga, ilma et kindlalt sõna oleks ütelnud. Seda tal varuks polnudki. Laine ajas endiselt oma: visaku munder seljast või mingi kuskile kaugemale. Oma külas miilits... Mis elu on siin miilitsamehe, pealegi miilitsa naise elu? Miilitsa naiseks tema ei hakkavat... Karl aga ei raatsi jätta ametit, ei toda Logina maatükki ega Lainetki. Tahaks otsekui olla ühtaegu maapidaja, miilits ja ka naisemees... Aga õnnetuseks ei sobi need kolm praegu kuidagi kokku. Otsusta nii või naa, tee ühte- või teistpidi, ikka kukub võõriti välja. Imelik, missugused sõlmed vahel elusse sisse löövad... Salasõlmed, mida mõistusega lahti ei haruta, näperda nende kallal kuidas tahad...

Junde märkas väga hästi Allika enesekindluse puudust. Külas keerutatakse juba ammu, et kus see kahe kütüuga — korviga — Allika poiss mujale kõlbaski kui miilitsaks. On enne Logina Maret ja pärast Rihma Laine poisi välja praakinud — mis siis muud kui vea sinel selga. Ehk hirmuga mõni tüdruk lööb nõrgaks... Kuidas sa säärasesse loosse end segad või sellest räägid? Junde ainult uuris teda pisut oma terava kütisilmaga ja — raputas pead: naised, naised!

Metsaski ei rääkinud ta ülearust sõna. Maha võtta ja — valmis. Ning taas sahisid saed, paukusid kirved ja kõlasid meeste hõiked. Vanad, habetunud puuhiiglased löid järsku nagu peatult kõikuma, kaldusid küljele ning varisesid siis oiates või karjatades, terveid lumepilvi üles paisates, ragina ja praginaga, väiksemaid puid kaasa murdes, noori võrseid enda alla mattes elutult maha. Silmapilk olid laasijad kirvestega okste kallal,

nende järel tükeldajad saega ning — vaigulõhna levitades jäid raiesmikule palkide ja talade read. Haod pandi hunnikusse või põletati ära, latvadest tehti halupüü — lank oli puhas. Ainult üksikud, nagu alasti jäänud seemnemännid kõigutasid kerges tuules oma kaharaid ladvatupse. Ilusate talveilmadega edenes töö jõudsalt.

Ühel päikeselisel märtsipäeval, kui härmas mets siinsamas kõrval kiiskas ja sätendas nagu litritega lükitud kangas, kui kahe suure tule kõrgele käivad leegid viimast risu neelasid ja mehed peale einet riistu kokku kogusid, sest töö oli seks korraks tehtud, tuli Allik oma miilitsamundris, sinel pihtkasuka peal. Ta tuli kerge saaniga, ajas mööda jälgi otse tule juurde, mille ümber mehed suitsu tegid, ning hüüdis:

«Noh, lõpulõuna? Olgu siis lõpetus minu poolt!» Ja pani viinapudeli põksti kännu otsa.

Lõke sai uut, tõrvast sööta, leek vuhises poolde mändi. Mehed, kes palkidele, kes kändudele toetudes, koondusid tihedamalt tule, aga võib-olla ka miilitsa ümber. Kasukahõlmad lahti, käed peaaegu hubisevas leegis, peesitles ta oma sõidul jäätanud liikmeid. Kui mitu talve oli ta ise nõnda metsas elanud, tööd teinud, kui koduselt keerutas siit vastu haosuitsu ja särinal põleva vaigu lõhna! Jaa-jaa, tükk vana, tuttavat elu, tuttavat väeva, mille sees teinekord tunti end paremini kui nüüd mundris... Leivakotid tõmmati uuesti lagedale. Ludvi oma laia sepakämbelaga pörutas pudeli lahti ning — meeste näod elavnesid ootlikus rõõmus. Jutt paisus.

«Terviseks tulgu ja õnneks olgu!» kergitas sepp pudeli Allika kui tooja poole.

«Meile kõigile!» noogutas Allik.

«Üle koera oleme saanud, kui nüüd üle saba ka veel — palgid välja saaks. Siis, muudkui las kirvel käia!» hüüdis Lehtmaa.

Junde arvas maasaajate hobused kokku ja leidis, et nelja-viie hobusega selle palgilaasu väljavedamine nõuab mitu pikka nädalat. Teab, kas peab niikaua teedki.

«Jalamehed — mitte talumehed!» nõõkas Allik. «Kuidas nõnda talu pidama hakatakse?»

Kurdeti, et pole ruume olnud. Kus sa loomad paned! Et enne laudad-tallid, siis täkud-pullid.

Allik vaatas neid ja mõistis. Niisugused nad on, need mehed! Nõnda, kaude, ümber nurga alustavad nad alati,



kui ootavad abi või tahavad teise arvamist kuulda. Ei küsi lausa, et mis tema mõtleb, kuidas palgid metsast kõige kergemini välja saab. Ei, nad ainult kergitavad üles, võtavad kõne alla oma päevamure. Teadagi, praegu on see ühtlasi ka tema mure, ja nad ootavad tema sõna nagu enesestmõistetavat asja. Jah, tal on plaan, oma plaan. Aga kas see nendele passib? Soojenenud ja nagu sisemiseltki soojemaks läinud neist omaküla meeste häälest, nende kobavatest mõttekäikudest, ajas ta enese sirgu. Ei, kõnet pidada ta ei kavatsenud. Ainult tänas lühidalt palkide valmislõikamise eest, selle hea tahte eest, mis nad olid tema vastu üles näidanud, ja küsis siis äkki, et kas on mõeldud talgutele. Mehed mõhatasid.

«Talgud!» hüüatas Allik pisut ettepoole laskudes. «Kui teeme talgud? Täpselt nagu taludes sõnnikuveotalgud? Mis?»

Vaadati ringi. Mõõdeti silmadega palgilasu. Peab palju hobuseid olema, et neid ühe päevaga välja viia!

«Noh, kui palju?»

«Vähemalt paarkümmend. Siis kolm-neli voori päevas — ehk tõmbaks ära,» arutas Junde.

«Ja teil neid nii palju ei ole?»

«Ega küll...»

«Teil on neid rohkem, mehed! Palju rohkem!» pahvatas Allik. «Vaadake ainult ringi!»

«Kas mõni Tigase või Mäe tuleb sulle palke vedama?» kahtles Ludvi.

«Tigased ja Mäed ka. Aga — meil on vallas hobulaenutuspunkt! Kulla mehed, kelle jaoks need hobused seal on? Teie jaoks! Seal on, Junde, sinu ja seal on, Ludvi, sinu hobu — meie kõikide hobused! Mis te veel ootate? Võtke ohjad ja laske käia!»

Meestele oli see jutt võõras. Kus nüüd riigi hobustega oma palke vedama! Palju see maksab?

«Ei, Karl!» hõikas üle teiste Junde. «Talgumõte on õige mõte! Just Traadid ja Silbrid palke tirima panna. Kuradi pihta, küll see on aga mõte!» Ta otse keksis rõõmust ja virutas Tamme Priidu kühmus, kuid mitte sugugi tugevale turjale kämblagä, nii et mees jalul tui-kuma lõi. Allik aga süütas suitsu, naeratas: näe Jundet! Ära mõistis. Õigest otsast hakkas kinni! Ja kui juba Junde — küll siis teisedki.

«Kuidas sa neid peremehi-sindreid vedama paned?» kõhkles Lehtmaa. «Kopli- või Ojari-sugune — olgu et lähed ja räägid. Omataoline — saab aru, tuleb appi... Aga suured! Need kisavad ju kohe, et kommuuna, et karjas töö — võõras värk ja võõras hais... Mine sa neid kutsuma või paluma...»

«Kutsuma või paluma neid ei mindagi!» lõikas Allik teravalt.

«Mismoodi siis?» nõudis Junde kärsitult.

Nüüd avas Allik oma kaardid. «Vaata mis,» ajas ta käe püsti, mille sõrmed olid samasugused äkkepulgad, pikad ja jämedad nagu teistelgi, ainult veidi puhtamad. «Paluma meie neid tõesti ei lähe. Meie kohustame... Meil on nüüd yalla täitevkomitee. Pöördume selle poole ja laseme kõiki hobuseomanikke kohustada. Kohustada uusmaasaajate ehitusmaterjali välja-veole ilmuma. Ühiskondlikus korras nagu küüdid või teesillutamine. Eks me siis näe, kes raatsib käe külge panemata jätta.»

«Kes karvad turri ajab või kes, magus larhv ees, pilli alla neelab, keh-heh-hee,» lisas Junde kõverat naeru kiskudes. Eriline rõõm, et nõnda jälle mõne peremehe ahastava näo lagedale saab vedada, säratas ta karvadesse uppuvaid silmi. «Näed sa,» toksis siis mõnele umbusklikumale trääsaga küljekontidesse, «näed sa, kuidas nüüd igale hädale abi leitakse...»

Mida rohkem talgumõtet teritati, seda lähedamaks läksid kehvikute näod. Einoh, kui laenutuspunkt, ja kui kõik need, kellel hõbused on, välja käsutada, miks neid palke siis ühe päevaga ära ei vii? Viib! Nagu nali. Ning mitu-mitu silmapaari vaatas tänutundega Allika poole, mõned pomisesid kiitagi. Ent tänu ja kiitust ootab omakasupüüdja. Allik pöördus minema. Mis nad nüüd! Kuid julgusehelk meeste silmis, nende enesetunde tõus tiivustas teda tegutsema. Ta sõitis metsast Rihma poole ja pani seal oma kavad ette.

«Ega kedagi,» ütles Rihm mõtlikult. «See plaan passib küll.»

Nad istusid laua äärde, ja Allik kirjutas sealsamas värskete täitevkomiteele avalduse, kuhu oma allkirjad pidid peale Rihma pistma ka Junde ja Ludvi. Aktiivi nimel. Komiteed ei peetud kohaseks kokku kutsuda — kohe jutt lahti! Kellele seda kauplemist tarvis! Kirja

stusatas Allik ise vallamajja viia ning seal Heistre meeste algatust põhjendada. Kui Laine kuulis, mis plaanid meestel jälle peas on, tõmbas ta Karli tagatuppa, jäi istse tema ette seisma ning nõudis täieõigusliku naise õigusega:

«Jäta kord ometi, Karl! Miks peaksid sa küll ise enese pea peale süsi koguma?»

«Mis põrgu süsi? Kahju või, et meie majapalgid ka nõnda kohale saavad?»

«Meie?» kiskus Laine sile otsaesine kipra. «Majasse, mis sa sinna maa peale ehitad, mina oma jalga ei too.»

«Narr,» haaras Karl sõnast kinni. «Ka see maja siin on teise maa peal.»

«See — see on ausalt. Rendi alusel.»

«Ega minu maagi varastatud pole.»

«Ara räägi, Karl. See maa ja maja — seal ei saa keegi elada... Sa ei tea...»

«Lapsuke,» ütles Karl hellalt, sest ta arvas end mõndagi ja vahest ehk rohkem teadvat kui Laine.

«Mis lapsuke! Näe, Taader tegi kursustele lõpu peale, uusi laule ei õpeta kah enam... Sosistavad ja käivad. Jäta need palgid sinnapaika!»

Allik püüdis teda veenda, püüdis soojalt läheneda. Aga tüdruk tõmbus tõrksalt eemale, närvis huuli. Ta ei ütelnud viimast südame pealt ära ega saanud nõnda ka rahu. Keerles ja keerutas muudkui püstipäi, jonnakalt mööda tuba, kord nutuliselt abitu, kord karistav pilk poisil, silme ees aga Maret'i nõtked soome sussides jalad...

«Pagana kange oled sina, tüdruk! Tõepoolest, nii kange, et kas või hammusta kohe. Aga rumal. Kas me võime siis palgid metsa jätta? Kullakene, seda need Tigased ja Loginad ootavad, et jälle irvitada: näe, tühja rabistavad, metsa raiskavad... Nende naer naerab ka mind, Laine. Ka sind. Meid kõiki. Miks neil irvitada lasta? Paremini paneme nad palke tarima ja naerame ise pihku. Eks ole? Ja need Logina maad? Head maad... Mis sul nende vastu peaks olema? Pealegi minu lapsepõlvkodu...»

Viimasega tegi Allik erilise vea. Sest iga kord, kui ta meenutas Loginat, meenus Lainele paratamatult Maret, selle lahtine käsi, kerge, nagu lehviv kõnnak, temast õhkuv enesekindlus ja oskus inimesi kohelda — kõik.

milles Laine arvas Maretit enesest üle olevat. Ta ei saanud lahti rumalast tundest, et vist ei suuda ta Karli silmis Maretit väärida, temaga ühekõrgusel seista. See veider vähemväärtusetunne, hirm Maretit ees oligi oletatav, miks ta Logina maast või sinna maja ehitamisest kuulda ei tahtnud... Elada seal päev päeva järel kõrvuti Maretiga, seista nagu tules, iga minut võrreldav... Ei! Laine on õnnelik, et Karl Loginalt eemale sai! Aga Karli olekust, tema tühisemastki jutust arvab ta end tundvat, kuidas Maretit mõjud selles edasi elavad, teda rahutult liikuma panevad. Miks muidu tal see Logina nii südames on! Räägitakse, ja ega Karl ise tagasi ei aja, et Maret visanud ta Loginalt välja. Aga miks ta siis neile ei tulnud, vaid Ludvi poole kolis ja sealt kohe miilitsaks läks? Miks — kui Karl temast, Lainest, nõnda hoolib, nagu räägib? Ja kas ei talitanud ta ise jälle nagu rumal plika, kui ta Karli nii kangesti kutsus, Karli, kelle pea on täis Logina maad, ja palke, ja ehitamist — ja kes teab veel mida —, mitte aga teda? Karli miilitsamunder? Oh, tegelikult ootab ja loodab Laine ammugi, millal see tal kindlalt seljas istuma hakkaks, nii kindlalt, et võiks tulla ning ütelda: teeme, Laine, asjad ühele poole ja lähme siit minema! Siis poleks Lainel mundri vastu miskit. Kõige vähematki! Läheks hea meelega. Aga ta ei tule, ei ütle seda. Talle on ikkagi Logina rohkem — ning ühes sellega võib-olla ka Maret — kui amet või oma elu... Ja kui nõnda, kas tohib siis lasta teda mõelda Loginale tagasiminekest?

«Muudkui Logina ja Logina!» hüüdis ta turtsakalt. «On need Logina kablal nii kõvad — eks siis mine ja ehita! Önn kaasa!»

Kulnud kõrgele kistud, vaagis Allik seda etteheidet tükk aega. Tüdruku toon ja hääl rääkisid rohkem kui ta sõnad. Nähtavasti oli ka temal raske seda välja ütelda, mis hinge taga pakitses! See justkui ei olnudki sõnadega äraseletatav — see nende vahekorda tekkinud mõra. Aga ta oli olemas, ilmne!

«Laine, mis maapidaja on üksik mees?» ütles ta viimaks nukralt. «Ma räägin tõsiselt.»

«Üksik! Noh, peremehel nüüd asi seal seltsi leida...» lõkatas Laine trotsivalt naerma, trotsis meelega. Ära anna järele! Õpi Maretist, Laine, õpi! sosistas otsekui oelus ise talle kõrva.

Allik jäi mõttesse. Ta ei raiunud ägedalt vastu, nagu Laine ootas, tähendab... Selle asemel arutas asjalikult: «Ehituseni ehk tõesti — läheb aega... Kust minagi tean. Aga sina — sa oled põikpea. Mets tahab välja tuua. Tuhli tüdruk lööks kampa, tõmbaks ligi ka mõne teise, teeks võlleivad valmis ja kataks meile talgupäeval väikest laua. Rohkem nalja saaks...»

«Ah, sinul see elu muud polegi kui nali ja lustipidul!»

«Kus seda! Sinuga siin, näed, lausa tüli lahti... Ja muidu kah, iga päev sekelda surmtõsise näoga... Selle kõrval säärane väike palgivedu, noh — teadagi nali.»

Kuid on mõrasid meeleoludes, mida tõe ega naljaga kinni ei kiti. Justkui poisikeseks läinud, arutab Laine endamisi. Rabeleb sinna ja siia. Õiget otsa ei leia, kindlat sõna ei ütle, vahib peale, silmad pärani, Logina poole. Kas ta isegi teab, mida ta õieti tahab? Laine on katsunud heaga, on proovinud kurjaga teda Loginast, seega ühtlasi Maretist jäädavalt lahti kangutada. Aga ta tuleb ja räägib jälle sellest oma kodukohast, ehitamisest, räägib nõnda, et mulje jääb, nagu valutaks ta südant vanade mälestuste, mitte maa pärast. Maad võiks ta võtta mujaltki. Sellele on vihjatud. Kuid siis raputab Karl ainult pead. Teisalt ta maad ei taha... Ning sinna Laine ei lähe, niikaua mitte, kui seal peab kõrvuti Maretiga... Ja nõnda sõidab Allik sedapuhku taas segaste tunnetega minema. Kellele ja misjaoks neid palke? Võtaks seda elu! Nagu ta ilma maata või ehitamiseta toime ei tuleks? Või lõpuks ilma Lainetagi, kui see tõesti teda ei usu, nii jonnakalt isekas on! Tuleb. Tuul, vastutuul mühises jälle kõrvus...

Ometi aga ei saanud ta seltsimeestele antud sõnast loobuda, palgiveole käega lüüa. See oleks narr olnud. Ei, ta tõi Usina käest otsuse välja, mille Lumigi oli heaks kiitnud, ja kõndis siis ühel päeval hobulaenutuspunkti, Antsu juurde. Mitu aega omaette rabelnud meeste jälle-nägemisrõõm oli suur. Ent kohe kui Allik lagedale tuli küsimusega, mitu hobust punkt palgiveoks välja paneb, läks Ants rahutuks. Selgus, et tal pole rohkem kui kaheksa hobust, veel vähem aga veoks kohaseid regesid ja pärakelke. Ka rakmete ja köitega olevat nii, nagu ta on. Ja hobumoonaga. Talle antud aluseks ainult sakslasest mahajäänud talu ja mõned lisahobused. Kõik muu — Ants rehmas tüdinenult käega.

«Mis kuradit sa siin kükitad siis?» nõudis Allik karmilt.

«Sätime, organiseerime... Sa ei tea, kui imelikud on ettekirjutused. Ma poleks mitte uskunud...»

«Kes neid saadab?»

«Ministeerium ja maavalitsus — direktorid, insenerid, agronoomid ja osakonnajuhatajad... Mis üks käsib, seda teine keelab. Isu ajavad ära.»

«Näita neid kirju.»

Nad istusid ruumikas toas, kust polnud veel kadunud endise peretoa elu jäljed puupinkide, lihtsate laudade ja voodi näol, milles nüüd talve ajal magas tihti ka Ants ise. Hunnik pabereid ees, küürutasid nad kaua aega enne laua ääres, kui Allika silm peatuma jäi ühel maavalitsuse «orgosakonna» kirjal, mis kandis hädaga loetavat allkirja: Torma. Selles nõuti hobumoonu ranget kokkuhoidu, valmistumist külviajaks. Allik luges, vaatas, ning — ta käsi kippus värisema. Logina noorperemees juhendab kehvikute abistamist... Ta silmade ees viiras tus mälestus Hukost päikesepaistelisel suvehommikul, kavalast härrakesest, kes sulasega sõprust püüdis soetada, siis pilt pikas mustas mantlis mehest Logina teharul, siis samast mehest koolimaja ees koos Maretiga, meenusid uuesti Ludvi jutud Sassi tähelepanekuist... Huko ja Uiho? Kui üks neist istub ministeeriumis (tol korral Allik ei teadnud veel, et ka Uiho töötas juba maakonnas), teine maavalitsuses — mis neil siis viga kõrget mängu mängida! Ja-jah, selge hooletus! Siinsamas, tema silma all vingerdavad nähtavasti sivvud, aga ta käib mööda nagu pime! Ning samas kargas ta mõte kiivalt Maretile. Kas Uiho käikude põhjuseks Loginale ongi õieti Maret...?

«Kas sa... seltsimees Lumega oled rääkinud?» küsis ta pikka.

«Käisin ise maavalitsuses.»

«Oleksid pidanud ammu Lume või minu juurde tulema — nendega,» viskas ta kirjad ägedalt lauale. «Toda pikka meest meie koosolekult mäletad? Ka ministeeriumist, Logina härraste sõber...»

«Kurat!» kargas Ants nagu nõelatult üles.

Andis tükk aega arutada ning kaaluda, mis ja kuidas. Vastuoksused korraldustes — ilmne. Aga kõik oli ametlik, ettevaatlik, ettenägelik. Hoiatati paisutamise eest,

hobumoonu enneaegse ärakulutamise eest, kuid selle samaga võeti võimalus punkti välja arendada. Siht — nurja ajada see, mis uusmaasaajate heaks plaanitsetakse või tehakse. Kahtlemata. Edasi kuulis Allik, nagu oleks pan Jan purjus päi kuskil räusanud, et oodaku need poisid ja sulasenokad... Neil olevat mehi, kes Karjalas kaasa on löönud ega kohkuvat löömast ka siin, kui aeg tuleb... Räägitakse, Logina Huko olnud ka Soomes?

«Oh-oh-hoo!» puhkes Allik suure häälega naerma. «Aga muidugi! Tal mälestusmärk kaasas. Nägin oma silmaga,» meenutas siis armu teise oimukohal... Nõnda. Hakkas sügenema teatav kujutus. Kui juhm võib ometi olla inimene, ehkki ta on miilits! Allikal tekkis järsku rutt tegutseda. Ta ei läbenud tähele panna sedagi, et Ants ei sõandanud talgutele rohkem lubada kui viiskuu hobust...

Mis lugesid siin palgid või hobused! Järgmisel hommikul oli ta linnas ning võttis küsimuse üles. Aga üllatuseks vastati talle: teatakse. Tasa, mitte enneaegu ära hirmutada. On silmas, vaadatakse. Pangu tema hästi tähele oma rajooni...

Nüüd nähti Allikat sagedasti Heistre kandis. Paistis, nagu oleks tal vanade tuttavatega pikki jutte ajada. Iatus kord Ludvi, kord Junde, mõned videvikutunnid ka Rihma juures ja leidis nõnda jälle Laine leplikuma tooni. Aga kui pimedaks läks, ruttas harilikult minema. Kuhu — kellel seda kõlbas miilitsa käest küsida?

Kord peale Allika lahkumist ütles Rihm tütrele tõsiselt:

«Võiksid ikka, Laine, talgulaua teha... Mehel mitmed mured peas, mis sa tast nõnda trääsad... Püüdlik ja õiglane inimene... Mõni tüdruk oleks õnnelik...»

Isa ees oli Laine palju taltsam, sähvas ainult, et ega tal midagi Karli vastu, aga Loginale elama ta ei saavat minna. Õnnest ei lausunud sõnagi.

«Ükskõik. Näete ise, kuidas. Teda on vaja aidata. Mina toon viinad valmis, korralda sina, tütar, muu.» Rohkem ei tahtnud ütelda Rihmgi. Pole naistel vaja kõike teada, mis mehed õiendavad. Ja imelik küll: isa soovi täitis Laine palju meelsamini kui Karli palvet.

Nõnda jõudis kätte talgupäev. Asjaosalistele täiesti ootamatult kogunes tol märtsi keskmise pühapäeva hommikul metsa üle neljakümne hobuse. Maasaajatele olid appi tulnud peaaegu kõik ümbruskonna talupidajad. Üksnes Logina ja Mäe hobuseid ei nähtud. Silbri mehed teati olevat naabervalda, pulma sõitnud, ja Loginalt — noh, peale Sassi sealt ju tulijat polnud. Kuid Sass — Sass oli enese nagu meeste reast välja tuulanud. Teda ei oodatudki.

Jalameestest-uusmaasaajatest moodustati kaks eri brigaadi — pealepanijad ja mahalaadijad. Esimest asusid juhtima tugevamad mehed, Lehtmaa Värdis ja Allik ise — seekord oma vanas tööjopis. Teisega siirdus mahavõtmise paikadele Junde. Kohal olid ka naised korvidega, millest paistsid pudelikaelad. Kui Laine ja Valli võileivad singilõikude, hapukurgi ja soolakalaga ühel palgivirnal lahti lõid, naljatas Allik mööda rüütes:

«Peenike nagu pulmalaud!»

«Miilitsal muudkui pulmad meeles!» rabas Valli kohe sõnast.

Laine villase räti vahele peidetud näkku pahvatas puna.

«Mis sa tühja häbened... Tead, poiss ja pulmad — need alles tüdrukust inimese teevadki... Pane aga lõõg sarvile...»

Hm, lõõg! Valli oma nadi lõajutuga... Laine ei salli lõõga. Laine tahaks, et see tema asi Karliga oleks teisiti, hoopis teisiti. Ta vaatab vilksamisi, ikka nii aeg-ajalt tööjopis poisi poole, kes kärmelt palke veeretab ja koormaid seob, meenutab ta osavaid karvatupsukestega sõrmi, ning tal hakkab päris palav. Lahtise suuga Vallile ei saa ta oma südameasju pihi peale laduda. Aga kui ta hiljem Karli kohtab, ütleb noomivalt:

«Kes sulle loa andis pulmadest lõõpida!»

«Loa? Eks majapalgid ikka!» vastab Karl uljalt. «Või vajad sa kirikhärra luba? Kantslist mahakuulutamist?»

«Ole nüüd!»

«Noh, siis olgu see palgivedu ühtlasi ka meie kihluspidu!» haaras ta Lainel vallatult ümber piha ja keerutas teda, nii et lumi tuiskas ning tüdruk kiljus käes.

«Vaata, vaata, lõpuks võib veel tantsugi tulla,» rõõmustas Valli.

«Küll pulmas tantsid! Nüüd laseme liigud käia!» hüüdis Allik ja sikutas esimesel pudelil korgi pealt ära.

«Liigud, siis liigud!» hüüdsid mehed ja haarasid klaasid kätte.

Eks Allik ole muidugi kosija poiss ja Laine parajas eas piiga. Aga arvatav peigmeespoiss keeras liigud palgivedu liikudeks... Mine siis õnnitlema...

Laagriplatsi ümber kogunes nii jala- kui ka hobusemehi. Ka Tigase Traat ja Ojari Ott tulid — eemale ei kõlvanud jääda, selles oleks nähtud vaenuavaldust. Koos viinaklaasi tõstes tähendas Ott vaikselt, nõrdimus hääles:

«Nõnnaks, vaat mis veel ära ei tee! Terve patarei pudeleid platsis...»

Traat teadis väga hästi, kui maialt Ott muidu saadud viina lõmpsas.

«Talgud ikka talgud. Muudkui proosit!» uratas ta ja tegi peaga nõksaku, mis tähistas joomist.

Kuid Ojari keel hakkas peale viina veelgi rohkem sügelema. Hobuste juurde tagasi pöördudes alustas ta uuesti:

«Nõnnaks, jah. Nõnnaks, Tigase. Kes oleks aasta tagasi arvata võinud, et meil sinuga tuleb veel punaseid orjata. Oi sa kurat küll!»

«Lase käia ja pea lõuad! Mis meil muud üle jäi!» surus paks mees läbi hammaste ja ajas oma hobuse kohe liiklele, nähvas seda koguni piitsaga.

Uusmaasaajate jaoks olid neil aga sootuks teised näod ees ja teised sõnad suus. Kui Allik Tigase Traadi palgi-koormat kinni tõmmates tähendas, et kahju küll pühapäevast, aga mis teha, muul ajal igaühel õiendamised ja veod, vastas Traat sulavalt:

«Oh, mis nüüd seda! Oma inimeste asi. Egas me mõned palvevennad pole!»

«Palvevennad kükitavad nagunii kodus,» vihjas Allik Loginale ja Kandlale.

«Need vanad kannud, mis valud soontes või juurtes... Mis neist! Kui on seadus ja kord sihuke — elame selle järgi, nii nagu vaja.»

Allik saatis koorma teelesse, ise aga jäi, kang käes, mõttesse. Kas Tigase Rein tõepoolest püüab elada nagu vaja? On ta nii tark mees? Linnas, õppustel, oli talle selgeks tehtud tarvidus suhtuda keskmisse talupoega teisiti kui

suurnikku. Keskmik see Tigase oma traktoriga ja mitme hobusega ei ole. Känd, vanade, kivistunud juurtega känd nagu nood teisedki, keda ta ise kändudeks nimetas. Et seesugune lepiks? Vaevalt. Ta oli kord püüdnud Logina Sassi ja Maretit päritleda, et kuidas Petri ja Tigase pere-mehe tujud ka on, kas kiruvad küll? Aga Sass oli turri tõmbunud, Maret lausa näkku paisanud, et tohoo, kas politsei ehk ehalkäijate jälgi ka ei aja... Isegi endised töökaaslased läksid veidraks, või nagu Junde arvas, kippusid elama nende kändude moodi — silmakirjatsemisest, mis siis rääkida peremeestest! Ta vaatas neid kõiki täna erilise pilguga.

Vooriga külassee jõudes sattus Ott oma koormaga Junde kangi kätte. Sitke metsamees keerutas tala reelt lumme, ise aga ütles Ojarile:

«Nõnnaks, nõnnaks. Ojari mind vist enam hulguseks ei peagi. Tuli nii lahkelt palke tooma? Täna väga.»

Ott kõhatas, vaatas kõrvale. Neil oli Jundega ühe koh-tuskäimise pärast vana vimma sees.

«Nõnnaks... Ära sina liiga vara... hõiska, Junde! Pooled palgid alles metsas. Mina võin varvast ka visata.»

«Midagi sa ei või. Istud nagu tõhk — lõksus!»

«Nõnnaks, noh, miks ma siis ei või? Ise tulid, ise lähen ka.»

«Ei lähe sa täna kuhugi. Kardad minna.»

«Või et mina kardan? Keda kuradit mina kardan?» lõi Ott kangi lumme püsti.

«Meie aktiivi kardad. Kindel.»

Ojari ei tahtnud sugugi näidata, et Junde jutust sügav tõde peitub. Ta hakkas mõhitades kurgupõhjast naerma ja seletas kogu juttu naljaks pöörates ülemeelikult:

«Oled aga sina, Junde, mees! Sina ajad ikka vana joru! Sina, nõnnaks, muudkui sead mind ühte mesti Tormade ja Silbritega... Justkui setu, et kui kõrv — siis pott. See ei ole sinust õiglane. Tead väga hästi, kui väike vend olen mina nende kõrvale. Või kas mind muidu komiteesse oleks pandud...? Selle asemel et Ojarit nende kilda sundida, sina parem tõmba teda oma meeste ligi. Teil, näe, nõnna puha, uued mõtted ja uued töövõtted... Teine asi. Kas Ojari Ott on eales olnud uuenduste vastu? Nõnnaks, poolt, ikka tõsiselt kohe teite poolt!»

«Kuule, Ott, tahad sa jälle midagi ehitama hakata või?» torkas Peeter, meelde tuletades Ojari kunagist

võtet, kus ta koos asunikudega riigimetsast ehitusmaterjali välja nõutas, aga selle enne maha paristas, kui jõudis pulkagi koju viia.

«Vaata mis tema taga ei aja! Kui mulle ka palgid nõnna kätte toodaks nagu praegu sulle. Nõnnaks, mis siis viga ehitada! Jah, mis inimesel siis viga elada ja ehitada? Muudkui ehitada, kas või Paabeli torni. Nõnnaks, nõõ!» hüüatas ta hobusele, hüppas rekke ja sõitis tagasi vaatamata minema.

Junde nägi, et Ojari ei võta vedu. Noki kuidas tahad, ei ärritu ega pista sõimama. Täheandab — südametunnistus on must, kuigi ise plärab ligitõmbamisest. Teab, kuhu niisugust saksa võib tõmmata?! Ning vana kütt pomises ärasõitjale ebamääraselt järele:

«Ehitame sulle veel!»

Palgiveedu lõppes väikese lendmiitinguga koolimaja õues, kuhu paluti koguneda kõiki osavõtjaid. Tuli sinna nii peremehi kui kehvikuid. Üksnes paks Traat lõkutas valkselt kodu poole. Koolimajja oli vahepeal jõudnud ka Lumi. Talgukorraldajate nimel tänas ta osavõtjaid abi eest, nimetas neid palgiveotalguid esimeseks nõukogulikuks ühistööks Heistres, selleks uue elu seemneks, mis iga osavõtja hinges võrsuma peaks lööma. Kehvikud ja uusmaasaajad patsutasid kohmakates töökinnastes käsi. Peremehed vahtisid jalge ette maha. Ojari üksi aga tagus kõigest jõust oma puldanlabakuid kokku — nii et see Jundele kõrvale löikas. Kohe peale miitingut ütles Lumi klassiruumis toimuvat aktiivi koosoleku. Tulgu sisse kõik uusmaasaajad, ehitajad või säärased inimesed, kes kavatsevad veel maad võtta ja ehitama hakata. Peremeestest ega peremeestele ei lausunud sõnagi. Need hakkasid laiali sõitma. «Patt tehtud, palve peale loetud,» naeris Otsa Teodor. «Mis meist enam!» Kehvikud kogunesid kotta. Sealt, kojast, klassiukse tagant leidis Junde ka Ojari. Temaga silm silma vastu sattudes tõmbas Junde ta kõrvale.

«Sina, Ojari, noomisid mind ennist, et ärgu ma liiga vara hõisaku... Nüüd ütlen mina sulle: ära liiga vara ligi pressi! Mine parem ära!»

«Nõnnaks? Mispärast ära, kui kehvikud kokku tulevad? Mina ikka ka komitee liige?» imestas Ojari.

«Pisut palju tahad teada, sellepärast,» surus Junde ta ukse vahelt õue.

Ent Ott oli juba kord säärane inimene, kes ka välja viskamisest solvumise küsimust ei teinud, kui ta just ei tahtnud. Pisut omaette torisedes, võib-olla ehk kirudeski istus ta rekke ja sõitis läbi madala salatuisu kodu poole. Koju aga ei jäänud ta kauaks. Niipea kui videvaks tõmbus, lonkis ta, tuisulumi ümber vildikute sohisemas, uuesti valla kanti. Muidugi ei läinud ta öhtusel ajal valla peale, vaid keeras võsa ääres umbetuisanud teerajale ja pahmis sügavaid jälgi taha jättes Loginale.

Omaval ajal käidi Logina peremehe juures tihti juttu ajamas. Siis võttis Peter veel osa seltsitegevusest, luges raamatuid, kiitis Eduard Vildet kui kõva kirjanikku ning püüdis end igati näidata edu ja arengu pooldajana. Kuid hiljem, vallaametites, jäi kinniseks, hakkas tagurpidi vedama, kuni aastatega muutus iga uue tuule vastu umbusklikuks, urisevaks vanameheks. Justkui oleksid elatud päevad teda tagasi musta minevikku kiskunud. Ajapiki sai temast nõnda peaaegu erak, kes oma üksinduses muutus järjest vagamaks, aga ühtlasi ka rangemaks. Kui talle varemalt piisas kombekohasest, kuus korra kirikuskäimisest, siis kuuekümnendate eluaastate lävel tekkis tal koos tarbega tohterdada oma jooksvat ning kondivalu otsekui tarve tohterdada ka hinge. Algas pühakirja lugemine ja koduste palvuste pidamine. Sel sügisel küll Loginal palveid ei tehtud, aga Peter küürutas veel sagedamini piibli taga kui muidu. Paksud sukkvildid üle põlvede, raske pruun, korrutatud lõngast kampsun seljas, istus ta ka tolle pühapäevase päeva, selg vastu sooja ahju, laua ääres, vahtis läbi prillide kord raamatusse, kord jäätanud aknasse ja — ohkles. Sügav murekurd närbunud nahaga otsaesisel andis talle ilme, nagu oleks ta maailma patukoorma all murdumas. Tõeliselt muretses Logina hoopis elulisemate küsimuste üle kui patud. Ning neist küsimustest oli piiblit lehitsedes jõudsam mõelda — vana raamat oma kahe otsaga tõdedega aitas mõttel mõnusalt joosta. Kas ja kuipalju ta piiblisalme tulevikuennustustena võttis, nagu tegid mõned lihtsameelsed naised, seda ei läinud ta kellelegi kuulutama. Aga oma mällu kogus ta neid hoolega, kiskudes lapiku puusepapliatsi otsaga «kuningate raamatu» servale jämedaid kriipse. Selle tegevuse juurest leidis öhtu eel Traat oma vana naabri.

«Istu ja räägi,» näitas Peter järile laua otsas ning ker-

gitas prillid kulmudele, mis kaardusid silmade kohal nagu varblase tiivad.

«Häbi, häbi matab hinge kinni!» pugises Traat istmele vajudes. «Süda ei võta kohe rääkidagi. Oma ihurammuga, oma hobuseloomaga vea iseenesele häda kaela...! Lausa teotus ja tõgamine...»

Peter kõhatas, pani kaks kätt risti piiblile.

«Ära heida meelt, naaber. Issanda teed on imelikud: need, keda alandatakse, pärivad ülenduse...»

Traadi jäme kael tursus. Ta tõstis oma punetava näo.

«On sul uudiseid?» päris ta teise vagatsemist kõrvale tõrjudes.

Logina mõõtis tükk aega silmadega naabri higipisarais nagu. Siis kuulutas sõnu rõhutades nagu oraakel:

«Kurjategijaid tabab issanda nuhtlus. Ära tühja vihasta õelate pärast, ära haletse neid, kes kõverust teevad, sest need lõigatakse ära nagu rohi ja nad närtsivad kui haljas rohi aasa peal...»

«Hm, hm,» tegi Traat kaela väänutades. «Sa arvad, et see leping siis...?»

«Lepingud kirjutatakse paberile sulega, tööteod raiutakse ajalooramatusse mõõgaga. Pea seda meeles, Rein.»

«Ons see kindel?»

«Usk olgu sinu kindlus ja kalju. Hoia süda vapper. Sõnu ei ole vaja palju teha, aga meelt ära heida.»

«Allika poiss uuris, miks sa väljas ei olnud.»

«Igaüks teab, et olen jooksvast kõver.»

«Seda ma ka ütlesin,» noogutas Traat.

«Aitab. Oiduga inimene katab kinni, mis ta teab, aga alp kuulutab seda meeletumal viisil.»

«Mõistan. Ei saa sina, Peter, ütelda, et Tigase Traat oleks alp.»

«Ei. Issand on sulle andnud pikka meelt, naaber. Mine rahus!»

Ja Traat tõmbaski hõlmad kokku, läks kätt andmata toast välja. Ainult noogutas aupaklikult, nagu oleks ta meeldivat ennustust kuulnud, nagu selginud, lihavate huulte nurkades jälle enesekindluse vagu. Peter istus veel tükk aega liikumatult, käed ristis, pilk pööratud iseenesesse. Täpselt, kui kell kuus lõi, ajas ta enese püsti, astus, keha kookus ettepoole, üle põranda ja lülitas nurgalaua sisse raadioaparaadi. Tuba täitsid ragis-

tavas Berliini murrakus antavad sõjateated; seejärel tulid päevauudised, diplomaatiline ülevaade. Viimases puudutati lühidalt läbirääkimisi Nõukogude Liiduga, ilma et oleks sõnagi hingatud saksa diplomaatia uutest hiilgavatest saavutustest.

Logina peremees käis, käed seljal, mööda pimedat tuba edasi-tagasi. Ta jalad astusid viltides pehmelt, pea oli rinnale langetatud. Kõik märgid langesid kokku. Ainult seisukord kohapeal tegi muret. Linnast nõutakse maarahva sündmusteks ettevalmistamist. Aga keda sa ette valmistad, kui see rahvas iga päevaga järjest häbematumalt kipub hambaid näitama. Kui Loginal, Tigasel, Mäel ega ühelgi teisel talul enam õiget mõju ei ole kõikide nende üle, keda alles aasta tagasi tahtmist mööda käsutati ja valitseti. Nagu see tänane häbistav lugu. Lihtsalt nõuavad, et peremehed vedagu neile ehitusmaterjal kätte. Ja ütle sa kellelegi, et ärgu mingul! Ei saa ütelda! Tee paha asja juures hea nagu ette, loe või salmikenegi peale. Ptüi!

Koputus uksele äratas Petri mõttest. Ta keeras kähku aparaadi kinni, ütles vanainimese ükskõikse häälega ukse suunas: «Sisse.»

Tuppa libistas enese Ojari ja teretas alandlikult.

«Too meile silmavalgust, Maret,» hõikas Peter üle ukse peretuppa. Ja kui kasutütar jalamaid, nagu selleks valmis pandud lambiga ilmus, lisas käskivalt:

«Ole hea laps, mine viska hobustele heinu ka.» Ning aknaeesriideid ette tõmmates Ojarile:

«Istu siiasamasse sooja, räägi.»

Ott toetus ahjuäärsele pingile, pani läkiläki põlve otsa.

«Nõnnaks, jah, ega midagi suurt rääkida olegi. Ainult et nad...»

«Et nad töö eest tänu ütlemata sind välja viskasid, mis?»

«Tänu, nõnnaks, mokaotsast ütlesid ikka ära. Aga koosolekule ei lasknud jääda, panid jala ette, et liiga vara pressivat ligi...»

«Mõistmata loom! Mis sa siis tahtsid, et nad lasevad sind oma partei koosolekule? Isegi Pätsu mehed ei lasknud Tõnissoni mehi oma koosolekutele. Need nüüd sind!»

«Nõnnaks, jah, nii sa ise ütlesid, et omaks teha...?»
kiskus Ott kollakas nagu imestavaks.

«Ütlesin! Mehel peab omal oidu olema käsku täita. Kui Juudit läks Olovernese leeri, kas ta läks sinna kui tõlp ja lihtsameelne naine? Ei, ta läks kui tark ja kaval naine. Mesimagusad sõnad suus...»

«Noh, nõnnaks, sa oled ise, naaber, ütelnud, et mul on head lõuad...»

«Seda nad sul on. Aga sina ära kipu ligi hulga ees, vaid tee sõprust üksikult. Tõmba nad oma juurde, igaüks eraldi. Muidu ei kuule sa midagi, ja sa muutud kasutuks. Pea meeles, Ott, pattu ei võeta kellegi pea pealt ära, kes oma süüd ise ei lunasta...»

«Nõnnaks,» algas Ott, aga jäi siis mütsi sõrmede vahel keerutades ainiti põrandale vahtima.

«Noh?» nõudis Peter peremehena.

«Ma mõtlen, et kui oleks, millega inimesi meelitada, kui oskaks neile miskit lubada, enam muidugi, kui lubavad punased...» arvas ta viimaks kõheldes.

«Sina ütle neile, et suur vihatuli süttib varsti põlema, et issand ei jäta nuhtlemata neid, kes oma käe ligimese vara külge pistavad...»

«Nõnnaks, jah. Sa tead, taevavärkidest hoolib see rahvas vähe.»

«Hoolib vähe? Siis põruta mõnele nelja silma all, et varsti on sõda lahti, et punased lüüakse pihuks ja põrmuks, et endine kord tuleb tagasi, et peremehed hakkavad jälle peremeesteks ja et kättemaks saab olema hirmus...»

«Nojah, nõnnaks, mõnele üksikule katsuks ehk hingata. Ühel-teisel ehk läheb kõht lahti. Aga need tühjad ep tea ka midagi... Neil on seal nihuke kitsas ring, nihuke mõne mehe vaheline õige tihe punt, kust otsused välja tulevad... Nagu see metsavedugi. Kärts, nõnnaks, käsk käes ja valmis. Ei kuule ega näe keegi. Sellepärast see on nii!»

Logina peremees ajas käed oma pikkadesse vildisäärtesse.

«Et see just nõnda oleks, seda ma ei usu,» rääkis ta poolkummargil põlvi triikides. «Need mehed on kõik hooplejad, neil on enne ikka sõnad suus kui teod käsil... Aga sina ise, sina oled nüri vikat, mis ei lõika! Et neil on võim käsutada? Käsutagu! Rumalaid käsutajaid on

ennegi nähtud. Rumal käsk teeb alati rohkem kahju kui tark käsutäitmine. Võta või see meie oma Päts. Käsutaa lõpuks punased pukki... Inimestel silmad häbi täis... Maailm häbi sees... Mis siis nüüd teha? Meil, kel on aru peas, tuleb kätte võtta, punastele näppude peale anda. Igal pool ja igas asjas näidata, kes on siin peremees. Kõva kõva vastu, nõnda et neil hirm naha vahel on ja nad häbist ei tea, kuhu oma silmad panna. Mõistad? Asi sul oli palke vedada, nende tänu välja teenida! Seda oskab iga palgapoiss. Aga nende palgivedu tuksu panna, vânt sisse lüüa — see oleks mehe tegu olnud...»

«Kuidas mina üksi seda?»

«Sina üksi? Tohoo pe! Mitukümmend meest koos, ja ükski ei oska aisa puruks ajada, looka ära murda! Voorid tee peale panna, kuhu nad oleks jäänudki, sest teed pole kauaks. Tohoo, memmepojad! Vanaisa, kadunuke, rääkis, kuidas nemad mõisa piiritusevooris... Parun ajab kange pakasega piiritust viima. Esimese mehe hobuse jalaluu läheb katki. Läheb! Teised mööda ei pääse... Voor jääb teele... Näed, kuidas... Missugused mehed olid endisel ajal... Kas mina, vana inimene, saan igal pool ise? Või passibki alati sellel kõige vanemal? Ei. Sina-mees, Ott, oled selleks kutsutud ja seatud. Vânt sisse! Hirm naha vahele! Ei aita hirmutamine, aitab naer ja pila. Kõik nende ettevõtmised tühjaks teha, inimesed neid irvitama panna. Kui inimesed juba irvitavad, hakkavad sinu kõrva ka rohkem kuulma, sinu sõnad enam vilja kandma... Nende lõuad lähevad ise lahti, ja sina muudkui terita kõrvu.»

Ott teritas kõrvu praegugi. Täna Logina jutud olid teised kui varasemad. Teised ja teravamad. Ta kuulas neid, sai aru, et isanda soovid olid suurenenud, tema tahtmised kasvanud. Ojari kõhkles. Aga Logina käis temaga ümber nagu lauatuikiga; muudkui nokitses ja tokitses, hõõveldas ja raspeldas, hirmutas ja õhutas — kuni sai Ojari nõustuma kõigeks mis vaja. Kui Ojari viimaks pimedusse hiilis, tundus talle nagu ennist Traadi-legi, et Logina on kui nõid — ära teeb, paneb sind oma pilli järgi tantsima.

Aga Otist rohkem kui tööriista ei tähetudki. Logina uhkus ja au ei lubanud joomarit, poollaostunud logardit tõsiselt enese ligi lasta. Logina au lubas säärast meest ainult tarvitada. Traadi- või Silbri-taolistega lubas see

au vahel ka mõtteid vahetada, kõige sagedamini sundis aga mornilt enesesse tõmbuma ja urisema — kurjalt urisema, nagu uriseb ehk metsaott, kes haistab oma koopa ümbruses võõrast lõhna.

Mitte ilma tigiduseta ei saanud vana Peter tol talgu-õhtal sõnumitoojaid minema. Viletsad vennikesed! Neile antakse käsk ja — nad katkestavad kas või naba paigast. Orjakeari! Mis säärasest rämpsust loota? Üksainus sõna mehe suust väänab nad pehmeks nagu võruvitsad. Umbeselt aimas ta, et selle peremehi alandava käsu taga seisaks ta endine sulane, ning ta noogutas peaaegu lugupidavalt. Olgu mis on, aga selles palgapoisis oli meest. Tõelist, seda sorti meest, keda vana Peter vaata et austab, läigi läbi viha, vastasena. Ta oli endamisi kindel, et Allik küll poleks välja läinud, kui peremehed teda oleksid käsutanud niimoodi palke vedama. Pühapäev — ja valmis. Aga peremehed läksid... Narrid! Ainult Logina on sellest häbist puhas. Logina! Logina meestest räägiti, et need ka siis olid pead püsti käinud, kui valitses veel üldine vaimupimedus ja orjapõli. Logina mehed... Kaks neist vaatas sealt seinalt talle vastu: isa ja vanaisa, rohmakad, turske näo ja lopsaka habemekasvuga, hallides vattides talupojad. Nende taga jälle isad ja vanaisad, kes teab kui kauge esiisani välja. Muidugi, ka neil oli tulnud elus käske täita, alandusi taluda. Aga kuidas nad talusid ja täitsid? Talle meenus taas vanaisa jutt Riias piiritusevooris käimisest, sellest, kuidas päevas rohkem ei mindud kui kakskümmend versta, kuidas tohutud aamid küll tervelt kohale viidi, aga kalli märjukesel asemel osalt veega segati... Nood vanad mehed sealt seinalt, ja vist veel vanemad, kellest enam muud jälgegi maailma järele pole jäänud kui nimi kirikuraamatus ja see talu siin, seesama Logina — nood mehed oskasid käsku täita, aga ka oma õigust ajada. Kui tal enesel oleks kõlvanud täna minna, küllap ta oleks näidanud nendele popsinärudele, sulastele ja tööpoistele, kuidas üks peremees nende käske täidab! Jaa, peremees, kes peremehe nime väärrib. Niisugune mees, nagu olid vanad Logina mehed, kes karudega rinnutsi võidelda ei kartnud, kui nad siia metsakurusesse kord oma eluaset rajama asusid. Tänapäeval niisuguseid mehi ei ole. On ainult halisejad ja viletsad käsualused nagu see Ojari... Ligane loom, keda käega hästi puutada ei taha. Pühkme-

kalts õigele mehele, mitte rohkem. Või mis muud osa võiks säärane ilask elus etendada? Selles elus, kus tuleb hambad ristis võidelda, tugev olla, julgelt peale minna. Jaa-jah, noor Peter oli tugev ja julge, tema läks peale. Aga neid tugevaid, neid julgeid on vähe, nii vähe järele jäänud, et vana Petri pilk küsivalt langeb noorema poja, korporanditeklis ja värvipaelaga Hukost poja pildile enda ees laual. Kas oled sina see tugev ja julge, kelle peale võib loota, kindel olla? Kas on sinus küllalt seda isaisade visa verd, mis millalgi, isegi surm suu ääres, järele ei ole andnud, nagu räägib perekonnalegend kaugest isaisast, vanast Vardja Matsi Petrist, kes surisõnadena oma käreale eidele olevat hüüdnud: «Jumalaga, Krõõt, aga õigus, kurat, on minul!» Kas sinu õigus, poeg, on niisama kõva, nagu oli see vanal Matsi Petril? Õigus ja süda, sest nõrga südamega mees on lammas. Ning Peter laskub vastu ahju seljakile, nagu võrdleb vidusilmi neid pilte seinal sellega, mis seisab laual ja millel kujutatud haljas noormees edevalt naerab tõsiste elutarkade nägude kõrval. Noor võib naerda, miks mitte! Noorusel ei ole vastutust. Aga selles noores näoski on jooni, isegi naeratuse tagant paistavad nad läbi, mis vanade meeste nägusid elustavad: eneseväärtusetunne, otsusekindlus, teovõime... Ei, Hugo, sa pead isade jälgedesse jääma! Sa ei saa mööda astuda, kui sa üks meist, üks Logina mehi oled! Peter paneb käed risti rinnale ja noogutab kaua, mõtlikult oma noorema poja pildile. Sinu käes on järjekord. Sina võid ja sina pead! Ja olgu meie jõud sinuga, poeg! kannab ta pilgu vanaisade piltidelt poja pildile, nõnda nagu vaimus ühendada püüdes kaugeid, ammu äraläinud põlvkondi üle enese järeltulevate, praegu veel olematute põlvkondadega. See on, nagu ulataks ta omaenese käega isade relva pojale edasi. Ning sellest peaaegu pühalikust hetkest tulvab vana mehe südamesse niisugune hoog uut jõudu, et ta tunneb enese võimelise olevat ebaharilikuks teoks. Ta käib viimasel ajal harva oma naise, oma ärapõlatud naise haigevoodi juures. Kuid nüüd tahab ta sinna minna, otsemaid minna ja iseenele tõendada, et mitte hirmu pärast pole ta loobunud seal käimast.

Ta teab, et haige laual põleb ööd läbi väike lambike, et Maret kunagi ei unusta seda süütamast. Aga ta võtab

siiski laualt oma kümneliinilise kätte. Nõnda on parem, õigem. Valgust on vaja, valgust! Silma vaadata sellele, kellele sa surivoodilgi ei kavatse andestada, tuleb julgeda heledas valguses. Valges! Ei, Peter Thoma poeg Thoma pole nõrgem kui Vardja Matsi Peter! Seda mitte. Mis ta just sellele igaveseks voodi külge naelutatud naisele oma pilguga ütleva pidi — sõnu oli siin vaevalt vaja —, seda ta teele minnes veel õieti ei teadnud. Aga sama kindel ja karm tahtis ta olla, nagu üks noid vanu Petreid on olnud. Tingimata. Mitte vähem kindel, karm ja julge, mitte sugugi vähem, tulgu siis silm silma vastu seista jumala või vanakuradi enesega...

Viltidega sahistades läks ta läbi peretoa, valgusesõõr ümber, ja lükkas haigekambri ukse lahti. Otse ukse vastas oli aken. Iseenesest langes ta pilk mustavasse aknatahimikku, langes sinna enne veel, kui oleks haiget naist silmatagi jõudnud, ja — ta puhus järsku lambi ära. Nina vastu klaasi, vaatas talle aknast vastu sõtta jäänud Allika Tehvani lai, mähklik, pisut küsivalt-murelik nägu. See nägu oli külm ja kindel, nagu rauast taotud. Pikkamisi eemaldus ta klaasist ja vajus siis leistungis serva taha... Või ei vajunudki ta? Hajus õhku — see ammu surnud popsi nägu?

Petri käsi värises nii, et lambiklaas maha kukkus ja klirinal purunes. Hambaid risti surudes taganes ta toast välja, pimedasse kõrvalruumi.

Mitte ammuilma mullas puhkava Tehvani, vaid tema poja Karli nägu oli see! Muidugi! Üksnes see võis nii külmalt aknast sisse vahtida. Miilitsanägu! Nuuskija! Kas siis tõesti see noor sulasenär, on tugevam kui tema, kui Logina mitme põlve mehed kokku, kelle tugevust Peter oli arvanud end kehistavat ja kandvat. Julges tulla siia, tulla teda, Logina Petrit ja tema elu avalikult luurama? See pidi olema mees!

Kui Peter oleks teadnud, et Allik ja Junde juba mitmeid õhtuid Logina elamist silmas pidasid, akendest ennegi sisse olid vahtinud, ka peremehe enese kambriksse, jah — kui ta oleks teadnud, et nad täna nagu jahilised Ojari Otile Junde algatusel jälgi mööda järele tulid, selle mehe jutlemise ajal kõrva vastu seina surusid, aga midagi ei kuulnud — sest Logina maja palkseinad on paksud —, võib-olla ei oleks ta siis mitte nõnda heitunud ja hirmunud. Aga nüüd vaarus ta väsinult tagasi oma

tuppa ja toetas selja vastu ahjumüüri. Mitte enam valgust, vaid kindlust, tuge! Sest põlved võppusid ja igemed suus ei tahtnud paigal püsida, liikusid nagu veskišöelad. Vihastamisest, katsus ta enesele kinnitada. Kuid teadis isegi, et hirmust, tõsisest hirmust sulase — omaenese sulase ees. See oli vastik.

«Kurat!» surus ta läbi hammaste selle tema poolt väga harva lausutava sõna ja ulatas käe nagu millegi haaramiseks välja. Käe alla sattus piibel, ta sõrmed kompasid paksu nahkkaanesse pressitud ristimärki ning ta vajus jõuetult tugitooli.

«Usk, lootus, armastus,» pomisesid ta kangevõitu huled. Rist, süda, ankur... Kus oled sa, usk, kindlam kui kalju? Kuhu oled jäänud sina, lootus, mis iga elava südant soojendab? Ja kus on see armastuse ankur, see kõige suurem, millest kinni haarata? Midagi ei olnud. Tühjus, pimedus. Ja pimedusest haigutas vastik, ilge hirm... Hirm oma sulase ees, sulaste ees...

Nii haaras hirm oma külmade küüntega selle enese südamest kinni, kes pikki aastaid oli teisi hirmul hoidnud ja ikka ning alati hirmutada püüdnud. Issanda veskid töötavad pikka...



I nimesed hindavad oma elamusi ja tundeid mitmeti. Kartust või hirmu näiteks ei ole keegi unaldanud vooruseks kiita. Kuid ebavoorus, jah, nõrkuski mängib elus vahel tõsist osa. Sass oma saamatus pelgurluses muutus nukraks, enesest tõmbunud meheks ega täitnud kellegi lootusi. Logina Petri hirm oma endise sulase ees seadis asjad nõnda, et härra Uiho jäi äkki Heistrest eemale — tema imelik kahe sangaga kohvergi toimetati kähku rees, heinte all linna. Ka perepoeg, nüüd üks eriala-töötajaid, ei tundnud, vastu oma sügisesi töotusi, kodukohta asja olevat. Nii sai Loginast kevadkuudel jälle täitsa harilik, vaikne talu, kus elati nagu väljaspool aega. Isegi vanaperemehe käigud linna olid harvad — niisama harvad kui head teed kevadel.

Seda kõike Allik teadis. Ta mõistis ka, et kogemata silmasattumine akna taga tegi asjatuks tema edasise vaeva ja hoole, ning tõmbus äraootavalt tagasi. Kus kass kõnnib, sinna varblased ei lenda.

Linnas oli ta välja selgitanud, et mõlemad teda huvitavad sõbrad töötasid ametlikult organiseerimisega: üks tõukarjasovhooside, teine põllumajanduse alal. Nad öeldi oma ülesandeid täitvat. Aga mida ja keda nad karjakasvatamise kõrval võisid organiseerida? Kas mitte kahtlasi, omameelseid kasvatajaid? See oli vaevaline selguma, nii vaevaline, et Allikal kippus tunne tekkima: tegu on osavate, end väga hästi maskeerivate vastastega.

Säärast tunnet süvendas Allikas veelgi juhuslik kohtumine härra Hukoga. Ühel varase aprilli õhtul, kui

künkanõlvad juba kergelt aurasid ja kevad õhus virvendas, leidis ta noore Torma vallamaja kantseleist. Siimsoni juurest pabereid sorimas.

«Noh, mis revisjoni siin tehakse?» kohmas Allik võõristavalt.

«Tervis, tervis, kodanik Allik!» tõusis Torma ja tegi oma endise karjapoisi suunas vildaka, kummardusetaolise liigutuse.

«Põrgut jah. Ootamatu revisjon, seltsimees Allik... Näete, seltsimees Torma kontrollib, kas meie valla uusmaasaajad suudavad ka tõega oma põllud maha teha, kas nad on küllaldaselt varustatud inventari ja hobujõuga ja...»

«Ah h ä r r a Torma kontrollib... meid?» Allika halvakspanu lõi nii nähtavalt välja, et seda tuba täis pahatas.

Põski tõsidusest punni ajades selgitas Torma: «Jah-haa, mina töötan nüüd noorema agronoomi kt-na maavalitsuses ja minule tehti ülesandeks vallad läbi sõita, kohtadel üle vaadata, et teataks, kus vaja abistada ja kuidas... Põllud ei tohi meil sööti jääda, ei tohi kuskil...»

«Oh-oh-hoo!» Allik laskus rinnaga vastu võreserva. «Härra Tormat huvitab ehk kõigepealt see, kuidas ta oma mõisa endised sulased selle raske ülesandega — põllutööga — toime tulevad?»

«Vabandage. Minul ei ole olnud mõisaid ega sulaseid. Kui mõnel Tormal neid on olnud, palun pöörduda otsest, mitte minu kaudu. Mina olen väike ametnik...»

«Suurest kuulsast Logina talust, Stormide suguvõsast. Tere hommikust! No on valge väljas ja — kontrollid platsis!»

Allika tõmbamine ajas härrasmehe, kes oli kenades, terava ninaga kingades, hästi pressitud sinises ülikonnas ja kraes-lipsus nagu pildi pealt võetud, ummikusse. Ta väänutas juhmilt lopergust pead, surus hambad kokku, otsustas vasturünnakule üle minna. Mis see popsipoiss!

«Mul on tõsine õigus ja küllaldane põhjus küsida ka teilt, kodanik Allik, kuidas teie kui üksik, ametisolev isik võite toime tulla maapidamisega? Kerge on maatükki kinni panna, hoopis raskem seda majandada. Realegi kui teil puudub hobune, puudub inventar. Mis te mõtlete? Kevad on käes.»

«Mina? Mis mina mõtlen? No tänan. Sellest ei kavatse Allik ühele Tormale mitte aru anda. Fakt.» Allik ajas enese täies pikkuses sirgu, mõõtis teist võitlusvalmilt, halastamatult.

«Trotsite asjata. Ka minul on ametikohused nagu teilgi...»

Ametikohused! Vaata kus nõukogude ametivõim! Mis asju siin õieti aeti või mis siin nuhiti? Kelle jaoks?

«Ei. Mina trotsin asja pärast, põhjusega. Selge. Mis kuradit on mehel, kelle maa ära jagati, tegemist meie majapidamisega? Irvitamine! Panna härrad tööliste üle kühjast mängima, neid naeruks tegema? Ei! Puusepp ja auk seinas...» viitas ta ukse poole. «See on minu vastus teile, härra Torma.»

«Teie... Teie solvate mind. Minu amet...»

Mehe nagu läks lapiliseks, ta hää jäi kurku kinni. Miilitsavoliniku otse sööv halvakspanu, ta külm viha surus maha kõnevõime ja -tahte. Nad vaatasid väga teraselt, mõõtvalt teineteist. Allikale meenusid jälle lõppematud kivisõjad, võmmud ja löögid, nõökimisrohked skaudipäevad — kõik vanad vaenud, ning ta tundis hetke käes olevat, kus ta närvid võivad üles ütelda. See mees tuleb paljastada, maksku mis tahes.

Noor Torma omakorda seisis lähedal sellele veidrale, halvavale hirmutundele, mis talvel oli teovõimetuks muutnud vana. Ja häbi end alandada oma endise karjastaura, popsipoisi ees, kelle ta seni alati lihtsalt üleolekuga oli teelt kõrvale surunud, pani mehe vihast keema. Ainult Tormade päritud enesevalitsemine hoidis teda mõistusel, sundis jahedaks. Ühkelt rinda kergitades, ühelt jalalt teisele tammudes, sõnu otsides pigistas ta viimaks kurgupõhjast:

«Teen ettekande... Ettekande, et Heistre miilits takistab mind ametikohuseid täita...»

Allik pani nüüd käed võrepuule, samad tugevad käed, mille sõrmejätkuldel olid karvatupsud ja mida härra Huko pidi juba kivisõdade ajast hästi mäletama. Kahe rusikaga võreservale tagudes raius ta raskelt ja otsustavalt:

«Teie tehke, mis te tahate. Aga ärge katsuge tööinimesi haneks püüda. See aeg on läbi. Kõige parem, kui teeksite nõnda, et õhk oleks teist siin puhas. Muidu, pagan teab, äkki ehk mõni miilits teeb midagi.»

Ütles, lõi paukudes ukse kinni ja läks.

Huko Torma põselihased tõmblesid sügavalt.

«Kas nii saab haritud inimene tööd teha!» kurtis ta.

Härä Siimson ainult noogutas tummalt, viis Torma kohe vallamajast ära, enese poole. Imelik revisjon jäeti sinnapaika. Torma kihutas küüthobusega veel samal öhtul jaama. Allik kuulas Usinalt järele, kas maavalitsus ikka tõega sääraseid mehi valdadesse revisjonidele saadab. Selgus, et tõesti. Ja siis Allik sülitas.

«Teotus!»

Lumi nõudis kindlaid tõendeid. Et Allikal need aga puudusid, rahustas karmi sõnaga:

«Siis tühja kära ei tehta. Kogu materjali, tööta! Kord tuleb meil nagunii neile... igasugustele redistele löök anda. On teisigi märke...»

Rohkem tema suust ei kuulnud, ehkki jäi mulje, et ta teab, valvel või nagu ootel on. Komöödia, ütles Allik vihaselt enesele ning otsustas linnas peale suruda. Või muidu ei taha ta kanda miilitsavormi...

Vorm jäi talle siiski selga. Hoiatati pealegi: kogu materjale nagu mesilane mett, ainult ära rabele! Mis sa ikka teed? Aga et kevad uksest ja aknast sisse murdis, külviaeg suurte sammudega lähenes, tuli ka Allikal hakata ringi vaatama, mis põllust saab. Toore mulla hõng meelitas. Harjumus kevadel põllule minna kihastemagi, üksiku poissmehest miilitsa veres, lõi seda tugevamalt kihama, mida kutsuvamalt lõhnas maa ja lõõritas lõõ. Maa kutse taha takerdusid ajutiseks muud mured. Maa nõudis oma.

Loginal tuli kevad vaikselt ja harilikult nagu paljud kevaded enne seda. Lumi sulas, veed jooksid mööda kallakut hoovi, tiigike paisus järveks, laius üle poole kopli, konnad krooksusid ja kuldnokk vilistas varahommikust hilisõhtuni vanades pärnades. Maa kostus, muhenes, auras päikesepaistel, ning rohulibled ja taliviljade orased ajasid kikki oma rohelised ninad. Maa muhenes veelgi, tõmbas punaka kooriku peale, pragunes, ning siis ühel päeval leiti — vaja põllule minna, üheksas külvinädal käes. Ent niipea kui tööd põllul algasid, selgus, et Heistres see kevad eelmistega ühenäoline ei olnud. Inimesed askeldasid ja töötasid teisiti kui aasta tagasi. Maa läks küll haljaks vana viisi, lind laulis endist laulu, aga

inimene, selle kõige isand, käitus uut moodi. Inimene ja tema tegumood olid üle talve teiseks saanud. Suurtel Logina ja Tigase väljadel, kus varem hommikust õhtuni rühkisid sulased paarishoburakendiga, sekeldasid nüüd naised või mehed üksikult, mõned hobusega, mõned ilma selletagi. Väljalarakatest aeti riburida väheldasi nurmi. Nende ülesküündmine ja harimine käis mitmes järgus ja mitut moodi. Junde tõi hobulaenutuspunktist paarirakendi ja lasi kibekiiresti ühest põlluäärest teise. Kruubi lesk viskas külmitust seemet mulda, Valli ajas ühehobusevedruga sisse. Lehtmaa Värdis töötas samuti punkti hobustega, isa aga andis väriseval käel põllule seemet nagu vana peremees. Viidika poiss külvas ise, kuna ema jalaga hitset lohistas. Nii töötasid tol kevadel ka Logina omad. Küllalt avarad olid veel nende põllud. Tööjõust tuli nappus kätte. Põlvest põlve oli Loginal mehekäsi seemet mulda visanud, pidi viskama ka tänavu. Kui Sass külvama panna, oleks Maretil või Petril enesel tulnud hobuste taha asuda. Säärane asi ei passinud Logina peremehe auga. Ta võttis nõuks ise külvid ära teha. Aga oma vanade kontide hoidmiseks käsutas Mareti hitsmeid vedama. Nõnda nad siis oma külvitööd lõpetamas olidki: Maret hitsmejoonel, Peter, külmitseemnega kõhul, ja Sass hobustepaariga väljaserval, kui metsa vahel mürtsuma lõi mootor.

Masinaid vana Peter õieti ei sallinud ja tundiski neid halvasti. Aga selle masina tundis ta häälest ära. See oli Tigase Traadi natsionaliseeritud traktor, millega Lõhvandi Kustas, endine Traadi traktorijuht, nüüd riigipalgalisena mööda kehvikutele lõigatud põlde ringi ajas, kiirel külvitööl neid abistas, nagu räägiti. Kui Peter tol keskhommikul kuulis traktorit lähemale popsutavat, sülitas ta kolm korda viltu üle õla, nagu tehti vanasti kurja eemalepeletamiseks. Masinast ei kartnud Logina oma põllule mingit kurja. Ega ta mõni pime inimene olnud! Peter sülitas südametäiest. Seni oli ta vaikselt lootnud, et Allik põllu mahategemisega jänni jääb ning täitevkomitee maad talule tagasi annab. Olgu või ajutiseks. Masina kohaletoomine aga tähendas Petri lootuste purunemist. Küll on kange, mitte ei jäta omast! kirus ta endamisi, läks ja istus kivivaremele põllu teises otsas, et miilitsamundris sulasega kokkupuutumist vältida. Tal ei olnud mõnus Allikale otsa vaadata. Lonkis juba enne

põllult ära, kui traktor sinna saigi, sest meestel oli õien-
damist õlinõude ja haakeriistadega.

Allik juhatas traktoristi oma põlluservale, aitas sahad
korduskünniks parajaks tellida, hüüdis: «Las käia!» ja
kõndis ise, käed taskus, Sassi juurde. Sulasmeeste jutt
kestis hea tükk aega. Petril läks igavaks selle lõppu
oodata. Ta vaatas, kuidas traktor ühe ringi teise kõrvale
külvikõlbulist mulda üles keeras, ja märkas siis, et ka
Maret oli kadunud. Ei taha kokku puutuda, nagu ma
isegi, arutas ta, ajas enese püsti ja hakkas kraaviäärsete
leppade tagutsi võsa poole hiilima. Seemendust Sassil
jätkub. Kaua see siin ringi aaleb, mõtles ta minnes ja
tegi plaane, kuidas õhtuks külvi lõpetada.

Kui Peter nägi masinatega põllule tulevas Allikas vas-
tast, siis Maret kõigepealt meest, vana lapsepõlvesõpra.
Kui Petrile Allik oli vaenlaseks, kellega paha on silm
silma vastu seista, siis Maret tundis hetkel imelikku,
südamealust puudutavat häbi. See häbi, kuid häbiga
koos ka mure muserdasid teda juba mõnda aega, nii et
Petrile või Sassile oli raske otsa vaadata, rääkimata noo-
rematest meestest, eriti Karlist, kes... Jah, kes vahest
omamoodi ja karmilt oli teda ehk armastanudki.

Armastus? Sellest on Maret peale lühikest, vallutatavat
palangut otsekui väsinud, küllastunud või isegi ehmu-
nud. Ta on nagu laps, kes kauni unenäo pealt ärgates
kardab silmi avada, et mitte näkku vaadata karmile töö-
lisusele. Kui sagedasti oli talvel talle sosistatud tunnete
tugevusest, armastuse kõikvõimsusest, ülistatud, otse
pühaks kuulutatud kõik, mis ühendab meest ja naist,
neist loob jumaliku täiuse! Nüüd hiljuti aga kirjutati
jahe-targalt, et võetagu asju kainelt, et juhtunu nende
vahel olevat loomulik ja paratamatu — igapäevane kahe
inimese vahel. Tundmused lõõmahtavat üles nagu tule-
leek ja nende eest ei olevat mitte pühakki kaitstud.
Polevat mõtetki end kaitsta, sest eks ole ju tunne, ela-
mus ise elu alus ja sisu... Ent ometi, mingit imettegevat
lõõma ei maksvat sel segasel ajal otsida argielu löökidest
tuim-väsinud südamele. Oldagu mõistlik, saadagu aru
kohustustest, mis kutsuvad meest, ning loodetagu, et
vahest ehk selles tormis, mis praegu mühab meie ümber,
saadakse tagasi ka oma endine tundeikiirus, leitakse
uesti oma soe lapsesüda... Küll siis kord leitavat
ka Maret, väike õis metsatalus... Nüüd sõidetavat

pikemale komandeeringule, ja seniks nägemiseni...
Nägemiseni, selle kirjähüüdega meenutatigi Maretile
ta õnnehetki, ta pakatamist, ta eneseunustust ja andu-
must tunde, millest ta ise öelda ei suuda, mis see
oli — kas tõesti hull, plikalik armumine või lihtsalt
nõrkus...

Võib-olla sellepärast ei viinudki too kiri Maretit mee-
leheitele, ei pannud teda ahastama. Ta küsis eneselt
silmi hõõrudes, miks, ning nukker üksindusetunne lõi
igritsema südames. Isegi petetuks ei saanud ta end
pidada, vist takistas sellise tunde võimuvõtmist pettu-
mine iseeneses, enese hukkamõist. Sest kas oleksid sõnad
teda veenda või pettagi suutnud, kui mitte ta enese rabe-
lev, edev tunne... See sillutas teid — kõigeeks. Arusaa-
mine sellest tõi kaasa vihasööstid teise ja iseene peale.
Need vaevasid teda võidu häbipuhangutega. Kuid seal-
samas segunes neisse ka omamoodi õnnetunne, soe ja
hell. Ning see vist vältiski südames tühjuse tekkimist,
milles nii kergesti idaneb silmitu ahastus või kuri,
masendav pettumus. Maret oli nukker ja vahel tige, aga
kuskil sügaval südamesopis salaja, iseeneleegi varjatult
ometi ka õnnelik. Jah, kui tal poleks seda, mis tekitab
segast häbi- ja õnnetunnet, ta ei teaks, kuhu põllult
joosta, kuhu terve elu eest põgeneda või end peita. Aga
nüüd lippab ta lihtsalt lepikuserva, kus õitseb vana tihe
toomingas, surub selle õiekobarad vastu oma nägu ja
vaatab läbi õitelume põllule, kus askeldavad mehed. Ei,
Karlile ta silma vaadata ei suuda! Tehku vana Peter seal
põllul mis tahab...

Jutust Sassiga ägenenud, otsustas Allik kivikangrul
kõssitava Logina juurde minna ja talle mõne mehesõna
ütelda. Endine sulane kõndis sama võsavahelist rada
mööda kraavi äärde, kust peremees taotles minema lip-
pata. Nad sattusid teineteisega silm silma vastu parajasti
sel hetkel, kui Peter kraavist välja astus ja Allik põõ-
saste vahelt sellest üle hüppama valmistus.

«Noh?» häälitseis vanamees rabedalt nagu teolt tabatu.

«Mis sa võsas hiilid, Logina?» vaatas Allik talle üle-
valt alla.

«Mina?» kogus end Peter. «Minul ei ole oma maa peal
vaja kedagi hiilida. See jäägu teiste ametiks.»

«Ära sa ametit puutu! Sina ütle parem, mis kuradi
süsteemi sa siin elad?»

«Süsteemi? Seitsmepõllusüsteemi, nagu Loginal ikka on peetud,» kohendas Peter külimitu rihma õlal.

«Vale! Kulakuhing, sul on siin sisse seatud peenike kahekordne raamatupidamine — riigile ja omale. Maa panid Sassi nimele, aga kurnad sulast nagu minevaas-tagi. Kas sul häbi ei ole?»

Peter kõhatas vanainimeselikult, rindu kergitades.

«Kellele see haiget teeb, kuidas mina oma põldu harin? Sina, näe, tõid traktori platsi ja mina ei lausu sulle sõnagi. Mis sa minust tahad?»

«Tahan sulle ütelda, et kui sa oma tempe ei jäta, ma panen su kinni.»

Petri käsi kobas segaselt, nagu ristimärki luues kuube.

«Õnnistuse vägi! Mis eest — mind, vana inimest?»

«Selle eest, et sa tüsast rahvast ja riiki, rikud maa-reformi. Rohkem pole vajagi.»

Mundris noore mehe nägu oli nii kalk, et vana pilgu kõrvale pööras. Talle meenus seesama nägu talveõhtul aknaklaasi taga, meenusid mõned muud asjaolud, ning ta lõug, hallis habemekontsus, pisut nagu teravamaks jäänud lõug hakkas tõmblema, kaks esimest hambakihva puresid sinist alumist huult, mis oli välja veninud ja lõtv. Jälle sama rumal, otse ülesaatmatu hirm! Ei, kas mõni endistest Logina meestest oleks mallanud nõnda oma sulase ees seista? Mõisnike ja kirikuhärrade eeski olid Logina mehed seisnud väarikalt, püstipäi. Sulasele oleksid nad tõmmanud vemmalt. Kindel! Aga tõmba sa praegust... Logina läks oma ammu äraproovitud rahu-meele-teele.

«Sina, Karl, sa oled natike kärsik mees. Sassil polnud ju kartulikorvigi omast käest võtta. Millega ta selle põllu? Las me teeme kevadel maha nii kuidas jõuab, sügisel tule ise juurde, vaata, kui õiglaselt jagame ja kõik lahku viime. Esimene suvi, Sass ei jõudnud ja mina ka ei saanud. Sellepärast... Mis kulakut siin või kedagi. Issanda arm, põld tahab ju maha teha!»

«Põld tahab teha, õige. Aga sa pea meeles, Loginal! Nälja sinusugustega ei tehta. Et oleks selge vahe!» pörutas Allik. Pörutas, keeras kannapeal ringi ja läks tagasi traktori juurde.

Vana Peter ronis koju, vahtis tükk aega veel Sõõrukünka veerult, selle künka veerult, kuhu Allik oli lasknud oma palgid maha panna ja kus nad praegugi vede-

lesid, kuidas traktor põllul tuiskas. Siis läks ja sirutas enese voodile. Ta oli üleni higine, pea huugas. Külvi lõpetajat temast õhtupoolikul ei saanud. Kui Maret päris, mis peremehel viga, vastati napilt:

«Kondid valutavad. Näevad vist teisi ilmu.»

Teisi ilmu ei tulnud. Peale järgmist keskhommikut, kui kõik oli küllalt läbi mõeldud, ajas Peter enese jalule. Käis põllul ringi, vaatas, kuidas Sass viimast odrapõldu rullis, uras natuke, et seemet palju pinnas, vahtis traktoristi tööd, kes nüüd randaalis, läks ringiga lähemale ega saanud ikkagi rahu. Viimaks, kui traktorist masina peatas, astus risti üle valmis külvimaa selle juurde.

«Ah tulid ka siia põldu narrima?»

Traktorist, osava silma ja mitte osavuseta suuvärgiga mees, tõstis oma nokatsmütsis pea ja vastas löögivalmilt, nagu oleks ta just säärast kõnelust oodanud:

«Mõned mehed narrivad tüdrukuid, teised eluaeg põldu. Ime siis, kui mina korra ka Logina põllule pisut seda mootori pussu peale lasen... Mul head Vene-maa õlid...»

Kergitas pükse, vaatas oma määrdunud näppe, aga võttis siiski nendega suitsu, pistis suhu ja tahtis jälle masina sadulasse karata. Sest mis selle vanamehega ikka! Kuid vanamees astus talle peaaegu ette.

«Mis õliga sina tossutad, see ei puutu minusse ega minu maasse. Kas inglase või veneka hais, eesti mehe villi aevastab selle peale. Aga kes siis randaali alla võib seemet panna? Maa mättaid ja rohujuurikaid täis. Äket on vaja anda, kõvasti äket! Kolm, neli korda peale ajada, enne kui külvimasina välja tood. Aga sina — muudkui randaaliga üle ja kohe seeme! Mis niisugusest tööst tuleb? Ainult ohakakasvandus. Ajab ka teised põllud täis. Vaata minul: kaks korda vedruga, kaks korda äkkega läbi, siis seeme ja jälle vedruga sisse... Näed, muld nagu püül!» viskas ta käega oma linapõllu poole. Keel kibeles küll veel küsida, mis tüdrukutenarrimisest Kustas loriseb, aga et jutt korra juba töö ümber keerles, oli veider tagasi pöörduda selle juurde, mis õieti temasse kui vanemasse mehesse ei puutunud. Varemalt, jah, siis oli vahel teda ennastki säärase vihjetega riivata katsutud. Mõnikord isegi põhjendatult, sest — käsi südamele — kes meist viletsatest patuta on! Aga nüüd? Mis tegu temal säärase lõõbiga?

«Mis sina sellest, Logina? See teise mehe põld.»

«Teise mehe! Poisinolk... Põllupidajat niisugusest või kedagi. Rikub maa ära...»

«Ah et peremees muretseb oma maa pärast. Et teab kas ja kauaks? Või niiviisi?» vedas Kustas suitsu.

«Iga korralik peremees muretseb, et põld saaks hästi haritud.»

«Ei, kurat, mina töö asjas enesele ütelda ei lase. Minu hobul on oma kakskümmend viis jõudu, ja kui mina korra randaaliga läbi tõmban, on puru taga... Sa seisa siin ja vaata natike. Siis tule jutule.»

Nende sõnadega hüppas Kustas roolipukki ja haaras käigukangi. Masin turtsatas, sööstis reipa urinaga kärmelt minema. Mättad ning kamaratükid lendasid randaaliketaste vahelt pudina välja. Taha jäi ühtlane, madalalt vaostatud paras külvimaa. Vanamees astus mõne sammu järele, katsus käega lõhutud juurikapuntraid. Nii pude ja kobe kui äkke alt tulnud maa see ei olnud, aga seemendada võis, võis küll.

Traktorist jõudis ringiga tagasi, kuid Peter seisis endiselt paigal, jalad harkis, must kaabu pisut kuklas. Ta märkas alles siis end liigutada, kui masin tema kõrval peatati ning traktorist ülalt hõikas:

«Noh, Logina, kas laseme sinu jaod ka üle või?»

«Minul pole teid kedagi vaja. Käige põrgu! Kas see's on kellegi töö? Aina tuhatnelja, tuhatnelja! Tuli takus... Ei ole aega elada ega inimese moodi põllu peal tööd teha. Jumalavallatus, muud ühti! Kas Tigase sind nõnda tööd tegema õpetas?» Ta viskas kaks-kolm korda järjepannu käega, nagu tõrjudes mõtetki traktorist, ja hakkas minema.

Tigase ja Lõhvandi Kustase vahekord oli omapärane. Peter teadis seda. Kui Traat sepapoisi, kes ihales talukest osta ja oli kogunud enesele kopika, traktori peale pani, nõudis ta temalt viissada krooni tagatisena sisse. Edasi ajas asja nõnda, et ka poisi ligemale kolme aasta palk, umbes kaks tuhat krooni, seisis tema käsutuses. Traat lubas poisile palgasäästudest kolm protsenti ja rehkendas ette, kui palju raha peremehe käes hoiulpidamine talle kasu toob. Samal ajal aga laenas ise selle panga kaudu välja ning pani summa pealt iga kolme kuu takka ligemale kümme protsenti taskusse. See oli hea äri ja mõlemad olid rahul. Poiss hoidis traktorit

nagu silmatera, tegi remondidki omast ajast, oodates aina seda hetke, millal neli tuhat krooni, talukese hinna võrra raha, kokku saab. Aga siis kuulutas peremees, et raha protsent on langenud ja poisil tuleb veel orjata... Nii ta orjaski — kuni kehtestati nõukogude kord ja lõppes talude ost-müük. Poiss sülitas, Traat tõukas takka. Ja nõnda hoidsid peremees ning ta masinist endiselt kokku, vaatamata sellele, et Traadil oli tulnud poiss koos traktoriga anda riigi käsutusse ja palgale. Vana hea vahekorra pärast ei lasknud ta midagi Tigase oma torgata, vastas kohe südilt:

«Ära sina, Logina, meie masinat...! Sa vaata, see on «Fordson»... Ja randaal on minul ka nagu kruubimasin, ainult sõelad puuduvad. Selle eest on sõit hea.»

«Eks sa siis sõida! Muudkui kihuta aga ja lase nii, et roojakruubid taga lendavad!» Ta rehmas veel kord käega, ja astunud juba minema, lisas: «Sõida, ja eks ajad näita, mis neist meie põldudest mõne aasta pärast nõnda järel on!»

Kustas vajutaski uuesti pedaalile. Tuul kandis tolmu- pilve otse sinna, kus seisis Logina. Hetk hiljem oli vana Peter nagu sulanud sellesse pruunikashalli pilve.

Nõnda, täie sõiduga, tehti Allika viljad maha: tükk kaera, teine otra ja kolmas segadist. Ega olnud viga ühtigi, et tehti «sõiduga», sest seeme idanes hästi, oras sirgus jõudsasti ning varsti kattis neid põlde sama tihe, sametine roheline nagu noid, kus mehed hobustega nädalate viisi olid higistanud. Logina Peter oli tänavu ise oma käega seemne mulda heitnud, kindel selles, et tema tehtud põld, see päris Logina põld, pidi saama kõige parem, lopsakam ja saakitootavam, sest sai ju siin seeme mulda pandud jumala õnnistusel ja peremehe käega. Aga kas oli jumal oma palge Petri töölt ära pööranud või oli vene õlidel eesti mullapinnale suurem mõju kui läänest toodud jumalal — kes teab. Orased sirgusid ühtemoodi nii seal, kus oli külvatud jumalaga, kui ka seal, kus vene õli õnnistusel. Kevadine sigitav muld ei näinud põrmugi hoolivat sellest, kes talle seemne andis või missuguste sõnade saatel. Kasvama hakkas kõik hoogsalt. Nii hoogsalt isegi, et Peter pisut imestas neid tehnikameeste põlde vaadates, kuidas ta varem polnud märganud oma maadel masinaid jooksmat panna. Neid tarvitades oleks hoopis vähem tegemist

olnud inimestega. Masin on tumm ja kuulekas, masin ei lähe kadedaks ega ahneks. Masin teeb töö, ei küsi moona ega maad. Inimesed aga? Jah, inimestega olid lood säärased, et needki, kellele Peter kõige kindlamalt lootis, kippusid käest ära libisema. Ei õigustanud enesetele pandud lootusi, samuti nagu see kõigevägevamgi, keda Peter aeg-ajalt appi hüüdis. Üldse, vana Peter ei saanud aru: tagantjärele näis küll, nagu oleks targem olnud inimeste asemel tallu tuua masinad, aga kui ta veidi mõtles, pidi tunnistama, et masinate toomine ei olnud kergem kui inimestega ümberkäimine. Inimesed — sulased ja tüdrukud — tahtsid palka. Masinale ei tulnud küll palka maksta, aga kuskil Inglismaal või Ameerikas tehtud masinad olid nii kallid, et Loginagi neid ilma laenuta poleks osta jõudnud. Laenuandjaga on aga veel raskem kui palgalisega. Võlaprotsent närib sind nagu vähk, palgaline — ainult näpistab natuke või viriseb.

Seal oli see Sass, Petri kauaaegne truu sulane ja palgateenija. Aastaid töötanud võib-olla sama laitmatult kui mõni väga hea masin. Ja töötas nüüdki, päev päeva kõrval. Üks põld teise järel sai maha. Aga kui Peter põllul liikus, jättis Sass tihti hobused seisma, istus vedrulehele või kivile ja vaatas peremehe poole säärase vaevatud näoga, nagu oleks teda sunnitud tegema vastumeelset tegu — kuigi töö oli sama, mis igal kevadel tehti. Ka maa oli sama, seesama, kus ta aastaid töötama harjunud. Peremees ei lasknud Sassi märgatavast meelehärmist end segada: paljugi mis inimesel võib südame peal olla. Peaasi et töö edasi läheb. Kuid Sass ei saanud nõnda edasi. Ühel lõunavahel — peremees oli parajasti külvi lõpetanud — pani ta ohjad vedru tell-rauale ja ütles:

«Maha see vili nüüd küll saab, aga mis edasi — seda ei tea...»

«Mis siin teada. Kui juhtub, et on õnnistust, naerame sügisel mõlemad pihku, sina ja mina, Sass.»

«Eks peremees muidugi,» oli Sass nõus. Aga sellest nõusolekust kõlas läbi etteheide. Sassi oleminegi oli etteheitev. Ta vahtis kõrvale, virvendavalt hingavale mullale, kui ta ise nõnda, nagu kahjutundega rääkis, ning ta habetunud nägu võttis kibeda ilme, nii kibeda, nagu looskleks ta piinapingil.

«Kuidas nii? Peremehed oleme nüüd mõlemad ühtemoodi, sina ja mina,» püüdis Peter sulase enesetunnet tõsta.

«Näe'p see ongi, et mõlemad,» urahtas Sass vastu. «Rahvas naerab, et näe, Sass ikka sulane mis sulane... Et maa kirjutab küll nimele, aga sulane nagu minev-aastagi...»

«Räägivad? Etse rääkigu! Ena mul asja! Kes lõugutajate lõugu jõuab kinni panna? Peaasi, kui meie ise... Kui meie kahekesi ühel nõul oleme, ei tee nad meile tühjagi.»

«Kuidas sa ikka kahekesi,» kõhkles Sass. «Üks naine kahele mehele — pole kummalegi õige naine. Ehk teeks peremees selge vahe sisse?»

«Mis selget vahet sa praegu! Kas on siis meie maal enam mingit korda või õigust? Et teed notari juures aktid pitsatitega ja kannad krepostiraamatusse, et nii- ja nii palju sellele selle eest... Seda ei ole. Nüüd ainult võetakse ja antakse. Ja tihti ei tea need võtjad-andjad isegi, mis nad jagavad või mis nad annavad... Kommunistid on seaduse ja korra asemel meie maal lahti lasknud omavoli.»

Sassile tundus jutt omavolist veidrana. Kas tema seda peremehe maad omavoliga võtma või ahnitsema kippus? Peremees ise pakkus: et kirjutame, Sass, kirjutame. Peaegu samasuguse käsukorraga pani ta Sassi maad võtma, nagu aastate jooksul palju muudki oli tegema käsutanud. Niimoodi. Ning Sass jätkas oma mõtet:

«Kui teeks nii, et peremees hakkab mulle jälle palka maksuma. Peab ju millestki elama... Või siis nii, et see maa, mis minu nimele sai, kasvatab saagi ka ainult minule ja minu perele...?»

«Sass!» hüüatas Logina kohkumusega. «Ära aja patujuttu! Kas mina sulle midagi keelanud olen? Möödunud sügisel said sa moona ja rahakopika, mis sa veel tahad?»

«Mina ei ole eluaeg teise oma taht ega taha ka... Ainult et niimoodi läheb väga raskeks. Hakkavad mind vihkama ja näägutama...»

«Kes?»

«Omataolised, teadagi. Kõik need, kes enne olid ilma maata, nüüd aga maalappe harivad ja elama ehivad.»

«Sina, Sass, harid ka oma maalappi.»

«Mis sellest rääkida, peremees? Minu kohta ütlevad

näe, et äraandja, et ma aitavat tüssata ja petta, rahvast alt vedada... Vaata, mis ütlevad!»

Logina Petrit tabas korraga halb kõhahoog. Saanud sellest viimaks puristades ja rögistades üle ning pühkinud suu käeseljaga puhtaks, ütles ta rahustavalt:

«Nojah. Sügisel, kui me niimoodi kokku rääkisime, nagu tehtud sai, olid sa ise kõigega nõus. Sina, Sass, ei ole poisikene, sina pidid mõistma, kuidas lood lähevad. Kui oleme ühte löönud, tuleb ka üheskoos edasi minna... Sa ära arva, et meie üksi sedamoodi... Ei ole! Kui palju inimesi elab praegu nõnda! Meie, eesti mehed, peame ühte hoidma, et päästa ja kaitsta oma elujärke, usku ja rahvast vägivalla ning korralageduse vastu...»

«Nemad, nad käsivad ühte hoida omasugustega, mitte peremeestega,» vastas Sass lihtsameelselt.

«Kes sulle niisuguseid käske annab?» nõudis Peter.

«Annab või mis... Allika poiss pörutas viimati peale, et kui ma peremehega sehkendamist ei jäta, paneb ta mu kinni. Tal nüüd võimud-volid käes ja puha...»

«Ja sina kardad seda kisakõri! Säss, Allika-sugune teeb suuga alati suure linna, kätega mitte käo pesagi!»

«Eks peremees tea, mul ka lapsed ja naine ja...» laiutas Sass, kellele see pikk jutt kippus üle jõu minema, abitult käsi. «Mis ma siis pean tegema?»

«Mis on sinu naine ja lapsed minu talu kõrval?» oleks tahtnud Logina ägedusehoos pahvatada. Nii tühine näis talle Sassi murelik jutt. Sulase pere ja sulase lapsed! Kuid taltsutas end kohe ja viskas ainult mokaotsast:

«Etse meest või mehe juttu! Vingub enda pärast, kui kaalul on terve rahva saatus!»

Tihedas mõttevahetuses polnud ei Sass ega peremees tähele pannud, kuidas lepikust luuraval sammul välja astus sõjaka ilmega noormees, kalifeepükstes, ülakehal õhuke spordisärk, varrukad üles keeratud. Tuuldunud ja päevitunud nagu see liivakashall muld, millel mehed seisid, jäi ta piiripeenra kivi kõrvale seisma ning teiste juttu kuulutama. Paar järsku liigutust näitasid ta kiblevat iha end peremehe ja sulase vahelisse kõnelusse segada. Kuid iga kord sai ta eresest võitu, tõmbus tagasi. Alles siis, kui Peter Sassile nina peale andma hakkas, astus põõsaste vahel kuulataja lagedale ja hüüdis lõuga ette ajades rämedalt:

«Mis sa tõpraga seletad, naabriisa! Näru on näru! Vaata et läheb ja pistab veel kõik su sõnad ülesse.»

Hõnelejad vedru juures tõstsid kohutatult silmad. Aga eriliseks kohkumiseks polnud põhjust: see oli Silbri Jan, kes siinsamas, teisel pool oja, hommikust saadik oma põldu seemendas. Löömatujus poisi terved valged hambad välkusid kurjalt. Nagu valmis vanale sulasele kallale kargama, astus ta selle ette, ajas laia rinna pungi, pööritas silmi ning peaaegu karjus talle näkku:

«Katsu sa oma lõugu lahti teha, sulasekönn! Lööme mulda täis... Mulda! Mõistad? Kes ei ole meie mees, see on meie vastane. Kas tahad saada või?» vehkisid ta paksilööke matkivad rusikad Sassi pea ümber.

Vana sulane taganes heitunult. See ootamatu pööre jutuajamises tegi ta kohmetuks. Silbri Jani ägedus ja metsikus oli teada. Miks ta ometi nõnda peaks ähvardama? Mis ta tahab...? Selline käänak jutuajamises ei meeldinud nähtavasti ka Petrile. Ta astus ruttu meeste vahele, surus Jani tõreldes eemale.

«Mis sina, Jan, siin räuskama kipud, kus mina oma... Sassiga meie koduseid asju seletan! Võta aru pähe! Ei ole aeg ärplemiseks!»

«No kurat! Mis ta siis? Ma kuulsin küll, mis ta siin laulis.»

«Hea küll, hea küll,» rahustas Peter. «Lähme nüüd, mehed, igaüks ilusasti oma töö juurde! Võta ohjad, Sass, ja lase seeme sisse! Sul ikka oli midagi asja ka, Jan?» pöördus ta kärmesti Silbri poisi poole.

Pan Jan torkas käed uhkelt püksitaskutesse.

«Sellest, Logina isa, räägime omavahel. Mitte siin!» puuris ta uuesti raevuse pilguga Sassi, justkui püüdes kindlaks teha, kas sulane on nüüd täitsa ära hirmutatud, pehme. Jan arvas seda kindlasti. Kui tema juba kellelegi peale hüppab, kellegi ees oma rusikaid viibutab, siis peab see mees vedelaks lööma. Ent sulasel jätkus sedapuhku rohkem meeled kindlust, kui kumbki ta vastastest oskas eeldada. Pisut küll ärevalt, sisemise pinevusega, ent üsna leppimatult teatas ta oma otsuse:

«Olgu, peremees. Selle põllu lasen sisse. Aga edasi mitte üks kriips, enne kui on selge vahe.»

«Sa, kurat, julged!» sööstis pan Jan uuesti tema poole.

Vana sulastepidaja tundis inimesi paremini kui noor

kapralikasvatusega, poola kooli saanud ratsaväelane. Ta tõukas pan Jani kõrvale ning Sassi juurde astudes, sellele sõbralikult õlale patsutades ütles lepitavalt:

«Arutame seda asja õhtul, Sass... Ühtki putru nii palavalt ei süüa, kui keedetakse. Taevariigi päripääd pikameelelised. Mõtleme ja kaalume kõik ilusasti läbi. Omad inimesed, tohoo peale, meie ei saa nüüd omavahel valmis...»

«Jah, peremees,» ütles Sass lootusekindlalt. Aga niipea kui ta märkas imelikku irvet Silbri poisi näol, oleks ta sealsamas peaaegu valjusti karjuda tahtnud: «Ei, peremees! Meil ei maksa sõnu teha!» Kaitseliidu asjamehe võlgas irve ei kuulutanud head. See paistis kurja koera või hundi kihvadenäitamise moodi. Ainult et Sass ei jõudnud nii ruttu oma mõtteid koguda, neid sõnadesse panna kui tarvis. Peremehed keeraskid peenralt algavale teerajale ja kadusid kohe põõsaste taha. Või mis tähtsust olekski olnud Sassi järsku tekkinud arusaama kuulda-valetoomisel? Kuhu oleks ta pidanud nende inimeste eest jooksuma, end peitma? Allika juurde? Aga siis oleks ta enesest teinud just selle naru ja äraandja, kelleks teda püüti tembeldada! Ei, Sass ei tahtnud muud kui ainult ausat ja selget vahet peremehega. On teenitud ja läbi saadud, on rumalast peast kord nõusse hakatud plaanidega, mis enam ei istu, siis tuleb need segadused ka omavahel klaarida. Sassil ei olnud tüli ja pahandust vaja, mitte sugugi. Ja ega peremeeski võinud riidlemist tahta. Küllap leitakse õige otsus, lepitakse kokku, üks-kõik kuidas, lohutas ta end mõttes selle peale vaatamata, et talle ikka järjest muserdavamalt silme ette kerkis Silbri noore pani viltukistud nägu.

Kui Sass oleks õigesti osanud hinnata seisukorda, millesse ta oli enese pannud, mõistnud peremehes tunda klassivaenlast, teadnud, et tema vahekord Logina Petriga on tükki keerulisemat toime nähtus kui ühe inimese või naabri harilik vahekord teise omasugusega — jah, kui ta seda oleks kas või aimanudki, ta ehk oleks talitanud teisiti. Sest klassivaenlase juures oma õigust taotleda, temaga võidelda tähendab tarvitada ka erilist võitlustaktikat — klassivõitluse taktikat. Sass seda ei mõistnud ega tundnud, tal polnud klassivõitlusest õiget kujutlustki. Ta ainult igatses ning soovles, rehkendas lihtsate, üksikinimese tunnetega ja õigusemõistetega,

nende suhtlemiste raames ja piires, kus klassikuuluvus ei ole määrav või on kõrvaline. Klasside esindajate vaheline võitlus ei ole aga lihtne, ainult üksikisikutega võitluse nähtus ega jää ka üksikisikutevahelistesse raamidesse. Klassivõitluses on esikohal sotsiaalne moment, millest tuleneb psüühiline. Kõik inimlik esineb selles miljonikordses kontsentratsioonis, terve inimesoo püüdlused, tõekspidamised avalduvad tihendatult, toimides nagu astendumärki kandvad suurused. Tunnetel ja suhtumistel on siin hoopis teistsugune erikaal kui üksikisikutevahelistes arveteõendamistes, niisugune erikaal, mis võib inimese kas rõõmust hulluks või vihast meelestuks muuta, üleloomulikult kavaldama sundida, sureski hõiskama panna, meeleheitest hävitama ja lõhkuma ajada või jõuetusest vaguraks muuta nagu talle-keese.

Ajalugu teab korduvalt pajatada juhtumest, kus kõige süütuma lapsehingega revolutsionäär tuleb toime julma omakohtuga või teine, samasugune vastasleeri võsu moondub metsikuks jõhkardiks. Pole õige seletada neid ekstsesse üksnes kurikalduvuslike eeldustega, päritolu või ümbruse mõjutustega. Vaieldamatult eten- dab võitluses tehtud tegudes otsustavat osa klassiins- tinkt, idee andumuse kraad. Kirg võidelda idee eest ongi see, mis astendab ja kõrgendatult liikuma paneb inimese tundeelu, järelikult dikteerib ka teod — olgu sellest teadlik, tundku ta seda ise või mitte; või- delgu ta selle nimel, mis viib edasi, või vastuoksa — tagasikiskuva, ebahumaanse eest.

Kas Sass teadis, missuguse printsiibi eest ta põhiliselt võitles? Ei. Aga temagi oli kokkupõrke puhul Janiga tundnud enese üle uhkavat järsku miskit nii suurt ja võimsat, et see kippus ta muidu rahulikud meeled ära uimastama, mõistust tumestama. Ei puudu- nud palju, et ta sammu taganemise asemel norivale poisile kämbelaga oleks äianud. Igatahes, kust muidu võttis Sass tol otsustaval hetkel jõu peremeestele van- kumatu kindlusega kuulutada: seitsaadik, ja edasi — mitte üks kriips! Tema lagastatud klassitunne oli end äkki liigutanud, oli alguse saanud nagu mingi ärkamine, jõu juurdetulv, mis pani ta käituma nõnda, aga mitte teisiti. Ja Sass ei kahetsenud oma käitumist. Isegi siis mitte, kui ta veel pisut värisevate kätega ohjad võttis,

pläruotsa maha sülitas ning hobused jälle liikuma nõõtas.

Sass muidugi ei aimanud, mis sõna pan Jan peremehele tõi, millest nende vahel kõneldi. Aga õhtul, kui peremees ise appi tuli hobuseid rakmest lahti võtma ja latritesse laskma, märkas ta kohe, et Petri olemisse on tekkinud uus, eriti sobilik joon. Loomadele heinad ette visanud, kutsuski vanamees Sassi aida lävele enda kõrvale istuma, kus algas ilma sissejuhatusest:

«Sinul, Sass, on õigus. Praegu nõutakse, et igaüks harigu oma maad ise. Sina oled inimene, kes seaduse ja korra vastu ei taha elada. Olgu see kord siis kas või kommunistide kord. Hea küll, ma mõtlesin järele ja võtan sinu nõu kuulda. Teeme selge vahe. Selle osa põllu peal, mis minul veel teha, hakkame homsest päevast peale meie Maretiga ise tööle... Mina ja Maret. Sina tee oma osa põldu, mis seal veel teha. Hobused on meil seni ühes tallis olnud. Kui tahad, säti Miira reho alla — see nime järgi sinu jagu. Mina vastu ei vaidle. Aga seda tahaksin küll ütelda, et hobused võiksid vahetevahel paaris tööle panna. Kahe hobuse töö on ikka kahe hobuse töö. Seda ei keela keegi. Ja sa tead küll, et meil on kahehobuseriistad...»

«Mis selle vastu,» hüüdis Sass peaaegu rõõmsalt.

«Jaa-jah, nii et sa oled rahul ega lähe kuhugi... noh, kaebama või virisema?» nõudis peremees, mäludes ise kõik aeg mõttes Jani toodud teadet selle kohta, et poeg Huko olevat linnast ära kadunud, oma ameti ja asjad maha jätnud, ning et temal, pakku läinud poja isal, nüüd veel vähem kui enne vaja on tegemist ametivõimudega.

«Pole ma mõtelnud kuskil kaevata,» kinnitas Sass. «Kus seda! Ma arvasin kõik aeg, peremees, et saame omavahel kaubale. Selle mõttega ma suu lahti tegini.»

Sass treis enesele plotskit, veeretas sealjuures mõtteid ja otsis sõnu nende äraütlemiseks. Sulast julgustas talle vähehaaval koitma hakkav klassitaip, peremeest aga taltsutas vastupidi — klassihirm, see imelik, tarretav hirm, mille Allik talle juba talvel oli peale ajanud ja mis aina süvenema kippus. Kumbki neist ei mõtelnud ega toiminud enam üksikisikutena nagu alles pool aastat tagasi. Peremees arutas endamisi, et kui nüüd Huko poleks nii ootamatult pidanud plehku pistma ning koos

sellega Tormade nimele tõmbama terve maa miilitsa tahalepanu, ei oleks tal sugugi vaja selle sulasenäru ees nii armulikult lipitseda. Siis oleks võinud isegi kas või pan Janile vaba voli anda... Jah, Janile vaba voli! See oli üks kindlamaid viise niisugustest jagusaamiseks, nende valkimasundimiseks. Aga praegu ei võinud seda viisi kasutada. Praegu oli kindlam sulasega tasa ja targu «juttu ajada», «nõu pidada», «kokku leppida». Sest hea läbisaamine oma endiste teenijatega, puhtad sotid paljate ja tasudega, selged vahed... Keegi ei saa ette heita ega kaevata. Logina Peter on muidugi vana peremees, suure talu omanik, pidanud sulaseid ja tüdrukuid — seda küll. Püha taevast, kes siin ümbruskonnas ei ole teenijaid pidanud! Peaasi aga — kellelgi ei ole põhjust paha sõna ütelda. Kõik on makstud, uusmaasaajatele loomad ja viljaseeme antud, maa igaühel käes, isegi sel viimasel siin... Ja mis nad ikka võtavad teha? Nende seadusi ja käske ei ole Peter rikkunud, mis ta neist mõtleb või arvab — kelle asi see on? Et poeg on jooksnud? Poeg on haritud mees, hulk aastaid omaette elanud. Kas saab talumehest isa vastutada ühe kõrgestikoolitatud poja eest? Ei, seda vist ei tule nõudma isegi kommunistid ja nende miilitsad!

Nii lohutas ennast Peter ja pidas oma seisukorda kindlaks. Kuid Sassil oli siiski jäänud südame peale veel üks punkt, milles ta tundis kindluse puuduvat. Tõmmanud mõne mahvi suitsu, tuligi ta sellega samas, lävepakul istudes välja.

«Peremees oli nii lahke ja andis seemne. Seda teab igaüks. Ja eks need riistad, nagu sahad, vedrud, äkked, ole ka peremehe jagu... Kuidas siis sügisel lõikusega jääb?» päris ta pool-areldi Petri poole vaadates.

Logina peremees ei tohtinud nüüd seda ütelda, mida ta mõtles. Või milleks ta muidu peremehe nime kandis, kui ta sulasest targem, kavalam poleks olnud. Ta vaatas mõtlikult ringi, siis ütles haigutades:

«Ah et saagiga? Kui issand õnnistab, küll sa siis kõik ära tasud.» Kuid märgates, et see esimese ropsuga antud seletus Sassi ei rahuldanud, sulase näo koguni pikaks venitas, lisas täpsustades: «Egas ma sinult nõudma tule. Seemne eest? Noh, seemne oleks ma pidanud andma igale teisele ja andsin sulle kah. Jäägu niisama. Riistad? Ah, teed vahel mõne päeva — mis seal ikka! Oleme ja

elame nagu omad inimesed, rahus ja rõõmus koos... Saadad naise appi heinale või kartuleid võtma... Sa ju tead, kuidas minu peres tööinimestega lugu on. Abi igat kanti vaja.»

«Sedamoodi. Olgu siis. Suur tänu, peremees,» tõusis Sass püsti.

«Näed sa, olemegi kokkuleppel. Jaa-jah. Päril hea meel kohe. Ma rehkendan, Sass, et sa edaspidi ka ikka meheks jääd, ei lähe igat tühja, mis omavahel öeldud, kellama, kus vaja pole.»

«Peremees ju mind teab,» naeratas Sass peaaegu häbelikult.

Jah, Logina Peter teadis ja tundis oma kauaaegset sulast. Ega ta muidu oleks sügisel temaga säärast kokkulepet otsinud või nüüdki nii suupäraselt sõnu seadnud. Seesuguseid jutte räägitakse ainult inimestega, keda ohtlikuks ei peeta. Palju-palju vähem tundis Sass peremeest. Ja isegi siis, kui ta teda päril põhjalikult oleks tundnud, ei oleks ta praegu suutnud tema kaugelelatuvaid plaane läbi näha. Sest peremees võitles teadlikult enese ja oma klassihuvide eest, sulane aga lähtus lihtsalt inimlikust, ühe pere, omainimese seisukohast nagu tõlplane, kes arvab, et mida rohkem ta teise heaks rühmab, seda enam see teine teda hindama hakkab, on tema vastu heatahtlik, õiglane ja aus. Sass unustas selle tühise tõe, et hamba veriseks saades kasvab murdjal isu. Ja Logina Peter, mis temagi muud oli kui murdja? Tema hammas oli võõrast vaevast verel juba varasest noorusest peale. Kuidas oleks ta saanud olla siis härdameelne, õiglane või aus selle vastu, kelle töö kasutamisest korjus ta talu ja pere heaolu, kasv ning jõukus? Või õigemini: omast kohast püüdis ta ju kui kristlane olla sulase vastu heasoovlik ja õiglane. Kuid kas võis temagi sinna parata, et tema seisuse, tema klassi au- ja õiglusemõisted käisid risti vastu töötajate klassi nende samadele mõistetele. Ehk kas oleks loomulik olnud seegi, kui Logina peremees korraga oleks omaks võtnud sulasteklassi au ja õigluse, selle klassi, kellest Allik kord sügisel oli rääkinud kui palgaliste töö ja vaeva pärijatest. Ei, see oleks käinud vastu tema klassihuvidele. Ta ei saanud seda teha. Ei saanud ta enesele muret teha ka Sassi saatuse ja tuleviku pärast. Sõnad, mis ta sinna poole minema seadis,

olid seest õõnsad rebasepillid. Kõik ta püüded ja taotlused käisid üksnes selle järele — korraldada praegu asjad sulasega nõnda, et midagi haisema ei hakkaks, enneaegu kaela ei langeks. Küllap edaspidi näeb. Ilmub ehk Hugogi kuskilt välja ja leiab nõu. Tingimata leiab, Hugo leiab igas asjas nõu. Milleks siis sulasega praegu tulevikuküsimusi arutada? Küllap aeg arutab!



jal on omad, paratamatud viisid asju arutada. Viimaste külvide mahasaamise paiku vilksatas lehtedes teade Saksa vägede koondamisest Poolasse. Külas hakati kohe kõmistama sõjast. Samal ajal tekkis valda tagasi nädalapäevad järjest linnas olnud miilitsavolinik. Teda ootas terve lasu pabereid, pooleliolevaid toimikuid, kaebusi ja juurdusi. Kuskil oli maha kõrbenud uusmaasaajale määratud heinaküün — süüdistati endist omanikku; traktorijaamas kaduma läinud mõned tähtsad tagavaraosad — direktor nägi süüdlast ja sabotaaznikut öövahis, vanas joodikus kutsaris. Kõiki sääraseid asju tol ajal juhtus, ka põletamisi ja saboteerimisi. Kohusetruu militatsioonäärina oleks Allik pidanud nende kallale tormama, neid lahendama asuma. Kuid ta ei asunud. Ta oli tujust ära ja sünge. Heitnud korra pilgu paberitesse, viskas ta need lauanurgale hunnikusse, surus vormimütsi sügavalt pähe ja kõndis vallamajja.

Ka Lumi oli linnast tulnud ja värsked korraldused kaasa toonud. Nende täitmine tegi talle muret. Ta ei tundnud valda ja selle inimesi mitte nii hästi kui Allik ning seepärast oli ta miilitsa enda juurde kutsunudki. Põhjalikkust armastava inimesena ei tahtnud Lumi midagi teha ülepeakaela. Nõnda läks neil kahel mehel seal väikeses vallamaja arhiiviruumis lahti ülitõsine jutt, mida aeti väga vaikselt häälel, ehkki puhuti ägenedes ja vandudeski. Paar korda käis Lumi kantseleis, nõutas enesele talundite registri ja külade kaupa koostatud elanikkude nimekirjad. Siis jätkati jälle kaustu

sirvides, nimestikest väljakirjutusi tehes ning paberile, kuhu nimed kanti, konksukesti tõmmates. Miilitsavolinik pahvis kõik aeg meeletult suitsu, kulm kipras. Kui mehed lõpuks Heistre küla nimekirja juurde jõudsid, arenes nende napisõnaline, telegrammistilis kõnelus õige iseäralikult.

Lumi: Kandla peremees Juhan Tibu, omal ajal aktiivne vaps, pärast isamaaliidu volinik ja Hitleri imetleja. Andmed räägivad peidetud relvadest, laialdasest sidemetest lahkusulistega üle terve maa...

Allik: Ära!

Lumi: Tigase Traat. Tsaariväe unervits, valgete ninamees vallas, kaitseliidu salgapealik. Vend kõrgem ohvitser, ristimees. Tütar mehel direktoril, kes putkas välismaale. Linnaprouakesel salasidemeid siia ja sinna...

Allik: Las läheb!

Lumi: Mäe talu omanik Tiit Silber. Heistre pritsimeeste pealik. Kaevatakse, et teeb aktiivset propagandat Hitleri kasuks, värbab mehi. Poeg ratsakaitseliidu salga ülem, rahvusvaheline kuulsus, esineb ähvardustega...

Allik: Pan Jani peab kinni panema.

Lumi: Ettepanek — ära.

Allik: Ükskõik.

Lumi: Logina peremees Peter Torma. Varemalt Koodi-Jaani erakonna tegelane, hiljem vaps. Moonutab maareformi. Agronoomist poeg jooksus... Edasi tead ise.

Allik: No-jaa, noh...

Lumi: Mis sa ütlesid?

Allik: Mida siin ütelda. Ametissetulekuni ise Logina sulane.

Lumi: Seda paremini peaksid peret tundma.

Allik: Tunnen. Kaval vanamees. Ise see nüüd vaevalt midagi... Aga poeg. Peavaenlane on poeg. Poja peaks saatma, vana...

Allik meenutas Sassi juttu peremehega selgele otsusele saamisest ja kehtitas õlgu. Partorg aga nõudis kindlat seisukohta.

Lumi: Seesugused — need Loginad ja Mäed — kujunevad vastase tugipunktideks. Pea meeles: Hitleril on igal maal olnud oma viies kolonn. Mis erand meie

oleme? Ka siin liigutatakse. Tuleb puhas töö teha. Minu poolt ettepanek — ära!

Allik: Vana Torma — olgu. Naispere jätame. Jalutu haige...

Lumi: Jätame. Niisiis, sina juhid gruppi seal külas? Allik noogutas mõtlikult.

Nõnda langes esialgne otsus väljasaatmise kohta Heistres. Korra mõttes kavatseti seda veel õhtusel aktiivil arutada. Aga asjaliku arutelu asemele astus käsk koos maakonna operatiivplaaniga. Ei jäänud võimalust meenutada, et õhtu võib olla hommikust targem. Või kas suudabki hommikust targem olla õhtu, mis on täis pinget, löögiiha ja kirge?

Meeste arupidamine lõppes keskpäeva paiku. Pärast seda kutsus Lumi sekretär Siimsoni enese juurde ja küsis, kas käskjalg Noormets on vaba.

«Vaja kuhugi saata?» päris sekretär õhinal.

«Jah. Mõnda külasse.»

«Tore, mul ka pabereid. Kihutan koos teie materjalidega teele,» rõõmustas sekretär teenistusvalmilt, pea-aegu kummardades, kitsad huuled tihedalt koos, prilliklaasid keeratud nii, et neis valgus läikles ja partorg tema silmi näha ei võinud. «Andke aga siis ümberlõõmiseks masinasse!» ulatas ta käe.

«Ma — mul nii tühised teated. Viskan käsitsi.»

«Kõikide külade jaoks. Asjata vaev, seltsimees partorg.»

«Mul ei ole kõikidesse küladesse asja,» tõmbus Lumi tagasi.

«Ah nii. Hea küll. Ma annan siis kaasa ainult need paberid, mis nendes küladesse lähevad.»

See jutt partorgile hästi ei meeldinud. Ta ei tohtinud sekretärile kuidagi välja anda, kuhu või kellele tema, Lumi, täna erakorralisi sõnumeid läkitab. Milleks seda härra Siimsonile, kes tema silmis tihti oli tundunud väheusaldatavana. Ta ütles lihtsalt:

«Kui teil kiiret ei ole, jätke homseks. Ei tahaks, et käskjalg kuskil aega viidab.»

«Erakordselt kiire?»

«Erakordselt mitte. Ainult ma paluksin käskjalga oma käsutusse.»

«Ah niimoodi. Vabandage! Siis muidugi. Palun,» nõustus sekretär ilma pikemata.

Käskjalg ja sekretär olid mõlemad vanad valla palgalised, tundsid teineteist hästi. Nii ei saanud sekretär Siimson Noormetsalt teada üksnes seda, kuhu teda läkitati, vaid ka nende isikute nimed, kellele partorg erakorralise kiirteate saatis. Kõik teatesaajad, nagu selgus, kuulusid aktiivi, olid valitumad ja kindlameelsemad punased külades. Sellest tegi sekretär kohe omad järeldused. Et asjas päris kindel olla, valgustas ta paar ümbrikküla kiires korras läbi ja luges Lumi kirjutatud sedelid ära. Mõlemal seisis kindlasõnaline korraldus õhtul vallamajja ilmuda. Kõrvalistele kästi sellest mitte rääkida.

Härra Siimsonil puudus aeg partorgi läkituse sisu kallal üksikasjalisemalt targutada. Ta seadis selle otsemaid ühendusse Allika linnast tagasitulekuga, Lume juures pool päeva kestnud nõupidamisega, elanikkude nimekirjade väljatellimisega ja lehest loetud sõnumiga Saksa vägede koondamisest. Veelgi varem oli raadios räägitud Saksa vägede saabumisest Soome. Ja sekretär otsustas kähku: kas mobilisatsioon või puhastamine, millest juba ammu kõmistati. Mõlema eest oli aga vaja tingimata hoiatada, teatavatele inimestele märku anda. Seda ei saanud teha mingis ringkirjas, seda oli isegi liiga julge teha must valgel. Seepärast andis ta kirjad Noormetsale tagasi ja lisas ainult lühida suulise korralduse.

«Heistres kihuta Ojari juurde sisse ja ütle, et varblased sädistavad... kass katusel. Kindel ei ole, aga targem on, kui nooremad mehed ära vajuvad... Kuni selgub ja näeb...» Sama tuli käskjalal teha ka paaris teises külas, niisamasuguste inimeste juures kui Ojari.

Ja käskjalg Noormets, suurepärane rattasõitja, libe mees, täitis mõlemalt poolt saadud käsud täpselt. Ta oli harjunud härrastele teeneid osutama ja näinud, et nii võis kõige kasulikumat äri teha. Miks mitte siis nüüdki palutud teateid viia nii ühele kui teisele poolele? Varakult peale lõunat olid kutsed kõikidel adressaatidel käes. Aga peaaegu samal ajal ka vastaspoolel teada, et partorg lennutab kiirsõnumeid. Käskjalg Noormets ise kihutas vallamaja poole tagasi nagu ratas võttis, et teda ei kahtlustataks meelega viivitamises või kuskil ülearuses kohas peatumises.

«Kas saite kõigile isiklikult kätte anda?» kontrollis Lumi käskjalga.

«Kõigile peale Külma Ludvi Heistres. Öeldi linnas olevat,» kinnitas Noormets ja pani tagasitoodud kirja lauale.

Noh, sepp oli aastates inimene. Tema ärajäämine partorgile erilist muret ei tekitanud, ehkki säärase asja puhul nagu täna oleksid vana töömehe kaine aru ja rahulik meel olnud väga soovitatavad.

Muret ei teinud Noormetsa toodud teade ka Ojari Otile. Vastupidi, selles teates peitus kaudne rõõmusõnum: võib-olla sõda! See, mida oli oodatud, mida oli korduvalt ennustatud, millest Logina Peter talv läbi oli pajatanud kui ainsast väljavaatest pääseda kommunistidest ja nõukogudest, kui õnnest ja õnnistusest... Sõda — õnn ja õnnistus? Tõsi, ega see Oti isikliku arusaamisega kokku ei sobinud. Kuid ta enesetunne ja meeleolu kerkisid siiski kraadi võrra. Las tõmbavad! Logina oli sõda ülistanud uuestisünni ja õilmitsemise alguseks meie maal. Muidugi, nii lihtne see kõik ei ole. Hea, kui venelased välja lüüakse ja endine kord jalule seatakse. Aga koos vana korraga tulevad tagasi ka vanad mured: võlad, vekslid, maksutähtpäevad! Ojari ei olnud niipalju peremees nagu Logina või Tigase, et oma talu heaolu eest kuradile saata kas või terve maa ja rahvas. Sõda, jah, — aga kuipaljukese jääb siis kõigest sellest järele, mis praegu võrsub või õitseb, lokkab või kasvab? Kuipaljuke jääb peredesse inimesigi alles? Sõda pole nali! Kõik näis õige keeruline ja kahtlane. Kas ta isegi suudab sõjaajad oma tühjade salvedega üle elada? Ometi: hirmus tahtmine oli üle elada. Kõike — ka häda ja kannatusi ära taludes. Või milleks siis muidu õieti üks rumal sõda, kui tema, lihtne mees, Ojari Ott, võlgades siplev vennike, ei näe selle lõppu? Loginad, ja Mäed, ja teised niisugused, jah — need on küllalt hästi elanud — mingu nendega kuidas läheb! Aga tema, vilets ja väeti, tema peab sõjast eluga välja tulema! Peab selle võitma, nii ütelda...

Ta pani oma ruuna heinamaasiilule ketti, tõmbas kuue särgi peale ja läks paljajalu otse läbi heinamaa Silbrite poole — Mäele. Juhtus nõnda, et ta pan Jani kohtas nurmenurgale kokkuveetud rõuguredelite virna juures, kus poiss neid parandas. Oli ju parajasti suure-

mate tööde vaheaeg ning taludes kasutati vana kombe kohaselt neid päevi enne jaani mõne vajaliku asja kohendamiseks.

Jõudu soovinud, tähendas Ojari lühidalt:

«Nõnnaks, Jan, sina heida nüüd kirves nurka ja tõmba ratsapüksid jälle jalga! Mis sa nende redelitega ehnam...!»

«Või mis ma nende ratsapükstega?»

«Nõnnaks, eks sa siis togi redeleid, kui asjad ühel pool.»

Jan ei saanud ikka veel aru. Ja Ott täpsustas:

«Arvatakse, et varblased sädistavad — kass katusel...»

«Ära räägi!» kargas Jan üles. Ta tuhkpleekinud lakk lõi kõikuma, silmadesse tekkis läige. «Kas tõesti või?»

Siis rääkis Ott paari sõnaga lähemalt, mis tal teada.

«Kas sa Traadi pool käisid juba?»

«Ei, nooremad aastakäigud mobiliseeritakse ikka kõige enne.»

«Nende mobilisatsioon!» irvitas pan Jan laia lõuaga.

«Ega ma põrund ole... Suur tänu tulemast ja ütlemast! Minu pärast muud muret ei maksa tunda... Meil siin metsavaheline elamine, sätib kohe ära... Aga sa mine tingimata Tigase Reinu juurest läbi. Tema vana suur-tükiväe unervits. Niisugused korjatakse kõigepealt, kui korjama hakatakse.»

Selles, mis poiss rääkis Traadist kui unervitsist, oli tal õigus, vaidlematult. Kes siis sõjaväes korda hoiab kui mitte unervitsid? Vanema aastakäigu mees, seda küll, aga ikkagi unervits. Ja juba loova rukki vahelt läbi minnes kõndiski Ott sika-säka, nagu oleks ta juhuslikul käigul, põlde vaatamast tulles sattunud pisut kõrvale, Tigase Traadi aia taha välja.

Tigase viljapuuaeda, mis asus nõlvakul vastu lõunat nagu Logina omagi, piiras tihe, mitme meetri kõrgune põetud kuusehekk. See aed ei olnud karmi talve all kuigi palju kannatanud. Puud õitsesid uhkelt. Ja mesilasedki sumisesid tööhooles. Noored puud, peavad vastu, mõtles Ott endamisi ja astus lahtist lauda kõrvale nihutades üle lati aeda. Ta tundis hästi seda väikest teerada, mis viis põllult läbi aia elumajani, ning tahtis siitpoolt lähenedes vältida kokkusattumist mõne talus viibiva juhusliku võõraga. Kuid saatuse kiuste sattuski ta just

siitkaudu minnes kõige vähem oodatud võõrastele. Äkki, kui ta sõstrapõõsad lahti lükkas ja rabinat nende vahelt välja tahtis pugeda, kuulis ta heitunud naisehäält. Ta lõi silmad üles ja nägi proua Anetet koos meesterahvaga, kes tumedaid prille kandis, päikese-
paistes peaaegu alasti pikutavat.

«Nõnnaks. Pagan võtaks! Andestage, proua Anete!» ühmas ta kohmetult. Kuid ei suutnud siiski maha suruda suunurka väristavat muist.

«Ah, see olete teie, Ojari!» vajutas Anete end kõhuli vaibale. «Ma arvasin juba, et ei tea kes...»

«Ojari! Tulge siia poole!» hüüdis nüüd end käte najal istukile ajanud mees. Selles supelpükstes isandas tundis Ott silmapilk ära Logina Huko.

«Nõnnaks, nõnnaks, noorhärnad. Või nii koduselt daamiga kahekesi päikesevanne võtmas?»

Huko Tormale see situatsioon ei meeldinud. Ta krimpsutas nina. Kuid harjunud end valitsema nagu vana Petergi, ütles kaunis lahkelt:

«Jah-haa, naaber, mis meil, linnainimestel, siis maal muud?»

«Jah, mis meil muud kui ainult päikest ja vett, värsket piima, mune ja võid. Seda natukest heast-paremast, mis kodukoht pakub... Egas me linnas seda saa,» sädistas proua Anete, ulatas käe vaiba ääre alla, võttis sealt hõbedase sigaretietüü ja tikutopsi.

«Tõmmake meiega üks rahupiip, härra Ojari,» ütles ta naljatlevalt. Kuid Ott märkas, et naise väikesed lakitud küüntega käed värisid, värvitud huuled ärevalt tukslesid. Küllap seda taipas naine isegi. Sest suitsukarpi ulatades lisas ta kelmika naeratusega: «Mis te ometi niimoodi ehmatate? Ma võin roosi saada!»

«Noh, nõnnaks, veel kord: vabandan väga!» peaaegu kummardas Ott. Aga lisas siis kohe: «Mis teil nõnna ehmatada? Omas aias.»

«Kes on, kes ei ole,» viskas naine oma päevituskaas-
lasele kõrvalpilgu.

«Jaa-haa,» häälitsetes Huko umbselt. «Ei puudunud palju, Ojari, et ma teid oleksin kuuliga kostitanud,» pistis ta oma puusa varju peidetud musta brauningu nüüd vaiba veere alla.

«Õnnistus! Mispärast?»

«Teie veel küsite!» hurjutas Anete pikki mokki tehes.

«Kas see on siis mõne aeg või elu haritud inimese jaoks? Istu nagu hiir lõksus siin kallil Eestimaal, ja ära oota. Oota, millal sulle järele tullakse!»

«No-noh,» tegi Ojari jutujätkuks.

«Tõsi, aivan tõsi, Ojari,» ütles nüüd Huko Torma rõhuga. «Kui te juba kord meie peale sattusite, siis ei maksa silmakirjatseda... Meie Anetega oleme poliitilised põgenikud. Lindpriid, nagu vanasti üteldi.»

«Linnukesed ühesõnaga, kes lendavad puu otsast puu otsa ja laulavad issanda kiituseks,» lisas Anete kibedusega, endiselt huuli torutades.

«Nõnnaks? Või siis nõnna kohe?» vaatas Ojari uuri-
valt ringi. Siis laskus lõuga siludes paarikese juurde murule kükakile. «Mis on siis juhtunud, kullakesed?»

«Oieti ütelda mitte midagi erilist,» tõmbas Huko Torma õlgadega, nagu oleks ta neid kehitada tahtnud. «Valmistasid mind priileivale panema... Aga luurasid nii prostalt, et jäid jalgu. Noh, viskasin mõned head haagid sisse ja litsusin varvast... Linnas läks muidugi kahtlaseks. Nii me siis koos Anetega jalutasime päise päeva ajal, kahe palja käega nagu armunud paarike kudrutades linnast välja. Linna taga saime juhuslikule autole ja — ootame siin nüüd tuulte pööramist.»

«Tormi, kõva läänetormi!» kädistas Anete lokist väl-
ja juukseid raputades.

«Nõnnaks jah,» matsutas Ojari suud. «Ega seda vist kaua oodata tulegi.» Ning ta pajatas lühidalt sellest, mis teadis.

«Noo? Kellele kutsed saadeti?» ajas Huko Torma end asjalikult jalule ja tõmbas särgi selga.

«Meie külast Jundele ja Külma sepale... Käsutatud õhtu kella kümneks vallamajja.»

Huko ja Anete vahetasid omavahel kiire pilgu.

«Niin! Need, see on see nõndanimetatud aktiiv,» aru-
tas Logina noorperemees.

«Nõnnaks, jaa. Aktiivis on veelgi inimesi, nagu Kopli ja Ojari ja... Kurat võtaks! Aga näe, neid ei ole kutsu-
tud. Ainult purupunased...»

Kui Huko oli Otti tõendada lasknud, et need teated on ikka täpsed, ja kui nad veel kord olid Anetega oma-
vahel paljurääkivaid pilke vahetanud, ütles naine vii-
maks kätt Oti käsivarrele pannes koduselt:

«Ojari isa, ega te meie papiga pole veel rääkinud?»

«Selleks ma ju...»

«Hea küll, asi on selge. Mobilisatsioon — see kuulutatakse välja. Teate, Ojari isa, oleks väga hea, kui jõuaksite hoiatada ka naabreid — neid, kellelt maad ära lõigati.»

«Nõnnaks, pidingi siit Loginale minema.»

«Pole vaja. Isaga saab korraldatud,» keelas Huko. «Teie tehke ring küla poole: Pikanurmele, Kandlele, Jäätmaale, küll te isegi teate, kuhu vaja.»

«Nõnnaks, küll mina seda... Aga ütlege nüüd, Logina noorperemees, kas ikka tõesti läheb sõjaks lahti või kuidas? Kihinat-kahinat kõik kohad täis, õiget otsa tea keegi.»

«Küll need otsad ka selguvad,» nähvas proua Anete sigaretti värvitud huulte vahelt graatsiliselt ära võttes ja suitsurõngaid vastu sinetavat taevast saates. «Naiste keskel öeldakse, et kes liiga uudishimulik on, see läheb ruttu vanaks...»

Ott nägi, et talle ei tahetud oma kindlat arvamist välja ütelda, ja tõlgitses seda umbusuna. Kuid ta polnud inimeste killast, kes end sellest eksitada lasevad. Muhedalt naeratades jätkas ta seltskondlikult:

«Õigesti, proua Anete, õigesti ütlesite. See kõnekäänd käib naiste kohta... Nõnnaks. Praegult on aga asi tõsine. Ja mõndagi meeste teha. Kui teaks, võiks pisut ette valmistada... Sest eks see sakslane ole ju teada. Nii kui korra põrutab, nii ka kohe nagu välk sees. Belgias ja Taanimaal nähtud. See mees nalja ei tunne. Hoobi annab, teist ei taha.»

«Kuulge, Ojari,» ütles Huko. «Ettevalmistused ei ole kunagi kurjast. Meie rahvas peab ka edaspidi elama. Elama ja olema — sõda või mitte sõda... Igaüks talitagu tulevikku silmas pidades. Jõudumööda. Ei ole tark sõja algul lasta end paljaks teha. Rekvisitsioonid tuleb nurja ajada. Hobuseid, loomi, toiduaineid — midagi ei tule neile anda. Kõike läheb meile enestele vaja. Edasi, mida rutem me venelase maalt välja saame, seda parem. Ei maksa lootma jääda ainult selle peale, mis rindel sünnib. Peame iga mees ise vaenlasele põrgu palavaks kütma. Tema tule ja tinaga välja kõrvetama...»

«Nõnnaks jaa, nõnnaks jaa,» maigutas Ojari suud. «Kui ainult teab, kus kohal ja mis ajal need torud lahti lasta. Küllap mehi leidub.»

Torud tuleb lahti põrutada sinnapoole, kust ähvardab kõige suurem oht. Seda näeb iga pimegi, mis meid ähvardab. Sakslane sakslaseks, tema on kultuurinimene. Sakslane valitses seda maad mitusada aastat, aga eestlane jäi elama, kosus ja kasvas ka, olgugi kupja kepi ja sunni all... Aga nüüd? Kas aasta pärast siin maal enam ühtegi eestlast alles on, kui need võimule jäävad, kes praegu võimul on. Üks areteerimine ja nabimine teise järel. Mida targem või haritum inimene — seda vähem kindel homse päeva ees... Iga rahvas haarab niisuguses olukorras relva ja otsib liitlasi. Kas meie rahvas on kunagi sõda tahtnud? Ei ole. Aga see üks aasta, viimane aasta on meid otse sõda ootama pannud. Noh, ja olgu siis sõda, kui on. Kas või vanakuradi vanamaga liidus, nagu öeldakse, aga meie peame maa venelastest puhastama. Kõigepealt venelastest. Sakslaste abiga maa venelastest puhtaks. Edasi näeme, mis sakslastega. Niisugune on selle maa geograafiline, geopoliitiline, geopsüühiline positsioon maakeral. Ja meie, selle maanurgakese peremehed, peame oskama õigel ajal õiged järeldused teha...»

Muidu jahedavõitu härrasmees Huko Torma oli enese soojaks rääkinud. Ta hallid silmaterad paisusid ja lamedavõitu näkku tekkis plekkidena õhetust. Seistes seal kõrgete põõsaste vahel päikesepaistes, lai karvane rind paljas, käed rusikas, kulm kortsus, näis ta õige jõulise ja tugeva mehena, nii et proua Anete silm teda mõnuga hellitas. Kuulanud mehe jutu lõpuni ja kergelt õhanud, ütles ta seisukorda meenutades:

«Huko, meie ei tea ju veel midagi kindlat...»

«Jah-haa, muidugi ei tea. Keegi ei tea. Aga ma rääkisin selleks, mis teha tuleb, kui asjad kord on niikauge...» tõmbus Huko tagasi, istus taas vaibale. «Oleme ju omad inimesed, võime üksteist usaldada.»

«Nõnnaks noh, mina, teate... Mina arvan ise seda sama,» venitas Ojari lõuga siludes. «Nii mõtleb iga mõistlik mees. Ainult hea kuulda, kui seda ütlevad ka meie haritlased. Siis on palju kindlam ja julgem. Sest ise ei tea ju... Maailma asjad on väga keeruliseks läinud. Nõnna siis, et palju tänu hea sõna eest ja nii edasi! Küllap meie siin ka omajagu, kui... Kas Logina noorperemees jääb nüüd õige ka kodukanti või?»

Anete ja Huko vahetasid jälle kärke pilgu.

«Seda, Ojari, ei tea ütelda. Kui midagi hädalist on, eks rääkige minu papiga. Jah, rääkige temaga... Ta on küll vana mees, aga tema süda on kõva. Tal on kõva süda, ja meie asi nõuab kõva südant.»

«Nõnnaks, muidugi, olgu siis pealegi. Ma ei lähe proua Anete isa otsima. Proua Anete ehk ise räägib,» hakkas Ojari tagasi aiaaugu poole liikuma, kust ta oli tulnud. «Silmi ja kõrvu neil rajakatel igal pool, hili oma maade peal nagu varas ringi. Nõnnaks,» pöördus ta otse Huko poole, «selle aiaaugu seal heki vahel võiks kinni lüüa. Mõni teine satub ka kogemata sisse...»

Päikesevõtjad vahtisid tükk aega üksisilmi sinna poole, kuhu oli kadunud Ojari luitunud kuue piht. Viimaks ulatas Anete oma ravitud küüntega käe ja ütles mehe pruunistunud käsivart pigistades, nii et sõrmed valgeks tõmbusid:

«Huko, sa rääkisid nii toredasti, nii hästi! Ainult kas sa kaarte liialt ei avanud? Kas võib seda meest usaldada?»

«Võib? Mina vähemalt ei usalda kedagi — see tähendab, peale sinu, tibukene,» lisas ta soojalt naeratades juurde. «Sa ju tead mind. Aga on inimesi, kes Ojarit usaldavad. Ja minul ei ole põhjust neid mitte usaldada... Pealegi niisuguse, kogu rahvasse puutuva asja juures. Ei saa teisiti... Kedagi peab usaldama... Mis siis ikka? Ojari nägi meid siin täna. Homme, nagu sa tead, olen ma juba kaugel ära...»

«Aga mina, mina? Sa ei arvesta sugugi minuga, Huko.»

«Tibukene, sina oled selles mängus üsna süütu putukas...»

«Putukas, keda võib lasta puruks tallata, mis?»

«Kallim!» haaras mees ta oma käte vahele. «Ära kiusa mind! Sa ju tead, ma ei jäta sind kunagi ega kuskil...»

«Siis võta mind sinna kaasa, kuhu sa lähed!» nõudis naine end tema kaela riputades.

«Järgmisel korral ehk võtangi, tibukene. Aga täna, palun, ära kiusa! Ära küsi, ära päri midagi. Mehed on andnud vande vaikida. Ega sa ometi ei taha, et mina peaksin saama selle ainukeseks murdjaks?»

«Ei, tõsi. See ei sobiks sinu väarikusega, Huko,» tõmmati käed mehe kaelast ära.

«Näed siis. Ma räägin sulle teine kord. Räägin kõik, kui tuleb aeg. Sa ainult oota ja kannata natuke, tibukene... Oige natuke kannatust veel! Sa kuulsid, mis ma Ojarile ütlesin. Meie ei naljata. Ma mõtlen seda tõsiselt. Nõnda mõtlevad paljud mehed. Aeg läheneb...»

«See on nii tore, nii uhke, nagu vanasti — saata meest võitlusse,» vaatas Anete unistavalt taevasse. «Aga ka hirmus jube... Tuli, veri, ah!»

«Riigid ja valitsused on alati sündinud tules ja veres!» kuulutas noor Torma ning vaatas ringi, nagu oleks ta seda kuulutanud laiale auditoriumile. Siis langes ta õlgadest pisut ette, viskas pilgu randmekelale ja lisas asjalikult: «Tibukene, aeg on liikuma hakata...»

Mõni minut hiljem oli «lindpriide» linlaste laagripaigast aias järel ainult laik tallatud rohtu ja kümme-kond otsapidi maa sisse pistetud sigaretikoni. Aias väljus treeningpükstes ja kerges spordipluussis naine esimesena, vaip käsivarrel, nagu tavaline suvitaja. Kalifeedes ja säärakutes mees, tumedad päikesepillid silmade ees, soni sügavalt peas, järgnes talle mõnekümne sammu tagant, hoidus märguannet oodates põõsaste varju. Kui seda ei tulnud, astus ta kindlalt õue, sealt otse majja. Maja oli seest jahe, puude varjus pisut hämargi. Avaras tagatoas, kus voodeid katsid valged päevatekid ja kummutil seisid küünaldega hõbelühtrid vaasidesse pandud kevadlillede kõrval, küsis papa Traat, kellele tütar oli jõudnud juba rutuga rääkida, ehmatanult:

«Mis siis nüüd teha?»

Ta vaatas sealjuures nii abiotsivalt ringi, nagu oleks tahtnud silmadega leida seinast pragu, mille vahele pugeda. Ning see varjupugemise tahe oli tema tuseda, alati higistava koguga sellises vastuolus, et Logina perepoeg, kuigi Traat oli talle peaaegu isa, vihastas, et ta nägu krampi tõmbus, lõug nina all viltu kiskus ja silmad jäätasid.

«Teha? Teadagi, mis teha... Kaitseliit!» surus ta põlglikult hammaste vahelt.

«Ära?» nõudis ehmunud kaitseliitlane peaga kuhugi nõksatades, nii et jäme kael volti läks.

«Häireseisukord!» kamandas agronoom ohvitserina.

Paks Traat noogutas raskelt. Niisuguseks juhuks oli ta ette valmistatud. Vanasse metsaniidu küüni oli jae-

tud heinu ja heintesse peidetud toiduvarusid. Sinna võis mõneks ajaks minna kas või kogu perega. Selles mõttes ettevaatlik salgapealik noogutaski. Mehed mõistaid teineteist, ja pikemalt sellest ei räägitud. Ainult — ei ole kerge igapäevasest elust järsku üle minna sõjaseisukorrale. See Traadi ohkama panigi. Kes teab, mis kõik veel... Lugu oli halb. Minna ja varjuda võis, aga mis sünnib kodus, tehakse talu ja varaga, see küsimus jäi nagu kivi südame külge rippu.

Veel raskem oli Logina Petriga. Kui poeg õhtu eel tuli ja vanale hoiatuse teatavaks tegi, viskas see tõrjuvalt käega:

«Rettu pugegu need, kelle meeled ei ole kindlad. Mis nad minust? Maa võtsid ära, loomad tassisid laiali... Mis veel? Püssi lasta mina ei oska, sõjameheks natuke vana. Ei, poeg, oma kodust ei lähe mina kuskile.»

Nad rääkisid isa tumeda tapeedi ja nahkmööbliga kabinetis, Logina nurgatoas, kuhu loojangueelne päike sisse ei paistnud, kus valitses raskevõitu, otsekui tardunud hämarus. Hukole meenus üks ammune jutuajaminis isaga, kui see teda keskkooli lõpetamise järel veenis Loginale peremeheks tulema. Siis oli tema, Huko, siinsamas nende seinte vahel, vanade perekonnapiltide all kinnitanud, et ta Loginale ei tule, et tal Loginaga asja ei pea olema, kui isa teda ülikooli ei lase, agronoomiks ei koolita. Tema oli nüüd agronoom, jälle Loginal, peaaegu selle peremees, ja keelitas isa kas või ajutisekski Loginalt ära minema. Kuid vanamees jäi kindlaks. Teda näis taluga siduvat see nähtamatu ja igipõline, kaugetest minevikupõlvkondadest tulev, mis ei karda ei surma ega tagakiusamist. Surm ja tagakiusamine varitsesid küll igal pool, kuid siin Loginal, kodukohas, arvas Huko, kõige kindlamini. Sellepärast tuli siit ajutiselt ära minna, soojemadki sidemed katki käristada. Pärast, kui aeg käes, võib neid seda tihedamalt uuendada.

«Isa,» katsus poeg veel kord Petrit veenda. «Kas sina tõesti ennast nende ees nii süütaks pead, et sa julged...?»

«Julgen? Ma ei ütle, poeg, et ma ei karda. Aga keegi peab julgema jääda. Julgema, et näha, mis tuleb, mis õieti sünnib... Pealegi, sa ära unusta ema. Kuhu ma tema, võimetu inimesega lähen?»

«Isa juurde võiks jääda Maret.»

«See Maret... Sel omal silmad pihus...»

«Mis sel Maretil on?»

Vanamees vaatas kõrvale, kõhatas, võib-olla veidi pilulikult, kergitas oma halle juuksekahtle kõrva taha, aga pahvatas siis järsku:

«Ära narritud, vaat mis on!»

Huko Torma laia suu ümber levis segane, kuri muie.

«Nalja teed, isa? Niisugusel ajal?»

«Või mina teen nalja! Etse mul asja, millega nalja teha. Hugo, ma olen sinust alati palju lugu pidanud. Aga nüüd tahan ma sulle üht ütelda: sina tõid majasse mehe, kes Mareti ära rikkus... Sul ei ole väärt sõbrad... Nad ei pea maja puhtusest lugu...»

«Oskar?»

Vanamees kergitas kahtlevalt õlgu.

«Käis siin. Löksutas pooled ööd selle aparaadilokuga... Noh, löksutas ja löksutas, kuni tüdruku ära löksutas... Kes teda pikad talveööd valvamas oli.»

Noor Torma laskus sõna lausumata isa nahktooli ja süütas sigareti. «Kas see asi on nii tõsine?» kahtles ta peale lühikest vaikust.

«Kas on tõsine? Mees läks ja... lõõpis, et suur tänu, peremees, vaja kolida kindlamasse kohta. Küllap ta vist seda ka tüdrukule on mõista andnud, et siin, noh... Sellest see pill ja silmavesi. Ei enam hoolimist tööst ega talitustest. Inimene justkui arust ära.»

«Niin. Jah-haa,» sirutas noorem Torma jalad pikalt välja. «Kogenematu tüdruk,» ütles siis venitades. «Aga mis Oskarisse puutub, Oskar on aumees. Küll ta selle asja ära korraldab. Elus juhtub. Kõike. Niisugusel ajal pealegi, kus meietaolised mehed peavad elama nagu prussakad prao vahel... Kitsas, väga kitsas on, mõistad, papi? Ei saa pahaks panna väikest isiklikku vallatust, noh, ütleme, isegi eksimust, kui mehel on täita suured, üldised ülesanded ja ta neid täites komistab tüdrukule.»

Vana Logina käis mööda tuba, käed poolpika kuue seljal ristis.

«Inimene austagu maja puhtust. Muust ma ei räägi,» ütles ta karmilt, selle põlgusega, mis avaldub valideate perekonnapeade, perevanemate juures.

«Isa. Üks tüdruk ei ole ju veel maja, ei ole Logina!»

Kes see Maret siis ära ei ole? Vaene, kaugelt, pealegi naiste liinis sugulane, kes talus on üles kasvanud. Muud ühtigi. Kas vähe sääraseid kasulapsi raisku on läinud? Isegi peremeeste või perepoegade enestega...

«Mis sina, Hugo!» käratas vana Peter, nagu oleks rii-
vatud tema hella kohta.

«Ei midagi, isa. Ära arva, et olen isiklik. Mitte raasul Räägime kui mehed meeste vahel. Ma ei häbene tunnis-
tamast, et sügisel, kui Maretit üle hulga aja jälle vära-
kelt nägin... Jah-haa, mindki kiskus temaga vallat-
lema... Ei oleks teine naine... noh, kärmem olnud, ma
ei tea... Mis teha? Niisugune on elu seadus... Naine
küpseb ja ootab, mees leiab ja ründab... Kas meil,
sinul või minul, isa, maksab seda nii südamesse võtta?
Üks lapsega tüdruk enam või vähem. Maakohas see
palju ei loe. Oleks ta tütar või õde, meie verd... Mitte
midagi taolist! Ma ei saa üldse aru, miks Logina pere-
mees peaks muretsema. Vajaduse korral võetakse
Mareti asemele siia uus talitaja, asi korras. Muret tunda
on praegu palju ja palju tähtsama üle.»

Peter istus oma mitme sahtliga laua taha, pani käed
kõhule kokku. Ta pika musta pintsaku hõlmad rippusid
peaaegu maani, hall, kaela langev juus, kõrge, kühmule
lastud prillidega nina andsid talle pastorliku ranguse
ja tõsiduse. Aga sellest tõsidusest lehvis ühtlasi vaimu
uljust, mõttelennu avarust, suurt joont. Ta vaatas
pojale tükk aega mõtlikult otsa. Justkui tema mõtteid
ümber mõeldes. Siis tõstis käe ja lõi sellega lapiti lak-
satades lauale:

«Ei! Ma näen, sa oled tark ja kaine. Sa räägid arukat
juttu, poeg. Jumal on sulle mõistust andnud, aga südant
on sulle vajaka jäänud, mu poeg. Südant! Kas nii kalgi
ja külma südamega kõlbab sina inimesi juhtima? Mina
olen oma elu ära elanud, ka halastamatu ja karm olnud,
kui vaja... Aga nii asjalikult karm ei ole mina mitte
saanud olla. Mul hakkab hirm sinu pärast, Hugo, sinu
eest, sellepärast et sul südant ei ole...» Ja siis palju
tasem, nagu iseennast häbenedes: «Kasvatasin ja kooli-
tasin sind, et sa võiksid paremini, kindlamini ja õigla-
semalt talu, aga ka rahvast juhtida kui mina, kui üldse
meie, vanemad, kes me nii vähe teadsime ja vähe oska-
sime... Aga kuhu, kuhu viid sina kord selle talu ja
rahva, kui ta sinu juhtida jääb, poiss?»

«Mis puutub see siia, isa? Meie rääkisime Maretist.
Ja sellest, et sina peaksid kodunt ära minema.»

«Sellest samast, poeg, sellest samast... Kas sa siis ei
mõista, et mina ei saa siit ära minna? Siin on mu kodu
ja elu ja kõik. Südame küljes kinni nagu naisel laps.
Aga sina? Sa tuled ja nõuad lihtsalt: mine ära. Kuhu
ma lähen, kui mu elu jääb siia? Kas üldse saab oma
südame eest kuhugi minna? Mina ei oska praegu välja
ütelda seda sõna, mis sinu hoolimatust hästi iseloomus-
tab. Aga ma tean, olen seda kuskilt lugenud, et sellega
tähendatakse niisugust inimest, kellel õieti kuskil kodu
ei ole, kes on igal pool ühtemoodi, kes midagi päris
tõsiselt ei armasta, isegi mitte oma vanemaid, oma
vendi-õdesid... Mis siis rääkida mõnest eksinud kasu-
dest!»

«Isa!» hüüatas noorem Torma peaaegu keelavalt. «Kui
sa nõnda räägid, ära pane pahaks, tekib mul imelik
tunne, nagu oleksid sina, vana inimene, viha täis selle-
pärast, et keegi on sinult Mareti üle löönud...»

«Hugo!» kargas vanamees ähvardavalt püsti, käed
rusikas, silmad tules.

Ka poeg oli silmapilk jalul. Hetke seisid mõlemad
Tormad, isa näost hall, poeg õhetav, teineteise vastas,
teineteist vastamisi tigidalt mõõtes. Siis sai poeg aru, et
tema kui noorem peab taganema, ja ta ütles rahupalu-
valt:

«Jah, isa, anna andeks! Sina oma kaebustega viisid
mind teatavatele, muidugi rumalatele assotsiatsioonidele...
Meil ei ole vaja sellest enam rääkida. Ei ole
üldse vaja. Sest aeg on ometi rääkida tõsisematest asja-
dest kui sellest, millele meie jutt ikka ja jälle kipub
kalduma...»

Ka vanamees tõmbus tagasi.

«Mina räägin inimese südame puhtusest. Mina räägin
oma maja puhtusest, poeg,» laskus ta peaaegu väsinult
uuesti toolile. «Teie, nii sina kui see sinu sõber, olete
õpetatud mehed, studeerinud härrad. Aga kui te seda
südameasja ei mõista, seda miskiks ei pane, siis mida te
üldse mõistate? Sina räägid Maretist nagu katkisest
korvist või kirvevarrest, mille kõlbmatuks muutumise
korral võib aia äärde visata... Tema, see sinu sõber,
nähtavasti tüdrukuga nõnda talitaski. Ei häbi ega
jumalakartust, ei südant ega südametunnistust! Mis

inimesed teie niisugused olete, mis teid niisuguseks on teinud? Olete meie lapsed, meie eneste järeltulijad, aga ometi võõrad, oma mõtete ja tegude poolest võõrad... Kust tulevad teile niisugused mõtted ja teod?»

Huko Torma silmis oli see vanamehe raevutsemine tühine ja asjatu. Ta oleks võinud iga väite või kergitatud küsimuse hõlpsasti kummutada, isa suu kinni panna teooriaga äravalitud, kõrgemat ja paremat rassi inimesest, kellele kõik on lubatud, kes valitsejana ning käskijana peabki võima teiste arvel naudiskleda. Kuid ta nägi, et isa seda ei mõistaks. Liiati praeguses moraaliservas meeleolus mitte. Et ei oleks vähimatki kasu teda ärritada nende teooriatega, mille järgi konvendis niihästi teda kui Oskarit treeniti ja mis iseenesest olid saanud nende tõeks või tõekspidamiseks, lähemalt võttes isegi elujuhiseks. Diplomaadina tegi ta seepärast lühidalt.

«Isa, elu läheb edasi, ja inimesed muutuvad koos eluga. Kas siis meie, praeguste päevade elu ja elukäsitlus on võrreldav selle eluga või elumõistmisega, millega alustasid sina poolsada aastat tagasi?»

Vana Logina vahtis aknast välja, varjudesse vajuvasse aeda.

«Ja-jaa,» noogutas ta siis pikalt, järelemõtlikult. «Elu muidugi on sügavalt muutunud. Selles, poeg, on sul õigus... Meie elasime oma sulaste ja tüdrukutega nagu üks pere, hoidsime kokku, nagu üks rahvas kokku peab hoidma. Oma kodused arusaamatused meie koduses korras ka selgitasime. Vanema ja targema sõna käis kõigist üle. Harva juhtus kohtuskäimisi peremehe ja teenija vahel, niisama ka mõisniku ja talupoja vahel. Olid kindlad seisused, seisustekohased õigused. Igaüks teadis, mis ta tohtis ja võis, ja mis ta mitte ei tohtinud ega võinud... Aga mis nüüd? Peremees olgu nagu kümnik, kellega igaüks seletab, vastu karjub. Tulevad teenijad, teevad sul suve tööd, ja siis kisa lahti, et kurnaja, röövel. Võtavad ühe suve töö eest maad ja majad üle, teevad paljaks, ähvardavad... Igasugused klassid, parteid, aktiivid. Kellelgi ei ole enam kellegi vastu austust ega lugupidamist. Seadust ega korda ei ole. Võib-olla seesama ongi kõiki, nii teid kui teisi, metsikuks ja kalgiks teinud...»

«Jah-haa, niin. Võib-olla tõesti, isa,» möönis Huko.

«Kui laiemalt võtta, siis — see on võitlus, sõda. Üksainus katkematu ja vihane lahing. Kõikide sõda kõikide vastu. Ilma kindla rinde ja väeta, niisugune hirmus pikk sissisõda... Teadagi, see teeb inimesed karmiks, isegi julmaks. Ei löö sina, lüüakse sind ennast... Pärilist lihtne.» Huko tegi mõned pikad sammud üle toa, jätkas siis rohkem enese ette kui isale rääkides: «Manitsused, hea sõna ja hell süda — see on vanamoeline värk. Rahvas, lihtrahvas, see, kes tööd peab tegema ja kelle tööst kõrgemal klassil on õigus elada, see on käest ära, on rikutud. Pooltoored õpetusekesed on tööinimese ära rikkunud. Igaühel neist narakatest, kellel pole aimu ei maailma asjadest ega elust, on tahtmine ise peremees olla, juhtida ja valitseda. Seda ei saa kunagi olema ega tulema! Ei! Selle eest peame meie kindlalt, kaljukindlalt head seisma. Hitler ja Mussolini — need ei ole juhuslikud nähtused. Mitte põrmugi. Nende teod põhjenduvad selgel arusaamisel, sotsialismist tehtud praktilistel järeldustel... Nad on julged mehed ja ütlevad lausa välja, mis nad mõtlevad või taotlevad. Kõik need teised sotsialistid, olgu nad nii punased või nii võimukad kui tahes, ainult maigutavad suud ja varjavad oma eesmäärke, kuigi mõtlevad sedasama. Rahvakari lepib kergesti sellega, et teda ninapidi veetakse. Hitler läheb selles mõttes otse. Ja selge, et tema võidab... Miks ei peaks siis meie niisuguse sirgjoonelise mehe mõtteid jagama? Nii, nüüd sa, isa, tead, kust tulevad meil need erinevad mõtted ja vaatekohad. See on paratamatu, kui olla oma seltskondlikus seisukohas järjekindel, mõtelda loogiliselt.»

Järjekindel oli püüdnud eluaeg olla ka vana Peter, kui ta kaitses oma peremehe-eesõigusi küll pühakirja, küll rahvatarkust abiks võttes. Poja sõnade üle mõtlema jäädes tuli tal sellele mõneti õigus anda. Inimesed olid tõesti käest ära. Vastu vaielda ei olnud siin võimalik. Võtta kas või seesama sulane Karl, see praegune militsonäär ja korrakaitaja. Mis korrakaitajat on niisugusest, kes ise mingit käsku ei kuula ega korda ei austa. Ainult teotus, muud midagi! Või võtta see Sasski. Sügisel aina jah-jah ja noh-noh, aga nüüd, kõige kibedamal külviajal: tehku peremees vahe! Ahnus, muud midagi! Ahnus on liiga suureks läinud. Igaüks, iga tühipaljas tahab talu ja maad pidada. Aga kes siis teenib, tööd

teeb? Mis head võib sellest tulla, kui Sassi-taolised tossikesed peremeheks panna? Jäävad ise nälga ja jäta-
vad nälga ka rahva. Selles oli Logina Peter täiesti veen-
dunud. Ning jõudnud juba korra oma mõttekäiguga
Sassi juurde, jättis ta kõik põhimõttelised arutused
sinnapaika ja esitas pojale otsese, praktilise küsimuse:

«Sassist sulane nõuab tema nimele kirjutatud maad
enese kätte. Kas lasta ühel sulasetossil oma talus pere-
mehemaik suhu saada või? Kuidas sina teeks, Hugo?»

«Sellel ei ole praegu tähtsust, isa. Peame ajutiselt nii
mõneski ennast piirama, neile järele andma. Logina
talul kui niisugune, sinu elu töö ja vaev on laostatud.
Võitleme selle eest, et ta saaks taastatud ja uuesti ühen-
datud. Luba, isa, et säeme sinu ja minu õigused uuesti
jalule. Sinu Sass, see on nii väike vänt, et tema tühi...»

«Mina lubasin tal peremeest mängida...»

«Mängigu!» heitis Logina pärija käega. «Arved teeme
hiljem,» lisas ta nagu virilaks vedades.

«Sina ära mõista mind väärsti, ma tegin seda sinu
pärast. Arvasin, et on parem, ei tule sekeldusi.»

«Talitasid õigesti, isa. Niikaua kui need siin...» tegi
ta käega kaare, «ei ole muud teha. Mis aga minusse
puutub, siis minu pärast sul rohkem karta ei tarvitse,
kui kardetakse iga sõduri pärast, kes on tuleliinil.»

«Sina ise ka? Sõjariistaga?»

«Kui vaja, ka riistaga, isa.»

«See on kardetav, hädaohtlik, poeg!» kaotas Peter
korraga oma rahu, tõusis jälle toolilt ja hakkas kähku-
kähku mööda tuba käima. «Püssikandjateks tuleb ikka
panna lihtsad poisid. Sinusugune õpetatud mees — selle
koht on kõrgemal. Staabis kuskil...» Talle meenus
järsku esimene poeg Peter, selle saatuse, ning ta hüüdis
valusalt: «Ei, ei! Sellega ei ole mina nõus, et sina ise
tulle kipud! Kellele siis Logina ja kõik? Sa pead kuhugi
kindlamsse kohta saama, poiss!»

Huko muigas mõrudalt, vahtis vidusilmi oma lakke
tõusvaid suitsurõngaid.

«Esiagu, isa, — kui välja ütelda — meil muud ei
olegi kui staabid, staabimehed. Ja relva tuleb kanda
kõigil. Sest ka staabid võitlevad. Kui kord meie
mobiliseerime, küll siis näeb. Jah, küll siis juba näeb,
kuidas. Praegu oleme kõik sõdurid ohvitseri aukraadis.»

Alles nüüd märkas Peter tähele panna, et poeg oli

sooja suveõhtu kohta liiga kõvasti riides ja et see riie-
tus ilmselt sobis kõigeks. Isegi krae, muidu alati ene-
sest mõistetavalt Hugo juurde kuuluv helevalge kõva
krae ja lips puudusid. Poeg kandis eest lahtise kaelu-
sega hallikasrohelist polosärki, mille peale oli tõmma-
tud liivakarva pintsak. Jah, tõmba see pintsak maha,
pane pagunid pluusi külge — ongi sõjamees valmis.
Hugo rüht ja olemine on hea. Ta passib oma pisut kange,
trammis kehahoiakuga hästi ohvitseriks. Peter vahtis
oma ainukest järelejäänud poega hindavalt, pisut nagu
uhkusetundegagi, kui see rinna ette tõukas ja otsekui
end näidates isa ette sirgelt seisma jäi. Ja-jah, kui on
võitlema saata sääraseid poegi, ei siis maksa veel loo-
tust jätta! Niisugused mehed juba teavad, mille eest
nad võitlevad, kuidas võitlevad!

«Kus see teie väeosa peapaik siis on?» päris ta vii-
maks lihtsameelselt.

«Kes seda, isa!» tõstis poeg tõrjuvalt käe.

«Ah isegi minule mitte?»

«Ei, mitte. Kus mujal ta siis võib olla kui rabas, hun-
tide juures, sügaval metsapõues? Mujal meie jaoks
praegu meie omal maal ruumi ei ole. Mujal laiutavad
võõrad. Eesti malev peab koonduma ja formeeruma
metsades. Metsades, seal on kõik õiged eestlased nüüd
nagu vennad...»

«Metsavennad,» peaaegu sosistas vana Peter.

«Jah, metsavennad, isa!» lõi Huko uhkelt pea püsti.

«Aga meie tuleme kord metsast välja. Tuleme, lööme
nagu issanda välk... Või nagu ütleb nuiameeste marss:

«Keda meie nui kord ju maha lööb, see maha jääb...»»

«Mis marss see niisugune on?»

«Jah-soo. See on soome talupoegade mässuhümn. Kui
rootsi parunid vanasti soome vabale talupojale liiga
tülikaks läksid, tõusid Põhjale vaprad talupojad nagu
üks mees üles, koondasid metsades oma maleva ja löid
rõhujaid nii, et nende peadega sillutati tänavaid...
Sealt on see marss pärit ja sealt on pärit ka meie met-
savendlus... Ajalugu kordub. On soome velledel tul-
nud õppida meilt, tuleb meil õppida nendelt.»

«Ei ole halb hõimlastelt eeskujut võtta. Aga kas nad
meid tõsisemalt, jõuga ka toetavad, nagu viimati, noore
Petri ajal?»

«Ma loodan, isa, meie ei jää üksi.»

«Sina tulid ju sealt, sa peaksid teadma?»

«Küllä. Ja sellest aitabki, kui tean,» vaatas Huko isale teravalt silma.

«Ah nii kõvad saladused kohe!»

«Jätame need, isa. Ma tulen tagasi endise jutu juurde. Kas sa nüüd, kus tead, kuidas asjalood seisavad, oled nõus mõneks ajaks Loginalt ära tulema?»

«Kuhu?» ajas vana Peter pea võõristavalt ette.

«Kas või koos meiega — metsa. Või tädi Meeli sugulaste juurde.»

Käed vaheliti nimmetel, silmad maas, kõndis vana Logina paar korda auväärse rahulikkusega otsekui end kogudes üle toa. Vaatas siis oma isa portreele, jäi selle ette seisatama, vahtis tükk aega luitunud, kähara habeme ja pikkade vurrudega mehe pilti, nagu rääkis pildiga, ning silmi sellelt pööramata teatas otsustava pearaputusega:

«Ei, poeg Hugo, ei. Ela ise, ja sa mõistad...»

«Nad võivad sinuga teha kurat teab mis! Neil on haisud ninas. Ainult ei ole veel selge, kust lööki anda.»

«Seda parem. Teil jääb aega. Aga minuga? Ja-jah, tehku nad siis minuga — kurat teab mis... Peaasi et nad teid kätte ei saa. Minul, vanal mehel, ei ole palju kaotada. Hirm inimest ei tapa. Pealegi ei tea ma midagi. Kui ütlevad, et poeg metsas, ütelgu. Metsas jah, aga kus — ei tea. Võtku või pea maha... Sellepöolest on heagi, et sa vaikisid.»

Huko astus isa kõrvale ja mangus tõsiselt:

«Isa, ma palun! On niisugune otsus.»

«Mis otsus? Kes lubas teil Logina peremehe kohta otsuseid teha? Enese ja Logina kohta teen otsuseid mina. Ning vastutan nende eest ainult jumala ja oma südame-tunnistuse ees. Mitte kellegi muu ees. Mis sa mind nõnda vaatad? Sa peaksid mõistma. Mina olen oma elu siin, nende seinte vahel, nende puude ja põldude keskel ära elanud. Kas õigesti ja hästi, või halvasti ja valesti — ükskõik. Minu elu on siin. Kuhu ma ka ei läheks, ta jääb siia. Mis sa minust asjata kutsud ja kiusad? Ma ei taha siit ära minna ja ma ei lähe...»

«Isa, aga luba. Sinuga võib ei tea mis juhtuda.»

«Arvad, et võib juhtuda...? Eks juhtugu. Sest kui see on jumala tahtmine, siis sündigu tema tahtmine. Aamen.»

Vanamehe sinkjad huuled läksid nii kinni, nagu oleks ta lõpetanud palvuse. Need kitsad, peaaegu veretud huuled tõmbusid hammaste vahele haaratuna valgeks. Pikad hallid juuksekahtud vajusid üle kõrvade põskedele ja kaelale, mis kergelt roosatas, näidates vere pahnal pähetungimist.

Niisugusena oli Huko Torma oma isa näinud ainult ühel korral, poisikesena. Siis, kui nad seisid vend Petri kiristu ääres ja kui isa oma vanema poja haudasaatepalve lõpetuseks oli valjult hääldanud: «Aamen.» See «aamen» kõlas siis niisama rangelt ja valjult kui Vana Testamendi seadused. Ning Huko mõistis, et edasine jutt on asjatu. Isa oli lõplikult otsustanud oma riigi — oma kodu ja koha kasuks. Selles otsuses peitus andumust ja kindlameelsust. Ka oma elu eimiskikspanekut kõige selle arvel, mis loodud ja tehtud. Püüda teda sellest otsusest lahti raputada osutus mõttetuks. Logina Peter ei kuulu meeste hulka, kes annavad end sõnaga veenda või painutada. Ta on nende meeste killast, kes pigem murduvad kui painduvad. Ning seepärast ütles kõik aeg minekuvalmilt püsti seisnud poeg nüüd lihtsalt:

«Nägemiseni, isa! Peatse nägemisenil!»

Vanamees pöördus pikka tema poole. Ta seisis tardunult ja kindlalt nagu kivist raiutud kuju, käed õnnistavalt ees. Peaaegu kaeblikult tulid sõnad üle ta sinkjate huulte:

«Mine rahu, poeg! Mine ja võitle head võitlust.»

«Maa ja rahva eest, isa,» pomistas poeg.

«Jaa-jah... Maa ja rahva eest,» kordas vanamees vaiksel, pead nõnda rinnale lastes, nagu oleks ta kaelalu järsku murdunud. Maad, jah, seda maakest ju jala-täie osa veel oli jäetud. Aga rahvas? Rahvas, see näis Loginast otsekui ära taganenud, tema hüljanud olevat... Mis võitlust sa üksi võitled?!

M

ehed istusid vastamisi, teine teisel pool lauda, ees pudel viina, taldrik suitsulappe lõikudega ja hea kannikas koduküpsetatud leiba. Viin läikles sinetavalt klaasides, lihas sädelesid soolakristallid ja päikesekiired panid leiva isuäratavalt lõhnama.

«No võta siis, mundrimees, ära noruta... Norutamine tuleb nõrgast südamest, ja seda mina ei salli,» tõstis viimaks Usin klaasi suu äärde, jõi ning äigas siis särivarrukaga otsaesist, nagu püüaks koos higipiiskadega ära pühkida ka segavaid mõtteid. Talle kui kindla loomuga mehele ei meeldinud otsustatud asjade kallal tagantjärele targutamine. Ja pealegi oli tuba palav, ajas naha kuumaks. Kas palavusest või sisemisest kitsikusest päästis ka Allik oma vormikuue nõöbid lahti ja vaatas viltu pudeli poole. Mõtleb Usin tõesti selle viina veel ära juua? Talle kui väikesele võtjale tundus see täiesti võimatuna.

«Kas mina siis norutan? Ma räägin sulle...»

«Räägid, räägid! No kuule, vihasem miilits oleks etem.» Ta pilgutas silma. «Mis? Kas meie ei ole nende vastu küllalt armulikud olnud? Ah? Kultuurimaja on, aga jalgu alla ei saa. Hobulaenutuspunkt vireleb — selge häbi... Kelle töö see on? Nende töö ja teela. Sekeldavad ja segavad iga nurga taga, hirmutavad juttudega inimesi, teevad kahju, muud ühti... Ammu oleks aeg olnud luuaga üle valla käia!»

Allik toetas lõua rusika otsa, vajutas kulmud silmadele. Esimehel on muidugi õigus: suurtest peremeestest,

kaas, kael kõver, kurat teab kuhu vahivad, ei tule nõuandude korra tugesid oodata. Seda mitte. Sellest ta ei räägi. Nende selgroog tuleb murda. Ka siin pole kahtlemist. Aga seisused koosnevad inimestest, üksikutest. Ja see on juba keerulisem. Sellest peale, kui ta Lume juurest ära tuli ja Usina kutsel siia tema poole sisse keeras, tiirlevad ta mõtted nagu nõiutult Logina ümber. Õige, et vanamees on mõndagi ära teeninud. Kuid astuda seadusäitjana üle selle pere läve, kus sa ise oled lapsena ringi tatsunud, üles kasvanud, jah, vitsahirmugi saanud... Isikliku kättemaksu maik kipub juurde. Ja küllap nende silmis veel teravamalt kui enesel, Logina muidugi on nahkne olnud, on see mees, kes kaudselt võttis temalt ta õppimisevõimalused. Õige. Aga nii veider kui see ka pole, isiklikku vimma või viha vaenu Petri vastu ta ei tunne. Kuidas sa siis ilmud nagu Jehoova saadik Vanast Testamendist ja asud patust nuhtlema...? Ning sellepärast ta ütlebki, ise mitte vähem näost õhetav, mitte vähem hiline mõttepingest ja palavusest kui Usin:

«Seisusega, jah — kas või maa puhtaks. Puhtaks ja valmis... Aga inimene, iga inimene üksikult? Tunned teda ja tead, sul on temaga elus hõõrumisi olnud... Meil igaühel on elus ütlemist juhtunud... Mine, kui ise tuled enesele ette nagu naru, kes suure üldise sildi all väikseid eraasju õiendab...»

«Mis isiklikud tegemised sul seal Loginal siis õige on?»

Nad tõstsid klaasi, ning pikapeale said Usinale teatavaks ka need Allika isiklikud tegemised ja hõõrumised. Ta kuulis heast ja halvast, ülekohtust ja omavolist — kõigest, mis nooresse mehesse oli jälgi jätnud. Kuulis ka, et miilits kõige peale vaatamata peab Loginat oma kodukohaks, et ta ei suuda seda võtta mõne juhusliku taluna, et kodukohatunnet ei saa ka sulase südamest välja juurida, isegi mitte õel peremees, tehku ta mis tahab, kiskugu või isa onn maha... Sest ega sulanegi ole mõni masin, traktor, et ükskõik, mis ees — muudkui rüsinat otsa ja valmis... Sünnipaik, kodukoht, kurat võtaks, olevat ka sulasele kodukoht... Kuidas sinna niisuguse ülesandega minna?

Allik jutustas ja seletas, selgitas oma tundeid, oma keerulist seisukorda nagu oskas. Kuid selle kõige tugevama tunde, selle teiste tunnete alustunde poetas

ikkagi sõnade varju ära. Sest see kirjas poisipõlve kibedust veel nüüdki, tagantjärele, soojade, hellavõitu mälestustega, millest ei täi teisele rääkida...

Nõnda ei saanud Usin miilitsa murest ikkagi täit ülevaadet. Nokitseb ja näpib oma segaste tunnete nagu vistrikkude kallal, mõtles ta tuseselt. Kipub saba jalga vahele kiskuma? Hoiatas vanameest, et paneb ta kinni, ja — nüüd tulebki seda teha... Noh, mis siis? Amet on amet ja miilits on miilits. Ka kinni tuleb viia, kui vaja... Ütleb, et võtaks kergema südamega noore Torma kirbule, kui läheb vana pesast välja kangutama... Võtku! Püüdke see sell kinni, kes keelab! Autasu antakse... Elu on, teadagi, imelik, inimese süda eriti. Seda küll. Aga kui igaüks hakkaks nõnda, mis sellest siis välja tuleks? Isiklikke hõõrumisi on olnud igal mehel. Ega sellepärast tohi veel käsi rüppe panna. Ning mõttes ringi kobades toobki Usin viimaks kuuldavale ettepaneku:

«Kui nii... Las seal mõni teine...»

«Kas sina vahetad?» päris Allik õhinal.

Usin nühhkis tükk aega käeseljaga oma lõuga.

«Mina, noh, minul — ükskõik. Ainult peab Lumega rääkima...»

Seda teab Allik isegi. Aga et Usina kava töötab kergendust tuua, on ta kohe jalul ja valmis minema. Usin torkab juba oma lõõgava servaga kaabu pähe: mis ikka, käib ära. Kuid siis vajub Allik uuesti pingiotsale, toetab pea raskelt kätele, vahib heledasse päikesesse nagu pime.

«Jah, aga mis ma Lumele ütlen? Mis asja? Ta naerab mu välja! Mis kommunist, mis miilits ma olen, kui lähen partorgile kurtma, et ma ei suuda ülesandega toime tulla, mille ma ise vabatahtlikult enese peale võtsin! Ei saa, Usin, mitte kuidagi ei saa...»

«Noh, siis!» Usin viskas käega, et mingi Allik kõige oma jutuga kus kurat. Ärgu vaevaku ennast ja teisi.

Ega Allik vaevata taha. Ta arutab nüüd, pea kahe suure käe vahel, päris asjalikult, et Lume isa kui ametiühingute kongressi delegaadi tapsid valged Irboskas, et tema vend suri kodanlaste sunnitöövanglas, ja Lumi ei mõistaks tema kemplemist, ei võikski mõista — sest mis võitleja see on, kes enne hoobi andmist haletsema lööb? Ei, Lumega ei ole miskit rääkida, Lumega ei oskagi rää-

kida. Ärgu Usin pahandagu, see jutt... Tuleb vahel natuke südant lahutada. Igal inimesel on oma nõrkused, neid ei maksa tähele panna. Juhtub. Vaja on mõistus kokku võtta ja ilusasti järele mõtelda. Küllap ja sellega hakkama saab, küll saab!

Ning Allik kõnnib minema. Võiks minna mööda teed, vallamaja kaudu, võiks sinna sisse vaadata... Aga kalmistu väravas keerab jalga nagu iseenesest varjuliste puude alla, ning ta läheb risti läbi vana surnuaia. Kalmukünkad, lilled, ristid ja sambad... Enne kui ta märkabki, seisatab ta ema haua juures. Seisatab mõtlikult hetke, siis astub pead püsti lüües edasi. Vanad kribulistes gooti tähtedes ristikirjad kõnelevad õndsast koolnuist, kes koolsid issandas... Issandas, aga isanda sunni ja kepi all! Mõisniku vanalt matusepaigalt ilutseb vastu läikima lihvitud graniit, kuldkirjad, aastaarv 1858... Kuid ümberringi puhkavad mehed ja naised, paljud nimetud tööorjad, kes surid samadel Mahtra sõja aegadel, surid sunnist ahistatuna või töökoormast murtuna. Neid ei meenuta ei ristid ega kirjad. Ainult rohitud kääpad... Seal edasi, kaugemal, uuel osal, on mehi ja naisi, on teine sugupõlv, kes andis oma elu vabaduse ja priiuse eest viiendal aastal. Seal on hilisemaidki, pikad read hilisemaid, kes varisesid enneaegu hauda, tööst ja viletsusest vintsutatud, nagu ta enese ema... Neid on palju! Ja kas tuleb nende haudu otsida ainult surnuaedadest? Oh ei! Nimetuid kalme, kui palju nimetuid või jäljetuid haudu on metsaservades ja kruusaaukudes. Kui palju võitlejaid on aetud jää alla, vaevatud surnuks vangikongides... Võitlus — terav ja halastamatu võitlus, mida rahvas alustas juba feodaalide vastu — käib ikka veel. Nüüd nende järglaste, iga mesti kurnajate vastu. Pikk ja visa on ta olnud, see armutu heitlus, ohvriterohke. Ja kus on ta lõpp, kus? Ta kestab edasi. Ikka edasi... Kas tohib siis härdaks minna? Kodukohatunde, mälestuste või isikliku hingeliigutuse pärast end käest ära lasta? Naeruväärt! Kui narriks võis ta end Usina silmis küll oma halisemisega teha! Lihtsalt häbi!

Segase näoga, silmis ikka veel nagu pahandav imestus oma eneseunustuse pärast, läks ta vastu õhtut tuppä. Tööst ei tulnud asja. Mõte uitas endiselt kalmuküngaste ning jäljetute haudade juures, ehkki silm püüdis vaa-

data, kuidas veretava taevaga õhtu maha laskus, kuidas see taevas nagu vask ja teras kumama löi, üle voorenõlvadel looklevate viljaväljade ja kuskil tundmatus kohas puhkavate võitlejate põrmudegi kumas, hoiatavalt ja tuliselt kumas...

Silmis kirbe imestus, meenutas ta üht teist õhtut, kus ta sõjaväest tulles koduasemelt eest leidis kaeravälja, mille servas õueplatsil lokkasid takjapuhmad ja nõgesed... Säärane oli Logina Petri õigusetunne. Ning sellest päevast peale hulkus ta mööda maailma, kodutu ja üksik nagu paljud, väga paljud need, kes teiste heaks tööd peavad rügama, südames aga ülekohtu vastu viha kandma...

Imestusega pidi ta meenutama ka seda, kui osavalt, kui õigeaegselt oskasid kaduda Logina Huko ja nood teised temasugused... Mees kaob, aga teda elatab isatalu. Kas kõiki, kes on läinud seda teed, ei pea ülal nende maad ja pered?... Ja kui neil peaks võimalus avanema... Kas nemad löögi andmisel silma pilgutavad? Mitte iialgi!

Kustuva ehapuna paistel rapsas ta püsti ja tõmbas vöörihma otsustavalt kinni. Pannal liitis kõrinal üldise isiklikuga.

Külaperedes läks elu oma igaõhtust rada — öörahule ja puhkusele vastu. Loojangu eel kostis tanumailt karjaste hõikeid, koerte haugatusi; koplis hirnatas varssa kutsuv mära, tahras määgatas lammas talle järele, pull luikas või lehm hõikas lüpsjat. Kuskil tärtsatasid hobuseketid, kõlksatasid piimanõud. Oli nii vaikne, et loomadega tõrelemised või kõnelused kostsid ühest talust teise. Kõik need hõiked, hüüded, kõlinad ja hääletsused koos kauge rattalõgina või lapse lauluhäälega kujunesid segunedes üheksainsaks pikkamisi vaibuvaks õhtumuusikaks. Mida tinasemaks tõmbus taevalagi, seda harvemaks jäid hüüded ja hääled, sumbusid, nagu oleks kaste nende peale laskunud, kuni vaikisid hoopis. Luitunud talumajad küngastel ja orupervedel, aga ka uhkavas õieehtes sirelihekid nende ümber mähkusid pehmesse öösondu. Männitukad ja üksikud kased künkarhjad kumasid vastu taevast tumedalt, liikumatud ja tardunud, ent ometi õrnad kui mänguasjad. Kevadõhtu

silolõhnaline, magus-raske rahu süleles noort, haljast õhtu ja rõsket maad, väsimus laotus õndsalt üle kõige elava, rammestus surus uneasemele nii inimese kui looma. Vaikus tuksus ja kohas kõrvades, tegi kärsituka, sest ääretu rahu kannab eneses alati rahutuse seedeid.

Logina peremees rinnutas oma kambriaknal, kuulatas ja mõtles. Ning tema süda löi seda rahutumalt, mida enam vaibus päevane elu, mida rahulikumaks jäi ümbritseva. Poja lahkumisest saadik ei olnud ta ennast korrale saanud. Kindel nõus kohale jääda, sündigu mis sünnib, ei suutnud ta ometi vabaneda segaste hirmusööstide haardest, võitles nendega nagu pojagagi veel vaimus edasi. Sest inimese aru ja meelekindlus käsib sagedasti üht, süda aga anub sootuks teist.

Logina peremees rinnutas aknal. Päevane elu kustus ta silmade ees. Algas teine, nähtamatu ja karm. Elul ei ole ju vahet, ei ole äärt ega otsa. Pikas orasheinas sahistasid konnad ja naksutasid tasa kurgunahka. Aias puude vahel visklesid saagitsevad nahkhiired nagu varjud. Pöösas krabistas hiiliv siil... Ja kuskil seal eemal, võib-olla rabas, võib-olla metsaheinamaa rüpes, võib-olla soosaare seljal hiilivad praegu mehed, hiilib nende hulgas Hugogi, valmis võitlema. Võitlus võib tuua võidu ja keerata elu endiseks. Võitluses varitseb aga ka surm ja hukk. Kes astub siis tema järel siia peremehe kambriksse, kes kõnnib tema jälgedes Loginal, kui Hugoga juhtub see kõige halvem, mis mitte ei peaks juhtuma... Täie meele ja mõistusega tuli küll poja kutse tagasi tõrjuda, aga ometi oleks võinud ka selle vastu võtta, poisil kõrvale jääda, sest poeg oli niikuinii kaasa viinud ta rahu ja tasakaalu. Raske oli aru ja mõistusega sõidida südame vastu. Süda raius oma. Ning üle hulga aja ohkas Peter sügavalt, ohkas lihtsa vanainimese jõuetut ohet.

Logina peremees rinnutas, kuid vajus järjest madalamale, aknalauale lähemale. Kas oli ta ehk siiski liiga vähe painutanud oma pead selle ees, kelle teadmista ei lange varblanegi katuselt? Hädad ja õnnetused tabavad uhket, upsakuse osaks on alandamine. Kui väga alandlik tahaks Peter praegu olla, et uued hädad teda ega tema peret ei tabaks! Ta pani käed kokku, vajutas otsaesise vastu jahedat lauda. Issand, nüüd oled sa oma

sulast põrmus ja tolmus näinud — halasta ja ole armuline!

Usklik inimene on paratamatult ka ebausklik. Suur ämblik laskus räästa roovilt varrukale. Peter ei kartnud ühtegi looma, ka mitte kõige metsikumat pulli. Aga see tühine, hapra, hingeõhust katkeva heide otsas ripuv putukas pani ta võpatama. Öhtune ämblik pidi olema õnn! Kuid mis õnne siin majas oodata? Kas vana rahvas selle endega eksinud pole? Männikus, vanatare taga huikas öökull. See risu juba muud ei huigu kui lausa õnnetust! Loomakahju ja tüdrukutele lapsi... Või veel! Pool lauta tühi, ja kaugel see tüdrukulapski enam.

Maret, jah, Maret! Peter on teda sõidelnud, hurjutanud ja hukka mõistnud. Aga, imelik küll, südames on ta valmis kas või end selle lapse vanaisaks nimetama. Ainult Logina au! Au pärast tuleb silmad maha lüüa.

Lääs hõogus erepunaselt, idas kobrutas pilverünkaid ja need särased nagu muinasjutu tohutud kristallmäed, mida silmal valus vaadata. Oh, mida oli neil vanadel silmadel enam hea vaadata! «Kisub vist vihma,» mõtles Peter. Kuid pilved vajusid pikkamisi laiali, kadusid silmapiiri taha. Vihmal ei olnud jõudu tulla. Öhtu süvenes sumedaks, hingematvalt vaikseks kevadööks.

Tiigi ääres pajupõõsastes alustas ööbik oma laulu. Ta oli seal ennegi laulnud, ka sel kevadel laksutanud. Aga Peter polnud teda tähele pannud. Nüüd järsku lindu kuulates imestas vanamees: misjaoks see nõnda hõiskab? Kellele — kui kõik kohad on muret ja häda täis? Tundmused? Tundmused on imelikud, on head ja kurjad. Need ajavad inimese tormitsema, rõõmust nutma või vihast teise kallale kargama. Miks see lindki siis neist laulda ei võiks — kui tal nad olemas on? Mets ja maa lõhnab nagu mesi, aiad on täis õisi, soe ja pehme õõ silitab põõsaharude vahele punutud pesakerakest, kust vaatab vastu tulevase elu algus ja lootus — miks ei peaks lind laulma? Tema elu õitseb, tema töö on korda läinud. Mis puutub temasse inimese mure või muretus, rahu või rahutus, nukrus või hirm? Meie kõik hõiskame siis, kui meie tunne meid käsib hõisata. Igaüks omal viisil ja omal ajal. Talumees siis, kui ta vilil hästi võrsub. Hunt, kui ta lamba murrab. Igaühel oma maailm, oma mured ja rõõmud... Ainult kui seda

elama rahutust südame ümber ei oleks, mis hetketi ahastuseks kipub tihenduma — siis, siis, jah, laulgu pealegi, kes laulma peab, hõisaku, kellele on aeg antud hõisata. Sest Peter on vana mees, ta on murede ja hädadega koormatud mees, temal enam millestki hõisata ei ole. Vastupidi, tal on ainult muretseda. Ent oma murede sisse kuulata teise rõõmuhõiskeid, see teeb nuuraks, teeb kurvaks, teeb jõuetuks, vajutab nagu kivikoorma õlgadele...

Majalised olid ammu askeldused lõpetanud ja asemel. Aga Logina peremees küürutas ikka veel nagu aknale pandud kuju. Ta ei märganud sedagi, kuidas Maret tasahiljakesi ukse avas, sisse vaatas, pead raputas, siis pisut hiljem uuesti tuli, taldriku sepikukillu ja kruusi piimaga lauanurgale asetaski ning jälle vaikselt kadus. Maret mõistis, et Huko ootamatu koduskäik oli Logina ellu toonud mingi uue keerdsõlme. Kuid mures meenesega sidus ta peremehe raske meeoleolu rohkem enese ja oma seisukorraga kui õige — ning ehmatas. Ta oli küllalt kuulnud, kuidas Loginal eksinud tüdrukutega talitati. Käsi järsku silmle surudes nuuksatas ta kurvaks ja puges voodisse. Mis temal sellest, et laulab ööbik või lõhnab akna all sirel!

Halvad, üsna halvad on Mareti asjad. Alles hiljuti oli ta trotsinud, solvavalt trotsinud Loginat ja vana Petrit. Kas kihutavad nüüd majast välja, maanteele, nagu siin vanasti olevat temataolistega tehtud? Et kott kaela ja — mine! Maret ei suuda end eksinuks pidada, süüdlaseks tunnistada. Kuidas? Ei elata ju enam möödunud sajandis! Kas armastus siis tõesti ei käi üle kõige, tunded õigust ei anna kõigeks, nagu oli sisendanud Oskar? Maret kaldus uskuma, et käib, õigustab. Alati. Ainult miks Oskar ta üksi on jätnud? Miks kirjutab ta aina ühtemoodi, et oodaku, lootku? Maret on püüdnud loota, ootab ja vahib päevast päeva jaama poole. Aga kaua peab see kestma — see ootuses vaevlemine? Maret ei saa sõnu paberile oma hädast, ei saaks neid vist hästi sühugi... Nüüd on see kõigile silmaga näha, see tema häda. Ent Oskarit pole kuskil. Linna talle kirjutada ei maksvat, tulevat ise, kui kord jõuab... Millal ta jõuab? Ja Maret pureb ahastusest hambad patja.

Ka Peter kobis kesköö paiku asemele. Mis sa ikka ära ei mõtle! Kui elu on juba kord mureline, tuleb ka seda

elada. On issand saatnud karistuse, küll ta saadab ka õnnistuse. Peter vähkres veel voodiski, mõte keerlema ikka poja, Mareti ja talu ümber. Nende mõtete pealt äratas ta vana jämeda häälega Pauka. Koer haukus vihaselt, värava ees ringe tehes nagu alati, kui võõraid tuli.

«Keegi peab seal liikuma,» arvas peremees oma õuevalvurit kuulates. Inimesed, need võivad petta ja valelada. Koer, tema ei peta.

Ta kergitas enese istukile ja tõukas jalad saapakottadesse. Aga pidi ehmatusest tagasi asemele laskuma koda, mille uks oli lahti, lõi valgeks, läbi verandaklaaside pahvatas sisse lai helk. Tuli! käis läbi peremehe pea esimene mõte. Ainult et see helk oli külm, tardunud ja nagu rohekas, mõistis ta kohe — tegemist ei ole põlemisega, aknale langev valgus peab tulema mujalt, olema majale juhitud, sest vanatare pool mustas pimedus. Segaste tunnetega ajas ta enese jalule, tõmbas laiade siiludega pikk-kuue selga. Kas Hugol polnud ehk siiski õigus?

Samal ajal pörutati täie rusikaga verandauksele. Klaasid klirisesid. Pörotus kordus otsemaid, veel tungivamalt.

Kui Peter lohiseval sammul kotta astus, tekkis sinna ka Maret ja sosistas ärevalt:

«Peremees, väravas on auto ja õuel käivad mehed...»

«Auto? Hea küll, laps. Ma vaatan ise.»

Ta lükkas vaheukse verandale pärani ja hüüdis vana-inimese erutusest kiledavõitu häälega:

«Kes seal on? Mis sa ometi lõhud, inimesel!»

«Seaduse nimel, tehke lahti!»

Esimest korda elus nõuti Logina peremehelt ukse avamist seaduse nimel. Muidugi, praegune seadus ei ole Petri silmis seda nime väärt. Kuid ust avada on ikkagi kõhe... Ei mäletanud, et isalt või vanaisalt oleks keegi nõnda ukse avamist nõudnud. See kõlas vastikult. Viimaks ehk olekski kindlam olnud mujal kui siin, Loginal, oma maja seinte vahel? Ta tegi paar ekslevat sammu, mõtles oma rahanatukesele, oma kuldrubladele laualaekas. Kuid lõi siis käega, astus edasi ja keeras lukus võtit. Sündigu, mis sündima peab. Logina peremees ei ole enne pead pöösasse peitnud ega pista ka praegu.

Hämarale verandale astusid kolm meest.

«Peremees ise?» küsis esimene neist tuttava häälega. See hääli lõi Petrile nagu rusikaga näkku. Jälle seisis ta ees sulane miilitsavormis.

«Sina peaksid ju mind tundma,» ütles ta venitades.

«Tõsi, isik ja koht on tuntud, on need, mis meile vaja. Astume sissepoole.»

«Seal on pimedavõitu...»

Peter rääkis masinlikult. Ta hääli vajus iga sõna juures raugemaks, sest ta oli märganud, et kaks sissetulijat seadsid end uste kõrvale. Trepil seisis veel keegi, püss õlal.

«Pimedas või valges, meil ükskõik,» ütles Allik jahe-dalt. «Kodanik Torma, Peter Tooma poeg. Teile on korraldus: riikliku julgeoleku huvides siit ümber asuda ühte teise Nõukogude Liidu oblastisse, mis määratakse kindlaks hiljem. Ettevalmistamiseks ja isiklikkude asjade pakkimiseks antakse teile üks tund aega. Vajaduse korral võime teid selles aidata. Transport meie poolt... On see korraldus teile arusaadav, kodanik Torma?»

Sel hetkel meenusid talle Petri kunagised sõnad, et meie kõik oleme rändajad siin maa peal. Need öeldi siis, kui ta sõjaväest välja tuli ning Logina peremehe ees hääli tõstis, et see on teinud ta koduta hulguseks. Eks katsu nüüd ise ka, kui magus on rännata, pamp seljas, siin maa peal! välgatas mõttes ning ta kulmud vajusid raskelt alla, õlad aga kerkisid jõutundest.

«Viid kinni?» hüüatas peaaegu lämbuvalt Torma.

«Ei. Saadame rändama.»

Peter pörkas tagasi, vahtis laial, segasel pilgul ühe otsast teise otsa. Mis see oli, mis ta südame nõnda kokku kiskus? Endise sulase sõnad kõlasid veidralt ja mõistmatult. Kuidas siis? Saadab rändama? Kuhu, misjaoks, mis õigusega? Teda, Logina peremeest, kellel pole asja ega tahtmist kuhugi rännata. Mis kõverad kõned need on? Ja need püssidega ustel? Nüüd tundis ta ära ka teise mehe, alati ja praegugi nagu naeru peitva Junde, kellega ta elus oli mitu korda kokku läinud. Ja kas sellest, et toosama talumatu Junde oma suunurkades varitseva muhelusega tema verandal tammus, selle muhelusega, mis arveteõiendamisel ta kahjurõõmu teravalt nähtavale tõi, või sellest, et talle säärane ennekuulmatu jutt täiesti võimatu näis, läks Peter ägedaks. Ta astus

krapsilt militsionääri ette, raputas oma halle juukseid, tõukas teisele sõrmega rindu ja raius üksisõnu:

«Mis juttu sina räägid? Mis su arus on, poiss?»

Allik kordas rahulikult ja rõhuga otsuse mõtet.

«Et mingi mina oma kodust, oma talust ei tea kuhu oblastisse? Ogaraks oled läinud või?»

Kolmas, tagasihoidlikku kasvu, sonimütsiga ja kõrvadeni üleskeeratud mantlikraega mees, kes seni oli vaikselt kõrval seisnud, käed taskus, jalg mehhaaniliselt kõputamas vastu põrandat, astus nüüd sammu vana Torma poole ja ütles kinniselt, veidi läbi hammaste, nagu viha taltsutades:

«Teie käest ei küsita, mis te arvate. See on käsk, mõistate! Kas teie või teietaolised meie arvamist küsisid, kui nad meid vangimajadesse tirisid, meie seltsimehi mahalaskmisele vedasid? Või kas nad küsiks edaspidi? Selja tagant pussitada — seda te ootate! Tänage õnne, et proletariaat käitub teiega õrnalt.»

«Mina ei ole kedagi vangi viinud ega...» taganes Torma.

«Ja meil pole aega sõnu teha, oodata, kuni te ka selle kuriteoga proletariaadi vastu toime tulete. Aitab. Täitke käsk, pange end sõiduks valmis.» Taavet Luht — see ta oli — tõmbas hoogsalt käe taskust ja heitis pilgu fosforestseeriva numbrilauaga kellale. «Praegu on kell üks null kaheksa. Kell kaks null kaheksa valmis olla.» Tema sõnadest kõlas kõigutamatu enesekindlus.

«Kaasa võib võtta, mis ise kanda jõuab,» kõhatas Allik. «Soovitavad oleksid soojemad riided ja tugevamad jalanõud. Elu on elu ja käsk jääb kaksuks — nii meile kui teile. Kas on arusaadav, kodanik Torma?» päris ta veel kord.

Ja imelikul kombel kadus Allika häälest viimaste lausete puhul see metalline teravus, sõjaväeline komandotoon, millega ta oli alustanud. Läbi kõlas inimlik teatavakstegemine, selle paratamatuse esiletoomine, mis otsus eneses sisaldas. Võib-olla just see muutus Allika toonis panigi vana Logina täie teravusega tunnetama seisukorra tõsidust. Ta tegi jälle paar kobavat sammu, tahtis justkui tõttama hakata. Aga takerdus siis ning vajus lähemasse korvtooli.

«Härrastel on närvid,» kõhistas Junde. «Selle vastu leidub rohtu.» Ta tõmbas taskust lühikese piibutobi,

mida vahetevahel tormutas, ja tahtis selle pigist lõhnata kaha Petrile nina alla pista.

«Mis sa toorutsed!» astus Maret sel hetkel koja hämarusest verandale ja surus Junde eemale. Tal oli küünal käes, mille pani lauanurgale. Küünla valgus lõi peremehele silma, ta ajas longuvajunud pea püsti, vaatas võõristavalt ringi. Mis see siis ometi olgu? Jalad ei võta...

«Kaeh, kui õrnad tunded preili perenaisel vanahärra vastu on!» püüdis Junde irvitada, aga Maret tegi end seda mitte kuulvatki.

«Kes see...?» päris Luht vaikselt, suitsu pahvides Allikalt.

«Eks kasutütar, perepreili,» seletas Junde.

«Ka valmis panna?» küsis Luht uuesti.

«Ei, jääb kohale. Maret, kus pass on, too pass siia,» nõudis Allik.

«Milleks?» tõstis tüdruk pärani silmad. «Kui peab sõitma, eks siis sõida. Kutsareid siin nähtavasti jätkub...»

«Härraste uhke vaim,» nähvas Junde.

Allika nagu tumenes. Kas ta punastas, seda ei olnud viletsal valgusel näha. «Sama hea kui teenijasvaim,» seletas ta vaikselt Luhale.

«Mis te minust tahate?» ajas Maret enese pikkamisi sirgu. Ta ülejaki hõlmad vajusid lahti.

Ning siis nägid kõik mehed järsku, missuguses seisukorras oli see noor, alles nagu pakatanud tüdruk. Ka Allika vähikusilm tabas tõe.

«Ah, Maret, Maret!» õhkas ta endamisi. Selles õhkes oli niihästi etteheidet kui kaastunnet, süüdistust kui ka imestust.

«Nüüd jah, Maret! Aga ammu see oli, kui siin lendasid aina peremamslid ja õhvakesed...? Õhvakesed!» löödi pea selga.

Allika kulmud kerkisid ja silmad läksid suureks. Nagu see üks tema teha oleks olnud! Imelik inimene! Kas tõesti läks kõik nurja õige solvusest ja südamest...? Logina uhkus, Logina põikpäisus, jonn. Tal oli tüdrukust korraka väga kahju. Ent hambaid kokku surudes tõrjus ta Mareti trotsi, tõrjus sellega koos kõik inimliku kõrvale ning jätkas ametliku tooniga:

«Maret Hellemäes on meil, jah, tegemist perekonna-

peale võõra inimesega, peaaegu teenijaga, kelle hooleks on jalutu haige. Maret Hellemäe paneme talu hooldajaks ja järelevaatajaks. Kirjutame akti ja,» tõmbas ta portfelist paberi. «Kui abi vaja, Maret, palun valla poole pöörduda...»

Sel hetkel leidis Petri käsi toolikorjult kadakase kepi. Ta toksas sellega põrandale ning hoobas enese raskelt üles. Siis ütles võõralt, kurguhäälega:

«Lubage teed!» ning kepp näitas toa ukse poole.

«Kuhu siis?» küsis Allik tasakaalukalt. «Ehk ütlete meile enne, kus noorperemees Huko on?»

«Mina ei tea seda.»

«Kui ta siit leitakse, läheb teil halvasti.»

«Halvemini ei saa enam kellelgi minna...»

«On ta siin käinud?» nõudis Allik tungivalt.

«Vist teavad teised seda paremini kui mina.»

«Teeme läbiotsimise...» hoiatas Allik.

«Otsige! Nuuskige! See teie leib on.»

«Kaeh, Logina õige nägu tuli välja!» itsitas Junde.

Allik andis ukse kõrval seisjale vaikse lühida käsu. Mees kadus hämarusse.

Vana Logina kopsis oma raske kadakase kepiga vastu põrandat:

«Laske mul minna!»

Mehed tõmbusid kõrvale. Pea püsti, silmis kinnispilk, seisis nende ees jälle uhke vaimuga Logina isand.

«Kuhu, peremees?» haaras Maret ta käsivarrest.

«Kambrisse, laps. Kui sul on raske, siis mine ja räägi oma issandaga. Ja vaata, ta valgustab teed sinu ees...»

Ning pikkamisi, väarikalt, halli pead kramplikult püsti hoides, kepp kõvasti pihus, rasked kuuehõlmad lahti, astus ta nende vahelt kinnisena läbi, oma toa poole. See, keda nad olid arvanud hinge- ja ihujõu poolest löödud, kokku varisenud olevat, käitus ja rääkis korraga nagu kõige kindlameelsem, karastunud närvi-dega inimene. Suur pidi olema ta sisemine jõud, enese-koondamise võime. Alles Junde märkus: «Passi peale!» tõi mehed teadvusele, et vanamees võib ehk kõigeiks valmis olla. Ning Allik jätkaski hoiatavalt:

«Et ta seal enesele miskit...»

Kõik tõttasid nüüd Petri nurgakambri poole. Kes teab, relv või mis! Aga vanamehe relvad olid sootuks

teisest metallist, ehkki oma paindlikkuses vahest hoopis ohtlikumad kui need, mida kardeti.

Kõigepealt taipas seda Allik. Tema oli võõrastest vist ka ainus, kes Loginast aru sai. Siin talus ei tehtud midagi ilma vastava kombetäitmiseta. Kui ta peremehe-kambri uksele jõudis, põlvitas vanamees lihtsa koduse altari ees, milleks oli madal kummut ristilöödu maalingu selle kohal ja linakesega kaetud palveraamatu-tega selle peal, pikajuukseline pea sügavale alla langes-tatud, käed risti rinnal.

«Tembutaja,» seadis Junde end salvama. «Lõpuni püüab tsirkust teha!» Kuid Allika keeld, et ei maksvat solvata, pani ta suu kinni. Sellest Logina peremehe toast, tema palvekummutist oli Junde kuulnud, kuid oma jalga varem siia sisse mitte saanud. Kes teda siia! See oli avar, üsna harilik tuba. Üheinimesese, tume vanaaegne sahtlitega laud, paar pehmet tooli, seintel hõbedase kirjaga piiblisalme, mõned väikesed pühapil-did, ammusurnud vanaisa, isa ja ema fotoportreed ning poegade ülesvõtted. Ei mingeid kalleid või uhkeid asju. Siia talupoeglikku lihtsusse ja rangusse, mis piima-kruusi ja sepikuviiluga laual meenutas askeetlikku elu-viisi, ei sobinudki luksus.

Palvuse lõpetanud, tõstis vanamees käed ja laulis enese ette poolüminat:

Õnnista ja hoia,
vaimuga meid võia,
oma pale tõsta sa,
issand, ja meid valgusta...

Ukse all seisjad tõmbusid tahtmatult tagasi. Niisuguse vahemängu jaoks osutus ettevalmistamatuks ka alati löögivalmis Junde. Õlgadega halvaks-panevaid liigutusi tehes vahtis ta üle ukse hõbedase kirjaga salme seinal, mis rääkisid ligimesearmastusest, ja raputas endamisi pead. Kas mitte enesearmastusest, omakasust ja ahnusest poleks pidanud pajatama need musta alu-aega, hõbetatud plakatid suurtaluniku seinal? Aga näe, nad rääkisid armastusest, ligimesearmastusest, tõest, vooruslikust elust. Ning korraga torkas Jundele pähe imelik mõte: kas neid kirju selleks ei tehtud, selleks seintele ei riputatudki, et elu tõelist olemust varjata, seda vaataja silma eest peita? Mida rohkem ja mida

karjuvamad kirjad seintel, seda võltsim, närusem, silmakirjalikum igapäevane elu. Nagu see siin. Kas ta ise üldse usub seda, millest ta mokad pobisevad? Liiga tark ja liiga rikas inimene, et uskuda midagi, mis ei ole käegakatsutav. Aga talle on kommet vaja. Vaja selleks, et end koguda, oma jõude kokku võtta. Ka hunt metsas peatub hetkeks, koondab kõik oma lihaste rammu, enne kui hüppab kas ohvri kallale sööstes või lõplikult põgenema pannes. Või kas ta ise otsustaval hetkel samuti viivuks ei peatu, et enne laengu saatmist end koguda? Oh jaa, Jundele paistis siin väljasaadetava taluniku uktsel seistes mõni asi elus palju selgemaks saavat. Asi, millest ta seni polnud osanud enesele aru anda.

Ning otsekui Junde mõtte kinnituseks pööras laulu lõpetanud Logina näo meeste poole, vaatas ühe otsast teise otsa, ütles rahulikult:

«Nüüd lubage naisega jumalaga jätta.»

Allik noogutas ja astus viisakalt kõrvale. Seda ei saa keelata, ka kõige paadunumale kurjategijale mitte.

Logina kõhmis läbi saali haigetoa poole. Selle praokile jäetud ukse vahelt lõi järgnejatele valgusevihk vastu. Nad nägid, kuidas see karmivõitu vana mees voodi kohale kummardus, käega kahvatut, otsekui laudsilolija laupa puudutas, naise tuhkhalli juust silus, kuulsid, kuidas ta vaikselt rääkis:

«Nii pidi see siis lõppema... meil sinuga, Reet... Ta oleks võinud parem olla, see meie elu. Mitmeti parem... Aga nähtavasti ei olnud meie paremat ära teeninud, meie — kaks kõva kivi... Jumalaga, ja anna mulle andeks, naine, mis mina paha olen teinud. Mina omas südames annan sinule kõik andeks... Meie kaome ja kustume, aga meie vaim elab edasi. Olgu sinu tee sulle kergem, kui on minu tee mulle...» Nii leplikult lõpetas ta sellega, kellele oli kord näidanud oma kõige kangemat kangust.

Kas vilksatas haige silmavaates mingi mõistmisetuluke või läks Petri süda härdaks — ta lõi korraks vanakuma, tõmbas käeseljaga üle silmnäo ja peaaegu vaarus tagasi.

«Mina... Olen valmis...»

Ta seisis jälle meeste ees, käed ristis rinnal, silmad vanainimeselikult veidi kilavad, vesised, aga mitte nutust, alumine sile huul väsinult rippu, juuksed kae-

lal. Kui ta neile noogutas ja liigutuse tegi, nagu peaks minema hakatama, sai Allik sõna kätte.

«Nii ei kõlba. On vaja riided võtta.»

See, kes peremees oli olnud, vaatas sellele, kes teda kui sulane oli teeninud, üle hulga aja jälle otse silma sisse. Mitte just viha ja raevuga, aga siiski külma põlgusega, mis oma halastamatuses kõik eimiskiks paneb ja kõike trotsib. Siis ütles vaikselt:

«Logina peremees ei asu teele, pamp seljas või kott kaenlas, nagu mõni harjusk.»

«Ei, kus sellega!» tõukas Junde mõtet edasi. «Logina peremees reisib ka taevasse paruni moodi, kuus hoost tõlla ees ja raske rahakott põues.»

«Ja-jah, ükskõik kuidas. Igatahes, ta ei hiili mitte nagu salakütt Logina krundi pealt minema, lastud kitsetall rihmaga seljas.»

«Proletariaadile ei ole teie hingematusest tarvis. Pidage silmas, teil tuleb ka uues kohas elada. Ja teil on seal üht-teist vaja, kodanik!» püüdis Luht kindla sõnaga selle temale täiesti mõistmatu talupoja-põikpäisuse peale mõjuda.

Vana Peter ei võtnud vaevaks turris linnamehe poole vaadatagi. Vaikselt ütles ta:

«Kust võite teie teada, kuhu te kedagi viite? Kas tuul teab, kuhu ta lilleseemne kannab? Issanda teed on äärmõistmatud... Ja need, keda alandatakse, peavad jälle ülendatud saama...»

Allik vaatas kella.

«On veel pool tundi aega,» tuletas ta meelde. «Kas teie tõesti ei taha miskit kaasa võtta?»

«Ei taha? Kas saab üks vana mees kaasa võtta oma maa, oma rahva, oma elu — kõik selle, mille heaks ja mille sees ta on elanud üle põole sajandi issanda antud aegadest?»

«Vaata, või maad ja rahvast talle vaja! Küllalt krööninud... Tööliste valitsus saadab su nüüd puhkusele!» arvas Junde kohase olevat pista.

«Minu puhkuse annab mulle kõigevägevam, mitte teie. Sest mis olete teie? Teid käsutati siia, et lõpp teha Logina soole, sellele suguvõsale, kes põlispadrikust Logina tegi ja õitsema pani. Aga mina ütlen teile: teie võite vangi vedada, võite viletsuse sisse ja hukatusse saata, kuid teie ei väära kunagi seda eesti talumehe

vaimu, seda hinge, mis mitme põlve tööga eimillestki lõi oma kohad, nagu siin Logina... See vaim jääb ja elab. See hing lehvib edasi selle maa kohal ega alandu millaski nende ees, kes teda vihaga võtta püüavad. Sest see on tõsise vaeva, kaine ja kasina meele ning usina töö vaim... Issand, lase nüüd oma sulasel minna!»

Ta pööras näo korraks toa poole, oma perekonnapiil-tide poole, poegade poole, noogutas neile nagu hüvasti-jätkuks, nagu jumala abiga jõudu soovides või seda enes- ses kogudes ja keeraski jälle ümber.

«Rohkem ei ole su sulase silmadel vaja näha...»

«Noh, peremees, aitab jutlusest. See viimanegi oli ülearune. Ärge oodake. Ega meie hulgas nii juhme ei ole, et teie propagandat uskuda,» surus Luht suitsuotsa tuhatoosi kägarasse.

«Kus saapad ja palitu on?» nõudis Allik. «Kui teie süda oleks ka nii puhas nagu need kõlavad sõnad, siis teie järele poleks tulnud. Teame. Oleme näinud ja kuul- nud.»

Peter Torma peremehesilm peatus parajasti uhiuutel nahkohjadel, mis ta ise õhtul oli kotta tähnenema ripu- tanud. Neid ohje tema pihud enam ei hoia... Kõik ohjad on käest... Ta lõug tegi kõvera tõuke ning ta pöördus äkki teisale. Nende ohjade juurest äraminek oli raskem kui haige naise voodi juurest lahkumine.

«Inimene, paljapäi ja öökuues ei saa kedagi transporti üle anda.»

Logina tõmbas sügavalt hinge, siis ütles külmalt:

«See on sinu asi.»

«Oodake, ma aitan,» tuli toast Maret, käe peal paks hall palitu, näpu otsas säärikud.

Vanamees vaatas neid esemeid kui võõraid ja koha- tuid. Aga siis pikkamisi, vist nagu taipamisele tulles, et lõputegemine Loginaga ei tarvitse tähendada enese alastijätmist, lasi pikk-kuue õlgadelt põrandale. Allik ja Maret tõmbasid talle enne pintsaku selga, siis palitu peale. Kohmitsedes saadi jalga ka saapad — needsamad vanad, tolmused säärikud, mis nii hoolsalt olid talla- nud Logina metsi ja maid. Varnast leiti luitunud kaabu- lott ja suruti pähe. Kepp ikka veel kindlalt pihus, pilk kuskile tühjusse suunatud, astuski ta kobamisi välja, laskus veranda kivitrepile, seisatas hetkeks, pomises midagi arusaamatut ja läks siis, mehed poolsõõris ta

ümber, otse üle siseõue väravasse, kus vahepeal juba kahetama lõõnud hommikus võis silmata veomasinat. Masina juurde jõudes ja enese ees selle kõrget parrast märgates jäi ta nõutult seisma.

Vanatare poolt tulid samal ajal kaks meest Sassiga. Üks neist teatas Allikale, et nad hoonetest võõraid pole leidnud. Küll aga kinnitavat see endine sulane, et õhtu eel keegi talus käinud.

«Noh, Sass, oli see noorperemees?» pöördus Allik töö- kaaslase poole.

Sass, sündmuste käigust kohutatud, arg ja saamatu ragunii, oli praegu kõige õnnetum, kõige segipaisatum inimene Logina õues. Ta ei mõistnud õieti midagi ega saanud hästi aru, miks need võõrad, püssidega mehed ta vanatare ukse vahelt, kust ta ainult vaadata tahtis, mis õieti juhtub, siia auto juurde tirisid. Ta maigutas suud ja laotas käsi, ilma et sõna oleks kuuldavale saa- nud.

«Millal sa noort peremeest viimati nägid, Sass?» ajas Allik peale.

«Ei mäleta,» pomises Sass.

«Käis eile?»

«Ei tea...»

«Ah, kurat sinu sisse! Nagu viieaastane jõmpsikas! Lähme!»

Peter oli kõik aeg ainiti, põnevalt Sassi suule vahti- nud. Nüüd kobas ta rahulikult jalaga auto otslaua äärt ja peaaegu käsutas:

«Aita üles!»

«Peremees, minu käed seda küll ei tee,» halises Sass.

«Ah, sina nüüd... Sina, Sass, ole naistele nõuks.»

Sellega lõppes vana sulase ja ta kauaaegse peremehe viimane jutt. Mitme tugeva mehe käest rohkem tõste- tuna kui toetatuna libises Logina peremees üle alla- lastud otslaua veokasti. Sinnasamasse hüppasid järele ka mundrymehed ja Junde. Autojuht lõi kastilaua plak- sudes üles, käänas tugiklambrid kinni ja asus masinat käivitama. Ütelda polnud enam midagi. Kõik ütlemised olid öeldud. Kange ja vägev Logina peremees kükitas autokasti nurgas niisama abitult nagu need härjavärsid või nuumorikad, keda ta oma eluaja jooksul küllalt tihti tapamaja-teele oli saatnud. Kui ta seni veel harjumus- likult inimese külgesündinud lootusega aegade peatsele

muutumisele oli end püsti hoidnud, elustanud, siis nüüd kus ta veendus, et tema vaevalt neid aegu enam näeb, lõi ta sisemiselt vankuma. See äraviimine ei olnud talle ainult tema enese, isikliku peremeheelu lõpuks. See tähendas terve ajajärgu, tema maailmakorra kokkuvarisemist ja lõppu.

Parajasti sel hetkel, kui masin käivitus, jooksis värvasse Maret.

«Peremees, seal on toitu, ja raha, mis ma sahtlist leidsin,» ütles ta ja viskas kohvriku veokasti.

«Aitüma, laps!» sürus Peter end üles upitades kaheldalt. «Tee süda kõvaks, laps! Tee kõvaks ja mõtle Logina peale, sest sina ja Logina olete nüüd üks!» lisas ta ning vajus tagasi kasti...

«Imelikud need maainimesed,» alustas Allikaga juttu Taavet Luht. «Linnapursuid katsuvad ikka rohkem trääni kaasa krabada. See siin läheb, käed taskus, aga mureseb talu pärast...»

«Linnapursui, linnapursui,» kordas Allik. «Pursui ajab rikkust kokku. Tema elu sisuks on kaup, raha, väärtpaberid, kallisasjad. Harjusk, nagu Logina ütleb. Aga talumees? See ripub südamega maa küljes. Katsusa maad ja majapidamist kaasa võtta!»

«Vänge vanamees,» raputas Taavet pead. «Nisukest pole linnas kohe näinudki.»

«Linnas!» ütles Allik põlglikult, nagu poleks seal säärased inimesed võimalikudki. Aga jätkas siis teises toonis: «Jah, talumees istub maas kinni nagu kännumürakas. Niisugust ümber ei istuta. Võib lahti kangutada või välja rebida. Ja lahti ta jääbki. Nagu see siin. Kohe mõtted surmal, kui talust välja viid... Lahtimurtud känd, mis uusi juuri ei aja.»

Sel hetkel andis autojuht gaasi ning masin tõmbas paigast.

«Nägemiseni, perepreili! Kui igavaks läheb, paluge järele saata,» lõõpis ülalt kastist Junde.

Maret ei saanud hästi aru, mis Junde talle hüüdis. Kuid ta tundis selles peituvat ähvarduse. Ning ilma et ta just peremehe pärast oleks halanud, langes järsku värvatulba najale, haaras kätega selle ümbert kinni ja hakkas pahinal nutma.

Üle autokasti serva vilksatasid elumaja aknad, talliuks ja veepump. Tükike haljast muru, puhm lillatavaid

siirdeid ja see värvatulbast kramplikult kinnihoidva indruku kuju oli nagu viimane viirastus, mis vanal Petril Loginast, oma kodust, oma talust, silmade eest mööda libises. Kõik see elupõline ja omane, mille kallal oli rabelnud, mida kalliks peetud ja armastatud, mille eest sõna ja seljaga seistud, taganes, vajus silma tulnud vee hämusse. Jõuetu üksindusetunne, mahajäetus, pealekippuv hirm ja teadmatus... Masin tegi pöörde. Hoideti seda metsavahelist teed mööda, mis viis otse Tigasele. Siin kasvasid Logina kõige hoolitsetumad ja ilusamad männid — nagu loetud mastipuud. Algavas koidikuski helendas nende õrn, lemmedena lipendav koor. Kroonitupsud ülal kõrgel mustasid kui tihedad kotkapesad. Kuid Peter ei vaadanud ega näinud oma uhkeid mände. Tema silmade ees virvendas ainuüksi Mareti ahastav kuju värvatulba najal, millesse oleks kätketud nagu terve Logina ahastus, ning ta pomises endamisi:

«Laps, tee süda kõvaks... Tee süda kõvaks, laps...»

Bellest kordamisest oleks justkui ta enese südagi uuesti kindlust võtnud — nii kangesti soovis ta, et Maret jääks tugevaks, oleks kivikõva südamega ja vankumatu. Sest kui mitte muud, siis võis Mareti üsast võrsuda mees, kes kord uuesti jalule seab Logina suuresse, tema õigused ja au...

Nende mõtetega ja niimoodi Loginalt tema pärisperemees läkski. Läks väliselt kokkuvajunud hädakänkranas auto veokasti nurgas, kuid südamega nagu ränikivi. Ta oli alla heidetud ja alandatud. Aga löödud ja võidetud ei olnud ta mitte. Tema jumal ning ta Logina sugupõlvad olid temaga, jagasid talle nüüd oma visadust ja jõudu. Ta kükitas, pomises palvesõnu ja ootas, valmis kaua ootama. Need jõud, need kõigevägevama jõud ei või ju teda maha jätta, ei kuskil ega mitte kunagi — nii kindlasti uskus ta neisse.

Selsamal ajal, kui Peter Torma oma lootused põliste peremehetunnete ning kõigevägevama hoolde andis, arenes juhirus teisesuunaline mõttevahetus. Luht ulatas Allikale suitsu ja ütles otsekui Loginalt jäänud muljeid sirvides:

«Jah, talumees, talumees! Kitsalt nagu läbi pudeli-kaela näeb ta seda maailma. Vanade harjumuste ori, liganenud jõudude tugi — naeruväärsuseni.»

«Pudelikaela otsa kasvama pandud sibul, ütlege parem. Sest see ruum — tema talu —, kust ta juured toitu ammutavad, on tõesti kitsas. Aga juured ise pikad, pikad ja tugevad. Ajaliselt tihti mitu põlve. Nagu see Loginagi. Kohutavat tööd ja jõudu võtnud talu. Selle pärast...»

«Kui selle kire ja jõu, millega nisukesed peremehed sõdivad oma igise elu päästmise või maa eest, ja kui selle hoole ning vaeva, mis nad panevad oma talukestesse, saaks korraga muuta ülesehitavaks, progressiivseks jõuks — küll võiks imet teha!»

Aovalguses näis Luha nagu nukker ja väsinud. Allikale meenusid ta enese õhtused mõtisklused võitluse raskusest, selle ettenähtamatust lõpust ning ta vastas sõnu kaaludes:

«Imet? Ime oleks see, kui kõik inimesed korraga ühtemoodi mõtlema saaks panna, nagu kellad tiksuma... Kahjuks ei lähe see nii... Sellepärast peamegi ohakaid kitkuma, jõudusid pillama, et edasi minna ja paremat otsida...»

«Tõega — teie, miilits, räägite nagu minu vana sõber Rihm.»

«Rihm?» üllatus Allik. «Jaan Rihm?» Ja kui Luht noogutas, lisas Allik hoogsalt: «Aga tema on ju siit mees...»

«Nõnda,» vaatas Luht Allikale otsa ning siitpeale said nende jutt uue, usalduslikuma käigu, milles tõsiselt käsile võeti nii üldised kui isiklikud mured.

Tigase Traati voodist võtma minnes tabas Allika gruppi esimene äpardus: pererahvas öeldi linna, koos Anetest tütreaga linna sõitnud olevat. Ainsateks majalisteks olid «kasulapsed», öisest üleskolkimisest ehmatatud ja hirmunud, peatud nagu lambad heleda tule valgel. Kumbki neist ei osanud seletada perevanemate äkilise mineku põhjust ega teadnud öelda nende tagasituleku aega. Ainult korrutasid, et mindud rongile, linna.

Mehed käisid maja läbi. Nad vaatasid ka kõrvalhoonetesse. Kuid põhjalikku läbiotsimist ei tehtud: tühi pesa, hommikuks veel mitu kohta käia. Iga käik ja toiming nõuab aega. Nii sõideti edasi. Kandla peresse.

Teel kirus äpardusest puudutatud linnamees:

«Eh, kus aed, seal auk. Sel elukal vist hais ninas.»

Allik heitis jala üle põlve.

«Vana rebane tunneb löksu. Viilib kolm päeva ära ja — prii. Aga, no oodaku, küll siin veel igale oinale inihklipäev tehakse...»

Kandla või Tibu Juhan, agar lahkusutegelane, osutas Logina Petriga võrreldes tühiseks mehikeseks. Põlvili maas, nuttes ja halades palus ta enesele määratud tunni asemel anda kaks, et asju pakkida, elu ümber korraldada. Kui aga nägi, et see ei aita, käsutas rutusti naise ja tütre mööda kappe, sahtleid ja kummuteid tuhnima, aidast riideid ning sahvrast leiba-sinki välja tassima. Ise tonksas ta köögis Allikast mööda rühkides sellele külge ja sosistas, pihus, sibulakeste vahel, vanu tsaaririigi kuldrublasid näidates:

«Jäta teiseks korraaks... Näe, missugused ilusakesed!»

Allik heitis arusaamatuses pilgu kuldrahadele.

«Mis ilusakesed?»

«Lükka teise päeva peale! Noh?»

«Kuule, Kandla, ega me orjakauplejad ole,» vihastas Allik.

Aga juba oli karme Tibu kottide kallal, süütu nagu ees nagu tallekesel. Mine tühjaga sekeldama, lõi Allik käega. Salgab maha, ütleb, et miilits nägi viirastust, tal tippsibulad pihus!

Kottidesse aeti herneid, jahu ja tangu. Purkidesse mett ja soolatud rasva. Isegi labidad, kirved, saed, vasa-rad ja naelad märkas praktiline palvevend pampudesse pista. Oma korraldustes saunaidele mõistis ta osavasti sõnu sättides mulje jätta, et tuleb peagi tagasi — jäägu kõik nõnda nagu on. Teiselt poolt, selle järgi aga, kuidas ta hoolikalt valis kaasavõetavat, kõige vajaliku peale ette mõeldes, tundus ta inimesena, kes millegi ees risti ette ei löö, iga asja peale valmis on ja hästi arvestada oskab muutuvate võimaluste, olukordade ning vajadustega. See hakkas nii teravalt silma, et Junde Peeter tema kahepoolset enesekindlustamist — kojujääva kui ka kaasavõetava vara osas — pealt vaadates torkas:

«Kui tõused taevasse, Kandla, on kaks võimalust: kas satud ingliskoori või lüüakse sibivoori. Kui lendad põrgusse, on jälle kaks võimalust: kas põled ise põrgukatlas või köetakse sinuga teistele katel kuumaks... Ikka on see ots valmis, Kandla peremees...»

«Kuidas sa siis lähed oma elust kahe palja käega välja!» kaebles perenaine, ümar nagu tünnikene.

«Einoh, võtke aga võtke, niipalju kui tirida jaksab,» rahustas Allik. «Veel on võimalus võtta sellest, mis võõrad käed kokku kandnud.»

Ja Kandla rahvas võttis.

Vanamees tassis auto juurde kolm vakalist kotti, millele selgavõtmiseks seoti sedelgarihmad soppide külge. Siis toodi ohjanööri dega risti kinnitõmmatud kast toidumooni, paar kohvrit ning lõpuks tekisse keeratud nõõridega ümbermähitud riided ja tööriistad. Nõõri alla, käepärast, oli pistetud hea nahktupes soome puss.

«Suli!» kirus Junde. «Kes seda lubas?» ja pistis pussi oma tasku.

Kuid Kandla tibukene oli sama terane kui kaalutlevgi. Ta andis kohe vastu:

«Sulid on suures linnas, härra Junde... Mis meil siin maakohas... Ei ole teiegi suuremat sulii osanud ära teha, ainult issanda loomakesi maha noddida või mõne pussikese tasku libistada.»

Junde sülitas ja viskas pussi tagasi:

«Vea! Hakkad kõrilõikajaks, on omast käest võtta!»

Oma vagadusele vaatamata ei meenutanud Tibu ei sõna ega pilguga usku. Masina juurde minema hakates läks ta külgemisi naise ja tütre ees, kes nutta tõnnisid, nagu kanapere eest hoolitsev kukk, kokutades aeg-ajalt üle öla: «Noh, mis te nüüd! Elatakse igal pool... Egas seal maalgi kapsad kuuse otsas kasva... Noh, mis te nüüd!»

Viijad saatsid neid poolsõõris. Luht vaatas seda Kandla asjalikkust ja muigas: «Kräbe. Pane kas või teistele taoliste brigadiriks.»

«Keh-hee,» sülitas Junde. «Sisalik. Poeb ligi ja — sõit, meiesugustel sõit sees...»

«Ääh,» lõi Allik käega. «Mängigu seal nii laia lehte kui tahab. Peaasi et siit on õhk puhas...»

Auto otslaud lasti alla ja Kandla peremees sasis esimesest kotist kinni. Aga kui ta seal kõssitavat Logina Petrit nägi, läks käsi lahti. Ta kergitas mütsi ja ütles pooliti pilkega:

«Tervist, teekaaslane! Ah siis kõik issanda teenrid teel paradiisi... Kah hea! Teeme seal uue ristikoguduse nagu buurid Mustade maal... Ja seletame evangeeliumi nii, nagu kellelegi meeldib... kas Marxi ja Lenini või Markuse ja Luuka moodi... Hopp!» tõstis ta koti

ja viskas üles, haaras kohe järgmise. Nii lendasid pambud autosse ja neid sai hea hunnik. Selle hunniku otsa seadis Juhan istuma oma rasvase naise ja tuima olemisega seitsmeteistkümnendaastase tütre. Ise jäi püsti seisma nagu kukk, kes valvab oma kanaperet.

Saunaeidele kinnitati veel ülalt:

«Kell kolm pärast sõda, Anu, oleme kohal nagu viis kopikat! Ja hoia sa siis oma nahk, kui sa mu haopinu oled tühjaks kõrvetanud!»

«Jätke lora!» hüüdis Luht tüdinult. «Ja teie, vanaema, talitage siin nagu vaja. Ei maksa neid kõnesid kuulata.» Ta oli päris pahur.

Benine asjakäik kippus ka Allika tuju ära rikkuma. Üheski peres ei kukkunud nõnda välja nagu peaks: ettenähtud korras, rangelt ja ametlikult. Väljasaadetavad ootasid kas või ainsa lausega kogu loole kõrvalmaigu anda, mis mahajääjate juures paratamatult veenvamalt kõlas kui see väheütlev, õieti mitte midagi selgitav «riikliku julgeoleku huvides», millega tema oma toimingut pidi alustama ning ümberasustamist põhjendama. Siingi praegu. Kindlasti vadratakse nüüd küla täis sõjast ja peremehe tagasitulekust ega osata piiksugi kuuldavale tuua väljasaatmise tõeliste põhjuste kohta, sest neid ei tohtinud ta ise ka avaldada. Kuidas siis käituda, mis ette võtta inimestega, kelle teovõime on välja paistev, aga kes uue ühiskonna arengule jalgu jäävad, ohtlikud on või nagu kännud teel ees seisavad? Talle eneselegi tundus, et see, mis praegu tehti, polnud õigesti ette valmistatud, toimus karvaselt ja karmilt — tsaaririigi väljasaatmise moodi. Kas kohalejääv rahvas — isegi maatööline ja kehv talupidaja — saab sellest aru nagu vaja, suudab mõista, õigeks pidada? Nad kõik on ju alles ebakindlad, kobavad. See äratundmine tegi Allika meele tusaseks.

«Sõita!» käsutas ta järsult autojuhti.

Mees andis gaasi, kuid päris kohe:

«Kuhu sõita?»

«Maanteele, seal paremat kätt, Mäe Silbri juurde.»

Autojuht, kes oli asutuse masinaga linnast välja kästatatud, vaatas silmanurgast viltu militsionääri poole. Silbri Jan oli ta omaaegne rühmakaaslane ratsarügemendist, peaaegu sõber... Aga mis teha? Samal ajal kui tema, Juuru valla perepoeg, Laiuse mail mobilisatsiooni

korras peremehi küütis, tegid sedasama ehk mõned siin-
sed perepojad tema kodukülas Mahtra meestega, Mahtra
sõja kangelaste järeltulijatega, vahest ka tema enese
vanemaid ära sõidutades... Seesugune oli siis ajaloo
karm käik: Vene tsaari soldatid Mahtra talupoegi nuu-
ditamas, kes saksa paruni vastu käe tõstsid, ja maailma-
revolutsiooni lipukandjad eesti talupoega, kes vahepeal
«haljale oksale» tõusnud, Siberisse saatmas... Ajaloo
tragikoomika omaette. Tema isa ei olnud küll rikas, ei
olnud ka usklik, aga eesti talupoja tavalist isekust ning
omaetteolemise vaimu oli ta täis. Mahtra meeste väär-
ikas järglane. Mine tea! Nõus ei olnud ta paljugagi, mil-
lest kirjutasid kiitvalt ajalehed ja rääkisid kõnemehed.
Vanal olid igas asjas oma arvamised. Ka tal enesel oli
neid... Autojuht esitas ilma pikemata küsimuse: kas
on võimalik midagi ära teha oma sõbra ja rühmakaas-
lase päästmiseks? Ta sõitis sööstidega, andis toorest
ning ujutas nõnda kütteseadeldise üle. Ja läks siis
välja selle ainukese peale, mis talle säärases olukorras
jäl: peatas Silbri teevarul masina, tõmbas tööriistad
istme alt välja ja hakkas karburaatorit puhastama...
Küsimusele, mis viga, vastas ta pahuralt:

«Ummistunud... Need külavaheteed!»

Autojuht puhastas ja puhus kütusekanaleid läbi
kümme, kakskümmend minutit. Päikesetera tõusis juba
metsaparda tagant nähtavale. Operatiivgrupp läks
kärsituks, kogunes masina ümber ja aitas juhil toru-
sid pumbaga «läbi lüüa». Kell näitas viienda hommiku-
tunni lõppu, siit-sealt taludest, ka Mäelt, hakkas
kostma ärkava elu hääli — uksekääksatusi, ämbri-
kolksatusi, veepumpade lööke ja lehmade ammutamist —,
kui juht uuesti rooli taha istus, mootori käivitas.
Nii, mõtles mees, nüüd nad vähemalt on näinud ja
teavad. Ta mõtles ning tegutses omast kohast õigesti.
Sest siit lagedalt künkanukilt nähti imelikku,
inimestega laaditud masinat tõesti kaugelt. Nähti ka
Mäel.

Kuid Mäe pererahvas oli siiski kodus. Vana Silber,
kes enese pärast vähimatki karta ei osanud, kirus kõik
kuradid kokku, ka oma panist poja ja need, kes asjata
lõugu laotavat, aga võttis Allika korraldust oma talu ja
kodu maha jätta paratamatusena, mille vastu sõnadega
sõdida ei tasu. Viigu — kuhu kaugelt nad ikka jõuavad

vedada! Naabreid autokastis nähes kergitas ta neile
mütsi:

«Noh, tore, et jääme ka Kaananis naabriteks edasi...
On seltsim!»

Logina Petri poolt jäi see jutt niisamuti tähele pane-
mata, nagu oli jäänud Kandla pere autokasti asuminegi.
Ta istus tuimalt oma kohvrikest peal, kahe käega kepile
toetudes, mille ots oli surutud kõvasti vastu auto põhi-
lauda, pilk maas. Tibu Juhan aga seisis ikka püsti val-
vuri kõrval, vahtis Silbrite askeldusi, ning kui märkas,
et Tiit nõutult kukalt kratsib, hüüdis:

«Ära labidat unusta, Mäe... On vähemalt riist üks-
teisele hauda kaevata... Kes teab, kuhu muidu veel
tuleb inimene vedelema jätta.»

«Labidas muidugit. Ja ega põitlitki või jätta...
Vahest ehk vaja kuskilt teed välja murda. Tea kedagit!»
ajab Silber oma asju kottidesse. «Aga kuule, militsa-
mees,» pöördus ta Allika poole. «Eidel, näe, jäi lüps
pooleli... Lehmadel lähevad udarad rikki... Kes selle
töö ära teeb või kahju kinni maksab?»

«Kus pan Jan on?»

«Kas ta lakas ei old?»

Vana Silber oli küllalt hästi näinud, kuidas Allik õue
jõudes kohe mehed ruume üle vaatama käsutas, rehala,
aganiku, talli ja laka lasi läbi tuhnida. Las tuhnib, nagu-
ni ei leia!

Allik kirus autot ja autojuhti, selle teevarul hilbuta-
mist. Kuid juht ainult urises: masin on masin, võib iga
minut rikki minna. Ta ei astunud kabiinist väljagi, et
mitte anda Silbrile võimalust end ära tunda — oli ju
siin talus mundrikandjana paar korda käidud —, ning
jäl arvamisele, et tema oma viivitamisega Jani tööga
päästis...

Kuid Janiga olid lood teised. Läänud kodunt juba eel-
misel öhtupoolikul välja, oli ta jõudnud öisest kaitseliit-
laste nõupidamisest osa võtta ja seal käsu saada tagasi
kodu lähedusse hiilida, küla varjatult silmas pidada, et
kindlasti näha, mida eelolev päev toob. Kui tasakaa-
luta iseloomuga mehele anti talle kaasa endise valla-
vanema poolvend Volts, hoolimatu, aga vanem ja väga
kõvade närvidega veltveebel. Mõlemad mehed lähene-
sid peale päikesetõusu mööda metsaserva Mäe talule,

kui nad teevarul silmasid autot ja nägid seda hulga meestega Mäe õue veerevat. Algul ei eraldanud nad kauguse tõttu tuttavaid võõrastest, vormikandjast. Masina õue sõites silmasid aga selle kastis naisi, tundsid ära Logina peremehe ja Kandla Juhani ning — Jani veri lõi keema. Hambaid kiristades kiskus ta oma parabellumi esile.

«Lähen ja teen lihaks... Kogu selle bande!»

Ta oleks oma hullvihas ehk tõesti kellegi maha kõmutanud. Ainult kaaslaste vaheleostumise, jõuga sunni peale relv rahule jätta laskus ta võsaäärsele kivirinnatisele kõhuli, hambad ristis, käed rusikas...

«Kui oleks viis minutit varem jõudnud, siis... Lüüs on mul aida pörandal all...» ägas ta pöörases vihaloomas.

«Lüüsi või maksimumiga — see on teine asi! Ei kõhkle paarikümne mehega lahingut vastu võtta...»

«Neid on ju ainult viis!»

«Neil on vandid.»

«Ise oma silmaga näha, kuidas su vanemad ära viiakse, kodu ära rüüstatakse... Ei-ei! Saab kätte makstud! Veriselt!»

«See on muidugi sõja pärast. Kuulsid, et pantvange võtavad, pantvange, nagu ikka nende komme...»

«Korrat, ma lähen, Volts!»

«Paigal, Silber! Paigal!» kamandas veltveebel, ja rividriliga läbiimmutatud mees jäi jälle, kuulates käsklust nagu väljaõpetatud jahikoer, kes näeb saaki, aga tohib tõsta ainult käppa, mitte paigalt liikuda.

Nii jälgisid mehed metsaservalt viimast kui samm, mis Mäe õues tehti. Nad kuulsid isegi lauseid, mis seal vastamisi hüüti.

«Taat on sul teras,» kiitis Volts.

«Vana taipab, teab, et see pole kauaks...»

Aga vana Silber, kuigi nutikas ja kaval talupoeg, taipas olukorda õige pealiskaudselt. Tema kujutluse järgi pidid sõjakärinad juba kuskil ligiläheduses käima, kui niisuguseid äraviimisi tehakse. Seepärast arvas ta endamisi, et neid kuigi kaugele vedada ei jõuta, et võib-olla juba enne jaama, kõige hiljem enne linna mõni oma-meeste salk nad vabastab. Ning see oligi ta külma rahu allikas, lootuste alus.

«Sõita!» käsutas Allik viimaks napilt, kui kõik peal olid.

Masin tõmbas koorma paigalt.

Allik oli elus palju koormaid vedanud, mitmesuguste hobuste ja masinatega, paljudele peremeestele. Ta oli töömees ega löönud ühegi töö ees risti ette, mis vaja teha. See ei olnud tema komme. Ka tänane töö tuli teha, see suur ühiskondlik puhastustöö, mustusevedamine — nagu ta selle mõttes juba oli nimetanud. Kindel. Aga see oli siiski kõige rängem koorem tema kunagi veetud koormatest. Inimesed! Vaenulikud ja vastased, tõsi küll, mõned neist võib-olla isegi närud, ent ometi inimesed. Kerge ei ole neil seda teed minna, ja vastik on sellel, kes nad teele peab saatma. Aga kas võib koorma kaalu all kokku variseda miljonite inimeste lootus, usk paremasse ellu? Ei, olgu see koorem kui raske! Ta peabki olema, sest seda veetakse parema tuleviku nimel, selle tuleviku kindlustamiseks. Õige ja hea asja eest vedada kas või kõige vastikumat, rängemat koormat, vedada, nii et küüned verel — ei, see pole kunagi liig, ei saa olla, sest vaenulikud pesad tuleb hävitada, kurat võtaks, nagu taudikolded.

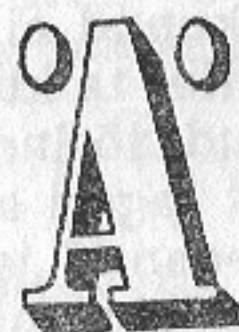
Ere hommikune päike leekis läbi klaaside sisse, ajas naha kuumaks. Allik surus vormimütsi kuklasse, tõmbas käeseljaga üle magamatusest tuikavate meelekohade ning jäi üksisilmi kaugusse kaduvat teepaela vaatama. Tee oli puhas, nagu pestud, ja läks otse märke. Niisugune peab olemagi meie tee, mõtles ta. Ikka otse, ikka märke — olgu koorem missugune. Ära viia! Ja tal tekkis vuhisevas sõidutuules üle hulga aja jälle säärane tubli tunne, nagu läheks ta vastu lõõtsset, suruks end läbi tormi, mis mühab ümberringi, mühab ja ähvardab, aga ei suuda edasiminekut takistada.

Tee oli küll sile ja viis märke, kuid palju, väga palju ohtlikke kurve ja käände sellel teel on veel läbi sõita. Ta vaatas Logina poole, vaatas Tigase poole ja vaatas Pikanurme ning Mäe poolegi. Peremeeste põlised varasulaste vaevaveskid, mille omanikud ootasid päästjat väljastpoolt, ootasid Hitlerit... Värisegi, vanad, vaenulikud pesad! Ei tulda teid enam väärama poisikese ähmaste unistustega, hõlmad lahti, pea otsas laiali. Ei! Tullakse täie teadmisesega, kindlad jõus ja äratundmises, et teie aeg on ümber, et teid tuleb kord ära pühkida,

maa teist puhastada. Kas või see hing, see vaim, millest jutlustas Logina. Kõik! Eest ära, mis takistab! Ning kummalisel kombel tundis ta sel hetkel täie selgusega, mis võitlust ta endamisi juba poisikesepõlvest peale oli igatsenud ja mille eest ta elus võitleb, saab ikka võitlema. Alati. Maast ja rahvast oli seal pomisenud Logina. Maa jääb maaks. Aga rahvas — selle nimel ja heaks — niikaua kui hing sees... Alati.

KOLMAS OSA

VÕRSED



revale, kahja täis
hommikule järgnes
vaikne ja lämbe, raugestav päev. Läänepoolne tuule-
öhk, mis keskhommiku paiku korra puhatas, soikus
päeva peale ja sõrmitses nüüd ainult küngastel leina-
kaskede rippuvaid oksid või kõhistas haabade argu lehti.
Rukkiväljad tukkusid, haljad pead longus maa poole.
Ristikhein sirutas uhkelt esimesi lillakaid õienutte
üle suure tumerohelise lehtedemere ning lõhnas nii
uimastavalt, et kimalased sihitult ringlema hakkasid.
See kevad valmistus astuma palava suve ikka.

Säärastel päevadel enne jaani ei ole maal kibekiiret.
Viljad on maas, istutamised istutatud, heinateoks veel
natukene vara. See on parim talgute aeg. Mitme pere
ühistööl viiakse aasta jooksul lauta kogunenud sõnnik
kesaväljale, tehakse seal esimene künd. Talgud on tava-
liselt rahvarikkad. Raskele tööle tulevad kokku tugeva-
mad mehed ja naised. Kästmisekombed ja viimase
koorma kraapimine laudapõhjast teevad need eriti
kärarikkaks ning lõbusaks. Heistres armastati tihti
pidulikke talguid. Talguteks suutsutati ära talvest saa-
dik soolas seisnud seakintsud. Ja kui juhtus olema,
tapeti vasikaski, rääkimata koduõllest, mida pidi jät-
kuma keelekasteks ning janutäiteks terve päeva jooksul
kõigile talgulistele, mõnikord paarikümnele inimesele,
peale selle lapulistele, kes võisid õhtul ilmuda poiste või
naabrimeeste näol: ühed selleks, et tuur tantsu lüüa,
teised kokkuleppeid tegema järjekordse ühistöö kohta
mujal.

Leivamaa väetamise tähe all elati siin need suve kõige pikemad päevad, oli elatud ehk juba isaisadest saadik, sellest peale, kui põldu väetama õpiti. Partorg Lumi mäletas ja teadis neid kombeid. Ning seepärast pani teda imestama see mesilaste suminast ja kaugest käokukkumisest kumisev vaikus, mis talle õhtupoolikul Heistre kanti sõites iga teekäänaku tagant vastu lõi. Ta oli tulnud vaatama, kuidas tööd arenevad, ootas vankrite käginat, hõikeid ja külavaheteedelt kerkivat sõnnikuhaisu. Aga ta silm ei leidnud kuskil tõttu ja tegevust, inimesi ei liikunud ei taluõuedel ega teedel. Kas õige tõesti või? mõtles ta kulme kipra kiskudes.

Pahandus oli juhtunud, tõsine pahandus. Juba hommikul, kui Allik linnast tagasi sai, oli ta sisse astunud, Lumele kõõriti otsa vaadanud ja pilviselt pärinud:

«Kas sa nimekirja läbi kontrollisid?»

«Mis siis?» Lumi polnud tõega jõudnud õhtul linnast toodud lisanimestikku läbi vaadata. Juhtima asus üks maakonna töötajatest, seltsimees Haki spetsialiste. Kellel seal enam ütlemist!

«Ah-ah?» venitas Allik mornilt. «Mis siis? Vagunisse pandi koos vastastega ka rätsep Trossi ja Heistre ametiühingukomitee sekretär Liisbet Lohkva... Saadame välja oma inimesi, meie oma kaadrit. Vaat mis on, seltsimees partorg!»

«Heistres olid ju sina ise?»

«Mina! Mina toimetasin teele need, keda vaja. Linnamehed on teinud sodi... Ah, kurat! Nüüd laulab vald, et näe, punased küüditavad teisi punaseid!»

Allik oli vihane.

Ja mida rohkem Lumi arutas, seda õigustatum näis talle miilitsavoliniku tusk. Ta oli püüdnud küll teist rahustada seletusega, et ega seda ilma põhjusega tehtud, et need Trossid ja puha, mine tea, mis kellelgi hinge peal. Kuid tõsi jäi tõeks. Väljasaadetute hulka oli linnast toodud nimekirja alusel sattunud kehvi inimesi, kes vähem kui aasta tagasi esimestena külas asusid teostama nõukogude võimu. Iseasi kui õigesti või hästi. Säärase teoga oli sosistajatele trump kätte mängitud, mis võis palju rikkuda. Peamiselt selle loo pärast Lumi praegu liikvel oligi, tõsine ja natuke mures nagu alati siis, kui pidi tegelema pahandustega.

Mööda sõites Kopli Saamu majapidamisest, mis oli

heinamaade vahelt tulles esimesi, märkas ta, et Saamu nosis oma ühe hobusega kesaserva, kuhu samal päeval oli värskelt veetud kitsas riba, künni-ee jagu sõnnikut. Nõnda tehakse siis, kui tuleb künda ainult ühe sahaga, sest sõnnikut ei viida välja mitmeks päevaks kuivama. Lumi teadis sedagi, ja murekorts ta otsaesisel süvenes. Kündja kohal hüppas ta ratta seljast maha, lasi sõiduriista kraavi ja astus põllule.

«Jõudu, peremees! Miks sa talguid ei tee?»

Saamu silus sorakil vurre, pani ohjad kaelast adrakurgedele. Vaatas enne tusaselt partorgile otsa, kui ütles pisut etteheitvalt:

«Ei tea, keda siin kutsuda või olla... Vahitakse nagu pidalitöbist!»

«No-noh, mis sa siis kurja oled teinud?»

«Kurja... Eks seltsimees partorg tea...» Ja Saamu vaatas teisale, sonkides ise jalaga halvasti kummunud kamarat.

«Pühade päralt, ei ole kuulnud, et sinu vahekorrad külaga halvad oleksid!»

«Ega nad halvad olnud... Noh, visati teinekord nina peale, et kah asjamees... Tühja sellest. Aga nüüd, see õõsine lugu...»

«Vastaste ja kahtlaste ärasaatmine?»

«Seesama küütimine neh... Näe, kurat,» sülitas Saamu. «Oli mul tänaseks kutsutud kolm-neli peret, et oleks saanud lauda tühjaks ja kesa küntud. Perenaisel toidud valmis, õlu ankrus... Aga — mitte hingegi! Keskhommikuks saadeti sõna, et mis sest sõnnikust vedada või kesast künda, et kõigel on varsti lõpp peal...»

«Pea, pea. Mis lõpp? Mis jutt see on?»

«Lühike jutt. Ütlevad, et ühed juba läksid, teiste järg seista ees. Et kogu rahvas saadetavat Siberisse... Mis sest tööst enam teha?»

Lumi astus külavolinikule sammu lähemale, haaras taskust suitsupaki. Mõistes, et midagi on täitsa korrast ära, ütles teravalt:

«Kuule, see on ju päris sonijutt! Sabotaaž!»

«Sabutaasi siin või kedagi,» puhus Saamu mõnusalt suitsu. «Seal on Sootaga Jürka, vana sooküünistaja. Või Lehtmaa Eedu... Mis vastased niisugused? Aga inimesed ehmatasid ära... Nüüd, niipea kui keegi mis-

kit haisu laseb, nii see läheb nagu pahinal... Jah, näe, ilm nagu kuld, aga mitte hinge ei liigu kuskil. Muudkui arutavad ja seletavad, sätivad ja pakivad, mis kaasa võtta, kui viima tullakse... Jooksin korra Sootagale. Jürka selili voodis, jalad tõlli, et kellele kuradile sa teed või mis!»

«Eks sa ütelnud ometi, et see on lollus, et seda ei tule uskuda!»

«Mina? Kes minu juttu? Mõnede silmis mina see ära-
saatja ja kurja juur olengi, kes kõik ette laulab.»

«Ah nii,» pigistas Lumi oma pisut nagu koltunud huuled pahaselt kokku. «Siis sina, Saamu, isegi ehk värised ja võbised?»

Saamu toetus adrakurgedele.

«Minust nüüd! Aga seda ütlen ma sulle küll, seltsimees Lumi, et sinusugusel mehel küla vahel ringi luusida, hm... Hommikul on nähtud Silbri poissi, suured koldid või mis asjad vööl. Vandunud verist kättemaksu... Kuulukse liikvel olevat teisigi, targemaid päid. Vallavanem Räästas vennaga ja...» Ning lisas siis tasa: «Ega ei või teada, kust põõsast prahvatab.»

Lume päevitunud otsaesine tõmbus volti ja voltide vahel tulid nähtavale valged vaokesed.

«Kurat! Kas meie peame siis neid kartma hakkama — neid bandiite?» käratas ta vist küll esmakordselt selle sõna, mis varsti kujunes nagu külgepõletatud märgiks nendele, kes end maa ja rahva eest võitlevat üteldes tapsid võsast sihitud kuulidega tõelisi võitlejaid.

Tol korral ei saanud Saamu veel hästi aru partorgi poolt antud nimetusest nende salaähvardajate kohta. Aga tema meelepahast taipas ta, et oli rääkinud väga vajalikku juttu. Et jutul oleks ka oma asjalik mõte, lõpetas ta järgmiselt:

«Egas niipalju ei kahjatseta neid, kes ära viidi... Need ju teada, mis nad olid... Kardetakse oma naha pärast... Oleks vaja rahvale midagi ütelda või selgitada.»

Lume aju hakkas sellest ettepanekust tuliselt kinni.

Operatsioon tuli läbi viia ettevalmistamatult, järsku. Külas on veel küllalt poliitilist pimedust. Kõige paremini mõeldud ürituski võidakse keerata nõnda, et see ausate inimeste read segi paiskab. Külavolinikul oli õigus. Tarvis on häiritud meeli rahustada, kuulujuttu-

dele lõpp teha. Talle meenusid Lenini sõnad keskmiku neutraliseerimisest pealetungi käigus kulakule. Ning ta ütles juba taltunumalt:

«Vallas selgituskoosolekuid pidama hakata? See oleks liiga ametlik. Ametlikku juttu aetakse nagunii palju. Tuleb teisiti teha. Ma arvan, meie näitame tegudega lihtsalt ja selgelt, et nõukogude võim ei puutu kedagi, kes tema vastu üles ei astu, kes rahulikult oma tööd teeb ja elu elab nagu vaja.» Ning jätkas siis hoogsalt, oma mõttest haaratud: «Mis oleks, Saamu, kui me homme, noh, ütleme, sinu talgud ära teeme?»

«Kuidas sa neid homme teed, kui keegi hobust ette ei pane?»

«Sätime nõnda, et pannakse.»

Saamu kehtas õlgu:

«Keda sa oskad teistkordselt kutsuda!»

«Tead, Saamu, täitsa ükskõik, keda sa kutsud või kes tuleb. Tähtis on see, et töö seisma ei jää, et me ei lase lõnksu elusse sisse lüüa, ei lase mõjule pääseda sel loral... Peame sättima nii, et töö ja elu käiks, nagu ta alati on käinud, ja jääks käima. Kõik muu tuleb isenesest. Kas siis tõepoolest ei leidu mehi, kes sulle homme appi tuleks? Siin on ometi uusmaasaajad, nagu Junde Peeter, Külma Sass ja mitmed teised. Mis see Jürka siis mõtleb?»

«Jürka on teisalt mees. Sugulasi tal siin ei ole...»

«Nii et tema ehk tuleks?»

«Kui rääkida, et lükkasin homseks — ehk tuleks ka.»

«Nõnda. Selle eest, mis sa siin võsavendadest — ole meheks! Muudkui egas meil kõlba ahju taha pugeda. Luuraku! Sina, Saamu, käi mõned pered uuesti läbi, räägi, ja tule õhtul Rihma juurde. Kindel, et homme viime sinu lauda tühjaks.»

Näiliselt ükskõikne, hüppas ta sadulasse ja sõtkus kiiresti asunduse poole. Kuid tõeliselt ei olnud Lumi sugugi muretu või ükskõikne. Üsna hoolikalt iga võsa-
serva silmitsedes, relv kuuetaskus käepärast, lähenes ta ristteele, kust võis pöörduda metsapoolsete talude, nagu Logina, Mäe, Tigase, kui ka endiste mõisamaade sihis, kus asusid Otsa, Lohkva, Rihma, Sepa-Ludvi ja teiste kohakesed. Lumi ei sõitnud otse asundusse. Ta keeras kõrvalteele, mis põldude vahetsi viis kaarega asunike elamuist mööda, Rihma aia äärde välja, sealt

jaama. Selle tee valimiseks oli praegu mitu põhjust. Esiteks tahtis ta niipalju kui võimalik inimestega ise kokku puutuda. Mitte neid just otsida, vaid möödaski-
dul, juhuslikult kohata. Teiseks ei olnud viltuvahtijail
vaja kindlasti teada, kelle juurde ta läheb. Nõnda ringi-
ratast lastes, siin või seal peatudes, sõna juttu vestes
võis kõige paremini jälgi segada. Võis aga ka osa õige
hädalist tööd püstijalu ära teha.

Kõigepealt astus ta ratta seljast Sootaga Jürka vära-
vas maha ja hüüdis poisikesele, kes aianurka asetatud
künas rohtu raius, kas ta võiks kopsiku vett tuua.

Poiss ehmus. Suuri silmi tehes kadus ta majja, kust
alles tükk aega hiljem tuli toobilise veega, käsi värise-
mas. Lumi jõi, tänas siis last ja küsis, kas isa kodus.

«Ma ei tea,» vaatas käharpäine poiss maha.

«Ole kena mees, kuula järele... Ma löön siin niikaua
sinu eest lehti... Ja kui isa on kodus, ütle, et Lumi
tahab kesaharimise kohta nõu küsida... Eks ole? Pead
meeles? Kesaharimise kohta.»

Poisike noogutas ja lippas minema.

Lumi võttis kapsaraua ja lõi üle madala aia künasse
mõned hoobid. Seal olid eile kitkutud, juba närtsinud
ohakad, raud ei tahtnud neid hästi võtta. Kuid tal ei
tulnud tõsiselt tööle hakata. Maja ukseavasse ilmus
lopsakas mehekogu hallides pakalpükstes, valges lina-
ses särgis, must nokkmüts peas. Mehe kõrvaäärne juus
oli juba ilusasti härmas, aga näost õhetas ja punetas ta
nagu lõõmutatud kivi. Suured paljad jalad astusid ras-
kelt ning pikad, harali sõrmedega käed rippusid alla.
Tal oli inimese ilme, kes parajasti ei tegele hädalise
tööga, vaid jõudeolemisega, niisama ajaviitmisega, mille
pärast ise piinlikkust tunneb. Mitte just rutates astus
ta üle kitsa õuemuru.

«Aah, tere, Sootaga peremees!»

«Tere, tere,» vastas Jürka oma kogu kohta liiga vaikse
häälega, ulatas üle tara käe ja lasi end siis rinnukile
latile. Ta sinised silmad paksude takuste kulmupusa-
mate all vaatasid uurivalt partorgile vastu, aga ta ei
küsinud midagi. Ainult vaatas pingutatult.

«Näed sa, Jürka, mina ei saa enam sellest moodsast
põlluasjandusest jagu... Sõidan ja vaatan, et vanasti
veeti sel ajal, kui ristik nutte avas, sõnnikut ja kün-
ti kesa. Aga nüüd? Ei tea, kas peremehed on sõnnikuveo

ja kesaharimise jaoks mõne parema aja leidnud või
kuidas?»

«Peremehed nüüd enam või mis!» kõhatas Jürka.

«Noh, aga kuidas siis? Ikkagi peremehed?» vahtis
Lumi talle ainiti silma.

«Eeh, parem, kui partorg nõnda ei nimetaks...
Peremees, see on nüüd nagu häbiplakk inimesel kül-
jes,» tõukas Jürka rinna vastu aeda.

«Tohoo, Jürka, kas sina siis seda kohakest, mis sa ise
soost oled välja kraapinud, nagu igaüks siin teab, kas
sina siis seda talukest enam pidada, selle peremees olla
ei taha, või kuidas?»

«Taha nüüd,» venitas Jürka. «Mis siin tahta, kui pan-
nakse pikka teed sõitma...»

«Kuule, Jürka,» püüdis Lumi oma pilguga teise arg-
levatele silmadele väga tõsiselt mõjuda. «Sina tundsid
paremini neid, kes ära viidi. Ütle nüüd kätt südamele
pannes ise, kas need olid meie, töörahva valitsuse poolt
või vastu inimesed?»

«Poolt nüüd! Kes nad olid, see on selge,» elavnes
Jürka.

«Noh, vaata siis! Ja kas nad ei teinud maareformist
kometit, ei ähvardanud Hitleriga? Kas nad ei keeruta-
nud nii, et kõik, mis uuendati ja algatati, oli paha ja
valesti tehtud, oli puha eesti rahva kahjuks tehtud?
Keerutasid?»

«Keerutasid ju kah... Aga kas siis nende kõveraid
jutte...? Neid on külakohas alati aetud.»

«Nii. Kui on aetud ja kui on teada nende juttude
vääratus, miks siis nende leinajaid nii tõsiselt kuulata?
Nad sosistavad kurat teab mis; ja teie usute seda, lasete
käed rüppe, istute toas, ootate... Mida, mispärast? Kui
mina nüüd sulle või kellelegi teisele ütlen, et kedagi
enam kuskile ei viida, kes ausalt tööd teeb ja talu peab,
kas te siis mind usute?»

Jürka kergitas vaheldumisi oma kõrgeid kulmukoon-
laid.

«Kui sina ütled — mina usun sind kah.»

«Säh sulle. Sina usud neid ja usud mind kah! Mis
jutt see on? Kui sina, Jürka, minu juttu usud,» läks
Lumi järsku asja peale üle, «siis hakka homme sõnni-
kut käristama. Vaata, Jürka, alles seda meest, kes oma

tööd katki ei jäta ja teab kelle jutte ei kuula, saan mina uskuda, õigeks peremeheks pidada.»

«Ah nii, või sedaviisi,» vehkis Jürka laia käelabaga sääski eemale.

«Sedaviisi jah. Ja ütle teistele ka. Ütle, et Lumi sõltis mööda ja rääkis. Rumal näha: töö seisab ripakil, inimesed aga konutavad toas — juttude pärast...»

«Einoh — rumal muidugi... Omal ka niisugune naru tunne kohe, et... Ole meheks tulemast ja õiget sõna ütlemast... Saamul-mehel läks tänane päev lörri... Jah, eks ta igäühel. Kõigil, seltsimees Lumi.»

«Mõttetu ajaraisk.» Nad rääkisid veel vajadusest riskit peatselt kokku panna ja eelseisvast heinaajast, tegid jutuga tiiru Logina Petri, Silbri Tiidu ja Kandla Juhanigi juurde. Ka Lohkva Liisa ja Trossi küsimus võeti läbi. Jürka pidi nõustuma, et need olid inimesed, kel ükskõik, kas Logina või Sootaga, rikas või vaene — kõigiga püüti hästi läbi saada. Ja mine siis tea nende hinge sisse, mis nad õieti! Partorg möönis, et võib-olla ei oleks neid tarvis puutuda olnud, et suurte rabinat puhul juhtub viltulöömisi ja eksitusi, aga need eksitused parandatakse ära. Lõpuks pidi Lumi Jürkalt kuulma sedasama, mis ta oli kuulnud juba külavolinikult: oleks pisutki teada olnud, poleks nii ehmatatud. Lumi seletas vastu, et sääraseid asju ei saa ette kella külge panna, et nüüdki on mõned rebased haisu ninasse saanud ja redusse pugenud. Kuid mulje sellest, et haare oli küla jaoks liiga ette valmistamata, järsk, aina tugevnes.

Otsa Külma juurest mööda sõites silmas ta peremeest aidatrepil nokitsevat ning hüüdis ilma pikemata:

«Noh, kas ei karda ka, et tuln teile järele?»

Otsa, igas suhtes kõvem mees kui Jürka, ei häbene nud hirmu tunnistada.

«Eks ta hommikul võttis südame külmaks küll... Aga lõunavahel rookisin juba heinamaateed...»

«Õige! Kes tööd teeb, see kurja ei mõtle. Võih teile kinnitada, Otsa peremees, et kedagi ei puudutata, kelle südametunnistus puhas on. See on nii ja maksab täiel määral igäühe kohta.»

«Mina neid Nõukogude seadusi ei tunne. Aga paistab, et nende järgi võib inimestega kõik teha, mis tahetakse.

Kas tõesti vägivald peab olema seaduse aluseks ja normiks?»

Teravalt asetatud küsimus tõstis Lumes huvi mehe vastu, kellest räägiti, et ta aastaid on lugenud inglise vabameelset ajalehte «News Chronicle», aga mitte kohalikke lehekesi. Ta toetas ratta vastu tara, istus trepile Otsa kõrvale ja pakkus suitsu.

«Seadus,» kordas siis mõtlikult, «seadus on nagu kirves: kõlbab puu maharaiumiseks, aga ka sellest samast puust seina ülesvaramiseks; lihtsalt vahend selle käes, kes teda kasutab. Uusi seadusi teie ei tunne. Hea küll. Aga vanu, kodanlaste omi tundsite? Kas nende aluseks ja normiks meie vastu ei olnud vägivald, ah? Kas kodanlus ei toppinud türmidesse neid, kes tema seaduse vastu läksid, tema korrale kardetavaks said? Toppis! Ja mis tola meie siis peaksime mängima? Teame, et see või teine keerutab silmust, aga ootame nagu lambad, kuni see silmus meile kaela pannakse, mis? Ei, tänane. Seadus, ja mitte ükski seadus, vaid terve riigikord selleks olemas ongi, et vastaseid maha suruda, kahjutuks teha. Pärts organiseeritud ja sihiliku vägivallaga...»

«See on liiga julm, asjalik materialism!»

«Aga järjekindel, loogiline. Sest vägivald on ühiskondlike uuetsündide ämmaemandaks.»

«Kas ta peab olema? Kui demokraat küsin mina: kas niisugune vägivald on paratamatu, kas ta on üldse vajalik ja kas ta end tasub? Lubage kahelda, kas ta ei ole liiga kallis ja kulukas, rahva elujõude lagastav vahend? Niisama nagu raske traktor võib olla väikesele majapidamisele. Ei renteer. Mina kui põllumees võtan asja praktiliselt. Kas ei oleks kasulik, ka sotsialismile, kõik inimesed hästi tootvalt tööle panna kui suur hulk, ja just hakkajamad neist, välja rookida, ühiskonnast eemaldada nagu vaenlased. Nende vedu, kinnipidamine, valvamine — see kõik maksab. Ning selle peavad teised välja töötama. Lõpuks, mis vaenlane see talurahvas tööliste on? Liitlane, nagu kirjutavad teie omad õpetatud pead. Olen ka neid natuke vaadanud...»

«Talurahvas — jah, aga mitte hallparun, võõritseja või kurnaja.»

«Olgu. Räägime rahvast. Seal oli see käsitöölise-

kohaga Trossi, asunik Lohkva naine. Kõige harilikum talurahvas. Aga sattusid rusika alla.»

«Õigesti ütlete — sattusid. Nende asi vaja veel selgitamist.»

Otsa puhus suitsu, siis jätkas oma mõtet: «Nii. Seadus peab olema õiglane? Seaduse mõte peab olema riigile ja rahvale kasu tuua, eks ole? Aga kui kodanik seaduse ees kindel ei ole, kui see temas tekitab hirmu ja segadust, halvab töötahet — siis on ta luksus, seadus seaduse enese, või teie järgi: vägivald vägivalda enese pärast. Lihtsalt halb meetod valitseda, muud midagi. Mis te ütlete, kui näiteks eilne öö ühe osa talurahvast hinge põhjani ära hirmutas, päästja järele ringi piiluma pani? Iga elav organism, kes end ohustatud tunneb, otsib kaitset. Inimene teist, julgemat korda. Tulemus: tegite enesele vaenlasi juurde, mitte ei vähendanud neid. Kas seda on sotsialismile vaja?»

«Risü ja kõdu ei ole kellelegi vaja. Need koristab iga mõistlik mees oma aiast ära. Liiatigi kui see risu segab ja takistab taimede kasvu. Sedasama tegime meie. Ja just nõrgema rahvakihi, kehvikut huvides... Teie püüate rääkida seadusest. Põhiliselt on seadus siin kõrvaline. Ainustki lahingut ei võideta ühe mõõgahoobiga. Heitlus käib, kogu aeg. Ja selle ühes faasis tuli proletariaadil ka see hoop anda, ilmselt vaenulik element kahjutuks teha. Seda nimetan ma risu ärakoristamiseks...»

«Jah, vaadake, meie talupoegkonnas on palju niisugust keskmist, millest võib kergesti saada risu, kuid ka väga väärt töökäsi... Eesti talurahva kujunemise käik on säärane, et ideaal tõusta ise peremeheks, olla majapidaja omal jalal tähendas ühtlasi vabaduseideaali teostumist, pääsemist pärisorjusest, mõisniku orjamisest. Jah, see tähendas isegi edu ja progressi. Ning on kõvasti rahva hinge juurdunud ideaal, mida päeva-paariga olematuks teha ei saa. Pealegi ajate teie ise ühe käega seda ideaali endiselt püsti, samal ajal kui teisega maha kisute. Te panete talunikele pahaks, et mõned neist rikastusid, võtate nende maa ja annate kehvematele. Aga lubage, maa teeb kehvikutest varsti samasuguse hingeeluga talumehed nagu need, kes enne sotsialismi jõukaks läksid. See on eramajapidamise paratamatu seadus. Kas edasimineku ja jõukuse või — laostumine.»

«Oli, ütlege. Maa ei ole meil enam eraomandus, seda ei saa maha müüa. Talupoeg on lahti hirmust maa kaotada, samuti ka võlaprotsendi orjusest. Hoopis uus alus. Teiseks: meie talupoeg ei rasvu teise, vaesema töövaevast.»

«Võib ju olla... Aga vanast ideaalist ülesaamiseks on vaja aega. Ma tunnen seda omast käest. Mul ei ole sotsialismi vastu miskit — aga lubage, et ma sotsialismi lähen ise, kasvan ja küpsen... Kui te mind sinna veoautoga viima hakkate, ütlen ette — õiget nahka ei tule... Nii on see terve meie talurahvaga. Kas te saate minu mõttest aru?»

«Selge, et olete üht-teist lugenud. Kuid sotsialismi mõistmisest seisate kaugel.»

«Need teised ei seisa lähemal, uskuge!» hüüdis Teodor Külm kirglikult ja näitas käega ringi.

«Paljud vist mitte. Kust muidu see paanika... Aga see, mis te räägite uusmaasaja ideaalist, küll paika ei pea. Möisaorjusest vabaks püüdleva talumehe ja Nõukogude riigis elava väikepõllumehe ideaalid ei saa olla samad. Meil on kurnamise võimalused kaotatud, seega puudub ka rikastumise võimalus. Sihid ja eesmärgid on teised.»

«Samad! Vaadake ja kuulake, millest unistavad maasajad? Jõukast elust, ilusast majast, heast karjast... Kõik täpselt seesama, millest mina olen unistanud ja mille saavutamiseks ka pool eluaega tööd teinud. On! Ja on õige, inimlik. Igamees püüab paremusele oma nina järgi. Sellepärast ma küsingi, et kas maksab talupojaga ümber käia kui vaenlasega?»

«Keegi ei pea talupoega üldiselt vaenlaseks. Siin te olete. Pole ükski puutunud ega puutu ka Ja väiketalu- poeg võitleb muidugi meiega koos suurnike vastu. Kindel.»

«Miks mitte. Talupoeg on ju õieti töölise vanem vend, vähemalt meil, Eestis. Sest kes on oma põhimas- sis meie tööline? Talust väljaläinud teine või kolmas poeg-tütar, kellele isal maad pärandada ei jätkunud. Niisugis õieti proletariseerunud talulaps või selle järel- tulija, ükskõik mitmendast põlvest. Kas peab see noo- rem vend olema nii kättemaksuhimuline, et tuleb nüüd ja lööb vanema venna maha? Päris Kaini ja Aabeli lugu piiblist, eks ole? Mis te arvate, kas tööline tõesti oma

venna, talupojaga peab talitama nii, nagu talitas Kain Aabeliga?»

Lumele ei olnud piibliloo kangelased mitte nii tuttavad kui Otsa peremehele. Ta kõhatas, vahtis tükk aega teise mähklikke käsi. Tööd teinud inimene, mitte harrakene. Aga vaata, mis ära ei ütle! Julgeb ütelda. Ja vastas siis lühidalt:

«Piibli tegelased passivad tänapäeval võrdluseks sama vähe kui Moosese seadused kohtumõistmiseks. Talurahvas on ammu kihistunud, ühe mõõduga ei saa seda sotsialismi mineku jaoks mõõta. Sinna aga kedagi vedada — see on halb nali. Et vaja on kasvada ja kasvatada, selle vastu ma ei vaidle. Ka seda tuleb silmas pidada, et mõnda nõrganärvilist mitte asjata vastase sülle tõugata... Selle mõtte eest — aitüma. Püüan meeles pidada ja edasi viia.»

«Jah, sest see on kurb asi. Rahvas otsib teed, teda on vaja koondada, õigesse suunda juhatada, aga seal korraga hoop näkku... Kurb.»

«Kurbi nähtusi meil veel on. Ja neid me nii pea kaotada ei suudagi.»

«Kui anda igati ainult head eeskju...?»

«Kust neid eeskjuandjaid võtta, kes nad peaksid olema? Kõik alles kujuneb ja vormub, ka inimene ise... Mina ei ole imede uskuja. Valmispräänikuid meile kuskilt sülle ei kuku. Tuleb omal teha. Ja nii siis ongi lähed metsa, võta kirves kaasa. Uue ühiskonna rajamisega pole teisiti kui majaehitamisega. Ka siin peavad kõlama hoobid ja langema laastud. Juba selleks, et kõikidest töölistest hästi töötavaid inimesi teha, on kõva sundi vaja. Mis rääkida vastasest, olgu ta talupoeg või kes.» Lumi tõusis ja ulatas käe. «Oma mõttega mees olete, Otsa. Kuid ma tahaks loota, et eksisite siiski teie, mitte meie — see tähendab partei ja mina. Rusika vastu aitab ainult rusikas, jõu vastu tuleb panna jõud.»

Lumi läks, sõitis ja vangutas veel sadulaski pead: vaata kus teooriamees, tule teiselt või sotsialismi teostamist õppima! Kena mees... Käinud mõnes peres sees, jõudis ta loojangu eel, kui päike juba metsalatvade kohal eretama lõi, viimaks Rihma poole välja, olles õhtupooliku jooksul külas tõega tüki tõhusat tööd, ära teinud, mis oleks ammu pidanud tehtud olema. Ta

enesetunnegi sai sellest kinnitust ning süükoorem justkui kergenes. Viga oli võimalik parandada.

Rihm töötas parajasti aias peenarde juures. Lumele olid rajad tuttavad, ta tõukas ratta väravast sisse ning kõndis pikkamisi edasi.

«Jõudu, kas sätid juba saagikoristamist?» hüüdis ta.

«Noh, puhastamise aeg. Tuleb välja kiskuda, igasugune umbrohi,» naeratas Rihm, astus talle vastu ja ulatas käe.

«Ja-jah, hoolas aednik ei tohi kumbagi omapead jätta, ei kasvutaime ega ohakat,» rääkis Lumi rohkem enesele kui Rihma tööd kiites. «Kuidas tervised-meeleolud on?»

«Eks kihinat-kahinat kõrvus ole. Ojari käinud juba linnas teisi vaatamaski, saadetud tervitusi. Et kui kord tulevad, ega heategijaid ei unustatavat...»

«Mis sel Ojaril nii peaks sügelema? Ise äärepealt, et vaata, sama mesti mees?»

«Sai kord rumalusi komiteesse lastud. Nüüd peab ennast ka asjameheks, tikub sekeldama ja plärama...»

«Kelle huvides?»

«Hm, vatrab tihti tühja. Aga kõlama jääb umbes nii, et mis te rabate, ega sellest miskit ei tule.»

«Nõnda,» Lumi vaatas ringi. «Selles osas olekski sinuga mõned jutud.»

«Lähme siis toa poole.»

«Küll jõuab. Lõpeta sina, ma seniks kõnnin ringi, vaatan, mis sul siin kõik on.»

«Õõseks koju ei rutta?»

«Kui õõmaja pakud, ei liigu paigast.»

«Õige mõte.»

«Ega... sellepärast... Mul tarvis veel paari inimesega... Näe, ennist sattusin kokku Otsa peremehega. Kus puhub mees,» ja Lumi tutvustas Rihmale lühidalt Otsa mõttekäiku. «Kes ta niisugune oma südames on — pühak või sulis?» päris lõpuks.

«Mõttetark — küla filosoof.»

«Noh, terake tõtt on ka igas viimases loris...»

«Jah, ainult et tema tõkestega ei ole palju peale hakata. Pole nagu siit ilmast — niisama, hea südamega inimese ajusport,» kehitas Rihm õlgu.

«Ega kedagi... Südamega inimese juttu tasub ikka kuulata...»

Lumi kõndis aia sügavusse. Ojakäär, lausa heinamaasse oli Rihm asutanud toreda juurviljaistanduse. Põhja- ja idapoolsest küljest tiheda lepavõsaga varjatud, lokkasid tomatid ja kurgid juba täies kasvuhooas. Kuivale ilmale vaatamata oli muld parajalt niiske. Ojapervelt peenarde vahele sõtkutud jalgrajad näitasid, et veetassimise vaeva siin peres ei põlatud. Kõva töö! Ala madalamas servas kasvas hea hulk marjapõõsaid, haljaid marju nii täis, et lokendasid. Lumi ei teadnud marjasortidest midagi, kuid siin märkas ta, et iga põõsa juurde oli löödud lauake nimetusega, ja luges mõnuga: «Bozkopi hiiglane», «Ameerika mägitikker», «Punane jaanimari». Põõsaste vahel olid kartulivaod. Varane roosa näitas juba esimesi õiepungi. Ümbruskonna koduaedades ajas aga alles nina mullast välja.

Jaa, palju ettenägelikkust ning oskusi on vaja. Nii-sugune aed üksi võib perekonnale anda rohkem kui mõne teise mehe suur põld, kus ei ole õiget hoolt ega korda. Ning seda lokkavat juurviljaaeda vaadates, Rihma tööd silmitsedes jäi Lumi mõtlema, missugune võiks elu siin linnalähedastel maadel tulevikus olla, kui rajada suured, tuhandetesse puudesse ja põõsastesse ulatuvad aiad. Aga seda saab teha ainult siis, kui ei ole enam piire ega piirikupitsaid, ei ole enam peremehe ega perenaise — kui kõik on samaväärsed töötajad, kes ühisel nõul kasutavad maad ja saake. Siis ei oleks ka enam neid, kes ähvardavad või ähvardades ringi hiilivad. Inimesedki oleksid hoopis teised. Kuid selle kõigeni on veel väga pikk tee, tohutu palju tööd! Ta õhkas endamisi, vaatas unistavalt madalas päikeses roosatavatele männitüvedele, mis helkisid üle heinamaa nagu kerges uduvinetises: kauged ja ilusad. Kas kõik kaugel on ihaldatav ning ilus?

Kaste laskus juba rohule, lohkudest hiilis leppade vahele udu, kui Rihm oma töö lõpetas ja mehed aiast ära tulid. Oli täiesti tuuletu õhtu, nii ele, et küla poolt taludest kostsid siia hõiked ja loomade hääletsused. Kuskil söödeti sigu. Need vingusid ja ruigasid. Neile hüüti: «Uist!» Ja siis vaikisid nad järsku, hakates vist ahnelt lampsima künassee kallatud sööma. Teisal mägis kaeblikult karjast irdunud talleke. Ema vastas katkendliku kutsega. Ja vaikisid lambadki. Ainult hobune hirnatas kaugel, vaevalt kuuldavalt, nagu sealpool metsi

ja sold. Ning üksik koer haukus harvalt, nähtavasti igavusest, vahetevahel kuuldavale lastes kurtvat ulungut. Seal olid inimesed ära. Ja koer nuttis. Kelle koer nuttis kadunud pererahvast taga? Rihma järel maja poole astudes tundis Lumi, kuidas tal järsku nagu jahe virve üle selja käis. Ei, ei! Õhtu oli helisev ja tore. Polnud sugugi vaja meeolutsedes neid hääli kuulatama jääda, ei olnud vaja... Hääled tegid rahutuks, äratasid ebaloomapanevaid mõtteid. See koer seal? Mis ta peaks nonda kaebama? Kas tõesti kedagi ei ole majasse jäänud, kes talle süüa annaks või kes ta ketist lahti laseks? Koer ei ole milleski süüdi! Aga ei saa ju tema, partorg Lumi, minna mööda küla üksijäänud koeri söötma, neid ketist lahti päästma! Lollus! Siin lased, sina-meeski, suveõhtu meeolutses enese kallale igandid, mis pärinevad isaisade aegadest, võib-olla koguni tollest hallist ajast, millal üksik kalur või kütt, päev läbi ringi hulkunud ja öö ees hirmul, korraga õhtu eel kuulis koera haugatus, mis teatas, et inimesed ei ole kaugel, et ööseks saab laagritule äärde sooja, varju... Milleks sinule niisugused meeolud ja elamused? Sinule, kes sa elad tehnika ja teaduse ajastul, valitsesid maad, vett ja õhku, isegi inimest. Jah, inimest? Ning taas jäi Lumi mõtlema. Talle meenus uuesti Otsa peremehe jutt tööliste ja talurahva ühest kannust päritolekust. Inimest valitseti, kuid inimest valitseda oli siiski kõige raskem, kõige keerulisem. Kuidas, kas oli ta ise sellega toime tulnud? Vist mitte hästi, kui säärane tühiasi nagu võõra koera ulumine võis närvidele käia. Ja Lumi pahandas iseenesega: hädavares!

Jalgratas lükati kotta, Rihm viis võõra tagatuppa. Laual paistis raamatuid ja ajalehti, riiulil oli raadioaparaat, seintel väikseid pilte. Lilled akendel, puhtus ja kord rääkisid noore naise hoolitsevast käest. Nad istusid teine teisele poole väikest ümarikku lauda, ning Laine tõi peagi nende ette kruusi piimaga, sepikut, võid ja mett.

«Palun võtke suutäis õhtulist,» ütles ta ise eemaldudes.

«Soe piim vist?» katsus Lumi kruusi. «Ja oma mesi?»

«Mineva-aastane,» vastas Rihm piima klaasidesse kallates.

Söödi peaaegu vaikides, kumbki oma mõtteid mõel-

des. Madal tuba tõmbus juba kergelt hämaraks. Allen söögijärgse suitsu juures ütles Lumi:

«Aitüma. Kõht sai nii täis, et lase või pannalt järele... kuigi kästakse pingutada, pingutada...»

«Uusi ülesandeid?»

Partorg ei vastanud Rihma küsimusele, vaid päris omakorda:

«Oled sa nüüd järele mõtelnud?»

«Mis mul mõelda... Ega mõtlemisega asi edasi lähe.»

«Kõigega on arvestatud. Ma ei kutsunud sind teatavatel põhjustel eilegi välja...»

Rihm vaatas küsivalt külalise poole.

«Ei midagi erilist... Kavatsused sinuga on tõsised. Sinu vastuvõtmisest ei ole vaja kuskil häält teha... Mõistad? Jääb ainult minu teada... Paberid vormistatakse maakonnas. Siin — parem, kui mitte piiksul Jäägu teistele teadmine, et sa oled endiselt parteitu.»

«Nii?»

«Jah, on vaja... Ega ei maksa salata, välised asjad on kriitilised... Hitler võib iga minut oma sõna ära süüa. Kõike võib juhtuda... Selleks juhuks peab meil vähemalt igas vallas üks täitsa kindel, usaldatav inimene olema. Aga niisugune inimene, kellest mitte ei teata, et ta on kommunist...»

«Mind ju siin tuntakse ja teatakse,» lautas Rihm käsi.

«Sind tuntakse ja teatakse kui maatööraha komitee esimeest, parteitut, pahempoolse, noh, ütleme, sotsiaaldemokraatliku maailmavaatega inimest, muud midagi... Sellepärast ei hakka sind keegi veel pooma... Eriti nüüd, kus sa oled üsna eemal seisnud ja jääd ka edaspidi avalikult kõrvale.»

«Avalikult? Tähendab, et mulle usaldatakse salaasjad?» püüdis Rihm naeratada, aga see naer jäi nukraks muigeks.

«Jah, päris tõesti salaasjad, nii võiks ütelda küll...»

«Ei tea, miks mina nende peale kõige paremini peaks sobima,» kõhkles Rihm. Ja hämaruses lõi ta suitsuots järjest tihedamini helendama.

«Vaja on inimest, kes kõigepealt esiteks, teiseks ja kolmandaks on täiesti usaldatav ja kellel on natuke kogemusi tööks ohtlikus olukorras. Mõistad, inimest, kes teadlikult ja vaikselt teeb tähtsat tööd, aga sealjuures suudab märkamatuks jääda nagu mutt... Mina siin

vallas peale sinu teist inimest ei tea, kes kuidagi nendele tingimustele vastaks...»

«Aga Junde? Ta on osav, küllalt kaval, ettevaatlik. Vana kütt pealegi, kes midagi ei karda.»

«Jundel ei ole kõige algelisemaidki kogemusi. Ja Junde tunname meie vähe. Peame teda veel kaua proovima, enne kui usaldada. Junde tuli meiega kaasa alles nüüd, legaalses olukorras, on jõudnud juba rea räuskamistega kuulsaks saada, enese vaenlasele märklauaks välja seada... Kardan, et Lohkva Liisa asjaski tema, just Junde, on oma kerge keelega kuskil üle punnitud... Vaat, mis tähendab, kui meil kohtadel järjekindlaid, tasakaalukaid inimesi ei ole!»

Rihm noogutas.

«Seesama juhtus vist Trossiga.»

«Täitsa võimalik. Junde-taolised liialdavad! Nad on praeguses olukorras vajalikud. Teevad halbu vigu, aga las rassivad... Mis temasugune suudaks või kuidas ta toime tuleks, ütleme, sügaval põrandal all — seda meie ei tea. Sina aga täitsid väiksemaid ülesandeid juba siis, kui meie istusime kodanlaste kivilaevades, Lasnamäel või Patareis. Sa täitsid neid mõnikord enese teadmata, täitsid hästi, ilma kordagi sisse kukkumata... Sind ei osanud nuhid kahtlustamagi tulla... Põdura tervisega tööline, kes rentis suurtalunikult maatüki ja elab vaikselt oma vanadusepäevi... Niisuguse üldmulje oled sa jättnud enam-vähem praeguseni.»

«Ainult enam-vähem. On tekkinud inimesi, kes tunnevad mind lähemalt...»

«Kes need on?»

«Näiteks Allik ja Külma Ludvi, ja isegi Junde.»

«On nad midagi kuulnud sinu minevikust?»

«Otseselt mitte, aga käudseid kõnesid on olnud. Komitees tuli mõnikord selgem sõna välja ütelda.»

«Sest pole viga. Peaasi — sinu vanadest asjadest ei teata midagi. Ei ole juttu olnud ka praegustest vahetorkadest parteiga?»

«Ei. Ei ole,» ütles Rihm häälega, mis mõista andis, et ta imestab, kust Lumi tema isikusse puutuvaid vanu asju teab.

«Ära imesta,» seletas Lumi kohe. «Mind valgustati sealtpoolt, kust vaja. Mina ei tulnud sinuga täna enam rääkima kui vastuvõtuks ettevalmistatava kandidaati»

diga, vaid kui vana parteikaaslasega, kes asjaolude sunnil on jäänud liikmeks vormistamata, aga kelle staaži hakatakse arvestama sellest ajast, kui ta päästis kül-leri... Ma tean kõik... Noh, ja mis puutub nendesse, kellest sa arvad, et nad sinu tegevusest mõnda aimavad, nende juurde tuleme hiljem. Praegu tahaksin ma teada üht: kas sina saad oma majapidamist lohakile jätmata mõned päevad, noh, võib-olla ka ööd tegelda hoopis teiste asjadega, ümbruskonnale aga mulje jätta, et sind mõne valu pärast järsku, ütleme, viiakse linna, haig-lassse...?»

«Haiglasse? Ma olen viimased ajad üsna kõbus olnud...»

«Vana haigus võib järsku tagasi tulla. Mõnepäevane ettevalmistus ülesandeks, tead, millest sa kellelegi hin-gata ei või... Vene keelt sa ju pursid?»

Rihm noogutas. Peale lühidat järelemõtlemist ar-vas ta:

«Võib kutsuda mõnest perest inimese ja lasta end jaama viia. Natuke hädaldada-oiata jõuab ka. Tööd praegu ehk lubaksid...»

«Noh, näed sa, ongi korras!» hõõrus Lumi rõõmsalt käsi vastu püksipõlvi.

«Korras?» venitas Rihm. «See ju siis alles algab.»

«Seda muidugi, seda muidugi. Edasi näed juba ise, kuidas. Ja mis puutub sidemesse minuga, siis igatahes mitte silmapaistvalt... Täna olen siin juhuslikult. Homme rändan edasi ja peatun kuskil, jälle juhuslikult. Nii et sellest ei võida midagi järeldada. Pealegi tuleb Kopli Saamu varsti siia, ja me korraldame homme tema sõnnikuveotalgud. Tema võib igal pool tõendada, et meie seda arutasime... Mis sina temast arvad?»

«Ah Saamu? Aus inimene, aga muidu arg. Teadlikkus suur ei ole.»

«Usaldust väärrib?»

«Võiks katsuda. Tema vahekorrad Ojariga on ka kevadest saadik nagu klaarimaks läinud.»

«Noh, kui teda siduda, anda talle ülesanne, kas see peaks tõstma tema enesetunnet ja talle kätte näitama tee, mida tuleb käia?»

«Selge. Kui ta on kord seotud meiega, peab ta ise ennast juba hoidma nende eest.»

«Sedasama mõtlesin mina.»

«Aga vaevalt on õige sinul temaga rääkima minna.»

«Ei. Selle korraldad sina.»

«Mina? Kui ma purutõbisena haiglasse sõidan?» nae-ratas Rihm.

«Enne haiglasse sõitu. Veel parem: sa lase Saamu enesele voorimeheks kutsuda, ja siis räägidki. Palu aju-tiselt tähele panna, mis toimub Loginal ja Tigasel ja Mäel. Traat istub küll kuskil redus, aga ega ta maga. Ametiühingukomitee peab ometi teadma ja isegi vastu-tama selle eest, kuidas suurnike taludes elu edasi läheb... Rohkem pole temale esialgu vaja. Sina pead kohapeal teadma kõik. Üle kolme päeva sina ära ei ole. Edaspidi meil teineteisega palju kokku puutuda ei maksa. Uudiseid vahetame teisiti...»

«Laine sõidab rattaga poe juurde või nii.»

«Klapib. Sinu tütar ja Allik vist seltsivad omavahel hästi, nagu räägitakse?»

«Sedapidi näib kiskuvat jah.»

«Noh, seda kindlam. Ainult annaks, et saaks peatselt pulmad.»

«Mis see partorg siin pulmadest pajatab,» astus Laine tupp. «Kas hakkab naist võtma või?»

«Oi tütreke, mis siis noorematel teha jääb, kui mina peaksin abieluikke uuesti kaela võtma?» Lumi oli lesk.

«Noh, noor noorega, vana vanaga,» naljatles Laine valjult. Aga lisas kohe, et külavolinik on tulnud ja küsinud partorgi.

«Las astub sisse,» ütles Rihm.

«Räägib, et põllult tulnud, jalad porised. Istus akna alla pingile, kus ta paberitega meil käies ikka istub.»

Puude varju jäävas majas oli hämar. Jalgadega läve-pakkudel kolistades läksid mehed läbi köögi õue. Saamu oli võtnud ajalehe ja uuris nüüd vastu valgust seda. Kui Lumi ja Rihm tema juurde astusid, ajas ta end püsti ja ütles rõõmsalt:

«Seltsimees partorg, leht, näe, kirjutab, et sõnniku-vedu algab. Homme teeme ka minu talgud ära... Jürka tuleb, ja Junde, ja Lehtmaa ja... Ülehomme siis laseme Jürkal lahti.»

«Noh näed, Saamu! Ja sina punnid üksipäini, ei viitsi inimestega rääkida. Oi, oi, Saamu, liiga suur üksitõm-baja oled sa veel!» noomis Lumi teda naljatlevalt.

«Mis see minu rääkimine! See paljas vormitüide...»

Aga mina tahaks tõega teada, mis teie, seltsimees Lumi, küll inimestele kõrva sisse sosistasite? Päril imekohe! Hommikul, et ei kuidagi, ei midagi, misjaoks...! Öhtul aga nagu teine rahvas kohe. Muudkui et tõmbame homme sinu sõnniku välja, ülehomme Jürkal ja nii ikka edasi. Inimestel jälle teine elu sees. Tõsijutt!

«Mina nüüd,» vaidles Lumi. «Ega mina mõni ime-tegija ole. Inimesed ise. Näevad ära, mis õige on ja mis mitte õige ei ole... Ainult neid tuleb mõnikord nägema aidata, see on...»

«Mida's küla peal veel uuemat kuulnud?» päris Rihm.

«Ei kedagi. Läheb lahti sõnnikukäristamiseks. Ja juba räägitakse ristikupanekustki.»

«Nojah, nojah,» pomises Lumi omaette. «Seadke aga siis kanged õlled hakkama!»

Saamu kratsis häbelikult kukalt.

«Ölu käib ankrus, ma ju rääkisin, partorg... Vaata, et jääb loiuks. Peaks tilgakese laskma,» tegi ta komistleva ettepaneku, käega Kopli poole näidates.

«Mis sa arvad, Rihm?» haaras Lumi mõttest kohe kinni. «Kui Saamu pakub? Kas teeme suu seks?»

«Palun. Einoh, tahtsin kohe paluda!» jõudis Saamu alles nüüd vormilise kutseni.

«Lonksu võiks maitsta,» arvas Rihm.

«Mis siis ikka, ega see pikk maa ole,» võttis Lumi kojast ratta.

Rihm tõmbas pintsaku selga ja mütsi pähe. Ning hetk hiljem vajusid nad kõik kolmekesi juttu ajades suve-öhtu hämarusse, kerkiva uduseina taha. Ainult hääled kostsid veel teiselt poolt oja, sealt, kuhu kadus valendav teelint. Ja udus haugatas paar korda unine koer. Rihma aia taga pajupõõsastes aga lõi oma laulu lahti ööbik. Öö oli niisama õnnis-rahulik, täis lõhnu ja võrsuvat eluhingust nagu eelnevi. Udu jäi madalale heinamaale. Ja ööbik laksutas ärkava koiduni välja.

Kuid juuniöö on lühike. Ja sõnnikutalgulised varajasel. Nõnda juhtus, et partorg Lumi avas järgmisel hommikul esimese hangutäie tõstmisega Heistres' igaaastase suure sõnnikuveo-hooaja, andes oma juuresolekuga sellele tööle pidulikkuse, hoo ja täie käigu, enne kui edasi sõitis.

Sel esimesel talgul ei võinud loomulikult puududa ka Ojari Ott. Vastupidi, just tema pidi praegu igal tingi-

musel seal olema. Ta tuli ise, tuli naabrimehe poolest, kutsumata. Tuli algul aia peale vaatama, juttu ajama, jõi paar lonksu õlut, proovis viimaks harke, kiitis ja võrdles, kuni tõstiski sõnnikut nagu mees meeste hulgas. Ära ajama teda keegi ei hakanud. Nõnda ta jäigi. Inimene teeb tööd, mis seal ikka!

Rihm tõnkas:

«Ojari harjutab kätt...»

Aga Ott seletas kõigile kuuldavalt:

«Töölust lööb sisse, nõnnaks. Kohe tõsine töölust, kui sa näed, kuidas see elu meil nüüd kõik minema ja arenema hakkab... Kontratest, näe, saime lipsti lahti, ja pursuistest. Nõnnaks, nüüd haara otse tänumeelega hanguvarrest kinni... Ääh, ma ütlen, see venelane, see on ikka üks vägev rahvas!» Vähe puudus, et ta seal saamas, laudas, sõnnikuvirna otsas oleks elada lasknud venelast ja maailmarevolutsiooni. Vähe tõesti, sest iga koorma vahel, hingetõmbehetkedel kiitis ja ülistas Ott venelast, aga venelasega koos ka revolutsiooni, aina kõlavamalt.

Inimesi on mitmesuguseid. Kui Kopli Saamu ja Sootaga Jürka, jah, isegi Otsa peremees kõhklemata tunnistasid, et väljasaatmine neid heidutas, siis Ojari ei saanud seda kuidagi paista lasta. Tema hirm otsis endale keerulisemat avaldusviisi. Ja leidiski viimaks, peale linnas nähtut ja kuuldu, laiasuulises heakskiit-mises. Kiita või ülistada ei maksnud Ojaril midagi. Sellega oli kõige rahustavam näidata oma truualamlikkust, aga võidelda ka pealekippuvate hirmujudinate vastu. Ning seepärast Ott kiitis. Lõunatunni ajal murul pikutades laotas ta meeste ette terve kirjumustrilise kiidukanga.

«Mis te siis tahate,» rääkis ta, «venelane on suur rahvas, suure joonega... Venelane tegi suure revolutsiooni ja tahab, et sel oleks ka suured tagajärjed... Nõnnaks. Venelane ei tee midagi väikseks; ainult oma tarbeks, kus sa sellega! Venelane ütleb, et kui revolutsioon, siis terve maailmale, et kui õnn, siis õnn kõigile rahvastele. Nõnnaks. Üksinda on õnnelik igav olla, seltsis aga segasem. Ja venelane on seltsiarmastav rahvas. Venelane võttis oma vürstikestel ja krahvikestel pead maha, nüüd aitab ta ka meie härrakesi rookida, viib meid sammu õnnele lähemale. Maapealsele muidugi, sest

venelane on niisugune inimene, et tema taevast para-
diisi ei usu. Temale anna paradiis kohe maa peal kätte.
Nõnnaks. Tühja eestlastelgi sest taevavärgist! Selle-
pärast ma ütlen, nõnnaks, et venelastega koos, ikka
venelastega koos... Aita venelasel maailm õnnelikuku-
teha, ja vaata, ta hoiab sind nagu silmatera... Nõn-
naks, aita tal kas või hästi kõvasti hüüda, nii kõvasti
hüüda «dajoš pjätiletku», et terve maailm kuuleb seda,
ja — sa oled tovarištš, oledki revolutsionäär. Nõnnaks,
oled tehtud mees, sest sa toetad maailmarevolut-
siooni...»

«Lõugadega!» pahvatas Junde naerma. «Kuule, Ojari,
peale lõugade vaadatakse ikka ka meest, seda, mis ta
teeb. Ära parem jahvata!»

Aga Ojari jahvatas siiski. Jahvatas veel palju vene-
rammust, usust iseennast ja teisi lunastada, maailma
kapitalismuse käest päästa. Näis, nagu oleks ta kogu
suurt maailmaprobleemi sealsamas murul püüdnud ära
seletada. Kuid Ojari püüdis üksnes varjata oma
hirmu — targa ja kavala inimese hirmu, mis ei pea
mitte igapähele nagu pihu peal näha olema. Üksinda on
inimene oma hirmuga justkui silk vardas — muudkui
küpse. Teiste hulgas aga, jah, teiste hulgas võid sa enese
hirmust lahti rääkida, isegi julgemaks minna. Ja jul-
gemaks minna Ott just tahtiski. Ainult jälle targa ini-
mese moodi — sõnade ja tegudega uuesti teed kombat-
es kehvikute juurde. Nõnda mõjus hirm Ojarisse. Seegi
oli klassihirmu omamoodi avaldus. Sest Ott ei olnud
sugugi argade meeste killast. Ainult et ta hetkel ei tead-
nud, kellele õieti toetuda, siis värises ta nii ühe kui
teise poole ees ning kaapas oma isade, vanade mõisa-
metsavahtide kombel selle kintsu, kes talle parajasti
näis tugevamana, enam peremehena. Nõrk otsib alati
isandat, pime — talutajat, kaval aga — lolli.

Lolle seal ei leidunud, pimedaid ka mitte. Ning Ojari
jäi viimaks vait, tõmbus kõrvale nagu kutsikas, kes ei
tea, kellele saba liputada...



Koolijuhataja Taadri oli nüüd palju pa-
rem: õppetöö vaheajal polnud vaja konstitutsiooni sele-
tada ega Pankratova järgi ajaloo keerulist käiku val-
gustada. Taader nokitses oma aiakeses, käis, taimede-
määraja kaenlas, vahel palus ja metsaheinamaadel
jalutamas, leidis mõne tundmatu taime, määras selle
ära, vaatles seda, mõtles ja kuulatas... Ta armastas
alati kuulutada, oli ikka armastanud. Ka seda, mis kus-
kil räägiti või arvati. Isegi laste jutte kuulatas ta klassi-
ukse tagant. Viimasel ajal läks ta kuulatamiselt ikka
rohkem üle lausa kuulamisele — nimelt raadiokuula-
misele. Hämaras toas, aparaat vaikseks keeratud, võis
ta teinekord küürutada koiduvalgeni. Berliin, Helsingi,
Viin, Lahti — saksa ja soome keel kõlasid öösiti õpetaja
Taadri vaikselt kambris, nagu töötaks seal keeltekoos.
Ja mida andunumalt Taader kuulas, seda ärevamalt
hakkas lööma ta süda. Hitler oli ülivõimas. Ta pommi-
tas õhust Londonit ja Coventryt, lasi sadade kaupa ing-
laste laevu põhja, noppis Balkanis ühe maa teise järel
nagu maasikmarja. Võimutses täielikult nii õhus, maal
kui merel. Inglise ei olnud vastu panna muud kui uut
tüüpi, alles sõja ajal leiutatud magnetmiinide hävi-
taja — puhas inglise leiutis — saksa julma miini vastu,
mis ülesõitva laeva poolt magnetiseerituna ise kerkis
merepõhjast, selle laeva tabas ja hävitas... Sõjavägi,
kelle käsutuses on nii hirmsaid leiutisi ja kelle juht nii
üleolevalt teistele riikidele oma tahet peale surub, peab
olema võitmatu. Selle sõjaväe käsutuses peab seisma

veelgi relvi ja seadeldisi, mida maailm ei tunne, kuid millele toetudes selle käsutaja võib ülbelt ja trotsivalt käituda, nagu käitus Hitler. Aga kui nii, siis ei ole sugugi väär see mõte, mida arendas Traat. Ning Taader hakkas vähehaaval rahunema. Isegi pasjansiladumine jäi tagaplaanile, sest ta tundis end vana hobusena, kes võõrast teed astuma hakkab kombates, aga kui tuttavale rajale satub, kohe jalad alla saab. Ta oli õigesti talitanud. Mitte tormata, mitte rutata! Vaadata ja oodata, näha ja kuulata! Kui oled elupäevad piiblilugu õpetanud, võib sotsialism oodata, kuni lõplikult selge on, mis piibliloost saab. Venemaal muidugi olid piibliloo asjad kurvad. Aga Hitleri juures, vaatamata tema rahvussotsialismile, hoolimata tema juudivastasusest, seisis piibliloo kurss kõrgel. Sakslased kandsid kirikutes peetud tänujumalateenistusi raadios üle ja alustasid sagedasti oma uusi rünnakuid «im Gottes Namen» — sellesama jumala nimel, kes oli juutide Messiaks ja kelle äravallitud rahvaks ennast pidasid juudid. Et Hitler oli juutidelt varastanud jumala samuti kui ühiskonnateadlastelt sotsialismi, varastanud ja seganud selle kõik Fichte odava šovinismiga ainuüksi maailma petmiseks — selle peale Taader ei tulnud. Seda ta ei teadnud. Ning see pärast haaras ta vahetevahel ikkagi kaardipaki ja viskas jälle pasjanssi. Sest mine tea...

Ühel säärasel pasjansiladumise hetkel saabus ootamatult koolijuhataja ukse taha Tigase Traadi prouast tütar Anete ja palus viisakalt luba telefoneerida. Olevat hädasti vaja linna, teatrisse helistada. Aeg oli väga erakordne, teine öötund juba käes. Aga et Taadri pere proua Anetet kui oma endist õpilast hästi tundis ja teda kui lavainimest, kes on isegi ooperis kaasa mänginud, kõrgelt austas, siis ei saanud juttu olla keeldumisest. Ei lugenud ka see, et tegemist oli kooli ametliku telefoniga ja öise ajaga. Niisugusel linnaproual, teatriinimesel, võib öisel ajal väga tungivaid kõnelusi olla. Teatriinimese sõbrad ja tuttavad sel kellaajal alles oma tööst vabanevad. Millal ta siis nendega peab rääkima? Nii juhtis härra Taader ise teenistusvalmilt proua Anete kantseleiruumi ja jättis ta sinna üksi. Sest ei ole ju viisakas, vähemalt avalikult, pealt kuulata, mis üks daam öisel ajal telefoni räägib... Või olgu siis et vaikselt, ukse tagant. Kuid sellestki ei tulnud suurt välja:

tühjas majas naksusid põrandalauad jalge all nii ruma-
lasti, et härra Taadril tuli rutem kui muidu oma tuppa
tatsata.

Mis proua Anete rääkis, kuhu rääkis, kellega — seda Taader teada ei saanud. Aga Anete jutt pidi olema väga lühike ja vapustav. Sest juba mõne minuti pärast oli temagi õpetajapere eluruumides tagasi ja lõi ahastades käed ümber pea:

«Issand, issand, see on ju päris pärtliöö!»

Taadrid teadsid, mis eelmisel ööl külas oli juhtunud. Muidugi, kurb oli vana sugulase Logina Petri lugu, kahju Silbri Tiidust ja teistestki. Aga et asi otseselt neisse ei puutunud, olid nad end juba rahustada jõudnud. Proua Anete ootamatu ahastusehoog mõjus uue ähvardava endena. Mõlemad hüüdsid nagu ühest suust:

«Mis on siis veel juhtunud? Kas ikka viiakse?»

«Kõik see aeg. Eeskätt muidugi jõukamad ja tähtsamad.»

Kui proua Anete seda viimast lauset ei oleks lisanud, oleks ehk Taadrite perekonda kohe haaranud kabuhirm, nüüd aga vaatasid nad pärani silmi teineteisele otsa, noogutasid vastamisi ja ainult heitusid tõsiselt. Esimehena kogus end siiski kindlameelne olla püüdev, noorem ja hakkajam proua Meeli.

«See on siis midagi raskulatšivanije-taolist meie tingimustes. Ajalehtedeski viimasel ajal üksainus kisa kulakutest ja kapitalistide viguritest!»

«Ei, proua Taader. Uskuge mind, see on palju laiem, palju hirmsam. Praegu öeldi linnast, et ka seal... Olevat ära viidud teadlasi, ja advokaate, ja arste. Samuti Tallinnast. Kõiki, kõiki. Nad tahavad ühe hoobiga hävitada terve eesti intelligentsi, kõik arukamad pead maha raiuda...»

Proua Anete sõnad intelligentsist mõjusid Taadritesse kui nuiahoop. Heldekene, nemadki kuulusid ju intelligentsi hulka, olid alati pidanud end intelligentseteks inimesteks! Kes võib teada? Kes võib teada, kas veoautot viimaks ka koolimaja ette ei saadeta?

Taader vajus jõuetult diivanile, lülitas käe vabiseses raadioaparaadi välja. Krapp niisugune! Et räägiks ka midagi, mis inimest eluliselt aitab, et annaks nõu, kuidas oma hinge päästa, mis teha või ette võtta! Latrab ainult allveelaevadest, lennukitest, võitudest... Mis

kasu on seda teada, kui sind võidakse iga minut auto-
kasti tõsta ja ära sõidutada? Mis kasu on ühe maa
armee võitudest, kui teisel maal püütakse intelligent-
seid inimesi nagu varblasi? Tekkis hetk, kus Taader
peaaegu valmis oli vastuvõtuseadeldist segi lööma, kuid
see sööst andis kohe järele. Ta ajas enese jalule, jooksis
rutates, nagu metsloom puuris, ühest toanurgast teise
ja turtsus:

«Njah, professoreid, näitlejaid, juriste, õpetajaid...
Njah, njah, njah... Aga kas nad teie papa kätte said?»

«Papa ja mamma ei olnud õnneks kodus... Mina
tuln parajasti metsa poolt jalutamast, märkasid ja
jooksin tagasi. Päev läbi kükitasin võsas. Nüüd olen
siin...»

See seletus rahustas pisut vana õpetajat. Sest ükski
hing külas peale Traadi ei aimanud tema tõelist suhtu-
mist maailma asjadesse. Ja niikaua kui Tigase Traat
pole veel ametivõimude käes, kuni nad teda tunnistama
panna ei saa, ei tarvitse karta kõige hullemat. Kas tea-
dis või taipas sellest Taadrite vahekorra oma papa-
kesega ka tütar midagi, võta kinni. Aga üsna reipalt
ütles ta:

«Igast inimesest on kahju. Ütelge ometi, kallid härra
Taader, kuidas, kuidas saaksime meie papa ära päästa?»

Taader orienteerus olukorras võrdlemisi hästi.

«Kus ta praegu on?»

«Mitte just kaugel... väljas...»

Taader vedas närviliselt suitsu.

«Njah, suvine aeg... Mis siis ikka, olgu edasi. Ja teie
ka, teie mammakesega samuti — kuni hakkab sel-
guma...»

Mis just selguma pidi, seda ei osanud nad praegu
sõnastada. Aga kokku lepiti nõnda, et proua Anete tuleb
järgmisel õhtul jälle telefoneerima, toob uudiseid ja
kuuleb, mis vahepeal Taadrid on kuulnud. Igaks juhuks
otsustasid Taadrid ka oma kallimad asjad kokku panna,
et ei oleks rabelemist ja unustamist, kui järsku tul-
lakse... Intelligent — mine tea, kuidas sind võetakse
või hinnatakse. Ainult et ise juhuslikule sisseastujale
mitte kahtlasena näida, tõugati need pakid sügavale
voodi alla.

«Njah, et Mati ka pidi just nüüd linna jääma! Oleks
pere vähemalt koos!» kurtis Taader.

«Koos!» löikas proua Meeli. «Praegu on just tark —
igaüks ise kanti laiali! Minu süda on rahul, et Mati sõi-
tis Pärnu, et jääb paariks-kolmeks nädalaks sõbra poole.
Laps suvitab ja kosub... Ei riku närvi...»

«Njah, seda ka muidugi, seda ka... Aga kui juhtub,
et...»

«Ah, juhtub! Mis sul siin juhtub? Võta oma pamp,
kui vaja, ja mine!» tõukas Meeli Taader jalaga mehe
seljakotti.

Nõnda valmispakitud pampude vahel magades, ärevil
ja poolsöömata, elasid Taadrid paar järgmist päeva.
Muidugi ulatusid ka nendeni kuuldused Ojari Oti süga-
vatest elamustest linnas ja veel sügavamõttelisematest
järeldest, mis Ott oli teinud. Samuti said nad täpsed
teated külast äraviidute arvu kohta ja kuulsid sedagi,
et partorg ise on käinud Heistres, avanud sõnnikuveo-
hooaja ning rahustanud inimesi, et enam miskit ei
juhtu, et õige hõlma ei hakka keegi kinni. Noh, Taadrid
olid kõigiti «õiged», «ausad» inimesed! Õpetajad, elu-
põline töötav intelligents. Kui neid esimene löök tabama
ei pidanud, siis vaevalt veel... Ning nõnda saigi sõna-
osav Anete Taadrite nõusoleku selleks, et papa Traat
võib tulla neile, mõne aja vaikselt elada koolimajas,
sest kooliteenija oli külasse tööle läinud. Tigase mamma-
perenaine hakkas aga vaikselt jälle kodus õiendama, et
ise näha-kuulda, kuidas elu peale surmahoopi — nagu
siin räägiti — uuesti käima saab.

Traat tuligi teisel õhtul koolimajja, õigemini, proua
Anete tõi oma papakese, teda käe alt kinni hoides, koo-
limajja ja kurtis, et imelik küll, papakese tervis, mille
üle kunagi kaevata ei olewat saadud, on korraga käest
ära. Et ei aitavat muud kui peab linna ette helistama,
papakese haiglasse saatma... Tuttav arst olevat teada,
vaja ainult ütelda, küll see korraldab auto jaama vastu
ja kõik, mis vaja haige paigalepanemiseks.

Jäme Traat oli tõesti närtsinud, kortsus ja lõtv nagu
tohletanud kaalikas. Selga oli ta enesele kiskunud soo-
jale ööle vaatamata pihtkasuka, peas oli tal läkiläki,
jalas rasked säärikud. Täielik talve-reisimehe varustus.
Kuid kõik see varustuski oli ära magatud, kortsus, hei-
napepri täis ja jättis äkki justkui rippuma jäänud pös-
kedega mehest tõlbivõitu, kohtlase taadi mulje, kes ei
tea, mis enesega peale hakata. Ainult ta silmad keerle-

sid luuravalt, umbusklikult Taadrite toas ringi. Ning seepärast ei saanud Taader Traadi haigust täie tõe ette võtta. Kaheldes selles, ütles viimaks väljagi, et teab, vahest see haigus on rohkem ehmatuse kui haigus ise. Mis imet niisugusel ajal!?

«Eks ta ole, seda ja teist!» viskas Traat käega. «Kaks ööd kaste all kõhuli märjas ristikheinas... Vanad konnid, külge hakkab.»

«Njah, aga niimoodi haiglasse, kui käidi juba järel... Jooksete ise suisa suhu! Võiks katsuda ravida siinsamas. Pärnaõietee ja kange punšiga... Läheb ehk mööda...»

Proua Anete oli sel hetkel jälle parajasti telefoneerimas. Ja Traat, teadmata, kuipalju kaarte avada, kohmas lühidalt:

«Eks ta ehk läheks ka. Aga linnas... Ehk annab seada asjad elu poole... Kaua sa, vana inimene, niimoodi mööda ristikuvälju kõhutad?»

«See on teine asi,» nõustus Taadergi. «Njah, kui leidub sõpru, tuleb ära katsuda. Kõik teed tuleb ära katsuda.»

Taader ei teadnud ega antudki talle üksikasjalisemalt teada plaanidest, mis olid ühenduses Traadi linnaminekuga või kust need õieti pärinesid. Kesköö paiku tuli Ojari Ott oma võigu ruunaga, vankri vahe värsked heinu täis. Traat talutati vankrisse, pandi heintele pikali ja visati tekk üle nagu kunagi haigele. Proua Anete ise korraldas ja saatis oma papakese tee. Et kõike seda jälgisid kahe kõvasti relvis mehe silmad siit-samast sirelipöösa tagant ja et Tigase peremehe haigus kui ka otsus tema haiglassesaatmise kohta tulid keskest, mida nimetati staabiks, sellest ei olnud Jakob Taadril vähimat aimugi. Taader aitas kui inimene inimest, kes oma koju ei või minna, kelle eest tuleb hoolitseda. Niipea kui Ott Traadiga jaama poole liikuma hakkas, et viia teda hommik-õisele rongile, läks ära ka proua Anete. Ning Taader hingas kergemalt. Seekordne risk paistis õnnestunud olevat. Kui õnnestub ka Traadil, ei ole tuleviku pärast vaja muretseda. Midagi oli igaks juhaks tehtud. Härra Taader võis jälle rahulikult oma lõputuid pasjansse laduda, et kaartidelt küsida, kellega on fortuuna täna: musta või punasega?

Fortuunale aga, nagu ikka tujukatele naistele, meel-

dib suurte ja tähtsate soosimise vahel teinekord vembutada ka väikeste inimestega, end nende tühistesse asjadesse segada. Samal ööl kui Ojari Ott Tigase Traati rongile viis, küüti tema naaber Kopli Saamu Rihma. Ka Rihm oli hakanud järsku valusid kaebama. Saamul tekkis tema pärast mure. Küsitles, sättis ja püüdis vankris korraldada kõike nõnda, et haigel oleks parem, et sõit teda vähem raputaks ja vaevaks. Rihm lasi teda talitada ja hoolitseda, kuid vankrisse pikali siiski ei heitnud, vaid jäi kogu aja erksalt Saamu kõrvale istuma. Ühest voorenõlvast alla sõites jõudsid nad järele rakendile, mida vedas tuima jalaga heledat karva hobune. Ööhämaruse tõttu polnud näha, kas oli see määrdunud valge, võik või hall. Peaasi, ta oli hele ja paistis silma. Saamu tahtis mööda ajada, kuid Rihm pani käe ohjadele.

«Las läheb ees... Meil aega on.»

«Mis? Arvad et... Nagu siin räägitakse?»

«Vaata, kas see ei ole ehk Ojari võik?» uuris Rihm hämaral metsavahelisel teel eessõitjat.

Saamu sirutas end kurvil vankrist niipalju välja kui sai, vahtis omakorda. Siis vangutas uskumatult pead.

«Ojari kollane look... Ju siis ka hobu. Imelik, mis ta voorib edasi-tagasi? Alles tuli linnast...?»

Hobused astusid sammu. Sügavat metsavaikust segas vaid rataste nagin ja hobuste jalgade ühtlane tümpsimine liivas. Enestele märkamatu olid mehed rääkima hakanud summutatud hääli, ainult teineteisele kuuldavalt.

«Kas tal ei ole seal vankris midagi? Justkui veab mis-ki?» uuris Rihm läbi ööhahetuse.

«See on inimene... Mees! Näe, säärikus jalg ripub üle redelipeele,» tegi Kopli Saamu teravam silm asja varsti selgeks.

«Keera kuskil tee harul kõrvale,» käsutas Rihm ootamatult, kui oli omakorda eessõitja vankrit uurinud.

Saamuga oli Rihm rääkinud pikemad jutud juba õhtul, enne kodunt äratulekut. Nii mõistis Saamu tema soovi poolelt sõnalt. Ja kuigi selle soovi täitmine teda natuke kärsituks, isegi ärevaks tegi, pööras ta kohe esimesele metsateekesele sisse. Kümme-kond sammu eemal käskis Rihm hobuse peatada ja kuulatas hoolikalt, kas eessõitja vankrilõgin ühtlases taktis kaugeneb.

Selles veendunud, hüppas ta maha, viskas jopigi seljast ja ütles lihtsalt:

«Sina oota siin vaikselt. Niikaua kui see lõgib kaob. Siis keera ümber ja lase koju tagasi. Mina lähen nalle silmnäolt järele... Arvatavasti nad veel ei märganud meid.»

«Kuidas sa, haige inimene, siis?»

«Ah, haigusest nüüd! Siit ei ole jaama enam palju. Küll ma ära lähen.»

Rihm surus tugevasti Saamu kätt, võttis oma pambukese kaenlasse. «Noh, et vaikida on vaja, seda mõistad sa isegi. Ja pane tähele, millal see võiguga mees koju tagasi ilmub. Ma arvan, ta viib kedagi jaama... Keda, seda näen ma ise. Sina vaata, kas ta mõne meie kanti kaasa ka toob.»

«Jah,» sosistas Saamu ärevalt.

Siis oli Rihm läinud. Oma reumavalus puusale vaatamata kadus ta ruttu ja vilkalt põõsaste vahele. Ning sellest Rihma kadumisest õieti rohkem kui millestki muust taipas Saamu viimaks, et need ülesanded, mis talle anti, ei olnud niisama, ei olnud suusoojaks, vaid nähtavasti tõsiste asjadega seotud. Ta väristas õlgu. Oleks tahtnud suitsu panna. Käsi läks taskusse tubaka järele. Kuid siis meenus, et targem on selles olukorras tuld mitte tõmmata. Kes teab? Ning ta kükitas liikumatult vankris, kõrvad kõik aeg kikkis, kuni Ojarist enam kõlksugi kuulda ei olnud.

Metsaserval oli tee kõige liivasem ja pehmem. Kraaviperved aga rohtu kasvanud, jalgradadega. Seepärast sai jalamees siin kiiremini edasi kui kehva hobusega sõitja. Jaan Rihm ei olnud küll kärmas käija, kuid varsti oli ta siiski Ojaril sedavõrd kannul, et võis eesliikuvat rakendit vabalt jälgida. Ta astus nüüd pikka-mööda, pisut hiilivalt, hoides end lagedamatel kohtadel põõsaste varju. Viimaks, seal, kus tee üle raudteeliini minnes jaamahoone peale keeras ja majade vahel enam mitte kuhugi mujale viia ei saanud, pöördus Rihm otserada mööda jaama, jõudes nõnda Ojarist minuti-paari võrra varem päralt.

Rongi tulekuni oli veel aega. Jaamakorraldaja tegi kassaluugi lahti, pistis pea välja ja hüüdis üle ooteruumi: «Piletid, kes soovib piletit Tartu poole!»

Sõitjaid oli vähe. Paar vanemat naist ostsid enne

Rihma. Siis oligi järg tema käes. Piletikassa ette astudes nägi ta, kuidas Ojari parajasti ust avades Tigase peremeest ooteruumi talutas. Rihm vaatas kassaluugi lauakesele. Kuid nägi silmanurgast ometi, kuidas Ojari järsku nagu kivines, tulbana seisatama jäi, siis ruttu Traati käsivarrest tõmmates midagi sosistas ja otsekohe kinnilangeva välisukse taha kadus. See kõik toimus ainsa hetke jooksul. Naistele võis jääda mulje, et mees lasi teist ainult uksest sisse, astudes ise minema. Kuid Rihm oli küllalt näinud. Samuti ka Ojari. Ning ta toimis kähku, otsustavalt. Ainult Traat oma abitus, sissepakitud olukorras ei saanud midagi ette võtta. Ta ennem tuikus kui läks lähema pingini, laskus raskelt selle otsale ja oigas nii haledalt, et kõik ooteruumis viibijad pidid veenduma: tõesti raskelt haige inimene, kes viimase jõuga on jaama roninud. Rihm maksis raha, sai pileti ja oleks võinud teisele poole maja, perroonile minna. Ta jäi aga viivukeseks kassa ette peatuma, et piletit tasku pista. Pigem küll selleks, et seisukohta võtta, kuidas Traadiga olla, kui kuulis end hüütavat:

«Seltsimees Rihm, olge meheks, võtke mulle ka pilet ära! Ah, sees lõikab nii et... ei lase püsti ajada!»

Rihm pöördus hõikaja poole. Ning ilma et oleks üllatunud nägugi teinud, küsis asjalikult:

«Mis teil siis on, Tigase peremees?»

«Eks ta ole... Näe, tulin noore hobusega naisevenna poolt. Ramp lõi autot kartma ja paiskas kraavi... Külalap pörutas neerud lahti, mis muud. Kolm päeva olin kodus pikali maas. Ei lähe paremaks. Aita muud, kui tuleb linna tohtri juurde minna. Tohtrite kätte, seltsimees Rihm.»

«Või nii,» venitas Rihm. «Kuidas te siis nõndamoodi, ihuüks, haige inimene?»

«Kellel see praegu aega! Sõnnikuveod ja kesakünnid käsil. Näe, lasin enese naabrimehel jaama tuua, eks linnas katsu taksoga kliinikusse sõita,» rääkis Traat hädiliselt, pööritas silmi ja aietas sinnä juurde jälle nii kibedalt, nagu võib kaevata ainult inimene, keda piinab hirmus valu. «Võtke mulle ka pilet ära,» kiskus ta taskust rahatähe. Rihm ei teadnud tõepoolest, mis teha. Mingit alust ega korraldust tal Traadiga ametlikult käituda ei olnud. Kuigi meest oli otsimas käidud, mees aga haisu ninna saades kõrvale karanud, ei andnud see siiski

talle veel põhjust Traati miilitsa kätte toimetama minna. Vastupidi, Traadi liikudalaskmine näis isegi kasulikum olevat. Sest nõnda võis ta ehk nendele jälgedele viia, kustkaudu temale teade toodi. Järelikult oli õigem ootama jääda. Mitte just osutada sellele tegelasele, kes võis olla pagan teab mis teekonnal, otsust abi, aga mitte ka välja näidata oma erilist huvi tema vastu. Ta seisatas keset jaamaruumi, vaatas kella, arutas endamisi:

«Rongini on veel aega küllalt.»

Traat mõistis seda arutust teisiti. Ohkinud ja puhkenud, ajas ta enese valulise «oeh!» saatel jalule, kobis ise kassa ette ja võttis pileti.

Rihm oleks võinud nüüd sellele «lahtiste neerudega mehele» selja pöörata, oma teed minna. Vahekorrad olid selged. Kuid huvist asja vastu otsustas ta teisiti. On juba kord kobama hakatud, kobatagu lõpuni. Ei ole paha kindlaks teha, kuipalju selle mehe neerud lahti on: kuipalju ta simuleerib või tõesti kannatab, olgu siis üleelatud ärevusest või millest tahes. Inimene võib ka erutusest või ehmatusest haigeks jääda, vana tõbi võib välja lüüa — selles ei ole midagi imelikku. Aga Jaan Rihm Traadi haigusse ei uskunud. Vaevalt oleks Ojari Ott tõelise haiguse puhul ukse vahel käitunud niimoodi, nagu ta käitus. Hoopis loomulikult oleks olnud, kui Ojari oleks koos Traadiga sisse tulnud ja palunud teda, Rihma, rongis haige eest hoolitseda. Sääraseid asju oskas Ojari korraldada, suuvärgist tal puudu ei tulnud. Ojari võis muidugi karta paljastada oma sidemeid Traadi või teiste temataolistega. Aga voorimeheks tulek Traadile näitab ise, kuidas nende vahekorrad on.

«Oleks mul õrna aimu olnud,» tegi Rihm naabrimehega uuesti juttu, «et teid jaama tuuakse, armust oleks palunud ennast ka vankrisse võtta... Mul see puus jälle, teeb hirmsasti häda... Kes teab, tuleb ehk veel enne surma siruli jääda.»

«Ah sedamoodi? Siis ka tohtrile või haiglasse viimaks?» huvitus paks Traat nõnda, et unustas hetkeks isegi oma valulise näo.

«Haiglasse jah!... Kuhu siis mujale niisuguse vana hädaga!»

«Eks ta ole, eks ta ole! Või need hädad mööda kive ja kände käivad... Ikka mööda inimesi, mööda ini-

meid...» ohkles Traat ja kiskus oma talvemütsi sügavasti silmidele, nagu kardaksid ta silmad valgust. Aga Rihm sai aru: seda tehti sellepärast, et jaamahoonesse astus rühm uusi sõitjaid, pühapäevariietes maapoisse ja tüdrukuid, kes omavahel elavalt arutasid isetegevuslaste kokkutuleku päevakorda. Jaan Rihm neid ei tundnud. Kuid Traadi käitumisest võis järeldada, et noored ei olnud sellele võõrad. Enamgi: näis, nagu kardaks ta neid, tahaks vältida enese kõnetamist nende poolt. Sest hetke pingil nihelnud, ajas ta enese püsti ja hakkas vaevaliselt, jalga jala ette tõstes ukse poole liikuma.

«Ei ole veel vilistanudki,» tähendas Rihm talle järele.

Kuid Traat pomises midagi haige inimese asjast, kes ei saavat tervetega võidu joosta, kui viimane vile käib, ja kobis perroonile viivast uksest välja.

Nüüd ei saanud Rihm enam kas või palja uudishimu pärast Tigase peremehest maha jääda. Temagi ruttas perroonile, kus mööda liivast peenart juba üksikuid reisirajaid jalutas. Oli aeg enne koitu, hämar. Suvisel ajal perrooni ei valgustatud. Pilvise ilma tõttu oli aovalguse mõju nõrk. Pöörangutelt hõõgusid punased ja kollased tuled. Linnapoolses semaforimastis säras suur roheline nagu rosett vastu ähmast taevast. Roopad läikisid õliliselt, kuni kadusid kaugusse. Signaaljuhtmestik huugas kergelt, oli tõstnud pisut tuult. Rihm vaatas paremale ja vasemale. Traadi tüsedat, jopis kogu polnud kuskil näha. Teisel pool raudteed, vastu jaama oli harv männik. Mändide all üksikud majad. Kas hirmus õige ära ja putkas minema? uuris Rihm vastasolevat metsa. Nii ruttu ei võinud Traat mujale kaduda kui ainult nende puude varju. Või ehk istub kuskil hekilõukas? Ta kõndis pikki perrooni edasi linna poole. Jah, seal paari akaatsiapõõsa vahele asetatud pingil lõsutas ki tuttav kogu. Sinna oli ta ülearuste silmade eest varju pugenud. Kui kärmas jalg, imestas Rihm. Ei ütelnud aga midagi, seisatas niisama mõni samm eemal, pani suitsu ja vaatas.

Ka Traat vaikis. Ei oianud ega kaevelnud enam. Mis mõtet ongi ühel haigel teisele oma häda kurta? Nagunii on iseene häda igauhele kõige lähem.

Muide, niisama palju kui Rihm uskus Traadi haigust, võttis Traat tõsiselt Rihma puusavalu. Kuna ta ise teeskles, siis pidas ta ka Rihma kaebamist teeskluseks.

Inimene, kes läheb puusaliikmega haiglasse, tuleb jalga mitu kilomeetrit jaama! Jutt või asi! Oleks võinud ka miskit kavalamat välja mõelda, kui tahab kedagi püüda. Kuid niisamasugust arvamist hõõrutas eneses Jaan Rihm Traadi lahtistest neerudest. Mees lahtiste neerudega komberdaks vaevalt üksinda mööda jaama. Niisugused sangarid meie ei ole, isegi mitte kõige suuremas hädas.

Nõnda mõtlesid need kaks eri leeri kuuluvat ühe küla meest seal jaama perroonil teineteisest. Ning ilma et kummalgi pähe oleks tulnud teist enda isiklikuks vaenlaseks pidada, kuigi üks oli teise rentnik, olid nad ometi iga hetk, niipea kui vastane mõne kahtlase liigutuse teeb, valmis kas või teineteist ära hävitama. Ainult nende vihaga oli lugu niisamasugune kui nende arsti-teaduse tundmisega: kobavalt umbmäärane ja tume nagu nende rumalalt väljamõeldud haigusedki. Ja see, et nad kumbki teisest midagi kindlamat ei teadnud, hoidis neid vaos. Rihm mõistis küll, et Traadi puhul on tegemist kardetava inimesega. Aga partorgi sõnu edasisest tegevusest meelde tuletades ei tohtinud ta end praegu jooksvasse loosse segada. Või kuidas sa paljastad Traadis redutaja ilma oma nina asjasse pistmata? Isegi militsoonäri juurde minek ei oleks taganud kõrvalejäämist. Tunnistajana oleks tulnud ikkagi anda oma allkiri. Teiste võimuesindajatega praegu, enne rongi väljumist õiendama hakata oleks tähendanud rongist mahajäämist ja veel suuremaid sekeldusi, hilinemist linna. Seepärast pidas ta kõige targemaks oodata, kas Traat ise end kuidagi sisse ei mängi. Aga kui kord juba linnas ollakse — seal on asi teine. Kohe jaamast võib helistada ja teatada, et nii- ja niisugune tegelane on välja ilmunud, viibib seal ja seal, riides nõnda ja nõnda — küllap leiavad üles. Võtku siis ette, mis tahavad. Pole enesel vaja juures olla ega tõendada. Selle kava lõpuni läbi mõtelnud, jäigi Rihm päris rahulikuks. Teel, rongis — mis seal ikka võib juhtuda! Linnas korraldab ta asja ära.

Ka Traat tegi juba tükk aega endamisi plaane: niipea kui Rihm häält tõstab — kuul. Edasiseks jääb kuus tükki rauda. Eks asjakäik näita, kas neist üks ja viimane ka enesele tuleb varuda või saadakse toime ainult teiste kahjutukstegemisega. Ta ei olnud päris kindel selles, et

Jaan Rihm, see venna rentnik, see kangete jalgadega ja juba küllalt elatanud mees, oleks just pandud teda jälitama. Oma kaitseliidu-kogemustest teadis ta, et jälitama pannakse ikka tublimaid, nooremaid. Rumal juhus, muud midagi, arutas ta endamisi. Sattus peale, märkas ja nägi, aga mingipärast võimude kätte mängima ei ruttu. Või mine teda kuradi tea? Traat pani end siiski kõigeeks valmis, sest Rihma jutud haiglasseminekust ajasid ta ärevile. Küsimus, kuidas Rihmast linnas vabaneb, teda ei vaevanud — jälitamise ja jälgede kaotamise peale oli mõeldud. Ja silmas peetud mitte Rihma ega kedagi teist kindlat inimest, vaid iga juhuslikku tuttavat, kellega teel võidakse kohata, iga agarat ametimeest.

Rong sõitis mürinal ette, ning Traat, kobinud püsti, küsis Rihmalt virila naerutõmbega:

«Et kas sõidame siis koos või? Meie... kaks haiget...?»

«Minugipoolest, sõidame,» vastas Rihm. Ja ronis Traadi järel pikkamisi vagunisse.

Nad leidsid akna all kaks üksikut tühja istet ning võtsid teineteise vastas aset nagu kunagi tuttavad inimesed, ühe küla mehed, kellel ees ühine teekond.

«Kas see puus teil ka väga valu teeb?» alustas Traat, kellel justkui raske oli vaikida, varsti juttu. «Minul lõikab küll sees nagu kreissaega kohe... Oeh!» surus ta käsi ristluudele.

«Puus? Jalg, jah, näe, päris kõverasse veab teise valust...» hõõrus Rihm reit.

«Ei tea, mis tal siis on — sellel puusal?»

«Vana gangreen. Niisugune haav, mis kunagi päris kinni ei kasva,» surus Rihm läbi hammaste.

«Eks ta ole, eks ta ole jah,» hakkas Traat jutustama. «Kange mees olete, Rihm, väga kange mees. Nagu vana Otsa Märt, õndsake... Mäletate, kui ta oma surmahai-gusega esimest ja viimast korda haiglas, tohtrite käes olnud. Tohtrid ütelnud, et mis ta oma maksaga haiglas ikka lesib, et võivat kodus kah pikutada ja dieeti pidada... Märt kohe nõus, et jah, igav siin linnakohas muidugi, ja kodus saab janu järgi haput kalja kah lõr-pida... Tohtrid, et seda ei tohi. Noh, Märt siis vastu, et kui ei tohi seda ega teist, siis mul seal surnuaed lähedal — viskan ajaviiteks endale haua valmis. Teis-

tel pärast vähem tüli... Niisamuti teie kah, Rihm, omal puus mädaneb, aga muudkui jalgsi linna, päris jalgsi kohe... Kange mees nagu Otsa Märt... Et vaata, viiskan ise enesele haua valmis...»

Rihm tajus Traadi jutust pilget, nohises vähe aega, siis vastas omapoolse lookesega.

«Jah, on kangeid mehi, igasuguseid. Mõni kaevab enesele haua valmis. Mõni ronib surmatundi ligi tundes ise puusärki. Oli seal Tallinnamaa kandis kord vaga peremees. Puusärk kodus juba kuus aastat. Ootab surma. Viimaks hakkab loksuma, saadab õpetaja järele. Ise vahepeal matuseriided selga ja puusärki. Õpetaja tuleb, näeb, et mees laudsil, asub kirstupanemise talitust korraldama. Aga vanamees kirstust: «Oodake natuke, õpetajahärra, ma jäin pisut tukastama...» Noh, tegi oma uinaku ära ja siis surigi... Vaat, oli kange vanamees... Või jälle teine näide. Karjapoiss lööb kiviga vasikal neerud lahti... Vasikas maas, siputab jalgu, ei saa paigast ära. Aga siin mees, näe, neerud lahti, laseb oma jala peal tohtri juurde nagu välgub. Oi-oi, kangeid mehi on laialt...»

Sellele jutule pidas Traat targemaks mitte vastata. Ta ainult ohkis, puhkis ja aietas vahel mahasurutud hääli. Hea tükk teed sõideti vaikides. Hakkas juba valgenema. Koit värvis idataeva kullakarvaliseks, siis õrnroosaks, viimaks erepunaseks. Päike oli tõusmas.

Mehed vahtisid vaheldumisi aknasse, vahtisid teineteist. Oli justkui öeldud kõik, mis niisuguses olukorras öelda kõlbab. Tüütuks läks, isegi oma hädadega virisemine läks tüütuks.

«Vara saab linna. Mõni minut peale viit,» ohkas Traat, vahtides ise helenevat taevast.

«Jah, pisut vara,» nõustus Rihm.

«Nii vara pole kuhugi minna...»

«Ega ole... Aga teine rong tuleb alles peale keskpäeva...»

«Noh, eks pea jaamas kükitama, kuni tohtrid ärkavad.»

Traadi mure oli nii tõsine, et Rihm oma plaanides ajuti isegi kõhklema lõi. Inimene, kellel salaasjad ees, ei ole nõus tundide viisi jaamas, möödakäijate silma all kõssitama. Ise ta seda teha ei kavatsenud, tal põlnud selleks aegagi. Igaks juhuks ütles ta niisama:

«Siis võib ühiselt auto võtta... Tuleb odavam.»

«Eks ta ole, jah... Ühiselt ikka odavam,» nõustus Traat.

Rong sööstis vastu hommikule ja päevavalgusele. Juba hakkasid paistma linnalähedaste asulate värvitud seintega majad, läikima asfalteeritud teelõigud. Valgenes kiiresti. Mõlemad Heistre mehed tuiutasid omaette, vahetisid vahel aknast välja, vahel niisama, kuhu juhtus. Mitte poole sõnaga ei teinud kumbki juttu sündmustest külas. Ei puudutanud põnevaid lugusid Silbri Jani ahvardustest, millest igal pool räägiti, või Lohkva Liisa äraviimisest. Nagu vaikiv kokkulepe sulges selles asjas nende suud.

Traat oma neeruvaluga käis aeg-ajalt vaguni otsas asuvas tualettruumis, tulles sealt iga kord hädaldusega:

«Näe, ei pea! Ei õlut ega tilka midagi muud. Aga näe — ei pea! Selge, et neerud...»

Ta käis ja käis, kuni viimase linnaäärse peatuse eel läks — ega tulnudki enam...

Rihm oli paar korda varem tahtnud asja tehes talle järele minna. Aga siis ilmus mees igakord jälle kohe vagunisse. Nii oli ta teisel lasknud enese valvsuse uinutada. Kui Rihm siis peatuskohast märkas autot mitme tüseda mehega minema sööstvat, just siis sööstvat, kui rong juba paigalt tõmbas — ei jäänud muud üle kui hambad kokku suruda. Igaks juhuks läks ta liiski vagunisaatja juurde, küsis, kas see on näinud, kuhu jäi naaberreisija, nii- ja niimoodi riides maamees?

«Ah see läkiläkis ja pihtkasukaga reumahaige?»

«Neeruhaige!» parandas Rihm tigidalt.

«Ei, vabandage, ma oma kõrvaga kuulsin, kuidas här... seltsimees Mäesalu ise temalt küsis: noh, kuidas teie reumaga siis lood on? Tal oli peatuses seltsimees Mäesalu oma masina ja tohtriga vastas — läks nagu viuhtil!»

«Ah Mäesalu ise, maavalitsusest?»

«Jah. Mina ju tunnen teda, ametiühingu ajast...»

Rihmal ei olnud põhjust rohkem pärida. Suurte asjad käisid ikka suurelt, ka nüüd veel!

«Tõmbas alt... Suli...» urises ta endamisi läbi hammaste, kui lonkis mööda varahommikuselt tühje tänavaid linna poole. Ta kavatses Mäesalu osas rattad käima tõugata. Kuid Mäesalu ei töötanudki enam maavalitsus-

ses. Ta oli üle viidud kooperatiivkaupluste revidendika. Ning keegi ei teadnud, mida või kus kodanik Mäesalu parajasti revideerib...

Nõnda lõppes kahe haige Heistre mehe ühine linnasõit. Selle järeloona lainetasid küll veel tükk aega paberid mööda ametiasutuste lauasahtleid, kuid Mäesaluni need ei jõudnud ja Traati nad ei puudutanud. Liiatigi tormasid teised, palju suuremad sündmused peale, mis haarasid kõikide meeli. Tigase Traadi ümber tekkis vaikus, imelik sumbe vaikus nagu uduse ilmaga. Kui mehest kuskil räägiti, siis nõnda, et see Heistre rahva kõrvu ei kostnud. Ja kõige vähem oli Rihmal põhjust minna oma reisiseiklustest jutustama. Ainult kui nad pärast tema linnast tagasitulekut Kopli Saamuga esimene kord uudiseid vahetasid, teatas Saamu:

«Ojari Ott palus sellest mitte numbrit teha, et tema Traadi jaama viis.»

«Ah sinul oli temaga seletamist?»

«Neh, samal varahommikul. Mina tulin omalt poolt mööda kraaviperve, võsa varjus. Tema jälle koplust hobust viimast. Sattusime ninapidi kokku. Küllap vist taipas, mis käigul mina olin. Hakkas ise rääkima, et näinud sind jaamas, et ta pole tahtnud kellelegi paha... Traat, vana naabrimees, haige. Kuidas sa siis ei vii teist jaama, kui palub, on vaja tohtrile minna ja puha... Räägib, et olgu see Traat nüüd seda või teist, eks inimest, kui ta on haige, aita igaüks, ka vaenlane... Ja pealegi kinni pole teda võetud...»

«Ega võib-olla võetagi,» arvas Rihm. «Jäetakse vaatamise peale...»

«Sõprused ja tutvused, teada!»

«Nii või teisiti. Igatahes linnas olevat tema asjus samme astunud. Kõike juhtub!» viskas Rihm põlglikult õlgu kehitades.

«Nojah. Ja pealegi, kui ta põdema jääb, mis temast siis ikka...»

«Põdema jääb? Mis haigust ta siis põeb?» ajas Rihm silmad suureks.

«Reuma, räägitakse, et päris voodis kohe. Toodud autos koju. Tütar tulnud teist põetama ja puha...»

«Mh, mh!» tegi Rihm läbi hammaste kurjalt. «Siis ütles mõtlikult: «Tead, Saamu, on niisuguseid kanu, kes

küll hästi loksuvad ja ka vapralt hauvad — aga välja hauvad ainult mädamune...»

«Sa arvad, et...?»

«Ma ei taha asjata arvata. Või see Traat mingi erand on! Igaüks püüab end päästa, kuidas oskab. Püüab silmi teha... Aga meie oma ridades, meil on mehi, kes liiga õiliselt pugejatele vastu kaagutavad. See kaagutamine kõlab võõralt... Ja nende kohta ma ütlen, et eks näe, mis nad välja hauvad... Eks nende armu saada Traat linnas vist ruttaski.»

«Küllap tütar tal — näitleja või mis ta on —, sellel igasuguseid tutvusi. Eks see õiendanud.»

«See tütar, ja mõne teise mehe poeg, ja poja sõbrad, ja... Pane tähele, Saamu, see on kõik üks kamp. Selle kambaga meil sinuga just tegemist tulebki...»

Saamu oma lihtsameelsuses ei olnud nii pessimist. Et ta möödunud päevade jooksul vähimatki kahtlast polnud märganud, ei Logina ega teiste äraviidute talude ümber, pidas ta seisukorda rahunenuks ja seda peatükki lõpetatuks. Rihmalegi püüdis ta kinnitada:

«Ah, mis neil ikka! Valitsus ja võim ju meite käes...»

Rihm ainult urahtas kurjalt. Ta oli rohkem elu ja võitlust näinud, teda oli kästnud silmad lahti hoida. Ning lähemad päevad tõendasid, et tal oli põhjust olla umbusklik.

M

areti käed ei käinud ammu enam nii karmelt kui aasta tagasi: naise järelemõtlikkus taldutas tütarlapse nobedust. Nüüd, pärast vana Petri lugu, jäi ta järsku ka nagu jalust ära. Tuikus mitu päeva mööda avarat majapidamist üsna sihitult ringi. Allkirjaga paberil oli ta vastutuse Logina järelejäänud taluosa, selle varade ja põldude eest enese peale võtnud. Kuid mis vastutajat temast oli, kui tal enesel tuli varsti käed rüppe panna, tööst ja talitusest eemale jääda? Loomad vajasisid igapäevast hoolitsemist, sõnnik tuli välja viia, kesa künda, heinaaeg seisis ees, lähenes kiiresti... Aga ka tema enese aeg lähenes. Ta ei osanud küll täpset päeva määrata, kuid heinateo lõpul või rukkipaneku algul pidi see täis saama, see temagi aeg...

Masinlikult köietas ta lehmi, notsutas sigu, siblis aias, õiendas köögis, nuttis vahel peataie, kuni viimaks kõndis Sassi juurde vanatoale, toetus raskelt istmele ja ütles:

«Sina, Sass, sa oled mees ja pead teadma, kuidas siis nüüd edasi, mis siin Loginal õieti saab.»

Aga Sassiski oli pisut liiga vähe meest niisuguseks meheks, nagu seisukord nõudis. Sass sügas kukalt, kratsis kõrvatagust ja arvas lõpuks, et mis muud kui tuleb perepoeg linnast koju tuua, tema ju pärija, agronoom pealekauba — küll paneb asjad jutti.

«Kust mina ta välja võtan?» pahandas Maret.

«Noh, eks ametist ikka. Saada telegramm või kiri või,» käis Sass peale, tahtmata ise karvavõrragi end siduda Logina asjadega.

«Ta ei ole ametis! Oma kõrvaga kuulsin, kui ütles, et prii mees nagu linnukene oksal!»

«Siis saada sõna sinna, kus ta on.»

«Hea öelda, saada sõna! Aga kus ta on?» tegi Maret kätega haarava liigutuse. «Nagu vette vajus, kui siit läks... Keegi ei tea, isegi vist mitte proua Anete...»

Sassi arg aju hakkas ähmaselt mälestustes kobama. Talle meenus üks hilissügisene õhtu, meenus võõra vaikne vastuvõtmine peremehe poolt, meenusid Silbri Jani ähvardavad rusikad põllutegemisel, ning ta ütles mõtlikult:

«Siis tee, mis tahad. Mine vallamajasse või miilitsa juurde. Eks andku nõu, kuidas taluga ümber käia. Ega sinust tänavu... ja ilma tööinimeseta talu ei peeta.»

«Kas sina ei taha ära teha?»

Sass kiheles ja kõhkles, meenutas oma maaosa, kus teda nagunii keegi aitama ei tule, luges üles, kui palju töökäsi Loginal varem on olnud ja kui palju päevilisi peetud, et töid joones hoida. Kuidas siis nemad naisega üksi? Lõpuks ütles lausa välja oma tõelise põhjuse:

«Kes seda tööd mulle maksab? See nüüd nagu konkursi all talu või sedamoodi... Tee töö ja näe vaev, aga pärast... Saa veel hurjutada pealegi, et näe, arvas aja olevat varandust oma kätte krahmida...»

«See on ju minu käes,» vaidles Maret. «Sa aitad mind!»

«Sina? Jah, Maret, sina oled Logina kasulaps, sulle ei panda pahaks. Isegi kui sul miski viltu läheb, lepitakse ainult nina peale viskamisega... Aga mina — sulane, maavõtja? Ei, jätame parem selle jutul!»

«Siis ei jää mul tõesti muud üle kui vallamaja juurde minna.»

Täitevkomiteesse ta siiski ei jõudnud. Enne tuli Logina talu ellu uus pööre — kõikide ellu.

Keset pühapäeva vaikust kõmatas üle küla sõnum nagu piksekärgatus põuasest taevast — saksa lennukid pommitavad Nõukogude linnu, tankikolonnid ründavad, nende viled tungivad meie maale sisse.

Sõjateade tuli raadio kaudu, seda kuuldi mitmel pool korraga ja võeti ka mitmeti vastu. Jaan Rihm, kes oli mõneti ettevalmistatum kui teised, ainult noogutas, mõtlikult ja tummalt. Siis ütles tütrele:

«Nüüd on see käes... Ei suudetud elajat taltsutada. Sakslane alustab jälle tapatalguid...»

«Isa, ega sinul ei tule enam minna.»

«Minul ehk mitte... Aga paljud peavad minema...»
Laine kahvatas, surus käed äkki silmile.

«Hirmus, hirmus...»

«Loodame kõige paremat, tütar... Ta on ametimees.»

Aga Laine juba nuttis, jämedad pisarad valgusid sõrmede vahelt käeseljale. Korraga olid ununenud kõik teravused, tülid — jäi ainult mure, murdev mure, mis südame kokku kiskus ja otsekui juhmiks tegi.

Rihm silitas ta pead.

«Sa ei ole mitte ainuke, tütar... Miljonid...»

Miljonid, muidugi. Aga üks miljonite hulgast ole igaüks omaette inimene, oma südamega valu ja muret, samuti ka rõõmu tundev isend. Üks neist miljonitest, Tigase peremees Rein Traat, mõne päeva voodis lamanud haige, vana tsaariväe unervits ja kaitseliidus sõjamängudega harjunud mees, kui kuulis uudist, mühatas, kargas asemelt üles ja hüüdis naisele:

«Leenu, too mu saapad!»

Tütar Anete, põetaja valges kitlis, jooksis säärikutega haigevoodi ette, nagu elevil.

«Võiksid ehk oodata lähemaid teateid, isa,» ütles ta rõõmu tagasi surudes.

«Mida siin enam? Kui vaja, ütelge, et uuesti linnas, arstil.»

«Selge.»

Ja paks mees ajas riided erakordse kiiruga selga, tõmbas kojast valmis pandud seljakoti, toppis taskutesse leivakuivikuid. Kui kiitsakas teinepool kurtma kippus, et kuhu siis nüüd kesk päist päeva nõnda minnakse, viskas jäme mees pead pööramata:

«Ei jääda ootama nende moppi. See võib tulla iga minut. Ega me esimest korda sõda näe...» ja kadus küürakil läbi rukki oma heinamaa poole, nagu vargile minnes. Ka niimoodi võeti sõjateadet, sõnumit vaenlase kallaletungist vastu. Ja mitte üksi Tigase talus, vaid õige mitmes peres, kus seda oli oodatud nagu õnnistust.

Koolimajas tabas sõjateate enesestmõistetavalt raadiot kruttiv Jakob Taader. Poisikese kergusega lippas ta uksele ja kutsus naist teisest toast:

«Tule nüüd siia! Kuula ise oma kõrvaga!»

Siis nad kuulasid. Mõlemad püstijalu, liikumatult paigal. Kui teadaanne lõppes, kähvas Taader pead viltu keerates, kitsaid huuli imedes naisele:

«Njah, näed sa...! Kas ma ei ütelnud? Kas mul ei olnud õigus, et vahest ehk mitte punane ega valge, vaid hoopis must... Njah, et see vana Taader peab ikka kõikide eest mõtlema!» vangutas ta pead, nagu poleks megi hästi uskuda suutnud, et on nii tark ja ettenägelik mees. Aga naine oli täna temaga eriti leplik, ei alustanud üldse vaidlust. Selle asemel võttis mehe kõhna pea oma kahe tugeva käe vahele, vaatas talle naljatlevalt silma, sakutas teda pisut ja ütles muheldes:

«Oh sind küll! Sind, minu mõtlejat ja filosoofi...!»

«Njah, aga mis nüüd tuleks teha?»

Meeli tõmbas käed tagasi.

«Teha? Kõik on juba tehtud, meheke. Ära muretsel!»

Ja pahvatas külmalt, halastamatult naerma, nii et Jakob Taader veel kord pidi oma nupukat naist imetlema.

Poe juures oli palju rahvast koos, ostjaid või muidu õlletegijaid. Aknaservale toetudes maitsesid teiste hulgas oma pudelist ka Junde Peeter ja Kopli Saamu. Ilm oli kuum, keel vajaskastmist, ning juttu jooksis õlle juures soravamalt. Nad märkasid, kuidas kauplusse astusid teineteise järel kaks Külma: Sepa-Ludvi ja Logina Sass.

«Kaeh, palav päike meite Külmad ka üles sulatanud,» itsitas Junde ja tõmbas ise käega Ludvit. Aga sepp ei märganud. Olga ette keerates surus ta enese leti äärde, kus hüüdis:

«Näita neid vikateid seal, neid vene omi!»

Kaupmees Hermann ulatas vene märgiga kauba. Selle kõrvale pani ka austria oma.

«Mul ükskõik. Aga võta parem see. Hea, kõva tera,» kõputas küünega harjumuslikult vastu austria vikatit, mis helises nagu kell.

«Lori! Vene teras on siikem,» kõlistas sepp omakorda vikateid.

«Peremehed võtavad ikka rohkem austerlasi,» arvas poodnik poolsoovitavalt, sest need kippusid tal viimasel ajal seisma jääma.

«Peremehed? Noh neil, teadagi, kama, mis kapsarauaga sulane või päeviline kõõbib, palju ta oma ihu-

rammu raiskab. Siin, näe, läheb aga vennapoeg ise oma heina lööma, siis ostame talle ka paari ehtsaid riistu. Sähmaka keerutad, teist ei taha...»

«Jah, hea tera on küll,» kiitis Sass Ludvi valikut.

Sel hetkel praksatas riiulil raadioaparaat. Ärevalt teatati, et loetakse ette seltsimees Molotovi sõnavõtu tõlge.

«Täna kell neli hommikul...»

«Ei tea, mis see ära maksab?» kostis Sassi ebalev küsimus.

«... tungisid Saksa sõjaväed kallale meie maale...»

«Pea suu!» tõukas Ludvi oma vennapojale rusikaga rindu ja pöördus ise täie näoga aparaadi poole. Vikat kadsapidi pihus, jäigi ta kuulutama. Diktori ärev-liigutatud hääl loetles rünnatud linnade nimesid ja mainis ohvreid. Naised ohkasid, ahhetasid, siis vaikisid. Mehed vahtisid mornilt. Sõda! Sõda sakslasega, parunite ja Hitleriga! Poes oli pühapäeva tõttu peamiselt kehvmat rahvast, ja mitmetegi silmades lõi leegitseva viha. Ah siis jälle! Juba jälle sakslane! Igaüks seisis seal, kus ta parajasti seisma juhtus. Kes toetus puusaga letiservale, kes vastu seina, kes hargitas keset ruumi. Poemes Hermann laskus kahe käega letiservale, väänutas oma jämedat kaela, vahtis tõmbilt ringi. Vaat kus lops! Sõda tähendas hinnatõusu ja teenistust, aga kust võtad sa enam kaupu? Poetäis inimesi kuulas nii põnevalt, et kostis, kuidas petrooleum vaaditilast kallamispannile tilkus. Õlihais segunes heeringalõhnale, parknaha ja saapamäärde lõhnadega. Lahtisest uksest keerutas tuul sisse, paiskas kõik need rasked õhud segi piibu- ja paberrossisuitsuga ning hõljutas nagu paksu, sogast pilve rahva pea kohal.

Kui diktor pateetiliselt lõpetas: «Meie võitlus on õiglane. Vaenlane purustatakse. Võit jääb meile,» viskas sepp kõlksatades vikati letile:

«Ma ütlesin, võta vene vikat! Kurat, nüüd hakkab vene teras tantsima!» Ning kaupmehele: «Ja sina pista oma austria pussakad...»

«Kas sa näed, kas sa näed! Või kohe sõda!» kordas kaupmees segaselt.

«Issand!» hüüdis keegi naistest. «Hakkavad mehi võtma!»

Nüüd tõstis Junde oma õlleklaasi üle teiste peade, trügis ettepoole ja hüüdis:

«Õige, Juula! Mehi ja naisi. See on Isamaasõda, kuulaid! Saab Hitler, nagu sai Punabarte!»

«Saab!» lähenes teiselt poolt Ojari Ott. «Võidu peale!» upitas ta omagi klaasi Junde vastu. «Mis sest, et sul mehel pole ei isa maad ega ema kapsaaeda.» Ojari oli veidi võtnud ja püüdis mängida laia rahvameest. Kuid tema väljaastumine oli halvasti valitud. Junde pöördus sepa poole, tõmbas selle varrukatepidi akna alla, surus klaasi pihku ja alles siis torkas läbi jutupomina:

«Võidu peale juuakse. Aga meestega. Mitte litsidegal Proosit, Ludvi! Nooh, Saamu! Ja sina, Sass! Tee suu seks! Keh, eks meil kõigil seisa ees nüüd üks tee: tõllas või võllas.»

See oli öeldud naljatamisi, aga mõjus igaühele isemoodi. Ojari kobis kähku uksest välja. Ludvi rüüpas rahulikult klaasi tühjaks, pühkis suud ja tellis omalt poolt kolm õlut. Saamu jäi imelikult vaikseks, närtsuks. Sass aga kahmas oma vikatid kaenlasse ja asutas minekut.

«Jõuad, sugulane, jõuad! Enne rapsime sakslase läbi, siis lööme heina!» peatas teda Ludvi.

«Ei tea, mul jäi kodus...»

Poetäis rahvast kõneles korraka, arutas ja hõikles jälle. Mehed akna all ei kuulnud, miks Sassi süda koju kibeles. Sel polnud ka tähtsust: Sass ei olnud seltsiv mees; oli harjutud sellega, et tema käis alati üksi oma teed. Ludvi kallas klaasid uuesti kobrutavat märjusest täis, ja mehed süvenesid arutama sõjaasju. Sass aga vajus, otsekui põlvist nõrkust tundes, poest välja. Niisiis oli peremehel ometi õigus olnud! Oleks ehk võinud siiski temaga leppida, külvata ühiselt ning lõigata kahassel! Kui palju muret ja südamevalu oleks nüüd vähem!

Sass, see oma hirmusegases meeleolus, nagu otsiks sõda just temas ohvrit, Loginale sõjasõnumi tõigi. Maret ja Alma tulid parajasti koplust lõunaselt lüpsilt, kui ta nendega värava ees vastamisi sattus.

«Mis see sinu nina nii nõrgus on?» noomis Alma, kui märkas, et mehel pole nagu oma nägugi peas. «Ega kõik tulle lähe. Vanemad mehed jäävad tahapoole...»

«Ah sind ka! Kust sina tead, kus see hullem on? Just kõikse tagumised tapetavat, ütleb laulja.»

«Mine nüüd!»

Ja Sass läkski. Rehmas ainult käega, läks vanatõe juurde, võttis väikese Tõnu põlvele, istus, kiskus suitsu ja mõtles. Mõtelda oli korraga nii kole-kole palju.

Maret aga ei osanud midagi erilist mõelda. Tal oli oma muredega tegemist. Alles kui talle pähe turgatas, et Oskargi võidakse iga hetk vormi panna, küsis ta nukk-ralt: aga kas ta siis tõesti mind enne vaatama ei tule? Ning lõikava teravusega hakkas teda sellest hetkest jälle purema igatsus. Sõda! Kes teab, kuhu satub või mis juhtub, ei näe ehk enam kunagi... Sel õhtul Maret tõnnis lihtsalt suurest mahajäetuse ja üksinduse tunde-dest. Igav, päratu igav ja tühi näis terve elu...

Laupäeval oli Maret ristikupõllu masinaga maha niitnud ja läks esmaspäeval metsa äärde vaatama, kas hein on seal varjus sedavõrd närbunud, et võib rõuku panna. Ta mõtted keerlesid ikka veel sõja, Oskari ja enese ümber, ning ta ei märganudki, kust või kuidas lepiku vahel jalgrajale tekkis võõras nooruk. Maret silmas poissi alles siis, kui see ta kõrval, paari sammu kaugusel seisis ja tasakesi tema nime hüüdis.

See oli sihvakas, lokiis juustega noormees, säarikutes ning polosärgis. Viisakalt kummardades, isegi naerata-des kordas ta lähenemisel: «Maret!»

«Mina olen, jah, Maret. Mis te minust tahate?» küsis Maret teravalt, mõõtes poissi pilguga ülalt alla. Ta ei olnud talv läbi kuskil käinud, viimased sündmused Loginal olid ta elust nagu täiesti ära lõiganud, inimesed kippusid võõraks jääma. See noormees polnud tund-matu, oli siitküla inimesi, aga tal andis pingutada, enne kui meenus väike tantsuõhtu Tigase Anete juures läi-nud suvel. Ja siis kohmas ta poolpilkamisi, teise riietu-sele vihjates:

«Heldeke, kas härrad gümnasistid on metsameesteks hakanud või?»

«Just nii, metsa meesteks,» kordas Traadi Mati rõhu-tatult, veidra uhkusevarjundiga hääles. «Andestust, preili perenaine. Mina olen nende meeste kambajõmm, kes alati ja igas olukorras teie peale mõtleavad... Toon teile kirjakese... Palun!»

Nende sõnadega tõmbas Mati tihedalt ümber jala

istuva saapasääre vahelt tüki halli paberit ja ulatas selle kavaleri kummardusega Maretile.

Maret poleks olnud naine, pealegi omas eriseisukor-ras naine, kui ta poleks oodanud elumärki Oskarilt. Seepärast haaras ta ahnelt paberilipaka, keeras selle lahti ning luges samas, püstijalu. Lugeses jäi tal hing kinni, ta ahmis paar korda sügavalt õhku, pigistas paberi kramplikult pihku, tahtis kirjatoojalt seletust küsida. Kuid seda ei olnud kuskil näha. Niisama märka-matult, nagu ta lepikust teerajale tekkis, oli ta kadunud. Hüüda või otsida? Ei, niipalju oli Maret juba kirja-saust mõistnud, et seda ei tule teha. Nagu mõnd ime-saja näpu vahel keerutades, lahti ja kinni rullides, vahetpidamata ikka ja jälle vaadates, silmi uskumata, ruttas ta võsast välja, ristikupõllu äärde, kus istus kraavipervele vastu päikest ja luges uuesti. Kirjutati järgmiselt:

Kallis Maret!

Pea alati meeles, et mis ka ei juhtuks, sina ja Logina olete meie kaitse all. Meie näeme ja kuuleme kõik. Aga on vaja, et meid ei nähta ega kuulda. Vähemalt esialgu. Meid on palju ja meie karistame vaenlasi valjult. Oss tervitab sind. Tule õhtul peale loojangut Laanetsoo esi-mesele soosaarele. Sinna, tead, kus puravikud kasvavad ja kus on vana kuivanud ladvaga tamm. Istu tamme all ja oota. Kõigest lähemalt seal. Sa pead tulema, meie preili perenaine. On väga vaja.

L. staabi ülem.

P. S. Võõrastesse kätte sattudes on see kiri karde-tavam kui lõhkeaine. Seepärast põleta kohe ära!

Seesama.

Maretile ei ütelnud sõnakõlks «L. staabi ülem» midagi. Ent käekirja järgi, kuigi see oli moonutatud, arvas ta tegemist olevat Logina pärija, tulevase pere-mehe Huko Torma enesega.

Risti vastukäivad tunded said ta üle võimust. Omast kohast oli lohutav ja rahustav teada, et teda tema

üksinduses ei ole maha jäetud, unustatud, et ometi keegi ja kuskil mõtleb ka tema peale, pakub talle kaitset, et kaudselt selle kaitse eest hoolitseb ehk Oskargi. Kuid miks ei kirjuta Oskar ise, kui ta tulla ei saa? Miks saadetakse talle ainult paberilipakas veiderdaja «ülema» nime all, mille taga ei saa peituda keegi muu kui Huko? Mis staap see niisugune on, mille või kelle ülemaks ta end nimetab? Mis mehed need on, kellest ta räägib, ja miks kutsub ta teda sinna kaugele soosaarele? Maretit torkas isegi selle kirja kamandavat laadi toon, võib-olla aga ka see, et kästi oodata — kuskil soos, kuskil metsas puu all, selle asemel et tulla ja rääkida kodus, tulla ja ütelda, kuidas edasi, mis teha, kuidas olla? Tulla ja aidata, asjad korda panna? Mis see kõik peab siis tähendama ja mis see ometi on?

Maretit ei olnud kunagi palju huvitanud suured ja keerulised maailma asjad. Lapsest saadik elas ta oma väikest elu väikestele asjadele: köögile, riieele, majapidamisele — kõigele niisugusele, mis lähedane ja käegakatsutav on talus, alalistes askeldustes kasvanud tüdrukule, keda pealegi natuke enamaks peetakse kui teenijaspiigat. Maailma asjade arutamise asemel oli ta õppinud lõngu ja niite harutama. Ta oskas kangast üles käärida või niide panna niisama hästi kui mõni vana perenaine. Mustrid ja kirjad tulid tema käe all toredad välja. Tema keedetud ja küpsetatud toite ei kiitnud mitte üksnes Heistre talurahvas, vaid ka linnast aegajalt Loginale sõitnud külalised. Mareti oskust, Mareti silma maja korraldada kiitis isegi vana Peter. Aga keegi ei olnud kunagi kiitnud Mareti laia arusaamist maailma asjadest või avarat silmaringi. Seda ei arvatud perenaiseabile vaja olevat ega õpetatud kuskil — ka mitte koolis. Möödunud talvel, tõsi, oli ta vahel tähele pannud, isegi kiivalt vaadanud, kuidas Oskar ja vana Peter end luku taha sulgesid, tundide viisi midagi arutasid. Mõnest sõnast mõistis ta, et mehed seletasid poliitikat, arutasid maailma küsimusi. Aga ta ei olnud ennast sellesse kunagi seganud. Mis temal sellega! Nii tuligi, et ta kuulis Hukot viimasel koduskäigul ütlevat enese prii olevat nagu linnuke oksal, aga ei teinud sellest mingit järeldust. Ei suutnud ta ka vastalanud sõjasündmusi kokku viia praegu saadud kirjaga. Ta istus kaua ja vahtis mõttes omaette, vahtis üksisilmi kuhugi kau-

guuse üle metsalatvade, kus pilvede vahel huugas üksiku lennuki mootor. Ja kas sellest kaugest mootorilaulust või sellest salapäraselt tema ees vaikivast metsast, kus tõeldi olevat palju valjult karistajaid, hakkas ta pikkamisi, väga pikkamisi justkui nägijaks saama. Ta vaatas lagedat, mahaniidetud ristikuvälja, nii nagu vaatab sügavast unest ärkav inimene. Siis silmitses hirmu- ja ärevusetundega tihedat, rohket metsamüüri, mis tasases tuules mõtlikult kõigutas oma latvu. See, mis senini oli olnud ainult elutu, vaikiv, alati tumm, vahel ükanes tumedalt kohav mets, muutus nüüd ta silmade ees salapäraseks, nähtamatu tegevuse, jõu ja peitunud tahte allikaks, millest ei tea, kunas või kus kohal ta oma süle avab, mida lagedale saadab. Kõhedusetundega silmitses ta vanu, kõrgete latvadega üle teiste küünituvaid mände, krobeline koore ja rippuvate okstega leinakaski metsaserval. Kas ei liigu seal tüvede taha varjudes need, kes peavad end kaitseteks ja karistajateks? Kes nad on? Mis nad tahavad? Miks kirjutavad nad talle, et ta on nende kaitse all? Metsa kaitse all? Veider... Kuidas saab inimest, talu võtta kaitse alla sealt, kus elutsevad ainult kitsed ja mägrad, kus on ainult rebaseurud, võib-olla ka muistsest ajast säilinud hundi-augud? Mis on sellel kõigel tegemist inimese elu, talupidamisega, Logina ja tema, Maretiga?

Päike paistis soojalt, otse paitavalt. Mareti piht õhukesel pluusi all läks kuumaks. Nagu ammu enam heina või rohtu mITTenäinud inimene vahtis ta üksisilmi vastas kraavikaldal pikka lopsakat väriheina ja angervaksa. Rohukõrtel kihas elu. Väikesed värvilised putukad jooksid vilkalt mööda raudrohu- ja punevarsi, askeldasid angervaksa lehtedel ning õiesarikatel. Mesilased taskusid ning tõusid taas rahuloleva suminaga õhku. Liblikad, lillakashallide, õhukeste tiibadega liblikad liuglesid ühelt kõrrele teisale, kõikusid hetke kasteheinal ja lendasid jälle edasi. Kogu kraavikallas, ristikuvali selle taga oli neid täis. Närbuv hein otsekui kerkis nende tiivaliigutustest. Suur punane sipelgas ruttas kärmelt mööda lepavõsu üles, ronis ladvatippu lehetäide kallale. Kõik tegutses ja liikus. Kuskil ei olnud tühjust. Miks ei võinud siis ka mets elada oma salapärase, tundmatu elu?

Niisama pikkamisi, kui tal ebamääraste piirjoontega

kujutlus tekkis meeste üritusest, hakkas talle viimaks viirastuma ka see, et Oskar Uiho sügisel ja talvel ehk ei käinudki Loginal üksi tema, Mareti pärast, nagu ta vahetevahel oli lobisenud, vaid hoopis keerulisemaid ülesandeid täitmas. Huko tuba oli peetud talvel nädalate viisi lukus. Selles toas olid seisnud need kohvrid, mis mehed sügisel Loginale tõid, mille kohta Huko kord oli tähendanud, et neid ei ole vaja kõrvaliste inimeste silma alla jätta. Nii et see väike, tihe ja raske kohver — mis asi see õieti võis olla? Või lõpuks vana Petri äravilmine — kas sedagi ei tulnud ühendusse seada tänase kirjaga, ehk sellesuunalise tegevuse ettevalmistamisega? Kas ei ole siis tema, Maret, isegi enese teadmata ja tahtmata, olnud seotud selle ettevalmistamisega, mis nüüd metsas toimub? Jälle pidi ta metsa poole vaatama pärani silmi, nagu imestusega. Ta kartis seda, aga ühtlasi tõmbas see teda imeliku jõuga ka enese poole. Ta oli ju ühega neist seal, jah... mis parata, kui Oskargi kuulus nende hulka, kes pakkusid talle metsast oma kaitset?!

Maret peitis kirjakese ehmudes oma pluusi alla ja silmitses tähelepanelikult ümbrust. Ei, siin kraavikalda pikas rohus ei võinud teda keegi näha! Saladus, suur saladus oli tema kätte usaldatud. Vist võis see saladus surma tuua. Aga ta võis ka... teda uuesti kokku viia Oskariga, oma lapse isaga... Ainult miks pidi tema minema Oskarit otsima kaugelt, mahajäetud soosaarelt?

Kraavipervele püsti tõustes vaatas ta hoolikalt ringi. Endiselt sumises soe suveõhtupoolik. Ta läks otse üle niidetud ristikunurme, katsus siit-sealt moepärast käega heina närvetust, painutas ning murdis peotäisi. Lopsakas, timutisegune hein oli hästi tahe, paras rõuku panna, ja lõhnas nii magusalt, et kas või lase ka ise pea kaarele ning peida end selle uima, selle päikesest hõõguvasse sooja sülle...

Selle sammuga, millega lähenes õhtu, kasvas ka Mareti kärsitus. Rutates tõi ta lehmad juba varakult koju, aga unustas jootmata, nii et nad peale lüpsi veel ammusid ja kaevule tuli lasta. Sead ruigasid süüa, kuid Maret viskas neile ainult kuivi teri nosida. Ei olnud aega: tekkis imelik kiire. Maret käis ühest nurgast teise, nagu otsides midagi. Aga tühi õu vaikis ja tühi maja

kõmas sammudest vastu. Igast nurgast nagu oleks kuuldamatult küsitud: mis sa siis teed, Logina perenaine? Päike hakkab juba veerema... Kuid Logina perenaine ei teadnud veel mitte, mis ta peab tegema. Kes küll ütleks, kes annaks nõu? Tädi haledad silmad voodist rääkisid üht ja sedasama kurba, igavesti kurba juttu: sa oled hea laps, sa kannatad koos minuga. Ma näen seda. Meie, Logina naised, oleme määratud kannatama... Aga mitte kannatusest ei tahtnud Maret kuulda. Oh ei! Tal oli tuge vaja julgeks, ülijulgeks teoks, toogu see siis uusi kannatusi, uut valu või õnne ja rõõmu. Ning otsekui peletatu jooksis ta haigetoast välja.

Otsus tuli järsku nagu ikka säärastel puhkudel, ja kujunes lihtsalt: kui tema ei tule, lähen mina! Ning ilma pikemata ruttas Maret metsaheinamaa poole. Ruttas nii karmesti kui jalad võtsid.

Laanetsooks nimetati männikute ning metsakarjamaade taga algavat madalat puisniitu, mis ühelt poolt liitus ojaäärsete luhtade ja metsaservaga, teiselt poolt aga laius kilomeetrite viisi läände, piiras väikest kinnikasvavat, hõljuvate kallastega umbjärve, läks järve taga üle männijässidega kõrgrabaks ja sulas seal eemal kokku laialdase riigimetsaga, mis ulatus kuni Tallinn—Tartu magistraalteeni välja. Laanetsoo idapoolses servas oli mitme küla talude heinamaid, kuid ka metsatükke ja jäätmaid, mida kunagi ei haritud ega tarvitatud peale selle, et sinna mõnikord sügiseti lasti kari või kläidi seenil, sest seal kaskede all ja kitseuibupõõsaste vahel võrsus suurte perekondadena nii kuuse- kui kase-riisikaid ning paaril soosaarel, mis kerkisid nagu tohutud haljad kühmud üle puisniidu, leidus mõni aasta rohkesti kollaseid, määrdunud jalaga puravikke. Maapind oli siin pehme ja must, kohati, loikudes, isegi mudane, nii et looma või inimese jalg vajus sisse ja jättis sügava, vett täisimbuva jälje nagu teibaaugu. Soosaared aga olid kuivad, kõrged kruusapõndakud, justkui ilusad ovaalsed leivapätsid, mis pillutatud madala tasandiku kaunistuseks. Õigeid teid siia ei olnud. Läbi metsasalude vonkles talvine heinaveotee. See oli umbe kasvanud, võsas, suvel ratasveokitele täiesti läbipääsmatu. Heinamaa serval hargnes seegi, minnes mitmete küünide poole laiali, ega olnud võõrale enne heinaniitu hästi märgatav. Ainult soonikute ja

lompide kohal võis näha vanu, sissesõidetud jälgi, leida puruks aetud kamarat selle järgi, et seal ei kasvanud tarna ega rebasesaba, vaid kesk haljast rohtu mustas laik paljast, läikivat pori nagu tõrva. Sedagi ainult kuival suvel. Sest vihmasel ajal olid sääraised lohud vett täis. Ja siis näis, nagu ei käiks siin kunagi inimese jalg, ei liiguks kedagi peale rebase või mägra, kure või koovitaja, sest mägraurge ja koopaid leidis mõlemal soosaarel ning vanade puude otsas pesitsesid mõnikord kured.

Ometi ei olnud Laanetsoo sugugi nii päratu ja maha-jäetud koht. Siit tehti heina, siit läbi käidi järve taga rabas jõhvikal. Talvel raiuti ja veeti siit aeg-ajalt hagu, puid, isegi tarbepuud, sest soosaarel kasvas peale vanade tamme ka ohtrasti tugevaid tüvisarapuid, vahtraid ja saari. Logina Peter oma soosaart õieti tarbepuu jaoks hoidiski. Kuid käigud siia hobusega ja veod siit välja toimusid üksnes talvel, taliteega. Seepärast puudusid ka kindlad sissesõidetud teed. Suvel tuldi siia ainult jalgsi, iga pere otse, sealtkaudu, kust näis kõige lähem ja jalale kõige kindlam. Muidugi, ka seesuguse käimisega olid aegade jooksul metsakarjamaadesse ja niitusesse sisse sõtkutud oma rajakesed. Kuid need olid mätaste ja põõsaste vahel nii raskelt märgatavad, nii looklevad, tihti käest kaduvad, et võõras neid pidas pigem vanadeks hundiradadeks kui inimese jalgteeks. Omainimesed aga oskasid päris hästi neid katkevaid radu ja rajakesi kokku liita, välja jõuda Laanetsoolgi just sinna, kuhu jõuda taheti.

Maret ei tarvitsenud otsida teed või rada. Lipanud läbi kopli koduheinamaale, sealt üle sooniku metsa, läks ta silmalt. Ümber põõsaste ja mätaste keereldes, kuid ikka nagu kindlat sihti tundev lind, õigest suunast kõrvale kaldumata. Minekuga tekkis tal isegi õhin minna. Tõusis sisemine pinevus, mis tegi jalad kergeks ja aitas pehmemastki lontsikust kähku üle. Maret mõistis ise väga hästi, et tema seisukorras niimoodi metsa joosta oli sobimatu. Kerged pisted rinna all hoiatasid teda tormamast. Kuid ta tormas siiski. Kase- ja paju-oksad aina rabisesid vastu õlgadele tõmmatud ülejakk. Päeval võsasse kogunenud leitsak lõi näkku otsekui soe vesi. Puisniidul aga võttis teda vastu madal, põõsaste vahel roomav udu. Õhk oli siin jahedam. Ning kohati

niisutasid kõrge heina ladvad kastemärjaga ta paljaid saari.

Vana õlgkatusega küüni juures märkas Maret tallatud rohtu ja värskeid jälgi. Ta vaatas lahtisest luugist alla. Küüni põrandal oli veel mullust heinaprahti, ning Maretile tundus, nagu oleks praht seina äärde kokku kraabitud, sinna ase magatud. Aga ta ei hakanud seda uurima. Ta läks mööda jälgi rohus edasi, jõudis varsti voore jalamil kasvavasse sarapuuvõssa, leidis põõsaste vahel raja, surus end tihnikust läbi ja oligi soosaarel. Vana kahara, ülalt juba kuivama lõõnud ladvaga tamme harud sirutusid võimsate käsivartena üle sarapuu-, vahtra- ja pärnatihniku. Tamme all oli pisut hämar, mullused kuivanud lehed kõhisesid jalge all. Öhtu oli vaikne. Kuskil vilistas korraks laulurästas, püüdes järele aimata oma eeskuju — uhket ööbikut. Aga seegi vaikis järsku. Maret seisatas tammetüve kõrval, mida andis süllaga ümber mööta, ja jäi südame põksudes kuulatama. Linnulaulu asemel sahises põõsas, ning kohe astus teiselt poolt tammetüve välja vormiriides mees. Juba kujust ja astumisest tundis Maret ära Huko. Naeratades ainult näolihastega, silmad valvsalt tõsised, haaras mees tema mõlemad käed, surus ja raputas neid.

«Väga tubli sinust, et sa tulid, Maret! Ole tervitatud!»

Maret pani tähele, et Logina noorperemees kandis laia sõjaväe võõrihma, mille küljes peale nahast revolvririkabuuri rippus raske tasku. Ta välimus oli hoolitsetud ja korralik. Metsaelu märke sellelt ei paistnud. Ohvitser nagu ikka ohvitser, otsustas Maret endamisi.

«Ah härra Huko ise ongi siis see «L. staap ja tema ülem»,» ütles ta poolpettunult, peopesaga lõuga hõõrudes. Aga kõlas see nagu etteheide: et milleks sa mängid pimesikku ega tule oma talu pidama. Nii et Logina noorperemees otsemaid vastas:

«Ei saa teisiti, Maret. Kõik õiged eesti mehed on praegu metsas. Jah-haa, meie, oma maa peremehed, oma rahva eest võitlejad, peame end valmis panema metsades...»

«Kus see Oss... Uiibo siis on?» vaatas Maret ringi.

«Maret,» alustas härra Huko asjalikumalt. «Istume siiasamasse,» näitas ta tamme maa seest väljakummu-

vatele juurekühmudele. «Ütle mulle, kuidas siis Loginal nüüd õieti on? Mis üldse alles jäi? Kas palju asju ära viidi?»

«Mis asju? Peremees, teadagi...»

«Ja-haa. Aga kuidas siis? Läbi otsiti? Mis leiti?»

«Härra Hukot otsiti, muud midagi. Või mis seal muud otsida oli?»

«Jaa-ah soo!» häälitsetes mees soome moodi. «Minule räägiti küll teisiti. Sa ehk ei taha ütelda, Maret?»

«Miks? See ju sinu vara...»

«Minul ei ole praegu muud vara kui see siin õlgadel,» näitas ta näpuga oma pea peale, «ja see siin puusal,» puudutas relva. «Kas nad isaga hirmus toorelt ümber käisid? Lõid või peksid teda?» päris siis õhinal.

«Misjaoks?» imestas Maret. «Peremees läks ise, oma jalaga autosse. Ma viisin toidupakikese ja raha järele...»

«Suur tänu sulle, hea hing! Seda, Maret, ei unusta meie kunagi. Tuleb aeg, kus me seame sind eesti naistele eeskujuks... Teeme kangelaseks! Jah, tuleb aeg! Aga need, need punased saavad oma teenitud palga!» litsus ta läbi hammaste. «Veri vere vastu!»

«Miks sa nii jubedalt ähvardad? Kedagi ei ole ju tapetud!»

«Jaa-ah soo, et ei ole tapetud? Kas see ei ole hirmsam kui tappamine! Vanainimesi öösi voodist välja kiskuda, vedada ei tea kuhu maailma lõppu... Seda ei saa jätta! Ükski enesest lugupidav rahvas ei jäta seda kätte tasumata. Iialgi! See on otsustatud!»

Maret ei saanud seesugusest vihapurskest, neist ülespuhutud sõnadest aru. Kinni võetud ja ära viidud oli inimesi ennegi. Kes riigivõimu vastu läksid, need viidi ka vana valitsuse ajal kinni. Mis seal nii ähvardada? Sest ega Logina peremees uue valitsuse pead ei paitanud, salvas kust sai. Ju see neil teada pidi olema... Ta vaatas kõrvalt vana Torma pojale otsa, siis ütles mõtlikult:

«Sass räägib, et härra Huko peaks koju tulema, majapidamise ohjad oma kätte võtma. Sest ei ole ju enam kedagi...»

«Sass! Külma Sass? See siug? Tahab mind samuti nende kätte mängida, nagu mängis mu isa... Küll tema mõõt ka täis saab.»

«Heldeke, mis see Sass siis on teinud?»

«Või mis teinud? Küll meie teame, mis... Jaa-ah soo, Maret. Tahtsingi sulle ütelda, et oleks vaja teada saada, kes selle Sassi juures käib ja kus Sass käib... Kindel, et Sass just see pealuuraja ongi...»

«Issand,» õhkas Maret. «Ajate mulle hirmu peale! Mis see siis ometi on, härra Huko? Muudkui üks kaitse, ja valve, ja luure, ja veri... Päris hulluks ajate oma jutuga...»

«See on sõda,» kinnitas mees järsu hoolimatusega.

«Kas siis nii sõditakse? Metsas, võsas, oma talu maade peal, ilma et oleks kuulda või näha?»

«Jah-haa, see on totaalne sõda, välksõda! Igal pool ja igal ajal. Iga üksiku inimeseni välja. Kommud tahtsid klassivõitlust, vedasid võitlusrinde iga üksiku inimeseni — hüva on, antakaa olla vaan! Näitame neile veel klassivõitlust, nii et nad varsti ei tea, kui pikk on tee Moskvasse!»

«Hirmus vihane sõjamees.»

«Kas mul ei ole siis põhjust?»

Selle vastu ei osanud Maret vaielda. Mehel, kelle isa oli ära viidud, talu jagatud endistele sulastele, ise met-sas ja võsas redutamas — niisugusel mehel oli teadagi küllalt põhjust viha kandmiseks nende peale, kes ta härraselule ja jõukusele olid lõpu teinud, elumaitsmisest eemale tõrjunud. Maret oli selle koha pealt küllalt tark, et mõista: inimene mõõdab kõike oma mõõdu-puuga, nii head kui kurja. Ainult niisuguses külluses kurja kuulutamine pani ta sisemiselt võbisema. Suru-des selga tiidsamini vastu tammetüve, ütles ta nagu pooliti iseenesele:

«Ma ei usu, et Oskar oleks nii kuri... Ta on ju teinekord nagu mõni luuletaja...»

Nii, nüüd oli jutt jälle sinna juhitud, kuhu vaja. Ossi pärast ju metsa oli tulnud. Ta ootas põnevalt, mis Logina noorperemees arvab. Aga Logina noorperemees ei lausunud sõnagi: ta vaikis mornilt, salapäraselt. Alles tüki aja pärast ütles:

«Jaa-ah soo, Oskar! Luuletaja! Küllä. Oskar on linnamees, meie, maameeste mured on talle kauged. Tal on oma ülesanded... Ta saadab sulle tervitusi, Maret. Oh jaa, Oskar on minu kaasvõitleja. Aumees. Sinul, Maret, ei maksa enesele peavalu teha. Niipea kui need

raginad läbi on, korraldab Oskar oma isiklikud asjad sinuga, nagu kord ja kumbed nõuavad...

Huko Torma rääkis seda nõnda veenda püüdvalt, nagu ei oleks ta ise oma sõbra heades omadustes mitte kaljukindel.

Mareti naisekõrv tabas selle väärkõla. Aga ta tahtis uskuda, Oskar is kindel olla. Tal hakkas kuum ning ta kõrvad justkui ei suutnud kõike korruga kinni püüda, mis Huko oma sõbrast rääkis. Ta kuulis ainult head ja lasi kuulates pea pisut viltu, näppides ise pihku sattunud rohukõrt.

«Kas tema on ka — siin kuskil?» päris viimaks häbelikult.

«Mitte siin, igatahes... Siis oleks tulnud tema... Aga kus ta on, seda ei või ma sulle ütelda, Maret.»

«Oh heldus,» ehmus Maret. «On ta väga ohtlikus kohas?»

«Meie kõik oleme väga ohtlikus kohas. Ka sina ise, Maret. Mõistad sa seda? Meie oleme vaenlase tagalas, kuigi omaenese maal, ja peame vastavalt sellele ka käituma... Sina, Maret, sa oled Loginal üles kasvanud nagu oma laps, viimased aastad tegelik perenaine olnud... Kas sina siis ei rõõmusta, et meie võitleme, oma elu ja õiguste eest väljas oleme? Kas sa ei ole õnnelik, et Ossist ehk on juba saanud või saab varsti suur rahvussangar?»

«Ma ei tea.»

«Sa oled ju meie inimene, Maret?» käis mees peale.

«Olen või?» kergitas Maret oma kahupead ja tõmbas otsaesise kortsu.

«Aga kuidas siis? Kas sinul on kedagi peale meie? Või kes sind hindab, peale meie sinust lugu peab? Mitte keegi! Kehvikute ja popside bande vaatab sulle viltu, et näe, jõuka Logina kasutütar, kes läks raisku... Irvitab. Aga meie? Meie hulgas oled sa oma. Saad tulevikus ühele meist eluseltsiliseks, tood ilmale lapsi, kes on oma isa väarikad järglased. Nõnda oled sa juba peaaegu täiesti meie, Maret, kogu oma eluga.»

Maret mõtles ja mõtles. Midagi oli selles jutus vildakat, niisugust, mis valu tegi kuulata. Aga õiget oli selles omajagu ka. Ja see õige, mida ta endamisi juba varem tundis, seisis vist küll õiguses minna oma südame teed. See pani end üleolevalt maksma, lämmatas kõik

muud mõtted ja arusaamad, otsekui joovastas ja rammestas meeled.

«Kes teab, ehk olen ka...» ütles ta vaikselt.

«Oled, ja peadki olema!» käis mees peale. «Praegu peab iga eesti mees ja naine teadma, kus on ta õige koht. Sina, Maret, oled momendil muidugi... Jah, sellest on kahju, aga sellest võib ka omamoodi kasu olla.» Ta peatus hetkeks, siis küsis järsku: «Palju sul kodus sirki on? Ja kas võid ka leidub?»

«Mis siis? Kas käsitate maha müüa?»

«Ei, Maret. Milleks müüa? Vaata, iga sõjavägi vajab moonat. Ka meie oma — olgu ta, kus ta on. Ma küsin ainult: mis võib Logina talu välja panna varustamiseks? Ma räägin sinuga otsekoheks. Kuigi, noh, ütleme, et olen pärija, võiksin käsutada. Aga ega mina Logina asju ei tea... Sina nagu majavalitseja ja perenaine, mis sina ütled?»

«Nii — et ära anda? Ülearust ei ole midagi. Fikapeale läheb kõike omal tarvis,» seletas Maret, harjumuslikult vanaperemehe sõnu korrates.

«Maret! Ma ei räägi ülearusest. Ma küsin, mis sa võid talust välja pigistada?»

«Aidas ripub kolm sinki ja neli-viis suitsulapet. Väikse pere juures saab paar sinki ära pigistada. Võid on, ja varsti tuleb jälle teha.»

«Kas leivajahu kodus on?»

«Paar kotti.»

«Tore! Leivaga ongi kitsas... Pista siis juuretis hakama, lase meile üks tubli tegu leiba. Kohe, kas või hommeli!»

«Kas mina — suudan teile leiba küpsetada?»

«Sina? Sa mõtle, et küpsetad oma Ossile, küll sa alla... Armastus teeb imet.»

Jutt oli nüüd võtnud säärase pöörde, et Maret pidi tahtmatult õhkama. Hea küll, et oma ja sedamoodi. Aga kas jõuab tema üksipäini ees seista: tööd-talitused talitada ja veel kes teab kui paljudele meeste leiba küpsetada? Viimase leiva oma tarbeks oli ta lasknud Sassi Almal kasta. See on kõva töö. Ta jäi vait.

«Ma saan aru, sul on raske, Maret. Aga kellel meist on kerge? Katsu seekord teha, mis võid... Edaspidi saadame sulle mõne näitsiku appi.»

«Appi? Siis parem juba Loginale tüdruk võtta.»

«Jah-haa, see on keeruline,» kurtis noor Torma. «Kuid asi annab ehk seada... See pudru siin ei kesta rohkem kui mõni päev. Tuleb, ütleme, mõni linnaonu Loginale.»

«Ükskõik. Aga mina — näete isegi...»

«Õigus. Muidugi. Aitame. Tingimata. Sina ainult anna käsk. Küll meie korraldame. Kas või mõne tööga... Kuidas on, kui laseks meestel soos heina maha lüüa?»

«Ega muud, kui öeldakse, et näe, Loginal lõovad puugid heina.»

«Jaa-ah soo, tõepoolest,» kohmetus oma mõtlematusest härra «staabiülem». «Kuidas sind siis õige aidata?»

«Tuleksite ehk ise, või Oskar,» alustas Maret oma mõtet uuesti. «Kui vaja, kodus saab ka nii ära peita, et...»

«Lapsukene, ma saan sinust aru. Aga pea meeles: kui juba teistel on riskant, siis ei saa meie kuidagi tulla! Kuid pea, pea! Mul tuli üks mõte. Hobused sul ju on?»

«On üks. Teine Sassi käes...»

«Jätame selle Sassi juba...! Hüva on, teeme nõnda: sina pane hommikul hobune ette ja pista linna. Seal mine vanaproua Kukkeri, Anete mehe ema juurde. Tead, kus Kukkerid elavad? Neil on oma maja Lille tänaval.»

«Ühel talvel peremehega käisime.»

«Hüva on. Räägi vanaprouale, et sul on hädasti vaja heinalisi. Röhu peale, et heinalisi. Meest ja naist. Temal peab seal inimesi olema. Ütle talle, et Huko palus heinalisi muretseda. Kui inimesed kohal, teed nendega töökauba toiduainete vastu. Muidu nad ei tule. Kõige parem, võta kohe sink ja või kaasa, anna neile avan-sina üle ja too nad Loginale. Ära ainult unusta sinki ja võid. Muud pole midagi. Teel tutvavatega juttu ei maksa alustada. Lihtne, eks? Sinul on linnast palgatud tööli-sed, asi tahe...»

Ja sõrmega oma üle jala visatud põlve torkides rääkis Logina noorperemees juba toimekalt, nagu ülesan-deid jagades edasi: «Need inimesed jäävadki siis Logi-nale. Toit ja kõik vajalik talu poolt. Nad aitavad sul heina teha, hoolitsevad muu eest... Töötasu arvel lased sa neil leiba küpsetada nii sagedasti, kui nad tahavad. Selge? Samuti annad neile piima. Niipalju kui nad küsivad... Nõnda on kõige parem ja julgem... Võib

veel nii teha, et need inimesed maksavad sulle toidu-ainete eest, mis nad üle töötasu saavad. Spekuleeri-vad... Oo, need oskavad asju ajada! Karta ei ole sul kõige vähematki!»

Maret kuulas seda pikka seletust laokil mõtetega. Hirm ja mure närisid ta südant.

«Miks peab see kõik nii keeruline olema?» ütles ta viimaks pead rinnale lastes.

«Sõja asi! Üks ei tohi teada, mis teine teeb. Nendele inimestele, keda sa talusse tood, pole vaja seletada, et see on minu isakodu või minu talu. Nad tehku, mis on kästnud, ja valmis.»

«See ajab pea segi,» kaebas Maret. «Saatke lihtsalt Loginale paar inimest, kes tööd teevad. Siis ma saan hakkama küll.»

«Ei saa, Maret. Sa mõtle ise: sul tekib korraga kaks inimest tallu. Kohe küsitakse, kes nad on, kust tulid? Aga kui sa tood nad linnast, linnast väljapõgenenud ini-mesed, noh, siis ei ole mingit lora...»

«Kui siiski hakatakse pärima?»

«Siis seletad sina, nagu ka on, et linnast, et ajutiselt abiks.»

«Ja nemad?»

«Nemad samuti. Nende dokumendid on korras. Nemad juba muud ei räägi, võid kindel olla.»

Maret õhkas endamisi.

«Sa kardad?»

«Jah...»

«Ei ole vaja karta! Ja mida's sinul karta on? Mitte midagi! Punaste asjamehed — ah need tõmbid mehike-sed, need Sassid ja Junded! Või Allikad? Poisikesed! Oleme ise julged, on kõik korras. Pealegi ei kesta see kaua. Nädalapäevad, võib-olla paar nädalat. Siis on asjad ühel pool. Oleme kõik jälle kodus. Mina, ja Oskar, ja teised... Hakkame elama harilikku elu...»

See viimane, väljavaade harilikku ellu tagasipöördu-misele, Oskari tulekule ja oma isiklikkude asjade kor-raldamisele, mõjus Maretisse kõige haaravamalt. Ta surus kahtlused, mis ilka veel südamesopis kibelesid, maha ega vaelnud vastu. Huko talu ja vara — jagagu! mõtles ta vaikselt. Mis mul sellest? Kui Oskarile see-sugune abi kasu toob, mis siis! Maret kõrvas kõlasid jõuduandvalt Logina noorperemehe sõnad Oskarist kui

tema tulevases, laste isast ja elukaaslasest. Sellest lähtudes võttis ta viimaks kõike. Sest mis on loomulikum kui seista oma tulevase mehega ühes rivis, äidata teda, kuidas suudad ja oskad. Või nagu ütleb Huko: Oskari kaudu on ta juba nagunii terve oma ihu ja hingega nende inimene... Kelle siis õieti? kippus Maret ilmsõnaga keelele, kuid ta surus sellegi küsimuse ruttu-ruttu maha. Oskar peab ju paremini teadma! Oskar on tark, on hea...

Nii jõutigi jutuga lõpule. Maret sai kiita kui taibukas tüdruk. Temaga asjaajamine laabus isegi soodsamalt, kui L. staabi ülem eeldas. Juba see, et ta oli lasknud end hõlpsasti veenda Oskariga ühtekuuluvuses, kujunes väärtuseks omaette. Ennast nendega üheks pidades ei tarvitsenud tema poolt karta ei ülearuse sõna pillutamist ega ülestunnistamist. Ja just see oligi Logina noorperemehele teinud kõige tõsisemat peavalu. Sest mine sa tea või usu niisuguse majasse võetud sohilapse hingetu! Aga nõnda oli asi korras. Võis usaldada. Sest keda siis üks tüdruk veel varjab ja kaitseb kui mitte oma tulevast, oma lapse isa? Mis see mees ise ütleb — noh, perkele! küllap ka selle siku sarv sirgu tõmmatakse, kui lood on kord ühel pool!

Saates tüdruku soosaare serval kasvava tihnikuni, surus Huko Torma kombekalt ta kätt ja kordas sisenda-valt:

«Ole siis tubli perenaine, Maret, nagu ikka... Küll ma viin Oskarile sinu poolt tervitusi ja räägin, kui agaralt sa meie heaks tööd teed.»

«Jah!» sosistas Maret. «Ja et ta tuleks mind vaatama!»

«Enesestmõistetav, muidugi!» tehti lai käeliigutus. Mis tüdrukuplikadel muud teha kui rüütleid oodata!

Siis liikusid põõsad, ning Maret oli jälle üks seal samas vana rohtukasvanud teeraja otsal. Nüüd polnud tal ruttu. Oli aega koguni märgata, et niiskunud juuksekiharad kippusid võsadesse takerduma, tegid haiget. Ta võttis põlle eest ja sidus selle pähe nagu rätiku, paelad löua all sõlmes.

Kõigest oli ta aru saanud ja kõike mõistnud, mis temalt nõuti. Kuid aus olles pidi enesele tunnistama, et siiski segaseks jäi, mida mehed metsas just taotlesid. Kätte maksta punastele? Noh, aga kas see on siis sõda? Sõjas võitlevad riigid riikidega. Aga siin: Loginad ja

Tigased, suurtalud — popside ja sulastega. Või ongi nüüd sõjad niisugused? Jah, kui ei oleks Oskar nendega — Maret ei tea, sugugi ei tea ütelda, mis ta härra Huko ladusatele kavadele oleks vastanud. Kas see metsasõda ilma Oskarita teda üldse oleks huvitanud? Sest Huko püüdlustele vaatamata ei vabanenud ta tundeist, et härra katsus oma tüdrukuga hästi läbi saada. Kui kõik lõpeb Hukole soodsalt, kas on Maret siis veel omade hulgas? Või jälle ainult tuhkatriniu härraste majas? Ning Maret mossitas endamisi huuli. Küll oleks hea, kui Oskar poleks mitte härra noorperemehe sõber, kui nad teineteist ei tunnekski! Siis ta vist küll hommikul hobust ette ei paneks.

Kirre hõõgus juba koidupunas, kui Maret Logina põldude äärde välja jõudis. Suur veretav kuuketas vaatas madalalt puude vahelt ja saatis nukra kaastundlikkusega üksikut, läbi võserikkude talu poole vantsivat naist. Kuskil metsasalus lasi varajane vint kuuldavale oma esimese hommikutervituse.

Järgnes väga pikk, ärev ja raske päev...

Kui Sass järgmisel keskhommikul nägi heinalisi riistadega välja minevat, lõi ta hangu maasse ja kohmas üllatunult Maretile:

«Näe, sul töövägi platsis.»

«Jah, tõin linnast. Mis ma sinustki, sul omal rabelemist. Ja söömavahe-teisega tööd ära ei tee...»

«Ega jah,» nõustus Sass ning lonkis omale poole. Rohkem neil abiliste toomisest juttu ei olnud. Mis seal jutustada? Eks perenaine tea, mis ta teeb. Sass oli nõnda pealegi ühest murest lahti: tal ei pruukinud oma näppe pere asjadesse pista.

Aga õhtu-paar hiljem, kui Kopli Saamu asunduse juures rääkis, et Maret on toonud linnast enesele heinalised — mehe ja naise —, pahvatas Rihm:

«Tüdrukul Logina vana uhke vaim sees — kohe linnal!»

«Temast enesest ju tänavu tööinimest ei ole,» arutas Saamu.

«Räägitakse jah... Aga kellega see peaks tal olema? Kas ei ole kuulnud?»

«Kes seda! Tüdruk olla isegi vanale Petrile hambaid näidanud. Et oma asi, mis sa puurid.»

«Vaata, viimaks ehk veel mõne võsarüütliga... Tead, Saamu, seda tüdruku «oma asja» on ikkagi vaja uurida»

«Kuidas sa siisugust värki?» laiutas Saamu käsi.

«Noh, rüütli võib oma salarada või salauks olla... Jäljed, jäljed räägivad mõnikord väga palju! Kuula, mis Junde kui jahimees jälgedest kõik välja ei loel!»

«Ah, Junde jutud!»

«Ega tea, kui leiad värsked jäljed, on ehk teisigi, kes neist oskavad üht-teist välja lugeda. Igatahes, pea silmas.»

Saamu vangutas lootusetult pead. Mis mõtet võis olla tüdrukurikkuja jälgede ajamisel, kes oli juba ammu oma töö teinud! Tühja tuule tagaajamine. Ega siis need ometi, kes öeldakse rettu pugenud olevat, käi taludes pliksid suksutamas! Pealegi kui tüdruk tõi majja kaks võõrast inimest. Kus sa sellega, ei! Rihma närvid kipuvad nähtavasti vigurdama — igas tühises asjas näeb tea mida!

Ja Saamu ei võtnudki Rihma seda juttu tõsiselt. Mis seal võtta? Silbri Jan, räägitakse, sõitnud kuhugi Viljandimaale sugulaste poole, Traadi-jupike selili maas haige, Ojari tokitseb ristikut panna, Kandlal kedagi maha ei jäänud. Kõik need, kelle kohta Tigase rentnik ütles andmeid vaja olevat, elavad päevast päeva nagu pihu peal! Mis siin uurida? Ega inimestel kõlba sabas jõlkuda. Ja oma töö tahab ka teha.

Ning Saamu hakkas järgmisel varahommikul, juba enne päikest sellelt luhatükikeselt, mis Ojari niitudest temale sai, heina maha lööma. Hein oli uhke, lohkudes paiguti silmini. Saamu niitis ja muheles heast meelest. Sõda ja kõik! Lennumasinad ja imed! Kõige suurem ime on siiski töö. Kui sa pistad käed töö külge, niisuguse töö külge, millest sa näed, et ta su elu edasi viib, et ta otse suure sammu sinu elu edasi viib... Hein, vili, töö — see on ime, ime, mis iga päev inimese käte all sünnib ja valmib.

Ja Saamu niitis rahulikult varast luhahaina, kõrget heina, mis tal kohati silmini käis. Selle heina kaarepaksum, siit loodetav saak otse uimastas teda, nii et tal polnud mahti Logina poole mitte vaadatagi.

Sõdigu ja sekeldagu, kellel asja! Las inimene teeb heina!



Allikal oli noil päevil tööd, nii et tõmba end või lõhki, nagu ta ütles. Tuli kontrollida kutseluste noormeeste mobiliseerimist, tuli neid jaama saata ja askeldada vallamaja juures, kus käis sõjaväele hobuste sundvõtmise. Aga niipea kui ta Rihma kaudu kuulis, et Loginale on ilmunud võõrad heinalised, ei löönud ta Saamu moodi käega, vaid otsustas jalamaid tuuri sinna ära teha, oma silmaga näha, mis linnud Loginal lendlevad.

Kohale jõudis ta kuumal keskpäeval ning kihutas lahtisest väravast otse õue. Kõigepealt võõrastas teda see, et puudus vana Pauka, kes häält tegemata naljalt õue ei lasknud. Koera haukumise asemel kõmasid talle sara alt vastu puulõhkumise hoobid. Kuusehalud lendasid kõlinal peeneks, töötaja ise lõi tasapisi vilet. Mõnus oli neid tööhäali kuulata. Nõnda oli ta isegi Logina sara all puid lõhkunud. Vana harilik elu tuikas siin edasi. Maret on tubli tüdruk. Selle asemel, et palavaga ringi sõita, oleks Allikki meeleldi kirve kätte haaranud ja halge klõpsinud. Toetanud ratta aia najale, seadiski ta võib-olla seepärast sammud kõigepealt sara poole. Kohe maja nurgalt nägi ta, et puid lõhkus särgeväl mees, kelle nägu ja kael olid kõvasti päevitunud, punakas habe vähemalt nädalapäevad ajamata, takused juuksed sassis. Mees oli lihaseline, kuid mitte just suurt kasvut. Jalas olid tal luitunud kalifeepüksid ja lühikesed säärrikud. Samal ajal, kui Allik töötajat silmas, märkas see ka tulijat. Ta käed tegid kirvega korra tühja liigu-

tuse — vajusid ja tõusid siis uuesti, et tööd endise hoo-
ga jätkata.

«Jõudul!» hüüdis Allik juurde astudes. «Ah's heina
asemel lüüakse siin puid...?»

Mees tõstis näo, toetas kirve pakule. Ta nagu oli
sõorjas, tugevate lõualuudega, mida liigutades kaela-
lihased kerkisid nagu voolmed. Laiad ja tugevad ham-
bad rääkisid heast tervisest, samuti ka kehaehitust.
Ainult silmad olid klaasjad ja sisemistest nurkadest
veretavad, nagu on inimestel, kes töötavad tolmus või
palju loevad.

«Mis niitu sa selle palavaga niidad? Hommikul sai
löödud... Perenaine, näe, tahab leiba küpsetada...
Käskis puid plöksida,» seletas mees häälega, mis nagu
kõrises kurgupõhjas. Sealjuures silmitses ta ise Allikat
teraselt.

Mees võis olla neljakümnendates eluaastates, aga ta
näis nooremana.

«Ah leivaahju puid lõhute?» toetas Allik pahema käe
uksepiidale, pani jala lävepakule.

«Jaa, leivaahju puid jah.»

Mees tõstis jälle kirve, et tööd jätkata. Kuid tema
hääldamises tundus «leva» Allikale nii imelik, et ta
otsustas viivitamatult tegutseda.

«Oodake pisut,» ütles ta ametlikult. «Kas teie doku-
mendid on siin?»

Mees ajas käe pikkamisi püksi tagataskusse ja tõmbas
sealt otsekohe passi välja.

Allik, kes väga valvsalt oli jälginud mehe viimast lii-
gutust, võttis talle ulatatud passi, avas selle ja hakkas
ühe silmaga passi andmeid lugema, pilti võrdlema, kuna
teisega jälgis poolvargsi meest. See seisis harkis jalu
paku ees, kirves ninapidi pakul, käed kuudal koos.

«Nimi?» küsis Allik järsku.

Mehe näo üle käis vari:

«Lugeda peaks miilits vististi oskama...»

«Pole teie asi. Ütelge oma nimi, isanimi, priinimi!»

«Robert Mihkli poeg Jerret,» mõnises mees vastu-
meelselt.

«Amet?»

«Ehitustöoline...»

«Mis ajast?»

«Alati olnud...»

«Elukoht?»

«Tartu, Tuvikese tänav 5, korter 3...»

Allik lõi passi kinni ja vaatas mehele silma.

«Ehitustöoline ja — tuleb maale heina vehkima! Miks
te ehitusel ei tööta?»

«Sõja tõttu jäi tüö seisma... Nooremad mehed mopiti,
ja vanemad...»

«Jooksid laiali nagu teie?»

Mees ei lausunud sõnagi.

«Kus te viimati töötasite?»

«Mis kuradi ülekuulamine see on!» kähvatas mees
tõgedalt ning ta silmaterad tõmbusid kokku nagu kassil.

«Ma olen ametikohuste täitmisel... Palun!»

«Amet... Ma tüötasin viimati remonttüöde trustis.
Remontpuusepp...»

Mees kergitas end õlgadest püstamale, ütles seda
nõnda, nagu oleks tagasi tõrjuda tahtnud solvust enese
kui ausa tööinimese kohta. Isegi ta sõorjas nagu venis
piklikumaks ja silmavaatesse tekkis pahandav helk.

«No näete siis, ise tööline ja ronib ehituse juurest
ära, maale päeviliseks? Kas see on mehe tegu? Pealegi
nõud, sõjaajal, kus igaüks peab oma postil olema nagu
sõdur rindel,» noomis Allik puulõhkujat. «Oleks veel,
et mõni ei-tea-kust, aga puusepp, õppinud inimene...
Kas ma ei räägi tõtt?»

«Tõtt või mitte, aga mis kuradit ma siis pidin tegema,
kui eit iga päe muudkui, et vii aga maale, vii maale, et
linnas pommitavad ja puha... Kus ma siis pidin ta
vilma, kui mul maal kedagist ei ole?»

«Ah see teine on siis teie naine?»

«Vanamoor näh... Nervidega haige...»

«Nii. Olgu, kodanik Jerret... Sõjaaeg, ei maksa
pahaks panna... Minu asi on kontrollida. Aga seda ma
teile ütlen, et kui teie ennast kahekümne nelja tunni
jooksul, nagu kord ja kohus, sisse ei registreeri, teeme
sada rubla ära. Kord peab olema.»

«Ah et sisse möllida?» venitas mees. «Kui seda tüüd
siin pikemaks on, eks siis või möllida kah.»

«Pikemaks või lühemaks,» tegi Allik jutule lõpu.

«Määrus on niisugune, et tuleb registreerida.»

Ta tõukas vormimütsi kuklasse, pühkis otsaesiselt
higi, astus üle kitsa muru köögitrepi ette ja kolm astet

trepist üles. Ei meeldinud talle selle mehe jutt ega silmavaade, isegi mitte näole manatud pahandav ilme. See oli kõik nagu osas esinemine, mis näitemängust kätte õpitakse. Ja siis see pass püksitaskus. Ta oli pidanud kord juba küsima, et kas mees alati kannab dokumente nii valmis pandult. Kuid oli selle tööst krobelisel käsi tunnistades ära unustanud. Nüüd ei sobinud enam tagasi pöörata, kuigi ta vilksas veel köögitrepilt sara poole vaadata ja nägi, et mees seisis paku ees, nagu ta sinna seisma oli jäänud, käed kirvekuuda otsal pealiskikku.

Koputamata lükkas Allik ukse lahti. Ja kohe kargas Pauka talle larinal vastu. Kuid leidnud tulijas endise majalise, liputas saba, nuusutas korra ja kobis laua alla pikutama. Võõraid lõhnu ja jälgi maja täis, mis sa tuttavaga tüütsed!

Köögis käis töö. Kitsa pihaga, lühikeseks lõigatud, tuhkja juuksega naine, käsivarred ja kuivetu rind sügavalt paljad, sõtkus poolümaras jalgadega astjas leiba. Maret väntas vana väikest võimasinat, juba aastaid sahvris seisnud riista, mis ei olnud tarvitamiskohane kümnekonna lüpsilehmaga talus, kus võid tehakse oma kast korraga, kui piima meiereisse ei viida. Allik tervitas, laskus Maret vastu järile ja püüdis talle otsa vaadata. Aasta tagasi, kui ta siia tallu tuli sulasena, nokkmüts viltu ühel kõrval, pambuke kotiga seljas, naeratus suunurkades, pea mälestustest kihamas, südames lootused, oli Maret — seesama pakatav, lopsakavõitu ja nagu rõõsas koos kastetud nahaga Maret — teda vastu võtnud püstipäi, uhkelt ja rangelt näidanud lävelt käega üles vanatare poole nagu inimesele, kellele juhatatakse teed.

Teed ta tundis, Maretit aga enam mitte. Maret peajäigi püsti, olek uhkeks. Ning mälestused keerutasid sulase hinges üles vaid tuska, kibestumist. Nüüd aga vajus Maret kõssi, peitis oma hirmunud silmad ära. Ta laigulistesse põskedesse pahvatas veri, mis pani need närvalt õhetama. Tema pilk ei juhatanud nüüd lapsepõlvekaaslasele istetki. Masinlikult vänta vedades vahitis ta mujale. Kuid Maret polnud siiski naiste hulgast, kes oma tuska, meelepaha või ka häbi — ja häbi see ju pidi olemagi, selles polnud kahtlust — ei suudaks talitseda. Ta raputas vahakad lokid otsa eest tagasi, ning

tööd katkestamata, rutates, ehkki kinniste huultega, päris asjalikult:

«Noh, mis selle miilitsa siis jälle meile tõi?»

«Ametikohused ikka,» püüdis Allik naeratada. Kuid see tuli virilalt välja. Ta silmad jälgisid kõik aeg leiba sõtkuva naise liigutusi, kes töötas nagu automaat, sõnagi lausumata, pilku võõrale heitmata — justkui ei oleks ta kuulnud ega näinudki selle tulekut, rääkimata oma palja rinna või õlgade häbenemisest. Aina keerles ümber kolmejalgse mõhe, ning ta õlad ja puusad jõnkusid, kui ta käsi küünarnukkideni tihedasse taighasse torkis. See sõnatult, masina moodi töötav naine, kes võõrast mehest väljagi ei teinud, tundus nii veidra nähtusena, et Allik pisut segaduses tema poole vaatas ja endamisi kordas:

«Ah siis leiba teete, leiba teete, naised...»

«Jah, teeme leiba,» kinnitas Maret. Ta oli nüüd enesevalitsemise peaaegu tagasi saanud ja lisan kodusemalt, ise vänta vedades: «Leiba ja värsket võid... Varsti pakume maitsta, kui ametivõimudel aega jätkub.»

Oh jaa! Kunagi oleks Allik meelsasti Maret seltsis istuda ja oodata tahtnud! Palju enamgi: oli aegu, kus ta niisugusest ettepanekust oleks tundnud end õnnelikuna. Sest salata ei saanud — mulluse suve esimene pool Loginal oli möödunud tal Maret ihaluse tähe all. Isegi töö oli tundunud kergem ja vähem väsitav, kui noorperenaine sellest osa võttis, kui ta kas või ligiläheduses viibis. Allik põles ja särises siis nagu tõrvas. Ent Maret oli jahe kevadine vesi, suure talu perenaise kohaselt kaine ja jahe. Nõtke, kärmas ja sõnakas, aga niisugune, kellel ei pea sulastega muud tegemist olema kui nende käsutamine, nende söötmine ja jootmine, kui nad töölt tulles laua äärde asuvad. Nüüd aga? Jah, nüüd küürutas ta siin laua otsas vormituna ja näost äralangenuna, süüdlase häbelikud silmad maas, nagu oleks ta tabatud kurjalt, ja pakkus sellelesamale sulasele maitsta võid, mis tal valmib... Perenaine — jaa, aga tükkis teine kui läinud kevadel! Või mis oligi tänavu enam mulluse nägu? Allik ise ka ei olnud. Tookord tuli ta Loginale hallis, kodukootud palgarõivas, nüüd aga uhkes sinisest kalevist, trüüpude ja paeltega mundris, läikivad nõõbid ees. Ja kas ta praegu, tänavu Maretitki enam nende silmadega sai vaadata, millega vaatas mine-

val kevadel. Muutunud oli kõik, muutunud olid nad ka ise. Sulasepäevil oli ta Maretist siin majas teinud enesele silmarõõmu, südamesooja, vahest otsekui nõrgutise, mis meelitas käed kärmemalt käima ja tihti vilegi huulte, olgu siis heinakaarel või sõnnikutõstul. Praegu, kus teda nimetati ametivõimuks, oleks tahtnud end igati näidata külmana, üleolevana. Ent ometi puudutas Maret liigutav olukord teda tõsiselt. Kas oli see solvatu kurb hukkamõist või veidi isaliku varjundiga kahjutunne? Noor inimene, rikutud elu, segased ajad... Põrgu, võta kuidas tahad, aga kaastundest lahti ei saa. Ta vaatas veel kord teraselt ringi, siis küsis pigem koduselt kui ametlikult, kuigi selles kõlas läbi ka viimast:

«Miks sa hobust ülevaatusele ei toonud?»

«Unustasin vist,» torutas Maret huuli.

«Peab sind trahvima. Paarsada ära. Neid pead sa kah registreerimata...» viskas pilgu leivakastja poole.

Maret vaikis.

«Üldse, vaja on sinuga rääkida.»

Võimasina vänt peatus hetkeks:

«Eks räägi! Näed, koor just kokku minemas. Ei saa seisma jätta...»

Allik mõõtis taas pilguga võõrast naist.

«Raske kuulmisega,» selgitas Maret mõistvalt.

«Nõn-da,» venitas Allik. «Tuttavad?»

«Kus minul neid? Eks Kukkeri vanaproua soovitusel tulid.»

Allik leidis järsku asja tungivalt aknast välja vaadata. Kurgus lõi keerlema ärevus. Kuid seda ärevust polnud põrmugi vaja Maretile näidata. Niipalju kui ta teadis, olid mitmete Heistre talude obligatsioonid panditud pangategelase Kukkeri kaudu. Huvitav — talude pantipanijad, peremehed arvati väljasaadetavate hulka, rahalaenaja aga istub rahulikult linnas ja läkitab maale, panditud taludesse tööorje? Siin nagu oli midagi, mis Allika miilitsameeled kihama pani. Aga tasub sellest juttu teha Maretiga? Kust temagi Logina rahaasju teab! Uuesti pilguga mõhe ümber tatsuvat naist riivates ütles ta:

«Siis need ehk mõnest endisest Kukkerite ettevõttest?»

«Või mina tean! Mul oli inimesi vaja.»

«Maret.» Allik vaatas tüdrukule tõsiselt silma. «Sina oled Loginal praegu ihuüksi... Naisterahvas pealegi. Igaüks saab aru. Aga ma pean sulle meelde tuletama: sõjaajal pidada majas tundmatuid inimesi, pealegi ilma registreerimata... Sa peaks mõistma, kuidas seda kõike... kui vaadata ametlikult.»

«Issand, kas siis tööle ka ei tohi kedagi võtta? Kuidas ma selle töö ära teen?»

«Tööle võid muidugi võtta. Aga sa pead teadma, keda sa võtad. Ja pead täitma kõik seadusenõuded. Need tulevad sisse registreerida. Ma ütlesin seda ka mehele seal väljas.»

«Registreerige! Kas mina keelan!»

Sel ajal lõpetas naine leivakastmise. Ja Allik märkas, et ta käsi puhastama asudes keeras näo nurka, nagu ei oleks ta nende jutust Maretiga midagi kuulnud. Aga ta peahoiak, pisut luuravalt alla kallutatud, rääkijate poole pööratud kõrvaga, tundus inimese hoiakuna, kes iga sõna pingsa tähelepanuga jälgib, püüab juttu enesele mällu vajutada. Tal tekkis mõte üles hüpata, järsku peale käratada: olete areteeritud! Hea katse. Kuid mängida nii tõsisel olukorras ei võinud. Mitte midagi enne-aegu! Ta jättis oma mõtte katki.

«Mis sa nii suure teo leivaga peale hakkad?»

«Inimesed ju... Ega ma teda hobustele küpseta,» nähvas Maret ruttu vastu. Ning ta juuksekiharate varju peitunud silmadest välgatas esimest korda Allika suunas pilk, mis ilmutas vaenulikkust. Naine soemüüri ääres kattis leivamõhe vana pihtkasukaga, võttis pliidilt pesukausi ja väljus. Seda hetke kasutades algas Allik jutuga sealt, kust Maret oodatagi ei osanud.

«Kuule, tüdruk,» ütles ta peaaegu isalikult. «Sina ei ole ju kellegi sündinud Logina printsess, et sa minu peale turtsuma kipud. Kas sa siis aru ei saa, mispärast ma sinuga nõnda räägin ja miks ma üldse räägin? Sind oleks koos vana Loginaga võidud ära saata, fakt. Aga et mina olen sinuga ühes tööd teinud, tean, mismoodi ja kuidas... siis jäid sa siia. Sinu seisukorda mõisteti ja saadi aru. Sa pea seda meeles. Oled ju ka töölise laps. Samasugune nagu mina või mõni teine.»

Maret ei vaadanud üles, aga laigud ta paletel rääkisid, et ta oli erutatud, et Allika sõnad olid teda puudutanud hellast, tundlikust kohast. Kärmelt vastas ta:

«Kus ma siis selle olen unustanud või unustamas käinud?»

«Mina ei tea, kas sa oled... kuskil käinud. Aga aeg on niisugune, et kõike võib juhtuda. Pealegi oled sa seisukorras, milles naine valmis on mehe eest ei tea mis tegema... Kui see mees oleks meie killast, sulane või tööpoiss, siis oleks meil teada. Aga nõnda...?»

«Mis teil teada oleks?» välgatasid jälle juuste vahelt Mareti silmad.

«Noh, vähemalt see, kellega sina oma tundeid jagad.»

«Mis teil... sellega tegemist on?»

«Vaata, Maret, on muidugi nii, et inimene armastab, keda ta armastab. Seadus ja kord sellesse ennast ei sega. Aga elus on... elus on harilikult nõnda, et kus mees, seal ka naine... Ma ei taha sinult midagi küsida, mitte sugugi. Aga kuni meie ei tea, kes ta on, siis tekib kahtlus, et võib-olla ta ei olegi sind väärt inimene...»

«See on minu asi!»

«Teataval määral — jah. Aga niipalju kui sina elad ühiskonnas, kuulud sellesse, on see ühtlasi ka ühiskonna asi. Niisiis, meie asi. Eks ole? Väga rumal on minu seisukord, kui mina, ütleme, korraga seisan niisuguse mehe naise eest, kes valmistub mul kõri maha tõmbama.»

«Naiste eest seista olevat rüütellik!» katsus Maret naeratada.

«Ei ole aeg lõõpida, Maret. Mõistad väga hästi, et keegi meist sinule halba ei soovi. Sind ollakse valmis aitama ja toetama, ka sinule kõige raskemal ajal. Meie tahaksime sind usaldada. Aga kas võid sina kinnitada, et näiteks need inimesed siin ei seisa kuidagi ühenduses niisugustega, kes töötavad meie vastu?»

Mareti täidlase suu ümber tõmbles mingi lihas, mis vedas huulenurga kord kurvalt alla, kord sikutas selle pilklikult üles. Vihaselt võimasina vänta venitades ütles ta järsku:

«Mis mul ütelda või kinnitada, kui ma isegi neid ei tunne!»

«Saa aru: see on minu poolt usalduse küsimus sinu vastu, Maret.»

«Ah, tahad — usalda, ei taha — ära usalda!» tõmbas tüdruk närviliselt õlgadega. «Sinu asi.»

«Nii et sina ei ütle midagi?»

«Mida ma peaksin sulle ütlema?»

«Kas või seda, et kustpoolt sinu tulevane pärit on?» keeras Allik suitsu ette pannes jutu tasasemale tee.

«Peab siis miilits seda ka teadma, kellega üks tüdruk käib?» muutis Maretki kohe tooni.

«Kas ma räägin sinuga praegu kui miilits! Me oleme ju endised ühe pere orjad, seltsimehed töös, kui tahad. Ma räägin sinuga kui sõber ja seltsimees.»

«Aga uuristad nii kui tõuk — kui nuhk!»

Allik õhkas endamisi. Oli pisut piinlik. Läks vist tõesti liiale? Teada nõuda, kes on selle tüdruku lapse isa, kellest sa mõni aeg tagasi ise huvitusid, seda võidakse kergesti võtta kui kurja uudishimu, isegi kättemaksutahet. Nõnda kaugemale ei saa. See ainult ärritab. Ta ütles rahulikult:

«Ei oleks mina seda küsima tulnud, kui sind minu sõna peale poleks siia jäetud...»

«Karl!» Rindu surutud karjatusega peatas Maret masina ja lasi pea vändal rippuvatele kätele.

«Jah, Maret. Ma ei tea, kas see oli õige. Aga mina olen end sinu asjaga sidunud küll.»

«Oo jumal, jumal! Lasknud parem viia...»

Selle hüüatuse põhjas tundus värelevat ahastus, lainetavat etteheide enesele, aga ühtlasi virvlevat ka nagu andekspalumine ja appikutse.

Allik nägi, kuidas tüdruku õlad tõmblesid kippusid, kuidas ta enesega võitles, et neid rahule sundida. Need ümarad õlad olid järsku nii abitud ja haletsemisväärased, et haara või kätega nende ümbert kinni. Kuid meelt kindlaks tehes ajas ta enese püsti ja pani mütsi pähe.

«Nii... Maret. Nüüd on siis selge,» ütles ta vaikselt.

«Mis on — selge?»

Mareti käsi jättis äkki võimasina vända, ta kargas püsti, vahtis pärani silmi meest, nagu näeks selles hirmutist.

«Kahju sinust, Maret! Aga mis teha? Igal inimesel on oma tee. Oled sa kord vastutuse enesele võtnud, siis vastuta. Teise eest vastutama kippuda on narr. Mina kippusin kord see narr olema. Kuid eksisin, jah, eksisin... Igaüks kannatab ja vastutab ikkagi ise... Vastutab oma klassi ja rahva ees.»

Mareti sööst läks ruttu mööda. Ta laskus tagasi pin-

gile, hakkas jälle ühtlaste liigutustega masina vända vedama.

«Jaa, jaa, igaüks vastutab ise,» noogutas ta sinna juurde nii vananaiselikult-elutargalt, et ta vahakad juuksed paistsid päris hallidena. Ning masina vänd tiirles ta käes jälle ükskõikselt, täiesti mehhaaniliselt, nagu oleks ta kogu aeg rahulikult võid teinud, mitte aga minut tagasi iseenesega teravat heitlust heidelnud.

Allik pani selle Mareti äkki kättevõidetud enesekindluse tema erilise seisukorra arvele. Mõistusega naine, kes, üle saanud raskemast hetkest, sunnib end teadlikult töö juurde, püüab vabaneda erutusest. Et temast püüti lihtsalt lahti saada, et see nähtavale manatud väline rahu oli sisemise ärevuse varjukate, viimane vahend küsitlustest pääsemiseks, mis olid Mareti viinud juba selle piirini, kus vastupidavus säilitatakse ainult hambad ristas, kogu tahtejõudu kokku võttes — seda ta ei taibanud. Sest veel paar südamlikku sõna ja — Maret oleks ehk kõik välja prahvatanud, hingeliselt kokku varisenud. Allika südamlikud sõnad said otsa. Ta arvas enese kindlaks teinud olevat, mis inimestega Maret sõbrutseb. Ja pidas seda küllaldaseks. Meeste puhul võib nõnda ehk õigesti otsustada. Ei ole raske avastada teises vaenlast, ära tunda sõpra. Aga raske on niisuguses naises sõpra näha, kes on sidunud end vaenlasega. Enesekaitsega kaldub inimene kõige kergemini liialdama. Selles ei oska ta mõista ega andestada. Et Maret võis ühelt poolt oma naiselikkude tunnete kaudu seotud olla kas või temale vaenuliku mehega, teiselt poolt aga samal ajal teda kui lapsepõlve- ja töökaaslast armastada, tema taotlusi, ise neid kartes, südames õigeks pidada — selle kõige peale Allik ei läbenud mõelda. Inimene on vahel nagu pime. Talle kujunes üllatuseks Mareti etteheitev sosistus:

«Ei mõista sina inimesi, Karl... Ja ei mõista teised sind...!»

«Mis asja, Maret?»

«Ah! Kas mina sulle halba olen tahtnud? Sügisel ütlesin: mine ära... Ja ütlesin õigesti...»

«Mis? Sa räägi selgemalt, Maret,» püüdis Allik sõrmeotstega ta käsivart silitada.

«Mine, mine nüüd juba!» tõmbus tüdruk kõhkunult tagasi ja vajus kummuli lauale, nagu käte vahel. «Ma

ei jõua, ei jõua enam!» Ta ei nutnud, vähemalt polnud seda märgata. Kuid ei võtnud kuulda ka ühtki sõna. Nõnda rinnuli lauale ta Allikast jäigi, nagu tardunud.

Ratast käekõrval ajades läks Allik väravast välja, silmad otsivalt maas, läks ja õhkas endamisi. Kuradima lugu, tule veel siia Loginale! Risti-rästi sähvisid mõtled peas. Ununesid isegi heinalised. Alles vanatare nurgal silmas ta Sassi, kes kõhuli murul pikutades Tõnu oma turjal hüpitask. Hüpitask ja laulis poisile tasakesi: sõit-sõit sõtsele, üle oja onule... Allik nagu ärkas. Aasta tagasi oli seesama Sass lõunatundide ajal jõudnud ainult ägada ja kurta. Nüüd aga lesib, mängitab heatujuliselt last. Jah, Sassi eluski on alanud teine vaatus! Allik läks ja istus Sassi kõrvale maha. Seal, jutu sees sõjast, ilmast, põllust, eelseisvast heinateost, ta siis järsku küsis vanalt töökaaslaselt:

«Oled sina, Sass, tähele pannud, kes selle perenaise juures käib...?»

Sass rapsas nagu ehmudes põlvedele, tõukas pojagi turjalt.

«Kust mina! Kas mina teda vahtimas olen!»

Ägedus, millega Sass need sõnad enesest välja paiskas, oli nii sobimatu tema vaikse, tagasihoidliku kõneviisiga, et Allik mitte silpigi sellest kinnitusest uskuda ei suutnud. Muigamisi ütles ta:

«Sa ehk ei taha rääkida...»

Aga Sass raius endiselt:

«Ei tea mina! Kust mina? Mis minul tema kohta ütelda!»

Nõnda ei saanud Allik ka Sassilt selgust kätte, ehkki tundmus jäi, et Sass asju teab, millest teised und ei näe. Ta katsus naljatada, et ega siis ametimehe vorm neid, kaht vana Logina sulast, ometi võõramaks ole teinud. Linnamees siin sügisel jõlkus, kas tõesti ikka seesama? Kuid Sass jäi kindlaks. Tal tööd ja tegemist omal üle pea, aega veel teisi vahtida! Muidugi, Sass ei taha end piinlikku loosse segada, mõtles Allik. Kas temalgi mullu märkamata jäi noore suilise huvi Mareti vastu või Mareti jahe, tõrjuv vastamine sellele? Mine siis haruta vana sassi pahmast! Satud veel kaebajaks, keelekandjaks või mis. Nii arvas Allik Sassist. Ning tal

ei tulnud meeldegi temalt seletust pärima minna Mareti vihje kohta, et Allik ei mõista inimesi ega inimesed teda. Enesesse puutuvaid asju Allik naljalt teistega ei arutanud. Arutamata jäid nad ka sedapuhku. Selle asemel tegi ta hoopis midagi muud. Ehitas maja — Tõnule nimelt —, suure, toreda, neljakandilise ja — kividest. See käis tema käes kähku. Märganud jutu katkedes poisi tööd sealsamas kõrval, lõi ta käed külge ja, ise kõhuli murul, meisterdaski kivistest maja.

«Noh, näed, korsten peale ja — valmis.»

«Valmis, valmis!» kilkas poiss. «Vaata, isa, — majal!»

«Jah,» ütles Sass ja vedas suitsu. Kui kõik ehitamine nii lihtsalt läheks! oleks ta tahtnud lisada. Kuid lõi käega.

«Mis sa käega viskad, Sass?» küsis Allik tema mõtet mõistes. «Ka sinul võiks juba sarikad püsti olla. Eks, Tõnu? Küsime isalt, miks tema maja ei ehita?»

«Lapsejutt! Millega ma ehitan?»

Ja Sass keeras enese nii otsustavalt kummuli, peitis näo mütsisse, nagu oleks teda narritud.

«Kuule, Sass, võta minu palgid.»

«Sinu palgid?» kergitas Sass pead.

«Jah. Löö Sõorukünkal oma elamine lahti. Kui aega saan, tulen sulle oja poole külge naabriks. Nõus?»

«Hea ütelda. Kust ma sulle maksan?»

«Maksu ei ole mina küsinud. Sina võta ainult palgid ja anna pihta. Vaata, tahtsingi sind paluda, et sa minu vilja ka kokku paneks, kui aeg käes. Minule ju, näed isegi, mahti ei anta... Niisiis, võta palgid, ehita!»

«Tõega või?»

«Tõega jah, mis ma neist palkidest määndan? Isegi saad aru.»

«Jah, aga — ei tule välja.»

«Miks?»

«Võlg — see on võõra oma.»

«Kuule, Sass, võlga ei ole. Aitad minul kord onni püsti lüüa — ja ongi.»

Sass ajas enese kätele.

«Einoh — see on teine jutt.»

«Aga mida ma siis räägin.» Allik pahvatas naerma. «Ega mina mõni kõrtsmik või peremees ole! Omasugust sisse mässima ei tule. Ära kardal!»

«Ega ma sind kardal, aga...» Sass oli nüüd juba põlvedel.

«Noh, siis las käia!» Ja Allik ulatas käe.

Sass võttis käe vastu.

«Noh, kui nii, siis ma koorin palgid ära, ja sügise poole vahest...»

Ta tõusis püsti, vahtis tükk aega Sõoruküngast oja kaldal, kuhu Allik oli lasknud palgid maha panna. Koht oli hea. Seda küngast oli ta ise ka ehitajasilmaga sihtinud. Piir jooksis sealt risti üle, ja kaks talukest — teine teisel küljel — mahtus sinna parajasti ära. Ta nägu hakkas selgima, selgis ja selgines, isegi habemekonts lõi muhelusest liikuma — kuid siis korraga tõmbus jälle pilve. Paksult ja raskelt.

«Äh, ehita või ela!» viskas uuesti käega. «Sõda ju sõdib.»

«Sõda sõjaks. Eks elu elatakse edasi.»

Ka Allik oli enese jalule ajanud.

«Vaata, Sass. Just selle sõja pärast. Mina noorem mees, mundrikandja pealegi. Ei või ette teada. Mingu minuga kuis tahes. Need palgid jäävad sulle.»

«Sa oled imelik poiss, Karl,» raputas Sass pead. «Sa muretsed teiste eest.»

«Ei ole omal, kelle eest muretseda — on hea, kui saad vahel terake teiste heakski teha. Nõnda. Oleme rääkinud!» pistis ta käe pihku, haaras värava kõrvalt ratta ja läks otse kihutades ülesmäge.

Sass aga vaatas talle järele, vaatas Sõorukünka poole, vaatas oma poja väikest kivimaja murul ning — ta mõttesse kerkis uus muinasjutt — muinasjutt oma majast Sõorukünkal. Selle jutu räägib ta lastele... Muinasjutt majast. Reipalt haaras ta räästa alt vikati. Pea täis kujutlusi majast, ruttas mees kesk palavat päeva ojaluhita niitma. See oli plaan, suur plaan! Ja Sassil oli hea neid plaane haududa tööd tehes, jõuga heina lüües. Sest tema plaanitegeminegi käis raskelt nagu töö.

Maja... Oma maja! Ei, sellest alles tuleb muinasjutt, mida poiss ja tüdruk ammuli sui kuulavad... Ja kes teab, pärast ehk vaatavad seda maja — muinasjutu-maja... Imelik poiss, imelik poiss see Karl! peatas Sass keset heinakaart vikati ja raputas pead. Raputas mitu korda pead...

Allik ruttas Loginalt jaama, kutsealuseid saatma. Paar kilomeetrit asundusest edasi, seal, kus tee laskus metsistunud orgu ja kus ratas hea hooga vabalt jooksis, kohutasid Allika korraga mõttest üles paugud. Lasti, ja siinsamas — sõitja eraldas päris selgesti paari vintpüssipauku suurejõulise revolvri paukudest. Kallalitung? Lahing? Allik pidurdas nii järsult ratta, et see kääksatas, vajus viltu kraavi. Miilitsavalitsusest oli antud hoiatus saksa parašütistide ja bandiitide kohta. Vaenlase poolt ohustatud tagala! meenusid Allikale järsku juhtnöörid. Seni oli ta valda mööda ringi sõitnud kuidas tahtis ja kuidas vaja, oskamata seda pidada rohkem vaenlasest ohustatud tagalaks kui kõiki teisi valdu, kuhu jäi maha väljasaadetud tegelaste sugulasi või sõpru. Et need sõandaksid välja astuda — seda ta ei uskunud. Redutada, ennast varjata, räusatanad ju võisid. Jah, kuid see tulevahetus seal ees, see ei olnud niisama. All oru põhjas pidi tõsine lugu lahti olema.

Maastik oli siin kinnine. Tee laskus kallakust kurviga orgu, kus oli väike, suvel tihti täiesti veeta oja sillatruubiga. Siinpoolseid oruservi ja teeääri kattis segamets, mille all võrsus tihe noor kuusik. Teisel orukallakul, mis oli lausjam, kasvas üksikuid mände, nende all sanglepa- ja kadakapõõsaid. Org ise avanes paremale, minnes üle heinamaadeks. Maantee jooksis truubile nagu kaevandis, kõrged liivased perved mõlemal pool. Allik kuulatas hetke, siis lasi ratta kraavi. Ning oma revolvrikabuuri lahti päästes hakkas kummargil mööda kraavipõhja kiiresti mäest alla, tulevahetuskohale lähemana. Tal ei tulnud sealjuures hetkekski pähe, et teda võidaks teiselt poolt teed, metsast tulistada või alt teekäänakult kirbule võtta. Ta lihtsalt pidi kohale jõudma, võib-olla kellelegi toeks olema, kedagi aitama. Kuidas — sellele polnud aega mõelda. Poolküpuli, pooljoostes laskus ta kiiresti mööda kõverat kraavi alla.

Kurvi põhjast avanes vaade sillatruubi esisele. Seal see lahinguväli oligi. Teel enne sillatruupi paistis kobaras kolm vankrit. Esimene hobune oli kukkunud risti teele, aisad katki murdnud ja vankri külili paisanud, teised kaks rüsinale selle otsa jooksnud. Rattad, aisad, ohjad, rihmad, põhk, heinakotid ja pambud — kõik oli siin ühes lasus korskavate ning trampivate hobuste

jalus. Aga mitte ühtki inimest kuskil. Laskmine oli vahepeal hõrenenud ja meenutas nüüd seda kadakapõõsast, mis kärinal põlemise järel pikkamisi kustuma hakkab, ainult üksikute oksaraagude kaupa veel säri-
nat teeb. Lasti teiselt poolt oja, madalate kadakapõõsaste tagant. Ilmselt vint. Sellele vastas õige lähedalt, nagu maa alt, üksikute harvade laskudega parabellum. Allik ei saanud kohe aru, mis toimub. Aga laialipaisatud seljakotid teel ütlesid kõik: mobilisatsioonipunkti minejatele on kallale tungitud. Siit kurvi põhjast ei saanud tema oma viisnurgaga tühjagi ära teha. Ent rumal oli ka vaatama jääda. Ta ronis üles pervele, leidis sealt mõned palginotid, ning ennast esimese ettejuhtuva noti varju surudes saatis paar kuuli põõsasse, kust oli välgatanud püssituli. Põõsas oli kaugel, üle poolesaja sammu. Kuid peaasi, vaenlane näeb — abi on saabunud. Lasknud, tegi ta kohe hüppe järgmise palgi taha, valmistudes sealt uuesti tulistama. Aga enne kui ta seda teha jõudis, kuulis ta end hüütavat.

«Kraavi, Allik! Kraavi! Nad on meist kõrgemal.»

Noh muidugi: Lumi! Ning alles Lumi hüüdest tuli Allik teadvusele, et teda võidakse tulistada samalt oruküljelt, selja tagant, et ta ei ole kaitstud siitpoolt, kuigi varjab end teiselt kallakult tuleva kuuli eest. Silmapilkselt libistas ta enese sillatruubi sügava perve taha. Kallas oli järsk ja siledaks tahutud nagu kaeviku serv. Kui Allik jalad ees maandus, nägi ta enesest paremal, meetrijämeduse truubitoru kõrval kobaras tosina osa mehi. Üks neist sidus parajasti teise paljaks tõmmatud õlga. Truubitorust vaatas välja partorg Lumi, laskevalmis revolver käes, sest ta ol' truubi teisest otsast just saatnud viimased kuulid põõsasse, kust peale Allika laskusid ei vastatud.

«Tulid kallale, mis?» nihutas Allik end lähemale.

«Kolme vindiga,» noogutas Lumi. «Näe, ajalehtedest loeme, et bandiidid ja parašütistid, et vaenlane poetab neid tagalasse... Siinsamas, meie eneste külje all nad on. Tulevad nagu seatapjad. Aga meie, tallekesed, tukume avasilmi,» rääkis Lumi justkui etteheitvalt miilitsavolinikule.

Noormees, kes teise õlga sidus, litsus läbi hammaste:

«Eeh, tahtsid, kuradid, koduväras külmaks teha.

Aga hobused panid lõhkuma, ja siis kamandas seltsimees Lumi, et kraavi... Noh, mis nekrut see on, kes kraavi ei mõista karata! Nagu õlitatud välk oli kõik see mees kraavis. Kurat, küll on kahju, et midagi pihus ei olnud millest pauku teha... Hulga meestega, oleksitad elusalt võinud kinni krabada... Näe, niipea kui seltsimees Lumi vastu tõmbas, löid vedelaks.»

«Ja kui miilits tuli, panid minema!»

Allika pilk rändas mööda veerjat nõlvakut üles. Kallale tungikoht oli hästi valitud. Põsastest oleks võinud maha nottida hulga mehi. Kuid nähtavasti olid laskjad kehvad või nende närvid nõrgad. Omajagu aitas hobuste tormamapanek, kindlasti aga veel rohkem see, et tulele vastati otsekohe tulega. Mõrvar on alati arg, ja nii ta siis, hoolimata oma ülekaalust, loovutaski lahinguvälja.

«Raskelt?» päris Allik haavatud poisi õlale tähendades.

«Pintsaku alla puged natikene,» naeratas kräsus juuksega poiss oma puhtaks aetud nägu virildades. «Parem käsi on terve, ja sellega pörutan neile veel, et aitab.»

Paar poissi ei mallanud nüüd, kus miilitsa relv toeks oli, enam kraavis püsida, vaid ronisid teepeenrale.

«Tagasi, poisid!» kamandas Lumi. «Vint tapab kaugele. Oodake!»

Ta laadis oma revolvri, vaatas kahetsevalt Allika uusi riideid.

«Roomata oskad?»

«Kaitseväes õpitud.»

«Siis lähme — vaatame.»

Kohe oli kobar poisse nende ümber.

«Lubage kaasa tulla, seltsimees Lumi.»

Lumi mõõtis silmadega pikka valgepäist poissi kodukootud riides.

«Aga kas sina — roomata oskad?»

«Nagu uss,» tegi poiss kehaga võnkeid.

«Lasta ka?»

«Tuleb toime.»

«Ja sina?» päris Lumi teiselt poisilt.

«Õppinud ei ole. Aga hätta ei jää.»

«Hea küll. Siis tulge. Sina, pikk, hoia minu lähedusse. Sina, lühike, miilitsa lähedusse. Kui juhtub, et meist

kumbki pihta saab, relv üle võtta ja lahingut jätkata. Vaenlane puruks lüüa, selge?»

«Selge,» kinnitasid mõlemad poisid nagu ühest suust.

«Padrunid on siin, minu parempoolses,» koputas ta oma kuuetaskule.

Nüüd libisesid Lumi ja Allik pärastikku läbi kuiva truubitoru tee teispoolsesse kraavi, nende järel kaks poissi. Kraavist kadusid kõik neli nagu sisalikud otse pörel kasvavasse madalasse pajuvõsasse. Läks mööda mitu minutit. Kraavis jäi igavaks. Mahajäänud poistest pöödis üks või teine üle maanteetammi sinnapoole kiigata, kust enne oli lastud ja kus nüüd roomasid omad. Üks küüdimeestest keksas maanteele, tõmbas rinnuse lahti. Paar poissi näpsasid teelt oma seljakotid ära. Varsti askeldas terve kobar mehi rakendite juures. Namas nähti orunõlvakult, põsaste vahelt lähenevat ka luurele läinud nelikut. Nad tulid püsti käies, täitsa varjumata, olukorra peremeestena, viltu mööda kallakut alla sillatruubi poole. Nüüd hüppasid teele viimasedki kraavijäänud.

«Üks neist on pihta saanud,» hõikas pikk poiss juba eemalt. «Seal põosa taga on verd ja sidemenarmaid...»

Kõik vaatasid tähendatud põosa poole. Pikk poiss seletas nagu asjatundja:

«Nähtavasti on olnud kolmekesi, igaüks ise põosas. Ära lamatud. Kui üks külge sai, jooksis teine appi, et ära tassida. Kolmas üksi ei kannatanud meie kaht kaurit välja. Jäljed viivad üle allikakoha heinamaadesse.»

«Jah, tuleb sõjaelu elama hakata, paratamatult,» arutas Lumi. «Need ei olnud mingid saksa parašütistid... Meie oma hundid,» nõksas ta tähendusrikkalt peaga kuhugi Heistre kanti.

Allik vahtis maha. Sakslased pidid juba Pärnus ja Viljandimaal sees olema. Kõik oli selge. Ähvardustelt asuti tegude juurde. Siin äpardus neil. Aga pea ei võinud tulla välkuda järgmise nurga tagant? Ta vaatas umbusklikult metsa ja võsa. Röövlid hiilivad ikka mööda tihnikuid.

Esimene, läbilastud rinnaga hobuse alla oli imbunud vereloik. Selle rinnus ja rangiroomad lõigati katki, korjus tõmmati rakmete vahelt välja ning lohistati teepevele. Sinnasamasse keerati ka purunenud aisadega van-

ker. Kaks järgmist rakendit said peagi sõidukorda. Ning meestele anti käsk peale istuda. Kolmandale, hobusest ilmajäänud küüdimehele tehti korraldus minna tagasi vallamaja juurde, võtta laenutuspunktiat hobune ja tulla vankri järele. Aga kehvikust küüdimees ei tahtnud sellest kuuldagi.

«Üksi nüüd läbi metsa. Teevad vagaseks. Ma tulen jaama kaasa.»

«Nagunii ei jätku ruumi,» seletas Lumi.

«Pole viga,» arvas pikk nooruk, kes oli esimese vankri meeskonnast. «See mõni kilomeeter... Poisid, lööme kotid vankrisse ja astume rivis.»

Kahtlane see oli. Aga mis polnud praegu kahtlane? Paari kuuli pärast ei saanud mehi mobilisatsioonipunkti viimata jätta. Ning Allik rattaga pikkamisi ees, nagu maad kuulates, siis Lumi esimese küüdimehe vankris, seejärel teine küüdimees seljakottide ja pampudega, vankrite taga aga neli rida noormehi, igaüks isemoodi riides, ise sammuga, täiesti eraisikuliselt, mõnel käsigi taskus, hakati liikuma. Sõjakas nende väljanägemine ei olnud, isegi segilöödud voori järelkaitseks ei saanud seda meestesalka pidada, sest ühelgi neist polnud relva. Aga nad läksid edasi ja marssisid rünnakule käega lüües reipalt...

Samal ajal rühkisid tihnikutesse hoidudes kaks porist, üleni higist, rebenenud riiete ja kriimus näoga meest Laanetsoo poole. Vintpüssid rippusid neil õlal ja kätel vedasid nad eneste vahel lääbakil kolmandat, kelle pea kõlkuks loiult siia-sinna, pluus rinna eest verine.

«Äh, *cholera!*» vandus aeg-ajalt pan Jan sapiselt. «Et see poiss ka pihta pidi saama, ja kohe nii kõvasti!» Vahvale kapralile tegi asi muret. Teda oli saadetud ainult luurele, kindlaks tegema, palju mehi läheb. Rünnak tuli iseenesest — partorgi teel nähes läksid püssid poiste käes lahti. Ja katsu, peida sa nüüd jälgi, kui vererada taga!

«Mati, Mati, kas sa elad veel?» pomises nõtke pihaga noor poiss, vahetevahel hirmuga haavatud kaaslase pead kergitades.

Mati vahased huuled ei vastanud.

«Mati, Mati, issand jumal...!»

«Ära möla, Herbi! Rutem!»

Ning jälle ragistasid nad oma lõdva kandamiga edasi, ikka sügavamale metsa ja rabasse, eemale inimestest, kaugemale elust.

Järjest kaugemale elust taganes ka tulipäine püssi palgesuruja, Taadri Meeli uhkus ja lootus, abiturient Mati Taader. Teel laagripaigale jooksis ta verest kiva ja suri, ilma et kandjad oleksid märganudki, milal. Neil oli palav, nad ruttasid. Aga kui nad päralt jõudsid, oli noore Mati tuline pea juba täitsa külm...

Jaamast teatas Allik loost julgestusvõimudele, palus välja saata meeskonna, et kurjategijaid jälitama asuda. Kuid tal soovitati enne omal käel andmeid koguda. Vaenlase seda laadi «torgetega» olevat laialt tegemist, huupi meeskondi välja ei saadetakvat.

Seda kuulates lasi Lumi lühidalt vilet.

«Tähendab, mitte ainult meie kutsealuseid ei püütud laiali peletada. Nõnda. Vaenlase plaanidele tuleb vastu seada oma plaanid...»

Kaskede ja lilledega ehitud rong saabus jaama ette. Igast vagunist kõlas noorte meeste laulu, siit-sealt kostis pillihääli. Nagu ikka, läks rahvas sõjateele lauluga. Paigutanud oma mehed vagunisse, hüüdis Lumi neile lihtsalt järele:

«Olge igal pool niisama kärmed varjuma nagu esimeses lahingus, siis tulete ka viimasest tervelt välja!»

«Täname, partorg! Nägemiseni pärast sõda!» hüüdsid mehed vastu. Siis kõlas vile. Käeviibete ning lehvivate rätikute saatel tossutas rong minema.

«Näed, kus sõidab korraga terve rongitais patriootilist energiat,» ütles Lumi Allikale perroonilt tulles. «Büdame alt läheb soojaks. Kui neid ainult õigesti juhida ja rakendada jõutakse, mis nad kõik ära ei tee. Aga nii nagu meie sinuga siin, Allik! Lausa käpardid. Häbi hakkab. Selle asemel, et noori kindlusetundega armeesse saata, laseme neile teeröövlid kallale karata ja kamanadadele vastu, peame end veel kangelasteks, et olukorra päästame... Ptüi, süda läheb pähaks! Kas meie, Allik, ei oleks pidanud seda asja ammugi hoopis tõsisemalt käsile võtma? Meie teame, kuidas lood on. Meile tehakse

seisukord selgeks, antakse juhendid kätte. Aga? Me ei tee väljagi! Meie kuulame, pea padja peal, et mis need parašütistid või bandiidid meisse puutuvad... Tähen-
dab, oleme kehvad juhid. Ei oska veel inimesi läbi näha, ei omi ega vaenlasi nahutada, kus vaja...»

«Mõnda on ikka ju tehtud ka,» vaidles Allik, kes tundis Lume kriitika teravust. «Mis sa enesest nii rooskad. Sa tead küll, mis tehtud on ja mis veel teha tuleb. Tahtsingi sulle ütelda, et on uusi tähelepanekuid...»

«Nii?» huvitus Lumi. «Siis ehk sõidame tagasi alevi kaudu?»

«Sõidame. Ja läheme tagala julgestuse meeste juurest läbi. Sealt koju. Tee on küll pikem, aga selle eest ei tea keegi, kus, kuidas ja mis marsruuti mööda valla võim liigub... Kütudimeeste teades jääme jaama.»

Naabervalla keskus asus järgmise jaama alevikus. Sealt ei olnud Heistre vallamaja juurde otseteed rohkem maad kui siit. Allik viis oma ratta kütudimehe vankrisse ja andis käsu see vallamajas maha panna. Lumi kirjutas hobusest ilmajäänud mehele tähekesse, et talle rakendi äratoomiseks ning töötegemiseks laenutuspunktist hobune antaks. Mees vaatas seda sedelikelt, väänutas kaela ja kaebas:

«Aga... vähemalt nahk tuleb ära võtta...»

«See on õige, võtke nahk maha. Mis teel juhtus, sellest parem mööda küla mitte laulda.»

«Noh, kuidas sa ikka vait oled? Hoiad ise moka maas, laulavad need, kes seda tegid,» vaidles kütudimees.

«Kes need?»

«Noh need, kes meid laskma tulid. Nende mehed, teadagi...»

«Keda sa arvad?» nõudis Lumi.

«Mis siin arvata... Eks see pan Jan ole kõik ära ähvardanud. Et võtab partorgi pea ja laseb miilitsa soolikad ja... Et sakslaste kätte neid andma ei hakatavat. Need arved õiendavat tema ise.»

«Või nii, ah siis võtab minu pea,» katsus Lumi, nagu veenduda püüdes, kas pea on ikka veel alles, oma nüluga põetud, ümarat kukalt.

«Nii ta olevat hoobelnud jah. Kas partorg ise pole kuulnud?»

«Ei ole kuulnud. See verejanuline kapral näo alla

nähtavasti ei sõanda tulla. Ja mina jälle ei tea, kuidas niisuguse tegelase aadress on? Kas teie seal küla pool ehk teate?» pakkus Lumi meestele suitsu.

Mahalastud hobuse omanik astus Lumele päris lähedale, pani oma suu peaaegu Lume kõrva vastu, nii et Allikki kuulda ei võinud, ja ütles ruttu paar sõna.

Lumi vahtis meest tükk aega hindavalt. Kuipalju võib sääraseid teateid usaldada või kui usaldusväärne on nende andja? Meest oli ta ainult mõned korrad näinud, teadis, et see oli üks kehvavõitu väikemaapidaja, kes läinud sügisel sai naabruse suurtalust juurdelõike. Aktiivi hulka polnud teda seni arvatud, Lumi ei teadnud isegi, miks. Tal hakkas silmapilkselt kujunema plaan. Pigem selle varjamiseks kui selgitamiseks küsis ta järsku mehelt:

«Sinu nimi on Mihkel, eks ole? Vanapere Mihkel.»

«Mihkel neh.»

«Kuule, Mihkel, kas sina seda Silbri kapralit ei kardad?»

«Kehkenpüksi karta või kedagi. Annaks vastu vahtimist, teeks veel hullematki, kui kätte saaks! Nisuke hobusetapja! Tubli ruunakene oli mul. Oodaku, ega see kingitud ei ole. See alles soolas!»

Mehe viha oli nii tõsine, et Lumi pidas vajalikuks temaga omavahel paar sõna rääkida. Ta viis mehe pisut kõrvale, ütles, et ärgu hobuse pärast muretsegu. Ja üldse, ärgu sellest lobisegu, mis ta teab — nõnda olevat tervisele kasulik. Pangu parem vaikselt tähele, kus metsabande liigub. Viimaks lubas ise neil päevil Mihkli juurde sisse keerata.

«Nii et Silbri poisist mitte iitsatagi?»

«Ega ei maksa. Vaenlasel ei ole vaja kuulda, palju ta melle muret teeb või et me teame, kellega arveid õiendada.»

«Ahaa! Nojah,» rõõmustas mees aru saades.

Kütudimehed kihutasid parinal minema. Lumi ja Allik kõndisid hulk aega männikuserval edasi-tagasi. Allik jutustas pikemalt oma tähelepanekutest ja oletustest, üldse Logina talust, selle vanaperemehe viimastest poolähvardavatest sõnadest ja poja kadumisest. Meenutati ka Mäe Jani äkilist ärasõitu, talu mahajätmist, neid jutte, mis tema ähvardustest rahva suus liikusid, ja Loginale tekkinud tundmatuid heinalisi.

Kõik sundis järeldama, et kuskil läheduses liigutab end organiseeritud jõuk. Et jõuk tegude ees tagasi ei kohku, seda näitas juba tänane kallaletung. Tuli panna end kiiresti võitlusvalmis, muretseda mitme asja eest tuleviku jaoks.

Linnast saabuv rong viis mehed alevikku. Seal oli partorgil ja miilitsavolinikul pikem jutuajamine tagala julgestuse ülemaga. Mis asju nad kahekesi koos ajasid — seda ei teadnud vallamajas keegi. Alles hilisõhtul, peale päikeseloojangut, sumeda videviku ajal nähti, kuidas aleviku poolt vallamaja ette tolmutas maastikumasin. Auto keeras kärmelt ringi ja ruttas iseenese tolmu kadudes kohe tagasi, nii et käskjalg Noormetski ei jõudnud selle märke näha. Mehed aga tassisid Lume juurdè sisse kaks pikka rasket kasti, kutsusid sinna ka Usina ja jäid kauaks jutlema. Kesköö oli ammu möödas, kui Usin ja Allik lahkusid, Lumi ise ukse lukku keeras. Kuid see ei olnud erakordne: nüüd töötati vallamajas sageli ööd ja päevad läbi. Isegi magati ja elati ametiruumides. Aeg nõudis. Sekretär Siimson kinnitas, et on oma kõrvaga kuulnud kahurimürinat. See mürin lähenes ähvardavalt, sundis tegutsema ja toimima. Sõda.

Ähvardavat kahurikõminat ei kuuldud mitte üksi vallamaja juures. Seda kuulas Logina vanatare lävel Sass pastlaid jalast võttes, seda kuulis ka Alma, kes ta kõrval istus ja oma pikki juukseid kammis. Alma oli nüüd iseseisev perenaine, tal olid oma loomad, oma aiamaa põllunurga sees, oma talitused ning — ta tundis end palju rohkem jalgadega maas, keset elu seisvat kui eelmised aastad pererahva köögis talitajat mängides. Ta oli enesega rahul. Inimene aga, kes on enesega rahul, on ka julgem, ei talu oma ellu segamist. Ta kuulas ja kuulas erutavat, nagu maa-alust kõminat ning küsis korraga:

«Kuule, Sass, mis siis saab, kui see sõda — see sõda ka siia tuleb?»

Ta häälest kõlas mure, tõsised hallid silmad läksid suureks.

Sassi nagu nõelasid naise sõnad. Ta enese mõtegi ringles kõik aeg sama küsimuse ümber. Muinasjutt

majast oli ununenud. Sassil ei olnud tuju, ta tuju oli üsna sant, sest juba heinamaal oli see võigas kõmin kõrva hakanud. Ja süda tõmbus külmaks. Pahinal meenusid kõik vana Petri vihjed, meenusid sügisõise võõra kummalised kõned sellest, et iga eesti mees peab kord oma seisukoha võtma, meenusid isegi Ludvi ja Allika samasugused ütlemised. See oli hirmus! Kas siis tõesti teisiti elada ei saa, kui pead püssi kätte võtma ja tapma minema? Sass ei ole oma elus kukest suuremat loomagi tapnud. Kuidas siis teist inimest? Sass ei taha mingit seisukohta võtta, ei taha sõdida, ei taha kedagi tappa, Sass tahab elada. Elada! Alles tekkis nagu tundmus, et võiks elama seada, kui korraga — sõda. Põletamised, tapmised — mis elu sa nõnda elad? Hull, päris hull on ta igati. Ei ole Sass kellegi juuksekarva kõverdanud. Mis see Peter siis temale? Noh, võtab maa ära. Sõõgu! Majakese laseb ehk ikkagi kuskile üles pusida. Kui on juba palgid — küll siis ehk ikka. Elu tuleb muidugi endine, üks tuim teise töö rügamine, aga mis sa, kehvakene, ära teed? Parem oleks, teadagi, kui kõik jääks nagu on, jääks maa, lehmad, oma elu... Aga sõda, kas see sõda jätab? Näe, hobuse oli ta juba võtnud. Ei aidanud palved ega jutud. Miira tunnistati kõlvuliseks, ja läks nagu mees väeteenistusse... Kui ainult enesel samuti minna ei tule. Mis Alma siis üksi nende lastemaimudega või kuidas! Ning Almast pooliti mööda vaadates ta ütleski:

«Sa ära kurja sõnaga kutsu!»

«Kas ma siis! Ma ajaks ta ei tea kuhu, kui oleks minu teha.»

«Jah, kui oleks meie teha... Oi, naiseke, naiseke, kui elu oleks meesuguste teha, küll ta siis võiks mahe ja lahe olla... Aga näe, seal nad põmmutavad. Terved varandused lendavad ühe pauguga vastu taevast. Ja milleks? Ainult selleks, et inimesi maha nottida... Kurat, ma ütlen, Alma, ah küll oleks vaja keerata see elu hoopis teist kanti pidi kiimal!»

Sass surus selle ülestunnistuse enesest välja säärase kire ja sisemise pingega, et Alma võõristavalt vaatama jäi. Kas on ka läinud äkki Allika ja Rihma kampa, punaseks hakanud või mis?

«Mis juttu sa ometi räägid!»

«Õiget juttu. Karl arutas siin ennist, et tuleb iga-

ühel püss kätte võtta... Kurat teab, mis see õige on... Näe, seal nad ronivad, muudkui ronivad lähemale...» vaatas ta veel kord heitunud silmadega lõuna poole, kus taevast juba tinaseks tõmbus ja kauged tulesähvatused nähtavaks said.

«Issand, sa ära hakka tormama.»

Sass kehtas pükse.

«Jah, küll mina ootan, naine. Mina mõtlen meie elu, sinu ja laste peale. Aga need seal — mis need mõtleavad? Karl ütleb, et ainult oma maa ja vara peale, kättemaksu peale...»

Maa ja elu asjus läksid Sassi perekonnas täna arvamised lahku. Tragi, alati teolustiline Alma palmis oma hõredaid juukseid kokku ega tahtnud kuuldagi ei mehe sõttaminekust ega maa äraandmisest. Ütles, et kuuldavasti olevat kõrvalehoidjaid, miks Sasski ei võiks mõni aeg, kui just vaja, kõigest kõrvale hoida? Eks siis näe.

Sass raputas nukralt pead.

«Naine, ka metsas on sõda. Veel hullem. Saamu läks õhtu eel mööda. Näe, jaamateel on juba kutsealuste peale lastud...»

«Suur jumal, siis sõda siinsamas!» ütles naine hingeõhuga, kõlatult.

«Jah, sõda on siinsamas. Igal pool... Mis me teeme?»

Ning siis vaatasid nad mõlemad heitunult tare taha, metsa poole, vaatasid alla elumaja poole, vaikisid ja läksid ruttu ära tarre. Sass pani klõpsudes ukse haagi peale. Sõda kohutas neid nagu äike lapsi. Ja mis said nemad tema vastu — nemad, väikesed inimesed.

Inimene otsib õnne, otsib enesega rahulolu töös, armastuses, lastekasvatamises, elu edasiviimises — mitte selle hävitamises, lõhkumises, vägivallatsemises teiste omasuguste kallal. Seda otsis ka Sass. Inimene on loomult karme ja targa ehitusmeistri majaja, mitte määratseva, metsiku pühvelhärja taoline. Säärane oli ka Sass. Inimene seaks ja rajaks, teeks ja ehitaks — nagu kavatses ja unistles Sass. Aga seal tuleb võõras, väljaspoolne tahe, tuleb ühiskond, riik, hulkade inimeste targa tahte seaduslik vorm oma sunni ja käsuga: kas võtad sõjariista ja lähed tapatööle või hävitame sinu. Sass ei taha hävitada teisi ega end hävitada lasta. Sass ei tunne enesele ühiskonda või riiki vaja olevat. Tal pole sellega tegu. Tal on tegemist Logina Petri, oma

peremehega. Ning ta arvab, et vana Petriga, jah, küllap Logina Petriga hakkama saaks — kui see kuskilt välja ilmiks. Ta ei kahtle hetkegi, et nemad kui peremees ja sulane omavahel toime tuleksid. Karl, tubli poiss, tubli ja hea inimene — aga näe, ajab taga imelikku linnukest — õigust. Kus see on, kes teda on näinud? Et peremeeste õigus ja sulaste õigus? Olgu, kui on. Sassile pole neist kumbagi vaja, pole millalgi olnud. Talle on vaja ainult seda tükikest maad, kuhu ehitada majakene, rajada oma elu. Kas seda siis tõesti maailmas kätte ei saa ilma ühiskonnata, sõjata, tapmiseta, kõige selleta? Kas selleks siis peab sõdima ja teisi tapma, et ise järjele saada, tapetute varast oma vara teha, nende kontidele rajada oma koda! Röövloomad metsaski ei talita nõnda. Või on inimene tõesti hullem kui metsloom? Sass ei usu seda. Sass usub ikkagi, et sündsuse ja hea tahtega on võimalik omavahel kõik, kõige halvemadki asjad klaarida. Sõjad ja häbiteod tulevad ainult kangu-est, jonnist. Neid ei pane kunagi käima üksik sulane või peremees. Inimesi ajavad sõdima need monstrumid, mida nad uhkusega nimetavad eluvormiks, ühiskondlikuks korraks, mis imelikul kombel, olgu nad millised tahes, ikka ja alati kipuvad inimese tahet, tema vaimu kitsendama, maha suruma. Tihti öeldakse seda tehtavat vabaduse nimel ja vabaduse kindlustamise jaoks. Aga mis vabadus see on, kui inimene ei saa oma elu elada enese tahtmise järgi, kui ta peab täitma pagan teab missuguseid käske ja sunde? Sunde, mis inimest häbistavad, sest üksteise tapmine, hävitamine ja lõhkumine on häbiasi. Kõik inimeste häbitud teod minevikus kannavad enestel sunni ja käsu märke — oma aja ühiskonna häbimärke. Sass ei taha häbitegusid teha. Tema tahaks täiesti vaba olla, ka sellest, mida nimetatakse ühiskonnaks. Aga kuidas elada nõnda, et olla sellest vaba? Seda ei tea Allik, ei tea keegi... Nad räägivad vajadusest võidelda peremeeste ühiskonna vastu. Aga ise teevad jälle niisamuti ühiskonna ja hakkavad inimest tagant ajama — isegi tapma ning hävitama ajama. Vaat sulle siis vabadus! Enesepete, tühine muinasjutukene, täpselt samasugune nagu ta oma lastele vahel ajaviiteks jutustab... Võib-olla on neid, kes seda pettust suudavad tõsiselt võtta, või ehk teisi, kes näevad läbi, teavad, et tegemist on pettusega, aga

siiski petavad nii ennast kui teisi? Vabadus — pettuses? Kes teab? Selleks peab vist olema väga kange ja tugev. Vähesed inimesed on nii tugevad, et pettusega enesele ettekujutust luua vabadusest. Võib-olla on Karl Allik nii tugev? Võib-olla oli ka vana Peter? Võib olla, Nemad mõlemad on kanged ja tugevad. Aga Sass ei ole. Sass on nagu suur osa igapäevaseid, lihtsaid, väikesi inimesi, kes kas alistuvad sunnile ja käsule, nutt kurgus, või hävinevad. Alistuvad nad, siis saavad neist hirmu armetud tööriistad, nagu ikka on saanud neist, kes käsu peale tapavad teisi, hävitavad ja lõhuvad seda, mida nad ise või nende eelkäijad on unistuste ning ilutsemisega ehitanud. Hakkavad nad vastu — hävitatakse nad armutult. Jälle käsu, sunni ja hirmu ajal. Niisugune on ühiskonna, käsu ja sunni osa üksikinimese elus. Aga Sass ei taha, ei taha niisugust elu.

Rinnuli oma aknakesel, ammu kustunud pläru alumise huule küljes ripnemas, vahib ta vastu värvides hõõguvat õhtutaevast ja küsib iseeneselt, küsib korduvalt ja ahastusega südames: kas siis tõesti ei ole võimalik elada teisiti, elada nõnda, nagu inimene ise tahaks elada? Ja miks ometi ei ole see võimalik?

Sellest, kuidas oma elu õigesti elada, käsust ja käsu-täitmisest mõlgutas ka Maret tol õhtul väga tõsiseid mõtteid. Haigetoa aknal kaugeid sõjahääli kuulates vurab ta mõte aina kiiremalt ja kiiremalt nagu värten. Ainult et Maret mõte ei ulatu sunni ja käsu juurteni. Ei, tema piinab end küsimusega, kas peab ta käsku täitma ja — kelle käsku? Allika lahkumisest saadik tammub ta kõigi oma arusaamadega raskelt savis. Mõte vurab, mõte pureb ja puurib — aga selgust ei ole. Huko ütleb teda kuuluvat «nende» hulka, käsib oma väele Loginalt välja pigistada, mis saab. Karl on tema eest seisnud, võib-olla ta päästnud, ning räägib kui kasvu-, kui töökaaslane õigusega omasuguste poole hoidmisest. Laiemalt võttes on ka see käsk. Maret tunneb, tunneb nagu naine oma keha iga rakuga, et mõlema mehe sõnade taga seisavad jõud kui mäed, mis ähvardavad talle, üksikule, mahajäetule, rumalale, peale veereda, teda purustada ja matta... Kes on siis tema, tilluke putukas, et ta peab teadma ja oskama? Kelle käsku on ta kohustatud täitma, kelle poole õigustatud hoidma? Igaüks kannatab ja vastutab ise, oli toonitanud Karl...

Tõsi, Karli püüetes on mõndagi võõristamapanevat, ebaselget, aga ometi on Karl õiglane, on tark mees... Ja mille eest, mille eest siis õieti kannatada, vastutada? küsib eneselt Maret järjest tungivamalt, kärsitumalt.

Niikaugele kui ta mäletab, on ta Logina tahet ning käske täitnud. Tema noor elu polegi muud kui Logina käsule kuuletumine. Logina perenaine käskis ja keelas lapsena, Logina peremees käsutas perenaiseabide kooli, ehkki Maret oleks ihaldanud õppida keskkoolis, Logina vajadus ja tahe panid Maret ka perenaise kohustustesse, andsid tema kätte majapidamise, tehes temast sellega ühtlasi eneste kuuleka teenija, iga-häda-hobuse. Kas ta tõesti Huko käsu peale, mis iseenesest on ka Logina käsk — sest Hukol on ju talu, on maa, ja on vist isegi rahvas, kuna temal, Maretil, ei ole midagi, mitte vähimatki! —, kas ta tõesti selle käsu peale peab unustama nii enese kui väeti, armsa eluloome oma põues...?

Oskar. Naine peab hoidma oma mehe poole? Jah, küll Maret hoiaks, kui ta teaks, kui ta veidi kindlamini teaks, mis Oss ise...! Huko sõnamaalid tulevikust meeldivad. Kuid need on Huko, mitte Oskari kujutelmad. Niipalju kui ta mäletab — ja ta mäletab Oskarist kõike —, pole Oskar ise oma unistusi piltidesse seadnud, nendega Maret meeli hõrgutanud, talle midagi otse lubanud. Oli üksnes juttu, et kuidas võiks olla, kui... Aga kas ta noid kõrva sisse sosistamisi mäletab? Kas ta teda üldse enam mäletada tahab? Maret pureb huulde, tal on enesest kahju. Alles õhtupoolikul oli Valli heinamaalt tulles sisse keeranud, asja tehes juua küsinud, siis jutu Mareti elule libistanud ja kahju-rõõmsalt sädistanud, et näinud oma silmaga, kuidas tema linnakavaler proua Anetega Tigase alla ojasse suplema läinud... Pole temal tegemist härradega, kes prouadega suplevad, oli Maret teise ees kõik maha salanud, olematuks väitnud, ometi aga südant tundnud valust kokku kiskuvat. See oli liig. Ta ei suutnud Valli rumalat uudishimu taluda, pöördus ära ja katkestas jutu... Armukadedus? Ei tea... Ta tahaks suuremeelselt mõista, et säärasel mehel nagu Oskar on praegu ehk vaja prouade ligikonnas viibida, on ehk ohutumgi kui üksi või meeste keskel. Jah, tahaks... Ent ei ole

nii tarka mõtet, mis Mareti südamest valutuid ära võtaks, peletaks peast kurja, ikka ja jälle korduva küsimuse: miks ei tule ta siia, ei räägi ise, ei ütle midagi? Ta on mees, peab teadma, tundma, et Maret teda ootab, ammu ja kannatamatusega... Ta on siin, üsna lähedal, jalutab ringi teise naisega, aga ei tule mitte tervitamagi...?

Maret jahmatas oma küsimustereast. Kes ta siis ise on õieti, kelleks ta end peab, et oodata, loota säärasele härraks läinud mehele?! Kas ei värahtanud ta süda juba mullu suvel, Oskarit esimest korda nähes segaseist õnne-valu aimdusist! Ent mis sai ta parata... Oraseleht peab oma ladva päikesele vastu sirutama, ja liblikaski lausa kipub tulle... Räägitakse, mehed unustavad armunud tüdruku kergesti... See olevat nii harilik. Ei tulegi enam? Ei tule kunagi? Nagu elust ära võetud? Naised jäävat tihti nõnda — iseenesega. Kannatada siisuguste meeste pärast saavad naised alati. Kuid nende eest vastutada...? Vastutada, kui sa ei teagi, mismoodi kõik on ja kuidas. Mareti terve eluvaist kõhkles. Vastutada tuleb kõigepealt enese ja selle tuikava eluloomekese eest eneses. Selles oli Karlil õigus, ainas ta tõtt või mitte. Maret püüab küll uskuda, end usuga rahustada, et Oskariga läheb hästi, et ta tuleb kord ja otsib ta üles, ei jäta teda. Aga Karli sõnad kannatusest ja vastutusest löövad ikka hoiatavamate hädakelladena ta kõrvus kõlama, lõhuvad vahel nii häirivalt, et ähmatavad kahurikõminagi sealt metsade tagant. Miks peaksid sina, võõraslaps, laskma end vastutama kiskuda Logina asjade eest, kui sul eneselgi on mure kanda ning vastutada kahe elu eest — rohkem kui sa jaksad. Või tead sa ise, mis sa õieti jaksad! Sa kuulud oma lapse isaga ühte — tõmmati silmade ette tõekiri. Vana kasvu-kaaslane aga raius ajusse teise, veel järsema — sa ei ole Loginalt, sa oled üks meie hulgast, pead jääma meiega. See on sinu kohustus ja käsk sulle. Siin sa nüüd oled. Sa ei tea mitte, mis on õige, mis vale. Või on õigus ühel kui teisel? Kas oled sina nii tugev, et kahte õigust ära taluda? Seista nagu sammu ja kanda oma õlul kaht rasket, risti vastukäivat õigust? Ükski mees ei suuda seda, ei või ka oma naiselt nõuda. Liiasi kui teda ehk naiseks ei peeta — ei tahetagi pidada. Miks peaks ta püüdma elada värisedes nagu liivaterake kahe hirmsa

tõe, kahe kaljurünka vahel, mis ähvardavad peale langedes ta põrmuks purustada? Maret õhkas. Ning äkki oli tal väga kahju, et polnud nendele inimestele, kes värske leivateo ja või nagu saagiga õhtul minema ruttasid, pörutanud: minge, ja et te enam oma jalga siia ei too! Poleks pidanud neid siia vedamagi! Veel parem. Või oleks pidanud nad kohe minema kütma, vaat mis, aga mitte laskma röövitseda. Huko talu? Tema vara? Üks tulgu see Huko ise ja jagagu oma vara! Senini ei ole ta näppu Logina asjade külge pannud selleks, et siit oleks võtta. Käskida ja soovida üksnes on ta osanud. Seda on kerge teha, ning seda on ta harjunud tegema... Ah, kui nii kerge oleks ka elada, kas või kõige tühisemat igapäevast elugi elada kui soovida, käskida!

Maret tõmbab akna kinni, laskub voodiservale ja allitab halvatu kollast, kooljalikku otsaesist. Tädi, kulla, miks läheb elus ikka nõnda, et teed seda, mida sa õieti tegema ei peaks, aga ei suuda teha seda, mida nii väga tahaksid? Kas ka sinul oli samuti, tädi?

Tädi Reeda vaikima määratud suust ei tule vastust. Seda ei maksa oodatagi. Aga mida kauem ta halvatu hõõguvatesse silmadesse vaatab, seda selgemini näib talle sealt vastu leekivat hoiatus: laps, ära lase end varjudest vaevata! Varjude tee on hirmus! Ole tugevam, kui Logina naised enne sind on olnud...

Logina! Jaa, seesama Logina aheldas tädi voodisse. Kas see halastamatu talu tõesti oma kavalate, nähtamatute köidikutega oli aheldamas teda ennastki? Talu, mis on tükkideks kistud, mille vere kandjad hulguvad metsades ja maanteel, aga mille vaim nagu vana Petri vari, see kanguse ja isekuse vari, elab siin edasi, sundides tegudele, mis töötavad tuua üksnes uut vaeva ja veel suuremat valu. Oi tädikene, kas siis varjudele oleme meie andnud oma tunded, jõu, elu — kõik, mis meil on? Ja kas me sellepärast ise ei olegi väetid nagu lapsed, ainult selle vaimu tõugata? Meie kõik — Logina naised — mina, ja sina ja paljud-paljud enne meid? Ainult varjude käsutäitjad!

Maret väristas end heitunult. Külma juga jooksis varbaküünteni välja. Haige silmade imelik läige pani ta külmetama. Õieti ei suutnud ta eritleda, kus algasid ta enese rabeleva aju välgatused või kus lõppesid haige

pilgu peegeldused tema ajus. Aga kui ta uuesti sinna vaatas, märkas ta halvatu silmanurkades kimelemas laia, jämedat pisaravett, mis ei leidnud teed põskedele üksnes seetõttu, et need väsinud silmad olid nii sügavas, kole sügavas koopas... Terve Logina elu õudus läigatas talle neist õudsetest silmaaukudest, sellest halvatu silmaveest vastu. Kas Logina käsku kuuldes ei pea kord ka tema oma pisaraveed samuti silmakoopasse järveks koguneda laskma, vaikselt ja alistudes — kõigele...?

Ei! Maret Hellemäe ei ela seda elu! Enesele tuleb elada, oma lapsele, mitte varjudele! Ning vihaselt, otse jõuga tormas ta neid köidikuid katki käristama, mis Logina märkamatu oli ta ümber mässinud.

Peab minus olema midagi Loginast, siis olgu ma see karm, halastamatu vaim, kes eimiskiks pannes inimesi, trotsides rahvast ja tema arvamisi, jalge alla tallates südant ja tundeid, kõike, mis teeb pehmeks, hellaks ja araks — läheb kindlalt, kõigutamatult oma teed ega vaata tagasi, ei vaata iial tagasi...!

Karl ja Oskar ja — jäägu nad kõik! Talle pole kedagi vaja peale iseenese ning tolle, kelle jalg põntsutab praegu südame all. Ta elab sellele, nagu on emad ennegi elanud — täiesti, jäagitult.

Hommikul, kui heinalised lakast alla tulid ja asusid tööle seadma, teatas ta neile lühidalt:

«Võtke oma kompsud ja — kaduge!»

«Mis sa, lapsuke, ometi? Kuidas siis heinaga?» tegi härra Jerret üliosavõtliku näo, nagu haigega rääkides.

«Pole teie asi.»

Maret ei teadnud tõesti, mis või kuidas edasi. Aga nendega oli lõpp. Karli sõnad kannatusest ja vastutusest, tädi kõnelev silmavesi — kõik see käskis, sundis teda nõnda talitama, kindlaks jääma. Selle käsu vastu ta ei saanud. Ning imelik küll, seda käsku täites läks korraga palju selgemaks, süda kergemaks.

Sõõrja näoga mees tegi veel katset, vangutas pead ja päris siis, et mis ometi lahti on, perenaine? Kõik läheb suurepäraselt, nagu õlitatult?

«Ei midagi. Kui te siit ise ei lähe, võidakse teid varsti viia.»

Härra Jerret sülitas, kirus punaseid röövleid, kes võtnud talt maja, tisleritöökoja ning töölised, kirus

sakslasi, kes olevat teel magama jäänud, ja kirus halli hane, kes on lasknud end miilitsanolgist ära hirmutada. Aga ta võttis pambu, sidus koti naisele selga, tõmbas selle käekõrvale ja — läks, kuigi ähvardades ja porisedes nagu ärritatud herilane. Nii rikka ninaesiaga, nii ohutu ja nii hästi maskeeritud elu kui siin üksikus talus ei oodanud teda kuskil. Pealegi ei raatsinud ta oma nahka turule viia. See teda kiruma ja söimlemisajaski. Mitte ülesande ripakilejäämine, mis talle alin oli pandud. Selle asja ta korraldab ära...

Järgmisel õhtupoolikul viis Laine Allikale teate: Logina heinalised on läinud. Neid oli nähtud mööda Laanetsoo taliteed kõmpivat Aisla kanti.

«Hundid lamba nahas,» pörutas Lumi rusikaga vastu lauda, kui Allik talle sellest uudisest rääkis. «Kahju, et sul paari meest seal kaasas ei olnud...»

«Meestele on vaja relvad kätte anda...»

«Mitte ainult relvad,» hakkas partorg oma uusi plaane lauale laduma. «Tuleb soetada ka varud... Nii laskemoona kui proviandi poolest... Mõnede usaldavate inimeste teada... Sest kui nad ka... selg peab neil sügelema kõik aeg... Ega meie magama ei heida... Mäletad üleskutset? Okupeeritud rajoonides tuleb asutada salku... Luua vaenlasele ja tema käsilastele väljakannatamatud tingimused, jälitada ja hävitada neid igal sammul...» Lumi uuris hindavalt noort miilitsavolinikku. «Mis sa arvad, kui ühe salga sinu nimele paneme?»

«Mina teen, mis ma oskan. Tead küll.»

«Sina ja teised... Sa ei pea omadega üksi jääma... Lükka ettevalmistused käima... Öhtul tulevad mehed minu juurde kokku... Ametlikult loome täitevkomitee kaitsesalga, nii nagu oli otsus. Sina kui selle juht aga vaata ja valid mehi tulevasteks asjadeks... Soovitav igaühaga eraldi. Vaata valmis ka toetuspunktid... Riideid, moona — kõike saab. On juba räägitud...»

«Nii. Et meie siis ei lähegi, kui taganetakse...?»

«Kuhu peremees majast läheb? Eks nii vist ütelnud ka Logina, mis?»

«Ütles, kurat võtaks! Aga temal ei olnud rahvast. Rahvas ei lase härradel siin peremehetseda, olgu need siis omad või võõrad härrad...»

«Tore! Hakkame tööle!»

Samal öhtul said Heistre meestest esimestena püssid kätte Junde Peeter, Lehtmaa Värdis ning Kopli Ants. Kui Sepa-Ludvi kasti juurde astus, tõrkus Allika käsi.

«Ei tea, Ludvi... Sul aastaid turjal.»

«Mis?» tõukas Ludvi oma kandilise pea ette. «Tahad, et mina-mees pean vasaraga välja minema? Ei. Anna aga toru kätte, küll ma paugu ära teen. Seitsmeteistkümnendal aastal jäi pooleli...»

Ja antigi vanale sepale vint, mille ta uhkelt õlale vinnas.

«Sooh, nüüd nagu buurid. Kaks poega ja vanamees rivis,» naljatas ta mobiliseeritud poegi meenutades heatujuliselt, «oma maa ja rahva eest...»

«Jah, sulatõde, Ludvi! Justament: maa ja rahva eest!» kordas Lumi otse pühaliku tõsidusega.

Kaitsealga kogunes tosin meest. Täitevkomitees seati sisse alaline valve.

Salgajuht Allik aga sõitis ringi. Just nüüd oli tal palju tegemist mitmetes kõrvalistes kohtades. Sõitis ja higistas. Kahekordselt. Sest ilmad olid kuumad, ning tal tuli korduvalt käia piirkondades, kus igast põõsast võis prahvatada bandiidi kuul.

P

artorg Lume juureski käidi nüüd tihti: käis

uusmaasajaid, käis töömehi, aga ka niisuguseid inimesi, kellest täitevkomitee ametnikud ei teadnud ega saanud iial teada, kust nad tulid või kuhu nad läksid — kes nad olid. Need viimased saabusid mootorrattal või autoga ja kandsid vormirõivaid. Mõned neist olid portfellidega ning ilmselt kas tõid või viisid tähtsaid pabereid, teised arutasid parteisekretäri ja vaikselt ja salapäraselt selle väikeses kabinetis veel salapärasemaid asju. Juhtus, et mõne võõra puhul lasi Lumi kohale kutsuda ka Allika ja Usina. Siis jäädigi tunniks või pikemaks ajaks omavahele, uks suleti, ning kui mehed viimaks sealt väljusid, olid nende näod kinnisemad kui alles lukus seisnud uks, nii et keegi neid küsitledagi ei tihanud.

Sekretär Siimson oli korduvalt püüdnud võõrastelt pärida, mis asjas nad partorgi otsivad, vahest ehk suudetakse küsimus lahendada täitevkomitee liinis. Kuid talle oli alati tõrjuvalt vastatud:

«Partorgiga isiklikult.»

Säärane kõne tegi Siimsoni rahutuks. Majas valmistatakse miskit ette, plaanitsetakse, aga tema kui vana ametnik, valla administratiivse juhtimise hing, selle vormiline korraldaja — ei tea tuhkagi! See ei passinud Siimsoni au ega plaanidega. Ta seadis ja korraldas asjaajamist sedamööda, et Usin pidi talle sõnakese poetama. Soodsa juhuse pakkus salajane ringkiri, milles anti juhtnööre evakueerimiseks. Sekretär luges selle õhinal läbi ja pani Usina ette lauale sõnadega:

«Kas me ei peaks väiksest nõu pidama? Näib, et olukorrad võivad veel sandimaks kujuneda...»

Tol ajal seisis vaenlane Emajõe joonel ja aeg-ajalt kostis metsade ning rabade tagant tõesti lahingukärinat. Teatati küll, et Saksa vägede püüded kiiludega Punaarmee rindest läbi tungida on nurja aetud, nende edasitung tõkestatud, aga külas kõmistati ometi sakslaste peatsest sissetulekust. Nüüd andis ringkiri alust sellest juttu teha.

Usin viskas pilgu paberile ja küsis kähku:

«Mis olukorrad?»

«Rinde-, sõjaolukorrad!» pahvatas Siimson peaaegu tigidalt. «Kui avalikult räägitakse evakueerimisest, siis tähendab see taganemist, järelikult ka meie vallast väljataganemist...»

«Avalikult? Kus räägitakse avalikult? Kirja nurgal seisab märkus «Täiesti salajane»...»

«Mis salajast on paberis, kui see saadetakse valdadesse ringkirjaliselt välja,» muigas Siimson prille kergetades.

«Seda enam. Kõrgemal pool eeldatakse, et valla inimesed oskavad saladusi hoida, nendega ümber käia. Mitte igähe nina all vehelda...»

«Vabandage, meie oleme ju kahekesi!»

«Kahekesi, kahekesi,» torises Usin, nagu oleks tahtnud ütelda, et mis loeb kahekesiolek, et isegi kahekesi olles ei tohi täiesti salajastest asjadest lahtise suuga rääkida, nagu tegi seda Siimson. Kuid teda pahandas hoopis asjaolu, et säärast liiki paber võis Siimsoni kätte sattuda. Pärast seda, kui toimus kallaletung kutsealuste küüdile, oli Lumi väga rangelt hakanud nõudma ja õpetama saladuste pidamist. Tema teooria järgi pidi valla ametkonnas olema inimesi, kes ühte- või teistmoodi seisis ühenduses bandiitidega. Muidu ei oleks need teadnud oma kallaletungi ette valmistada. Sest käsud küütitulekuks olid antud alles paar tundi enne väljasõitu, noormehed vallamajja kutsutud aga juba hommikul. Keegi pidi teatavaks tegema kavatsetava väljasõidu aja ja rongi. Sellest saadik ei usaldanud Usin enam sugugi oma väliselt väga agarat, alati teovalmis sekretäri. Ringkirja uurides leidis ta võimaluse tema katselepanekuks.

«Niisiis, tuleb koostada evakueeritavate nimekiri.

Vastutavad töötajad koos perekondadega. Kes on meil vastutav töötaja? Kas teie, kodanik Siimson, peate ennast vastutavaks töötajaks?»

Aga Siimson ei lasknud end segadusse viia. Otsides omakorda vahendeid selle pingul keti lõdvendamiseks, mis viimasel ajal mähkus partorgi ja esimehe varjatud tegevuse ümber, vastas ta huuli vaheldumisi hammaste vahele imedes kergelt, pilkel näoga:

«Mis mina, üks ametnik! Vastutavad töötajad on need, kes tegelevad salajaste asjadega, kes neid arutavad ja otsustavad, ilma et sekretäri vaevata.»

Usin ei võtnud väljakutset sõneluseks vastu, ei teinud seda õieti kuulmagi. Vastuoksa — ta ründas omakorda, sealt edasi nihkudes, kuhu jutuga oli jõudnud.

«Jah, mina arvan, et kui me nimekirja koostame, siis peate teie, kodanik Siimson, ennast kindlasti kirja panema... Vanem mees, perekonnaga, õieti ainukene tingimustele vastav meie töötajaist...»

Imelik vari lendas üle sekretäri näo.

«Kuidas ainukene?»

«Aga nõnda, et meie teised oleme kõik mobilisatsiooniealsed. Meie jääme oma postidele viimase minutini, taganeme võideldes... Siin on selge sõnaga öeldud, et vanemates eluaastates töötajad ja nende perekonnad esmajärjekorras...»

Usin oli selle jutuga üht-teist välja ütelnud, mida ta just ütelda ei kavatsenud, aga mis tänasel päeval ei olnud ka saladus. Kuid Siimson kas ei osanud seda tähele panna või sattus enese evakueeritavate kirja arvamise pärast ärevusse ja raius vastu:

«Mina saan sellest nii aru, et mõeldud on parteilased, nagu partorgid, täitevkomitee esimehed, hobulaenutuspunkti juhatajad, sovhooside direktorid, miilitsad ja...»

«Ühiti!» vilistas Usin läbi hammaste. «Neid juba nii lihtsalt minema ei lasta. Sõita tuleb ikkagi teil.»

See oli viimane, mida Siimson karta oskas. Juba mõnda aega oli ta eneselt hirmuga küsinud: «Hea küll, töotan ja olen kasulik. Aga mis siis, kui võtavad kätte ja kütavad viimasel minutil Venemaale?» Vana, kodanliku aja ametnikuna, pealegi suurtalunike teenrina kartis ta Venemaad mitte vähem kui areteerimist või vanglat. Pärast väljasaatmist oli Venemaa tema silmis

koht, kuhu viiakse ainult karistust kandma, eraldatakse kodumaast ja rahvast. Seda ei saanud ta Usinale välja ütelda, nagu sedagi mitte, mis ta tõeliselt arvas kommunistidest ja nõukogude korrast. See kõik oli habras ja keeruline, seda ei võinud seletada katsudagi. Et ta kord juba oli vallasekretäri kohale jäänud ja edasi jäetud, isegi kursustele saadetud, tähendab, tuli ka tööd teha. Kuskil pidi ikka lille võrra liigutama, kui ei tahtnud end vastaseks tembeldada lasta. Ning mõistagi oli kodusem ajada tuttavaid kantseleiasju, püüda olla väiksel viisil kasulik ka vanadele sõpradele, kui minna veel aastates inimesena sovhoosi raamatupidajaks või koguni labidameheks, nagu ta mõnda teist vallasekretäri oli kuulnud tegevat. Senini oli kõik läinud hästi, õnnelikult. Need teatavad äpardused, mis tabasid sõpru maa-reformi revideerimise puhul, täitevkomitee ja miilitsa ametissepanek — nende vastu ei saanud ju tema, väike sekretär, sõdida. Need olid paratamatud nagu terve nõukogude elukorraldus. Vallasekretäri võim nende vääramiseks ei ulatu, seda mõistab iga arusaaja inimene. On ta aga mõnele endisele inimesele, kes hiljem jälle kõrgele tõuseb, suutnud kas või tillukese teenekese teha, pole midagi karta. Risti vastupidi. Olu-kordade muutudes muudkui lase valla asjadega edasi! Mille kuradi pärast või jaoks peaks tema evakueeruma? Laskma end Venemaale vedada, lahti kiskuda kõigest sellest, mis on sulle otsekui külge kasvanud?!

Mõte seesugusele võimalusele ajas Siimsoni sisemiselt nii keema, et tal prillid ninavarrel karglema hakkasid ning ta endamisi täiest südamest kiruma pani neid lollpäid, kes säärase ringkirja välja saatsid. Poleks seda rumalat paberit, ei oleks ka evakueerimise küsimust. Ta ei osanud oma kitsas ametnikupeas ära arvata, et just evakuatsiooni ja võitluse jätkamise küsimused olidki need, mida partorgi juures viimastel aegadel nii tihedasti sõeluti, mis juba peensusteni olid läbi töötatud. Siimson kujutles ikka veel otsuste tegemist kahekesi täitevkomitee esimehega selle laua taga, nagu ta oli aastaid harjunud endise vallavanemaga. Parteiorganisatsiooni osast ei olnud Siimsonil ettekujust. Seepärast tegi ta enesele praegu etteheiteid selle kohtagi, et Usinale ringkirja üldse näitas. Oleks võinud kõrvalé visata, ära kaotada, nagu mõne teise ebameel-

diva paberiga vahel juhtus, ning pahandus oleks jäänud tulemata. Sekretär vahtis tükk aega läbi akna heledasse päikesepaistesse, otsides ettekäänat, mille taha evakueerimise eest pugeda. Aga kui Usin uuesti kordas, et tuleb nimekiri valmis teha, ülemale poole teatada, ei osanud ta muud, kui kohmas ebamääraselt: «Ega ma üksik inimene ole! Pean naise ja tütrega rääkima. Kas nemad tahavad evakueeruda...»

«Teadagi, et tahavad,» lausa rõõmutses Usin. «Naisel talukoht ja majapidamine. Mees punaste vallasekretär... Egas sakslased talle seda ei kingi... Kõik võetakse saksa kolonistidele, kui nende koivad kord nii kaugele peaks kooberdama.»

Siimson mõistis, et see oli irvitamine. Kuid muutus ometi rahutuks. Mine neid sakslasigi tea! Ähvardavad kommunistid ja nende kaasajooksikud maa pealt ära hävitada. Ja seleta siis! On ju inimesi, on teadjaid. Aga rinne ei ole kaugel... Kas pole ikkagi kõige targem?

Siimsoni ärevus oli nii suur ja see paistis Usinale nii selgesti silma, et ta ei saanud teisiti, kui torkas veel:

«Minge siis, Siimson, ja pidage naisega nõu kokku... Vastust nõutakse juba homseks.»

«Ah kohe homseks? Seda ma ei vaadanud... Nojah, ma lähen. Jah, ma lähen kohe praegu,» lippas ta pooljoostes läbi kantseleitoa, nii et kingatallad välkusid ja ametnikud imestunult talle järele vaatasid.

Niipea kui sekretär oli läinud, pani Usin oma toas täie häälega naerma. Naeris, naeris endamisi, aga siis tõusis püsti, astus Lume juurde sisse ja hooples kärevalt:

«Nüüd panin Siimsoni nüusnikusse... Läks nagu kütis naise käest nõu küsima.»

Kuulnud Usina lõbusa tuju põhjuse, ei valmistanud see partorgile sugugi nalja. Ta ütles külmalt ja karmilt:

«Sind, Usin, tuleks sõjakohtu kätte anda.»

«Mind?» pungitas Usin silmi. «Sellepärast, et ma tuhvilialusel kõhu lahti löin?»

«Ei, Sellepärast, et hakkasid paanikatekitajaks.»

«Mina?»

«Jah, sina. Kas sa tead, tunni aja pärast on vald evakueerimise kisa täis. Hakatakse laulma taganemisest, äraviimisest — kõigest kuradist! Kas sa, inimene, mõistad, mis see võib meie plaanidele tähendada?»

Usina nägu tõmbus järsku virilaks. Ta astus paar sammu ukse poole, ise pomisedes:

«Ma talle kuradile kinnitasin küll, et katsugu ta üle sõna...»

«Pea, Usin. Asi on juba naiste hammaste vahel, ja neid sa seisma ei kinnita... Oota! On hoopis teine tee... Teeme ise korralduse, et inimesed vaenlase pealetungi korral karjad eest ära ajaksid, varanduse kõrvale toimetaksid... Noh, sügavamale tagalasse läheksid või nõnda. Mõistad? Et oleks nagu soovitus, rahva oma asi, mitte ettekirjutus... Siis ehk ei tule ka seesugust paanilist meeleolu, nagu võib tekitada sositamine...»

«Hea küll, ma lasen Siimsoni kutsuda.»

«Katsume ise paberile panna. Mis?»

Nad istusid kõrvuti laua taha, kirjutasid ja kombineerisid, seadsid sõnu ühte- ja teistviisi ümber. Kuid ikka näis tekst Lumele liiga lahtisena, siisuguse sõnastusega, mida püüti vältida. Tuli kirjutada teistmoodi, kui harilikud ringkirjad või üleskutsed kirjutati, tundis ta, kirjutada nõnda, et see oleks ühflasi võitlema kutsuv ja vaimustav, julgustav ning õhutav, mitte ainult teadustav. Aga just see teistmoodi ei võtnud sule all kuju, Lumi oli muidu mõjuva sõnaga mees. Ta võis kõnet pidades öelama vastase end kuulama sundida, selle väited mängides ümber lükata. Kõnes. Kuid kirjas? Jah, kirjatöö, see oli kunst, mida Lumi ega Usin kuigi hästi ei valitsenud. Lumi kirjutas:

«Kodanikud! Seltsimehed! Taganemisel mitte jätta mitte ühtegi tera vilja ega ühtegi looma vaenlase kätte. Taganemisel tuleb kõik evakueerida sügavamale...»

Usin urises:

«Taganemisel! Lobised ise välja, et tuleb taganemine!» Ja parandas: «Juhul kui meie kangelaslik Punaarmee julma vaenlase surve all veel peab vaenlasele loovutama mõne tolli meie kalli kodumaa pinda, nõukogude inimesed kõik nagu üks mees...»

Lumi kergitas end istmel:

«Kuule, kas see ei ole liiga puh-uhh? Nii suuri sõnu olevat teinud Trossi — see näitleja...»

«No kurat, pane sina krõbedamalt!» lennutas Usin sulepea lauale.

Lumi katsus uuesti, kuid sõnad «taganemine» ja «evakueerida» kippusid vägisi sisse, löid hea mõtte saasi. Pealegi oli viimane sõna siisugune, millest iga külamees aru ei saa. Ka Lumi tõukas paberi kõrvale, vaatas nõutult ringi.

«Teeme otsuse ja — valmis.»

Täitevkomitee otsuste vorm oli Usinal juba hästi selge, ning peagi ronisid tema sule alt paberile krobedad read:

Täitevkomitee otsus nr.... Juulikuu... päevast, 1941. a.

Valla täitevkomitee kohustab:

1) vaenlase sissetungimise korral valla piiridesse kõikidel kodanikkudel viibimata lahkuda oma alalistest elukohtadest ja liikuda tagala suunas,

2) vaenlasest ohustatud piirkondadest ära ajada kõik kariloomad: veised, hobused, sead, lambad jne.,

3) ära viia või tarvitamiskõlbmatuks teha kõik toiduained või toiduks tarvitatav teravili, samuti ka loomasaõõd.

Otsuse täitmine panna kõikidele maa- ja majapidajatele. Otsusest elanikkonnale ringkirjaliselt teatada.

Esimees:

Sekretär:

Usin kirjutas siinsamas kohe originaalile alla. Siis ütles teksti veel kord rahulikult üle lugedes:

«Peaks olema selge.»

Lumi ei vaelnud sisu selguse vastu. Kuid seda laadi paberi käikulaskmine talle ei meeldinud.

«Mis siis, kui vaenlane ei suuda valla piiridesse tungida, kui ta tagasi lüüakse? Siis oleme paanikatekitajad,» arutas ta kahtlevalt.

«Ettekirjutus pani meid seda tegema. Ja teatavaks saab asi nagunii...»

«Nojah, see Siimson. Muidu oleks võinud veel vaadata...»

Nad vaatasid ja — viimaks otsustasidki: jätta paber välja saatmata, anda Siimsonile kui kirjatöö-spetsile (ümbertegemiseks, sest ega kuulujutud ühe päevaga jõua küladest veel laialt levida. Usin keeras mustandi kokku, võttis selle kaasa ja pani sekretäri lauale. On juba

Siimson kord sellesse evakueerimise asjasse tikkunud, siis las siblib edasi.

Aga seesama Siimson, ilmudes valmis plaanidega, mis talle ta karm teinepool ette pani, õhtupoolikul vallamajja, tegi täitevkomiteele isevärki teene. Nähes otsuse mustandist, missugune tähtsus ringkirjale antakse, oli Siimsonile selge, et õigus on tema naisel, mitte ametimeestel, et punased võimud taganevad varsti välja, mitte ei valmistu kõvade lahingute vastu. Aga kui nad välja taganevad, milleks siis nende sabas sörkida? Milleks neid kauem teenida? nagu oli küsimuse seadnud Siimsoni asjalik teinepool. Siis on aeg tulnud käed vabaks teha. Milleks oma allkirja niisugusele dokumendile, mis nagunii tekitab külades paksu verd ja pahameelt — sest suurem osa inimestest ei taha kuuldagi evakueerimisest või oma varanduse hävitamisest. Seda teadis Siimson küllalt hästi. Niisuguse paberi pärast võidakse hiljem ette visata, et korraldasid kommunistidega koos karjade äraajamist ja vilja hävitamist. Siimson tegi teisiti: ta ei kirjutanud paberile üldse alla. Seevastu kustutas koguni sõna «sekretär» otsuse projektilt. Edasi seadis ta toimetused nõnda, et käskjalg kihutas täitevkomitee otsusega, millel oli ainult esimehe allkiri, kohe külavolinike juurde. Seda ei osanud märgata lugejad külades ega tähele panna ka volinikud. Kuid Siimson sai oma: paanikaseeme oli külvatud, ilma tema allkirjata käigus. Ta ise pidas seda kurja paberit üheks oma tegevuse kõige ilusamaks õieks nõukogude perioodi ametiajal. Ning otsustas sellest päevast arvates enesele tähtajata puhkuse võtta... Teadagi ei läinud ta seda puhkust esimehega vormistama. Ta ainult lõpetas varakult tööpäeva, pistis mõned valla blanketid, pitsati ja nurgastambi oma portfelli, kõndis minema ning luges seega oma tegevuse täitevkomitees lõpetatuks... Mis see päev või teine kõrval olla! Nii olid arvanud mõned targemad mehed, peamiselt aga ta enese naine, kes evakueerimisest kuuldes lubas parem ise ka metsa joosta ja seal kas või kuuse koort närida, kui lasta end Venemaale vedada. Mehelegi ütles ta paraja koha ammu valmis olevat. Sest tema arvates pidi punaste teenimine varem või hiljem kord ikkagi sel kombel lõppema. Mis siis veel? Siimson kõmpis üsna enesekindlalt täitevkomiteest välja. Üle ukse

hüüdis ta ametnikele viisakalt «nägemist». Kuid sellest ei võidud vähimatki järeldada tema kavatsuste kohta. Ainuke, kellele Siimson mõista andis, et nende tegevus on lõpetatud ja varsti lõpetavad ka nood seal — käsi viipas partorgi ja esimehe tubade poole —, oli käskjalg Noormets. Ja seegi teadis kohe, mis teha.

Külad aga löid otsust lugedes kihama. Siit ja sealt sõideti ratastega täitevkomiteest selgitust nõudma. Hommikul kella kümne paiku, kui Usin ise vallamaja juurde jõudis, sagis selle palkoni moodi ehitatud lahtisel trepil juba hulk ärevaid inimesi. Nende puntras ka Ojari Ott. Ott oli koguni tulnud oma võiguga, sest temal ratast ei olnud — ja nagu ta ise toonitas — peremehe au ei lubavatki «vokki tallata». Peremees pidavat sõitma vankris. Otile nähtavasti oli jälle meeldima hakanud näidata end peremehena. Õieti oli ta küll hobusega tulnud teisel põhjusel — et koöperatiivist viia odavat vene õli ja vahest aidata ka mõnd inimest seda kõrvale toimetada, mida vaja on toimetada. Kuid suur oli ta imestus, kui leidis, et need, kelle pärast ta hobuse aisade vahele torkas — sekretär ja käskjalg —, kumbki enam oma nägu ei näidanud. Ta taipas kohe ega kippunud ülearu kõvasti kiruma. Ainult käis ühe juurest teise juurde, nurrutas oma habetunud lõuga alludes:

«Nõnnaks, nõnnaks, et siis meil kõigil tuleb astuma hakata... Ega kaugele tarvitse pressida. Omad metsad, omad tuttavad teed...»

«Kästakse ju tagalasse. Kus see niisugune on?» küsis keegi naistest.

«Ah et kus?» arutas Ojari. «Eks tagala ole ikka tagapool. Nõnnaks, tagalas oled sa kohe, kui saad jalust ära... Nõnnaks, jah, tagala on see, mis on tagapool.»

«Kas viljateri tõesti keegi peaks rikkuma hakkama?» kahtlesid mehed omavahel.

«Rikkuda? Mis neist rikkuda? Kui panna maa sisse. Nõnnaks — kindel võtta, enne ja pärast.»

Enne või pärast mida — seda Ojari seletama ei rutanud. Ta ainult muheles habemesse ja lõi meeoleolu, itaitades kavalalt, kui keegi küsimuse tõstis:

«Noh, eks enne surma ja pärast elu. Kästakse ju hoolt kanda oma hingekeese eest.»

Usina trepile astudes trügis korraga kümmekond naist tema ümber.

«Esimees, kuhu siis minna?»

«Esimees, millal tuleb minna?»

«Esimees, hobusel ei ole raudu all.»

«Esimees, mul lehm maha saamas...»

Küsimusi ja hüüdeid kallati nagu toobrist. Naised piirasid Usinat igalt poolt, laskmata teda ukse juurde.

«Mis te tahate? Rääkige ükshaaval,» tõukas Usin kaabu kuklasse.

«Rahvas tahab teada, kuhu prohvet tal oma kodust käsib minna,» pöristas Ojari tekkinud vaikusse.

«Mis minna? Kuhu kuradilegi ei tule minna!» kähvas Usin ilma pikemata, olles oma eilse otsuse sama hästi kui unustanud.

«Mis kāske siit majast siis kütetakse? Milleks inimestele veel niisugust häda ja muret?» nõuti läbisegi.

Usin vaatas naiste ärevaid, peaaegu vihaseid nägusid, silmas taamal üht tuttavat külavolinikku, kes talle üle naiste peade näitas ringkirja. Ning jalamaid meenus talle otsuse mustand, mis ta eile ise oma käega oli kirjutanud, allkirjagi alla pannud.

«Mis otsusest te jorate?» kortsutas ta kulmu.

«Õhtul toodi käsk!»

«Täitevkomitee otsus,» kõlasid vastused.

Usina nägu läks paksu pilve. Ta pani kuuenööbid kinni ja ütles läbi hammaste:

«Lubage — lähme sisse! Ma tahan sekretäriaga rääkida.»

«Mis seal rääkida! Egas kiri ei peta!» hüüatas Ott.

Kuid Usina kindla nõudmise peale tõmbusid naised tagasi, lasid ta eneste vahelt sisse ja vajusid siis tropis järele. Usin otse tormas, uksi selja taga lahti jättes, kantseleisse. Mõne hetke jooksul selgus kõik. Talle näidati ta enese käega kirjutatud mustandit ja selle laialiisaadetud koopiat. Esimeses ägeduses pidi Usin nii ühe kui teise silmapilkselt puruks käristama. Aga külanaiste kahjurõõmus sädin tõi ta meelemärkusele. Toetudes kahe käega lauaservale, selg kumeras, nagu valmis lööki vastu võtma, suured higipiisad punetaval kaelal, nõudis ta kähinal:

«Kes selle välja saatis?»

«Sekretär Siimsoni käsul...»

«Kus? Kus see Siimson on?» vahtis ta silmi pungi ajades toas ringi.

«Ei ole veel tulnud...»

«Tooge käskjalg siia!» vehkis ta vihaselt paberiga.

Usina nägu oli võtnud säärase ilme, nagu valmistuks ta käskjalga kohapeal maha lööma.

Kuid ka käskjalga polnud keegi näinud.

Järsku lõi mõte nagu kaikaga: vaenlase töö! Diversioon! Lõug hakkas kergelt võdisema, veri valgus niigi punetavasse näkku, mis muutus peaaegu sinkjaks. Kuid see kestis ainult hetke. Inimesena, kes otsese ohu ees seistes kainehtub, taltus Usin kohe, kui tal kujutus tekkis asjade võimalikust käigust. Talle meenus, et oli täna üksi — nõu küsida, abi saada ei olnud kuskilt. Lumi ja Allik olid varahommikul kaugesse rabaäärseesse külla sõitnud. Ning see teadmine, et tuleb tegutseda üksi, ise vastust anda, muutis ta kindlaks. Pikkamisi, õige pikkamisi, nagu ränka koormat, turjale upitades ajas ta enese sirgu, vaatas teraselt võre taga tungleva rahva poole ja ütles siis madalal, surutud häälel:

«Seltsimehed, kodanikud! Täitevkomitee töös on juhitud narr viga... Seda paberit ei tehtud väljasaatmiseks. See oli lihtsalt ettevalmistus võimalikkude sündimise vastu... On sõjaaeg. Iga asutus peab ette valmistama ja kavu tegema, nii võidu kui taganemise jaoks... See siin,» raputas ta paberit käes, «on üks niisuguseid kavasid. Ma ei ütle, et seda kunagi poleks välja saadetud... Kõik oleneb seisukorrast rindel. Praegu peavad Punaarmee üksused edukaid lahinguid ja vaenlane edasi ei pääse. Praegu ei ole vaja kuhugi minna. Elage rahulikult oma kodudes ja tehke tööd! Täitevkomitee eksitusest aga palun teatage kõikidele naabritele, tervele valla rahvale. Täitevkomitee vabandab oma töötajate eksituse pärast,» tõmbas ta laia käeseljaga otsaesiselt higipiisad maha.

Ta häälel oli iga lausega loomulikumaks, toon kindlaks muutunud. Lõpetades vaatas ta inimestele nii rahulikult ja sisendavalt otsa, nagu oleks ta teinud koldkuvõtet mõnel harilikul koosolekul. Isegi enam: ta mõttekäik oli väljendatud nii selgelt, et veenis kohe kõik.

«Nojah, see on teine asi!» arutas Kopli Saamu.

«Kena eksitus! Nõnnaks, väga kena eksitus,» torises endamisi Ojari Ott.

«Näed, pole vaja kuhugi minna, mis sa enam!» suruti teda ukse poole.

«Nõnnaks, egas esimees veel ei ütelnud, et pole vaja mitte minna. Ta ütles, et praegu ei ole vaja veel minna... Küllap need minekuajad ka kätte tulevad,» porises Ott koos naistega ukse poole liikudes ja pilgutas ligemalolijatele silma.

Vastukajad sellele halvale eksitusele olid kahesugused: õiged ja sihilikud. Esimestes siunati ametnikke, kes oma palga arvavad sellega ära teenivat, et ajavad rahvast asjata ärevusse. Teistes kihistati täitevkomitee üle naerda: hirm püksis ja põgenemisplaanid portfellis, seal on see nende võim! Häbige keerutavad nüüd, muud midagi! Kolmandad, nagu Ott, ütlesid mõistu, et ei talv ühe lumega tule ega kahega lähe, olgu selle otsusega kuidas tahes. Need viimased tegid ka asjast kohe kõige kõvemad järeldused: kui taganemisplaanid liikvel, ära jää jalgu. Ja kadusid, niisamuti nagu sekretär Siimson või käskjalg Noormets. Nende hulgas ka Ott ise. Ja ikka põhimõttel: parem kodu koorukesed kui või võõrsil. Karju kaugemale ei aetud, vilja tarvitamiskõlbmatuks ei tehtud. Küllalt sellestki, kui kari jäeti öödeks-päevadeks heinamaale või okastraadiga piiratud kopli-tesse. Vilja panid kõrvale need, kellel seda oli panna. Oti vihjamisi antud õpetused said külas palju laiemaks kõla, kui tal oli kuulajaid. Isegi Kopli pere ja Sootaga Jürka leidsid õige olevat: vili maa sisse, loomad võssa. Paar järgmist päeva, õigemini ööd, käis külas kibe askeldamine. Sest mine sa tea, millal uus käsk võib tulla. Hüütakse nagu sõjaväele: «Marss!» ja muudkui mine. Aga kuhu sa, hing, marsid, kui sul kõik on pilla-palla ja laokil?!

Laokile jäi natuke ka täitevkomitee asjaajamine. Peale rahva laialiminekut saatis Usin ametniku käsuga Siimsoni juurde: vallamajja ilmuda. Kuid ametnik tuli tagasi teatega: majas pole kedagi peale poolkurdi vana tädi. See sirutab küsija poole ainult kõrva ja pärib: «Mes?» Seletab, et läksid ära... Kuhu, misjaoks? Küsi sa kurdi käest!

Käskjalga ei tasunud üldse otsida. See elas vallamaja kõrval oma õe perekonnas, purjutaja pealegi, mine võta

kinni, kuhu niisugune satub või kus vedeleb! Kas kuskil õlleankru juures või mõne tüdruku sünnipäeval. Tüdru- kuid teati tal olevat.

Usin raevutses, tammus vallamajas ringi nagu puuri-loom. Kui Lumi ja Allik hilisõhtul tagasi jõudsid, oli ta esimene lause neile:

«Lollid ja pimedad! Ammugi oleksime selle Siimsoni ja käskjala pidanud vastava asutuse kätte andma!»

Allik jahmatas:

«Ah see siis oligi nende agentuur! Kuradima kahju!»

«Kahju! Ja mis veel rahvaga.» Usin valgustas lugu lähemalt.

«Jaa,» ütles Lumi mõtlikult. «Meie süü seisab selles, et meie ei tegutsenud. Kuigi kahtlesime. Aga vaenlane ei maga, ta tegutseb. Igal pool, ja agaralt. Kus meie komistame, seal vastane tantsib... Meie alles õpime — ka sõdima. Need on valusad õppetunnid, seltsimehed. Liiga kallist kooliraha maksame. Kas oleks nii palju nurjumisi tarvis, kui meil rohkem oleks siin,» koputas ta vastu oma otsaesist. «Kui meie oleksime õpetatud ja koolitatud nagu need seal!» viskas ta käega ebamääraselt kuhugi lõuna poole, kus oli rinne, või siiapoolegi, kus vastaseid võis pesitseda. «Juhtimise ja valitsemise kunst, mille kallal meie alles kobame, on seal — nende hulgas — harjunud käsitöö... See loeb esialgu väga palju. Loeb niikaua, kuni meiegi oskama hakkame... Muuseas, üks hea külg on Siimsoni lool siiski: arvata-vasti saime maja vaenlase agentuurist puhtaks. Alles siis, kui ta tõesti puhas on, võime lagedale tulla sellega, mille ettevalmistamiseks läks tänaegi päev.»

Allik ja Usin teadsid väga hästi, mida Lumi mõtles. Pärida polnud vaja. Usin ainult uudishimutses veidi.

«Kindel?»

«Kindel,» noogutas partorg vaikselt. «Nähtud ja kuul- dud.»

Hommikul maksti masinakirjutajale, kes otsuse oli ümber löönud ja laiali saatnud, kahe nädala palk ette ning lasti minutipealt minema. Raamatupidajat tabas sama saatust. Peale selle tehti akt ja saadeti tagala julgestuse meeste kätte. Täitevkomitee tehniline asja-ajamine pandi ajutiselt Usina keskkooli lõpetanud õe- tütre peale, käskjalaks määrati koristaja. Täitevkomitee paberitele tipiti masinaga nurgakirjad ja pitsati ase-

mel suruti parteiorganisatsiooni pitsat, mida käsutab ainuüksi Lumi.

«Noh nii,» ütles partorg omavahel Usinalē. «Nüüd vähemalt ei pilluta prügi silma siinsamas, oma nina all.»

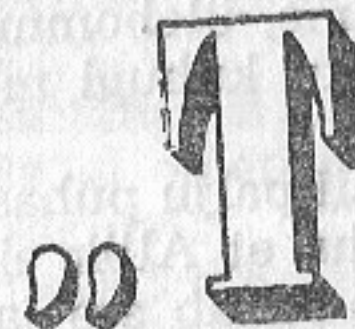
Palju jooksvat tööd praegu ei olnud. Keskasutuste pingutusedki koondusid evakueerimise ümber — sest vaenlase surve suurenes jälle. Aga päev-paar aeti täitevkomitees ometi veel rahulikult asju. Rahvaski rahunes uuesti.

Kui Allik oma ülemuse ees puudutas kadunud sekretäri ja käskjala jälitamise küsimust, tähendati sealtpoolt jahedalt:

«Teile anti võimalus oma ümbrus ära puhastada. Aga teie ei teinud seda. Puhastustöö teie vallas oli nähtavasti poolik ja pealiskaudne...»

Sedasama tundsid nüüd tagantjärele Lumi, Allik ja Usin isegi. Mitte ainult, et ei osatud võidelda. Oldi saamatud ka inimeste valikus, töös nendega ja asjaajamises. See oli peaviga ühest küljest. Peaviga teisest küljest seisis selles, et kõike püüti teha tuhatnelja, kihutades. Aga paljud inimesed ei saa parinal aetud jutust aru, paljudel võtab rabinal tehtud tegu pea ringi käima. Kelle pea ringi käib, selle silm ei ole selge.

Kuid aega ei olnud — aega! Sõda surus peale ja — nli tuli ka Heistre noorel aktiivil uutele sündmustele vastu minna ikkagi ülepeakaela.



uikab! Vaata kuidas!»

«Jah, nagu veri soonest...»

Laia kivi alt keeb välja väike pulseeriv läte. Ning vullidena kerkiv vesi, mis maasügavusest voodab liivateri ja on varjundatud kivilt vastupeegelduvast päikesest, läheb tõesti oja poole tuikava, elava verenire moodi...

Nad istuvad oja kaldal põõsastes ja vaatlevad seda veetirekeste värvikat mängu punetavas, õhtueelses päikesepaistes nagu kaks last.

«Virvendab. Näe, kivil murdub kui hõbe,» näitab tüdruk käega.

«Hõbe? Ei, teras... Haljas teras.»

Ja Allika vasak, vaba käsi teeb tahtmatu liigutuse püssiraua terase poole, mis on siinsamas kivi kõrval, haardeulatuses.

«Veri ja teras — ooh! Miks räägid sa mulle ikka sõjast, Karl?»

Laine päevitunud kästvarred haarduvad ümber mehe tugeva, niisama päevitunud kaela, ta soe põsk puudutab teise põske, silm tahab vaadata silma. «Kallim, miks mõtled sa siin, minu juures, sõjast?»

«Ma mõtlen sinust,» ütleb mees raugelt ja paneb kae tüdruku pihale.

«Jah?»

«Nii hea on tunda sinu vere tuikamist oma käe all. Kes teab, millal ma sind jälle näen!»

Allika pilk riivab tüdruku kastanpruune lokikihairaid, ta kitsast, nukrat lõuajoont. Aga ta ei näe neid.

Tema silmade ees ei virvenda ka ojasse laskuva lätte veed. Ei. See sinkjashall, rippuvate pajude alla vajuv veejoom meenutab talle halli, pisut õlitatud relvaterast, nende relvade terast, mis on peidetud kaugetesse rägastikkudesse, laskeriistade ja moonakastide metallist helki. Nende kohaletoiimetamise ja paigalepanekuga on ta tegelnud viimased päevad, need on haaranud kõik ta meeled, nõudnud terve mõistuse, tähelepanu, oskuse ning — need seisavad ta silmis alalõpmata, valmis kõigeks, nagu nad on pandud...

«Sa näed mind homme, ülehomme — iga päev, kallim. Sul ei ole ju käsku kuhugi minna? Sa jääd siia, minu juurde!»

Tüdruku hääles on nii palju puhast rõõmu, see on nii täis pakitsevat elujõudu, et Allik ei oska teda kuidagi valmistada selleks, mis seisab ees ja milleks ta praegu Heistres istub.

«Jah, ma jään siia,» ütleb ta pikkamisi, sõnu rõhutamata. Kuid ta ei söanda, ei tohigi välja ütelda seda, mis tähendab neis tingimustes «siia»... Ainult vähesed mehed ja relvad! Hall, külm teras ja mehed. Rohelised metsad, haljas teras, võib-olla veri — mida neist rääkida soojalt end sinu vastu suruvale tütarlapsele?! Või siiski? Ehk oleks kergem, kui ta teaks, mis ees seisab, mille peale tuleb välja minna juba täna, nüüdsama, siit tõustes...? Ta tõmbab tüdruku vastu oma õlga, rinda, suudleb teda kinnisilmi, pingutab rääkima — aga sõnad ei korju suhu.

«Kui ma ei tule homme-ülehomme, ei saa nii pea — ära minu pärast muret tunde. Kord ma tulen kindlasti, Laine!»

«Tule ja — vilista peole!» löövad tüdruku silmad naerule. Neis karglevad sädemekesed, neis peaaegu vallatutes silmades. «Mäletad, kuidas sa mulle kord peoleod tegid?» meenutavad nad. «Ükskõik, öösi või päeval — ma kuulen! Ootan sind! Peole!»

Allika murelik nagu selgib veidi. See on hea mõte! Õpetavalt seletab ta nüüd tüdrukule:

«Vaata, Laine, peole ei vilista igal ajal. Mitte kunagi öösi...» Ta sõrmed sasivad õrnalt tüdruku juukseid. «Võib juhtuda, et tulen öösi. Siis huikan ma öökulli moodi. Kaks korda. Sinule ja enesele...»

«Ja siis tean ma, et see oled sina!»

«Jah. Aga kui juhtub, et päeval, siis hõikan nagu lepalind — «üüit! üüit!» Tead? Või katsatan nii kui harakas aiateibas...»

«Miks peaksid sa siis katsatama? Tule aga sisse!»

«See on... kui sisse ei saa tulla, ei tohi tulla, Laine.»

Allik on väga tõsine. Tüdruku käed langevad rüppe.

«Kuule, on siis lood nii, et rehkendad — sellega?»

«Kõige peale tuleb mõelda, tüdruk... On sõda. Pea meeles: lepalind või harakas. Need on minu linnud. Nad toovad sulle tervituse minu poolt, olgu ma ise kus tahes...»

«Ütle, miks oled sa täna nii imelik?» keeras Laine ta näo enese poole. «Räägi ometi!»

Mis pidi ta veel rääkima?

«Sinu silmis on täna kaks pilku, kallim. Ühega sa vaatad mind, aga teise, niisuguse kauge ja rahutuga — kuhu vaatad sa sellega ja mis sa näed seal?»

«Kõike!... Seda!» kergitas Karl end ebamugavalt.

«See on õudne!» vajus Laine kummuli ta põlvedele. «Nad ei lase meil elu alustadagi...»

Elu! Kui kaugel oli see kõik elust, harilikust, igapäevast elust, mis praegu tema kujutlustes kihaskas ja keerles! Hiilimised mööda padrikuid, ärevad kihutamised, risk ja närvipinge, alaline häireseisukord, valvelolek, juba nädalaid, ning kõigest hoolimata: selja tagant tapetud traktorijaama ametnik, teel ristiselili oma veres... koos majakesega tuhaks põletatud Vanapere Mihkel... Jaht inimestele, haarangud, ühest valla servast teise ajamine — niisugune oli miilitsa elu sisu praegu! Või kas ainult tema, miilitsa elu! Vördile käsku viima minnes oli ta leidnud poisid Kruubi Valli poolt voodist, mõlemad viinaulmas.

«Mis sa siis,» oli poisid ta noomimise peale mühatanud.

«Elu on niisugune! Magan välja ja — tulen!»

Jah, hea sellel, kes viinast abi leiab! Elu.

Jundele oli ta peale sattunud, kui see parajasti puhastas oma riideid, puhastas neid verest.

«Ah, ära tee väljagi — see soku oma! Läksin vindiga luusima, jäi ette, ja mitte ei saanud — tõmbasin maha...»

«Ise andsid sõna...»

«Ah, kauaks seda elu ja puha! Vinnasin selga, näe, raip, tilkus püksid täis...»

Kui lihtsaks oli kõik läinud! Inimene või sokk — üksainus käeliigutus. Rohkem midagi! Ja Allikal oli isegi piinlik, et ta Jundele, vanale kütile, ette heitma kippus sokulaskmist. Junde oleks võinud riideid puhastada ka teisest verest, ja — siis poleks talle midagi ette visata olnud. Oleks pidanud teda koguni kiitma. Sest oli käsk: vaenlane hävitada, igal pool ja igat viisi... Vaenlane on inimene, aga mis on sokk? Tühipaljas metsloom! Kui päevast päeva tuli õppida järjest hoolisamalt jahti pidama inimestele, miks siis joosta lasta metsloomal, kes satub teele? Jundele kui kütile ei saa seda pahaks panna. Allik oligi vaikides tulema tulnud. Junde kindlat kätt, ta osavat silma oli samal õhtul tarvis — vaenlase jaoks. Kuidas sa noomid siis meest tühise sokulaskmise pärast, unustatud töotuse pärast? Kui palju sääraseid hariliku elu jaoks mõeldud ja antud töotusi lendas praegu tuulde! Mis erand peaks olema Junde! Värdiv ei teatud mingit vahekorda pidavat Valliga. Aga nüüd olid nad kaelastikku voodis... Elu! Elu ja surmaga — kõigega läks inimestel järsku kiireks... Sõda! Mis alustamisest siin unistada, vaata, et äkiline lõpp ennastki ei taba! Satud juhuslikult, täitsa kogemata teise mehe teelette ette ja tehakse sinuga sama lühidalt, kui tegi Junde sokuga... Ole pealegi tänulik, kui tehakse lühidalt. Võitlus kohapeal, tagalas, kippus võtma klassi-, kodusõja iseloomu, milles tähtis osa on vanadel vahekordadel. Allik tundis seda, nägi ja koges iga päev. Sagedasti meenus talle nüüd Logina Huko skautide rühmapealikuna gümnaasiumiaegadelt. Skautide paraad ja kevadpidustused linnas... Lipud, lilled, võistlused, auhinnad... Kui signalist sai ta käsu ronida katusele ja sealt lippudega teade edasi anda kiriku torni linna teises ääres. Katus oli libe, sellel turnimine — mäng eluga. Aga rühmapealik ajas, käed rusikas, tagant, karjus, hambad ristis, ta peale:

«Mine, popsikönn! Matame pidulikult — laululehtede ja orkestriga!»

Kuku ja murra kaelaluu, kellele sinust, popsinärust, rohkem! Ainult too rühmale auhind ära. Kuid popsi-poiss ei läinud — ei lasknud end kahtlasele katusele kihutada. Tekkis äge ja lühike rusikavõitlus. Ta paisati trepinurka. Pealik ise aga haaras lipud, käsutas kaks poissi end hoidma ja — andis teate edasi. Osav, kuradi

osav ja julge oli ta. Julged on ka tema praegused lõõgid. Julged ja hoolimatud. Tookord ei olnud skaut Allikal pealik Torma vastu midagi välja panna — ta vaikis ja surus vägivalla ees oma viha maha. Kuid nüüd ei suruta midagi maha, ei enam! Allik aimas, et ka teiselt poolt mitte. Viha oli uuesti üles lõõmatanud mõlemalt poolt. Kus ja kuidas nad kord vastamisi satuvad, seda ta ei oska aimata. Ainult kui see kord tuleb, see kokkumine, siis tuleb ta nüüd otsustav. Sedapuhku ei hakata sõnadega õiendama, ei vehelda poisikese moodi rusikatega. Üks neist peab võitma, teine kaotama. Selles seisab kõik. Teisiti neid asju noore Tormaga ei lahendata. Jah, kas elu või... Mis siin enne rääkida alustamisest!

«Meie elu, Laine... Meie elu jääb nagu paljudel teistel,» rääkis ta viimaks pikka, tüdruku pead silitades. «Õnne ja lootuse peale. Mäletad, ma kavatsesin õppida, olin ahne kõike teada saama. Nüüd ma tean. Seks koraks... on kõik õpitud. Vaenlasega õpetati mind ümber käima, õpetati teda lööma ja võitma... Mis võitlejale rohkem vaja?»

«Aga mis mina? Sa unustad minu, Karl!»

Laine nuuksus kummuli ta põlvil. Ning madal päike kullatas sõrmede vahelt tilkuvad pisarad läikivaks nagu nööbid.

«Sina, Laine,» silus Karl rahustavalt tüdruku juust, «kui sina minu peale mõtled, mind meeles pead, siis annab see mulle jõudu, annab jõudu seista... selle eest, et nad meie üle enam irvitada ei saaks... Sinu, minu ja kõikide meiesuguste üle...»

Laine vilksas sõrmede vahelt üles vaadata ning talle näis, et Karli nägu oli võtnud karmi helgi, nagu mõnel väepealikul ajalooramatust.

Ajalugu! Ajaloolisest võitlusest oli rääkinud isa, sellest vist rääkis ka Karl. Laine rahunes, pühkis pisarad silmist ära, ütles õrnalt, oma kätt ta pihku pannes:

«Ma ootan sind.»

Päikesepaistel värahtasid nende lähenevad, üksteist otsivad huuled.

Kell kaheksa sai Allik julgeolekuüksuse leitnandilt käsu: võtta Logina kõrgendik päikeseveeru ajal neljaviie kohaliku mehega valve alla, löigata läbi teekene

Laanetsoo poole ja kinni püüda iga seal liikuja. Kella üheksaks oli Allik Heistres, meestel käsud käes. Tund aega jäi tal enese jaoks. Täpselt kell kümme hiilis ta üksi, nagu teisedki, Junde tare taha Tigase rukkivälja äärde kogunemiskohta, kust mõni minut hiljem salk liikvele läks. Ees pugesis võsasse Allik ise ja Junde, neile järgnesid Lehtmaa Värdis ja Sepa-Ludvi. Taga tuli üksi Kopli Ants, kes oli kõige kärmema jalaga, oskas metsas liikuda nagu kass ning pidi seepärast etendama sidemehe osa kahe paari meeste vahel, kellest esimene asus põõsastesse Keldrimäe kaudu heinamaadele mineva tee äärde, teine aga võttis valvekoha sisse raja veerde, mis viis Loginalt nurgeti mööda, Tigase poole. Patrullide vahel ei olnud siin tehaardel üle saja viiekümne sammu, ning Ants, pannud meelde Värdis-Ludvi peitepaiga, liitus Allikaga. Neil oli igaühel vintpüss mõnekümne padruniga, Allikal poolautomaat, miilitsarevolver ja paar granaati. Kask nõudis täielikku märkamatuks jäämist. Tule võis avada alles soost väljapõgenevatele bandiitidele, et neid segadusse viia ja tagasi, haarajate rõngasse paisata. Seepärast vajutati end hästi vastu maad ja vaikiti. Kell pool üksteist pidi Tihkuna poolt hargnema hakkama hävituspataljoni ahelik. Lahing bandiitidega võis soos alata iga hetk.

Mehed ootasid pinevalt, ootasid veerandtunni, teise. Taevas tõmbus pilve, hämardus kiiresti. Metsaalusel teel ei olnud mõnekümne sammu kaugusele enam hästi näha. Vaikse ilma tõttu võis aga kuulda. Ja mehed kuulatasid hinge kinni pidades.

Logina sarapuuekk oli siinsamas, talu et viska kiviga. Mõnest lähemast põõsast oleks võinud õue vaadata. Aga sinna ei olnud asja vaadata. Sest talu nagu magas rasket und, nii vaikne oli seal kõik.

«Lasime linnukesed ära lennata,» mõtles Allik kibedustundega teda ninapidi vedanud heinalistele. Tal ei olnud tänapäevani selge, kas pettis Maret sihilikult või toimis ise sisseveetu olukorras, ning ta oleks meeleldi küsimust klaarima läinud, kui kask poleks nõudnud varjujäämist. Igatahes Maretiga oli kana kitkuda, See tegi ta praegu siin Logina aia taga luurates kahekordselt rahutuks. Umbes sarnane tunne võiks olla kütil, kes ronib karukoopasse karu äraolekul. Oks võib prakساتada iga hetk ja — siis ei tea sugugi, kuidas kõik lõpeb.

«Kas sa karu pesas oled käinud?» küsis ta sosinal Jundelt.

«Ei ole,» raputas vana kütt pead.

«Aga hunti oled lasknud?»

«Siin tegu rohkem rebastega,» kõhistas Junde vastu. Ta lamas kivi taga, püssilaad vastu õlga, terane pilk kõik aeg teel.

«Et sa pauku ei teel!» kinnitas Allik veel kord. Junde oli keevaline, tema käes võis püss kergesti lahti prahvatada. «Kui on, et... Laseme hästi ligi, kargame käsitsi kallale...» Sama korralduse olid saanud ka Ludvi ja Värdis. Rohkem mehed õieti ei teadnudki. Mil-leks neid ärevaks ajada? Väike luurekäik, kus tuleb ehk mõni mees vaikselt jalust maha võtta — niipalju oli ta seletanud. Esimest korda tules, ehk peavad kindlamine vastu, kui kokkupõrge tekib juhuslikult, mitte ettevalmistatult. Tõtt öelda, ega ta isegi end täiesti kindlana tundnud. Ainult Junde näis üsna rahulik olevat.

«Mul tuuts tupes!» vastas ta Allika hoiatusele lihtsalt.

Jah, puss oleks võinud tal eneselgi olla. Ta pidas nõu, kas mitte tääki püssi küljest lahti võtta ja vöörihma vahele pista, kui Logina Pauka korraga haugatas. Haugatas ja vaikis kohe, siis niutsatas veel ainult nagu vana tuttava õue astudes.

«Keegi tuli tallu. Värav käis!» sosistas Ants ärevalt Allika kõrvale laskudes.

«Kuulame.»

Nad kuulasid, kuni kõrvus kohisema löi. Siis hakkasid küla koerad ägedalt haukuma. Talu poolt mitte üht häält.

«Ma lähen vaatan,» kärsitas Ants.

«Ootame!» sosistas Allik.

Nad ootasid, kuni koerad vaiksisid, kuulatasid jälle pinevalt. Ainult paar uksekolksatust. Käia, uksi paugutada võisid omad ja võõrad. See ei ütelnud palju. Sume hämarus mattis kõik oma halli vatti. Ants käis korra Ludvi ja Värdis juures ära. Aga need olid kaugemal, polnud kuulnud kõpsugi peale koerahaugatuse.

«Luba ma lähen!» mangus Ants Allikat. «Ma rooman aia alt sisse.»

Allik kõhkles. Tegu võis olla vastase side- või luure-

meestega. Aga ka pearebase enesega, kes öö varjus koju hiilis. Mis Ants üksi niisugustega? Ta otsustas järsku

«Lähme koos. Sina, Junde, võta mehed ja asu tee-
haardele. Mitte paigalt liikuda. Sündigu, mis sünnib,
Kinni pidada!»

Junde noogutas. Allik vajutas vaikselt põõsad laiali ja kadus, Ants nagu vari ta kannul...

Logina staabi moodustas enesest kolmik, kuhu kuulusid leitnant Kald, lipnik Huko Torma ja noorem all-ohvitser Räästas — vallavanem. Selle kolmiku mõju all, kus juhtivaks ajuks oli Kald, tegutses jõuk, mis nimele järgi ulatus kuni kolmekümne meheni. Tihti aga, kui valguti laiali proviantu muretsema või päevaksteiseks kodutalu niitudele heina lööma, sulas kokku ainult paarikümne peale. Jõuk oli jaotatud kaheks: luure- ja patrullrühmaks. Et luure tähendas siin ühtlasi ka operatiivülesandeid — luurajad nimelt jagasidki aeg-ajalt seljataguseid «noahoope» nõukogude võimule, tulistades redust ametiisikuid või üksikult liikuvaid autosid, tapsid või põletasid —, koondati sinna nooremad mehed ning pandi nende ülemaks pan Jan. Patrullrühma juhtis jäme Traat ise ning tema käsutusse anti sõjaväes mitteteeninud või vanemad mehed. Nende ülesanne seisis laagripaigale toovate teede valvamises, selle julgestamises.

Jõuk oli ennast sisse seadnud kahes ligistikku asuvas heinaküünis. Eelpostid seisis soosaare piirkonnas, kuhu Maret välja kutsuti, ja Tihkuna turbasara läheduses, kilomeetri võrra eemal peakorterist, hästi valitud radade ristumispunktides. Peale selle liiguti vahetevahel mõlema küla ääremail, peeti sidet omaste ning usaldatavate peredega. Nii jäi bandiitide staabis vähe teadmata sellest, mis külas räägiti või mis vallamajast kuuldus. Nende luure töötas hästi, isegi nii hästi, et härrad ohvitserid arvasid ajuti enesest kujutavat varivõimu, kes võis täitevkomitee käskude täitmise seisma panna, igal juhul nendesse halvavalt vahele segada. Nende mõjul jäeti mitmest metsaäärsest talust hobused ülevaatusele viimata — inimesed kartsid ähvarduste vastu minna. Ka lasid mõned kutsealused end tuttavatel jõuguliikmetel mobilisatsiooni eest varjama meelitada

ja sattusid nõnda ise tahes-tahtmata jõugu kilda. Logina staabi juhtidel oli side major Hirvelaane veel suurema jõuguga kuskil Türi-Põltsamaa kandis ja Soomest parašütistidena kohale toodud «Erna» salgaga Kautla rabas. Sealtpoolt oli neid mööda kõverteid varustatud ka relvade ja laskemoonaga lisaks sellele, mis nüüd kaitseliidu peidetud varudest välja ilmus. Rida mehi uhkeldas juba lühikeste soome «konedega», teised kandsid karabiine. Revolver kuulus peaaegu iga mehe isiklikku relvastusse nagu pusski. Ja käsigranaate ning lõhkeainet neil jagus.

Nii tundis staap end üsna löögivõimelisena, kui laagrisse tekkis Siimson käskjalg Noormetsaga. Teated, mis need mehed töid, langesid kokku saksa väejuhatusele saadud korraldusega: *zum Angriff fertig stehen!* Kus kohal, mis päeval või kellaajal sakslased liikuma hakkavad — seda, mõistagi, ette ei öeldud. Küll aga lasti sõnadega *fertig stehen* paista, et löögisuund haarab ka seda piirkonda. Teati Saksa eelvägesid nähtud olevat Kalema pool, vähem kui paarikümne kilomeetri kaugusel. Mis maa on see motoriseeritud vägedele! Korraks ainult sadulasse hüpata. Pealegi kui täitevkomitee evakueerimispaabereid lehvitab ja vallamajas taganemismeeleoludes elatakse. Kas ei ole siis lihtne ootamatu löögiga valla värk üle võtta ning sini-must-valge masti tõmmata? Sakslaste nina all kodanlik omavalitsus taastada ja nende sissetulekul proklameerida end pere-meesteks, lahketeks vastuvõtjateks, kes paluvad haakristilipult abi ja tuge? Kena asjake uhkeldamiseks, aga veel kasulikum tehing: kõik punaste varad ja träänid jäävad oma meeste kätte. See pani laagris pead kihama. Vallavanem, ilutsedes pitsatite ja blankettide juures, mis Siimson kaasa oli toonud, arvas isegi, et nende abil on võimalik valitseda tervet valda, niikaua kui vaja. Kõik tarvilik on olemas, isegi sekretär ja käskjalg... Üksnes lõök anda, väike puhastustöö teha ja — valmis. Vald on jälle käes. Kehvikutest kaitsesalga pärast nad enestele muret ei teinud — need paar-kolm vintidega poisinokka või vanameest pühitakse esimeste valangu-tega teelt eest. Ning siis võib elavalt kätte saada isegi Lume enese, miilitsa või Usina, sest kes neid kaitseb, kui kord tants lahti on... See viimane väljavaade, väljavaade vastase kallal kätt proovida, küttis meeste

meeled eriti kuumaks. Ja nii kallati sõna tõsisel mõtte sekretär kui ka käskjalg rõõmuga viina täis, mis oli keedetud mitte kaugel — Ojari saunas...

Selsamal Siimsoni ning Noormetsa putkamise pühitsemisel küpseski esialgne operatsioonikava. Kaotada polnud midagi — jõugu ainsaks langenuks oli seni Mati Taader, kes maeti soosaarele kahe kase vahele —, võita aga terve vald ja — au. Küllalt joonud ning targutanud, lasid komandörid teisest küünist enese ette kutsuda luureülemä Jan Silbri. Rangelt valveseisangut võttes jäi kaitseliitlase pleekinud frentsis ja terava harjaga suvemütsis kapral seisma oma poolpurjus juhtkonna ette, kes külitab heintel.

«Käsu peale, härra leitnant.»

Kald pööritas silmi, toetas oma palja peanupu mugavalt vastu seinapalki. Tema ees oli laua aset täitev pakuke küünlajupi ja kaardiplanšetiga. Kord on kord — ohvitseri teevad ohvitseriks pagunid, kärnid, kaarditasku ja lakknahast säärikud. Kaldil olid nad olemas, ning ta kandis siin küünis lebaskledeski uhkusega oma ohvitserivärke. Samuti ka Huko Torma. Meestesse tuli sisendada aukartust, käsuvõtlikku vaimu. Ning rohkem küll mulje tekitamiseks kui tõsisest vajadusest raius Kald tähtsalt, sõnu rõhutades oma luureülemale:

«Võtta salgast vabatahtlik. Välja tungida vallamaja juurde. Kindlaks teha, kas seal läheduses on punaste eriväeosi — hävituspataljone või muid võitlusüksusi.»

«Kuulen, härra leitnant. Luurele vallamaja ümbrusse. Kindlaks teha, kas seal paikneb vastase võitlusjõude.»

«Kell üks null null ette kanda.»

«Üks null null...» kordas kapral silmi pungi ajades ja tegevusihast nagu puhanud täkk jalgu tõstes.

«Sina, kapral, oled tormaja... Hoiatan! Asi on tõsine, mitte laskuda kõrvalistesse seiklustesse! Mitte paugutada!» lisas Huko Torma omalt poolt rangelt, otse hambaid kiristades. «Kuuldud?»

«Kuulen, härra lipnik.»

«Kokkupõrke korral vastasest lahti rebida, sihti maskeerides taanduda. Arusaadav?»

«Mõistan, härra leitnant.»

«Marss!»

Kell oli kümme läbi. Vallamajani tuli rabast otse minnes oma kuus kilomeetrit, varjudes ja ringe tehes

aga kaugelt rohkem. Aeg kippus napiks jääma. Kapral kavatses juba pool tunnikest juurde kaubelda, kui lipnik Torma korraga küsis endisest palju kodusemalt, omamehelikult:

«Kustkaudu lähed, kapral?»

«Arvan, et Logina kaudu. Saab ennem kõva maa jalge alla.»

«Hea küll, mine võta mees. Tulen natuke kaasa.»

Lipnik tegi käeliigutuse. Kapral keeras valveseisangut võttes ümber ja astus üle kõrge künnisepalgi välja.

«Kuhu sina?» urises Kald haigutades. «Võiks puhata... pool kaks liigume — kõik.»

Nüüd, kus härrased omavahel olid, võis rääkida otsekoheselt, ilma hambaid ragistamata, nagu virildamata, võis isegi rahutust näidata. Huko Torma ütles murelikult:

«Tuleb välja selgitada, mis lood need Loginal on. Metsavaht ei tea midagi. Oma tagalat ja tugipunkti peab tundma. Uiho juba kolmandat päeva ära. Seda poissi ei või liiga lohakile jätta...»

«Ega jah. Teab missuguse näitsiku peale jälle komistab,» salvas Räästas kollaseid hambaid näidates.

Asi ei seisnud tüdrukutes. Ohvitserid tundsid oma mehi. Kald ja Torma vahetasid pika pilgu. Siis ütles Kald järsku väga kainelt, otse õudse külmusega:

«Hüva. Ainult võta Volts kaasa. Äkki on vaja...»

Rohkem ei räägitud ei Loginast ega Oskar Uibost. Milleks kuulutada oma kahtlusi enneaegu? Kald ja Torma ei teadnud ka ise veel, mis Uiboga lahti oli. Aga et mees veidi imelik näis, ühtlasi liiga palju teadis, siis ei tohtinud teda jõugust taganeda, veel vähem vaenlase kätte sattuda lasta, mis võis kergesti juhtuda, kui ta end Loginal, Mareti juures varjata püüab, nagu arvasid Kald ja Torma. Niisil, Huko Torma ruttas Loginale oma sõbra hinge päästma. Toimugu see päästmine hea või kurjaga — ta oli kõigeiks valmis. Ning sõbra hinge pärast võttis ta kaasa ka jõugu kõige tugevama mehe — Räästa karujõuga poolvenna Voltsi, kes täitis jõugu juhtide ihukaitsja, ühtlasi timuka ülesandeid — kuigi mees joomingust alles pugises ja ägises nagu aurukatel kõrge surve all.

Pan Jani väljavalitud vabatahtlikuks oli käskjalg Noormets. Omainimesena võis see kas õe juurde või

mujale tähelepanu äratamata sisse astuda. Võis punas-
tega ninapidi kokku sattuda ning pääseda. Jõi kuskil
ja — korras. Siimsonist ei tea midagi, loomulikult ka
muust mitte. Talle ei antud relvagi — lipsab paremini
läbi. Nõnda liiguti siis laagrist videviku hakul soo-
saare poole, mööduti seal oma valvepostist, saadi teada,
et miskit kahtlast märgatud ei ole, ning jätkati tee-
konda üsna muretult, vastamisi naljatades kuni Logina
koplialuseni, kus Huko Torma andis käsu: wait. Traadi-
poisid, Herbi ja Heino, olid õhtupoolikul kodulähedast
küünist sinna proua Anete poolt valmis pandud pro-
viandi ära toonud ja kindlaks teinud, et Loginal on kõik
vana viisi. Nõnda polnud lõksu karta. Kuid ettevaatus
olevat tarkuse ema, ning seepärast käsutas Torma oma
meeskonna talule lähenema ahelikus. Nad jõudsid
kõik peaaegu ühel ajal tara äärde välja, mis vanatara
nurga juurest jooksis saunanurgani, olles õue põhja-
poolseks piirdeks vastu metsa. Peremees ise haaras
oma talu otse elumaja nurgal asuva väikese jalgvärava
posti tagant. Kone ots aialatil, vahtis ta tükk aega
hämarusse — elutusse õue nagu-tühja kaevu. Viimaks
tõukas jalaga värava lahti. Värav kääksatas nukralt,
ning Pauka kargas haugatades kuudist välja. Tuttavat
haistes jooksis aga sõbralikult vastu, üksnes niutsatas
korra, kui teda silitati. Seda üksikut haugatust metsa
kuuldigi.

Huko Tormale tuli meelde, et Logina köögiuks juba
ammust ajast seisab öösiti üksnes haagil, et seda saab
sahvriaknast kätt sisse ajades avada. Ta astus ruttu
trepist üles. Aken oligi irvakil! Hetk hiljem leidsid ta
sügavale alla kobavad näpud haagi, ja uks vajus lahti.
Koer lipsas sisse, peremees viivitas veidi lävel: oma
maja küll, aga... Samal hetkel tekkis nurga tagant ta
puusa kõrgusele pan Jani vormimütsis pea ning kähisev
hää teatas:

«Sulasekönn passib... Rinnuli aknal ja vahib, silmad
laiali, nagu öökull!» näitas käega vanatara akna poole.

Huko Torma samm jäi pooleli, ta hambad raksatasid
kokku. Jälle see sulasenäru! Ühtepuhku tolkneb jalus!
Kui märkab — mine kuradit tea. Tänaseid käike ei
tohtinud keegi näha. Homme tuleb temaga nagunii asi
ühele poole teha. Miks, perkele pärast, siis mitte juba
täna? Saagu oma osa avansina kätte — kui ta seda

nõnda otsib! Viril muie vedas lipniku alalõua viltu.
Ainsa hüppega oli ta all, aia ääres tagasi, kus, vint kaen-
las, tuimalt hargitas ihukaitsja.

«Volts,» lendas vihavilinal käsklus läbi Torma ham-
maste. «Vaikselt maha!» Ja käsi tegi kärke niitva lii-
gutuse. «Juhi, Jan!»

Seda käsku ei rutanud pan Jan kordama. Asi oli selge.
Peremehe viha tiivustas ta jalgu, ta julma tahet. Laiu
hambaid korraks irevile ajades tõmbas ta Voltsi ene-
aega kaasa ja kadus tara taha.

«Sina võta seel!» surus Torma Noormetsale revolvri
pihku. «Jääd siia valvesse!» Vihasööstist paisus pere-
mehe tegevushoog ja kasvas julgus. Koneotsaga tõu-
kas ta kolinal ukse lahti, astus raske, hoolimatu sam-
muga köögi tsementpõrandale, nõnda et maja vastu
kõmas.

Sel hetkel panid Tigase ja Mäe koerad larinale hau-
kuma. Majasse seda kuulda ei olnud, ning Logina noor-
peremees marssis, sõrm automaadipäästikul, pere-
tuppa, peretoast saali, komistas toolidele, lauale, lükkas
need tuhinal kõrvale, tungis verandale välja, vaatas üle
ukse peremehe kambrisse ja pöördus siis tagasi, et
haigetuppa keerata. Selle uksele tabas ta silm Mareti
ööriides kogu. Tüdruk nõjatus vastu piita, pea pisut
tagasi lükatud, ja vaatas vaikselt pealt peremehe müüs-
terdamist mööda maja, oli juba tükk aega vaadanud,
aest ta kuulis kohe, kui sisse tungiti, ning tundis kogust
ära, kellega on tegu.

«Mis see peab tähendama, härra Huko?» küsis ta see-
pärast üsna taltsalt.

Mees jäi ta ette seisma, laskeriist käel.

«Kas ma... pean sinu käest luba küsima oma majja
tulekuks?» turtas ta.

«Mis luba? Tullakse viisakal ajal ja viisakalt... Nii-
moodi!» viskas Maret halvaks panevalt laskeriistale.

«Sina... ära tule mulle viisakust õpetama! Mis
tempe sa, tüdruk, teed siin?» Rusikas välkus ja hambad
krigisesid. Huko halb, hellitatud poisikese harjumus
viha välja valada, märkis endamisi Maret ja vastas pea-
aegu endise rahuga, kukal ikka vastu uksepiita:

«Tempe teevad teised — keset ööaega...»

«Miks sa heinalised ära ajasid?»

«Olid kahtlased inimesed.»

«Äh-äh-hää!» kõnatas Huko närviline naer. «Tema teab, kes on kellele kahtlased, kes mitte! Ninatark!»

«Mina elan oma elu, teised oma.»

«Sina? Sina pead elama meie elu, Logina elu! Sulle on üteldud.»

Mareti pea nõksas püsti. See oli vana Petri jutt Logina oma elavalt ja surnult! Poolpimeda toa tõttu ei võinud noor Torma näha, kuidas Maret nukralt mulgas, aga ta kõrv tabas löögi tüdruku toonist.

«Ütlemiste järgi elamine on möödas...»

«Mis? Sa tahad meid ära anda? Selle punase kõntsa juurde üle joosta? Hoia end, lapsuke, hoia...! Siin-samas kohapeal võib sind puruks tallata nagu ussi-kese...» Ja jälle raksusid hambad. Tugeva, vihast puhkiva mehe hambad.

«Asjata hirmutad. Tapa — kui tahad! Minu elu ei ole kõige kallim. Mis see niimoodi olgu!»

Huko Torma tõmbus pisut tagasi, taltus. Kaine ja kaalutlev härrasmees temas sai jälle võimust toore, ennast täis talupoisi üle.

«Ah, vabanda, Maret. Olin pisut inetu. Pahandused, ära pane tähele...» Ta viskas kone rihmapidi kaela ja näis suitsu otsivat. Ometi aga ei süüdanud seda, vaid päris tõttavalt:

«Kas sa Ossi oled näinud?»

«Ossi? Issand jumal — ise ju...»

«Jah, mina ise... Aga ma küsin sinu käest, kas ta siin käis? Vasta!»

Maret tundis oma pea kohal järsku nagu taevast selgivat, kiviraskeid kahtlusepilvi laiali vajuvat. Seal metsas, soosaarel, oli Huko teda siiski ainult petnud, petnud ja meelitanud Ossi nimega nagu rumalat last, pettuse teel teda sundinud oma huve, Logina huve teenima! Seda ta süda aimas, seepärast ta vaevles ja kannatas tema tahet täites. Ning ta vastas, rääkides veel rahulikumalt kui ennist:

«Sina lubasid ju... minu poolt temale tervitusi viia... Mitte mina sinu omi...»

«Ah, seletab ka! Kas ta siia ei tulnud? Tal... oli vaba päev. Ma arvasin, et tuli ja võttis end vinti... Teda on kiiresti vaja. Sellepärast...»

Maret ei võinud päris kindel olla, mis jutt see jälle on, aga tema kõrvus kõlas see vägagi uue ja veel karde-

tavama vale moodi. Huko ei löönud millalgi risti ette, kui tema huvid mängus seisis, seda ta teadis.

«Niimoodi. Ei ole näinud,» kinnitas ta jahedalt.

«Kui ma läbi otsin? Mehed on väljas.»

«Otsi!» keeras Maret ümber ja tahtis haigetuppa tagasi minna. Ta oli enesele sinna aseme teinud, et mitte magada ihuüksi suure maja teises tiivas.

«Räägid sa tõtt?» haaras Torma ta õlast.

«Kas vanaperemees Logina talu valetaja kätte oleks usaldanud?»

«Kurat!» litsus noor paljutähendavalt läbi hammaste.

Sel hetkel lajatas väljas üksik, lähedane lask ja Pauka hakkas kõõgis raginal haukuma.

Maret taganes heitunult haigetuppa.

«Tobud! Plärtsutavad seal!» kirus Huko Torma, kargas õuepoolse akna juurde ja lükkas selle ropsudes lahti. Kostis jooksumüdinat. Torma sirutas pea veidi ette ja hüüdis kõõgiukse poole:

«Vaikselt, kurat võtaks! Ütle seal...»

Tema räme häälekõla ei olnud sumbes öös veel kustunud, kui seinapalki ta pea kõrval raksatasid kuulid, lajatasid paugud ja välgatas tuli tallinurgalt.

Vilka metsloomana pörkas Torma seina varju. Siis saatis valangu sinnapoole, kust välgatas tuli. Järgmisel hetkel oli ta ainsa hüppega kõõgis, tõmbas hirmunud Noormetsa sisse, sulges ukse ja paiskas uksele toeks raske laua, millelt nõud klirinal põrandale lendasid. Plaan küpses lennult. Vana skaudivaim haaras ja arvestas hetkel kõõgiga. Oma isamajas, oma kodus nad teda ei püüa! Noormets tõugati peretuppa ning sai käsu lasta igatühe peale, kes aknast sisse kipub. Muidu kuule mitte raisata. Sellega oli seljatagune õue poolt kindlustatud. Peremees sööstis raginal aiapoolsesse, haigetuppa. Ukse kõrval, oma aseme veerel istuv Maret jäi tahtmatult talle ette.

«Madu! Soendab siin punaseid!» lendas talle süüdis-tus koos süljega näkku ning julm hoop paiskas ta ahjuäärde kerasse. Maret karjatas. Aga Huko tormas edasi akna poole, parem käsi kõik aeg konepidemel, vaskuga enesele teed tehes, toole ja laudu kõrvale pildudes. Tema hoog oli nii metsik, et kõik, mis ette jäi, ümber paiskus ja eemale veeres. Maja täitis korraga kolin ja mürin, nagu oleks seal märatsenud kümme meest. Koer

haukus ja aknaklaasid tärisesid. Akna kõrval jäi Torma siiski peatuma, kargas tagasi, kahmas voodist padja, murdis ühe raksuga lähema tooli jala maha, ning patja sellega üles tõugates surus aknakremonile. Aken prahvatas pärani, aga samal hetkel sopsusid patja kuulid ja kärgatasid aiast, üsna lähedalt, paugud...

Sisse piiratud!

Ja Huko Torma otsustas oma elu kallilt müüa — kui see juba kord müüa tuleb...

Kui pan Jan ja Volts käsu said Sass akna pealt vaikselt maha võtta, arvasid mõlemad tegu olevat lihtsa käsitööga. Hiilivad ümber nurga, nõgesepõõsaste varjus juurde, koksavad püssipäraga kuklasse ja — valmis. Püssipära käsitlemises oli osavam ning vilunum Volts, tema hoop alati hirmus. Nii hiiliski ees tema, küür kõveras, püss raudapidi löögivalmilt üles aetud. Aga niipea kui ta nina nurga tagant välja pistis, kurjustas Sass:

«Mis sa, masuurikas, hiilid!» Tõmbas pea ära ja sulges klõksti akna.

Sassi hoidis aknal imelik sisemine elevus. Alma oli koos lastega asemele pugenud, aga Sassil ei tulnud und. Sass oli päeval palke koorinud, maja platsi valmis vaadanud. Nagu lind, kes pesa ehitama satib, tahtis ta nüüd oksal istuda ja kas või laulda... Laulda oma majast, oma elust, tulevikust, lastest, poisist ja tüdrukust, kelle elu tuleb sootuks teine, kui oli ta enese elu. Lauljat temast ei olnud, laulda vanal töömehel ei kõlvanudki. Aga mõelda, kaaluda, unistada — seda oli alati kõige parem teha rinnuli aknal, kustunud suitsukoni huule küljes rippu. Nõnda rinnutas Sass tol suvel sagedasti. Ja rinnutas ka täna: süda elevil, rõõmus ja murelik ühtaegu nagu see õhtutaevaski, kus selge, lootusrikka ehapuna taustal kobrutas pilvi, raskeid ja kurjakuulutavaid, äikest ähvardavaid. Terve elu oli täis äikeseähvardusi. Ning see pani Sassi mõtlema, muretsema, rahutust tundma.

Mõtiskluse katkestas äkki võõras kahin. Ärevalt haaras Sass aknahaagist. Ja siis märkaski küürutavat meest. Püssi ta ei näinud. Aken plaksatas kinni. Mine tea, mis mehed siin Logina ümber hiilivad. Sass ei taha

nendega tegemist teha. Ka Sassi mõtted mitte. Mis nemad siis? Sass püüdis aknast välja piiluda, aga ei näinud kedagi.

Mehed nurga taga vaatasid nõutult teineteisele otsa.

«Sisse!» otsustas Jan.

Ta katsus ust, aga see oli kinni.

Koerad haukusid parajasti ägedalt.

«Mina tellin... Sina, nii kui lahti teeb...» noogutas ta Voltsile ja raputas ise ust.

«Mis sa tahad?» kostis Sassi vaikne, aga rahutu hää kohe kojast. Et peret mitte äratada, ei tahtnud ta võõral kobistada lasta.

«Lase lahti, on vaja rääkida!»

«Nüüd öösi?» Ja Sassil oli äkki tõsiselt kahju, et ta

Karli juttu ei kuulnud — relva võtmata jättis.

«See olen mina, Jan. Kuule, Sass, ära mängi... Omad poisid. Saad aru, on väike jutt.»

Sass piinles. Ta polnud õieti näinud, kes nurga tagant piilus, aga sissenõudja oli pan Jan. Häälest tunda. Janist räägiti igasugust. Sass kartis teda. Kuid mine sa keela, paneb veel tule räästasse. Vanapere Mihkel oli kõige perega majja sisse kõrvetatud. Paremini juba mees mehe vastu, mis ta ikka. Ning Sass tõmbas riivi eest ära. Uks kolksatas lahti...

See oli teine uksekolksatus, mis metsa kuuldi ja mille järel Ants Karlige liikvele läksid...

Ühel ajal uksekolksatusega käis hoop: püssipära tabas meelekohta ning vana sulane varises hääletult pajamüürile. Ta ei näinud seda, kes teda lõi, sest löök tuli metsiku kahe käe tõukena üle Jani õla, ta ei tundnud midagi, ta nagu löigati jala pealt ära, ja veri pritsis üle pakukese, millel ta nii sageli oli armastanud istuda, tulle vahtides oma mõttekesi mõelda või lastele oma lihtsaid jutukei vesta... Muinasjutukei maast, hobusest, majast. See viimane jäigi jutustamata... Lahtise suuga vajus ta muldpõrandale. Robinal tungisid mehed kotta ja nende rautatud saapad tallasid üle Sassi kondise keha.

Uks tupp kisti lahti ning, silmad pärani, vaatas Alma kotta. Vaatas ja oigas-õhkas. Samal hetkel tegi pan Jani püssilaad oma töö ja — mitte halvemini Voltsi omast.

«Või kisama!» ähkis mees ja tampis püssipäraga ukse alla mahakukkunud naist.

Volts kasis ümisedes käeseljaga näolt higi.

Siis tegi nurgalavatsil laps häält.

«Kutsikad!» tormas Jan ette ja andis esimese hoobi. Edasi sadas hoope segiläbi, kuni lavatsil kõik vait jäi. Ei olnud enam seda, kes muinasjuttu vestis, ega neid, kes teda alati ahnelt kuulasid. Oli ainult veri, purustatud liikmed ja võigas, toorust täis vaikus...

«Raiped! Lõugama!» ümises Volts kühmu hoides ja pühkis mingi kättesattunud lapsehilbuga püssipära.

«Lähme!» käsutas Jan, taganedes ise räpakalt, laipadele komistades kotta. Väljudes kargas ta kohe ümber nurga ja pistis millegipärast jooksuma, vedades püssi raudapidi mööda nõgeseid järele. Volts tammus raskelt, ähkides, nagu väsitavalt töölt tulija, püss kaenlas. Aga kui ta kaaslast märkas jooksuma hakkavat, haaras tedagi, mitmekordset roimarit, imelik hirm, ning ta kallutus ettepoole, et teisele järele tatsata. Kuid tema esimene jooksumüdin jäi viimaseks: Kopli Antsu kuul aiaposti tagant niitis karujõuga mehe maha. Ettepoole ta jooksul kaldus, silmile ta kukkus ja nõnda nõgese-pöösasse kummuli jäigi...

Ants oli paar minutit kuulanud imelikke matse vanatare poolt ja piilunud üle aia selle lahtist ust. (Allik läks ümber talli elumaja poole, jättes poisi siia oma seljatagust katma.) Kui esimene mees uksest välja volksas, pani ta püssi palge. Teise ilmudes läks see ta käes iseenesest lahti. Närvid ei pidanud vastu. Aga närvid ei lubanud ka paigale jääda. Kõike ohtu unustades tormas ta hirmunud lapse kombel otse üle lageda tallinurga taha, Allikale järele...

See oligi üksik lask, mis Huko Torma tegevust omaenese majas segas. See oli Antsu jooksumüdin, mida ta akent avades kuulis...

Allika sõrm vajutas parajasti päästikule, kui Ants robinal läbi takjate ta kõrvale kargas.

Allik lasi, aga lasi mööda. Ja kirus siis:

«Tormad, poiss, kurat!» Ta oli endamisi kindel: kui mitte Ants oma järsu juurdekargamisega — ta oleks tabanud.

Aga igati hakkaja ning kärme Ants nägi esimest korda lahingut, pealegi seesugust salapärast, pimedat, täis võimatuid juhuslikkusi, kus keegi ei juhi ega saagi juhtida, kus iga mees toimib ja peabki toimima oma äratundmise järgi. Ta oli ise põrutatud oma lasust, oma tabamusest, ei teadnud, kas on talitanud õigesti või mitte, ning peaaegu kaebas, hädaldas kähinal:

«Kaks tükki vanatare juures... Lasin... Üks kukkus... Teine jooksis metsa...»

Julgestusmehed! oli Allikal kohe selge. Ainult miks nad põgenesid — sellest ei saanud ta aru. Juhtus vanatare juures midagi? Sekunditki aega ei võinud kaotada. End käpuli ajades andis ta poisile käsu: «Jää siia, ja anna valu! Nagu kuskil nähtavale tuleb — tõmba!»

Allik kujutles hästi, mis peale ebaõnnestunud lasku majas toimub, mis seal võidakse kavatseda. Ta ei teadnud, mitu meest majas on. Aga ka seesolijad ei võinud teada, kui suured jõud neid piiravad. Huko Torma oli ta häälest ära tundnud, teadis nüüd täpselt, kellega tegemist on. Ja see ajas ta meeled kihama. Härra Torma, härra noorperemees, härra vanemskaut ja võsavend ei pea sedapuhku lipsama pääsema! Kui üks neist vanatare juures metsa jooksis, sumab see kindlasti Jundele suhu. Ja kahe mehe tulega võib majas olijaid hulk aega kinni pidada, niikaua kinni pidada, kui... Ta kuulatas põnevalt soo poole, aga kuulis ainult kolinat ja jooksumüdinat majast. Siis libistas enese aiaaugust sisse, roomas mööda pimedat puudealust edasi, kuni leidis üles majast paarikümne sammu kaugusel kividega ääristatud kõrge lilleklumbi, mida ta poisikesena oli alati vahtinud nagu imeasja. Selle lilleklumbi kiviserva taha ta valvesse jäigi, pidades ühekorraga silmas maja kõiki nelja ala poole avanavat akent ja nurgeti ka köögiust. Läks minut, teine. Allika silm harjus ümbrusega, hakkas seda nägema. Lähema kuusetüveni oli ainult üks hea hüpe. Mööda hekitagust pääses iga silmapilk minema... Kuid nüüd tekkis aknale hall kogu, raamid raksatasid lahti.

Ta saatis paar kuuli. Märkas aga kohe, et teda oli petetud: padi jäi aknalauale folknema. Seest kostis raskeid samme, kolinat... Ta otsustas oodata, mitte asjata reeta oma positsiooni. Vastane ilmselt ehitas enesele laskevarjendit, kandis midagi akna alla kokku. Huupi

ei olnud mõtet padruneid raisata. Tuli teha kava, sest vastane on osav, kaval ja võib-olla tulejõu poolest ka ülekaalukas. Vähemalt on tal nendele vastu panna automaat, kui mitte rohkem. Mitmekesi majas ollakse, see oligi vaja kõigepealt kindlaks teha. Ja Allik, hoides end klumbi parempoolse serva varju, ajas püssiotsa väljasirutatud käega vasemale kõrgete pujengivarte vahele, kahistas neid, nagu otsiks seal keegi enesele paremat asendit. Otsekohe plagises lühike valang vastu kive. Allik vahetas kiiresti kohta, vastas paari pauguga. Siis nihutas end tagasi endise kivi taha. Maja teised aknad jäid tummaks, tärises ainult üks automaat haigetoa lahtisest aknast. Kuid samal ajal tabas Allika kõrv esimest korda kergerehvade kauge ragina. Hakkavad peale! mõtles ta rahuloluga. Nähtavasti kuulati ka majas toda automaatide ja vintpüsside praginat kuskilt Tihkuna poolt. Tükk aega kestis Logina häärberi ümber säärane vaikus, nagu oleks majas magatud kõige magusamat und. Siis tulistas Ants, kaks korda järjest. Ja kohe tegi Allik madala, äkilise hüppe kuuse taha. Teda majast ei tulistatud. Tähendab, härra on üksi ja katsus praegu õnne õue poolt. Peaks ainult Ants vastu!

Majas toimus sel minutil järgmine stseen: Torma, kaugest lahingukärast rahunuks tehtud, sööstis poretuppa ja leidis käskjalg Noormetsa ahjunurga tagant lõdisemast.

«Esimest korda kuuled pauku või?» kärkis ta Noormetsaga.

«Esimest! Nad lasevad seinast läbi, näe, valge paistab!» näitas mees hirmunult Allika kuuliaukudele akna- raamis.

«Kalts!»

Huko Torma sasis mehel kuuekaelusest kinni, tiris ta vägivaldselt tagasi akna alla, tõukas siis paar diivani- patja vastu seina, litsus käskjala käpuli ja surus läbi hammaste:

«Hoiu elu, aga pea paika, naru! Ära lõdise! Kuuled, abi tuleb!» Abist ei teadnud ta sel hetkel midagi. Ent arg käskjalg sai sellest niipalju ergutust, et vaatas kor- raks aknasse. Selle peale Ants põrutaski. Aga poolküü- rakil ei osanud ta tabada. Käskjalg heitis põrandale. Torma ise aga tuiskas juba tagasi maja aiapoolsele külge. Ka temal oli nüüd selge, et piirajaid pole rohkem

kui paar, võib-olla kolm-neli meest. Muidu ei tulista- taks ainult ühest vindist korraga. Uksetühimikul sattus ta nähtavasti vastasakna kohale, ning tundis kohe, kui- das varitseja kuulid palet kõrvetades temast mööda vihvatasid. Vaistuliselt viskus ta maha. Kuid sattus kummuli haigele, haigevoodile ja vandus:

«Kurat! Laipade all vedelevad madratsid!»

Ainsa tugeva tõmbega olid mõlemad madratsikotid ta süles ning ta läks nendega robinal akna poole. Hal- vatu kolksatas silmili põrandale, vajus siis tekkidesse. Mehe põlved nõksatasid korra, lopergune pea pöördus vaatama. Kauge, ängistav mälestus kammitse sammu. Aga kuri vanne, hammastekiristus ning — madratsid lendasid aknalauale. Meeleolutsemistega ei võideta lahinguid! Maret liigutas korra ahju ääres, talle näis, nagu oleks halvatu sirutanud. Järgmisel hetkel tärises aknal jälle Huko Torma kone. Nüüd oli tal hea kuuli- kaitse ees, lahing võis jätkuda. Varitsaja visadusest hakkas temagi juba aimama, kellega ta vastamisi seisab. Perkele, on sest poisiklutist varem jagu saadud, saab ka sedakorda! rahustas ta end vanadele harjumustele toetudes.

Lahingukära kaugel edelas valjenes, veeres nagu edasi kirde poole. Nüüd mütsusid miiniheitjad ja kopu- tasid raskekuulipildujadki. Oli kuulda mootorite huilga- mist kõrgetel tuuridel. Tihkuna poolt lasti üles paar rohelist raketti. Siis valget, siis jälle rohelist.

Mõlemad vastased märkasid neid valgusekerakesi, püüdsid nende lendu jälgida ja tähendust ära mõista. Allikale tundus imelikuna, et vaikselt haarangut üritav hävituspataljoni salk laseb rakette. Pealegi Tihkuna küla kohal. Aga mine tea: on ehk sõjaväed ka välja too- dud. Lahinguragin jättis talle mulje, et kogu Laanetsoo on ümber piiratud, et bandiitidele surutakse mitmest küljest korraga peale. See tõstis meeleolu. Ta saatis mõned kuulid madratsiotsa kohta, mis talle nüüd hea, heleda märgina pimedast aknatühimikust silma paist- sid, ja hüüdis järsku üsna üleolevalt:

«Anna alla, lurjus! Sa ei pääse rööngast!»

Huko Torma noogutas endamisi. Täpselt nagu arva- tud: luurel olnud miilits, popsipoiss! Ning ta tegi enesele kibedaid etteheiteid, et polnud talu ümbrust paremini läbi võtta lasknud. Alla anda — see mõte oli talle vöö-

ras, ei oleks kunagi pähe tulnud. Ei selle sulaspõisi ega terve pataljoni temasuguste ees. Ja uus lühike valang tärises Allika nina all vastu kive.

Mareti keha kiskus kokku nagu üksainus valuklump. Üleni värisedes näris ta hambaid, et mitte karjuda, enese ligiolekust sellele seal märku anda... Pikkamisi ja ettevaatlikult, õige pikkamisi nihutas ta end halvatu lähemale, sirutas käe välja, katsus harjumuslikult silitada selle pead, keda ta oli nii kaua põetanud, aga kes nüüd paisati toorelt põrandale nagu raibe. Kuid kohkumusega tõmbus käsi tagasi — halvatu kukal oli kange ja külm...

Kisendada oleks tahtnud, valjult röökida, oma valu ja viha välja valada. Ent targem oli vaikida. Ainult sügavast, kustumata vihast hõõguva pilgu saatis ta madratsite vahel relva plagistava mehe poole, ise hirmul, et sedagi võidaks märgata. Maret ei olnud elus veel kedagi nõnda kartnud, aga ühtlasi ka vihanud nagu praegu seda seal, seda Logina uhkuse ja au kehastust, kelle poole hulk aastaid oli alt üles vaadatud, keda oli imetletud ja kelle soove silmist loetud... Tõbras! Maret pures hambad huulde ja lohistas end mööda põrandat edasi, ukse poole.

Ära siit! Ära metsalise juurest!

Koer kord haukus, kord niutsus köögis. Vaene koer! Kellele inimese elu midagi ei loe, mis oled talle sina? Või mina — meie mõlemad. Vanad Logina tööloomad!

Käskjalg lõdises oma patjade taga ega märganud, kuidas Maret enese seina äärt pidi poolroomates, poolneljakäpukil, süda kurgus, kööki, koera juurde nihutas. Pauka tuli hirmunult vastu ja lakkus oma perenaise käsi, surus end tema ligi. Külge külje vastu kuulatasid mõlemad hetke põnevalt — koer ja perenaine. Hüüti midagi.

«Lähme! Lähme siit ära, Pauka!» sosistas siis perenaine koerale, kes osutas ja otsis oma hirmus kaastunnet nagu ta isegi.

Tasakesi, kuuldamatult venitas Maret, sahvrialuse väikese keldriluugi lahti. Selle aken avanões sõstrapõõsaste vahele aianurga lähedale. Sinna ei võinud keegi näha. Paar astet alla. Koer järgnes talle truult.

Maretil oli plaan pääseda välja, Sassi juurde, vanatarele, ja saata abi järele. Junde, Lehtmaa Värdis, Kopli

Saamu, Rihm — keegi peab ometi neist, kellel on jõud ja õigus, tulema ja nägema! Peab aitama!

Koer ees, perenaine järel, ronisid nad kitsast aknakesest välja, nihkusid nurgavärava poole, mis oli pärani. Enne väravat uhas neist korraga kuum tulelaine üle. Prahvatus ning — perenaine vajus meelemärkusetult seina äärde takjatesse. Koer võpatas, siis nuusutas inimest, nilpsas keelega üle selle palge. Laskmine katkes järsku. Vaikus. Vana tark koer, saba jalge vahel, seisis oma perenaise juures, kergitas koonu vastu taevast ja häälitsetes kaeblikult...

Huko Torma tulistas ja tulistas. Tema peamiseks mureks oli nüüd: jätkuks ainult laskemoona! Kõik muu arenes hästi. Ta oli lahinguid näinud, teadis, mis tulemas on, ja määras aknalt kauge lahingu kandumisjoont palju paremini kui Allik madalalt klumbi tagant. See pärast käratas ta uhkelt vastu:

«Anna alla, sulasenäru! Sured!»

Surmale mõtles Allik kõige vähem. Teda innustas võit. Ning see võit näis üsna käegakatsutav olevat, kui ta abi tulekuni suudab Tormat majas kinni hoida. Surm? Mille nimel see teda seal surmaga ähvardab? Käsigranaadid! Jah, kui tal seal on granaate, kui ta on täpne granaadiviskaja, siis muidugi see klumbike ei kaitse. Ei kaitse ka kuusetüved. Allik ise oli sõjaväes olnud üks paremaid granaadiviskajaid ja teadis, mis granaat võib teha. Igaks juhuks kohendas ta end valmis. Vaenlase poolt liiga vara väljavisatud granaat annab end tihti tagasi, viskajale näkkü paisata. Risk? Teadagi. Aga teine neist pidi võitma, otsus pidi kord langema. Elu hinna eest tuli riskida, sest Allik ei raatsinud kui-võitjana maha jätta. Ei. Ta pani oma laskeriista kõrvale, jäi, iga lihas pingul, ootama teise granaati.

Möödus kaks-, kolmkümmend sekundit, minut, võib-olla teine ja kolmaski. Allik märkas, et lahinguragin seal eemal vaibus, kandus vallamaja poole. Aga granaati ei tulnud. Piiratavale ei võinud mahti anda majas ringiuitamiseks. Kui ta ülakorraile taipab minna, on lahinguväli tema päralt. Ta tikib automaadikuulidega klumbitaguse läbi, tikib läbi ka tema. Allik pani ruttu

mütsi püssiraua otsa ja liigutas seda lillevarte vahel. Kohe sopsusid kuulid murukamarasse. Heita siit väljast majja granaat — kas see teeks vastasele lõpu? arutas ta mõttes omapoolset granaaditarvitamist. Aga see oli ju halvatu tuba, haigetuba — kuidas sa viskad sinna granaadi?

Nad täristasid jälle tükk aega vaheldumisi. Niipea kui üks lõpetas, alustas teine. Sulase iga liigutust jälgis perepoeg kiiva tähelepanuga. Aga ka sulane ei andnud mahti tal enam paigast liikuda. Mõlema pead kuumutas üksainus metsik kihk: võita, teisest jagu saada. Tõesti, nagu kaks head sportlast võistlevad esikoha pärast, nii heitlesid siin elu ja surma peale endine sulane ja perepoeg — vanad vastased kiviõjas, vanad kasvukaaslased. Vist meenus see perepojalegi, sest järsku kõlas majast jälle ta räme hüüe:

«Käsin alla anda, reamees!»

Ahaa, läheb viisakamaks, hakkab rääkima rivikeelt, märkis Allik. Tähendab, granaate ei ole! Laskemoon nähtavasti napib. Torma juba muidu lõuavärki appi ei võtaks. Uhkus ei lubaks võtta. Aga kui nõnda, siis ainult: tuld! Padruneid jätkub. Ning peaaegu ülemeelikult lendas kuulide järel maja poole hüüe:

«Isamaa eest, härra lipnik! Ära unusta töötust.»

«Piru periköön!» tuli vastuseks vandesõna. Ja uus valang.

Kaua see kahe mehe närvide ja tahte proov, see perepoja kanguse ja töömehe visaduse vaheline kahevõitlus nõnda kestis, seda ei osanud Allik pärast kuidagi ütelda. Vahel näis see talle terve igavikuna, vahel ainult viirastusliku hetkena, koguni mittevõimalikuna, raamatust loetud põneva seigana, milles ise osaline ei olda ja mida ainult kujutluses läbi elatakse. Sest kui tema tähelepanu viimaks vastaselt ära kisti, märkas ta kirdetaevas juba kergelt haigetust. Allika tähelepanu tõmbas enesele isemoodi sündmus, mida ta kogu aja sisemiselt ehk oli oodanud ja mis seetõttu närvide pingulolekust hoolimata ta otsemaid teadlikkusele tõi. Vanatarest allpool, metsa servas löid korraka praksuma vintpüssid, kaks või kolm vinti, millele jalamaid ägeda tulega vastas terve automaatide koor. Tulesälvatused öös näitasid, et talule lähenes enesekindel üksus. Nad tormasid hoolimatult peale, jooksul tulistades. Junde

oma meestega katsus nähtavasti neid tõkestada, aga pidi kohe taanduma. Nende lasud harvenesid. Ta kuulatas mõne sekundi. Ka majas oli kuulama jäädud. Ei olnud kahtlust: on juhtunud midagi hoopis ettenähtamatut. Lahing seal eemal, mootorimürin... Hävituspataljon ei võinud rabasse haarama minna autodel. Sakslased! Või on need seal metsas nii kõva relvastusega...? Viivukeseks jäi kõik vait. Siis mitu pikka valangut korraka ja — vaikus.

Sakslaste märguandele — roheline-valge-roheline rakettide kimp — leitnant Kald ainult sülitas: ära näp-savad, saatavad, suutäie nina alt! Aga kui pan Jan traav-lina kohale tormas ja segaselt teatas, et Loginal on punaste valvetõkkega kokku põrgatud, et Volts jäi maha ja Torma peab lahingut, kuulete! — löödi silmapilk meeskond liikvele. Torma tuli päästa! Huko, see ei olnud mõni Volts, Jants või Ants! See oli korporatsioonikaaslane, Logina peremees, Soome talvesõja veteran, «Erna» salga usaldusmees ja teetegija... Ning mõned mehed ees, rutati kahes tropis — Traat vasmaga, Kald ise parempoolsega — soost välja, Logina alla.

Junde oli vahepeal oma posti talu kohale edasi nihutanud, mitu korda valmis olnud tallu sisse tormama, aga Allika käsku meenutades — sündigu mis sünnib, paigale jääda — jäänudki ning nagu ärev metsloom kõik aeg seda närvidele käivat laskmist kuulanud. Lõp-pude lõpuks on ju olemas Ants — sidemees. Kui ei kutsuta, pole abi vaja. Tä mõistatas ja mõistis viimaks ära, miks abi ei taheta: Allik on vana vastasega kokku sattunud, tahab oma arved õiendada ise... Järsku tabas ta terav kütikõrv robina, põõsaste vahelt paistsid talu poole hällivad varjud. See oligi Traadi salk, mis liikus mööda metsaserva.

«Ludvi, Värdi — tuld!» kähistas Junde vaikselt ja vajutas päästikule.

Keegi kukkus. Ent põõsastest vastati otsemaid niisuguse tulesajuga, et osutus mõttetuks lahingut vastu võtta. Nad lähenesid poolkaares, haarasid jooksult, tulid ummisjalu peale.

«Puu tagant puu taha! Minema!» kamandas Junde ja

tegi madala söösti. «Mitte kätte anda!» Värdis järgnes kohe. Ludvi aga jäi oma kahe kivi vahele takerduma. Paistis, nagu ei oleks ta püssi kätte saanud. Laskus uuesti maha ja saatis kuuli kuuli järel rahulikult iga põõsa pihta, kus automaate plagistati. Rohkem Junde ei näinud. Ludvil oli hea positsioon. Kas kavatses ta tõesti üksi nendega vastamisi jääda? Nad peatusid ja toetasid teda oma tulega. Kuid juba haarati ka neid uuesti: kaks automaati plagistasid metsas, nende kõrval. Ning nad pistsid jooksuma, ikka vinka-vonka mööda metsa kaugemale. See oli ilus, tihe, Logina Petri neljakümneaastane mets. Huupi järelelastud valangud täksisid puudesse, ei teinud viga. Junde sülitas vaikselt; joosta närude eest! Aga jooksis siiski. Ta teadis, kuhu joosta...

Kald oma salgaga läks läbi kopli, et talu rohtaia ja põldude poolt ümber haarata. Udus satuti aga tiigi äärde, takerduti veidi selle poristes kallastes ega jõutud enne rohtaia taha, kui seal käis granaadimürts ja tulevahetus lõppes.

«Sooh!» mõtles Kald. «Kas Huko tõesti...?» Ta teadis, et Tormal granaate ei olnud. Seepärast käsutas nüüd mehed kohe läbi aia maja peale. Nii jäi tallitagune vabaks.

Sel ajal kui Kald oma meestega maja haaras, pidas Traat visa lahingut üksiku vindimehega kivikangrus, vastu põlluserva. See lasi täpselt ja tihedalt nagu kuulipildujast. Kaht meest oli ta juba tõsiselt haavanud. Viimaks tegi pan Jan ettepaneku tormata seitsmekaheksakesi korraga, mitmelt poolt peale, keda kuradit ta laseb. Ja nii nad siis läksid, Traat isegi, puu taha hoidudes, käpuli ja ähkides, higi liimerdamas silmaaukudes. Kuid siis juhtus imelik lugu. Mees kivikangrul ajas enese järsku püsti, heitis püssi kolksudes kividele ja hüüdis end nagu märklauaks seades:

«Noh, tulge, tulge, poisikesed! Mis te lõdisete! Ma olen palja käsi...»

Tal oli padrun rauda kinni jäänud.

Ja nad tulid, piirasid ta sisse, vahtisid võõristades, kõik aeg kirbul hoides.

«Sepp — saatan!» sisistas Traat. Tõstis käe, aga jäätis löömata.

«Puu najale! Kuul!» räuskas siis hirmsas vihas.

Pan Jan ja keegi teine haarasid sepa käsivartest. «Tasem, tasem! Ma jõuan ise, kuhu vaja,» Ludvi pühkis näolt higi, valmistus nagu taskust suitsuvärke võtma. «Peaksime olema kvitt,» ütles ta pilklikult.

«Rutem!» kraaksatas Traat.

Pan Jan oma kaaslasega kahmasid uuesti sepa käsivarte järele. Herbi Traat tonksas tagant automaadi-toruga. Aga siis sündis midagi imelikku: sepp nagu kerles pihast veidi tahapoole, ajas käed laiali, ning samal hetkel lendasid mõlemad mehed tema kohutavast jõust paisatuna kividele maha. Pan Jan röögatas metsikult ja valkis kohe, teine mees jäi oigama. Herbi Traat aga vajutas päästikule ja — terve rida kuule puuris läbi Sepa-Ludvi vägeva rinnakorvi. Poiss lasi ja lasi. Sepa pilk kogu löi kõikuma, vajus raskelt maha. Käed rusikas, vihavaht huulil, läks ta surma.

Nii lõpetas vana sepp oma tuhande üheksasaja seitsmeteistkümnendal aastal poolelijäänud võitluse, lõpetas ausalt, oma vennapoja mõrtsukat karistades, ilma et ta ise seda oleks teadnudki.

Härä Torma hindas olukorda õigesti. Tema automaat hakkas äkki nii hoolsalt täksima, et ei lasknud Allikal enam peadki kergitada. Ilmselt kavatseti teda niikauaks ninaga maa külge suruda, kuni need sealt kohale jõuavad. Allik arvas end juba kuulvat kõlksatusi ja jooksumüdinat. Kuidas küll asjad olid läinud sootuks teisiti sel sumbel ööl kui kavatseti! Nädalatepikkune visa luure, ettevalmistused — kõik näis olevat tühja jooksanud. Ei olnud hetkegi kaotada! Tuli mängu panna viimane. End keskelt veidi kergitades võttis ta granaadi, rapsas sütikurõnga lahti. Siis luges mõttes ja viskas pikallasendist, nagu oli, tagantkäe otse aknaaugu peale... Eelviimane granaat! Kuskil kiruti... Punarohekas-kollane rosett nagu pahupidi kistud vihmavari löi seina äärest üles. Prahvatus. Ei jõudnud päralt! Ta tegi hüppe, sai kuusetüve varju, kargas sealt kohe teise, kolmanda taha, jooksis madalale hoidudes põõsaste vahelt risti üle rohtaia, lipsas sisalikuna tuttavast aiavälgust välja... Nii! Nüüd oli Logina aed tema ja nende vahel. Aed, tarad, hooned... Keegi teda tagant ei lasknud — see oli kõik, mis ta märkas.

«Vedas närul,» vilksatas meelde vastane. Hea meelega oleks talle näkku paisanud ähvarduse, et nägemiseni, härrad, järgmisel ringil! Aga selleks oli juba hilja. Tiigi poolt kostis selgesti hääli. Ta rapsas aianurgal läbi kõrge nõgesepuhma, siis kargles risti üle kartuli, mis ulatus juba poole kehani, ja püüdis end küüru kiskudes sellesse varjata, kuni silmas äkki Antsu tallinurga tagant enesele vastu sööstvat.

«Lähme!» kähistas ta helitult.

«Need ei ole meie omad!» habises poiss segaduses.

«Ei! Tule!» tõmbas ta noorukit õlast, seda kangestusest lahti raputades. «Kaome!»

Oli vaevalt-vaevalt aimatav väike valge. Aga see õhetas metsa poolt, aia tagant, ja selles näis kõik veel ebamäärasem kui ööpimeduses. Lohkudest kerkiv udu jooksis ühte pilvise taevaga, iga väiksem kui küngas või metsavõsa mustas udusonnus nagu sein. Piimjas ilm ja petlik aovalgus said nende headeks saatjateks. Nad tormasid esimese tuhinaga poolküürakil, teine mööda teist kartulivagu küla poole, põldude poole, oja poole, Sõõrukünga poole — sinna, kus olid Allika enda viljad, kus valendasid ta palgid ja kuhu Sass pidi hakkama ehitama maja... Jah, maja, maa, põllud, Maret... Mis sai Maretist? Palgivedu, Laine rõõmust säravad silmad, Laine nutused silmad — kõik vilksatas Allika eest selmelikul, otsekui raskete jalgadega jooksul nägemusena mööda. Elu! Kui joostakse surmaohu eest, iga hetk selja tagant kuulivalangut oodates, on elu nagu muinasjutt, kauge ja ilus, ja ütle mata armas... Kartulivaod lõikas ära rukkiväli. Allik sööstis raginal otse kõrgesse vilja. Sellest rukkist käis üks nurgake ta enese põllu külge. Laialt kõrsi jalge alla pahmates tormas ta sinna poole, nagu oleks see oma vili teda vaenlase eest armulisemalt varjanud kui peremehe rukis... Sõõrukünga seljaku eel, viljavälja lõpul, jäid mehed seisma, kuulatasid, vaatasid ringi. Nad olid porised ja higised. Kuid see oli oma maa ja oma higi... Niisiis, sedapuhku tuleb jätta see maa, need põllud, terve see elu nõnda, nagu ta oli kavätsetud, nagu ta juba kujunes. Allik vaatas valusalt tagasi Logina poole, selle koha poole, kus ta oli kasvanud ja tööd teinud, kannatanud ja karastunud, mis oli temale isakoduks, samuti kui tolele teiselegi, ning tundis ärarääkimata selgusega, et sündigu praegu,

mis sünnib — kord hakatakse siin ometi elama, elama teist, uut elu... Kogu sellel maal terve rahvaga, nii-kaugele kui ulatab silm ja kõlab keel.

«Nõnda, Ants. Ära karda. Tuleb päev, kus nemad jooksevad... Töömees võidab.»

See oli öeldud karmilt, urinal, peaaegu kurjalt, ning Allika käsi pigistas püssilaadi.

Pilguga, mis oli täis anduvat usaldust, vastas väheldane noormees: «Jah, Karl.»

Siis laskusid nad orgu ja sulasid niitudel ülesuhkavas udus kohe kokku kõige selle kodusega, mis seal leidis, millega võis oma lapsi varjata, hoida, soojendada ning kaitsta emake maa ise.

Kald ei olnud halemeelne ega nõrkade närvidega mees. Aga kui ta viimaks lahinguvälja Loginal üle oli vaadanud, kaotused kindlaks teinud, vanatares pilgu laipadele heitnud, sünnitusvaludes vaevleva Mareti takjapöösast välja tuua lasknud ja alevisse, arsti juurde saatnud, kutsus ta Huko Torma kõrvale, ütles sellele peaaegu isalikult:

«See siin, tead... No oled aga vaaritanud pudru!»

«Minu talu, minu asi.» Ja Torma keeras hoolimatult selja.

Nende jutuaajamine toimus Logina peremehekambris, nelja silma all. Huko Torma oli siin enesekindlam kui kuskil mujal. Vanaisade pildid seinal näisid tõesti talle vastu vaatavat nõnda, nagu isa Peter tahtis: julgustavalt, jõuduandvalt, trotsimaajavalt. Punased olid löödud, sakslased sees — kes võis talle enam näpuga näidata või ütelda? Võitjate üle ei mõisteta kohut! Aga kainelt-asjalik maamootja rehkendas teisiti.

«Ma ei kaeba kolme-nelja mehe pärast. Täna-homme võtame punaste tossud mitmekordselt vastu. Traat läks juba nende kukekesi krabama... Võtab kohe voodist... Aga omad inimesed? Mis kurat sa ütled: halvatu lämbunud, Maret vigaseks löödud...»

«Kes seda ütleb? Kus on tunnistajad?» pöördus härra Huko salvavalt kaaslase poole. Ta oli jälle sile ja trammis, viimased võitlusjäljedki vormiriidelt koristatud, nagu tubli ohvitser tema arvates pidi olema. «Mina ei luba enesele midagi ütelda. Ja mis need matsid siin — see ei lähe mulle korda.»

«Nõnda. Olgu nõnda. Ainult kui nad hakkavad seletama, et Torma ise... tegi külmaks oma kasuema, last maha lüüa sulasepere, peksis pehmeks võõrasõe...? Ma arvan, see ei mõju sinu reputatsioonile hästi, Huko. Mõttele järele.»

Huko Torma tegi paar tiiru mööda tuba.

«Räägivad? Surnud ei räägi. Ja Volts ja Jan olevat külmad, nagu sa ütled?»

«Volts ja Jan küll. Aga seal on see Noormets.»

«Noormets! Noormets lödises põrandal, ei ole midagi näinud! Saadame minema! Rindele! Valmis.»

«Näis seal meestega seletavat...»

«Mis asja? Lasen ta maha nagu koerapoja!» ägestus Torma. «Julgeb ka piiksuda!»

Ja mees võttis paar pikka sammu, nagu kavatseks tõesti oma ähvardust teoks tegema rutata. Siis jäi keset tuba seisma, pörutas kurgupõhjast naerma. Tagus enesele käelabadega reitele ning naeris nagu kurat.

«Noh?»

«Lapsukesed oleme, vanamees! Lausa lollpead! Vaata kus veel mure! Äh-äh-äh-hää... Punaste töö! Mõistad? Punased likvideerisid oma ärataganenud agendi, tapsid perenaise ja vägistasid raseda tüdruku... Metsavennad said jaole, päästsid talu, peksid punased laiali... Selge! See on idee, vanamees! Ehtne, näitlik Goebbelsi laadi propaganda! Mis? Tervele maale ja rahvale! On?»

Kald vangutas pead.

«Kuradi julge! Poiss!»

«Julgete päralt olevat elu.»

«Jaa... Sul on omast kohast õigus.»

«Teadagi on mul õigus! Mis sa veel tahad, vanamees? Punaste häbitöö, metsavendade sangarlus — kõik on nagu pihu peal. Ärgem mängigem narri! Selle sulase-näru laseme maha matta aupaukudega... Punaste ohver...! Nõus, mis?» Huko Torma jäi Kaldi ette seisma ja sirutas kämbla välja.

Kald pahvis suitsu. Säärane sepitsus tundus temalegi liiga ülbena. Aga — mida paremat on tal enese või oma sõbra au päästmiseks ette panna? Mitte midagi! Torma idee oli hiilgav. Tulemused — noh, vähemalt küla ees on asi sile.

«Paistab, et sinul, poiss, seisab ees suur tulevik... Tulevik uue Euroopa ülesehitamisel...»

«Küllä! Mis sa siis mõtled, et ma olen siia maailma magama tulnud?!»

Ei, seda Kald ei mõelnud. Ta tundis selleks Huko Tormat liiga hästi. Ta isegi lõi praegu oma kunagist rebast veidi kartma. Ning kas kartusest või imetlusest akadeemilise poja vastu ulatas talle käe. Torma käsi oli külm ja niiske — alatu käsi. Kald tõusis püsti, läks ruttu õue. Suur vale on haarav, on võimas — imettegev, nii oli õpetatud. Võib-olla. Pihuga paljast peanuppu hõõrudes ruttas maamõõtjast ohvitserikene härra soovil selle imega külainimesi õnnelikuks tegema...

Ja nõnda nagu see julm vale üle Heistre vajuks, vajuks vale üle kogu maa ja rahva, vajuks raskelt, rõhuvalt ta peale.

K

obavalt, otsekui õhku astudes tippas teele kõhetu kühmus mehike. Ta tallutatud poolsaabas libastas lumel, kepiots kõlksatas kivvi. Vinge tuul aga ajas püksiharud torru, peksis neid vastu kõhnu sääri. Mees kohendas end tuulega võitlema, seadis mugivalt hambutut suud ja vaatas siis tagasi pika, verandaga hoone poole, millest oli väljunud.

Vallamaja paraadtrepil kohal siugles musti küüsi meenutavate konksudega raske, punane riie. Kangas mõhkus tuules, värvid visklesid segiläbi, nii et lipust vaataja silme ees sai mingi tohutu, verise rinnaga lind, mis aina loivas ja laperdas, püüdes nagu oma nürisid tiibu järjest kaugemale sirutada, nende tiibade all varitsevat musta vahtu järjest laiemale peksta. Teine samsugune, ruske rinnaga kull plagistas nurgeti üle tee endise kaitseliidu, nüüdse omakaitse staabi hoonel. See oli veel suurem, näis veel tigemam ja õelam. Ning arglev jalakäija noogutas endamisi: mitte valge ega punane, vaid hoopis must, verimust...

Need mustade küüntega punased kullid laperdasid siin tiibu juba mitmendat kuud. Tema enese poja Mati kaasabil laperdama pandud. Taader oleks võinud uhke olla, võidurõõmu tunda. Aga ta ei olnud, ei tundnud. Pead õlgade vahele vajutades, tühjade silmadega pöördus ta haakristi-lippudest ära ning hakkas lühikeste, rabedate sammudega, jalgu kõrgele tõstes, kitsad huuled kõvasti koos, tipsima kaupluse poole, kaks halli, kupongideks jaotatud papitükki kohmetanud näppude vahel...

Vallavanem Räästas oli Taadrile pihku pistnud esimesed «Ost-Gebiet» intelligendi-tšekid, ning koolipapa tahtis vaadata, kas talle tõesti müüakse paberil lubatud kraami... Suhkrut ei olnud Taader tükk aega näinud ja õige tubaka lõhngi oli unustatud. Oh, mis rääkida suhkrust või tubakast! Kui palju oli inimene sunnitud unustama, unustama ja sellest vaikima!

Seal nad praegu askeldavad, tassivad kaupluse aita kotte, kompe ja tapetud kodulinde. On järjekordne normiviimise päev. Aidaläve valvab sakslane, automaat kõhul, tema kõrval kaks erariides asjameest kaaluga. Inimesed, maapidajad ja popsid, toovad oma väljakäsitatud andameid, toovad neid vaikides, lõuapärad kokku surutud, viha silmis. Nagu vaenuköis liigub see meeste ja naiste morn voor väravast aida poole. Sinna kogunevad lihavirnad, salvedesse kuhjub teri... Kui sellele inimeste töövaevale ja varale, mis läheb «päästjale», juurde arvata maapõuevarad, mets, kõik muud rikkused, mis võitja omaks on teinud, siis... tasuv, väga tasuv asi — «päästa» rahvaid ja riike...

Aga samal ajal norutavad poetrepil kehvikud, peamiselt vanakesed, oodates seda näputäit, mis neile paberiga on lubatud, kuid mida müüjatel ei ole õigust välja kaaluda. Sest saksa täpsus käsib kõik hoolikalt kokku võtta, lattu panna... Väljaandmine — ei, sellega on aega. Seisku ja oodaku. Oodaku! Niihästi need, kes toovad, kui ka need, kel häda käes. Oodaku ja õppigu unustama, et nad alles hiljuti olid vabad inimesed, kes võisid talitada peremeestena, otsustada ise, mis teha või tegemata jätta. Nüüd taolist asja ei ole. Kõiki pigistab sund, käsutab hirm. Verine lipp sirutab küüsi, ahvardab. Paljud on juba ära, väga paljud. Allesolijad hoiavad oma kõige kallimat — elu, ja täidavad, hambad ristis, võõrast käsku.

Sellest ajast peale, kui koolipapa Taader oma poja suvituslood teada sai, ei tihka ta rahvaga juttu teha. Südamevalu ja häbi purevad teda. Ta on närtsinud, kipra kiskunud nagu käsn. Taader ei kaeba, ta vireleb ja õpetab lapsi, kannatab nagu iga teinegi tarbeainete, aga veel enam valmuvabaduse puudust — elu sisu puudust. Ei aita tema enesetunnet tõsta ka piiblilugu, mida jälle võib õpetada. Seda ei tahagi õpetada, sest ka piibli loo on natsid võltsiks teinud, oma kasuks väänanud.

Tihti väristab ta ainult nagu arusaamatuses pead, pomiseb midagi endamisi. Juhtub see inimeste hulgas, siis sosistab nii mõnigi teisele: näe, imelikuks läinud. Rohkem midagi. Kellel see rohkemaks! Igaühel oma mure, oma valu lähemal. Mitmegi südame teeb kõvaks põlgus: saatis poja metsa, ootas sakslasi — eks olgu nüüd õnnelik!

Nii umbes torkab Kassi Piretki, kes on normiks toonud paar kana, enda kõrval munakorviga ootavale Rihma Lainele. Laine tassib sakslastele suvel kõrvalepandud mune, aga tahab ühtlasi kuulata, kuidas isale pakki saata. Rihm on ära juba lahinguööst saadik, ning Laine teab üksnes niipalju, et vanglas. Selle on ta välja uurinud Kopli rahva kaudu, kust Saamu on samuti kinni, poeg Ants aga jäljetult kadunud.

«Ime nüüd vanast inimesest! Vaata, et ise samuti,» arvab ta koolipapat silmitsedes.

Jah, ei ole Lainegi praegu see tüdruk, mis ta oli. Nägu tuhkjas, silmad sügaval pealuus, villane rätik ümber näo, pihtkasukas seljas, isa säärikud jalas, sarnaneb ta rohkem väikese käbeda vanaeide kui kahekümne ümber neiuga. Teda on pinnitud ja küsitletud, elamist korduvalt läbi otsitud. Küll isa, küll Allika pärast. Aga ta on koju jäetud. Võib-olla söödaks, arvab ta ise ega söanda seepärast inimestega seltsida. Nad hoiavad nüüd sepa Leenuga kokku, need kaks üksikut naist — vana ja noor —, olles teineteisele, kus vaja, toeks ning tehes hinge seespidadmiseks Tigasele päevi. Ei ole kerge tapetud punase naise või kinnipeetava tütre elu külas, kus taas võimutseb ahne ning toores Traat, kes koristas Ludvi põllud ja ähvardab Lainet välja ajada. Piret teab seda kõike.

«Pea püsti, tüdruk!» nipsab ta lühidalt, keerleb kärsitult sinna ja siia, sädistab naistega, seletab meestega. Siis pistab muu jutuvadina seas äkki Lainele kõrva sisse:

«Sakslaste rong on kraavi lastud. Kuulsid?»

«Teab, ehk õnnetus.»

«Nooh, kuule, kui roopad lahti kruvitud... Keegi pidi käed külge panema.»

«Kas tõesti?»

Piret naeratab kavalalt, huulenurgaga.

«Meie pool on tänavu hirmsasti harakaid. Muudkui

katsatavad... Katsatavad sakslastele kadu. Kas teil ei ole?»

Laine suu jääb äkki lahti. Mis see Piret õieti? Kust ta need harakad? Harakad? Kas ei rääkinud Karl seal oja ääres, et harakas on tema lind, toob tervitusi...? Harakas ja lepalind. Lepalinde talvel ei ole, harakaid küll. See kõik on nii erutav, et ajab Lainel otse ihu soojaks. Tükk aega vahib ta Piretile suuril silmil otsa, viimaks ütleb hääletult, kähinal:

«Sina, Piret, ära räägi — harakatest.»

Kui nad ei oleks siin kauplusehoovis, kui poleks neid inimesi ja asjamehi — Piretil leiduks veel mõndagi, mis sellele nukrate, otsekui äravaevatud silmadega tüdrukule kõrva sisse sosistada! Oh jaa, küllap jätkuks jutustadagi! Aga selle asemel ütleb ta, ise teisele silma sisse vahtides:

«Harakad on targad ja ettevaatlikud linnud. Jahimehed räägivad, et neid ei saa kunagi lasta...»

«Jah...»

«Tule meile!» sosistab ootamatult Piret. «Vaata ise,» lisab siis vallatult.

Järsku meenub Lainele midagi hoopis ununenut: Ants, Kopli Ants on ju Pireti ammudane lemmik! Ning siis noogutavad nad mõistvalt vastamisi, naeratavad silmadega nii, nagu võivad naeratada ainult kaks teineteist mitte kadestavat, vaid armastavat naist. See naeratus jääb teistele nähtamatuks. Nähakse aga nende silmist välgata vaid vihatulukesi, ning need ühinevad teiste alandatud inimeste põlgusega üldiseks leegiks, mis siit tuulisest hoovist must-punastele lippudele vastu lööskab.

«Kuradid!» surub ligemale nihkunud Kruubi Valli läbi hammaste. «Küll teevad elu lolliks ja igavaks! Töö, panus, norm! Ordnung...! Et oleks ka, kuhu minna, või oleks, kus laulmaski käia...» Igatsevalt vaatab ta kaugusse, tuisusele väljale, kus undab tuul. Ja siis ohinal, nagu saladust avaldades väriseva häälega: «Mäletate, tüdrukud, kuidas Värdis laulis:

Kui sind hüüan ma: u-u-uu, u-u-uu,
vastad mulle sa: u-u-uu, u-u-uu...»

Miks nad ei mäleta? Mäletavad sedagi, et Valli ise neid sõnu kord Värdisle õndsalt kõrva sisse laulis. Aga

kus on nüüd pilli- ja laulumees Värdis? Kus kõik need, kellega elavad mälestused? Raske on tüdrukutel, kurb meenutada elu, mis nagu katki lõigati. Või milleks seda siin praegu õieti meenutada? Siin — nende lippude all? Ja nagu poolpahuralt viskabki Piret:

«Palju mis! Kes sellest nüüd!»

Nad noogutavad elutargalt, jäävad vait. Tõsi, kõnelda on siin vastik nagu seistagi. Aga nende silmad kõnelevad ometi. Kõnelevad mahasurutud igatsusest, valust, lootusest, mis läbi vihagi enesele teed otsib ja võõras-test lippudest hoolimata kuskile kaugele tuuliste väljade taha lendab... Lootused!

Kaupluse ukse kõrval peatavad oma viljakotid tüh-jaks kallanud Otsa peremees ja Ojari. Nad kohendavad regesid ärasõiduks, keeravad haisvast tubakaprahist plärud ette. Vana harjumuse kohaselt kiikab Ojari poe poole ning ta kõrisõlm teeb ilusa, neelava jõnksu.

«Nõnnaks, süda na sant...»

Otsa peremees teab, et Ojarit ei ole vääriliseks peetud äravalitud meeste hulka arvata. Traat, Räästas, Pikanurme ja nendetaolised istuvad nüüd valla ning omakaitse eesotsas, õiendavad ja kamandavad. Otsa ei ole nende ritta kippunud. Otsa on enesega rahul. Aga Ojari — noh, käsku täita ja lõuad pidada, see on Otile teadagi raske, eriti kuiva suuga. Ta lootis rohkem. «Uue Euroopa» kord aga vajab nähtavasti hoopis teistsuguseid inimesi kui lobisev Ojari. Ning nõnda ütleb Otsa:

«Praegu pühime suud. Aga, kes teab. Väike jõgi uputab suuregi laeva, ütlevad inglased.»

«Nõnnaks, jah, nõnnaks. Muudkui too ja anna! Aga kust sa võtad, kui sul tühi toas...»

«Surm ka ei võta sealt, kus ei ole!»

«Nõnnaks, jah. Jaamas olevat jälle üks viljaait ära kõrbenud? Ajavad rahva käest kokku ja põletavad maha...»

«Tuli on sõja tööriist...»

«Räägitakse, et metsad...»

«Noh, ega sakslane muidu ei paku kolm tuhat marka pea eest...»

«Nõnnaks, valetavad, et punased löödud...»

«Sõjas sõdib vale koos väega.»

«Sõjas, nõnnaks, jah. Aga mis sõda pidas Külma Sass, see vaikne kena mehikene, et nad tema nagu koera maha löid? Ja kes lõi? Ühed ütlevad, et punased, matavad auga maha... Teised jälle, näed, et hoopis Silbri poiss, et puha vale ja pettus... Sina, Otsa, seal matmas ja talitamas olid, mis sina arvad?»

«Mina — kust mina! Ainult et mis häda oli küll punastel üht vana sulast tappa...»

«Nõnnaks, jah, või seda puruvõimetut perenaist koputada, tüdrukut togida...?»

«Tõsi. Isevärki mees oli vana Logina. Isevärki on sealt talu nooremgi rahvas. Kangekaelne, isekas ja võimukas. Maret juba kolmat kuud meil. Et selgitavat sõna — seda ei ole. Ainult teeb tööd, ohib ja puhib omaette...»

«Nõnnaks, mahajäetud, lapsega tüdruk — raske.»

«Noh, Logina on tallegi koduks. Aga tagasi ei lähe. Valega elagu teised, tema mitte, ütleb. Huko toonud valitsejaks ühe linnaonu. Ah, inimesed on üldse imelikuks läinud. Nagu seegi seal...» Ta näitas silmadega trepile, kust parajasti jalgu kõrgele kergitades üles läks Taader...

Vana koolmeister teab, et paljud südames teda parastavad. Ta loeb seda nende näost, õlgadekehitudest; mõistab, miks temale viltu vaadatakse. Tal on paha kerjustega koos kerjus olla. Maha vahtides rühub ta ootajatest mööda, astub leti ette ja paneb oma paberid lauale. Aga paraku on paberitel ka ainult paberlik õigus. Müüja ei hakka neile pilkugi raiskama. Ta näeb juba värvist, mitmenda järgu inimeseks koolmeister saksa süsteemis on arvatud, paneb käed selja taha ja kehitab nõutult õlgu:

«Ei ole.»

Taadri silm peatub riulitel. Need on tõesti nii kurvalt tühjad, et paratamatult tekib küsimus: milleks seistakse siin leti taga? Kuid ta ei küsi seda, keegi ei küsi. Teatakse, et on mitmevärvilisi kaarte. On ka nii-suguste kaartide omanikke, kelle jaoks leti alt peale söödava leitakse viinagi, kes lähevad siit alati täis korvidega ega tunne mingit puudust. Seda teab ka Taader. Ta pöördub ümber ja astub rameda sammuga minema. Njah, miks peaks tema nende silmis parem olema kui paljud teised? Et ta punase ja valge taga aimas musta?

Taevas hoidku, seda ilmutas talle hirm, mitte igatsus! Et on andnud oma ainsa poja? Njah, eks räägi piibelgi pojast, kes pidi päästma ja lunastama inimesed. Keda päästis või lunastas jumalapoja veri? Keda Mati veri? Kus on need õnnelikud, lunastatud inimesed, see päästetud rahvas, kellest kord uhkusehetkel püüdis rääkida Meeli? Kus? Meeli enesegi uhkusetunne on ammu murdunud. Nii murtud, et ta oma äranutetud silmadega ainult klassi aritmeetikat õpetama tihkab minna, vallamajasse ega mujale aga ajadeski ei lähe. Ei, lunastatud, päästetuid ei ole kuskil. On üksnes rahuldatud kaasajooksikuid ja petetud, pettunud — valesse mässitud rahvas. Ning samuti nagu Jakob Taader aasta tagasi kohkumusega südames pidi Pankratova järgi ajalugu õpetama, mõtleb ta praegu jubedusega sellele, et juba homme hommikul tuleb tal lastele jutustada Hitleri armeest kui vabastavast, päästvast armeest, teda ülistada kui Euroopa uute jõudude juhti, tema eest palvetada... Palvetada selle lipu eest, mis nagu ahne, räpane röövlind sirutab oma tiibu ja küüsi üle kogu maa... Küll on aga elu, küll on ajad! Mine kas või hulluks! raputab Taader lumist pead...

Seda tuisus ja tuules veidralt pead raputavat meest näevad omakaitse staabi aknast, suure plagiseva lipu alt ka kolm noort inimest. Nad märkavad teda täitsa juhuslikult, jutu sees, sest nende ees laual on pudel ehtsat prantsuse «Martelli», teeklaasid, sidrunilõigud, kullatud suulisega sigaretid, turvaspruunid sigarillod, šokolaadi ja suupisteid. Neil on hubane, soe; nende palged õhetavad juba — õhetavad konjakist ja seltskondlikust sädinast. Ükski murepilveke ei varjuta nende jällenägemisrõõmu. Proua Anete on sõbrale, Heistre omakaitse kompaniülemaale härra Huko Tormale linnast külla sõitnud ja ühes toonud vana kaasvõitleja, Saksa sõjaväe tõlgi märke vormil kandva Oskar Uiibo. Ning proua Anete, kes käsutab Kulturstafeli ooberleitnant Klagenwursti autot, tunneb end pere naisena. Proua Anete see ongi, kes pilku teele heites käed üllatusest kokku lööb:

«Gott im Himmel! See on ju Taader, meie vana Jakob! Härrased...» Ta püüab meeste tähelepanu äratada, nagu oleks tal kihk Taadrit sisse kutsuda. Aga

härrased ei pilguta silmagi. Härrased, vähemalt härra Torma teab, missuguseks Taadrit peetakse ja miks ta «äärane on. Külmalta märgib ta:

«Jah-haa, Taader... Noh, proosit, silentium!»

Nad kergitavad topaasina läiklevaid klaase, rüüpavad lõhnavat teed. Aga jutusädin ei saa endist hoogu kätte. Ka neil on mälestused, mälestused ja sisetõkked. Proua Anete tunneb, et Hukot säästa tahtes ei sobi tal vanast veidrikust mehest seal teel rääkida kui abistajast, päästjast — sest tegelikult koostas Traadi pere päästmise plaanid ju Huko. Härra Uiibo näsib sigareti suulist ja näeb läbi suitsuvine seda lahtist hauda kahe kase vahel, mille ääres ta, silm vees, ütles muldapaneku lihtsad sõnad, viimased sõnad Mati Taadrile... Poleks nagu jõudu poisi isaga silm silma vastu seista. Muidugi — sõda! Kuid keegi neist ei taha seda meenutada. Meenutamata on parem. Aga ometi ei saa nad mööda mälestustest ega ka sõjast, kuigi neil on jälle kõik, mis haritud inimesel vaja — nagu seisusekohast au, võimu, suursugusust. Võib-olla just see positsioonitunne, valitsejaasend sunnibki Tormat lükkama juttu teistele, tõsisematele teedele.

«Niin,» ütleb ta suitsu käega laiali ajades. «Niin, vanapoiss. Sina siis tõlk-allohvitseri kraadist kõrgemale ei püüagi?» ja vaatab veidi uskumatult Uiibo poole.

«Ei. Täna. Staabielu, kultuurne ümbrus... Pole poris partsida...»

«Poris teevad mehed tegusid.»

«Ka neid tuleb teha — iga päev...»

«Kantseleis?»

Uiibo ei saa, tal ei sobi Tormale lausa välja ütelda oma tõde. Ta torkab vana sõnakõlksuga:

«Ainult narrid, nagu tead, murravad rinnaga, tark teeb aruga...»

Torma uriseb midagi nahavedamisest.

«Eksid, kaasvõitleja. Elus pole nõnda, et üksnes kas see või — teine, must või valge. Alati ja igas olukorras on olemas ka kolmas. Kolmas suurus, kolmas võimalus, kolmas tee... Ja see kolmas on tihti kõige ägedam, ründavam... Nagu ikka kolmnurgas...»

«Või nii?»

«Jah, Huko. Sinagi peaksid järele mõtlema, peaksid

kui mees valiku tegema, ah-ah-ah-haa!» naerab proua Anete ahvatlevalt, edevalt.

Torma kohendab valget linti oma vormikuue varrukal. Valiku tegema? Kas nad arvavad, et ta pime on? Ei näe, kuidas saksa käsud ja korraldused rahva ihusse lõikavad, teda ägama panevad, kuidas rahvas järjest rohkem viltu vaatab, kuidas põlguse- ja vihalaine paisub? Aga mis teha? Kellele toetuda, kui mitte sakslastele? Pealegi on nad võimu asjus kiivad, väga kiivad — need härrad schar- ja bannführerikesed...

«Ja-haa! Kurat võtaks, vanapoiss! Nüüd loed sa minule taktikat, ah-ah-haa. Aga oleks mõnel mehel tol ajal harjast kinni saadud, kui ta metsast... Ei tea, kas ta siis kannaks saksa mundrit...» Huko Torma jutt ei ole kurj, on pigem nokkiv. Aga tema kinniste hammaste taha jääb midagi niisugust, mis sunnib Uiho ettevaatusele.

«Pardon, kaasvõitleja. Teie ei olnud õigesti informeeritud sidemeist Tartu grupiga, minu vajadusest kohal olla... Tegite väärjärelt. Aga tänu proua Kukkerile.» Uiho tõuseb ja kummardab sulavalt naeratava teatridaami ees, kelle keha katab liibuv tumekollane siid, õlgadel aga ilutseb kohev hõberebane. «Proua Kukkeri kostüümis läksin ma Jõgeva all läbi rinde...» Uiho kuulutab seda rinda ette tõugates, et mis temast õieti arvatakse, ehkki ta teab: omakaitselast Tormat pole tarvis eriti karta, selle käsi saksa vormi külge ei hakka, võtku ta seda juttu kuidas tahab.

Huko Torma vaatab vanast sõbrast nõnda mööda, nagu poleks ta selle uhkustavaid sõnu kuulnudki, vaatab Anete poole. Aga Anete naerab oma õpitud teatrinaeru. Küll ma teid tunnen, mõlemaid! keerutab Torma mõtlikult sigarillot näpu vahel. Anete on sokutaja, muidugi. Huko teab omast käest, kui hoolitsev on meeste suhtes Anete. Ei jäta ta hätta ühte ega teist... Veda siiaagi Uiho kaasa. Milleks? Et tekitada kolmnurka, ründevaimu alal hoida, nagu deklareeriti? Peaks seda Tigase Netet juba nagu küllalt hästi tundma, tundma koos kõigi nende ooberleitnantide heatahtlikkusega, kes annavad talle autosid tarvitada... Mis? Jagada võib, jah — lihtsaid ja odavaid naisi. Aga Nete...? Hm, hm?

«Loginal ei ole perenaist,» ütleb ta täitsa ootamatult, ise Anete poole vilksates, kõrvalpilk Uibol.

«Um Gottes Willen! Sa jääd vanapoisiks, Huko!» kõgistab madam edevalt.

«Sinu talu nõuab naist, jah.» Uiho imeb suitsu.

«Aga tuleb tüdrukutega läbi ajada,» pöördub Huko Uiho poole.

«Romantilisem, mis,» kratsib Anete.

«Kellele kuidas,» kergitab noor Logina õlgu.

Uiho joob järsku oma klaasi üksi tühjaks.

Midagi pole öeldud. Keegi ei heida ette. Kõigest saadakse siin aru. Aga see teema iseenesest ajab härra Uiho jooma, paneb aknast välja vahtima. Milleks niisugused jutud jälle nägemisel? Ta tõuseb püsti, astub mõned sammud, kohendab vormirõivast.

«Kas sõidame, proua Kukker?»

«Nii äkki?»

«Masin külmab ära...»

«Lubage,» tõstab Torma oma ravitud sõrme. «Vastu ööd. Ei või garanteerida härraste julgeolekut. Tuisk, näete isegi.»

Väljas hämardub. Tuul paisub, tuisk tiheneb. Ümber majanurkade, korstnas ja kodades — igal pool vingub vastikult.

«Noo...?» teeb Uiho. Talle ei meeldi täna põrmugi Torma juurde ööbima jääda. «Sinul, Huko, on siin ometi oma julgestusüksus.»

«On.» Torma trummeldab sõrmedega lauale. «Selle üksuse abil vastutan ma teie heaolu eest siin. Aga seal, kaugemal... Seal olevat ka minu pea eest hind välja pandud. Teadagi kelle poolt... äh-äh-hää!»

«Taevast!» peaaegu oigab proua Anete. «Schrecklich!»

«Jaa-jah,» kinnitab Huko vana Torma tõsidusega. «Ei tohi kunagi unustada, kes sa oled ja kus sa elad...»

Mõlemad külalised noogutavad, vahivad taas teed, lumepurust halli põldu nagu lainetavat merd. Külma hakkab. Äkki nagu lõõtsaks vinge tuul läbi maja. Proua Anete väristab õlgu, tõmbab rebase tihedamalt ümber kaela:

«Siis ööbime, härra Uiho. Mis teha.»

Torma nägu jääb kämbla varju. Temagi vahib välja, tee, kus ikka veel ukerdab inimesi, normiviijaid, hädalisi ja näljaseid. Vastik, ilge — elajakari! Ning kärsitu liigutusega visatakse klaasi sisu enesele kurku.

Üksi ja tilgatumaks... Kelle kuradiga peaks üks Torma siin õieti arvestama?

Korjuga regi sõitis sohinal Jakob Taadrile juurde ja Otsa peremees kergitas oma koeranahkse jalgteki serva.

«Poe rekke, Jakob. Mis sa jalgsi huulid!»

Taader tänas, pistis jalad sooja.

«Hirmus varane lumi ja tuisk.»

«Las sajab, katab kinni. Kinni kõik, mis on räpane ja võlts.»

«Kõike ei kata, Jakob, ilmaski ei kata... Kuidas katta kinni seda häbi, et osa rahvast heidab end nende üska, kelle isade käpad on nõrgunud meie isade verest, kelle esiisad on vahetanud meie esiisasid koeralitadega? Kas niisugust rahvuslikku häbi suudab miski kinni katta?»

«Sa lööd lööduid, sõber, alandad alandatud. Kui mõned noored inimesed hädas abi ja tuge otsides nagu süütud lapsed reostavate käppade vahele sattusid, kas tohib sellepärast süüdi mõista rahvast?»

«Ei anta oma kõige pühamat — oma elu selle eest, millesse ei usuta, milles ei olda südamega kinni. Meil aga pandi pea tulle võõra asja eest.»

«See oli nõrkus. Nõrkus on meie viga, väikerahva paratamatus...»

«Vaimunõtrus, ütle parem. Terve meie niinimetatud demokraatia mädasus ja ideetus. Eelmise põlve poolt kuskilt tsaari-vene tagahoovidest külge korjatud loid ja porine sabassõrkimise meeoleolu, millele miski õieti püha ega kallid ei ole peale enese isikliku heaolu, milles puudub õhk ja ruum kõrgematele aadetele... Selle printsiibi, ühe päeva heaolu põhimõttel püüti meil korraldada riiki ja rahvast, mõned arvavad ka praegu end seda tegevat... See on õnnetus. Nõnda ei saa ükski rahvas elada ega edasi minna. Sellest peab kujunema ning kujunebki ikka ja jälle sohielu, kaelalange mine võõrastele onudele, kes tulevad oma meelitavate sõnakõlinatega kord siit-, kord sealtpoolt. Nad kuulutavad end toovat meile kultuuri ja edu, tulevad aga spama kasu. Nendele möödaminejatele oleme meie ainult töö-kari, materjal, mida lüpsata. Kas niisugustes asumaat tingimustes saab areneda rahva oma elu ja kultuur? Mitte ilmaski! Rahva elu — see peab olema nagu kustumatu tuli, mis lõõmab läbi aegade, pikkade aegade,

tõustes järjest kõrgemale, leekides heledamalt, et anda oma parim inimkonna üldisse vaimuvarasse ja saavutustesse. Põlvest põlve peab rahvas võitlema selle eest, et ajalootormidest loksuma löödud juhuslikud vood ei sogastaks tema elu loomulikku kulgu, ei matakse tema vaimu... Jah, Jakob. Olen kindel, et kui sellest punast aastast muud head meile ei olnud, siis vähemalt ühe osa meie noorte südameist läitis ta, süütas nende hinges tule, mis paneb minema otse, seisma viimaseni oma tõe eest... See on väärtus, on leek, mis sütitab teisi, annab jõudu... Räägitakse, et rongid lendavad õhku, et laod kõrbeavad. Las nad kõrbeavad! Rahva ürgne elujõud liigutab end... Sa tead, Jakob, mina ei ole vägivallamees, pole kunagi olnud. Aga ma tunnen, tunnen selgesti, et aeg käsib võidelda, mitte kaubelda. Kauplemisega meie siin pinnal enam edasi ei ela — et kord ühe, kord teise onu kaenlas heatahtlikkust kerjata... Rahva elu ei ole kerjamine. Ei ole ta ka mõnede onukeste teha. See luuakse oma jõu ja tööga, oma tahte järgi, selle peab looma iga rahvas ise. Olgu ta siis missugune — see elu, peaasi et ta oleks meie oma, luu ja lihane oma. Kas valget või punast või koguni mõnd kolmandat karva — ükskõik, ainult et ta vastaks hinge vajadustele, et ta viiks edasi, tooks esile selle parema ja ilusama, mis on igas rahvas...»

Jakob Taader pomises mõtlikult:

«Ei vastanud see punane, ei vasta see must.»

«Ka musta aeg saab ümber. Vale ja vägivald on ikka ajutised, olgu nad mis värvi tahes.»

«Jah, kui ometi suudaks... Nüüd käsivad nad aaria rassi õpetada, kirjutavad ette, et aarialane olevat rajanud maailma kultuuri Vana-Kreekast alates. Aga kes on meile aarialane? Orjapidaja, parun! Mingu mu keel suus sõlme, kui ma seda lõra õpetama lähen. Kuidas, kas peab siis nüüd orjatöö korras ka isandatele kiitust laulma hakkama? See on jubel!»

«Härrade kiitmine on ammust aega olnud valitud orjade eesõiguslikuks tööks. Vana teeröövel Timurlenk-Tamerlan lasi oma ajalookirjutajad pea jao lühemaks teha, kui need teda küllalt ei ülistanud. Ajalugu kubiseb orjatöö korras üleskiidetud valitsejakestest. Mis sa arvad, kas pole jutt aarialastest samasugune illusioon, silmapete nagu jutt sajabrotsendilisest jänkist või kõi-

gega toimetulevast, mitte millegi ees tagasikohkuvast «üliinimesest»? Roomlane, mustsärklane, aarialane — kõik need, keda äravalituteks ja rahvast paremaks peetakse, nimetatagu neid kuidas tahes —, kõik see on ainult üks pettepilt, propagandakört, tarbekaup võimumeeste käes, kes sellistele jõukudele toetudes valitsevad ja rahvast petavad. Ei ole vaja meie noortest kasvatada tarbelojuseid, suurtele lükatavaid kulisid. Sina kasvata neist arukad, selge pea ja tugeva selgrooga inimesed, kes oma rahvale häbi ei tee. Ja aitab.»

«Ma olen vana mees ja — minul ei ole enam lapsi,» lahutas Taader lohutamatu oma külmast konksus käsi.

«Sinul ei ole lapsi! Kellel neid veel rohkem on? Noorpõlv on sinu käes. Ainult — sa pead ise teadma, kuhu teda juhtida. Ei saa nii nagu mullu, et keerad selja, laod kaarte. Surnud haritlane on see, kes oma rahvast irdub. Mõnigi halb oleks ehk olemata, kui meie õpetatud pead oleksid varem ajaloo käiku mõista osanud. Pimedusega lööduile keerab rahvas selja, talle ei ole neid vaja...»

Nii vaidlesid need kaks murelikku meest, vaidlesid tuisus ja tormis, mis nende ümber lõõtsus, huugas ja kohas, ilma et oleksid kuulnud, mida selle tormi koha ennustas, selgusele saanud, missugune peaks olema rahva tulevane elu, tulevane inimene, kuidas seda inimest kasvatada, kas üldsegi inimene suudab inimest kasvatada. See on vana vaidlus.

Ent nagu sagedasti juhtub: vastse maailmatunnetusega inimese, kellest mehed nii palavalt unistasid, oli elu ise juba üles kasvatanud ning tegutsema pannud.

Õhtu eel, kui tuisus paisus rajuks, milles näha polnud ei maad ega taevast, kui iga hingeline teelt kadus, ajasid mööda kõrvalisi võsaradu Tihkuna metsakülalt Heistre asunduse poole kaks suusatajat. Maani valkjashallides mantlites, tuulekotid üle pea, sulasid nad varjudena tuisu, nagu sulab üldisse kuluhallusse iga esmane kevadine võrse. Ehkki tuul neile risti näkku lõõtsus, suud ja silmad lund täis paiskas, surusid nad, kehad ettepoole, kätega kõvasti hoogu andes kärmelt edasi.

Videviku ajal lähenesid nad tuttavale teeristile, kus kord suvise päikeseloojangu paiku kaks tüdrukut uut laulu õppisid ning kus hiljem kuupaistel Karl ja Ludvi

Jundega kohtusid. Rajasuue oli täis tuisanud, hanges. Tuul oigas metsas ja võsas. Vana remmelga jäätanud oksad aga laulsid tilisevat laulu.

Siit algas ohtlikum osa matkast, mis viis tükati üle lagedate põllusiilude, talude vahelt läbi. Suusatajad ajasid kõrvuti rajasuudmele, seisatasid ja katsusid teele vaadata. Hetkel, kui nad pöösastest välja kiiksid, kahlas teisel pool teed kasvavast võsast lagedale pihtkasukas, suurrätti kätega kinnihoidev naine. Tee oli kitsas ja ilm veel küllalt valge. Tahes-tahtmata nägid samal ajal tee äärde jõudnud üksteist. Suuskadel tulijad tardusid paigale, naise jalg peatus üllatusest, ta lõi nagu vaaruma. Kuid siis tõmbas end kühmu ja jooksis teele, otse suusatajate ette.

«Mingel!» vehkis ta kätega, nii et tuul rätiku peast ära kiskus. «Kaduge kohe ära! Traat ja Lõhvandi Kustas, terve hulk mehi... Nad võtsid praegu Junde ja Värdis kinni!» hüüdis ta lõõtsutades, hääl kähe ja helitu, silmad pärani.

«Maret!» ägas Allik ja kiskus äkki oma peakoti tagasi. Ta näol läikisid jämedad higitilgad nagu herved. Ta oli valmis teele tormama ja Maretit toetama, sest tüdruk vaarus, tüdruku silmades elas taas miski, mida ta seal ammu enam polnud näinud — seal elas soojus ja armastus, kuigi need olid ehmatusest moonutatud. Need olid ema silmad, kes hirmul oma laste eest ei tea, mis teeks või ette võtaks, et lapsi päästa...

«Jah, Karl. Ma tean... Minge. Ärge jääge neile kätte! See on kole!»

Selle kahiseva hüüatuse saatel tormas ta edasi küla poole, tormas kõikudes ja tuikudes, rätinurgad lipendamas tuules, igal sammul komistades nagu õnnetu põgenik, kellel tagaajajad kannul. Õnnetu, kuid siiski õnnelik, et oli täiesti kogemata saanud teha seda, mida ta kuidagi ei lootnud teha suuta — oma suuga hoiatada neid, kellest talle salaja oli sosistada saanud Junde Peetri vana emakõbuke, enne kui ta vangistatuks kuulutati. Maret oli läinud eide käest lapsele kootud suka-kesi ära tooma ja nõnda juhtunud kõike oma silmaga nägema... Seal Junde juures oli ta end ennist tundnud üliõnnetuna, otse rabatuna, nüüd aga virvendas jälle peaaegu nagu õnnetunne igas ihurakus. Hoogsalt, pilku selja taha heitmata surus ta end läbi tuisu, isegi komist-

ledes ja kukkudes rühkis ta edasi, aina edasi. Nii soe ja hea oli teada, et Karl elas, et ta vähemalt veel praegu elas, oli vaba... Oli vaba ja võitles. Sest kõige selle järgi, mis Maret vahepeal koges ja nägi, pidi Karlil õigus olema... Karlil, mitte nendel, kes käisid, püssid seljas, mööda küla ja püüdsid jälle inimesi, nagu linnas koerapüüdjad koeri püüavad... See oli nii kohutav, et Maret kogu metsavahelise raja oli aina mõtlema pidanud, mis küll teha, kuhu küll joosta, kellele ütelda, et nad end hoiaksid, hoida teaksid... Nüüd aga oli süda rahul. Vähemalt seks korra... Rahul ja nii imelikult kerge, et Maret jooksis otsekui laps, otsekui see valge peaga plikakene Loginalt, keda Karl kord ammu hommikuti kooli saatis.

Omakaitse staabis põles juba kupliga lamp ja staabi-ülem kaalus, murekorts otsaesisel, kuidas oma külalisi viisakalt ära majutada, kui helises telefon.

«Jaa-haa! Niin?» hüüdis Huko Torma Traadile vastu-seks torusse. «Küll valivad aga ilma! Niin. Tore töö, tore töö... Tänan, härra vääpeli... Jah-ah soo? Arvad, et liikvel...? Et välja sõita? Mul ei ole siin palju... Haaranghäire jääb hiljaks... Niin, niin. Mis siis, sõidame. Võta sõlmpunktid valve alla... Varjatult muidugi... Kammime seal läbi...»

Torma kergitas end nagu võitja.

«Mis on, Huko?» haaras proua Anete saladuslikult muigava, suurt enesetunde tõusu parajasti läbielava mehe käsivarrest.

«Paar linnukest on puuris,» noogutati rahulolevalt.

«Kui tore! Sa oled sangar, Huko!»

«Tahad näha, jah? Sõidame sinu isa juurde, mis? Loginale, ah? Tore öö... Mis?» sai ta poolpurjus ajus käigu meeldiv mõte. «Sina, ei hooli?» pöördus ta pea-aegu tõrjuvalt Uiibo poole.

«Ei, mina ei tee kaasa,» viskas see end tülpinult diivanile. Ei tea, mis lõbu talle peaks pakkuma seesugune sõit kolmekesi!

«Sõidame!» välgatasid Anete silmad. «Sõidame, Tigasele...»

Poisiliku uljusega haaras Torma seinalt oma automaadi.

«Selle — võtad kaissu? Igav!» edvistas Anete.

«Aga kindel. Ilma selle kallikeseta ei sõida ma kunagi...»

Proua Anete kirtsutas nina, nagu oleks ta kiivas.

Käsk läks — ja veerand tunni pärast keerasid omakaitse õuest kaks kreslaga rege tee. Esimeses oli neli meest, teises kaks. Meeste vahel, silmini kasuka-kraes, proua Anete. Ohjad võttis oma kätte Huko ise.

Kus, kus kohal võis küll jälle katkeda selle ahela lüli, mille ta ise, kogu oma taiplikkust ja hoolt kokku võttes oli kõige kindlamaist sepistanud? küsis eneselt Karl Allik ärevalt, kui nad Antsuga pärituult tagasi metsaküla poole kihutasid. Tema meeste käikudest ja liikumistest teadsid harilikult väga vähesed, valitud inimesed. Aga juhtus, jah, juhtus juba mitmendat korda, et need usaldatavamadki araks löid, ahelast välja pudesid või koguni vastase löksu langesid ning enda naha päästmiseks siis lobisema tikkusid. Allik oli end arvanud oma rahvast tundvat. Nüüd aga pidi ta kogema, et paljudel ausatelgi meestel puudus meeleteadlikkus või jäi usk kasinaks. Nad muutusid ükskõikseks, hakkasid targutama, kui nägid, et võitlus venib. Oma elu ja vara oli mõnelegi kallim kui üldine asi, võitlus okupantide vastu, idee eest. Venelaste värk! visati käega. Mis need venelased enam? Moskva ja Leningrad langemas, milleks nende eest oma nahka turule viia? küsisid niisugused. Lugesid okupantide lehte ja kippusid uskumagi, mis seal kirjutati. Sest inimestel on tihti üks ühine nõrkus — hoida tugevama poole. Mine selgita sa säärasele, et võitlus käib enese, oma elu, aga mitte Venemaa eest? Nad ei suuda seda mõista, vajuvad ära, ja siis — siis see tulebki, et mõni peremees veab nad oma võrku. Peeter oli vahel hoolimatu või solvava sõnaga. Inimesed on hellad. Juhuslikult ei võinud Traat talle peale sattuda. See käik kodukohta oli hästi ette valmistatud. Midagi pidi olema kuskil rebenenud. Kruubi Valli mõnda teadis. Aga kui Kruubi naised juba Värdis välja lobisesid, kas ei võis edevad suud viiksatanud olla ka Antsust või temast enesest? Kuhu õieti minna? Pidepunktid väljaspool Heistret olid kauged, inimesed võõrad ja võib-olla veel nõrgemad... Otsekui äratõugatuna, väljavisatuna tundis end Allik järsku keset seda pealetulevat ööd, ägavat metsa ja lõõtsuvat tuisku.

Puudulikud, väga puudulikud ning kehvad olid siiski nood põgusad suvised ettevalmistused talviseks kohalejäämiseks, võitluse jätkamiseks, nagu käsutati juhtivalt poolt, kavandas Lumi. Lahinguööst saadik polnud Allik partorgist enam sõnagi kuulnud. Katkenud oli side ka teiste gruppidega. Üksi ja iseenese hooleks jäetud, kainelt verejanulise Torma võimupiiris, kes alaliste ahistuste ja haarangutega surus rõngast nende ümber järjest koomale. Tormal olid haisud juba mõnda aega ninas. Tema liimilemeelitamiseks oli tehtud mitu katset, lastud lendu valekuuldusi ja jäetud meelega jälgi. Aga mees ei läinud õnge. Justkui mingi kuues meel hoiatas teda alati. Nagu vanakuradi enesega liidus, oli Allik kirunud ning kirus ka praegu. Kas tõesti selle Logina vördja jumal ja rahvuslik põhiheli peaksid tugevamad olema kui ta enese töömehe-töekspidamised, õiguse-tunne? Oh Junde, vaene Junde, kuidas küll sina, just sina oma terava klassitundega nende kätte pidid jääma? Õeldakse, et surmaeelsetel hetkedel lendavat välgu-kiirusel terve inimese elu ta silme eest mööda. Allika silmade ees veikles praegu ta senine elukäik nagu kino-ekraanil. Karjasepõlv, Logina, kool, Maret, Laine, miilitsaamet, seltsimehed — kõik. Kui palju vigu ja viltuloomisi nägi ta seal nüüd! Nii naistega kui seltsimeestega. Kui palju ja kui rängasti oli ta eksinud. Kas polnud viga, jah, kas polnud rumal viga see Junde kodukülasse laskminegi?

Allik märkas, et ta suusad peale kohtumist Maretiga tihti risti käisid, et ta eesliikuvale Antsule nagu enam hästi järele ei jõudnud. Korduvalt jäi ta mõttesse. Maret? Jah, kas Maretigagi oleks tarvitsenud just nõnda minna, kui ta ise poleks mitte olnud nii torm ja käre? Laine — see väike kraps tüdruk — oli temas tegemist ainult südamerahustuseks otsitud varjusadamaga pettunud mehele või tõsise kiindumusega? Kord oli ta uskunud end Lainet armastavat. Praegu aga — praegu andestaks ta Maretile kõik, kui vaid oleks võimalik tagasi pöörduda ja temaga koos hakata seda Loginalt saadud maad harima, elama. Veider! Aga kas asi seisis ainult Maretis, Laines? See nõutu põgenemine manas vägisi esile tunde, et ka muuga on ummikusse joostud. Mis mõtet oli õieti kohalejäämisel ja sissisõja alustamisel, kui sakslasi, keda kästi hävitada, tabati üliharva, kui

neile peaaegu miskit kahju ei suudetud teha? Mõni ladu oli ju tossama pandud, mõni vagun kraavi lastud. Aga iga kord tähendas säärane löök ühtlasi lööki ka oma rahvale — suurendas selle puudust ja häda. Inimesed ei saanud vilja või kütteaine hävitamise otstarbest aru, tõstsid nurinat, ja võib-olla mõned tõmbusid sellepärast eemale, nõrduvalt küsides, et mis sõda see säärane on, kus ennekõike peab kannatama rahulik töötaja? Ta oli valmis olnud tegema mis tahes, valmis tüssama ja tapma, et kodumaale jääda, kohal olla, võidelda, relv käes teoks teha oma idee. Aga kas saab ideed maksma panna paari mehega kuskil metsapadrikus ekseldes? Kuidas ta igatses elu siin näha teisena, hoopis paremana ja õiglasemana! Ent nüüd korraga oleks nagu tohutu kivimürakas teele ette sattunud, mida kõrvale lükata ei jaks ja millest mööda minna ei suuda. Mis teha? Mis üldse ette võtta? Kas peab ta tõesti käsu peale, mille andja ei tunne ei kohalikke tingimusi ega olukordi, laskma end kinni püüda ja maha nootida nagu metslooma? Süda otse kisendab sees. Kui palju tahaks veel teha ja näha! Allik teab, mille eest tasub oma elu anda. Aga kas on mõtet seda elu, mitme mehe elu maha visata, ühe Torma rumalaks lõbuks raisata? Võidakse ütelda, et omavolitseja, võidakse hukka mõista kui anarhisti, loata taandujat — jah, seda võidakse. Aga niisuguses ummikus jätkata — see on kindel hukk... Vana Logina vintsket vaimu ei väärata siinmail nii lihtsalt — mõne mehega ja redust. Seda ei olnud varemgi, pikkade aastate jooksul, selliste vahenditega vääratud.

Ühest kallakust laskudes ajas ta Antsule järele ning sai poisi uuel tõusul kätte. Nad olid jõudnud Kassimetsa serva, Kährimäele, mille teisel nõlvakul asus Kassi popsikoht. Ants oli nähtavasti vaistuliselt võtnud suuna sinna nagu lind, kes lendab pesa poole.

«Pea!» hüüatas Allik tema kõrvale surudes. «Viltu sihid!»

«Nagu räägitud sai,» pühkis Ants näolt higi.

«See leil tuleb meil täna vastu võtta — külmas higis,» vihjas Allik Piretiga kokkulepitud saunakorrale.

«Arvad?»

«Jah. Peame vist õige ränga retke tegema. Sinna-

poole — üle järve... Seks korra on meie asi siin — nii pikk...»

Mööda seljaku harja, suurte kadakate ja sarapuupõõsaste vahel lookles maantee. Nad astusid teeäärsete põõsaste varju ja tõmbasid pisut hinge. Hulk kilomeetreid oli ühe valuga maha aetud, pool teed Heistrest vallamajani käidud. Ants vaatas alla orgu Pireti soojaks köetud sauna sihis, silmitses valla keskuse poole võnklevat, pooliti paljaks tuisanud teed ja kirus tulises vihas:

«Kes kurat see küll... Kui teaks, annaks tina!»

«Puhka ja peame veidi nõu.» Allik toetus kivile. Ka Ants tõukas tuulekoti kaela, puhitas ja istus. Olukorra ebamäärasus, veel rohkem aga närvid tingisid selle, et mõlemad nagu iseenesest nihutasid mantlite alt välja lühikesed saksa automaadid ning asetasid need põlvedele. Sosistamisi, seljad vastu tuult, pidasid need kaks viimast, irdunud võitlejat aru. Suitsetada oli ohtlik. Allik sülitas. Ants sai tasku põhjast kätte leivakuiviku ja hakkas noore mehe aplusega seda magusalt mugima.

Kaua nad seal tuulevarjus nõnda istusid ja aru pidasid, seda ei pannud kumbki tähele. Võis minna veerand tundi, võis kuluda enam, kui tuul nende kõrvu kandis esimesed aisapärade löksatused ja hobuste kabjaplagina.

«Sõidetakse!» kargas Ants jalule.

«Vaatame, kes?»

Nad olid teest ainult paarkümmend sammu eemal ning nägid hästi, kuidas kaks rege käänaku tagant välja kihutasid. Sõitjatel oli kiire: hobustele anti järjest valu ning need kappasid tuhatnelja, nii et reerauad poolpaljal teel tuld löid. Esimeses rees põlvitas kobaras neli meest, vindiid püsti pihus. Teises istuti kolmekesi mugavalt reas. Tagumise ree juht keerutas uljalt piitsa ja hõikas aeg-ajalt hobusele: «Jah-haa, üit! Jah-haa, üit, Vahur!»

Nagu löök käis Allikast läbi seda häält kuulates. Ununesid plaanid, ununes ettevaatus — ununes kõik. Metsik ja taltsutamatu kättemaksukihk haaras ta meeled. Ometi kord! Olgu tänatud saatust! Alanduste eest, vae-vade eest, tõe eest, terve äpardunud ja sassis elu eest... Nüüd või ei kunagi... Hambaid kokku surudes tõstis ta automaadi ja pigistas kähisevast kurgust Antsule:

«Tõmba — esimesele! Pikalt!»

Tuisuvilinat läbi lõigates tärisesid peaaegu ühekorraga kaks valangut... Veel kaks...

Hobused hüppasid püsti, panid lõhkuma. Karjatused, rööked, reeraudade alt välkuv tuli... Paar üksikut lasku... Ning taas kõikeneelav tuisk, silmi pimedaks lööv lumi... Allik nägi üksnes, et tagumise sõiduki juht ettepoole kõssi vajus, kuulis, et naisehää kiljus, silmas seda naist poolpüsti viskuvat, ohje haaravat — siis kadusid reed käänaku taha, põõsaste vahele. Ja tuul laulis karmi, armutut laulu nagu ennegi, nagu poleks midagi juhtunud.

Hetk hiljem lendasid suuskadel mehed sellesama tuule tõukel mäest alla, lendasid pärituult läbi oru, kauges kaares Kassilt mööda, lendasid nagu linnud, hõlmad lahti, itta, ikka itta... Ning tuisk kattis silmapilk nende jäljed — kattis ja kaotas, nagu suurtes ajalookeeristes tihti kaovad inimeste jäljed, ka kõige tugevamate, paremate omad.

1953—1956

SISUKORD

Eelmene osa. Juured	5
Teine osa. Kännud	181
Kolmas osa. Võrsed	443

Рудольф Сирге
Сочинения, том II
ЗЕМЛЯ И НАРОД
Роман
На эстонском языке
Оформление и иллюстрации: X. Appak
Таллин, изд-во «Ээсти раамат»
Toimetaja M. Käbin.
Kunstiline toimetaja M. Vannas.
Tehniline toimetaja K. Taruste.
Korrektorid A. Nurmoja ja M. Sepp.
Laduda antud 17. XII 1975.
Trükkida antud 29. IX 1976.
Trükipaber nr. 1 — 84×108/32.
Trükipoognaid 19,0+6 kleebist.
Tingtrükipoognaid 32,23.
Arvestuspoognaid 32,17.
Trükiarv 36 000.
Tellimuse nr. 1812.
Trükikoda «Punane Täht», Tallinn, Pikk t. 58.
Hind rbl. 1.54.

13

14